ԳՐԱԿԱՆ ԺԱՌԱՆԳՈՒԹՅՈՒՆ

ԱՌԱՋԻՆ ԳԻՐՔ

АКАДЕМИЯ НАУК СССР—АРМЯНСКИЙ ФИЛИАЛ
ИНСТИТУТ ЛИТЕРАТУРЫ И ЯЗЫКА

ЛИТЕРАТУРНОЕ НАСЛЕДСТВО

КНИГА ПЕРВАЯ

Под редакцией ОВИКА МЕЛИКЯНА

ИЗДАТЕЛЬСТВО АРМФАН-а
ЕРЕВАН 1940

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՀ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԴԵՄԻԱ—ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՖԻԼԻԱԼ
ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՑԵՎ ԼԵԶՎԻ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

891.99.09
Գ-93

ՄՄՈՒԳԱՐԱՆ Է 1951 Թ.

ԳՐԱԿԱՆ ԹԱՏԱՆԳՈՒԹՅՈՒՆ

ԱՌԱՋԻՆ ԳԻՐՔ

Ա 27164

Խմբագրությամբ ՀԱՅԿԱԿ ՄԱԼԽԱՍՅԱՆԻ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԴԵՄԻԱ

ԵՐԵՎԱՆ
1940

Ա Ռ Ա Ջ Ա Բ Ա Ն

Գահպանել ժառանգությունը — այդ քնով չի նշանակում ամեհամոփոխվել ժառանգությամբ
ԼԵՆԻՆ

Պառամականությունը կազմում է մարքս-լենինյան ուսմունքի կարևորագույն հիմնաքարերից մեկը: Սրանով է պայմանավորված այն խոշոր տեղը, որ տրվում է կուսակցական ժառանգության խնդիրներին վոչ մարքսիստական գրականության մեջ:

Մարքսիզմի կլասիկները մեկտեղ են կուսակցական ժառանգության կարևորագույն նշանակությունը: Ինքը մարքսիզմը մի ուսմունք է, վոր տանել է մարդկության առնչված պառամական-տեսական ու վիճակատարական հոնգեպոլիտիկական քննադատական յուրացման ու վերամշակման հիման վրա: «...Մարքսը հենվում էր կապիտալիզմի ժամանակ նվաճած մարդկային գիտությունների ամուր հիմքի վրա... Այն ամենը, վոնց առնչվել և մարդկային հասարակության ուսումնասիրել և, առանց ուշադրության չթողնելով վոչ մի կետ, Այն ամենը, վոնց առնչվել է մարդկային միտքը, նա վերամշակել և, քննադատել՝ առաջվրով բանվորական շարժման էր տալ, և տալ այն եզրակացությունները, վոր չէին կարող անել բուրժուական շրջանակներով սահմանափակված կամ բուրժուական նախապատմաբանների կազմակերպված մարդիկ» (Լենին, Երկեր, XVII հ., էջ 317):

Պառամենտական կարգերը անհնարին է կատարել առանց խորն ըմբռնման և ոգտագործման կուսակցական այն սրժեքների, վոր գործի ընթացքում առնչվել է մարդկությունը: Բոլշևիկյան միության խնդիրները ևս հաշվի առած նա. «Առանց գործի ըմբռնման այն բանի, վոր միայն մարդկության ամբողջ զարգացման առնչված կուսակցական տուրք համապատասխան, միայն նրա վերամշակմամբ

կարելի չի կառուցել պրոլետարական հուշարձան— առանց նման ընդհանուր միևնույն ելակետի կարողանա լուծել այդ խնդիրները:

Հայ ժողովուրդը իր հուշարձանական գործունեության ընթացքում ստեղծել է գիտության ու արվեստի այլ և այլ բնագավառներում մեծագույն արժեքներ: Գաղափարական, քաղաքական, մանրանկարչական, ճարտարապետական, քանդակագործական և այլն և այլն— ահա այն ասպարեզները, որտեղ հայ ժողովուրդը հարստացրել է իր հանճարը:

Մարդկային իշխանությունն է միայն, որ հնարավորություն է տալիս ժողովուրդներին լրիվ արժեքավորելու իրենց ստեղծած հուշարձանն ու հասանելու ազգային կատարյալ ինքնաճանաչության: Դրա լավագույն օրինակներից մեկն է Գաղիքի հանճարեղ ապագը, որի միջոցով, խորհրդային ու համաշխարհային նշանակության բազմահազարանոց դիտարկից մեր առջև:

Սակայն, չնայած այս ամենին, հայ ժողովրդի՝ մասնավորապես պրակտիկ ժառանգության քննադատորեն յուրացման խնդիրները մեզ քիչ դժվար ձևով: Մեր պրակտիկ-հուշարձանական մարմիններում բազմիցս ժողովրդի քշնամիները— գաղափարախոս-արտիստական միջավայրը խանգարել են այդ գործը, ներքաշելով, արտիստական ձևերով խեղաթյուրելով հայ ժողովրդի անցյալի հուշարձանները և նրա պատմության հոգեբանական նշանակությունը: Այնինչ մեր քաղաքացիների և մասնագետների մեջ հաճախ հանդիպում են հակառակները, որոնք նոր լույս են սփռում մեր անցյալի վրա, հավաքվել են արխիվներ, որոնք բազմահազարանոց գաղափարական են տալիս մեր ժողովրդի ազատագրական պայքարի մասին, մեր մի շարք հատարտիական գործիչների և գրողների մասին— սակայն այս ամենը մնում է անշարժ ու չուսումնասիրված վիճակում: Չի կարելի մեր մեծ պատմագրությունը, մինչդարյան կերպարները, Ագաթանգը, Նարեկացին, Նարպեյը, Պատկանյանը, Բաֆֆին, Պարոնյանը, Շահազիզը, Հովհաննիսյանը, Թումանյանը, Չերվանցկին, Հակոբյանը, որանց ժամանակակիցների և որանց հաջորդող համարյա բոլոր գրողները կարելի են զգում հետազոտման արխիվային վավերագրերի հիման վրա ու նոր ճշգրիտ արժեքավորման: Այդ աշխատանքը կոչանդակի մեր ժողովրդի պատմության, նրա ազատագրական պայքարի և հուշարձանի ուսումնասիրման գործին, նույն

կափակ այն քաղաքական, կուլտուրական կապերի վրա, որ ունեցել և հայ ժողովուրդը իր հարևանների հետ:

Համկ(բ)կ XVIII համագումարում ընկ. Վ. Մ. Մոլոտովը նորից և ուժեղ կերպով ընդգծեց կուլտուրական ժառանգության ուսումնասիրության խնդիրը. «Պատմական ու կուլտուրական բազմակողմանի արժեքներ և կուտակել, սակայն նա պրպտել չի կարող ոգուտ տրվել այդ նյութին հոգուտ իր շահերի: Նա պրպտել շատ դնդերում գործել և գիտության, արվեստի, կուլտուրայի առաջադիմության խնդիրը: Այդ իրոք այդպես և, քանզի առանձին ևս վատ կապիտալիզմի համար մեր դարն կապիտալիզմի ժառանգություն ընդունել կար: Պոմանիզմն աճում է այն բանից, ինչ մոր առնչվել և կապիտալիզմը, անաբեռնության, նյութական կենցաղի և կուլտուրայի առաջարկում նրա ձեռք բերած յուրացումն ու բազմաթիվ նվաճումներից: Պոմանիզմն իր ձևով վերամշակում է այդ բոլոր արժեքներն ու նվաճումները,— բայց միշ քի հասարակության վերնախավի շահերի ոգուն, այլ ամբողջ ժողովրդի ու մարդկության շահերի ոգուն: Պետք և, առանց ուժերը խնայելու, ուսումնասիրել կուլտուրական ժառանգությունը: Պետք է պահանջել այն լրջորեն ու խորությամբ: Պետք է ոգտագործել այն ամենը, ինչ մոր ունի և կապիտալիզմը և մարդկության նախընթաց պատմություն, և այն ոգյուսանքից, որոնք առնչվում են շատ դարերի ընթացքում մարդկային աշխատանքով, կատարել ժողովրդի կյանքի համար հարմար, ընդարձակ, լուսով և արևով լի մի նոր շենք:

Լենինի–Ստալինի կուսակցությունը մերկացրել ու ջախջախել և ժողովրդի թշնամիներին, ժողովրդի կուլտուրան փրկել նրանց: Լենինի–Ստալինի կուսակցությունը, խորհրդային կառավարությունը բոլոր պայմաններն ստեղծել են անցյալ կուլտուրական ժառանգության ուսումնասիրման, վերամշակման ու յուրացման համար: Մեր խնդիրն է՝ լիուժեղ կերպով կատարելագործել այդ մեծ գործը:

Ջնունամուխ լինելով գիտական ժառանգության հատորների հրատարակմանը, ՀՍՀՄ Գիտ. Ակադեմիայի Հայկական Ճյուղի Գրականության և Լեզվի Ինստիտուտը պատվով վերցնում և լրացնել այն բացը, որը զոյություն ունի մեր պրոկոպիոսյան ուսումնասիրության առաջարկում:

ПРЕДИСЛОВИЕ

Армянский народ в течение своей многовековой истории создал великие культурные ценности. Историография, эпос, поэзия, миниатюра, архитектура, скульптура—вот те области науки и искусства, в которых армянский народ проявил свой гений.

Советская действительность, ленинско-сталинская национальная политика дают полнейшую возможность народам исчерпывающе оценить созданные ими культурные ценности. Одним из ярких примеров этого может явиться замечательный эпос «Давид Сасунский», величие, глубина, мировое значение которого всесторонне было осознано лишь в наши дни.

Однако, несмотря на это, надо сознаться, что очень мало сделано в области изучения и издания громадного культурного наследия армянского народа. Враги армянского народа, дашнако-троцкистские выродки, окопавшись в разных литературных и культурных организациях, всячески мешали этой работе, провоцируя и утверждая, что история армянского народа и созданная им культура не имеют никакого познавательного значения. И это в то самое время, когда в наших музеях и книгохранилищах накопились в огромном количестве материалы и архивы, бросающие новый свет на прошлое армянского народа, на его национально-освободительную борьбу, дающие возможность всесторонне познать лучших его сынов-борцов за его свободу, замечательных его поэтов и писателей. Армянские историки древних веков, средневековые поэты, писатели и публицисты XIX и XX вв.: Абовян, Налбандян, Назарян, Патканян, Раффи, Пароняя, Шахазиз, Ованнисян, Ширванзаде, Аюпян и др.—все они нуждаются в кропотливом изучении на основании новых, неизданных до сих пор и

неизвестных архивных материалов, писем, разного рода документов и т. д. Эта работа даст нам возможность глубже понять историю и литературу армянского народа, его борьбу за освобождение, всесторонне оценить те культурные связи с соседними народами, которые имел армянский народ в течение своей долгой исторической жизни.

Предлагаемый том «Литературного наследства» Института Литературы и Языка Армянского Филиала Академии Наук — первый опыт в этом направлении. В этой первой книге «Литературного наследства» представлены следующие писатели:

Микаэл Налбандян (1829—1866)—великий просветитель и революционный демократ, последователь Чернышевского, близкий друг Герцена, Огарева и Бакунина. Налбандян был осужден за принадлежность к лондонским пропагандистам, просидел в Петропавловской крепости четыре года (1862 — 1865) и погиб в ссылке в Камышине (1866). В истории армянской общественной мысли он занимает выдающееся место. В 60-х годах, вместе с Назарином, в Москве он издавал журнал «Юсисапайл» (Северное Сияние). О великих идеях просвещения и свободы, о фейербаховском материализме и утопическом социализме впервые в армянской действительности заговорил именно Налбандян.

Налбандян не только неистовый журналист и страстный пропагандист революционно-просветительных идей, но и замечательный поэт, прозаик и критик. Армянская демократическая литература и публицистика второй половины XIX-го века находилась под его исключительным влиянием.

В предлагаемой книге Налбандян представлен материалами, взятыми из Архива Революции и Внешней политики (Москва). Эти материалы освещают революционный путь Налбандяна и его влияние на армянскую общественную мысль.

Перч Прошьян (1837—1907)—выдающийся романист и педагог. Прошян—демократ. В своих замечательных романах («Сос и Вардитер», «Из-за хлеба», «Мироеды», «Унон» и т. д.) Прошьян вскрывает острые социальные противоречия армянской деревни, гневно описывает военно-феодальную эксплоатацию армянского крестьянина царским правительством, дает незабываемые типы ростовщиков и мироедов (Микитан Сако, Баласан-ага, Бгде и др.).

Не будучи революционером, Прошьян своими романами об'ективно подготавливал борьбу против самодержавия. О его первом романе «Сос и Вардгер» (1860) Налбандян, сидя в Алексеевском Равелине, написал замечательное, найденное лишь недавно исследование, в котором он, подобно Белинскому и Добролюбову, развивал великие принципы реалистического воспроизведения действительности.

В сборнике впервые издаются воспоминания Прошьяна и его письма, которые имеют не только биографическое значение, но и дают огромное количество материалов для истории армянской культуры и общественной мысли.

Газарос Агаян (1840—1911) — поэт, прозаик, детский писатель, педагог. Агаян — самоучка, который свои молодые годы (1862—1867) провел в Москве и Петербурге, работал в качестве наборщика и впитал в себя просветительные идеи эпохи.

Подобно Прошьяну, Агаян также принадлежит к крестьянско-демократическому лагерю армянской литературы. Но Агаян намного радикальнее Прошьяна. В 80-ых г.г. в очерках «Инспектор приходских школ» Агаян развивает идеи революционной борьбы с самодержавием, которое старалось под своей тяжелой пятой задушить всякие проблески национального самосознания и культуры. В те же годы Агаян написал незаконченный свой рассказ «Виген Сасунский», в котором развивает антирелигиозные идеи и идеи демократической республики.

Радикализм Агаяна дошел до проповеди крестьянской войны в повести «Две сестры» и—в особенности—в рассказах «Кероглы». Как «Виген Сасунский», так и «Инспектор приходск. школ» —наряду с письмами Агаяна—представлены в этой книге.

Книга завершается письмами поэта Александра Цатурина (1865—1917) и незаконченным романом Вртанеса Папазяна (1866—1920) «Борьба за существование». Эти материалы интересны как с биографической точки зрения, так и с точки зрения выяснения мировоззрения и художественных особенностей их авторов.

ՄԻՔԱՅԵԼ ՆԱԼԲԱՆԴՅԱՆ

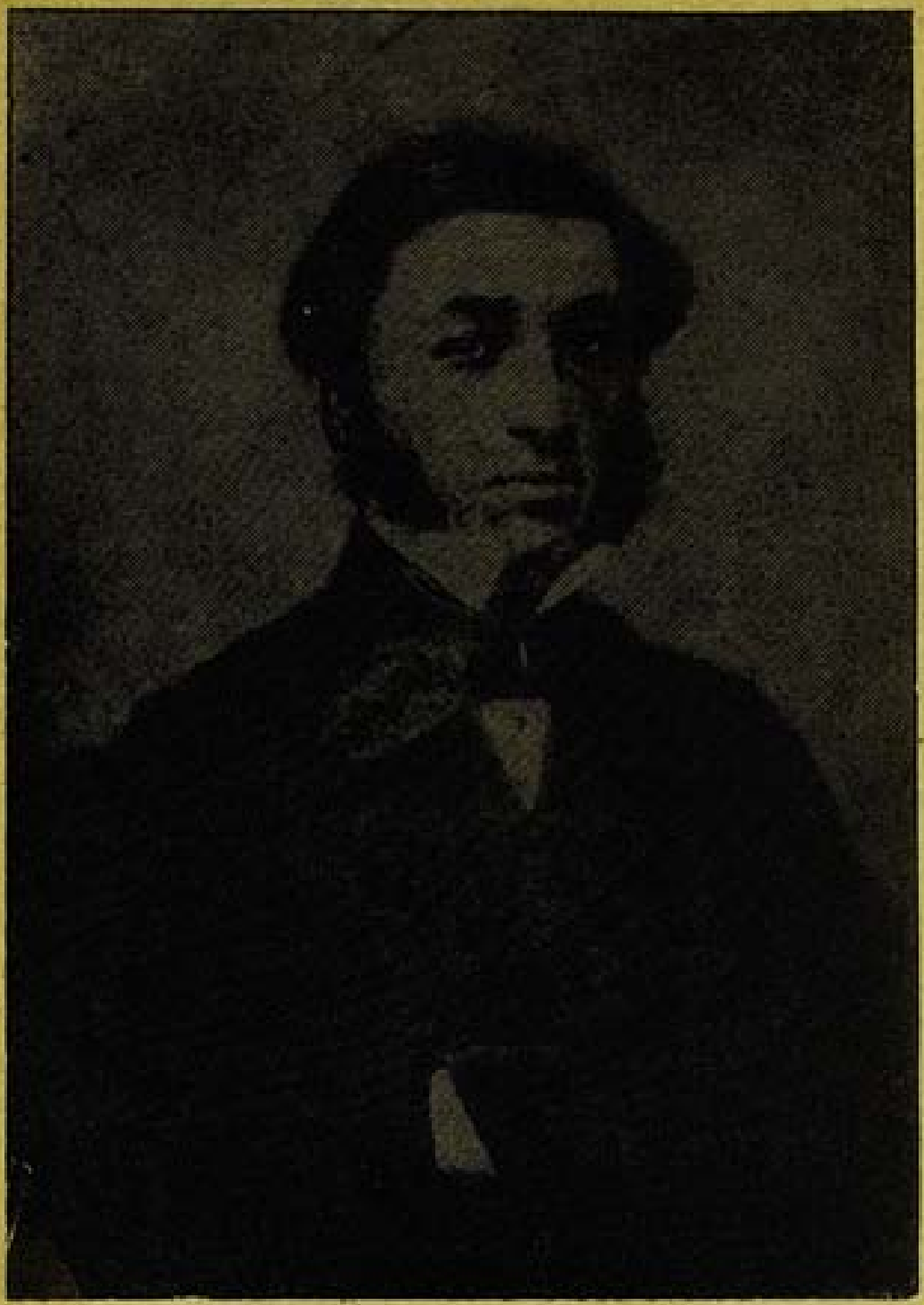

Մ. ՆԱԼԲԱՆԴՅԱՆ

ԺԱՆԴԱՐՄԱԿԱՆ ԳՈՐԾ
ՄԻՔԱՅԵԼ ՆԱԼԲԱՆԴՅԱՆԻ ՄԱՍԻՆ

ՏԵՔՍՏԸ ՑԵՎ ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ՊԱՏՐԱՍՏԵՑԻՆ
ԱՇՈՏ ԱԲՐԱՀԱՄՅԱՆ ՑԵՎ ԴԱՆԻԵԼ ԳԱԲՐԻԵԼՅԱՆ

ՅԵՐԿՈՒ ԽՈՍՔ

Մի քանի նալբանդյանի անձնական գործը, որը կազմված է ցարական ժանդարմների III բաժանմունքի կողմից, գտնվում է Մոսկվայում, Հնդափխուբյան կենտրոնական Արխիվում։ Այդ գործում, բացի փաստաթղթերից, գտնվում են նաև նալբանդյանի բռնագրավված ձեռագրերը՝ քննադատական հոդվածները և նրա հիմնական աշխատությանը՝ «Ներկրապործության վերաբերյալ առաջին ռուսիր ճանապարհ»-ի ինքնագիրը։

Հրատարակվող փաստաթղթերը Մ. Նալբանդյանի անձնական գործից չեն վերցված։ Նրանք հավաքվել են պատահական, Նալբանդյանի հետ սերտ առնչություն չունեցող գործերում, որոնք նույնպես գտնվում են Հնդափխուբյան կենտրոնական Արխիվում։ Այս ցույց է տալիս, թե որ՛ան խոշոր աշխատանք և հարկավոր Նալբանդյանին վերաբերող բոլոր փաստաթղթերը հավաքելու համար։

Այս 29 փաստաթղթերը վերաբերում են 1862—1880 թ. թ.։ Նրանք նոր լույս են սփռում Մ. Նալբանդյանի կյանքի ու գործունեության վրա, մի ժամանակ հայ ժողովրդի ազգային-ազատագրական չարժման վերաբերյալ նոր հետաքրքրական տեղեկություններ են տալիս։

№№ 1—24 փաստաթղթերը հանված են—III բաժ., I եքսպ., № 230, մաս 76, 1862 թ., №№ 25—28 հանված են—III բաժ., III եքսպ., № 131, 1874 թ.։

Ա 27164

1

л. б.
11 июля 1862 г.
Москва.

Екатеринослав.

Господину начальнику губернии.

Второго июля выехал в Нахичевань к отцу тамошний житель Михаил Лазаревич Налбандов сообщник Лондонский. Захватите его с обыском и с бумагами при двух жандармах доставьте в третье отделение. От Москвы с товарным поездом.

Прочтет генерал Рындин. О получении сего не более прошу его телеграфировать ко мне Москва гостиница Шевалдышева. Ответ 20 слов заплочен.

Свиты его величества генерал-майор ДРЕНЯКИН.

2

л. б.

15 июля месяца 1862 г.
Из Екатеринослава, телеграмма № 352

Петербург.

Начальнику штаба жандармов генералу Потапову.

Приказание генерала Дренякина выполнено успешно *) дальнейшем исполнении донесу вторично.

Генерал РЫНДИН.

---

*) Налбандов должен быть арестован

3

Начальника Екатеринославской жандармской команды
18 июля 1862 года.
№ 65
гор. Екатеринослав.

л. 13.

В III отделение собственной его императорского величества канцелярии.

Начальник Екатеринославской губернии при предписании своем от 12 июля за № 21 препроводил подорожную на проезд мой в Ростов и обратно, поручил мне арестовать в городе Нахичевани кандидата С. Петербургского Университета Михаила Лазаревича Налбандова, сделав у него обыск, захватить все бумаги, находящиеся у него, с каковыми и доставить при двух жандармах в г. Екатеринослав.

12 июля я отправился в г. Ростов, куда прибыв 14 числа и взяв из тамошней команды необходимое число жандармов, отправился в г. Нахичевань, где, арестовав Налбандова и захватив найденные бумаги, представлен был в г. Екатеринослав и исправляющему должность начальника губернии вице-губернатору Барановичу и вследствие его распоряжения 18 числа отправлен Налбандов вместе с найденными у него бумагами и составленным актом при двух жандармах в Москву.

О чем III отделению собственной его императорского величества канцелярии имею честь почтительнейше донести.

ПОТАПОВ.

4

л. 15.

Его императорскому величеству

Коменданта С.-Петербургской крепости генерал-лейтенанта СОРОКИНА

РАПОРТ

Доставленные по исполнение высочайшего вашего императорского величества повеления, объявленного мне в отношении начальника штаба корпуса жандармов № 1620, Нахичеванский житель Михаил Налбандов сего числа в С. Петербургской крепости

принят и заключен в доме Алексеевского равелина в покой под № 6.

Генерал-лейтенант СОРОКИН.

№ 109
28 июля 1862 года.

5

л. 31—32.
Секретно.

Главное управление
наместника Кавказского.
Департамент общих дел.
28 декабря 1862 г.
№ 53.
г. Тифлис.

Господину главному начальнику III отделения собственной его императорского величества канцелярии.

Верховный патриарх Католикос всех армян в минувшем году отправил в Индию, в г. Калькутту, Нахичеванского жителя Михаила Налбандова для получения собранных там в пользу Эчмиадзинского монастыря денег.

Налбандов, исполнив это поручение и возвратившись на Дон, представил патриарху билет от 28 июля 1862 года № 11/2475 Восточного банкового общества, куда он внес собранные им в пользу Эчмиадзина деньги, 304 фун. стер. 5 шилл. и 10 пен. Но как билет этот, выданный на имя Налбандова, доставлен им без бланковой надписи своей, то по правилам банка нельзя будет получить без сего уплаты.

Патриарх Католикос обратился ко мне с просьбой о розыскании места нахождения Михаила Налбандова и предложении ему учинить на билете банковую надпись.

Усматривая из переписки, заведенной в Главном Управлении по отношению вашего сиятельства от 18 августа сего года—2334, что Михаил Налбандов арестован за сношение его с русскими изгнанниками, и принимая во внимание, что настоящее место нахождения его должно быть известно вверенному вам отделению, я имею честь препроводить при сем упомянутый выше билет Восточного банка за № 11/2475 и покорнейше просить распоряжения вашего о том, чтобы Налбандов учинил на нем надлежащую бланковую надпись и затем билет был возвращен мне.

Начальник Главного Управления, статс-секретарь (подпись).

6

16 января 1863 г. л. 33.
№ 138. Секретно.

Г-ну коменданту С. Петербургской крепости.

Содержащийся во вверенной вашему превосходительству крепости Нахичеванский житель Михаил Налбандов посылаем был в прошедшем году, по распоряжению верховного патриарха Католикоса всех армян, в Калькутту для получения денег, собранных там в пользу Эчмиадзинского монастыря; исполнив это поручение, он внес полученные им деньги 304 фун. стер. 5 шилл. и 10 пен. в Восточное Банковое Общество и выданный ему билет на сию сумму представил патриарху.

Так как на этом билете, выданном на имя г. Налбандова, не имеется бланковой его надписи, без чего не может быть произведен по оному платеж, то начальник Главного Управления Наместника Кавказского, вследствие обращения к нему патриарха Католикоса, просит меня предложить г. Налбандову сделать на означенном билете надлежащую бланковую надпись.

Препровождая для сего к вашему превосходительству означенный билет, имею честь покорнейше просить, не изволите ли вы, м. г., по учинении г. Налбандовым требуемой надписи, возвратить мне сей билет.

Упр. отд. св. е. в. генерал-майор ПОТАПОВ.

7.

Управление коменданта С.-Петербургской крепости. л. 41.
Секретно.
21 февраля 1864 г.
№ 34.

В 3 отделение собственной его императорского величества канцелярии.

Написанную содержащимся в Алексеевском равелине кандидатом С. Петербургского Университета Михаилом Налбандовым статью на армянском языке, разбор романа «Сос и Вардитер» г. Прошьянца, изданного в Тифлисе, в 1860 году, при сем в III отделение на записящее распоряжение препровождая, присовокупляю, что кандидат Налбандов просит статью эту по возвращении из III отделения передать брату его Лазарю Налбандову.

Комендант, генерал-лейтенант СОРОКИН.

л. 67—69.
Секретно.

Управление коменданта
С.-Петербургской крепости.
29 апреля 1865 года
№ 75.

Главному начальнику III отделения собственной его императорского величества канцелярии.

РАПОРТ

С. Петербургский военный генерал-губернатор, от 29 сего апреля за № 651, уведомил меня, что правительствующий Сенат сообщил ему к исполнению высочайше утвержденное мнение государственного совета, последовавшее по делу о лицах, обвиняемых в противозаконных сношениях с Лондонскими изгнанниками, в котором между прочим постановлено: подсудимых отставных: надворного советника Николая Серно-Соловьевича, коллежского секретаря Павла Ветошникова и почетного гражданина Николая Владимирова, по лишении всех прав состояния, сослать в Сибирь на поселение навсегда, а кандидата С. Петербургского Университета Михаила Налбандова — оставить в сильном подозрении и затем, как лицо неблагонадежное, выслать, по усмотрению министра внутренних дел, в один из отдаленных городов России под строгий надзор полиции.

При чем генерал-адъютант князь Суворов-Италийский присовокупил, что вместе с сим им предложено 2-му департаменту управы благочиния сделать немедленно распоряжение к исполнению над первыми тремя лицами приговора на основании 541 ст. XV т.; что же касается до Налбандова, то впредь до распоряжения о нем министра внутренних дел, он должен быть передан в распоряжение С. Петербургского обер-полицеймейстера.

Так как поименованные лица содержатся в Алексеевском равелине, то я, согласно предписания вашего сиятельства от 16 декабря 1861 г. за № 2104, испрашиваю разрешение на приведение в исполнение вышеозначенного распоряжения С. Петербургского военного генерал-губернатора.

Комендант, генерал-лейтенант СОРОКИН.

9

л. 71.

Его императорскому величеству
Коменданта С. Петербургской крепости

РАПОРТ

Во исполнение высочайше утвержденного вашим императорским величеством мнения Государственного Совета, последовавшего по делу о лицах, обвиняемых в противозаконном сношении с Лондонскими изгнанниками, содержавшийся в Алексеевском равелине С. Петербургской крепости кандидат здешнего Университета Михаил Налбандов сего числа препровожден к С. Петербургскому обер-полициймейстеру для отправления в один из отдаленных городов России под строгий надзор полиции.

Генерал-лейтенант Сорокин.

№ 93
13 мая 1865 года.

10

Управление коменданта
С.-Петербургской крепости.
13 мая 1865 года.
№ 94.

л. 70.

Главному начальнику 3 отделения собственной его императорского величества канцелярии.

РАПОРТ

Во исполнение известного вашему сиятельству из рапорта моего от 29 апреля за № 75 высочайше утвержденного мнения Государственного Совета, последовавшего по делу о лицах, обвиняемых в противозаконном сношении с лондонскими изгнанниками, содержавшийся в Алексеевском равелине С.-Петербургской крепости кандидат здешнего Университета Михаил Налбандов сего числа препровожден к С.-Петербургскому обер-полициймейстеру для отправления в один из отдаленных городов России, под строгий надзор полиции.

Комендант генерал-лейтенант СОРОКИН.

11

Л. 72.

Его превосходительству
Н. М. МУЗЕНЦОВУ.

При моей арестации в 1862 году 14 июля были взяты все мои бумаги, географические карты и несколько фотографических портретов. По окончании моего дела я имел честь явиться в 3 отделение за обратным получением всего, что вовсе не было употреблено в дело, но мне объявили, что все мои бумаги были отправлены в Комиссию и по справке оказалось, что и Комиссия в свою очередь отправила их 15 января 1863 года за № 516 в Министерство Юстиции.

Поэтому, обращаясь к вашему превосходительству, всепокорнейше прошу не отказать в вашем содействии об обратном получении вышеупомянутых бумаг.

Кандидат М. НАЛБАНДОВ.

17 июня 1865 г
Адрес: В. О. В Биржевом переулке, дом Меняева, на квартире Хафафова.

12

17 мая 1865 г. л. 73—74.
Конфиденциально.

Его сиятельству князю В. А. Долгорукову.
М. г. князь Василий Андреевич.

Высочайше утвержденным мнением Государственного Совета по делу о лицах, имевших сношения с лондонскими изгнанниками, между прочим постановлено: кандидата С.-Петербургского Университета Михаила Налбандова выслать под надзор полиции в один из дальних городов России по усмотрению министра внутренних дел.

Приведение сего в исполнение указом Правительствующего Сената возложено на меня, почему 29 минувшего апреля за № 651 предложено было мной коменданту С.-Петербургской крепости передать Налбандова в распоряжение С.-Петербургского обер-полицеймейстера, которому предписано об отправлении его по назначению.

Генерал-лейтенант Сорокин, имея в виду, что Налбандов содержится в каземате Алексеевского равелина, счел долгом, предварительно передачи его в распоряжение обер-полициймейстера, испросить на то разрешение III отделения собственной его императорского величества канцелярии, вследствие чего он до сего времени остается в заключении, тогда как мог быть освобожден еще 29 минувшего апреля.

Вашему сиятельству небезызвестно, что высочайше утвержденные мнения Государственного Совета в пространстве, силе и действии своем равны именным высочайшим повелениям и должны быть приводимы в исполнение безотлагательно, но как при существовании особых правил для содержащихся в Алексеевском равелине таковой законом установленный порядок не всегда может быть выполнен, я долгом считаю сообщить на благоусмотрение ваше, милостивый государь, не изволите-ли признать нужным испросить разрешение, чтобы в случаях, подобных настоящему, коменданту С.-Петербургской крепости было предоставлено право исполнять безотлагательно требования, на высочайшем соизволении основанные.

Имею честь покорнейше просить принять уверение в совершенном моем почтении и преданности.

Князь СУВОРОВ.

№ 704.
7 мая 1865 года.

13

л. 84—85.

О кандидате С.-Петербургского Университета Михаиле Налбандове.

По произведенному высочайше утвержденной в С.-Петербурге следственной комиссией делу о лицах, обвиняемых в сношениях с Лондонскими пропагандистами, в отношении Налбандова оказалось следующее:

Налбандов, в бытность в Лондоне, познакомился там с Бакуниным, Герценом, Огаревым и Тхоржевским и получил от Бакунина, для сношения с ним, инструкцию и словарь с вымышленными именами и названиями местностей. По возвращении Налбандова в Россию, Бакунин прислал ему с Ветошниковым письмо и

10 экземпляров книги на армянском языке, названной поварской, но книга эта, оказавшаяся по переводе изданной в Париже в 1862 году, под заглавием «Земледелие», заключала в себе суждения вовсе не о поварском искусстве, а о существующих правительствах и между прочим о России в возмутительном духе. В бумагах Налбандова найдены два письма к нему Бакунина от 6 и 10 мая 1862 года, в которых, между прочим, упоминалось о находившемся в Лондоне коллежском ассесоре Вороноре, которому Бакунин просил дать средство — устроить привоз на Кавказ лондонских изданий.

Налбандов арестован 15 июля 1862 года, в г. Нахичевани, где он проживал при отце, и по доставлении в С. Петербург содержался в Алексеевском равелине, из коего освобожден 13 мая 1865 года.

По высочайше утвержденному мнению Государственного Совета Налбандов, по предмету преступных сношений с лондонскими изгнанниками, оставлен в сильном подозрении и как лицо неблагонадежное назначен к высылке, по усмотрению министра внутренних дел, в один из отдаленных городов России, под строгий надзор полиции.

Статс-секретарь Валуев, во внимание к болезненному состоянию Налбандова, который, по удостоверению профессора Боткина, находится в крайнем положении, угрожающем перейти в чахотку, полагает: выслать Налбандова в один из южных городов Саратовской губернии.

1 ноября 1865 года.

14

№ 2566. л. 85.
3 ноября 1865 года. Секретно.

Господину министру внутренних дел.

Вследствие отношения за № 2381, имею честь уведомить ваше превосходительство, что к отправлению кандидата С.-Петербургского Университета Михаила Налбандова, во внимание к его болезненному положению, на жительство в Саратовскую губернию я со своей стороны препятствия не встречаю.

Г. а. князь ДОЛГОРУКОВ

15

№ 2567. Секретно.

Господину начальнику 7 округа.

Высочайше утвержденным мнением Государственного Совета кандидат С.-Петербургского Университета Михаил Налбандов, преданный суду по обвинению в преступных сношениях с лондонскими пропагандистами, оставлен по сему обвинению в сильном подозрении и, как лицо неблагонадежное, высылается в Саратовскую губернию, под строгий надзор полиции.

Считаю долгом уведомить о сем в пр—во для учреждения за ним надлежащего наблюдения и со стороны корп. жанд.

Коллежский секретарь АДОВ.

16

д. 87.

Министерство внутренних дел.
12 февраля 1866 г.
№ 339.

Секретно.

Господину главному начальнику III отделения собственной его императорского величества канцелярии.

Начальник Саратовской губернии вошел ко мне с представлением по просьбе высланного в Саратовскую губернию, согласно высочайшему повелению, сообщенному мной вашему сиятельству в отношении от 29 октября минувшего года за № 2381, кандидата С.-Петербургского Университета Михаила Налбандова, о дозволении ему отправиться из г. Камышина, где он водворен на жительство, на кумысное заведение, находящееся в 60 верстах от гор. Самары.

Означенное представление действительного статского советника князя Щербатова, с приложением, имею честь препроводить при сем к вашему сиятельству, покорнейше прося ваш. милостивый государь, почтить меня по сему предмету отзывом.

К сему долгом считаю присовокупить, что в виду расстроенного здоровья Налбандова я с своей стороны полагал бы возможным разрешить ему испрашиваемую им поездку для лечения.

Министр внутренних дел,
статс-секретарь (подпись).

От штаб-офицера корпуса жандармов,
состоящего по особым поручениям
при начальнике 5 округа
15 июня 1886 г.
№ 32.

л. 89—91.
Секретно.

Господину шефу жандармов.

В апреле настоящего года умер в г. Камышине Саратовской губернии находившийся там под надзором полиции житель города Нахичевани Михаил Налбандов. С разрешения начальства, тело его перевезено по Волге, железной дорогой на Дон, и доставлено в гор. Нахичевань на пароходе «Козак» в начале мая.

В Нахичевани гроб встречен был с необыкновенным триумфом и почетом, с образами, хоругвями, музыкой, при стечении почти всего населения города. Потом перевезен в Армянский Крести-Воздвиженский монастырь, на 5 верст от города, и там погребен, хотя в этом монастыре никого не хоронят. Архимандрит монастыря, в надгробном слове, именовал покойника невинным страдальцем.

Это случилось до прибытия моего в г. Ростов.

Бывший голова г. Нахичевани, старик Халибов, с которым я заводил разговор о Налбандове, признает почести, оказанные праху его, манифестацией против правительства; поэтому я собрал некоторые сведения о предшествовавших обстоятельствах, по коим оказалось, что Налбандов, по доверенности Нахичеванского Общества, ездил в Калькутту получить капитал, завещанный городу для благотворительных заведений, и, получив около 70 тыс. руб. сер., отправился в Англию, с намерением вложить капитал в Лондонский Банк. В Лондоне сошелся с Герценом и К°, которая убедила Налбандова доверить капитал свободному итальянскому королевству, что он исполнил и привез в Нахичевань итальянские облигации. Впоследствии, Налбандов взят был из Нахичевани и выслан на жительство в г. Камышин.

Город Нахичевань управляется армянским магистратом, руководствующимся древним римским судебником, и, не имея русской полиции, составляет как-бы особое государство в государстве. Оттого здесь свободно вырабатывались фальшивые кредитные билеты, укрывались беглые и преступники; а задержанные русской поли-

цией преступники, при передаче дел в магистрат, освобождались им на свободное жительство.

Ссылаясь на высочайше дарованные грамоты и превратно толкуя изложенные в оных привилегии, Нахичеванское Общество упорно сопротивляется введению общественного управления и русской полиции; для защиты прав своих возбудило энергическое заступничество своего экзарха; а в Петербурге, — как слышно, — имеет поверенным и ходатаем действ. ст. советн. Султан-Бека.

Действ. статск. сов. Катакази, по поручению генерал-губернатора два года трудившийся над Нахичеванью, убедился в том, что Общество беспрекословно подчинилось бы требованиям правительства, если бы лица, стоящие во главе управления, вредно влияющие на массу и внушающие ей ненависть ко всему русскому, были удалены из города; именно: градской голова Гайрабетов, исправляющий его должность Каплов, председатель магистрата Каракаш, адвокат, служивший у Гайрабетова — Хлытчиев.

Действиями Катакази обнаружена недостача в капитале, доставленном Налбандовым, около 20 тысяч рублей. Тогда Гайрабетов послал в Камышин, в виде депутата от города, брата Налбандова от другой матери, Серопа. Результат переговоров его с братом в Камышине неизвестен. По возвращении же Серопа, вторично посланы были депутатами в Камышин. другой брат Налбандова, Киркор, с братом головы, Никитой Гайрабетовым. Но они не застали в живых Михаила Налбандова, не нашли при нем ни денег, ни бумаг и привезли в Нахичевань одно мертвое его тело.

Обо всем этом долгом считаю почтительнейше донести вашему сиятельству.

Подполковник ЯНОВ.

18

3 отделение собственной его императорского величества канцелярии.

д. 92-б.
Секретно.

30 июня 1866 г.
№ 2042.

Господину Новороссийскому и Бессарабскому генерал-губернатору.

Состоящий при начальнике 5 округа корпуса жандармов подполковник Янов, донося мне об особенностях армянского управления гор. Нахичеванью, сообщает между прочим убеждения свои

в том, что тамошнее общество беспрекословно подчинилось бы требованиям правительства по введению там общественного управления и русской полиции, если бы лица, стоящие во главе армянского управления и вредно влияющие тем, что внушают ненависть ко всему русскому, а именно: градской голова Гайрабетов, исправляющий его должность Коялов, председатель магистрата Каракаш и адвокат Хлытчиев, были удалены оттуда.

Считая долгом сообщить вашему высокопревосходительству это мнение подпол. Янова, имею честь покорнейше просить вас, м. г., почтить меня уведомлением, что вы изволите полагать по этому предмету и какие меры могли бы быть полезными относительно упомянутых выше лиц.

Генерал-ад'ютант

19

2 мая. л. 103—106.

Высочайше утвержденным в 1865 году мнением Государственного Совета, последовавшим по делу о лицах, обвинявшихся в сношениях с лондонскими пропагандистами, между прочим постановлено: прикосновенного к сему делу кандидата С.-Петербургского Университета Михаила Налбандова (из армян) выслать в один из дальних городов России.

Во исполнение сего и во внимание к болезненному состоянию Налбандова, он был отправлен в г. Камышин, Саратовской губернии.

В апреле месяце 1866 года Налбандов умер и тело его, с разрешения начальства, привезено для погребения на родину в г. Нахичевань. Здесь гроб его был встречен с необыкновенным торжеством, при стечении почти всего населения города. Тело Налбандова предано земле в армянском Крестовоздвиженском монастыре, в котором до него никто погребаем не был. Архимандрит монастыря в надгробном слове наименовал Налбандова невинным страдальцем.

Начальник Екатеринославской губернии, получив сведение, что погребение Налбандова имело вид манифестации против правительства, поручил ростовскому полициймейстеру произвести о сем надлежащее дознание и затем передать оное судебному следователю.

Подполковник Янов, в донесении о сем вашему сиятельству от 16 сентября, выразил, что — по серьезности обнаружившихся обстоятельств—при дознании и по затруднению, какое Нахичеванский следователь Орем, человек хотя вполне благонамеренный, должен встретить в производстве следствия при депутате из армян,— он, подполковник Янов, полагал бы необходимым производство этого следствия поручить особой комиссии, при участии офицера корпуса жандармов. Ваше сиятельство предполагали переговорить о сем с генерал-адъютантом Коцебу.

В феврале месяце сего года протоиерей Нахичеванского Армянского собора (он же член тамошнего духовного правления) Шапошников обратился к начальнику Ростовской на Дону жандармской команды капитану Белоцерковскому с докладной запиской, в которой, ссылаясь на откровенные показания свои по делу о погребении Налбандова и упоминая о своем возражении против действий протоиерея Балабанова — он, Шапошников, об'яснял, что за открытие им истины в этом деле он подвергся преследованиям Нахичеванского городского головы Гайрабетова, протоиерея Балабанова и других лиц.

В доказательство сего он представлял следующие обстоятельства:

1) При начале дознания, Гайрабетов порицал действия ростовского полициймейстера и подполковника Янова и при этом угрожал ему, Шапошникову, за его показание, удалить его от должности члена Правления по приезде в Нахичевань епархиального архиерея;

2) Гайрабетов и его соумышленники привлекли на свою сторону занимающегося в духовном правлении письмоводительством мальчика Саркисова, который скрыл некоторые бумаги, относящиеся к этому делу, и который может много обнаружить.

Упоминая и о других злоупотреблениях лиц, принадлежащих к партии Гайрабетова, протоиерей Шапошников просил не выдавать его заявлений и защитить его от преследований Гайрабетовской партии*).

---

*) На Гайрабетова и его партию, как на людей, отличающихся ненавистью ко всему русскому, обращено уже внимание Новороссийского ген.—губернатора.

Капитан Белоцерковский, представляя эту записку Екатеринославскому жандармскому штаб-офицеру, доносит, что протоиерей Шапошников по своей преданности правительству и открытию преступных действий лиц, участвовавших в похоронах Налбандова, заслуживает особенного внимания и покровительства, что он преследуется Гайрабетовской партией и даже сам архиепископ ищет случая удалить его от должности члена духовного правления, предполагая вместо его назначить протоиерея Сукиасова, человека крайних идей и беспокойного характера.

Начальник 5 округа корпуса жандармов, получив сие донесение капитана Белоцерковского с запиской протоиерея Шапошникова, представляет это вашему сиятельству и доносит, что жительствующий в Феодосии армянский архиепископ Елиазар, после двукратного требования Комиссии о назначении к следствию депутата, сам прибыл в Нахичевань, где был встречен партией, предводимой протоиереем Балабановым (главным распорядителем похорон Налбандова), и влиянием своим на армян, а в особенности на духовенство, вредит правильному производству дела, а потому генерал-лейтенант Черкесов полагал бы, чтобы следственное дело, до передачи в уголовную палату, было подвергнуто предварительному рассмотрению генерал-губернатора или в 3 отделении собственной его императорского величества канцелярии.

Вместе с тем генерал-лейтенант Черкесов представил прилагаемое сведение, сообщенное им Новороссийскому генерал-губернатору о неприятном положении, в какое поставлен протоиерей Шапошников.

20

29 апреля 1867 г. л. л. 107—114.

Начальник Ростовской-на-Дону
Жандармской команды
26 июня 1867 г. № 203.

В III отделение собственной его императорского величества канцелярии.

Вследствие предписания Екатеринославского штаб-офицера от 3 ноября истекшего 1866 года за № 720, мной было принято участие в производстве следствия в г. Нахичевани, по поводу

торжественных похорон армянина Михаила Налбандова, и дело это, по мнению председателя этой Комиссии, чиновника особых поручений Екатеринославского губернатора г-на Салимовского, совершенно окончено 1 сего июня и г. Салимовский пригласил меня и полициймейстера г. Ростова полковника Комар-Гацкого сего 2 июня в Комиссию, для выслушания и обсуждения заключительного постановления, составленного им по означенным похоронам. Постановление это заключает в себе следующее: выписку из всего следственного дела, взгляд г. Салимовского на степень виновности прикосновенных к делу лиц и о необходимости принятия мер пресечения способов уклоняться от суда и следствия, относительно купца Карпа Гайрабетова и протоиерея Балабанова; с мнением г. Салимовского, а следовательно и постановлением его мы не согласились и высказали свой взгляд, с которым, в свою очередь, и г. Салимовский не согласился.

5 июня вторично приглашены были в Комиссию для обсуждения того же постановления, которое г-м Салимовским не было принято. После продолжительных рассуждений г. Салимовский объявил нам, что он с мнением нашим не согласен и постановления своего не отменит. 7-го июня опять получили я и полициймейстер приглашение в Комиссию от г. Салимовского, от 7 июня за № 163 и 164, на 8 число для обсуждения постановления его. Имея в виду, что постановление это дважды мы выслушивали, что г. Салимовский отменить его не намерен и в этот третий раз остается все-таки при своем мнении, мы вынужденным нашлись представить в Комиссию заявление с нашим мнением от 8 июня за № 267 с тем, чтобы оно приобщено было к подлинному делу для видимости начальства.

1) Дело самое, по нашему мнению, еще не вполне закончено и требует обследования в следующем:

а) Необходимо выяснить, в котором именно часу 14 апреля началась панихида по Налбандове и затем вынос тела его из церкви. Этим обстоятельством обнаружено будет вполне, до которого часа было присутствие в Магистрате,—и было ли оно еще, так как купец Салтыков показал, что тело вынесли из церкви в 9½ часов утра.

б) Следует допросить под присягой, на законном основании,

музыканта, всех полицейских солдат, купцов: Салтыкова, Катранова, Черчимова, Халыбова, Шагинова, трех братьев Аладжаловых, Хазызова, Виссора, Герревина,, Абрамова, Тохова и других.

в) Не дано очной ставки с раз'ездными и последние не опрошены под присягой .

г) Нет повальных обысков о поведении Якова, Хлытчиева и других обвиняемых.

2) Выписка из дела следственного составлена неполно, потому что не приведены в ней показания Салтыкова, Херумова, Виссора, крымского извозчика и Волковицкого.

3) Взгляд г. Салимовского на самое дело и степень виновности прикосновенных к делу лиц, по нашему мнению, неправилен и вывод его о причине торжественных похорон неверен, потому что в деле нет тех фактов, на основании которых он составил его.—Из дела, насколько оно обследовано, по мнению нашему, видно, что манифестации со стороны всего армянского общества собственно не было, а все есть дело некоторых лиц.

Купец Карп Гайрабетов виновен в том, что, зная о содержании Михаила Налбандова в крепости и затем об отдаче его правительством под полицейский надзор, тем не менее устроил для него торжественную встречу и погребение, расходовал для этой цели деньги, как это видно из показаний Хозароса Налбандова, музыкантов и каретника Мардашева. Приглашал духовенство официальной бумагой от имени городского головы в то время, когда он считался больным и должность его исправлял другой, присутствовал при встрече, погребении и закуске в монастыре, уговаривал Мардашева отменить показание и не указывать на его распоряжение в этом торжестве, в чем уличен был Мардашевым, распорядился о выритии могилы в монастыре для погребения тела Налбандова, в то время когда родственники последнего хотели похоронить его в родовом склепе при церкви его прихода, в чем уличается показаниями родственников, Христофора Хазызова и Атаманом монастырского хутора. Из показаний же Артема Халыбо_ ва, канцелярского Херумова, смотрителя Виссора и крымского извозчика, а также из всего дела видно, что похороны были далеко необыкновенны. Таким образом купец Карп Гайрабетов является

главным виновником в устройстве необыкновенно торжественных похорон Михаила Налбандова. Главным соучастником и пособником Гайрабетова был протоиерей Балабанов, который производил расходы на погребение и распоряжался как член духовного правления о придаче торжественности с своего ведомства. Уличается он в этом показанием протоиерея Шапошникова, дьячка Никогоса, священниками, отчасти собственным сознанием и упорным отпирательством в получении отношения от Гайрабетова и посылки официальной повестки всему духовенству. Даниил Каракаш был также главным соучастником Гайрабетова и виновен в устройстве торжественности уже со стороны светской власти, а именно: зная, что Налбандов состоял под полицейским надзором, и зная, что для встречи гроба Налбандова делается такая торжественность, он, как полициймейстер, не остановил ее, и, напротив, сам участвовал в ней и этим парализовал действие полицейской власти, допустил вскрыть гроб и не донес об этом начальству. Все это доказывается тем, что Каракаш 13 апреля отправился на берег встречать гроб, за несколько часов до его привоза, видел всю торжественную обстановку приема, молчал и присоединился к самому шествию, а на другой день явился опять на погребение, — этим он придал еще большую торжественность, потому что народ, видя такие затем необыкновенные и участие в них самого полициймейстера, считал это не противозаконным и стекался толпами. Кроме того, Каракаш еще подозревается в том, что 14 апреля не был в присутствии в положенное законом время, а между тем подписал журнал того числа, в котором сказано, что он прибыл в присутствие в 9 часов утра, а ушел в два часа. Купец Яков Хлытчиев был также участником Гайрабетова, в чем он уличается показанием священника Степаносянца, что он первый подал мысль о необходимости вскрыть гроб, а так как он приходится родственником Каракашу и городскому голове и пользуется огромным влиянием в обществе, то предложение его имело большое значение; затем уличается показанием Киркора Налбандова, в доме Гайрабетова, отправляя его, Налбандова, в монастырь для приготовления могилы там, а 14 числа, после погребения принимал гостей и угощал их на завтраке, бывшем в монастыре. Потом уличается показанием Артема Халыбова. Наконец в том, что не был участником, падает подозрение потому, что

Хлытчиев был при встрече и погребении, а 13 числа вечером был в доме Гайрабетова, где находились Каракаш, Гайрабетов и откуда исходили, по совещании, распоряжения о дальнейших действиях, для придания торжественного погребения. — Лекарь Берберов был тоже участником Гайрабетова, в чем обвиняется тем, что писал депешу Налбандову до его смерти, телеграфировал в Тифлис редактору газеты «Арменин» и послал туда статью, соболезнуя о смерти Налбандова, а также читал речь над усопшим в соборе. Затем заседатель Бахчисарайцев был тоже участником Гайрабетова, в чем обвиняется тем, что, заведуя полицейской частью города Нахичевани, он не принял никаких мер предосторожности, соблюдаемых при погребении вообще мертвых в засмоленных гробах, допустил вскрыть гроб, что могло заразить бывших при том, не давал никакого распоряжения полицейским десятским находиться при похоронах, так как было при том огромное стечение народа, а, напротив, сам присутствовал при всех торжествах и этим действовал как бы заодно с зачинщиками. Купец Савелий Каялов в участии с Гайрабетовым не обвиняется по делу, но присутствовал при встрече и погребении и, как исправляя тогда должность городского головы, то ему, само собой разумеется, мог придать торжественность.

Правильность взгляда нашего поверит начальство, которое будет решать это дело, а как до решения необходимо принять какие-нибудь меры для пресечения обвиняемым способов уклониться от суда и следствия, то мы, принимая вышеизложенное во внимание, полагали бы необходимым и законным: купца Карпа Гайрабетова и протоиерея Балабанова, впредь до решения дела, подвергнуть домашнему аресту, а Даниила Каракаша, лекаря Берберова, купца Якова Хлытчиева и купца Бахчисарайцева отдать на поруки, относительно же купца Савелия Каялова не принимать никаких мер.

Мнение наше было оставлено без внимания г. Салимовским и он об'явил свое постановление в присутствии Нахичеванского полицейского заседателя и депутатов, стараясь облегчить участь обвиняемых, отдав только купца Гайрабетова, до решения дела, под надзор полиции, с отобранием подписки о невыезде его из Нахичевани.

О чем честь имею почтительнейше донести.

Начальник команды, капитан БЕЛОЦЕРКОВСКИЙ.

Корпус жандармов
Капитана Белоцерковского, находящегося в Ростовском уезде, Екатеринославской г.

л. л. 115—116.

20 августа 1867 г.
№ 14.
г. Ростов-на-Дону.

В 3 отделение собственной его императорского величества канцелярии.

В дополнение донесения моего, от 26 июля за № 293, об окончании следственного дела, по поводу манифестационных похорон в г. Нахичевани армянина Налбандова, имею честь почтительнейше донести, что это следственное дело было представлено чиновником Салимовским Екатеринославскому губернатору, во время пребывания его превосходительства в Ростове на ревизии.

Губернатор нашел дело совершенно полным и изволил выразиться, что я и, ни полициймейстер г. Ростова полковник Комар-Гацкий не имели никакого права подавать отдельно своего мнения, и удивлялся, почему мы не согласились с чиновником его Салимовским, председательствующим в этой Комиссии, оправдывающим действия Нахичеванских армян.

Ныне дело о Налбандове решено Екатеринославским губернским правлением, и копии с трех указов представляя при сем на благоусмотрение, считаю долгом доложить, что, хотя губернское правление находит несвоевременным наше заявление о неполноте следственного дела по той будто бы причине, что в то время дело было уже окончено, — но это совершенно несправедливо; я и полициймейстер, как члены Комиссии, узнавши, что председательствующий в оной чиновник Салимовский, не спрашивая нас, сам собой, произвольно, заканчивает дело и составляет заключительное постановление, тотчас же предупредили это и заявили свое мнение, но Салимовский ограничился только подшитием его к делу.

Губернское правление, не вникая в сущность нашего мнения, делает замечание полковнику Комар-Гацкому за то, что я пригласил судебного следователя Орема находиться при обсуждении происшедшего по сему делу разногласия. Судебный следователь Орем

был здесь человек не новый, он присутствовал в Комиссии при допросе частных лиц и даже, когда заболел член Комиссии полковник Комар-Гацкий и когда Комиссия донесла об этом телеграммой губернатору, прося назначении третьего члена, его превосходительство депешей же отозвался, что Комиссия не должна останавливаться в своих действиях, а так как три члена есть налицо, следовательно, губернатор считал и Орема членом Комиссии, о чем при деле находится составленное постановление, — поэтому приглашение Орема в Комиссию, для бытности при решении разногласий, едва-ли может считаться неуместным, тем более, что он был на этот раз приглашаем, как участвовавший в производстве дела, а не как постороннее лицо, хотя он вполне разделял наше мнение, что лично и подтвердил губернатору и изложил его превосходительству письменно свой взгляд по этому делу.

При всем том губернское правление, не признавая никакой манифестации против правительства, освобождает от всякой ответственности причастных к этому лиц и допускает их к должностям.

Капитан БЕЛОЦЕРКОВСКИЙ.

22

л. л. 117—118.

Копия.

Указ его императорского величества самодержца всероссийского

Из Екатеринославского губернского правления исправляющему должность ростовского полициймейстера.

По указу его императорского величества слушали: следственное дело о торжественном погребении армянина Михаила Налбандова. Приказали: рассмотрев обстоятельства настоящего дела, губернское правление между прочим заключило: что касается до привлеченных к этому делу частных лиц: потомственного почетного гражданина Хлытчиева и лекаря Берберова, то из дела видно, что первый вовсе не принимал никакого участия при похоронах, а последний, Берберов, хотя и говорил надгробную речь, а также посылал депешу редактору газеты «Пчела Армении» о напечатании в этой газете о смерти Налбандова, — но следствием выясняется, что участие это Берберова было из одних дружествен-

ных отношений к покойному Налбандову и не заключало в себе ничего противозаконного, поэтому и не предстоит существенной надобности в передаче этого дела в судебное место и так как отвода Берберова на поручительство последовало по распоряжению административного следователя чиновника Салимовского, то об отмене ее собственно по настоящему делу предписывается вам августа 1 дня 1867 года.

Подлинный подписал советник ВРУБЛЕВСКИЙ.

23

л.л. 119—128.
Копия.

Указ его императорского величества
Самодержца всероссийского
Из Екатеринославского губернского правления
Нахичеванскому армянскому магистрату
По указу его императорского величества.

Слушали следственное дело о торжественном погребении армянина Михаила Налбандова, умершего в г. Камышине.

Приказали: рассмотрев обстоятельства настоящего дела, губернское правление находит, что поводом к началу этого дела служило дознание, произведенное по распоряжению г. начальника губернии ростовским полицеймейстером, в котором было об'яснено, что 13 апреля 1866 года почти с утра начался в церквах г. Нахичевани колокольный звон по умершем армянине Налбандове, привезенном на пароходе из г. Камышина, Саратовской губернии, где Налбандов, по распоряжению правительства, находился под полицейским надзором; что все городское духовенство с двумя архимандритами в облачениях, с хоругвями, крестами, музыкой, в присутствии всех городских властей, одетых в мундиры, встретило тело покойного на пристани, откуда вечером тело перенесено в соборную церковь, на другой же день в церкви говорены: надгробная проповедь архимандритом Магардичем и лекарем Берберовым речь; умерший отвезен в армянский монастырь, где перед погребением в монастырской ограде засмоленный гроб вскрыт, и что вообще армяне высказывали в то время большое сожаление о смерти Налбандова, на которого они имели надежду в все-

становлении армянского царства, и, наконец, что будто бы в самой Нахичевани скрываются в бутылях под величайшим секретом бумаги Налбандова.

Обвинения в устройстве этой торжественности, по тому же сознанию, падали на должностных лиц армянского магистрата, и. д. городского головы Каядова и в особенности на бывшего городского голову Гайрабетова, находившегося в то время вне службы по болезни в отпуску.

Между тем следствием выясняется, что Нахичеванское городское общество никакого участия к устройству парадной встречи и похорон тела умершего Налбандова не принимало, равно, чтобы похороны те имели какую-либо предосудительную или политическую цель со стороны общества или должностных лиц против правительства, в деле нет никаких фактов, и по показанию как присяжных свидетелей, так и по другим сведениям, собранным следственной комиссией, обнаружено только то, что при встрече тела Налбандова было на пристани большое стечение народа, прибывшего туда из любопытства, по случаю разнесшегося по городу слуха о следовавшем пароходе с телом Налбандова, о чем извещен 12 апреля телеграммой с пути следования братом Налбандова родственник покойного купец Чубаров, и кроме того продолжительным звоном колоколов, что приглашением духовенства для встречи тела Налбандова на пристани и для погребения на другой день в монастырской ограде распоряжался протоиерей Георгий Балабанов, как это видно из собственных его показаний, данных в следственной комиссии 2 января и 11 марта сего года, по просьбам сестер покойного — Чубаровой и Мясниковой; он же Балабанов отдал и приказание 13 апреля звонить по Налбандове, и что вообще Балабанов производил все предстоявшие при погребении Налбандова расходы из 400 рублей, врученных ему братом умершего Хозаросом Налбандовым. Затем, хотя член духовного правления протоиерей Шапошников в показании своем и говорит, что погребение Налбандова с несоответственной, по его мнению, пышностью последовало вследствие официального требования бывшего головы Гайрабетова в духовное правление, но Балабанов, показание Шапошникова опровергая, положительно утверждает, что подобного требования не поступало и такового как по исходящей книге городского головы, так и по входящей духовного

правлении в записке не значится; а что распоряжение о собрании духовенства происходило, как выше об'яснено, от Балабанова. Бывший голова Гайрабетов, председатель Магистрата Каракаш, заседатель Бахчисарайцев, и. д. головы Каялов, хотя и были в толпе народа, при перенесении тела Налбандова от пристани в собор и на другой день в монастырь, но все они находились там без всякого официального значения и были в обыкновенном партикулярном платье, распоряжений от них об официальной встрече никаких не было и, как показывают полицейские служители магистрата и конная стража, они в этом отношении никаких приказаний от должностных лиц не получали; доставленный же в монастырь гроб Налбандова был вскрыт вследствие просьбы родственников покойного, по распоряжению настоятеля монастыря архимандрита Абамелика, который в данном отзыве заявил, что это должен он был исполнить по обрядам армяно-григорианской церкви, для посыпания тела умершего освященной землей. Хотя же из следственного производства видно, что бывший голова Гайрабетов производил уплату музыкантам, каменщикам за сделание склепа и каретнику Мардашеву за балдахин, но расходы эти он делал, как об'ясняет, по просьбе брата умершего, которые и получил обратно. Затем обвинительных фактов в том, что Гайрабетов принимал главное участие в устройстве церемониала, в деле не имеется, кроме отзывов Халыбова и других, которые свидетельствовали по одному лишь слуху, в предположении, что родственники Налбандова, по ограниченному состоянию, не имели средств сделать подобную торжественность, что оная могла состояться лишь при содействии Гайрабетова, но в деле нет никаких законных данных, которые могли бы служить подкреплением этих мнений, впрочем, если бы Гайрабетов, по своим отношениям к покойному Налбандову, действительно жертвовал на похороны его собственные свои деньги, то и это не могло быть поставлено ему в виду, так как: а) нет в виду закона, воспрещающего материальное участие в похоронах лиц, не принадлежащих к семейству умершего; б) перевезение тела Налбандова из Камышина в Нахичевань допущено г. министром внутренних дел, в особом разрешении Саратовскому губернатору, как видно из дела, о чем, впрочем, сим начальником губернии не было сообщено губернскому начальству Екатеринославской губернии, потому не было сделано никакого предварения.

полицейской власти г. Нахичевани, чтобы при похоронах Налбандова не допускать сколько ни было торжественной обстановки. Далее к обвинению Гайрабетова, об особенном расположении к покойному Налбандову, Халыбов и другие приводят в основание факт, что, когда Налбандов был освобожден из Петропавловской крепости, в которой содержался по подозрению в политических преступлениях, то Гайрабетов дозволил ему поместиться в своей квартире в Петербурге на всем его содержании, но Гайрабетов, в об'яснениях своих по этому случаю, отзывается, что он в дружеских сношениях с Налбандовым не был и если разрешил своему приказчику дозволить Налбандову жить в его квартире, то это он сделал, помня заслуги Налбандова, оказанные г. Нахичевани, в получении завещанных тому городу в Индии умершими там армянами капиталов, затем, чтобы Гайрабетов имел какие-либо тайные сношения с Налбандовым, во время жительства сего последнего в г. Камышине под надзором полиции, к делу не представлено доказательств. Вообще по делу не усматривается, чтобы похороны Налбандова отличались необыкновенно пышным торжеством, кроме большого стечения народа, явившегося из одного любопытства, и что в этой торжественности нет основания подозревать противоправительственной манифестации. При таком отсутствии в настоящем деле улик, которые могли бы служить к обвинению должностных лиц, стоящих во главе Нахичеванского городского общества, в злонамеренных и противоправительственных действиях при похоронах Налбандова, губернское правление, руководствуясь 304 и 311 статьями 15 тома, книги 2-й законов уголовных, определяет: бывшего городским головой Гайрабетова и удаленных от должностей, на время производства сего следствия, городского голову Канлова, председателя магистрата Каракаша и заседателя Бахчисарайцева, по взведенным на них поступкам, освободить от всякой ответственности, с допущением последних трех к своим должностям, к исполнению чего и послать Нахичеванскому армянскому магистрату указ. А как похороны Налбандова происходили в апреле месяце 1866 года до воспоследования в октябре месяце того года высочайшего повеления, о подчинении Нахичеванской полиции ростовскому полициймейстеру, а из поименованных выше должностных лиц председатель Каракаш, заменяя собой в г. Нахичевани полициймейстера, а полицейский заседатель

Бахчисарайцев—полицейского пристава, по долгу службы обязаны были, при большом стечении на похоронах народа, прибыть лично в мундирах, для наблюдения за ходом процессии и в то же время для надзора за сохранением порядка назначить полицейских служителей, чего ими не сделано и не донесено своевременно начальству, о привозе тела Налбандова и о всем происходившем при похоронах, притом Каракаш и Бахчисарайцев, хотя имели основание, как полицейские чиновники, отбыть 14 апреля из присутствия магистрата раньше узаконенных часов и по прямой своей обязанности быть при похоронах для наблюдения за порядком, но тем не менее, следовало им, о причине удаления своего из присутствия, записать в журнал, чего ими также не сделано. Поэтому губернское правление за об'ясненные упущения полагает: на основании ст. ст. 410 и 416 пункта I уложения о наказаниях об'явить Каракашу и Бахчисарайцеву выговор, о чем для об'явления им присовокупить в указе магистрату. Следственное дело препроводить в Нахичевано-Бессарабскую Армяно-Григорианскую консисторию, для рассмотрения действий по сему делу лиц духовного звания, предоставив ей и разрешение обстоятельства о том, насколько по обрядам церкви признавалось необходимым вскрытие гроба Налбандова. Что же касается до привлеченных к этому делу частных лиц: потомственного почетного гражданина Хлытчиева и лекаря Берберова, то из дела видно, что первый вовсе не принимал никакого участия при похоронах, а последний—Берберов, хотя и говорил надгробную речь, а также посылал депешу редактору газеты «Пчела Армении» о напечатании в этой газете о смерти Налбандова, но следствием выясняется, что участие это Берберова было из одних дружественных отношений к покойному Налбандову и не заключало в себе ничего противозаконного, поэтому и не предстоит существенной надобности в передаче этого дела в судебное место, и так как отдача Берберова на поручительство последовала по распоряжению административного следователя чиновника Салимовского, то об отмене ее по настоящему делу предписать Ростовскому полициймейстеру, заведующему Нахичеванской полицией. Августа 1 дня 1867 года.

Подлинный подписал советник Врублевский.

л. 129—132.
Копия.

Указ его императорского величества самодержца всероссийского.

Из Екатеринославского губернского правления,
Ростовскому городскому полицейскому управлению.

По указу его императорского величества слушали: следственное дело о торжественном погребении армянина Михаила Налбандова. Приказали: обращаясь к возникшим между членами следственной комиссии разногласиям, при постановлении заключения о степени виновности привлеченных к настоящему делу лиц, губернское правление находит, что хотя члены этой комиссии полициймейстер Комар-Гацкий и начальник жандармской команды капитан Белоцерковский, при подписи выписки из сего дела, письменно заявили свои мнения, во-первых, насчет неполноты этого дела, во-вторых, что выписка составлена неполно, по неприведению в ней некоторых показаний, и третье, что взгляд председателя Комиссии чиновника Салимовского на самое дело, о степени виновности прикосновенных к делу лиц, по их мнению, неправилен и выводы его о причине торжественных похорон неверны, но заявления эти, как предъявленные при самом подписании заключительного определения комиссии, не могут иметь места, во-первых, потому, что все те недостатки по делу, которые Комар-Гацкий и Белоцерковский считают необходимым пополнить, они обязаны были и имели возможность выяснить при самом производстве следствия, если только предстояла в том настоятельная необходимость, а не тогда уже, когда Комиссия прекратила свои действия; во-вторых, те же члены Комиссии находят неполноту выписки, составленной Салимовским, по невнесению в нее некоторых показаний лиц, а именно: Салтыкова, Херумова, Виссори, Крымского и Волковицкого, между тем из дела видно, что показания Крымского и Херумова внесены в выписку, что же касается до других, то им следовало обратить внимание на эти показания, насколько в них обвинительные факты могут служить доказательством и если они основаны на одних только слухах, как это видно из постановления г-на Салимовского, то в таком случае, на основании 215 и 216 ст. XV тома книги 2-й пункт 5 и 2.

лица те, как свидетельствовавшие по слуху, не могли быть спрошены за присягой, самое указание членов Комиссии Комар-Гацкого и Белоцерковского на то, было ли или нет присутствие в магистрате 14 апреля, положительно раз'ясняется сведениями, заключающимися в присяжных и бесприсяжных показаниях (в деле листы 396, 399, 410, 387, 388, 389, 390, 391, 392 и 395), из которых видно, что в тот день в магистрате действительно были члены, но не выяснено одно только, во сколько часов члены вышли из присутствия, и наконец, соображая самые заключения членов Комиссии Салимовского и особо поданное Комар-Гацким и Белоцерковским, в отношении виновности привлеченных к делу этому лиц и принятой над ними меры к пресечению способов уклоняться от следствия и суда, —

Губернское правление не может не признать более правильным заключения г-на Салимовского, как более подходящего к существу дела, хотя и сей последний, делая выводы свои о виновности каждого, не привел фактических оснований и приличных законов, что в действиях тех лиц именно заключалось преступление или проступок, подлежащие той ответственности, которая неминуемо требовала принять одну из указанных в законе мер к пресечению способов уклоняться виновным от следствия и суда, а потому заключения эти оставить без всяких последствий, а так как по настоящему делу означенную Комиссию, по распоряжению г. начальника губернии, составляли: в качестве председателя чиновник особых поручений Салимовский и члены: полициймейстер Комар-Гацкий и жандармский офицер Белоцерковский, — судебный же следователь Орем был приглашен в эту комиссию только для присутствия при допросах лиц не служебных, на основании циркуляра министра юстиции, напечатанного в журнале того министерства за декабрь месяц 1862 года, следовательно он как временный член и не должен был участвовать при составлении по этому делу заключения о мерах пресечения должностным лицам уклоняться от суда, и приглашение его на сей предмет в Комиссию, несмотря на заявление председателя Салимовского, жандармским офицером Белоцерковским сделано неосновательно и в противность вышеоб'ясненного распоряжения г. начальника губернии,

то за таковые действия об'явить бывшему полициймейстеру Комар-Гацкому, как старшему члену Комиссии, замечание, о чем и послать указ Ростовскому городскому полицейскому управлению.

Августа 1 дня 1867 года.

Подлинный подписал советник **Врублевский.**

25

Начальник Эриванского губернского жандармского управления. л. 1.

9 апреля 1874 года.
№ 25.

В 3 отделение собственной его императорского величества канцелярии.

В последнее время здесь, как мне передали, стали получаться из Тифлиса молодыми армянами карточки армянского писателя Налбандьяна, который, как говорят, в пятидесятых годах, за свободные свои антиправительственные сочинения был сослан в г. Камышин, Саратовской губернии, где недавно и умер. Карточка кругом исписана похвальными словами Налбандьяну, в роде следующих «спасителю отечества», или «один бог без ответа». Карточка эта появилась в кельях монашеских в Эчмиадзинском монастыре. Карточки эти раздаются в Тифлисе молодым людям бесплатно, раздаются они и в учебных заведениях армянам, окончившим курс. Но кем раздаются, того мне не сообщили.

Одновременно с появлением упомянутых карточек появились у молодых армян здесь платки с изображением благодетелей Армении: Зармаира, Тиграна, Эрванта, Ваге Вогапка, Гайкана VI и Ордапеса. Один платок при сем честь имею представить в 3 отделение собственной его императорского величества канцелярии. Карточку же с изображением Налбандьяна по приобретении буду иметь честь также представить.

Майор **Золотовский.**

28

л. 137.

Разбор шифрованной телеграммы полковника Орловского, из Тифлиса, от 19 декабря 1879 года.

Возбуждено дознание о распространении портретов умершего политического преступника армянина Налбандьянца, который, по

сведениям, мной собранным, содержался в крепости в Петербурге в 1865 и 1867 годах за сношение с Герценом. Прошу уведомления о характере преступления Налбандьянца, имеющего влияние на службу обвиняемого, заключенного мной в тюрьму.

27

Министерство Юстиции. Департамент. Второе уголовное отделение. л. 141. Секретно.

15 февраля 1880 г.

№ 416.

С.-Петербург.

Господину главному начальнику III отделения собственной его императорского величества канцелярии.

На основании 1045 ст. уст. угол. судопр. ч. II т. XV св. зак. изд. 1876 года, имею честь препроводить при сем к вашему высокопревосходительству отношение его императорского высочества наместника Кавказского за № 48, дознание по обвинению армянина Тиграна Аветисова Новосартянца в совершении государственного преступления и заключение прокурора Тифлисской судебной палаты за № 1-м, покорнейше прося вас, милостивый государь, почтить меня, с возвращением приложений, отзывом о заключении вашем относительно дальнейшего направления настоящего дела.

Министр Юстиции
статс-секретарь (подпись).

28

Об армянине Новосартянце, обвиняемом в государственном преступлении. л. 142—144.

Министр юстиции доставил к вашему высокопревосходительству дознание по обвинению проживающего в г. Тифлисе бывшего воспитанника Тифлисской армянской духовной семинарии Тиграна Новосартянца в государственном преступлении.

Из дела этого видно:

В ноябре месяце прошедшего года, в одну из литографий г. Тифлиса явился молодой человек — армянин и, предъявив фотографическую карточку, изображавшую, по словам его, учителя Маркизова, заказал отлитографировать 500 экземпляров его пор-

трета для его учеников, желающих иметь его изображение. По истечении нескольких дней работа эта была исполнена и требовавшиеся заказчиком портреты были им получены. Но вслед затем, один из рабочих литографии заявил своему хозяину, а сей последний полиции, что отлитографированные портреты изображают не учителя Маркузова, а политического преступника Налбандианца.

Произведенным дознанием обнаружено, что лицом, заказавшим изготовление помянутых портретов и получившим оные, был означенный Новосартянц; изображенная же на портретах личность — бывший политический преступник, кандидат прав Михаил Налбандианц (он же Налбандов), который в 1865 году был прикосновенен к делу по обвинению в сношениях с лондонскими пропагандистами и, согласно высочайше утвержденному мнению Государственного Совета будучи выслан на жительство под надзором полиции в Саратовскую губернию, умер в апреле 1866 г. в г. Камышине *).

Новосартянц, очевидно, имел цель распространением портретов преступника Налбандианца возбудить среди армянского населения воспоминания и мысли, клонящиеся к порицанию установленного образа правления.

Обвиняемый, 18 лет, исключен из числа учеников Тифлисской Армянской духовной семинарии за произнесение надгробной речи над могилой своего товарища, в которой порицал администрацию семинарии.

С 7 декабря прошедшего года он содержится по настоящему делу под стражей.

Его императорское величество наместник Кавказский, в виду несовершеннолетия обвиняемого Новосартянца, а также того, что от вышеизложенного его поступка не произошло вредных последствий, изволит полагать: не давая этому делу хода в судебном порядке, подвергнуть Новосартянца заключению в крепости на шесть месяцев, с отдачей затем под надзор полиции на три года.

---

*) Из дела 3 отделения видно, что тело Налбандова, перевезенное потом на родину, в г. Нахичевань, встречено было там с необыкновенным торжеством и предано земле в армянском крестовоздвиженском монастыре, в котором до того времени погребаем никто не был.

Статс-секретарь Набоков просит уведомления вашего высокопревосходительства о вашем заключении относительно дальнейшего направления этого дела.

Соображение. — 3 отделение, с своей стороны, полагало бы возможным согласиться с изложенным мнением его императорского высочества наместника Кавказского.

10 марта 1880 года.

1

Թ. 5

11 հուլիսի 1862 թ.

Մոսկվա

Ցենզատրինոսլավլ

Պարոն նահանգապետին.

Հուլիսի յիսնհին նախիջևանն, իր հոր մոտ մեկնելս առնչի քնակիչ Մխիթարիչ Նազարեվիչ Նազանեզովը[1], Լոնդոնի գոբեռակիցը[2]: Բռնեցնեք նրան, խուզարկեցնեք, վերցրեք թղթերը և յերկու ժանդարմի ուղեկցությամբ նրան հասցրեք յերբորդ բաժանմունքը: Մոսկվայից՝ ապրանքատար գնացքով:

Կկարգա գիննելու Ռիմնդինը: Սրա առաջման մասին վոչ վոք չիմանա. խնդրում եմ հեռագրել ինձ Մոսկվա, Շենվալդիչևի հյուրանոց: Պատասխանը քսան րոպե սպասված է:

Ներքին ժնժուքյան չքսիմքի

Գիննելու-մայոր՝ Դրենյակին:

2

Թ. 6

15 հուլիսի 1862 թ.

Ցենզատրինոսլավից, հեռագիր № 852

Պետերբուրգ

Ժանդարմներին չտալը պետս գիննելու Պոտապովին

Գիննելու Դրենյակինին հրամանը կատարված և հաշվետվությամբ*): Հետագա կատարման մասին կտեղեկացնեմ յերկրորդ անգամ:

Գիննելու Ռիմնդին

3

Ցկատերինոսլավլի
ժանդարմական խմբի պետ

Թ. 13

18 հուլիսի 1862 թ.
№ 65

Ք. Ցենզատրինոսլավ

Ներքին կայսերական ժնժուքյան հատուկ դիվանատան
III բաժանմունքին.

Ցենզատրինոսլավի[3]) նահանգապետը հուլիսի 12-ի № 21 իր հրամանագրով ուղղեցիր ինձ Ռոստով գնալ-գալու, հանձնարարելով ինձ նախիջևան քաղաքում ձերբակալել Ս. Պե-

*) Նույնանդովը պետք և ձերբակալված լինի:

տերբուրգի համալսարանի քննիչ։ Միխայիլ Լազարևիչ Նալբանդովին, խուզարկությունն կատարելով նրա մոտ՝ գրավել նրա բոլոր թղթերը և յերկու ժանդարմի ուղեկցությամբ այդ թղթերի հետ միասին բերել Ցեկատերինոսլավ։

Հուլիսի 12-ին յես մեկնեցի Ռոստով քաղաքը, ուր հասնելով 14-ին և վերցնելով այնտեղի խմբից անհրաժեշտ թվով ժանդարմներ, մեկնեցի Նախիջևան, վրաները ձերբակալելով Նալբանդովին և գրավելով նրանից թղթերը, ներկայացրի Ցեկատերինոսլավ— նահանգապետի պաշտոնակատար վոյս-նահանգապետ Բարանովիչին, և նրա կարգադրությամբ ամսի 18-ին Նալբանդովը, նրա մոտ գտնված թղթերով ու կազմած արձանագրությամբ և յերկու ժանդարմի ուղեկցությամբ ուղարկված է Մոսկվա։

Այս մասին պատիվ ունեմ խորին ակնածությամբ զեկուցելու նորին կայսերական մեծությանն հատուկ գրիվանատան III բաժանմունքին։

(Ստորագրությունը՝ Պոտապով)

4

թ. 15

Նորին կայսերական մեծությանը

Ս. Պետերբուրգի քերդի պարիսպ պետրոս-լեյտենանտ Սորոկինից

Ի ա պ ա ր տ

Ի կատարումն ժանդարմներին վերջումս շտաբի պետի № 1620 գրությամբ ինձ հայտարարվածի ձերդ կայսերական մեծության բարձրագույն հրամանի, Նախիջևանի քաղաքից Միխայիլ Նալբանդովին այստեղ ընդունվածի և Ս. Պետերբուրգի քերդը և բանտարկվածի և Ալեքսեյևյան ռավելինին) տան № 8 անեյակում։

Պետրոս-լեյտենանտ Սորոկին։

№ 109
28 հուլիսի 1862 թվ

Կովկասյան փոխարքայի
Գլխավոր վարչության
Ընդհանուր գործերի

Գեղարքունիք

28 դեկտեմբերի 1862 թ.

№ 53

ք. Քիփլո

Նորին գլխավորական մեծության հատուկ գրվանտառն III բաժանմունքի պարոն պրեմավոր պետին

Ամենայն հարգանքով ձեզ պատրիարք կաթողիկոսն անցյալ տարի նախընկնելն բնակվել Մխայիլ Նալբանդովին ուղարկել ինչ Հնդկաստան, կալկաթա քաղաքը՝ առանալու ընկճածնի գանքի ոսկին այնտեղ հավաքված գրամը[1]):

Կատարելով այդ հանձնարարությունը և վերադառնալով Դոն, Նալբանդովը պատրիարքին հանձնացրել և Արևելյան բանկային Ընկերության 1862 թվականի հուլիսի 28-ի № 11/2475 տոմսը, ուր նա մուծել և ընկճածնի ոսկին իր ժողված գրամը՝ 304 Ֆունտ ստերլինգ 5 շիլլինգ և 10 պենս: Բայց վորովհետև Նալբանդովի անունով տրված այդ տոմսը նրա կողմից նվիրացված և առանց իր ըստնկայնի մակագրության, ուստի, համաձայն բանկի կանոնների, առանց դրա՝ դրամ առանալ չի կարելի:

Պատրիարք կաթողիկոսը դիմել և ինձ՝ խնդրելով գտնել Մխայիլ Նալբանդովի տեղը և առաջարկել նրան տոմսի վրա բանկային մակագրություն անել:

Ձևրդ պաշտոնավարչության տուն թվի ոգոստոսի 18-ի № 2334 գրության հետևանքով Գլխավոր կառավարչության մեջ ակռված գրագրություններից իմանալով, վոր Մխայիլ Նալբանդովը ձերբակալված և ուղա գնացրանդիների հետ հարաբերություն ունենալու համար և, նկատի ունենալով, վոր ձեզ վստահած քաղաքներին հարկն պիտի լինի, քե նա այժմ իսկապես վորտեղ և գտնվում, չեա պատիվ ունիմ սրա հետ հղելու ձեզ Արևելյան բանկի հիշյալ №11/2475 տոմսը և խնդրելու ձեր կարգադրությունն այն մասին, վոր Նալբանդովը նրա վրա անի պահանջած բանկային մակագրությունը և տոմսը վերադարձնի ինձ:

Գլխավոր կառավարչության պետ՝

Գեներալ քարտուղար (ստորագրություն)

6

16 հունվարի, 1883 թ. — թ. 33
№ 138 — Գաղտնի

Ս. Պետերբուրգի բնդրի պարոն պարետին.

Ձերդ գերազանցությանը վաստահած բերդում պահվող՝ նախկինվանի բնակիչ Մխիթարյել Նալբանդովն անցյալ տարի ամենայն հայոց Ծայրագույն պատրիարք՝[1]) կաթողիկոսի կարգադրությամբ ուղարկված և յեղել Կալկաթա՝ առանալու ննջեցեալ վանքի ոգոին աշնտեղ ժողոված դրամը: Կատարելով այդ հանձնարարությունը, իր ստացած վողերը՝ 304 Ֆունտ ստեռլինգ 6 շիլլինգ և 10 պենս նա մուծել է Արևելյան բանկային Ընկերությանը և նրան տրված այդ դրամարկղ տոմսը ներկայացրել և պատրիարքին:

Վերոհիշեալ պ. Նալբանդովի անվամբ տրված այդ տոմսի վրա չկա նրա բլանկային մակագրությունը, առանց վորի այդ տոմսով վճարում չի կարող կատարվիլ, ուստի պատրիարք Կաթողիկոսի դիմումի հետևանքով Կովկասյան Փոխարքայի Գլխավոր կառավարչությանն պետք խնդրում է ինձ՝ առաջարկիլ պ. Նալբանդովին՝ հիշյալ տոմսի վրա պատշաճ բլանկային մակագրություն անել:

Դրա համար հիշյալ տոմսը հղելով ձերդ գերազանցությանը, պատիվ ունիմ խոնարհաբար խնդրելու՝ չի՞ք հաճիլ տրդյոք դրա, վորպիսի՝ ես՝ պ. Նալբանդովի կողմից պահանջվող մակագրությունն անելուց հետո վերադարձնել ինձ այդ տոմսը:

Բաժանմունքի կառավարիչ՝
Ն. Մ. շք. գնդապետ Գաղտապով

7

Ս. Պետերբուրգի բնդրի — թ. 41
պարետի վարչությունից — Գաղտնի
21 փետրվարի 1884 թ.
№ 34.

Ներքին վարչության մեծությանն հատուկ գրվանատան III բաժանմունքին.

Ընդ սմին III բաժանմունքին ի պատշաճ կարգադրության հղելով Ազգագրության ռազմիկնում պահվող՝ Ս. Պետերբուրգի

Համալսարանի քննիչ Միխայիլ Նալբանդովի հայերեն լեզվով գրված հոդվածը, 1860 թվականին Թիֆլիսում հրատարակված՝ «Ռուչյանի «Սոս և Վարդիթեր» վեպի վերլուծությունը, ավելացնում եմ, որ քննիչ Նալբանդովը խնդրում է այդ հոդվածը, III բաժանմունքից վերադարձնելուց հետո, հանձնել իր յեղբայր Լազար Նալբանդովին[7]։

Պարետ, գնդապետ-լեյտենանտ Սոբոկին.

8

Ս. Պետերբուրգի
Ռեզի պարետի վարչությում
29 ապրիլի 1865 թվ.
№ 75

գ. 67—68
Գ ա ղ տ ն ի

Նորին կայսերական մեծությանն հատուկ գրավոր III բաժանմունքի գլխավոր պետին.

Ռ ա պ ո ր տ

Ս. Պետերբուրգի գլխավորական գնդապետ-հետաքննությունը ապրիլի 29-ի № 651 գրությամբ տեղեկացրեց ինձ, որ կառավարող Սենատը հաղորդել է ներքին գործերի նախարարության հաստատված կարծիքը, որ կազմվել է հետևյալ այն անձանց գործի, որոնք մեղադրվում են Լոնդոնի վառոդանոցներին[8] հետ հակապետական հարաբերություններ ունենալու մեջ, որում, ի միջի այլոց, գրոշված է, պաշտոնաթող գաղտապահ տրքունի Խորհրդական Նիկոլայ Սերգեևո-Սոլովյովիչին[9], կոլեժական քարտուղար Պավել Վեռեշչագինին[10] և պատվավոր քաղաքացի Նիկոլայ Վլադիմիրովին զրկելով բոլոր ընչքայլեն իրավունքներից, աքսորել Սիբիր ի միասին բնակության, նաև Ս. Պետերբուրգի Համալսարանի քննիչ Միխայիլ Նալբանդովին քողնել ուժեղ հսկողության տակ և ապա, որպես անբարեհուսա անձի, նեղքին գործոց մինիստրի հայեցողությամբ, աքսորել Թուրուխանսկ հետևյալը քաղաքներից մեկը, որտեղ նա վկլնի վոտոխկանության խիստ հսկողության տակ։

Ընդ որում գնդապետ-ադյուտանտը իշխան Ստավրով խոստովանել է, որ դրա հետ միասին նրա կողմից առա-

ներկված և բարեկարգության վարչության II դեպարտամենտին՝ անհապաղ կարգադրություն անել վճիռն ի կատար ածելու առաջին չափք անձանց նկատմամբ XV հատորի 541-րդ հոդվածի հիման վրա, իսկ ինչ վերաբերում է նույնանդամին, ապա մինչև նրա մասին ներքին գործոց մինիստրի կողմից կարգադրություն լինելը նա պիտի հանձնվի Ս. Պետերբուրգի որբ-ոտոմիկանապետի անորինության:

Վորովհետև հիշյալ անձինք պահվում են Ալեքանդրյան ռազվելնում, ուստի, քա, համաձայն ձևով պայմանավորության 1861 թ. դեկտեմբերի 16-ի № 2104 հրամանագրի, թուլյավության են իրենց ի կատար ածելու Ս. Պետերբուրգի պինմոքանկան գնդերաբ-նահանգապետի վերոհիշյալ կարգադրությունը:

Պարետ, գեներալ-լեյտենանտ Սորոկին.

9

թ. 71.

Նորին կայսերական մեծության

Ս. Պետերբուրգի
բնդրի պարետից.

Ռ ա պ ո ր տ

Ի կատարումն Պետական Խորհրդի Զեր կայսերական մեծության կողմից բարձրագույնս հաստատված կարծիքի, վորը հայտնվել և ի հետևումն այն անձանց զործի, վորոնք մեղադրվում են Լանդոնի վառոդանոցների հետ հակասրինական հարաբերություններ ունենալու մեջ, Ս. Պետերբուրգի բնդրի Ալեքանդրյան ռազվելնում բանտարկված, անցյալ Հոկտեմբերի քեկնածու Մխայլով նույնանդամն այստեղ ուղարկված է Ս. Պետերբուրգի ավագ-ոտոմիկանապետի մոտ՝ Թուռաստանի հետևյալ քաղաքներից մեկն ուղարկվելու համար, վորտեղ պտնվելու են վտանգավորության խիստ հսկողության տակ:

Գեներալ-լեյտենանտ Սորոկին.

№ 93
18 մայիսի 1865 թվի.

10

Ս. Պետերբուրգի բերդի
պետնի վարչության
13 մարտի 1865 թվի
№ 94

Ք. 70

Նորին կայսերական մեծության հատուկ պիվմոնտական III բաժանմունքի գլխավոր պետին.

Ռ ա պ ո ր տ

Ի կատարումն ապրիլ 29-ի № 75 իմ առաջարկի ձերդ պարոնությանը հայտնի Պետական Խորհրդի բաղձալուծիս հաստատված կարծիքի, վորը կազմվել և ի հետեւումն այն անձանց գործի, վորոնք մեղադրվում են Լոնդոնի վոտրանդլիների հետ հանցավորնական հարաբերություններ ունենալու մեջ, Ս. Պետերբուրգի բերդի Ալեքսեյեվյան ռավելինում քանատրկված տեղիս Հարմալատրանի քեհնիաժու Մխիտարը նայրանդուղին ոչխար ուղարկված և Ս. Պետերբուրգի ավազ-վոտրկանատեսի մոտ՝ Թուռատատանի հետամոր քաղաքներից մեկին ուղարկելու համար, վորտեղ նա կգտնվի վոտրկանության խնամս հանգուցյան տակ:

Պարետ, Գեներալ-լեյտենանտ Սորոկին.

11

Ք. 72

Նորին գերազանցության
Ն. Մ. Մեզենցովին

1862 թվականի հունիսի 14-ին ինձ ձերբակալելիս վերցված են իմ բոլոր թղթերը, աշխարհագրական քարտեզներ և մի քանի լուսանկար-պորտրետներ[11]): Գործս ավարտվելուց հետո չեմ պատիվ ունեցա ներկայանալու III բաժանմունք՝ հետ առնելու այն բոլորը, ինչ վոր գործի մեջ բոլորովին ոգտագործված չի լինել, սակայն ինձ հայտնեցին, վոր իմ բոլոր թղթերն ուղարկված են լինել Հանձնաժողովին և ըստ տեղեկանքի պարզվեց, վոր Հանձնաժողովն էլ իր հերթին 1863 թվականի հունիսի 15-ի № 516 գրությամբ ուղարկել է Արզամասյան Մեծխորհրդին:

Ուստի դիմելով ձերդ գերազանցությանը, ամենախոնարհաբար խնդրում եմ չմերժել ձեր աջակցությունը վերոհիշյալ քղքիզը հետ ստանալու համար:

Թիֆլիսեցու Մ. Նալբանդով

17 հունիսի 1865 թ.

Հասցեն՝ В. О. в Бекржевом переулке, дом Меликова, на квартире Хафафова.

12

17 մայիսի, 1865 թ. Թ. 73—74
հակիրճ

Ներքին պարզաստամասյության, իշխան
Վ. Ա. Դոլգորուկովին
Վ. տ. իշխան Վասիլիյ Անդրեյեվիչ.

Լոնդոնի վաստրանդիների հետ հարաբերություններ ունեցած անձանց գործով Պետական Խորհրդի բարձրագույնս հաստատված կարծիքով, և մեզ այլոց, վտրոշված է՝ Ս. Պետերբուրգի Համալսարանի թեկնածու Մխիթար Նալբանդովին վաստկանության հակոդության տակ գտնվելու համար աքսորել Ռուսաստանի հնառոր քաղաքներից մեկը՝ ներքին գործոց մինիստրի հայեցողության համար:

Կառավարող Սենատի հրամանագրով առնվի կատարումը դրված և ինձ վրա, ահա թե ինչու անցյալ ապրիլի 29-ի № 651 գրությամբ իմ կողմից առաջարկված է եղել Ս. Պետերբուրգի բնդրի պարետին Նալբանդովին հանձնել Ս. Պետերբուրգի ամսագ-վաստկանության տեղերինության, վերին և հրամանագրված ե ուղարկել նրան նշանակված վայրը:

Գեներալ-լեյտենանտ Սորոկինը, նկատի ունենալով, որ Նալբանդովը բանտարկված և Աբեքանեյան ռազմերին կազմ-ատուած, պարտք և համարել, մինչև նրան ամսագ-վաստկանության տեղերինության հանձնելը, նախապես խնդրել ներքին կայսերական մեծության հատուկ գրասենյակի III բաժանմունքի թուլյտվություն, որի հետևանքով մինչև այժմ նա մնում և կալանավորված, այնինչ կարող եր ազատված լինել դեռ անցյալ ապրիլի 29-ին:

Ձեզ պատմաբանությանն անհայտ չէ, որ Պետական Խորհրդի քարտուղարությունը հաստատված կարծիքները տպագրության ժամանակ և իրենց գործողությամբ հավասար են քարտուղարության անմատնելի գաղտնիքին և պետք է ի կատար ածվին անհապաղ, քայց քանի որ Ալեքսեյևյան ասպնջականության վերաբերմամբ գոյություն ունեն տարաձին կարծիքներ, որոնցից առհասարակ այդ կարգը միշտ էլ չի կարող ի կատար ածվել, ուստի ձեռ պարտք եմ համարում, վոգրգանալ ձեզ, հաղորդել ի քարեհաճություն ձեր՝ չնչ հանել այդ անհրաժեշտ համարել քաղաքականության խնդրում, վոր պետք համաձայն դիտքերում, Ս. Պետերբուրգի թերդի պարիսպին իրավունք վերապահվիլը անհապաղ կատարելու քարտուղարության հաձության վրա հիմնված պահանջները։

Պատիվ ունիմ խոնարհաբար խնդրելու ընդունել իմ լիակատար հարգանքի և նվիրվածության հավաստիքը։

Իշխան Սուվորով

№ 704
7 մարտի 1865 թվի

13

Թ. 84—85

Ս. Պետերբուրգի համալսարանի բնկճածու Միխայիլ Նալբանդովի մասին

Լոնդոնի պրոպագանդիստների հետ ունեցած հարաբերությունների մեջ մեղադրվող անձանց վերաբերյալ Ս. Պետերբուրգում քարտուղարության հիմնված քննիչ հանձնաժողովի ակտած գործից Նալբանդովի նկատմամբ պարզվից հետևյալը.

Նալբանդովը, Լոնդոնում չեղած ժամանակ, տյանոց ծանոթացել է Բակունինի, Գերցենի, Ոգարյովի և Տխորժեվսկու հետ, և Բակունինից առացել է, նրա հետ հարաբերությունը պահպանելու համար, հրահանգ ու մատացածին անուններին և վայրերի քաղաքան։ Ձերը Նալբանդովը Ռուսաստան է վերադառնում, Բակունինը վեռոչնիկովի հետ նրան մի նամակ է ուղարկում և հայթեն չեզվով խոհարարական կշեված 10 օրինակ գիրք, քայց քարգմանելուց հետո պարզվից, վոր այդ գիրքը 1862 թվականին Փարիզում հրատարակված և «Ճերկրագործությանը վեր-

Նոյեմբերի տակ, պարտականել և գաւառապետներ ամենայն վոչ խոհարարական արվեստի մասին, այլ դրությունն ունեցող կառավարությունների մասին և, ի միջի այլոց, Թուռաստանի մասին՝ վրդովմունք վոգով: Նալբանդովի քաղքերում գտնվեցին 1862 թվականի մայիսի 6-ին և 10-ին բռնկումներ նրան դրած թերկու նամականիները, վորոնցում, ի միջի այլոց, հիշված և Լոնդոնում գտնվող հոլլենդական առևտուր վարողների մասին, վորին բռնկումները խնդրել և միջոց տալ՝ կազմակերպելու Լոնդոնի հրատարակությունների առաքումը Ռուսիա:

Նալբանդովը ձերբակալվել և 1862 թվի հունիսի 15-ին Նաքիջևանի քաղաքում, վորտեղ նա ապրում եր հոր մոտ, և Ս. Պետերբուրգ բերվելով, բանտարկվել և Ալեքսեևյան ռավելինում, վորտեղից ազատվել և 1865 թվականի մայիսի 13-ին:

Լոնդոնի վոտրանդինների հետ հանցավոր հարաբերություններ ունենալու դրծի մասին Պետական Խորհրդի բարձրագույն հատուկ կարծիքի համաձայն, Նալբանդովին առնվել և խիստ կուսակցանքի ատկ, և, վորպես անբարեհուսա անձն, գաղտագրավել աքսորի, ըստ ներքին դրծոց մինիստրի հայեցողության, Թուռաստանի հեռավոր քաղաքներից մեկը՝ վոստիկանության խիստ հսկողության ատկ գտնվելու համար:

Պետերբուրգ-քարտուղար Վոլուևին, նկատի ունենալով այն վիճակը, վոր ունի Նալբանդովը, վորը, ըստ պրոֆեսոր Բասիլիի վկայության, գտնվում և ծայրահեղ կացության մեջ, ազատնալով թոքախտի վտանգելու, յենթագրում և Նալբանդովին աքսորել Սարատովի12) նահանգի հարավային քաղաքներից մեկը:

1 նոյեմբերի 1865 թվի

№ 2566 — թ. 86
1 նոյեմբերի 1865 թվի — Գ ո ր ո ւ ծ ի

Ներքին գործոց պարոն մինիստրին

Ի հետևանս № 2381 դրության պատվով ունեմ տեղեկացնելու Ձերդ գերապանցությանը, վոր Ս. Պետերբուրգի Համալսարանի քննիչ Միխայիլ Նալբանդովին, նկատի ունենալով նրա հիվանդոտ դրությունը, Սարատովի նահանգը բնակության ուղարկելու դեմ յես իմ կողմից արգելք չեմ հարուցում:

Գ. ա. Իշխան Դոլգորուկով

№ 2567 Դ ա ր մ ի ի

ժանդարմներէ կորպուսի 7-րդ սկրուպէ պարոն պետին.

Ս. Պետերբուրգի Համալսարանի քեկնածու Մխիթարէ Նազարանցովը, որը դասի չի տրված Լանդոնի պրոպագանդիստներէ հետ հանցավոր հարաբերություններ ունենալու մեղադրանքով, համաձայն Պետական Սրբոյդի բարձրագույնա հաստատված կարծիքի, այդ մեղադրանքով քողնված և խիստ հսկողության տակ է, որպեսի անդարձհուսա անձն, աքսորվում է Սարատովի նահանգը՝ վտանիկանության խիստ հսկողության տակ գանվելու համար:

Պարտքս եմ համարում այս մասին տեղեկացնելու ձերդ գերազանցությանդ՝ նաև ժանդարմներէ կորպուսի կողմից նրա վրա պատշաճ հսկողության սահմանելու համար:

Կոլեժսկի քարտուղար Աղով.

16

Ներքին գործոց Թ. 87

Մինիստերության Դ ա ր մ ի ի

12 փետրվարի 1868 թ.

№ 339

Նորին կայսերական մեծության հատուկ գրասենյակի III բաժանմունքի պետին.

Համաձայն քարձրագույն հրամանի, վոր իմ կողմից հայտնված եր ձերդ պարձառությանդ անցյալ տարվա հոկտեմբերի 29-ի № 2381 գրությամբ, Սարատովի նահանգն աքսորված՝ Ս. Պետերբուրգի Համալսարանի քեկնածու Մխիթարէ Նազարանցովի խնդրանքով, Սարատովի նահանգապետը մինչդեռ դեռ է, վոր քուչլ տրվի նրան կամ իշնից, ուր նա ուղարկված է քնակվելու, մեկնել Սարատովից 60 վերստ հեռավորության վրա գտնվող կոմիսարությունը:

Իսկական պետական խորհրդական իշխան Շերբատովի հիշյալ մեկնորդության պատճեն ունիմ պատիվ ներկայացնելու ձերդ պարձառությանդ, խոնարհաբար խնդրելով ձեզ,

վաղորդան առը, պատվիրել ինձ, ուշադրվելով այս մասին ձեր կար-
ծիքը:

Ընդ ամին պարտք եմ համարում ավելացնելու, որ նկատի ունենալով Նալբանդովի քաշքշված առողջությունը, չեմ իմ կողմից չնեղացրում եմ, թե հնարավոր է թուլացնել նրան, վոր բուժման նպատակով մեկնի խնդրած տեղը:

Ներքին գործոց մինիստր,
Պետական քարտուղար (առտրագրություն)

17

Թանգարանների կոմիտեի շտաբ—
ռեֆիցերից, վորի քոմ առաձնին
հանձնաթարությունների գոնվում
է 5-րդ ոկրուգի պետիի կից
15 հունիսի 1866 թ.
№ 86

Թ. 89—91
Գ ա ղ տ ն ի

Թանգարանների պարոն Հիֆին

Ներկա տարվա տպրիլին Պետերբուրգի նահանգի կամիշին քաղաքում մեռավ նախկին Մինուսինսկի բնակիչ Միխայիլ Նալբանդովը, վորն այնտեղ գտնվում եր վոստիկանության հսկողության տակ: Իշխանության թուլությունից նրա դիակը վոչ տրվ, բնական ճանապարհով փոխադրված և Դոն և վերադարձ նավով մարմնի սկզբին հասցված և նախկինման:

Նախկինմանում գաղտը դիմավորել են պետական հաղթահանդեսով ու հարգանքով, սուրբ պատկերներով, խաչվառներով, յերաժշտությամբ՝ քաղաքի համարյա թե վոչ բնակչության մասնակցությամբ: Ապա դիակը փոխադրված և հաղց սուրբ Յոչ վանքը՝ քաղաքից հինգ վերստ հեռավորության վրա, և այնտեղ թաղված, թեև այդ վանքում վոչ վոքի չեն թաղում: Վանքի վարդապետը դամբանական ճառում հանդուգնություն անվանեց և անմեղ նահատակ:

Դա պատահել է մինչև իմ՝ Ռոստով գալը:

Նախկինմանի նահանգին քաղաքագլուխ, ծերունի Յակիմովը[12], վորի հետ յես խոսակցություն ունեցա այդ Նալբանդովի մասին, գանգատվեց և, վոր նրա աճյունին մատուցած մեծարանքները ցույց են հանդիսանում կառավարության դեմ. ասաղ յես վորոշ տեղեկություններ հավաքելի նախընթաց հանգամանքների մասին,

և պարզվեց, որ Նալբանդովը Նախիջևանի հասարակության համախոհներով դնացել և կալկաթա՝ առանալու քաղաքական հեղնարկությունների համար քաղաքին կատկված զրամագլուխը և առանալով մոտ 70 հազար ռուբլի արծաթ դրամ, ետ-ադարձվել և Անգլիա՝ դրամագլուխը Լոնդոնի բանկը ներդնելու մասդրությամբ: Լոնդոնում մտերմացել և Գերցենի և Ընկերության հետ, վորը համոզել և Նալբանդովին դրամագլուխը վատահել իտալական ազատ քաղաղորությանը, վոր և նա կատարել ու Նախիջևանի և բերել իտալական պարտատոմսեր: Հետագայում Նալբանդովը հեռացվել և Նախիջևանից և աքսորվել Կամբլին՝ ի քնակություն:

Նախիջևանը կատալարվում և հայոց մագիստրատի կողմից, վորն առաջնորդվում և հին հռոմեկան պատասանատվությամբ և ոչ մի վատիկանության չունենալով, կարծես թե, մի առանձին պետություն և պետության մեջ: Այդ պատճառով էլ այտեղ ազատորեն կեղծ քղքատրամներ էին շինում, փոխըտականներ ու վոճրագործներ էին քաքծվում, իսկ ոչ մի վատիկանության կողմից ձերբակալված հանցագործներին, գործերը մագիստրատուն հանձնելիս, արձակում էին՝ ազատ քնակության հատատանելու:

Վկայակոչելով բարձրագույնս շնորհված հրամարատականները և խնդրությունով ձևով մեկնաբանելով այդ հրամարատականներում չարագրված արատնությունները, Նախիջևանի հասարակությանը համատության դիմագրում և հանդայնին կատալարության և ոչ մի վատիկանության մտցնելուն. յուր իրավունքները պաշտպանելու համար նա յեռանդագին հարուցել և իր եկդարյան հովանավորության, իսկ Պետերբուրգում, ինչպես լսում և, համատարատատար և միջնորդ ունի իսկական պետական խորհրդական Սուլթան-քեկին[14]):

Իսկական պետական խորհրդական կատակագին, վոր պետքար-նահանգապետի հանձնարարությամբ յերկու տարի զբաղվել և Նախիջևանի կյանքով, համոզվել և, վոր հատարակություններ առանց ատրկության կենդանակելիք կատալարության պահանջներին, յերբ վարչության դլուխ կանգնած և մատայի վրա վճատակար ազդեցություն ունեցող ու դնալի այն ամենը, ինչ վոր ոչատական և, այդ մատայինն առելություն ներշնչող մարդիկ հեռացվելին քաղաքից. այն և՝ քաղաքագլուխ Հայրապետո-

վը[23]), նրա պաշտոնակատար Գոլոլովը, մագիստրատի նախագահ Կարեկինը, Հայրապետովի մոտ ծառայող փոստարան Ղլըճինովը։

Կատակազուս զրպարտություններով պարզված և, որը Նալբանդովի թերած դրամապզկից պակասում է մոտ 20 հազար ռուբլի։ Այն ժամանակ Հայրապետովը կամիշևին և ուղարկում վորպես քաղաքի պատգամավոր Նալբանդովի խորք յեղբայր Սևրուքին։ Կամիշևինում յեղբոր հետ նրա ունեցած բանակցությունների արդյունքն անհայտ է։ Իսկ Սևրուքի վերադարձից հետո կըրկին պատգամավորներ են ուղարկվում Կամիշևին՝ Նալբանդովի մյուս յեղբայր Գրիգորը, քաղաքագլխի յեղբայր Նիկիտա Հայրապետովի հետ, սակայն արանք Միխայել Նալբանդովին մեռած են գտնում։ Նրա մոտ չի գտնվում վոչ փող, վոչ էլ քաղքից և նախկինման են թերում լոկ նրա անշունչ մարմինը։

Այս բոլորի մասին պարտքս եմ համարում ամենայն հարգանքով իմացնել գործնեության ձերդ պայծառատեսությանը։

Փոխ-գնդապետ Ցանով

18

Նորին կայսերական մեծության հատուկ
դիվանատան III բաժանմունքի

գ. 92 թ.

30 հունիս 1866 թ.

գ ա գ ա ռ ն ։

№2042

Նովոսելսկի և Բնասարթեթի պարոն գնդապետ-ադյուտանտին

Ձանգազմների կողմից 5-րդ սկրուպին կից գտնվող փոխգնդապետ Ցանովը, անդենգացնելով ինձ նախկինման հայկական կառավարչության առանձնահատկությունների մասին, և մինչ այլոց, հաղորդում է իր համոզումները առ այն, թե այնտեղի հասարակության առանց առարկության կենդանակվելը կատարվելիք պահանջներին անգամ հանդուրժելի վարչության և առհասարակ վոստիկանության մոցնելու նկատմամբ, թեև հայկական կառավարչության գլուխ կանգնած և գեպի այդ ամենը, ինչ առհասարակ է, ատելություն ներշնչող մարդիկ— այդ է՝ քաղաքագլուխ Հայրապետովը, նրա պաշտոնակատար Գոլոլովը, մագիստրատի նախագահ Կարապետը և փոստարան Ղլըճինովը հետացրելին այնտեղից։

Պարտքս համարելով այս կարծիքը հայտնելու ձեզ քարձր պետականությանը, փոխ-դեղապետ Բանովը պատիվ ունի խոնարհաբար խնդրելու ձեզ, ս. ս., որ պատվիք ինձ հայտնելով, քե դուք ի՞նչ կհամեիք յանձնարել այդ մասին, և քե ի՞նչպիսի միջոցառումներ պատահար կարող եյին լինել վերևում հիշված անձանց վերաբերմամբ:

Գեներալ-ադյուտանտ

19

Բ. 103—106

2 մայիսի

Լոնդոնի պրոտոկոլների հետ հարաբերությունների մեջ մեղադրվող անձանց գործի վերաբերյալ Պետական խորհրդի 1865 թվին քարձրագույնս հաստատված կարծիքով, ի միջի այլոց, որոշված է. այդ գործի հետ առընչություն ունեցող՝ Պետերբուրգի Համալսարանի քիվնածու Մխայիլ Նալբանդովին (հայերից) աքսորել Ռուսաստանի հեռավոր քաղաքներից մեկը:

Ի կատարումն սրա և նկատի ունենալով Նալբանդովի վիճակը, նա ուղարկված է յեղել Սարատովի նահանգի կամիշին քաղաքը:

1866 թվականի ապրիլ ամսին Նալբանդովը մեռնում է և նրա մարմինը, իշխանության թուլյտվությամբ, քաղելու համար առրվում է հայրենիք՝ Նախիջևանի քաղաքը: Այստեղ նրա դադարը դիմավորել են պատասխանատու հանդեսավորությամբ, քաղաքի ընթիվ ամբողջ բնակչության մասնակցությամբ: Նալբանդովի մարմինը հողին է հանձնված հայոց սուրբ Հաչ վանքում, որտեղ մինչև այդ վոչ վոք չի քաղվել: Վանքի վարդապետը ոսմբանական հատուկ Նալբանդովին անվանել և նմանել նահատակ:

Քննասերինոլովի նահանգապետը, տեղեկություն ստանալով, որ Նալբանդովի քաղուածքը կատարվելու վրա ուղղված ցույցը քնում է ունեցել, հանձնարարած է յեղել Ռոստովի վատիկանատանը այդ մասին պատշաճ քննություն կատարել և ապա այն հանձնել գատախան քննիչին:

Փոխ-դեղապետ Բանովն այս մասին ձեզ պատվաստիակ-

լուքյանն ուղղած իր անպոմնիկի 16-ի առնիպզում հայտնել է, որ քննության ընթացքում հայտարկվում հանգամանքների լրջության պատճառով և այն դժվարության հետևանքով, որին պիտի հանդիպի Նախկինյանի քննիչ Որսիը— քիկուչ և չիոմին բարեմիտ մի մարդ— քննությունը հայերի պատգամավորի ներկայությամբ կատարելու ժամանակ, նա՝ մոխ-նախագահ Ճանովը, անհրաժեշտ կհամարներ այդ քննությունը հանձնարարել առանձին հանձնաժողովի՝ ժանդարմների կրտսեր սպիցերի մասնակցությամբ: Ձեր պայծառատեսությունը կնկատի իր այդ մասին խոսել պետական-նահանգապետ Կոցեբուի հետ:

Այս տարվա վերջերին ամսին Նախկինյանի հայց մայր բնակեցու ավագ քահանա (որը նաև արյունակից հարազատ է) Եպոշնիկովը գիմել է Ռուսում-Դոնի վրա ժանդարմական բարձր պետ հետևյալ բովանդակությամբ մի զեկուցագրով, որի մեջ, վկայակոչելով Ալրամեզովի քաղաքին տրած ակնհայտ ցուցմունքները և հիշատակելով իր առարկությունն ավագ քահանա Բալաբանովի պրծությունների դեմ, նա, Եպոշնիկովը, բացատրում էր, որ այդ գործում ճշմարտությունը չկրնան բերել համար նա կնքահայր լինել և Նախկինյանի քաղաքացուհու Հայրապետովի, ավագ քահանա Բալաբանովի և այլ անձանց հալածանքների:

Վորպես դրա ապացույց, նա ներկայացրել է հետևյալ հանգամանքները.

1. Քննության սկզբում Հայրապետովը պատասխանել է Ռուսումի վոստիկանապետի և մոխ-գնդապետ Ճանովի գործողությունները, և ընդամին ապատանացել է նրանց Եպոշնիկովին՝ նրա ցուցմունքի համար, քանի որ նրա առաջնորդը Նախկինյանի գալուց հետո, հեռացնել նրան [հոգևոր] կառավարության անդամի պաշտոնից.

2. Հայրապետովը և նրա համախոհները իրենց կողմն են գրավել հոգևոր կառավարության գրագիր սերգեյ Սարգիսովին, որը քաղցրել և այդ գործին վերաբերող մի քանի թղթեր և որը կարող է շատ բան բերել:

Հիշատակելով Հայրապետովի կուսակցության պատկանող անձանց, նաև այլ քարոզչության մասին, ավագ քահանա

Շապուհիկով թնդրել և չհայտնել իր առածները և իրեն պաշտպանել Հայրապետության կուսակցության հալածանքներից։*)

Կապիտան Բելցենբուխին, այդ զինուցապիրը ներկայացնելով Ենիսեասիբիրսկայի ժանդարմական շտաբ-պիլցերին, հայտնում է, որ ամսագ-քահանա Շապուհիկովի իր նվիրվածությամբ կուսակցությանը և Նալբանդովի քաղմանը մասնակցած անձանց հանցագործություններին մերկացումով արժանի չի առանձին ուշադրության և հավանավորության, վոր նա հալածվում է Հայրապետության կուսակցության կողմից և նույնիսկ ինքը՝ արքեպիսկոպոսն ամեն և վորոնում հնարացնելու նրան հոգևոր կառավարության անդամի պաշտոնից, ծրագրելով նրա փոխարեն նշանակել ամսագ քահանա Սյուքիասովին՝ ծայրահեղ դաղափարների և անհանդիստ բնավորության անձ մի մարդու։

Ժանդարմների ճ-րդ սկզբունքի կորոշման պետը, առանալով կապիտան Բելցենբուխովսկու տուչի զեկուցագիրը ամսագ քահանա Շապուհիկովի գործության հետ միասին, ներկայացնում է այդ ձևով պայծառատիպությունը և հայտնում, վոր թեղոսիայում բնակվող հայոց արքեպիսկոպոս Ենղիազարը, քննության համար պատշամավոր նշանակելու մասին Հանձնաժողովի կրկնակի պահանջից հետո, ինքն և յեկել Նախիջևան, վորտեղ նրան դեմավորել և ամսագ քահանա Բալաբանովի (Նալբանդովի քաղման գլխավոր կարգադրիչը) կողմից առաջնորդվող կուսակցությունը, և հայերի մոտ, իսկ առանձնապես հոգևորականության մոտ ունեցած իր ազդեցությամբ վնասում է գործը ճիշտ վարելուն, այդ պատճառով էլ զեներալ-լեյտենանտ Ենղիազարը լավ և համարում, վոր քննչական գործը, մինչև քրեական պատասխանի հանձնելը, յենթարկվի զեներալ-նահանգապետի կամ նորին կայսերական մեծության հատուկ գլխավոր III բաժանմունքի նախկան քննության։

Միաժամանակ զեներալ-լեյտենանտ Ենղիազարը ներկայացրեց իր կողմից նախորոշյալի զեներալ-նահանգապետին հա-

---

*) Հայրապետության և նրա կուսակցության, վորպես առաջնան ամեն բնչի նկատմամբ առնչությամբ լցված մարդկանց մոտ, արդեն հրավիրված և նախորոշյալի զեներալ-նահանգապետի ուշադրությունը։

պարզված առիթը տեղեկանքն այն տհաճ դրության մասին, որի մեջ և դրված ամբողջ քահանա Շապոշնիկովը:

29 ապրիլի 1867

20

Ռոստով-Դոնի վրայի
ժանդարմական խմբի պետ
26 հունիսի, 1867 թ.
№ 293.

Ք. թ. 107—114
Գ ա ղ տ ն ի

Ներքին կայսերական մեծության
հատուկ դիվանատան III բաժանմունքին

Ի հետևանս Ձեկուսացրիչության շտաբ-պետից անցյալ 1866 թվականի նոյեմբերի 3-ի № 720 գրության, ինս ժանդարմական խմբի պետ Ալեքսեյ Նազարովիչ Հանդիսավոր քաղաքն առիթով նախկինում կատարվող քննության մասին, և այդ գործը, ուշ Հանձնաժողովի նախագահ՝ Ձեկուսացրիչության հատուկ հանձնարարությունների չինովնիկ պարոն Սալիմովսկու կարծիքով, թոդոսիոյի ավարտված և ուշ հունիսի 1-ին ու պ. Սալիմովսկին Հանձնաժողով հրավիրից ինձ և Ռոստով քաղաքի գլխավոր դեղատան կոմսր-Դոկտուն ուշ հունիսի 2-ին լսելու և քննարկելու հետևյալ քաղաքն առիթով վերջինիս կազմած տեղեկանքի վերաբերյալ: Այդ վերաբերյալ պարունակում է հետևյալը. քաղվածք վերջ քննչական գործից, պ. Սալիմովսկու կարծիքը գործի հետ ուսանողության անհայտ անձանց հանցավորության առթիվ և վճռաբանական կարգ Հայրապետության ու ամբողջ քահանա Բալաբանովի՝ գաղտնի և քննության խուսափելը կասեցնելու համար միջոցներ ձեռք առնելու անհրաժեշտության մասին: Պ. Սալիմովսկու կարծիքին, ուրկից և նրա վերաբերմունքը մենք չհամաձայնեցինք և հայտնեցինք մեր կարծիքը, որին էր հետևյալն չհամաձայնեց և պ. Սալիմովսկին:

Հունիսի 5-ին յերկրորդ անգամ հրավիրեցինք Հանձնաժողով քննարկելու այն նույն վերաբերմունքը, որը պ. Սալիմովսկին չեր ընդունել: Ձեկուցք գաղտնությունների հետո պ. Սալիմովսկին հայտարարեց մեզ, որ նա մեր կարծիքին համաձայն չե և իր վերաբերմունքը չե փոխի: Հունիսի 7-ին յես և վճռաբանական պարոն Սալիմովսկուց նորից հրավեր առացինք հունիսի 7 թվականի № 163 և 164, ամսի 8-ին գալու Հանձնաժողով՝ քննարկելու նրա վերաբերմունքը: Նկատի ունենալով, որ այդ վերաբերմունքը մենք լսել եյինք յերկու անգամ, որ պ. Սալիմովսկին

համարը չի փոխվում այն և այս կերպարդ անգամ էլ նա զբաղվում է իր գործիքին, մինչ հարկազրված կլանք հանիսի 8-ին № 267 հայտարարությամբ Հանձնաժողովին ներկայացնել մեր գործիքը, որպեսզի այն կցվեր իսկական գործին՝ իբրև առարկայական:

1- Մեր գործիքով՝ բուն գործը դեռ լրիվ ավարտված չի և պահանջում է հետաքննել հետևյալը.

ա) Անհրաժեշտ է պարզել, թե ապրիլի 14-ին հատկապես ո՞ր ժամին և ինչով նպատակով հոգեհանգիստը և ապա ո՞ր ժամին է նրա մարմինը դուրս բերվել յինկեղեցուց: Այդ հանգամանքով լրիվին կպարզվի, թե մինչև ո՞ր ժամն է տևել ննջեցյալ նիստը մոլխտրատում, յերկո՞ւ է սրդյոք այն, որպեսզի հետևանքում վաճառական Մալոխիովը ցույց է տվել, որ մարմինը յինկեցյուց դուրս են բերել առավոտյան ժամը 9-ից քառորդ անց:

բ) Ենթադրենք, որևէնական հիմունքով, պետք է հարցաքննել յերեսի իշխանին, ոստիկանական բոլոր պինդարներին, վաճառական Մալոխիովին, կատարողին, Քերչտոլին, Կալիտոլին, Շապինովին, յերևի յեղբայր Ալեքսեյովներին, Մատիզովին, Վիտոլին, Գերասիմներին, Արտամոլին, Տոմոլին և մյուսներին:

գ) Անհրաժեշտ չի կատարված լրջագույն պահանջների հետևանքները յերկամյա չեն հարցաքննվում:

դ) Ընդհանուր խուզարկություններ չեն յեղել Ցախով Ալեքսեիևի և մյուս մեղադրյալների վարքագծի վերաբերմամբ:

2- Քննչական գործից առած քաղվածքը լրիվ չի կազմված, որովհետև այդտեղ բերված չեն Մալոխիովի, Ինքուսովի, Վիտոլի, գրիմցի կատարածները և Վոլկովիցկու ցուցմունքները:

3- Գործն Սալիովսկու սեռասկնտը բուն գործի և գործին մասնակից անձանց հանցավորության աստիճանի մասին, մեր կարծիքով, սխալ է, և նրա յեզրակացությունը հանգիստավոր քաղաքացի պատճառի մասին ճիշտ չի, որովհետև գործում չկան այն փաստերը, որոնց հիման վրա նա կազմել և այն: Գործից, որ չափով որ այն քննված է, մեր կարծիքով, յերևում է, որ ամբողջ հայ հասարակության կողմից ցույց իսկապես չի յեղել, այլ այդ բոլորը մի քանի անձանց գործ է:

Վաճառական Կարպ Հայրապետովը մեղավոր է այն բանում, որ խմանալով, թե Մելխասիլ Նալբանդովը բերդում բանտարկված է յեղել և ապա կառավարության կողմից արձակ և ոստիկանական հսկողության, այնուամենայնիվ կազմակերպել

և հանդիսավոր դիմավորում և քաղում, այդ նպատակի համար փող ու ծախսել, ինչպես այդ կիրևում է Հայաստան Նալբանդովի, կիրաժիշտների և կառքերի տեր Մարգարևի ցուցմունքներից։ Բազաքարշլխի անունից պաշտոնական գրությամբ հրավիրել և հոգևորականությունը և այդ այն ժամանակ, կերբ քաղաքացիությունը հիմանդ և համարվել և նրա պաշտոնը ուրիշն և կատարելիս լինել, նկիսա չե լինել դիմավորմանը, քաղմանը և վանքում, հոգեհացի մեջոցին, աշխատել և համոզել Մարգարևիվին՝ փոխել ցուցմունքը և ցույց չտալ, քե նա չե արել այդ հանդիսի կարգադրությունը, վոր և մերկացվել և Մարգարևի կողմից։ Նալբանդովի մարմինը քաղելու համար հիվդպրել և զերեզման փորել վանքում և այդ այն ժամանակ, կերբ նրան Նալբանդովի ազգականները ուղեցել են նրան քաղել առհմական զերեզմանոցում, նրա ծխական յեկեղեցուն կից, վորպեսի հանգամանքի մեջ նա մերկացվում և ազգականներից, Բրխտաշեր Ազիզովի և վանական կալվածքի առումանի ցուցմունքներով։ Իսկ արտում Ալբերովի, գրասենյակային ծառայող Սերոբովի, տեսուչ Վիսարի և գրիմցի վկաների ցուցմունքներից, այլ և ամբողջ գործից յերևում է, վոր քաղումը յեղել և շատ արտառոտ։ Այդպիսով, վանատական կարգ Հայրապետովը հանդիսանում է Մխիթիլ Նալբանդովի վոչ տվորական հանդիսավոր քաղման գլխավոր հանցավորը։ Հայրապետովի գլխավոր գործակիցն ու աջակիցը յեղել և ատարգ քահանա Բալաբանովը, վորը կատարել է քաղման ծախսերը և կարգադրություններ կր տնում վորպես հոգևոր կառավարության անդամ՝ իր պետական գրության կողմից հանդիսավորություն տալու համար։ Այդ բանում նա բռնվում և ամբողջ քահանա Շատոշնիկովի, տիրացու Նիկոլոսի ցուցմունքներով և քահանաների կողմից, մասամբ իր խոստովանությամբ և համաստեղն ժխտելով Հայրապետովից գրության առանալը և հոգևորականությանը պաշտոնական ծանուցելը ուղարկելը։ Դանիել կարգակալը յեղել և նույնպես Հայրապետովի գլխավոր գործակիցը և հանցավոր և արդեն արքեպիսկոպոսական իշխանության կողմից հանդիսավորության կատարելու մեջ, այսինքն՝ պետնամով, վոր Նալբանդովը գանվում կր վոտոխկանական հակողության տակ և խանարով, վոր Նալբանդովի գաղտը գերեզմանելու համար այդպիսի հանդիսավորության և կազմակերպում, նա, իբրև վոտոխկանապահ, չի

հանձնելու այն և, ընդհակառակն, ինքն էլ և մասնակցել և դրանով ջլատել վոստիկանական իշխանության գործողությունները, քայլ և ամեն գաղտագողը բռնել և այդ մասին չի հայտնել իշխանությանը: Այդ բոլորն ապացուցվում է նրանով, վոր ապրիլի 13-ին կարակաշը գնացել է դիմավորելու գաղտագողը, այն բերելուց մի քանի ժամ առաջ, տանել է ընդունելության վոդկ հանդիսավորությունը, լռել և մխացել է բուն չերքին, իսկ հետևյալ որը նորից չհիվել է քաղաքանը, և դրանով ևՙլ ամենի հանդիսավորություն է տվել, վորովհետև ժողովուրդը, տեսնելով այդպիսի արտասովոր պատրաստությունները և իրեն իսկ վոստիկանատների մասնակցությունը դրանց մեջ, այդ համարել է վոչ հասկանալիական և հարգել է մեծ բազմությամբ: Բացի դրանից, կարակաշը կասկածվում է նաև այն բանում, վոր ապրիլի 14-ին, որինապես նշանակված ժամին, չի գնացել առյանում, մինչդեռ նա առորոշել է այդ քվի մասյանը, վորտեղ ասված է, թե նա չհիվել է առյան առավոտյան ժամը 9-ին և գնացել է ժամը չերկուին: Վաճառականն Ճակով Ղլոնճիևիվը նախնական չհիվել է Հայրապետովի գործակիցը, վոր մերկացվում է Սանկտպետերբուրգի քահանայի ցուցմունքով, վոր նա առաջինն է միտք հղացել գաղտագողը բաց անելու անհրաժեշտության մասին, իսկ վերջինս կարակաշին և քաղքաղչիին ազգական և գալիս և հատուկ հարաբերության մեջ հանգամանքներ ունի, գրա համար էլ նրա կարծիքը մեծ նշանակություն է ունեցել: Ապա Գրիգոր Նալբանդովի ցուցմունքով մերկացվում է այն բանում, վոր նա Հայրապետովի տանը նրան՝ Նալբանդովին ազգարկել է վանքը՝ գերեզմանն պատրաստելու, իսկ 14-ին, քաղաքից հետո ընդունել և հյուրերին և վանքում կրճատակերպված նախաճաշով հյուրասիրել նրանց: Ապա մերկացվում է Արտեմ Պալչիկովի ցուցմունքով: Վերջապես, վոր նա չիվել և գործակից, կասկած և ծագում այն պատճառով, վոր Ղլոնճիևիվը նեղկա չի չհիվել գիմավորելու ու քաղաքան ժամանակ, իսկ ամսի 13-ին, չերեկոյան չհիվել և Հայրապետովի տանը, վորտեղ գտնվել են կարակաշը, Հայրապետովը և վորտեղից, խորհրդակցելուց հետո ընկել են կարգադրություններ հետագա գործողությունների մասին՝ հանդիսավոր քաղաքում կատարելու համար: Բժիշկ Բերգերովը[18]) նույնպես չհիվել և Հայրապետովի գործակիցը, վորի մեջ մեղադրվում է նրանով, վոր Նալբանդո-

վին հետագիր և ուղարկել մինչև նրա մահը, հետագրել և թիֆլիս՝ Վիկտոր Հայրապետովին լրագրի խմբագրին և մի հոդված և ուղարկել այնտեղ, ցամաքցնելով նավթաղբյուրի մասին տրքիվ, նաև վանքում գտնվող ձեռագրերի և տալ հանգուցյալի վրա։ Այդ առնելուց բախչիսարայցիները և Հայրապետովի գործակիցը յոդել, ճեղաղրվելով այն բանում, թե կառավարելով նախկին վանք գտնվող վոսկեհանական մասը, նա ձեռք չի տալ նախապաշարման և մոշ մի կիլոց, վոր կիրառում է ընդհանրապես մահացածներին ձյուքած գաղտնիքում փոխադրելու ժամանակ, թաղել և տալ գաղտը բաց անել, վոր կարող եր այնտեղ գիպղներին վարակել, մոշ մի կասկածություն չի արել, վոր վոսկեհանական տանապանները նեղկա լինելին թաղմանը, վորովհետև ժողովրդի հոկայական թաղմություն և յոդել, այլ, ընդհակառակն, ինքն էլ և նեղկա յոդել բոլոր հանդիսանքին և գրանով գործել և, կարծես թե, նախաձեռնող մարդկանց հետ համերաշխ։ Վանաստկան Սամվելից գայլային բան գործ չի ճեղադրվում, վորովհա Հայրապետովի գործակից, բայց նեղկա յի յոդել դեմարվորման ու թաղման ժամանակ և վորովհետև այդ մինչև նա կատարելիս և յոդել քաղաքագլխի պաշտոնը, ուրեմն գրանով, ինքնին հասկանալի յե, կարող եր հանդիսավորություն տալ [թաղմանը]։

Մեր հայացքի ճշտությունը կարող է իշխանությունը, վորը յունենում յի այդ գործը, իսկ վորովհետև մինչև գործի յուծումն անհրաժեշտ և որինական մինչև ձեռք առնել կատարելու մեղադրյալների խոստովանությը գործից և քննությունից, ուստի մենք, նկատի ունենալով վերոհիշյալը, անհրաժեշտ և որինական ենք համարում վանաստկան նորայ Հայրապետովին և ամբաստանեցնել մինչև գործի յուծումը, յինքնագրկել անտյին կալանքի, իսկ Դանիել կարապետին, թժիշկ Բերբերովին, վանաստկան Ռահիմ Ղլուճևիվին և վանաստկան Բախչիսարայցիներին յերաշխավորությամբ բաց թողնել, իսկ վանաստկան Սամվել գայլային վերաբերմամբ վոչ մի միջոց ձեռք չառնել։

Մեր կարծիքը ու. Սալիմովսկու կողմից թողնվել և անուշադիր և նախկինի վոսկեհանական առնանկալի և պատրաստվորներին նեղկարությամբ նոր հայտարարել և իր վորոշումը, աշխատելով թերևացնել մեղադրյալների վիճակը, միայն վանաստկան Հայրապետովին, մինչև գործի ամբաստանությը, վոսկեհա-

նահան հակողության տալով, տարբաղդությունն վերցնելով Նախիջևանից չհեռանալու մասին:

Վորի մասին պատիվ ունիմ ամենախոնարհաբար զեկուցանել:

Կոմանդոյի պետ, կապիտան Բելոցերկովսկի

21

Ցեկատերինոսլավի նահանգի Նոստովի գավառում գտնվող ժանդարմների կոմպանուսի կապիտան Բելոցերկովսկուց
20 օգոստոսի 1867 թ.
№ 14
ք. Նոստով (Դոնի վրա)

Ն. Ա. 115—116

Նորին Գերազանցության ժանդարմների
Հատուկ կորպուսի III բաժանմունքին

Ի լրումն քննչական գործի ամփոփման մասին 1867 թ. օգոստոսի 26-ի № 293 իմ զեկուցման՝ Նախիջևանում հայ Նալբանդովի ցուցաբարական քաղաքն առթիվ, պատիվ ունիմ ամենահպատակությամբ զեկուցելու, վոր այդ քննչական գործն առաքվածով Մալխոմովսկու կողմից ներկայացվել և Ցեկատերինոսլավի նահանգապետին, յերբ նորին գերազանցությունը գտնվում եր Նոստովում՝ վերադարձվածն գործերով:

Նահանգապետը գտավ, վոր գործը միանգամայն լրիվ և առանց տրտահայտվելու, վոր մե՛ջ յեղա, վո՛չ Նոստով քաղաքի վաստիկանապետ գնդապետ Կոմար-Գաղկին վո՛չ մի լրացումներ չունենալիներ առաջարկած գործերը ներկայացնելու և գտրմանում եր, վոր ինչո՛ւ մեզանք չենք համաձայնել իր առաջարկությունի Մալխոմովսկու հետ, վորն այդ Հանձնաժողովի նախագահն եր և վորն արգարացրել եր Նախիջևանի հայերի գործողությունները:

Նալբանդովի գործը ներկայացնում եմ ամփոփ և Ցեկատերինոսլավի նահանգային վարչության կողմից և սրան կից Զեր բարեհայեցողությանը ներկայացնելով յերեք հրամանագրերի պատճենները, պարտք եմ համարում զեկուցել, վոր քանի նահանգային վարչությունը գտնում է մեր հայտարարությունը՝ քննչական գործի վոչ լրիվ լինելու մասին՝ անժամանակ, յերբ քիչ այն պատճառով, վոր այդ ժամանակ գործն արդեն ամփոփված և

ջեղել,— բայց դա միանգամայն անարդարացի չի. չնա և վատ-
կանապետը, վորպես Հանճնաժողովի անդամներ, իմանալով,
վոր այդ Հանճնաժողովում նախադահող առաքելանովը Սալի-
մովկին առանց մեզ հարցնելու, ինքն իրեն, կամայական կեր-
պով ավարտում և դործը և կազմում յեզրափակիչ վորոշում,
խնդրեն կանխեցինք և հայտնեցինք մեր կարծիքը, վոր,
ասի՝ Սալիմովկին կցնց դործին՝ առհամանափակվելով դրա-
նով:

Նահանդապետի վարչությունը չխորանալով մեր կարծիքի
նյության մեջ, նկատողություն և անում ընդարձակ կոմար-
Դացկուն այն բանի համար, վոր չնա հրամիրել եմ դատական
քննիչ Որեմին ներկա լինելու առանց դործի առիթով առաջացած
ատրաժայնության քննարկման ժամանակ: Դատական քննիչ
Որեմը նոր մարդ չեր ատյանում, նա ներկա չի յեղել Հանճնաժո-
ղովում մատնամոր անճանց հարցաքննելու ժամանակ և անդամ,
յերբ Հանճնաժողովի անդամ ընդարձակ կոմար-Դացկին հիվան-
դացավ և յերբ այդ մասին Հանճնաժողովը հեռագրով հաղորդեց
նահանդապետին, խնդրելով նշանակել յերրորդ անդամ, նորին
գերատանցությունը հեռագրով էլ պատասխանեց, վոր Հանճնա-
ժողովը սխալ կանդ չառնի իր դործողություններում մեջ, խոկ
վորովհետև առկա չեն յերեք անդամ, ուրեմն նահանդապետ
Որեմին և Հանճնաժողովի անդամ եր Համարում ,վորպես մատնի
դործում կա կազմված վորոշում,— այդ պատճառով Որեմին
Հանճնաժողով կանչելը՝ ներկա լինելու ատրաժայնությունների
քաշման ժամանակ՝ հակիլ քե կարող և անտեղի համարվել,
մանավանդ վոր նա այդ անդամին հրավիրված և յեղել վորպես
դործի քննության մատնակից, այլ վոչ քե վորպես կողմնակի
անձ, քեև նա լիովին համաձայն եր մեր կարծիքին, վոր և ան-
ձամբ հաստատեց նահանդապետի մոտ ու իր հայտնի այդ դոր-
ծի մասին պրակտոր ներկայացրեց նորին գերատանցությանը:

Այդ բոլորով հանդերձ՝ նահանդապետն վարչությունը,
չքննդանելով վոչ մի ցույց կատարչության չեմ, այդ դործի
վնաս կապված բոլոր անճանց ազատում և ամեն տեսակի պա-
տասխանատվություններից և նրանց քաղ և տալիս կատարելու
իրենց պաշտոնները:

Դատախաս Բելոցերկովսկի

Ք. Ք. 117—118
Պատճեն

Հրամայել համայն Ռուսաստանի իմիջիական ճորիս կայսերական մեծության ցնկատերինոսլավի ճահանգության վարչությունից
Ռուսաստանի վոստիկանապետի պաշտոնակատարին

Ներքին կայսերական մեծության հրամանով լսվեին քննչական գործը հայ Միխայիլ Նալբանդովի հանդիսավոր քաղման մասին։ Հրամայեցին. քննելով ներկա գործի հանգամանքները, նահանգապետին վարչությունն ի միջի այլոց յերդակացրել և. ինչ վիրաբերում է այդ գործով պատասխանատվության կանչված մանավոր անձանց՝ ժառանգական պատվովոր քաղաքացի Ալբոճինովին և թիֆլիզ ինքնակոչին, ապա գործից յերևում է, վոր առաջինը վոչ մի մանակցություն չի ունեցել քաղման գործում, իսկ վերջինը՝ ինքնակոչը, թեև գամբանական ճառ և ասել, նաև հեռագրել է Մոսկվա Հայրատասանիչ լրագրի խմբագրին, այդ լրագրում Նալբանդովի մահվան մասին տպելու,— սակայն քննության ընթացքում պարզվում է, վոր ինքնակոչը այդ մանակցությունը թղթել և միմիայն գնալի հանգուցյալ Նալբանդովին ուղեցած բարեկամական հարաբերություններից և վոչինչ հակաօրինական բան չի պարունակել իր մեջ, այդ պատճառով էլ նրա գործը չկա այդ գործը դատարան հանձնելու, և վերոհիշյալ ինքնակոչին յերաշխավորությամբ թաց թողնելը տեղի չի ունեցել վարչական քննիչ՝ ստաբճանավոր Սալիմովսկու կարգադրությամբ, ուստի և առաջարկվում է ձեզ վերացնել ներկա գործով նրան յերաշխավորության առնելու հանգամանքը։

1-ն սեպտեմբ 1867 թ.

Իսկական ստորագրել և խորհրդական վրա[illegible]

Բ. Բ. 119—128
Գառնեի

Հրամայի համայն Ռուսաստանի իմքնակալ ցարին կայսերական մեծությամն Յեկատերինոսլավի եպահանգային վարչությունից Նախիջեվանի հայկական մագիստրատին

Նորին կայսերական մեծությամն հրամանով լանցին քննչական գործը կամիշին քաղաքում մնալնամար հայ Մխայիլ Նալբանդովի հանդիսատոր Թողնան մասին:

Հրամայեցին՝ քննարկելով ներկա գործի հանգամանքները, նահանգային վարչությունը գանում է, որ այդ գործն սկսելու ատենի և ծառայել ս. նահանգապետնամ կարգադրությամբ Ռուսաստի վառնիկանատնան կառավարչ քննությունը, որին մնջ բացատրված է, թե 1866 թ. ապրիլի 13-ին, համարյա առավոտյանից, նախիջևանցի յեկեղեցիներում զանգահարություն սկսվից մեռած հայ Նալբանդովի հիշատակին, որի գիակը նոսվով բերված եր Մարտապոլի նահանգի կամիշին քաղաքից, ուր նա, կառավարության կարգադրությամբ, գանվում եր վառնիկանառնան հսկողության տակ, որ քաղաքի ամբողջ հոգևորականությունը կերկու վարդապետնանցով, դպրատոմորմած, խաչվառնանցով, խաչերով, կերաժշտությամբ, առնալվնաս հազած քաղաքացին ամբողջ իշխանությունների ներկայությամբ դիմավորնից հանգուցյալի մարմինը նահանգատուն, որտեղից յեկեղեցնան այն վոհարվելից մայր տաճարը, իսկ հետևյալ օրը յեկեղեցուն արտատանվելցին Մկրտիչ վարդապետի[17]) գամբանական քարոզը և քաղցկ ինքրերգնվի հատը: Վառնանվածը տարվել և հայոց վանքը, վորտեղ վանական բակում Թողնվաց առաջ ձյունածած գաղտը բացվել և և վոր ընդհանրապես այն ժամանակ հայերը մեծ ախտասանք են հայտնել Նալբանդովի մահվան առթիվ, վորի վրա նրանք հատ ցանկացել գրել հայոց քաղաքությունը վերականգնելու գործում, և, վերջապես վոր երբ մեռ հենց Նախիջևանում խոսա գաղտնի կերպով շշնջվել մնջ Թատրոնած են Նալբանդովի քաղքերը:

Այդ հանգամանքությունը կազմակերպվելու մեղադրանքի ըստ նույն քննության ընկնում և հայոց մագիստրատի պաշտո-

նատար անձանց, քաղաքապետին պաշտոնակատար կարգելով և մանավանդ նախկին քաղաքապետի Հայրապետովի վրա, որն այդ ժամանակ հիվանդությամբ պատճառով զանվում էր տրամադրության մեջ։

Մինչդեռ քննությամբ պարզվում է, որ Նախիջևանցի քաղաքային հատարակությունը մոտ մի մասնակցություն չի ունեցել հանգուցյալ Նալբանդովի հանդիսավոր դիմավորման և թաղման գործում, ինչպես և այդ թաղումը հատարակության կամ պաշտոնատար անձանց կողմից գաստավորության հանդեպ մրևէ գատապարտելի կամ քաղաքական նպատակ չի ունեցել։ Գործում մոտ մի փաստ չկա, և թե՛ ըստ բերվյալ վկայների ցուցմունքների և թե՛ ըստ քննիչ Հանձնաժողովի հավաքած այլ տեղեկությունների, պարզվում է միայն այն, որ Նալբանդովի մարմինը դիմավորելիս նավահանգստում մեծ բազմություն է եղել, որին այնտեղ է եկել հետաքրքրությունից դրդված, քաղաքում տարածված այն լուրերի առթիվ, թե նավով բերում են Նալբանդովի մարմինը, որի մասին ապրիլի 12-ին հանապարհից հեռագրով տեղեկացրել էր Նալբանդովի եղբայրը հանգուցյալի ազգական վաճառական Զուբարովին, և, բացի այդ, տեղական զանազան բնակչությամբ, որոնք հետաքրքրվել էին Նալբանդովի մարմինը դիմավորելու նավահանգստում և հետևյալ որը թաղելու վայրի մասին, կարգադրողը եղել է ավագ քահանա Բալաբանովը, հանգուցյալի բարեկամ Զուբարովին և Մյասնիկովին հնդգրկանաք, որը եղել է հենց նրա անմիջական ցուցմունքներից, տրված քննիչ Հանձնաժողովին տված իրի համաձայն 2-ին և մարտի 11-ին, իսկ ինքը, Բալաբանովը ապրիլի 13-ին հրամայել է Նալբանդովի մահվան առթիվ զանգեր խփել և վրա բնդհանրապես Բալաբանովն է կատարել Նալբանդովի թաղման բոլոր ծախսերն այն 400 ռուբլուց, որը տրված է եղել նրան հանգուցյալի եղբայր Լազար Նալբանդովի կողմից։ Այնուհետև, քննության հոգևոր հատարության անցավ ավագ քահանա Շապոշնիկովին իր ցուցմունքում ասում է, որ Նալբանդովի, իր կարծիքով, նրան անհամապատասխան հանդիսավոր թաղումը անգի չի ունեցել նախկին քաղաքապետ Հայրապետովի կողմից հոգևոր հատարության ուղղված պաշտոնական պահանջագրով, առկայն Բալաբանովը, հնդգրկելով Շապոշնիկովին ցուցմունքը, դրականապես

պեղում է, որ նման պահանջ չի եղել և սրտցավանը մո՛չ քաղաքացիի բնից մատյանում, մո՛չ էլ հոգևոր կառավարության մոխց մատյանում նշանակված չկար, այլ հոգևորականությանը ժողովուրդ վերաբերյալ կարգադրությունը, ինչպես բացատրված է վերևում, բղխել է Եպարտանությից։ Նախկին քաղաքացիս Հայրապետությամբ, մատնարարի նախարարած կարգակարը, առնականալ Եպիսկոպոսությամբ, քաղաքացիի պաշտոնական կարգումը, քնանա և եղել են ժողովրդի բարձրության մեջ՝ Նալբանդովի մարմինը նամահանգստից մայր առնարը և հետևյալ որը վանք վերադարձելիս, առկայն նրանք բոլորն էլ եղել են այնտեղ մոչ պաշտոնապես և եղել են իրենց սովորական քաղաքացիական զբաղմունքով, նրանք մոչ մի կարգադրություն չեն արել պաշտոնական դիմումներու մասին, և, ինչպես ցույց են տալիս մատենաբոլոր վարելիական ծառայողները ու ճիշտը պահանջությունը, նրանք այդ մասին մոչ մի հրաման չեն ստացել պաշտոնական անձնավորություններից, իսկ վանք բերված Նալբանդովի դագաղը բացվել և, հանդուցյալի ազգականների խնդրանքը, վանքի վանահայր Աբրահիմը վարդապետի կարգադրությամբ, որոն իր ամած հայտարարության մեջ ասում է, թե նա պարտավոր էր այդ անել համաձայն հոգ բանավոր յնկեցու ծնանքի՝ հանդուցյալի մարմնի վրա որևէ հոգ շոշ տալու համար։ Թեև քննչական դործից յերևում է, որ նախկին քաղաքացիս Հայրապետությամբ դրամ է վճարել յերաժիշտներին, վարձատրներին՝ դամբարան չինելու համար և վարագույն մարդուներին՝ բոլոր խնդրի համար, առկայն այդ ծախսերը նա արել է, ինչպես բացատրում է, հանդուցյալի յեղբոր խնդրանքը, որ և հետո և ասացել։ Ապա մեղադրական վճռաման մեջ մասին, թե Հայրապետությունը և գլխավոր մասնակցությունն ունեցել հանդիսի կատարմանը, գործում չկան, բացի Մալիքյանի և այլոց հայտարարություններից, որոնք վկայել են միայն լուրերի հիման վրա, չնայած դրան, որ Նալբանդովի ազգականները սահմանադրել կարողության պատճառով մինչև չունեին նման հանդիսությունն անելու, որ այդ կարող եր տեղի ունենալ միմիայն Հայրապետության աջակցությամբ, բայց գործում չկար վորևե որևէ ապացույց, վորը կարողանար հաստատել այդ կարծիքները, առկայն, յեթե անգամ, Հայրապետությունը հանդուցյալ Նալբանդովի հետ ունեցած իր հարաբերությունների հետևանքով խնդրած եր անհրաժեշտ վոդերն էլ ծախսած չիներ, այդ

նա չեր կարելի հանցանք համարել, մարդահեռ՝ ա) չկա որևէ, որին արգելի այն անձերի նյութական մասնակցությունը քաղաքական, որոնք հանդուցյալի ընտանիքին չեն պատկանում. բ) նախընտրական մարմնի վերահսկությունը կամ իշխանի քուլյատորման և յոթնի ներքին գործոց պ. մինիստրի կողմից Սարատովի նահանգապետին ուղղված հատուկ քուլյատորամբ, ինչպես այդ կրկնում է գործից, որի մասին առկայն, նահանգապետը չի անդնդացրել Ցեկատերինոսլավի նահանգային իշխանությանը, ուստի և նախընտրական քարոզչի վատնկանական իշխանությունը նախապաշարում չի արվել, քն չի կարելի նախընտրական քաղաքի քաղաքացիական քուլ տալ: Ապա՝ գնդի նախընտրությունը լավ տրամադրված լինելու մեջ Հայրապետովին ծնդազրելու վերաբերմամբ կասկածով և ուրիշները հիմք են բերում այդ վարաքը, որ նրբը նախընտրելն ազատվել և Վատրապետությունն ընդ դեմ, որտեղ նա բանտարկված է եղել քաղաքական հանցագործությունների մեջ վատկածի ընդհատվելով, Հայրապետովը քուլ և տվել նրան տեղեկանալ Վատերբուրգի իր բնակարանում, որտեղ տանն ընչ պատրաստ եր նրա համար, տանկայն Հայրապետովին այդ գնդի մասին տված իր բացատրություններում ասում է, որ նախընտրելի հետ նա մտերմական հարաբերություն մեջ չի եղել, և նրան քուլ է տվել իր գործակատարին քաղնել նախընտրելին ապրելու իր բնակարանում, ապա նա այդ արել է հիշելով նախընտրելի մասուցած ծառայությունը նախընտրական քարոզչին, նրբը նա Ընդհատանում առաջել և ազնտել վերնանված հայերի կողմից նախընտրելին կատարած գործարքները: Ապա գործում ապացույցներ չեն ներկայացված այն մասին, որ Հայրապետովը վերևն գաղտնի հարաբերություններ ունեցած լինի նախընտրելի հետ, նրբը նա վատնկանությանը հակառակ և ապրելիս եղել կամիշինում: Ընդհանրապես գործից չի կրկնում, որ նախընտրելի քաղաքին արտակարգ հանդիսավորություններ և կատարվել, բացի նրանից, որ մեծ բազմություն և համալրվել լոկ հետաքրքրությունից գրգռված, և որ հիմք չկա այդ հանդիսավորությունների մեջ տեսնելու ցույց անունել: Ներկա գործում նման հանցանքների բացակայության պարմաններում, հանցանքները, որոնց հիման վրա հետապնդվել լինեն նախընտրելի քաղաքացին հատուկ դեպքերում նախընտրելի քաղաքան ժա-

ժամանակ չարտահայտելով հանգամանալից գործողություններով մեկ միզապրել, նահանգային վարչությունը, գնահատելով քրեական օրենքների 15–րդ հատորի չորրորդ գլխի 304 և 311 հոդվածների–ով, վորոշում է՝ այս գործի ընթացքում ժամանակավորապես նրանց վրա տարվված հանցանքների պատճառով պաշտոնից հեռացված նախկին քաղաքագլուխ Հայրապետովին, քաղաքագլուխ Կայսարովին, մագիստրատի նախագահ Կարապետին և տեսուչ բախչիսարայցիվին ազատել ամենաուժգին պատասխանատվությունից, քանի տակավին վերջին չորեքին անցնել իրենց պաշտոնները, վորպեսզի և կատար ածելու համար հրամանագիրը ուղարկել նախիջևանի հայոց մագիստրատին: Իսկ վորովհետև նավթաբաղի քաղաքը տեղի չունենալով 1868 թ. ապրիլ ամսին, մինչև նախիջևանի վաստիկանության ինստիտուտի վաստիկանապետին յենթարկելու վերաբերյալ նույն թվի հոկտեմբեր ամսին թարգմանչուհի հրամանի առացվելը, և վորովհետև հիշված պաշտոնատար անձերից նախագահ Կարապետը վախճանվելով նախիջևանի վաստիկանապետին, իսկ վաստիկանական տեսչական բախչիսարայցիվը՝ վաստիկանական պրիստավին, և պաշտոնի պարտավորը կյին քաղաքի ժամանակ մեծ թղթակություն հավաքվելու պատճառ անձամբ ներկայանալ չքաղցնասով, հակիրճ հետաքրքրասիրություն ընթացքին և վերնուշն ժամանակ կարգ պահպանելու համար նշանակել վաստիկանական ծառայողներ, ինչ և նրանց վրայից չէ արված և ժամանակին չեն պահպանված իշխանությունը նավթաբաղի մասին բերելու և քաղաքի ժամանակ տեղի ունեցած քոլոր գործերի մասին, ընդ վորում Կարապետը և բախչիսարայցիվը, վորպես վաստիկանական տեսչություններ, քանի հիմք ունեցին ապրիլի 14–ին մագիստրատի տեղյակ լինելու պատճառով առանձնացած ժամանակից շուտ և ըստ իրենց անմիջական պարտականությունների ներկա լինել քաղաքի՝ կարգապահությանը հակիրճ համար, տեղյակ, ոչնչություններով, նրանք պարտավոր կյին տեղյակից հեռանալու մասին դրանցել մատյանում, վոր նրանց կողմից չէր արված: Ըստ հետևանքով, վերևում բերված քննությունների համար նահանգային վարչությունը վորոշում է. Պատժագրքի I հինգ 410–րդ և 416–րդ հոդվածների հիման վրա կարգադրեցին և բախչիսարայցիվին անել նկատողություն, վորը և նրանց հայտարարելու համար կցել մագիստրատին գրվիլիք հրամանում: Գործը ուղարկել Նախիջևան— հետագրեալ

չի հայ լուսավորչական հոնախտորեայինն՝ ըստ այս գործի քննելու հոգևոր կոչում ունեցող անձանց գործողությունները՝ իրավունք տալով նրան լուծել նաև այն հանգամանքը, թե ըստ յնկերդեցական ծեսակատարության, վո՞ր չափով անհրաժեշտ եր նախապատվի պատգի քաղցումը։ Իսկ ինչ վերաբերում է այս գործով պատասխանատվության կանչված մասնավոր անձանց՝ ժառանգական ստացավոր քաղաքացի Ղլըճինովին և քմ-իշկ Բերբերովին, ապա գործից յերևում է, վոր առաջինը վորևե մասնակցություն չի ունեցել Քաղմանը, իսկ վերջինը՝ Բերբերովը քեև զամբանական եաև է տալ, այլև վճռում Հայաստանյաց լուսավորչի խորհրդին հետագիր և ուշադրել նախանդության մահվան մասին լրագրում տպագրելու համար, սակայն քննության ժամանակ պարզվում է, վոր Բերբերովի այդ մասնակցությունը բղխել է միմիայն հանգուցյալ նախանդության հետ ունեցած իր բարեկամական հարաբերություններից և իր մեջ վոչ մի հակասրինական բան չի պարունակել և վորևե կարիք ել չկա այդ գործը դատարան հանձնելու, և վերոհիշյալ Բերբերովին ժամանակավորապես թող թողնելը կատարվել և վարչական քննիչ առանձնապես Սալխովսկու կարգադրությամբ, ուստի այս գործը կասեցնելու մասին Ռոստովի վոստրիկանապետը պետք և հարկավոր նախկինական վարչությանն վարչին։

1 պրոտոկոլ, 1867 թվի։

Իսկականն ստորագրել և խորհրդական Վրուբլյովսկին

24

Փ. թ. 129—132

Գաղնի

Հրաման հանձայն Ռուսաստանի իմպերական գորին կայսերական մեծության։

Ցեկատերինոսլավի ռազմական վարչությունից՝ Ռոստովի էազաբայինի վոստիկանական վարչությանը

Նորին կայսերական մեծության հրամանով լսեցին քննչական գործը հայ Մխիթար Նալբանդովի հանգիստավոր թաղման մասին։ Հրամայեցին — գալով քննիչ հանձնաժողովի անդամների մինչև, պատասխանատվության կանչված անձանց հանցավորության ստուգման մասին յեզրակացության կազմելու ժամանակ նեղկա

գործի առիթով առաջացած տարաձայնություններին, նահանգային վարչությունը դանում է, որ մեև այդ հանձնաժողովի անդամները՝ վոսսիկանապետ Կոմար–Գացկին և ժանդարմական խմբի պետ կապիտան Բելոցերկովսկին այս գործից հատկացած քաղվածքն առաջադրելիս գրավոր հայտնել են իրենց կարծիքը, նախ՝ գործը լրիվ չլինելու մասին, երկրորդ՝ վոր քաղվածքը լրիվ չի կազմված նրա մեջ մի քանի ցուցմունքներ չհաշվելու պատճառով, և երրորդ՝ վոր Հանձնաժողովի նախագահ ատենակալը Սալխոռովկու կարծիքը գործի մասին գործին մասնակից անձանց հանցավորության ատենների վերաբերյալ, նրանց կարծիքով, սխալ է և հանդիսանալը քաղաքական պատճառներով մասին նրա հանած յեզրակացությունները վոչ ճիշտ, ատկայն Հանձնաժողովի յեզրակացությունները վոչ վերջնական ատաստարկներ, այլ հայտարարություններ չեյին կարող համարվել, նաև այն պատճառով, վոր բոլոր այն քայլերը գործում, վոր Կոմար–Գացկին և Բելոցերկովսկին անհրաժեշտ եյին համարում յերացնել, նրանք պարտավոր եյին և հնարավորություն ունեյին պարզելու քննության խոչ ժամանակ, յերբ մեկն մյուսն չտեսանեց անհրաժեշտ եր այդ, բայց վո՛չ այն ժամանակ արդեն, յերբ Հանձնաժողովը դադարեցրել եր իր գործողությունները. յերկրորդ՝ Հանձնաժողովի նույն անդամները դանում են Սալխոռովկու կազմած քաղվածքները վոչ լրիվ այն պատճառով, վոր բաց թողած են այնտեղ մի քանի անձանց ցուցմունքները, այն է՝ Սալխիոռվի[18], Մերտուռովի, Վիատրի, Կրեմակու և Վոլկովիցկու, մինչդեռ գործից յերևում է, վոր Կրեմակու և Մերտուռովի ցուցմունքները մտցված են քաղվածքի մեջ, իսկ ինչ վերաբերում է մյուսներին, նրանք պիտի ուշադրություն դարձնեյին այս ցուցմունքների վրա, քանի վոր նրանց մեջ յեղած մեղադրական վկաները կարող են ապացույց հանդիսանալ և յեթե նրանք հիմնված են միայն լուրերի վրա, ինչպես այդ յերևում է պարոն Սալխոռովկու վորոշումից, ապա այդ դեպքում XV հատորի յերկրորդ գրքի 2–րդ և 5–րդ կետերի, 215–րդ և 216–րդ հոդվածների հիման վրա, այդ անձինք, վորպես ըստ լուրերի վկայություն ունեցողներ, չեյին կարող յերդմամբ հարցաքննվել, Հանձնաժողովի անդամներ Կոմար–Գացկու և Բելոցերկովսկու մատնանշումը, թե ապրիլի 14-ին մոդիստրատուռա ատյանը յեղել է թե վոչ, դրսևորումով քաղաքական է յերդմամբ ասած և ան-

յիշում ցուցմունքներին մեջ յեղած անկիւթիւններով (տրծիք 387, 388, 389, 390, 391, 392, 395, 396, 399 և 400 քերթիք), որոնցից յիշում է, որ այդ որդի անդամները խոպան յեղել են տալիսատուում, որպէսզի չի միայն մի բան, թէ երանք ասյնից ժամը քանիսի՞ն են դուրս յեկել ու, վերջապես, նկատի ունենալով Սալխոռվակու Հանձնաժողովի անդամների յեղրակացութիւնները և Կոմսոր-Գացկու ու Բելոցերկովակու հասուկ կարծիքը, պատասխանատուների ենթարկված անձանց հանցավորութիւն և նրանց նկատմամբ քննութիւնից ու գործից խուսափելը կանխելու համար ձեռնարկված միջոցառումների մասին,—

Նահանգային իշխանութիւնը չի կարող չխոստովանել, որ պարոն Սալխոռվակու յեղրակացութիւնն ամենի ճիշտ և ամենի համապատասխան և գործի նյութին, թեև այս վերջինս ել յուրաքանչիւրի վեղակցութիւն մասին իր յեղրակացութիւնների անելիս ճատագի հիմքը և համապատասխան որոշումներ չի ընդունել, թէ հենց այն անձանց գործողութիւնների մեջ և կայացել հանցանքը, նամ գանցառութիւնը, որպէս անխուսափելիորեն պահանջում է գործից և քննութիւնից խուսափելու դեպքում ձեռք առնել որոշումով նշված միջոցների մասին, ուստի այս յեղրակացութիւնները քարդել անհնարանք, իսկ որովհետև նկատի գործում հանձնաժողովը պարոն նահանգապետի հատուկ յանձնարարութիւնով կազմել էր, որպես նախապատ—հասուկ հանձնարարութիւններին ասիճան Սալխոռվակին և անդամները, վոսոխկանապես Կոմսոր-Գացկին ու ժանդարմական սպիկեր Բելոցերկովակին, իսկ գատական քննիչ Որլովն այդ հանձնաժողովի մեջ հրաւիրվել է նկատի ունենալու միայն պաշտոնատար անձանց հարցաքննելու ժամանակ, համաձայն արդարադատութեան մինիստրի շրջաբերականի, որը տարածված է նաև մինիստրութեան 1862 թվի դեկտեմբեր ամսվա ժառանգում, հետևարար նա, որպես ժամանակավոր անդամ, պիտի չմասնակցեր ել քան այդ գործի յեղրակացութիւն կազմելուն, քննութիւնից և գատից պաշտոնատար անձանց խուսափելը կանխելու համար միջոցառումներ ընտրելուն և նրան այդ նպատակի համար հանձնաժողով հրաւիրելը, ժանդարմական սպիների Բելոցերկովակու կոչից, չնայելով նախագահ Սալխոռվակու հայտարարութեանը, կատարվել և անհիմն և հակառակ պ. նահանգապետի վերը բացատրված կարգադրութեան, ուստի այդ գործողութիւնների համար նախկին վոսոխկանապես Կոմսոր-Գաց-

կուն, վորպես հանձնաժողովի ավագ անդամի, նկատողությամբ անել, վորի մասին հրաման ուղարկել Թոռոսովի քաղաքային վարչական վարչությանը։

1 սեպտեմբեր 1867 թվ.

Իսկական տեղապահ և խորհրդական Վրուբլյովսկին

25

Ցերեվանի նահանգային
ժանդարմական վ. չության պետ

Գաղտնի

9 մարտի 1874 թ.
№ 25

Նորին կայսերական մեծության հատուկ դիվանատան III բաժանմունքին

Վերջին ժամանակներս ստացել, ինչպես ինձ հաղորդել են, բերիտասարդ հայերը քրիստոնեից սկսել են ատանալ հայ գրող Նալբանդովի նկարները, վորը, ինչպես ասում են, իր ազատ հեղափոխական գրվածքներով համար 50-ական թվականներին աքսորված և յեղել Սարատովի նահանգի կամիշին քաղաքը, վորտեղ և նորերս վախճանվել է։ Նկարի շուրջը գրվատանական խոսքեր են գրված Նալբանդովին, ինչպես օրինակ՝ «Հայրենիքի վրեժխնդիր կամ «Մի լռեցեք ատելով և պատասխանատվությունից ազատ»։ Այդ նկարը հայտնվել է Ջիմիածնի վանքի վարժարանական խուցերում։ Այդ նկարները քրիստոսում թաղանվում են բերիտասարդների ձրիարար, թաղանվում են և ուսումնական հիմնարկներում, գաղտնաբար ավետում հայերին, խոկ քե՞վ և թաղանում, ինձ չհաղորդեցին։

Հիշյալ նկարները յերևալու հետ միաժամանակ, ստացել բերիտասարդ հայերի մոտ յերևան են յեկել թաշկինակներ՝ հայոսանի բանբերների նկարներով՝ Զարմայրի, Տիրդանի, Ցնորմանդի, Վահեի, Վաղինակի, Հայկ VI-ի և Արտաշեսի։ Մի թաշկինակ պատիվ ունիմ ընդ սմին ներկայացնելու նորին կայսերական մեծության հատուկ դիվանատան III բաժանմունքին, իսկ Նալբանդովի պատկերը ձևաք բերելուց հետո, պատիվ կունենամ նույնպես ներկայացնելու։

Մայոր Զոլոտովսկի

Թիֆլիսից 1879 թվի դեկտեմբերի 19-ին գեղապետ Ռոլովսկու կողմից տրված ծածկագիր հեռագրի պարզաբանումը

Ինձուհյուն և սկսված մեռած քաղաքական հանցագործ Հայ Նալբանդովի նկարը տպագրելու առթիվ[12]), վորն ըստ իմ հավաստի տեղեկությունների, բանտարկված և յեղել Պետերբուրգում, թերդում, 1862—1865) թվականներին, Գերցենի հետ հարաբերություն ունենալու համար: Ինդրում եմ տեղեկացնել Նալբանդովի հանցագործության բնույթի մասին, վորն ազդեցություն ունի իմ կողմից բանտարկված անդատքյալի ծառայության վրա:*

27

Արդարադատության
Թիֆլիսյան դեպարտամենտ
III բնակության բաժ. Ա. Պետերբուրգ

15 սեպտեմբեր 1880 թ.
№ 416

Թ. 121
Պատճեն

Նորին Կայսերական մեծության հատուկ դիվանատան III բաժանմունքի պետին պլխավոր պետին

1876 թ. հրատ. որենքների ժողովածուի XV հատորի 2-րդ մասի քրեական պատասխանության 1045-րդ հոդվածի հիման վրա պատիվ ունիմ ընդ սմին ուղարկելու ձերդ գերատանցության՝ Նորին կայսերական մեծության Կովկասյան փոխարքայի № 48 դրությունը, քննությունն ըստ մեղադրանքի հայ Տիգրան Ավետովի Նամատարդյանի՝ պետական հանցագործություն կատարելու մեջ և Թիֆլիսի պատատանական պալատի դատախազի № 1 յեզրակացությունը, խոնարհաբար խնդրելով ձեզ՝ պատվել ինձ, վերադարձնել ինձ տրված ամբ, վերադարձնել նշեց դրությունները ձեր յեզրակացությամբ հանդերձ՝ ներկա գործի հետագա ընթացքի վերաբերյալ:

Արդարադատության մինիստր,
Պետական-քարտուղար (ստորագրություն)

*) Բնագրում սխալմամբ՝ 1865—1867. Խմբ.

Պետական հաշվեզարմուհյան
մեջ տեղադրվող հայ
Նավատարգյանի մասին

Բ. 142—144

Արդարադատության մինիստրն ուղարկել է ձերդ բարձր գերազանցությանը Թիֆլիսում բնակվող Թիֆլիսի հայոց հոգևոր դպրանոցի նախկին սան Տիրան Նավատարգյանցի պետական հանցագործության մեջ մեղադրվելու առիթով կազմված քննության նյութը։

Այդ գործից յերևում է՝

Անցյալ տարվա նոյեմբեր ամսին Թիֆլիսի լիտոգրաֆիանոցից մեկն ե գալիս մի յերիտասարդ հայ և նվիրատվության մի լուսանկար, վրան, ըստ նրա առածի, ուսուցիչ Մարկոզովի պատկերն էր, պատվիրում և այդ նկարից պատրաստել լիտոգրաֆիական 500 որինակ, նրա աշակերտների համար, որոնք ցանկանում են այդ նկարն ունենալ։ Մի քանի որ անցնելուց հետո այդ աշխատանքը կատարված էր և պատվիրատուն առանում է իր պատվիրած նկարները, բայց դրանից անմիջապես հետո լիտոգրաֆիայի բանվորներից մեկը հայտնում է իր տերոջը, թե այս վերջինս՝ վոստիկանությանը, վոր լիտոգրաֆիայով պատրաստված պատկերները վոչ թե ուսուցիչ Մարկոզովինն են, այլ քաղաքական հանցագործ Նալբանդյանցինը։

Կատարված քննությունից պարզվել է, վոր հիշյալ պատկերները պատվիրող և առացող անձն յեղել է նշված Նավատարգյանցը, իսկ նկարները ներկայացնում են իրավաբանության թեկնածու նախկին քաղաքական հանցագործ Միխայել Նալբանդյանցի (նույն և Նալբանդովի) պատկերը, վոր 1865 թ. մոտանալիս և յեղել Լոնդոնի պրոպագանդիստների միության գործիչ, համաձայն Պետերբուրգի բարձրագույն հաստատված կարծիքի, աքսորված լինելով Սարատովի նահանգը՝ վոստիկանության հսկողության տակ լինելու, մեռել է 1868 թվականին ապրիլին, կամ լցինում[*]*։*

---

*) III բաժանմունքի գործից յերևում է՝ Նալբանդովի մարմինը, վոր հետ բերվել է հայրենիք, Նախիջևանի քաղաքը, ամենայն պիժամոտվով և արտասովոր հանդիսավորությամբ՝ և հողին է հանձնվել հայոց սուրբ Աստվածածին վանքում, վորտեղ մինչ այդ վոչ վոք թաղված չի յեղել

Ըստ կրեմուխինի, նահատարդյանցը, տեղածելով հանցադործ նոյեմբերյանցի պատկերները, նպատակ է ունեցել հայ բնակչության մեջ դնելի տահմանված կատարվածը վարկաբեկող մտքեր ու հիշողություններ թողնել։

Մեղադրյալը, 18 տարեկան, արժանվված և թիֆլիսի հայոց հոգևոր դպրանոցի աշակերտներին կոչվից իր ընկերոջ պերեղմանը վրա ցամքանական ճառ ասելու համար, որի մեջ պարսավել և դպրանոցի վարչությանը։

Անցյալ տարվա դեկտեմբերի 7-ից նա ներկա դրծով տանջված և կալանքի տակ։

Ներկին կայսերական մեծության՝ կռվիսակ վոխադրման նկատի առնելով նահատարդյանցի անչափահասությունը, այլև այն, որ նրա վերոհիշյալ արարքից վնասակար հետևանքներ չեն առաջացել, հանում և վրոշել. այդ դործին դատական կարդով ընթացք յտալով, բանտարկել նահատարդյանցին քնդհուպ մեկ տարով, որից հետո տալ վոստիկանության հսկողության տակ յերեք տարի ժամանակով։

Պետական-քարտուղար Նարոկովը ընդհուպ և ձերդ պերդանության յեղրակացությունն այս դործի հետաղա ընթացքի վերաբերյալ։

կարծիք.— III բաժանմունքն իր կողմից հնարավոր և պետք համաձայնել Ներկին կայսերական մեծության՝ կռվիսակ վոխադրելի հիշյալ կարծիքի հետ։

10 մարտ 1880 թ.

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. *Մխքայել Ղազարի Նալբանդյան.*— Ռուսերեն թնդրում դիմավորակա գրվում և Միխայիլ Լազարևիչ Նալբանդով։

2. *Լոնդոնյան գործակից.*— Ծոդքը Մ. Նալբանդյանի մասին է, վորը գործակցել է Լոնդոնի ռուս վտարանդիներին՝ Գերցեն-Պետրոպավլովյան բանդի արևմտյան մասի ամրությունների մեկը կառուցված 18-րդ դարի 30-ական թվականներին։

3. *Ճեհատեքինոպալ.*— Քաղաք՝ Ուկրաինական ԽՍՀ-ում, մարզի կենտրոն, վորը 1926 թվականին վերանվանվել է Դնեպրոպետրովսկ։

4. *Ալեքսանդրյան ասիլները.*— Պետերբուրգի (Լենինգրադ) բանտի արևմտյան մասի ամրությունների մեկը՝ կառուցված 18-րդ դարի 30-ական թվականներին։

Ալեքսանդրյան ասիլները ցարական կառավարության որոշ անհանգստանի և դաժան միջնադարյին բանտն էր, վորտեղ մինչև անցյալ դարի 80-ական թվականները, անբևեռակայելի ծանր պայմաններում պահվում էին ազնիվ հասցադրծնները։

Ալեքսանդրյան ասիլներում բանտարկվել են՝ Պետոնը, Քոմունարին, Մոլդավյանները, Բնատուժիը, Ճակուշկինը, Զերնիշևսկին, Նեչայևը և ուրիշները։

5. 1860 թ. նոյեմբերի 1-ին Մխքայել Նալբանդյանը Թիֆլիսից մեկնում է Հնդկաստան, կալկաթա քաղաքը, այնտեղ վաճառանոց Մասեհ Բաբաջանի և Ճեհատեքինե Ծոջամալյանի կողմից նախընկամանի բարեներոգման համար կառուցված գործարանն առանալու։ Նա գնում է հետևյալ մարշրուտով. Փոթիից գնում է պալիս նոյեմբերի 10-ին, լինում է Պոլսում, վորտեղ մնում է մոտ մի ամիս, այնուհետև՝ Իտալիա, Ջենովա, Ալբեր, Լոնդոն. այնտեղից Հնդկաստան՝ կալկաթա։ Վերադառնալիս լինում է Ճեքոսլովակիայում, Ավգսբուրգում, Գահիրեյում, Պոլսում, վորտեղ մնում է մոտ մեկ և կես ամիս, ապա անցնում է Իտալիա և, այնուհետև՝ Լոնդոն։ Լոնդոնում Մխքայել Նալբանդյանը ծանոթանում է ռուս հայտնի վտարանդիներ Գերցենին, Ռակունինին, Ոգարյովին և մյուսներին հետ։

6. *Մատթեոս (Զուխաչյան).*— Կ. Պոլսի պատրիարք, հետա-

գայում (1859—1865) կաթոլիկոս։ Պահպանողական կղերի դեմ դավադրություններից մեկը։

Մատենադարանում ժամանակավորապես տարվելով Քյուրքիայի ազգային առհավատարմական հոգևորով և 60-ական թվականների հայտնաբանական հնդավոխությամբ կրկին նա կատավարական չրջաններին ձեռք առած ավելորդորդչական արամադրություն-

ՈՒՂՂՈՒՄ

2-րդ ծանոթագրությունը (եջ 88) կարդալ հետևյալ խմբագրությամբ.

Ց. Լոնդոնյան գործակից.—Նոսքը Մ. Նալբանդյանի մասին և, որը գործակցել է Լոնդոնի ուս վաստանդիններին՝ Գերցենին, Ոգարյովին, Բակունինին և մյուսներին

ւ· Մ· Նալբանդյանի մեկնորդությունը Վիոս և Վարդքիերթ-ի քննագատությունն իր կողմերը՝ Հաղար Նալբանդյանին հանձնելու մասին՝ մերժվում է, և աշխատությունը չի վերադարձվում։

8· Լոնդոնյան վաստանդիններ— Գերցեն, Բակունին, Ոգարյով և ուրիշներ, որոնց հետ կապված է լինում Նալբանդյանը։

9· Նիկոլայ Սերնո-Սոլովյովիչ— ցարական Ռուսաստանում 60-ական թվականների հասարակական առաջավոր մտքի ներկայացուցիչներից մեկը, բանտարկվում է 1862 թվականին Պետրոպավլովսկի բերդի Ալեքսեևյան ռավելինում և մեռնում է աքսորի ճանապարհին։

10· Պավել Վասիլիևիչ—Ալեքսանդրովիչ (ծն. 1821)— ծառայում է որպես ռուսական Փիրմայում։ 1862 թ. Լոնդոնից վերադառնալիս ձերբակալվելից և նրա մոտ գտնված նամակները հիմք ծառայելին վերջինիս պրոպագանդիստներից հետ հարաբերություն ունենալու դեմ գործ սկսելու համար։ Դատապարտվելից 3 տարվա աստիճանակից աշխատանքի, որը հետո փոխվեց աքսորով։ Նույն պատճառով դատապարտվել է Նիկոլայ Վլադիմիրովը։

11· Նալբանդյանի բանտարկության ժամանակ վաստիկանության վերցրած քարտերը չեղել և Հայաստանի քարտերը, որը պատվիրել է Նալբանդյանը և որի համար նախորոք կազմո-

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

[illegible] ամբուխյանների մեկը՝ կա-
ռուցված 18-րդ դարի 30-ական թվականներին։

Ալիքանյվյան ռամկլինը ցարական կառավարության որոք ա-
ռևտրագործ և դաժան մեխանիկային բանող եր, վորտեղ մինչև
անցյալ դարի 80-ական թվականները, անընդհատ ծանր պայ-
մաններում պահվում էին զրկանական հանցագործները։

Ալիքանյվյան ռամկլինում բանատրվել են՝ Պետոսը, Կա-
խովսկին, Մուրավյովները, Բեստուժևը, Ռիկուշկինը, Զևրնի-
շևսկին, Նեչայևը և ուրիշները։

6· 1860 թ. նոյեմբերի 1-ին Միքայել Նալբանդյանը Թիֆլի-
սից մեկնում է Հնդկաստան, կալկաթա քաղաքը, ապրող վաճ-
առական Մասեհ Բաբաջանի և Ծեկատերինե Մոլամալյանի կող-
մից նախկինվանի քաղքենտրոզման համար կոտրվածք դուռներ
առաքելու։ Նա գնում է հնուկյալ ճարտրուտով. Փոթիից դուրս
և գալիս նոյեմբերի 10-ին, լինում է Պոլսում, վորտեղ մնում է
մոտ մի ամիս, ապրուհետև՝ Իտալիա, Զենովա, Ալբեր, Լոնդոն.
ապրուհետից Հնդկաստան՝ կալկաթա։ Վերադառնալիս լինում է Ե-
գիպտոսում, Ալեքսանդրիայում, Գահիրեում, Պոլսում, վոր-
տեղ մնում է մոտ մեկ և կես ամիս, ապա անցնում է Իտալիա
և, ապրուհետև՝ Լոնդոն։ Լոնդոնում Միքայել Նալբանդյանը
ծանոթանում է ռուս հայտնի գրաքննիչ Գերցենի, Բակունի-
նի, Ոգարյովի և ուրիշների հետ։

6· Մատթեոս (Զուխաջյան)— ծ. Պոլսի պատրիարք, հետա-

գործում (1859—1865) կաթոլիկոս։ Պահպանողական կղերի դեմ դժգոհությունների մեկը։

Մատթեոսը, ժամանակավորապես տարվելով Բյուրքիայի ազգային ազատագրական հոլվերով և 60-ական թվականների համաազգային հեղափոխության գրիգիսի գեմ կառավարական շրջանների ձեռք առած բռնապետական տրամադրություններով, ընդառաջում և հայ յակոբինական «Պոլոժենիե»-ի գեմ ազգային-ազատագրական տրտունջներին, դիմադրություն և ցույց տալիս կղերականության ցարդիկ (Այվազովսկի—Զալոյան) իմպերիալիստներին։

Տակտիկական նկատառումներով տեղի ունեցած ժամանակավոր կտրը Մատթեոսի հետ չեր վերացնում Նալբանդյանի սկզբունքային տարաձայնությունները։

Նալբանդյանի բանտարկության շրջանում կաթոլիկոսի կողմից կառավարության հարուցած մի քննություններ վերաբերում է այն գաղափարի առաջանալը, որը Նալբանդյանը բերել էր կամ կամայից, որի չնչին մասը կատկված և յեղել Ըմբոստների։

7. Մ. Նալբանդյանի մի քննություններ Վոս և Վարդիքեանց-ի քննություններն իր յեղբորը՝ Ղազար Նալբանդյանին հանձնելու մասին՝ մերժվում է, և աշխատությունը չի վերադարձվում։

8. Լոնդոնյան վարդապետները— Գևորգեն, Բարսեղեն, Ոսկանյան և ուրիշները, որոնց հետ կապված և լինում Նալբանդյանը։

9. Նիկոլայ Սերեն-Սոլովյովիչ— ցարական Թուրքիայում 60-ական թվականների հասարակական առաջավոր մտքի ներկայացուցիչներից մեկը, բանտարկվում է 1862 թվականին Պետրոպավլովսկի բերդի Ալեքսանդրյան ասեղնոցում և մեռնում է աքսորի ճանապարհին։

10. Գավել Վեսոշնիկով—Սվեշտոզերովիչ (ծն. 1821)— ծառայում էր առևտրական Ֆլոտում։ 1862 թ. Լոնդոնից վերադառնալիս ձերբակալվեց և նրա մոտ գտնված նամակները հիմք ծառայեցին Լոնդոնի պրոպագանդիստների հետ հարաբերություն ունեցողների դեմ գործ սկսելու համար։ Դատապարտվեց 3 տարվա տաժանակիր աշխատանքի, որը հետո փոխվեց աքսորով։ Նույն պատճառով դատապարտվել և Նիկոլայ Վլադիմիրովը։

11. Նալբանդյանի բանտարկության ժամանակ վոսոիկանության վերցրած քարտեզը յեղել և Հայաստանի քարտեզը, որը պատվիրել և Նալբանդյանը և որի համար նախապես կազմո-

կերակված և յեղել բաժանորդագրության, իսկ թղթերը Տուրգենևի ու այլոց հանձնարարականներն են յեղել:

12. Սարտասով — Այժմյան Կուբրիլով քաղաքը:

13. Ալիբով-Ալիբյան Հարություն (790—1871) — Վաճառական և կալվածատեր, Ներ-Նախիջևանի քաղաքագլուխ և ինքնիշխան գործերի հավատարմատար, Նալբանդյանի հակառակորդը:

14. Սուքիաս-բեկ — Գնաց և լինի Սուքիասյանց Մ. Գ. — Ներ-Նախիջևանցի գիննելու, որը 50—60-ական թվականներին ծառայում էր Պետերբուրգում և որի հետ կապված էր Նալբանդյանը:

15. Հայրապետով — Հայրապետյան Կարոլ Մակարիչ (1825—1872) — Վաճառական Ներ-Նախիջևանի Ալիբյան—Այվազյան ընտանիքին շատ մոտ լինելով, բավական հաճախ այցելում էր Նալբանդյանի մոտ Մ. Նալբանդյանի վարած պայքարի հետևորդը:

16. Ֆիլիկ Ռևերբերյան — Ռևերբերյան Հովհաննես (1838—1917) — Ներ-Նախիջևանի բժիշկ, Նալբանդյանի գործակիցներից և ընտրյալներից մեկը: Նալբանդյանի բանտարկության ժամանակ այցելում էր նրան բերդում: Նալբանդյանի մահվան առիթով հեռագիր և տալիս ամենուր Հայաստանից քնարերին և գաղթականին ճառ և տուում քաղմանը, որի հետևանքով վարանիկանությունը խուզարկում է Ֆ-ի բնակարանը և հարցաքննության յենթարկում նրան:

17. Մկրտիչ վարդապետ — Բարսեղյան Մկրտիչ (1817—1892) — վաղարշապատցի վարդապետ, հետագայում էջմիածնի պատ և կաթողիկոսական տեղապահ:

18. Սարտիկով — Սարտիկյան Գրիգոր — Գ. Պատկանյանի աշակերտներից, Ներ-Նախիջևանցի վաճառական, քույրը հաճախ էրբյան:

19. Մ. Նալբանդյանի նկարների ստացման համար հարցաքննության են յենթարկվում Թիֆլիսի 2 նկարիչներ և խուզարկության ժամանակ նկարիչ Արտուր Շահրազյանի մոտ գտնվում է Մ. Նալբանդյանի նկարի ենգատիվը, որի համար նկարիչը տուգանվում է:

ՊԵՐՃ ՊՈՒՈՑՅԱՆ

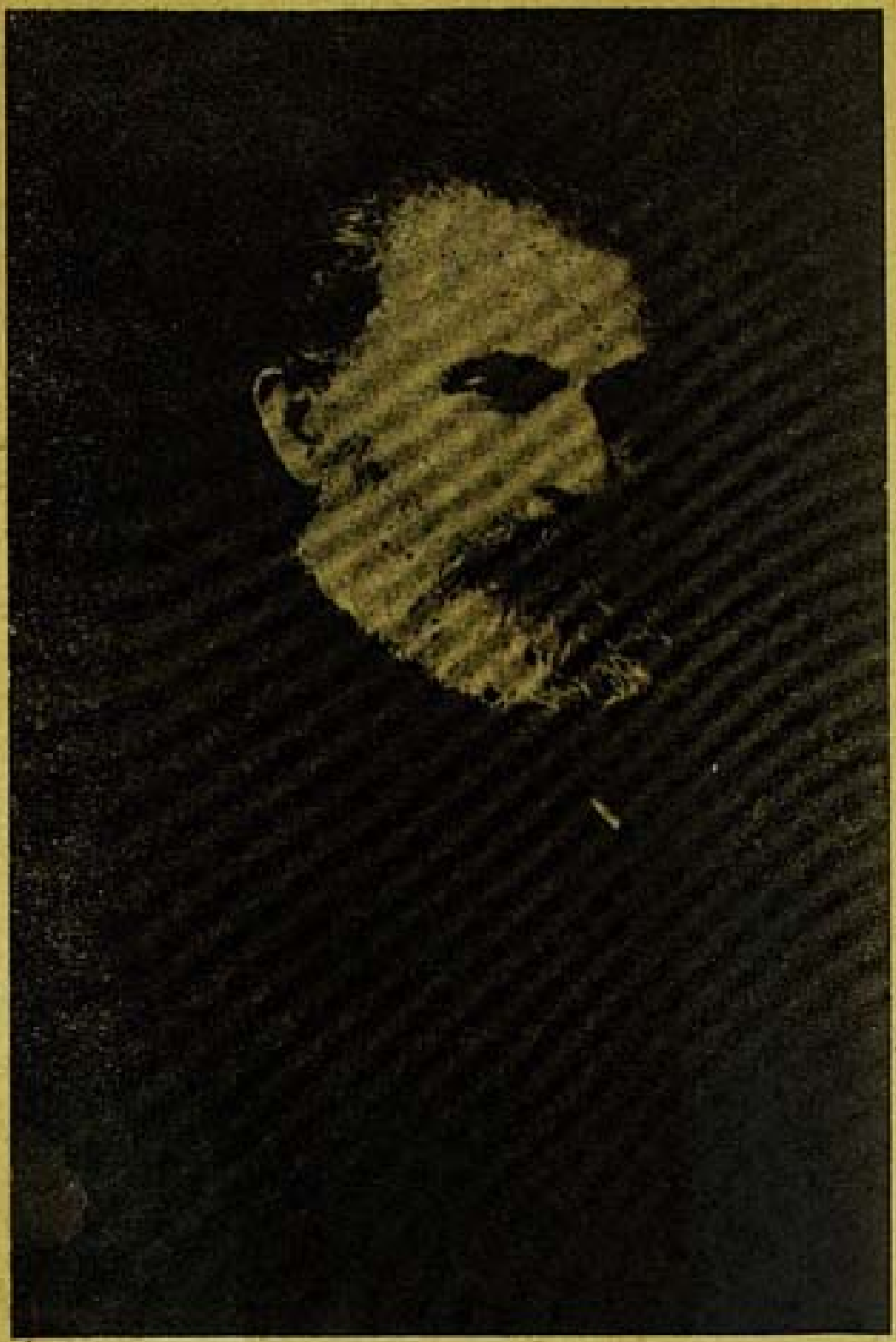

Պ. ՊՈՂՈՍՅԱՆ

ՊԵՐՃ ՊՈՌՇՅԱՆԻ ՀՈՒՇԵՐԸ

ՏԵՔՍՏԸ, ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ
ՊԱՏՐԱՍՏԵՑ ԽՈՐԵՆ ՄՈՒՐԳՍՅԱՆ

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ

Ա. Չեխովի պատմվածքների հավաքածուն լույս է տեսել երեք անգամ՝ «Զանազանություններ», «Պատմվածքներ» և «Նոր պատմություններ»։

«Զանազանություններ»-ը տպվել է 1886 թ. Պետերբուրգում, սկսվել է վեցտողանի 15-ին։ Ինչպես հայտնի է գրականության պատմությունից, հարկավ չի հիմնավորելը, որ նա իր այս աշխատանքն ավարտել է մոտ ուշ, քան մարտի վերջին կամ ապրիլին։ Համենայն դեպս, Ռուդոլֆովոյում «Доходное место» պիեսի թատրոնականացումը, որի ձեռագիրը պահվում է մինչև այժմ տեղում, նոր է «Զանազանություններ» ձեռագիրը ու նախորդում է վերջիններս, կատարվել է վեցտողանի 2—15-ի ընթացքում։

«Զանազանություններ» գրքույկի ավելի լայն տարածումը վարչվում է այն հանգամանքով, որ նրա 64-րդ էջին գրաքննիչը հասել է Մարտյան Մենթոլ յոդխակոպոի տեսքով գեղարվեստական ճեմարանում, իսկ վերջինս տեսուչ նշանակվել է 1886 թ. հունվարին ու արձակվել այդ պաշտոնից նույն թվի հունիսին։ Հետևապես, «Զանազանություններ»-ը, որ ունի ընդամենը 96 էջ, ավարտվել է մոտ ուշ, քան, համենայն դեպս, 1886 թ. հունիս—ագոստոս ամիսները։

«Զանազանություններ»-ը ընդդիմում է գրաքննչի կյանքը՝ սկսած տանկուլյանից մինչև նրա վերադարձը Հաշտարխանից 1877 թ. կամ մինչև նրա՝ Պետերբուրգի քիմիական տեսուչ նշանակվելը 1879 թ. ապրիլին։ 1879—86 թ. թ. մասին գրաքննչը դրում է ընդամենը մի քանի տող։

«Զանազանություններ» ավարտումից չորս տարի հետո, 1890 թ. մայիսին Ն-ին, գրաքննչը, որը արդեն մոտ քիչ Պետերբուրգում է, այլ թրելչինում ու Նիժնյայա գորոդկի ուսուցիչ, միևնույն տեղում սկսում է գրել անցկացնել որևէ գեղջկերը։ Քանի որ այս նկարագրությունն տարբերվում են «Զանազան-

կենսագրությունից— արանք հույներ չկան; այլ որվա տոքվորությունների անմիջական աշխատակցություններ,— մենք այն անվանենք ելրապիրք: ելրապիրք-ը ընդգրկում է 1890—92 թ. թ. ու վերաբերում է դյուսավորապես Գառչյանի կրած հալածանքներին Արդար Հովհաննիսյանից ու Գր. Արծրունու թագմանը:

Բացի այդ ընդարձակ անտրակից, ուր Գառչյանը գրի չի առել «Доходное место»-ի թարգմանությունը, «Ինքնակենսագրություն»-ը և ելրապիրք-ը, նա առանձին ունի նաև 9 մեծադիր և-ջից բաղկացած մի անավարտ գրություն, որ վերնագրված է՝ «Հուշիկներ. յերկրորդ շրջան. 1860-ական թվականներ»: Սա, խնդրավոր, «Հուշիկներ»-ի յերկրորդ շրջանի ներածությունն է: Այդպես էլ մենք անվանենք այս գրությունը: «Ներածություն»-ը, ինարկե, գրված է 1894 թ. հետո, այսինքն՝ «Հուշիկներ»-ի ա. շրջանի ավարտությունից հետո: Նրա մի արտահայտությունը Մխիթարյանների մասին, այն է՝ «...ակառած մխրանության հիմնադիր Մխիթարից, յուր քաջ հայկազուն հայորդիներից մինչև այսոր կամ ճիշտը, մինչև յերեկ, ամենից ավելի բեղմնավոր ու վաստակավոր մեծ հոգևորականը, աշխարհահռչակ Ալիշանը...» (էջ՝ 6) և այլն, թույլ է տալիս մեզ պնդելու, որ այն գրված է նաև 1901 թվից, այսինքն Ալիշանի մահվանից հետո: Գառչյանի մի այլ գրությունը, որ մենք մեջ կբերենք աուչն ներածության վերջում, և որը «Հուշիկներ»-ի բ. շրջանին կամ արա մի մասին վերաբերող ծրագրային նշումներ և ներկայացնում իրենից, թույլ է տալիս մեզ ասելու, որ «Ներածություն»-ը կարող է գրված լինել շուրջ 1904 թ.: Ընդհանուր ձևով կարելի չի ասել, որ «Ներածություն»-ը գրված է 1901—7 թ. թ. տահմաններում, այսինքն՝ Ալիշանի և իր, Գառչյանի, մահվան արանքում:

ելրապիրք, 1892 թ. նոյեմբերին, Գառչյանը գրում է. «Ես չեղավ, իսկ հիշատակարանս չեմ գրում, պետք է մի որ նորից վերտառնալ և սկսել քեմական տեսչական տասն տարիցս և կարգապահությամբ գրիչ (էջ՝ 107): Ենվ խնդապիրքին հաջորդող հինգ առաջին քերթի ճակատին գրված է ու յերկու անգամ ընդգծած՝ «Հուշիկների շարունակությունը»: Սակայն, ժամանակագրորեն, այս յերկու բառից դինը Գառչյանը չի գնում, քերթը մնում է գաղտնիք ու հիշողությունները շարունակելու մտադրությունը առնիկա չիրագործված:

Այդպիսով, «Գ. Գառչյանի հուշիկները» ապահովում են վերին հիշված յերեք գրվածքներով:

բ. Գառչյանի կենսագրության որոշ նրա հիշողությունների վորոշ մասը հրատարակվել է: Այս շարքում առաջին տեղը գրավում է «Հուշիկներ» հատորիկը:

«Հուշիկներ»-ը հրատարակվել է 1894 թ. Բրելխոում ու քաղվածք է 271 փոքրատիպ էջից։ Նա ընդգրկում է Ռուշանի կյանքը, սկսած նրա մանկությունից մինչև 1859 թ., երբ մեր հեղինակը, ծանոթանալով Ս. Աբովյանի «Վերք Հայաստանիք»-ին հետ ու խոսք փոխանակելով այդ գրքով, սկսում է գրել «Վոսկեբիլիզ»-ը, ցույց տալիս գրածը իր ուսուցիչ Հակոբ Կաթնյանին ու համոզմունք ստանում վիրջինից։ Փաստորեն այս ժամանակահատվածը կարող է համարվել Ռուշանի կյանքի լուկ նախերգանքը։ Մեր հեղինակի կյանքի մեծագույն մասը մնում է «Հուշիկներ»-ի այս հատորից դուրս, հատոր, որի վերնագրի տակ գրված են մի. չորքանի քառերը։ Գալով և, վար— քսան Ռուշյանի հղացմանն— ա. չորքանին պիտի հետևեին բ., գ. և այլ չորքանիները։ Թե քանի հատորից պիտի բաղկացած լիներ ամբողջ «Հուշիկներ»-ը— այդ մեզ հայտնի չէ, բայց վար այն մի քանի հատոր պիտի ունենար —որ միանգամայն պարզ է։

«Հուշիկներ»-ի ա. չորքանն ընդգրկում է վիճքնականությունը 19 և կես հոգի, որոնց վրա, բնորոշ յուրաքանչյուրին, խոշոր են քաշված Ռուշանի կոպիտ՝ իր նշանաձևերով։ Ցնորք այդ 19 և կես հոգուց հանենք առաջին 2 և կես հոգը, այսինքն՝ մեր կոպիտ հատորանոց անվանված մասը, որը հետագայում Ռուշանը չի մացնում «Հուշիկներ»-ի մեջ և վորտեղ նա խոսում է ինքնակենսագրությունն գրելու շարժառիթների մասին— կատարյալ ուղիղ 17 հոգի։ Վիճքնականությունը այդ 17 հոգին համապատասխանում է «Հուշիկներ»-ի 271 էջը. «Հուշիկներ»-ում Ռուշանը մի կոպիտից ընդլայնում է վիճքնականությունը, մյուս կոպիտից ավելացնում քաղաքական նոր հոգիներ։ Ցնորք մենք ինքնատիպ ունենանք, որ այդ 17 ճշտվածը հոգը կազմում են վիճքնականությունը մեր այդ 1/3 մասը, իսկ մնացած 2/3 մասը մնում է անճշտել, դժվար չի լինել՝ պատկերացնել, թե ինչպիսի հարուստ նյութ կտար մեզ Ռուշանը, եթե ի վիճակի լիներ ճշտելու նա այդ մասը ու առհասարակ գրի առնելու «Հուշիկներ»-ի մնացած հատորները։

Տնեղ և սյասեղ կանդ առնել «Հուշիկներ»-ի հրատարակված հատորի առաջաբանի վրա։ Ռուշանը գրում է. «Հուշիկներս սյասրվա գրքեր չեն, բնկատ սարքնելոք սրդյունք են։ Գիտակցության բնկած որերց սովորություն եմ արել՝ ընդհանրությանն և ի մասնավորի իմ անձին վերաբերյալ ամեն ընկնող դեպքերը գրի առնել։ 1880 թվի սկզբներին՝ ամուսնությա և բարեկամների սովորության և խնդրանքի «Հուշիկներս» ժամանակագրական շրջաններին բաժանելով և կարգի առակ գրի, բայց ապագրությունը վազաժամ համարեցի։ Ցնորք Ռուշանի վերջին առակ գրածը հիշողությունները հենց մեր այս վիճքնականությունն է, ապա նրա հայտարարությունը «Հուշիկներ»-ում անդիք և սովին

մի շարք ստրատեգիական նշանակության ճանապարհներ։ Նախ՝ ինքնակենսագրությունից կարելի է իմանալ, որ 1880 թվին Հակոբյանը, այլ, ավելի շուտ, ավելի վաղ։ Ճիշտ՝ ինքնակենսագրությունը ժամանակագրական չրջանների չի բաժանված, այլ ժամանակագրական կարգով շարադրված է նա։ Ճիշտ՝ ժամանակի հետ առընչություն ունեցող Պռոշյանի յիսիսատական և անորոշ արտահայտություններ ինքնակենսագրության մեջ (էլեքե չեմ սխալվում, եմի որ և այլն), նրա սյունող քուչը տված ժամանակագրական սխալների ու անճշտությունները, վերջապես, շարադրանքի ամբողջ ընթացքը, ստիպում են մեզ ասելու, որ ինքնակենսագրությունը ավելի շուտ հիշողությունների կարգով և գրված, քան թե գրառումների (записи) հիման վրա։

Սրանով մենք չենք ուզում ասել այն մասին, թե Հակոբյանը ինքնակենսագրության, իբր թացի ինքնակենսագրությունից Պռոշյանը չի օգտվել և հիշողություններին ետ մի այլ, մեզ չհասած տետրակ։ Ավելի շուտ պիտի ասել, որ «Հուշերի»-ն ստացվում է Պռոշյանը նորից քուչը և ստրեց իրեն անճշտություններ ու միտումներ չինելու, որ ինքնակենսագրությունը մասամբ գուցե գրված և գրառումների հիման վրա։ Ըմռունք, որ մեր այս հատորի վերջերը հենց այդպիսի մի գրառում է։ Վերհիշենք Պռոշյանի խոսքերը «Արձագանքի» նկատում այն մասին, որ ինքը ունի «Մշակի»-ի հակիրճատրության և շարունակության պրակներ (1890, № 10) և այլն։ Պարզ է, որ Պռոշյանին այս կամ այն չափով հասանել է որոշ ուշանալու տվյալները և որ այդ որոշները— քիչուց մասնակի կերպով— կարող էին հիմք ծառայել նրան ինքնակենսագրության գրության ժամանակ։

«Հուշերի»-ից հետո Պռոշյանի կենսագրության որոշ հարցերում հիշողությունների առաջին հերթին պետք է նկել «Արձագանքի» մարժանվանները։ (Արձագանք, 1888— №№ 43 և 47, 1889— №№ 1 և 2)։ Այս հոդվածում կամ անդրադառնում Պռոշյանը մանրամասն ու շատ հետաքրքիր կերպով նկարագրում է Աշտարակի խոլերային զորոցը, Վահան Խոլերային, Շամչուհ Շահնազարյանին, Ն. Աբովյանի գերեզմանը Աշտարակ։ Սրանք ամենը ծանոթ նյութեր են ու դուրս չեն գալիս «Հուշերի»-ի, հետևապես նաև ինքնակենսագրության մեջ հայտնի 17 էջերի սահմաններից։

Դուրս չի գալիս այս սահմաններից նաև Պռոշյանի յերկրորդ հիշողությունը, որի վերնագիրն է՝ «Մատենադարանի Վերջը Հայոց Թագավորների և իմ «Սոս և Վարդիթեր» (Հանդես Գրականական և Գեղեցիկական, 1895, № 6)։ Այստեղ, մի քիչ այլ ձևով և բնագրածուկ, արդեն և մեկնաբանված պատմությունը,

ինչ և «Ինքնակենսագրությունը» լիակատար, իսկ «Հուշեհինեբը»-ի մեջ պլուխներում։

Նորությունն և սրտին Գառյանի «Հայոց քաղաքների սկզբնավորությունը թիֆլիզում» հուշերը («Մասրոն», 1893, № 1), որը 60-ական թվականներին վերաբերելով՝ բնավ բացակայում են «Հուշեհինեբ»-ում, ու լինելով շատ ամեն մանրամասն և ընդարձակ՝ համապատասխանում «Ինքնակենսագրության» 22—34 երեսին (5—7 պլուխներ)։ Այս հիշողություններն ու «Հուշեհինեբ»-ի մի կողմից, մյուս կողմից «Ինքնակենսագրության» համապատասխան էջերը փոխհարաբերություն կարևոր կետերը կպարզաբանեն ծանոթագրություններում։

Հինգերորդն է՝ «Քառն և հինգ տարի առաջ և այսօր» հիշողությունը («Տարազ», 1892, № 47)։ Սա վերաբերում է Ագուլիսի յերկաթ. պարոցի հիմնադրմանը 1867 թ. ու համեմատ «Ինքնակենսագրության» հետ՝ մոտիկ մանրամասնություններ և պարունակում իր մեջ։

Հիշողություններին շարքին կարելի է դասել նաև «Լուսաղբիւրի հիւսուածոցի» ակնարկը («Տարազ», 1893, № 24 և «Մասիս», 1893, էջ՝ 458—463)։

Սրանով ապացուցում են Գառյանի՝ մեզ հայտնի՝ հիշողությունները, հրապարակված նրա կենդանության օրոք։

Գ. Խնջոյան առաջինը վերլուծ, «Ինքնակենսագրության», «Պատրիարք» և «Доходное место»-ի քարտեզանության ճեռագրերը գտնվում են մի տետրակում։ Տետրակի համարն է՝ 137|79 (առաջին թիվը Պետ. Գրադարան թանգարանում գտնվող Գառյանի արխիվի ընդհանուր համարն է)։ Այդ տետրակը պատրաստական մատյան է, համապատասխանում ճեմարանի քաղաքի, և ունի 21×33,5 մեծություն։ Տետրակի 1—204 էջերը համարակալված են քանոնով՝ Գառյանի կողմից. սա «Доходное место»-ի քարտեզանության և «Ինքնակենսագրության» մասն է։ 205—231 էջերը համարակալված են մատիտով՝ Գրադարան թանգարանի կողմից. սա «Պատրիարք» մասն է։ Տետրակի շապիկի վրա մեծ ու պարզ տառերով գրված է Գառյանի ձեռքով.

Արդյունավոր տեղ (պաշտոն).
Հեղ. Остроспіцу
Թարգմ. Պերճ
Գառյանցի

1883. 2|II-ի. Ճեմարան

«Արդյունավոր տեղը» գրավում է 1—106 էջերը։ Բաց թողնելով 107—108 էջերը, որոնք՝ մի քերթ, Գառյանը 109 էջից սկսել և գրել «Ինքնակենսագրությունը» ու ավարտել այն 204 էջի վրա։ «Ինքնակենսագրության» առաջին կամ տետրակի

109 նկի վրա, մի անգամ ընդգծած ինքնակենսագրությունից վերնագրից վերև Զարյանը գրել է՝ 1886, փետրվար 15. այս ինքնակենսագրությանն սկսելու առթիվ էր։ Ինքնակենսագրությունից հետո, Զարյանը, մկրատով մի քիչը կտրելով, սկսում է Վերափրբ–ը, որը գրավում է 205—231 նկերը։ Վերև հիշված «Հուշիկների շարունակությունը» բառերը գտնվում են 233 նկի վրա։

«Ընթացքյանց ձեռագիրը— ինչպես արդեն մեզ հայտնի է— կազ չունի ինքնակենսագրությանց և Վերափրբ հետ։ կազմում է 6 քերթից բազկացած առանձին չկարված ու 22×35 մեծությանն ունեցող մի տետրակ։ Համարը՝ 137/38։ Առաջին նկի վերևում գրված է մեզ հայտնի վերնագիրը՝ «Հուշիկներ. կերկրորդ շրջան. 1860-ականն քվականներ»։ Այս բառերը ասկ անհիշատակ գրված են՝ Ա, այսինքն առաջին գլուխ, որ մնաց— յնչպես բովանդակությունից— ձեռագրությանց անմասնակից։ «Ընթացքյանց–ը ընդհատվում է տետրակի 9-րդ նկի վրա։

«Հուշիկներ–ում Զարյանը գանգատվում է, որ ինքը քուչ է վերագրություններից։ Զարյանի ձեռագիրը, իսկապես, դժվարընթեռնելի չէ։ Զարյանն ունի նաև սարդ գիր. դա առաջանում է այն դեպքում, երբ նա գրելիս է գրում։ Բայց քանի որ մեր աչքերն ու կենդանի հեղինակը դեռ ապրում էր գրում, այդ պատճառով էլ նրա գրություն դժվարընթեռնելիությունը մնում է իր ուժի մեջ։ Որչ ժամանակ և յնտանի չմնալուց վերաարտագրելու համար Զարյանի անտիպ այս հուշերը և այնուամենայնիվ մի շարք արտահայտություններ մնացին տակավին չվերծանված։ Առանձնապես դժվարություններ հարուցեց «Ընթացքյանց ձեռագիրը, վորտեղ Զարյանի արտասովոր ու հանրահայտ արտագրությունը հասնում է իր գագաթնակետին։ Հետևելով իր հասուն մտքին ու պատկերներին, Զարյանը կաշխատի արագությամբ շարում է բառերը իրար յետևից ու քիչ այդ հեղեղում քիչ դնդքում է կուլ գնում բառը, բայց առանձին յուրատեսակ միացումով՝ հաճախ և կատարելապես անընթեռնելի դառնում այն։ Այդ տեսակետից ամենից հեշտ նյութը Վերափրբ–ն է։ «Ինքնակենսագրությանց–ը շատ դժվար տեղեր ունի, բայց ամենադժվարները նրա մեջ այն, մեր կողմից ճշտագրային նշումներով կոչված մասերն են, վորոնք ավելացված են հետագայում ու գրված նեղ յետաձգքներում — բառը հաճախ այստեղ վերջ չի գրվում և, այլ մեկտեղ նշվում, վերածվում յերթոգիների։

Պարզ է, որ Զարյանի այս ձեռագրահեղ արտագրություն, առյն հրատարակիչների հուշերի ընդհանրապես անհնարին լինելու հետևանքով, պետք էր հիմնական ենթադրանք յինդիրելիլ այն,

անկախ ուշադիր դիտման ժամանակաընթացքում այն ամբողջի, որ Պառչյանը, ժամանակակից ինքնահնարագործությունը դրել էր հնում, մի անգամ եւս այդքի ստիպով անց և կացրել այն ու հենց այդ ժամանակ էլ այլ քանակքով արել էր գիտությունները յուսանգքում (ձեռագրային նշումներ) ու անդ-անդ գործածել նաև մատիտ: Պառչյանի հուշերի ուշադիր խմբագրումը հարկադրված էր նաև այն, որ այդ հուշերը գրված են հին ուղղագրությամբ, մինչանիկ բավական չատ առաջ, 80-ական թվականներին— էլ· չենք խոսում այն մասին, որ յուրաքանչյուր, նամանավանդ առաջին անգամ ստացվելիք անգրագետ ընդհանրապես— անկախ այլ, բարդացնող հանգամանքներից— մինչ կարդա և մտքդ ու անհրաժեշտ խմբագրման:

Պառչյանի անտիպ հուշերի անգրագետ պատրաստելիս՝ պահպանվել են հետևյալ նորմաները.

1· Բացառությամբ մեկ-երկուսի, որոնք շատ քիչ գեպքում և բաց թողնվում, Պառչյանը տրահությանն և առոգանությանն մեզացած նշանները նկատմամբ հանգիպ անփույթ է: Այդ բացը լրացվում է:

2· Բաց թողնված կամ սխալ նախադասությանն իմաստը լրացնող բառերը գրվում են քառակուսի փակագծերի մեջ: Նույնն արվում է նաև առանձին բառերի բաց թողնված մասերի նկատմամբ:

3· Քառակուսի փակագծերով են նշվում նաև անընթեռնելի բառերը, քանի մեկ անընթեռնելի բառ լինելու գեպքում գրվում է՝ [1 անընթեռնելի], [երկուսի գեպքում՝ [2 անընթեռնելի] և այլն: Հարցական նշանն տակ են առնվում այն բառերը, որոնց ընթերցանությունը կասկածելի է:

4· Մուշտ սխալների սրբագրումը նշվում է ստորակում: Մանր սխալները սրբագրվում են առանց այդ նշանի:

5· Անհրաժեշտ գեպքերում բառերը չատ ու առաջ են գրվում առանց նշանի:

6· Պառչյանը գրում է՝ ըստ ոնդիղի, ըստ սրտի, ըստ պես և այլն: Մենք գործածինք· ըստնոնդիղի, ըստսրտի, ըստպես և այլն: Անչխատարարած և ընդարձակ բառերը թողնինք այնպես, ինչպես գրում է ինքը Պառչյանը· ըստչխատարարած, ընդարձակ:

7· Պառակի ունեցող բառերը գրվեցին լրիվ:

8· Գրեթադարձով գրված մի շարք բառեր գրվեցին վերջատառով (ամառվերջատառյան — ամառվերջատառ և այլն):

9· Պառչյանը գերազանցորեն գործ է ածում ընդարձակ, ընդարձակ և այլն, չատ քիչ գեպքում նաև՝ ընդարձակ, ընդարձակ և այլն: Թողնվեց այնպես, ինչպես յուրաքանչյուր անգամ գրել է ինքը Պառչյանը:

10· Գրաբար նախադասությունները գրվեցին հին ուղղա-

109 հմլ վրա, մի անգամ ընդգծած ինքնակենսագրության վերնագրից վերև Պռոշյանը գրել է՝ 1886, սեպտեմբեր 15. այս ինքնակենսագրության սկսելու ամսաթիվն է։ Ինքնակենսագրությունից հետո, Պռոշյանը, մկրատով մի քերթ կտրելով, սկսում է Մրջյուն–ը, որը գրավում է 205—231 հմլերը։ Վերև հիշված էհուշիններին չպատկանող բառերը գտնվում են 233 հմլի վրա։

«Ներածության» ձեռագիրը— ինչպես արդեն մեզ հայտնի է— կապ չունի ինքնակենսագրության և Մրջյուն հետ։ Այն կազմում է 6 քերթից բազկացած առանձին, չհարթված ու. 22×35 մեծության ունեցող մի տետրակ։ Համարը՝ 137/38։ Առաջին հմլի վերևում գրված է մեզ հայտնի վերնագիրը՝ «Հուշիններ. 1880-ական թվականներ»։ Այս բառերը ասես անմիջապես գրված է՝ Ա, այնինչ առաջին գլուխ, որ մենք— չգիտենալով բովանդակության— նկատեցինք՝ «Ներածության» անմանրացիք։ «Ներածություն»–ը ընդհատվում է տետրակի 9-րդ հմլի վրա։

«Հուշիններ»–ում Պռոշյանը պանդատվում է, որ ինքը քուրդ է ազգությունից։ Պռոշյանի ձեռագիրը, իսկապես, դժվարընթեռնելի է։ Պռոշյանն ունի նաև արագ գիր. դա առաջվում է այն դեպքում, երբ նա դանդաղ է գրում։ Բայց քանի որ մեր աշխատքն ու կենդանի հետինակը զեղազանցորեն արագ եր գրում, այդ պատճառով էլ նրա գրության դժվարընթեռնելիությունը մնում է իր ուժի մեջ։ Գիր ժամանակ և յուրաքանչյուր վերարտադրելու համար Պռոշյանի անտիպ այս հուշերը և այնուամենայնիվ մի շարք արտահայտություններ մնացին ամբողջովին չվերծանված։ Առանձնապես դժվարություններ հարուցեց «Ներածության» ձեռագիրը, որտեղ Պռոշյանի արտասովոր ու հանրահայտ արագագրությունը հասնում է իր գագաթնակետին։ Հետևելով իր հարուստ մտքին ու պատկերներին, Պռոշյանը կայծակի արագությամբ շարում է բառերը իրար հետևից ու քիչ այդ հեղեղում քիչ դեպքում է հինչ գնում բառը, բայց առանցի յուրատեսակ միացումով՝ հաճախ և կատարելապես անընթեռնելի դառնում այն։ Այդ տեսակետից ամենից հեշտ նյութը Մրջյուն–ն է։ «Ինքնակենսագրության»–ը շատ դժվար առիթ ունի, բայց ամենադժվարինը նրա մեջ այն, մեր կողմից «ծրագրային» նշումներ կոչված մասերն են, որոնք ավելացված են հետագայում ու գրված նեղ չտատանցքերում — բառը հաճախ ամբողջ վեց քե գրվում է, այլ միայն նշվում, վերածվում թերագրերի։

Պարզ է, որ Պռոշյանի այս ծանրաբեռն արտագրության, այլև հրատարակվելիք հուշերի ընդհանրապես անմշակ լինելու հետևանքով, պետք եր հիմնական խմբագրման ենթարկել այն,

անկախ ուշադիր դիտման ժամանակաընթացքում այն ամբողջի, որ Պառչյանը, մանավանդ վինգտնակնոցավորությունը դիտելուց հետո, մի անգամ ևս աչքի առակով անց և կացրել այն ու հենց այդ ժամանակ էլ այլ քանաքով արել իր դիտողությունները (ձեռագրության նշումներում) ու անգ–անող գրծածել նաև մատիտ։ Պառչյանի հուշերի ուշադիր համեմատումը հարկադրում են նաև այն, որ այդ հուշերը գրված են հին ուղղագրությամբ, մեզանից բավական շատ առաջ, 80–ական թվականներին— ել։ չենք խոսում այն մասին, որ յուրաքանչյուր, նամանավանդ առաջին անգամ տպագրվելիք անքան ընդհանրապես անկախ այլ, բազմազանող հանգամանքներից— միշտ կարոտ է մերոջ ու անհրաժեշտ խմբագրման։

Պառչյանի անտիպ հուշերի անքոտը պատրաստելիս՝ գնահատելի ենք համարում հետևյալ նորմաները։

1. Բացառությամբ վիրկյակների, որոնք շատ քիչ դեպքում և բաց թողնելով, Պառչյանը արտահայության և առոգանության մեզացած նշանների նկատմամբ հաճախ անփույթ է։ Այդ բացը լրացվում է։

2. Բաց թողնված կամ սխալ նախադասությունները բոլորում բառերը դրվում են քառակուսի փակագծերի մեջ։ Նույնն արվում է նաև առանձին բառերի բաց թողնված մասերի նկատմամբ։

3. Քառակուսի փակագծերով են նշվում նաև անընթեռնելի բառերը, բայց վերում մեկ անընթեռնելի բառ լինելու դեպքում դրվում է՝ [1 անընթեռնելի], երկուսի դեպքում՝ [2 անընթեռնելի] և այլն։ Հարցական նշանը տակ են առնվում այն բառերը, որոնց ընթերցանությունը կասկածելի է։

4. Ձեռագրի սխալների սրբագրումը նշվում է առցառակում։ Սակայն սխալները սրբագրվում են առանց այդ նշումի։

5. Անհրաժեշտ դեպքերում բառերը բաժանում են առանց նշումի։

6. Պառչյանը գրում է՝ ըստ ականջի, ըստ սրտի, ըստ սովորության և այլն։ Մենք գործածում ենք՝ ըստ, ըստ, ըստ սովորության և այլն։ Ձեռագրում բառերը բաղադրյալ ոչ միշտ, ինչպես գրում է ինքը Պառչյանը՝ — ըստհարհատուն, ըստբառ։

7. Պառիվ ունեցող բառերը գրվեցին լրիվ։

8. Գրեթատառով գրված մի շարք բառեր գրվեցին փոքրատառով (վԱռաջնորդարանն — առաջնորդարանն և այլն)։

9. Պառչյանը գերազանցորեն գործ է ածում ընդ, ընդ և այլն, շատ քիչ դեպքում նաև՝ ընդ, ընդ և այլն։ Բաղադրյալ ոչ միշտ, ինչպես յուրաքանչյուր անգամ գրել է ինքը Պառչյանը։

10. Գրաբար նախադասությունները գրվեցին հին ուղղա-

դրամական ու դրվելիքին չակերտների մեջ։ Առանձին դրամագրի տունը կամ ձևերը դրվելիքին նոր ուղղագրությամբ ու առանց չակերտների։

11. Կարևոր ընդունելը վերադասագրվելիքին առաջադասելիս։

12. Պաշտոնի ոչ հանգիստ դիրքագրությունները, որոնք շատ կերպով տրված են լուսանցքներում վերջնահեղափոխական ժամանակ՝ հետագայում ոչ ծանրաբեռնելու նպատակով, եծրագրային նշումն անվանվելիքին ու անդրադարձվելիքին առաջադասելիս։

13. Ընդհանրականացրությունը-ը բաժանված է բազմաթիվ մասերի, որոնք իրարից զատված են իրար հետագ չափազանց դժվարներով։ Պաշտոնի այդ բաժանումները մինչև հինգասեր ունենալով՝ սահմանը ընդհանրականացրությունը վերաբաժանվել 23 մասի կամ դրվել։ Քաղաքական վարկածների մեջ դրվելիքին այն դրույթները, որոնք առաջվել են իրենց բուռ Պաշտոնի բաժանման։ Պաշտոնի բաժանման նիշերը քաղվելիքին այն դեպքում, երբ նրանք այս կամ այն պատճառով իրենց վիճակի չէին դիմավորելու ինքնուրույն դրույթ։ Դրան ձգելով քաղաքական վարկածների մեջ դրած դրույթները, ընթերցողը հնչառությամբ կարող է առանձնացնել Պաշտոնի բաժանման պատկերը։

14. Պաշտոնի հուշերի ձեռագիր տետրակի երկերի հաշվով նշվում է լուսանցքում։ Ընդհանրականացրությունը առաջին երեք ձեռագիր տետրակում զբաղում է 109 երես. այդպիսով, ձեռագրի երեք առանձնացու համար յուրաքանչյուր անգամ հարկավոր է գումարել 108։ Պաշտոնի հուշերի մեջերի մասնանշումները ծանոթագրություններում և այլ տեղերում արվում են համաձայն իրենց բնագրի, այլ ձեռագրի երկի։ Ընդհանրությունը-ը առանձին տետրակում գրված լինելով՝ ունի երկերի իր տեղական համարը։

Ծանոթագրությունները կազմելիս մեծ դժվարություններ հանդիպեցինք։ Մեզանում բացակայում են տեղեկատուները (справочники) և այլ օժանդակ ձեռնարկները։ Հաճախ անհնարին է լինում գտնել անձնանունների ծննդյան և մահվան տարեթվերը, հաճախ հարկավոր է լինում քերթել մի քանի տարբեր աղբյուրներ։ Այնուամենայնիվ, մենք ամեն կերպ աշխատեցինք, որպեսզի մեր կարդացողը հնարավորություն ունենա հետևելու ընթերցանության ժամանակ։ Կենսագրականները կազմել ենք, հիմնվելով գերազանցորեն այն բանի վրա, որ գրված է անձնավորությունը կարևոր և Պաշտոնի առնչություն ունեցող տեսակետից, աշխատելով միաժամանակ ինչքան կարելի է հակիրճ լինել։ Հանրահայտ մարդկանց, ինչպես նաև այն մարդկանց կենսագրականները, որոնց մասին հարուստ տեղեկություններ կան և սխալներ չենք կարող նոր բան հավելել,—ըն-

անդնցինք մոչ քիւ ծանօթագրութիւններուն, այլ միայն հատուկ անուններու ցանկում։ Սպառիչ լինելու հաւակնութիւնը, ի հարկե, չունինք։

Ընթերցողներին կարիքները յագեցնելու համար, վերջում դրինք Պոշյանի կեանքի տախտակը (մանրամասն մինչև 1879 թ., 1879-ից՝ համառօտ) և հատուկ անուններու տղրութենական ցանկ (որտեղ քառակուսի փակագծերի մէջ դրած են տարբ նշանակում և, որ նրա կեղծ քիրմբ վերարկուում և ընդհանրութեան-ը)։

Ընկ. Ե. Շահազիզը մատնանշեց Գրաբարեն թարգմանի կազմակերպած հարցերին դեմ Աշտարակ և հարցրեց մեզ մի շարք կարևոր տեղեկութիւններ թէ՛ Աշտարակի և թէ՛ Պոշյանի մասին։ Այս տեղեն համար հատուկում ենք նրան շնորհակալութիւն։

Դ. Վերջում անհրաժեշտ ենք համարում փաստել Պոշյանի յերկու ինքնագրերը, որոնք անպայմանորեն վերաբերում են Հուշիկներ-ի բ. հրատարակին, այն է՝ 60-ական թվականներին ու ներկայացնում են իրենցից ծրագիր կամ հուշագիր։

I

Մեծութիւն՝ 13 × 21։ Նեղ սկզբին ջնջված ե. 9 գեկտ [եմբերի] 1940, Քրիստիա։ Մի շարք տզզացուցիչներից առաջ և հետո դրած + և < նշանները մեքենի չբացատրված։

ա. եջ

1859—1860 թվականների տարեթիվներ

+ Պետրոս Շանչյանց
+ Պետրոս Մխիթարյանց
+ Գարբիել Խաչիկյանց
Դաւիթ Մելիքյանց
Լեւոն Եղիազարյանց
Մանուկան Սարգսյանց
+ Մկր[տիչ] Մխանսեփյանց
+ Գր[իգոր] Խրմէրյանց
+ Գարբ[իել] Մուշեղեանց
Ներկ[ոտաց] Փուշմնյանց
+ Մարկ[ոս] Աղաթնգյանց
+ Հաճի[տրճուճ] Ենգիքաճյանց
+ Գարեգին Մուրատյանց
+ Կարր[ապետ] Ենգյանց
Թոմանոս Նազարյանց
+ + Հակ[ոբ] վարժապետ Կարնեցյանց

+ Մ[ատ]էոս Պատկանյանց
Մով[սես]ն Աբամելիքյանց
+ Բժ[իշկ]ապետ Մ[ատ]էոս Տեր-Գրիգորյանց ՝
Ամենափք Սմբատյանց
Դանիել Իզմիրյանց
Ամենափք Ենիքեանցյանց, պրոֆեսոր
կողմից՝ Թումանով
Խաչատուր Տեր-Պետրոսյանց

բ հզ.

Բժ[իշկ]ապետ Աթա[նաս]ի Իմ[աստասիե]ի Հովհաննիսյանց ՝
Բաղդա Թումանյանց ՝
+ Գարեգին Շեքմազյանց
Ազնիվ[ասարդ] Լազ[արևիչ] Թամիրյանց
Բերդիմխա Աբեղյանի
Դավիթ Եկորդյանց
Ղազար (?) Մանդինյանց
Ի[շխ]ան[ութ] Հովհ[աննես] Ագուլեցիանակի
Հովհ[աննես] Ամիրխանյանց
+ Մանվել[անդար] Նազարյանց ՝ ՝
Մանր վարժապետ
+ Մ[ատ]էոս Նալբանդյանց ՝ ՝
+ Մկրտիչ Եմին ՝
+ + Գարեգ[ին] վարդ[ապետ] Այվազովսկի
+ Ամբրոսիոս [Վ. Այվազյան]
+ Հոռենց [Վ. Գալֆայան]
+ Մարգիս վարդապետ Թեոդորյան
Մանկաբ յեպիսկոպոս ՝
Գարեգ[ին] Մելքումյանց
+ Ազ[նիվ]ասարդ] Շերիցյանց
Հաչ[ատուր] Արմանյանց
Հովհ[աննես] Ղազիմազյանց
Գրիգ[որ] Վասակյանց
Հովսեփ Շերքեզյանց
Հովհ[աննես] Հովհաննիսյանց
Մատթեոս յեպիսկոպոս Ասատուրեանի
Մարգիս յեպիսկոպոս Զաքարյանց
Գեորգ յեպիսկոպոս Վեհապետյանց
Ալ կողմից՝ բերդը ավարտվելու հետևյալով.
Առաքել Աբգարյանց
Տեր Որթիլի
Շուբի Հարությունյանց
Վասիլ Հարությունյանց

Մեծությունը՝ 18 × 22։

Մի շարք արտահայտությունների առջև դրված —, < և > նշանները, ինչպես նաև մի քանի ազգանունների կից փակագրծներում նշված թվերը՝ մնացին չբացատրված։

ա. եղ

— *Տեր Մովսես, Մահտեսուհի, տեր Սրապիոն և տեր Ղազար ամպրնեերը ակռած Ներսիսի ժամանակից։*
— *Մատթեոս կաթողիկոսի թիֆլիս յերկրորդ գալուստը, տեր Ներսես Աբովյանց։*
— *Սղնախի, Թելավի գպրոցների հրամանքը։*
— *Սարգիս յեպիսկոպոսի գեմ գժտության ամբաստանությը. ջնջած՝ Մկը[տչի] Նալբանդյանց։*
— *Մահտեսիաս. կարճորյա տեսչությունը...*
— *Ղազիմագոյանց և Շարիֆ։*
— *Թալեզովի և Մանդինյանցի հաշվեհամրությունը տպված տեր... ձեռքով գրած։*
— *Հյուսիսատիպյալի և Մեղուի վերնագիրը. Հյուսիսատիպյալի պարտապանների և իրանց վերաբերմունքը. Աբովեան Խաչատրից [Հովհաննեսյանց]։*
— *Կառավարի հրատարակչության շարժառիթը. Համբարձ[ում] Ենգի[խարեանց] և Գարբ[իել] Մելքումյանց։*
— *... կամ բողոքախառնությունը, ծնած. Սարգիս յեպիսկոպոսի վերա քննիչ, նախ Ներսեսյան և ապա Մակար։*
— *Ներսեսյան գպրոցի կառնատոգրությունը. Ներսի[սյա] Աբգարեանից. Մխոնատրյանց։*
— *Հոգևորականի ընտրությունները. պատգամավորությունները.*
Կառավարի ծնունդը. իմ ժառանգությունը...
— *Ամառանոցները չինելը, հիմքը. Հակոբ վարժապետի ժամանակավոր հոգևորականությունը և տեր Հակոբի վերակացությունը ս. 2000 գրքանոցը հոգևորականաց...*

բ. եղ

— *Տեր Ներսես Աբովյանց. կաթողիկոսի բ. գալը։*
— *Մակարն առաքելոյդ Սարգսի վերադարձը։*
< *Աբովյան տեր Գևորգ (տես յերես 121)։*
< *Տեր Գալուստ Փափազյանց (տես յերես 125)*

< Մահառուն (տես 129)
< Հայախառնությունը 60-ական թվականներին (տես 130)·
< Գևորգ . . . (տես 193)·
< Մոսկվա կայսրական . . .(տես 202)·
Նիկողայոս Տեր-Հակոբյանցի զեմստվոյան և Մոնաստիրցիները·
Գևորգ Աբովյանց։

ԻՆՔՆԱԿԵՆՍԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ
[ԱՌԱՋԱԲԱՆ]

1 Այս գործին ձեռնամուխ լինելուն ինձ առիթ են տվել վոչ իմ հնդիմախոսքյանց վնաս ունեցած վատահոսքյունս, վո՛չ անձնասպարծոսքյան և քաստվանոսքյան քուլոսքյունը և վո՛չ ուրիչ սրտաբին հարկադրիչ հանդամանքնիը, այլ այն գժվարոսքյունները, որոնք նեբկատարոսմ են պիտանական հնատզոտիչներին համ կրիտիկոսներին այս և այն հնդինաիսց յերկասիրոսքյուններըը ի լուս ընծայելուս համ քննոսքյան յենթարկելուս։ Քաղած ոստզոտզի հնդինահներին աշխատոսքյուններից կրած գժվարոսքյուններըը վորևե մատենագրի կյանքից անցիկոսքյուններ ժողովելուս ժամանակը, մեր բանասերներն ևս վերջին ժամանակը ստկսավ տանջանք չինն կրոսմ և անհամարից յենթարկվոսմ սխալ յեզրակացոսքյանց և ոստզոտի խորհրդածոսքյանց։

Փոքրացրեց ինձ մանավանդ գործս նշանավոր մատենագրիը Մեսրոպ Քաղիտզյանցի կենսագրոսքյունը հայր Հովհաննես Մկրյանի[1] աշխատասիրոսքյամբ[2]։

Թե վորքան հավատալի յե Մկրյանի հաստած բնզրած կենսագրոսքյունը, անդուլաս «Վասն» անձի արածը, հավատալ դանը և, բայց և այնպես, ցանկալի կեր անդուլաս ամեն պրատիրաց մեր նշանավոր և սիրելի Քաղիտզյանցին վերծ ճանաչել «Վասն» պատճառի գրչի տակից[3]։

Մխանդամանյն քուլլ չեմ տալիս ինձ մի նշանախոնց չարի հավատալ ընծայել «Վասն» անձին ցուլց տված արատսիքներին տատանորոտ մատն անգամ Քաղիտզյանցի նման ազգասեր և մխանդամանյն լուսավորյալ անձին վերագրելու-քյամբ։

Վարչական վերջ ընդհանուրության հայր Մկրտանին յուր և ամենքիս սիրելի թաղխարդյանցի կինատղության պատգամավորության համար, այնքան ցավ և վիշտ թաղխարդյանցի բերկամությունների վրդովմունք բռնատիրացը:

Իրավ և, թաղխարդյանցի աշխատասիրությունները կը վարչին հայոց մասնավորությանց շարքումը հավիտյանս իրրև թանկագին գոհարներ, քանզի յիրեն ուղիղ են վկայեն կինատղին առածները, ըստ ես ամենասկզբանե մարդոց աչքումն ևս նոյն անգամանդներն վարչը պղտացած պետք և քիվե:

Ճանկալի չեր ինձ շատ համախոհներ ունենալ, վկայեն անձանոթքի՝ անձնասիրական քշնամությանց պատճառք տեսնել յուր՝ մեզ քաղած կինատղությունը մեր քաղցր թաղխարդյանցի գեմը: Ուրախանալի չեր հայր Մկրտանի խնդիրը իրատրծման լսել, Հնդկաստանի հայոց առաջնորդարանի վարչենքի առակից կամ այլ տեղերից թաղխարդյանցի առաչ կինատղությունը աշխարհ գալով՝ մարգրվիր, գիրք մի վրա չառը, վկայեն անձանոթքի կուստակած ախտերը:

Ինչ չունիմ, կինատղի տուրը պարտականությունն և անաչառությունը: Հայր Մկրտանը, թաղխարդյանցի աշխատասիրությանց սիրահարը, անաչառության տիպար և կենդանի Մեսրոպա կոչանքը հետագրական ժամանակ, քանզի մի՞թե կիրքը մարդուն կուրացնել չի տալիս շատ անգամ: Ամա՞ն կարն արհնականը, արդարքը հանցավոր ճանաչվածն և անարդարությանքն՝ խիստ բարկանան:

Ցեղի վիրջատրիս հոգեպես անհետանում են իրականն և անհրաժեշտ վիրաբանը ժամանակակից կրթություններ տեսությունից, թո՛ղ քիչ նախանձ մասնավորներին վերաբերությամբ, վորոնք բոլորը միմիայն կենդրոնությանց վերաբեր են հիմնված:

Գիտելով, ասացինն, վոր յերբ և իցե և վորչափ և իցե իմ կյանքի մի քանի կետերը հետազրքրությանն նյութ տեսք և գտանան ազգիս բանասիրությունների իմ անձնական աշխատությանց ասքիվ, յես լավ համարեցի անհիշեցու-

քյամբ, իբրև անուշտ գաղտնիքը, ամենքի խոսքին քան մի մեղմությամբ, դրել իմ ինքնակենսագրությունս, ներողություն խնդրելով ամենքից մատրվածին պակասությունների համար։

1

Ես ծնվել եմ Ակրիվանոս Նահապետի Աշտարակ գյուղում, 1837 թվի հունիս ամիսն և կոչել ինձ աշխարհ բերողը՝ հայրս՝ Սահակն անբ Առաքելյան Պողոսյանց[1] և մայրս՝ Յուլոք Մարգարյան Մելոսմյանց— բուն Աշտարակու ծնունդ են կոչել։

Պատանեկությանս տարիներում հայրս պարզից ակրտպետությանս ժամանակները, չղիսեմ ինչպես, Վրաստանի և Աստրախանի կողմերը կրկնակ միջոց քարվանաչուց հետո, վերջապես տեսանացել և Մելոսմյանց Մարգարի՝ Աշտարակու նշանավոր մատրվանցից մեկի[2] գառեր վերա և բուն գրել Աշտարակումը։

Ես ինձ յուր հայր տեր Առաքելի քահանայական պատվիրը, կամ մորս զնմքի ապիղոսիությունն և տախել Մելոսմյանց Մարգարի պես իշխան մատրվան յուր տղիկը տալ մի տղքատ տղայի։ Մի վտքրիկ տղի միայն պատա քողել և ժառանգությունս յուր մի հատիկ զավակ Սահակին և տյլ վշխինչ։ Հետևաբար նոր ամուսիններդը տարել են յուրյանց պատվանցով։ Հայրս գերձակ և կոչել և մայրս նրա ոգնականուհին։ Իմ առնեսիտ հիշողությունը հասնում և մինչև հոգս մեկրատը, կիսատգալը և ընկուզյա դաշտերը (ցած անդամը, որի վերա գործում են գերձակները)։

Առաջին տպրուքնդը յես զուս եմ տուել հորեղբս կամ ավելի ճիշտը՝ միսակ մեծ յեղբորեցս[3]։ Ակրիվանից հայրս տպրելնատան եր ուղարկել, բայց մի ամսից հետո յեկավ և դասդ վեր յես կարդում եյի։ Լուսահոգ[4]ն շատ ցավից, յուր ցանկությունն և կոչել ինքն ինձ վարժեցնել աստահանաչության մեջ։

Ուղիղն ասած՝ ել կարիք չկար, յեղբորս աշխատության յուր վարժապետից անցել եր։ Ազիսեմ բնական ընդունակությանս վերագրելո՞ւ յի, թե զասագրքիս նորածնությանդը և պատկերազարդությանդը, վոր յես կրկուս շա-

քաղքի մեջ վարժ կարդում եյի, ամենի վարժ, քան քե իմ հեղբայրը վարժանումը։

Դիպվածո՞վ, քե քաղքի բնիկներով, ինձ վիճակվեց տղերաները ճանաչել մոչ այն ժամանակիա և նորանից շատ վերջերը ընդհանրացած էինտելան, վոր և աղբյունատանց տեսարակի վերա։ Վորքան հիշում եմ, իմ աղբյունատանս Զմյուռնայի ապագրատիպեան եր, միանգամայն արդի տեսողով պրած և պատկերազարդ[19]։

Տառերը ճանաչելուց և հեզելը փոքր ի շատ վարժելուց հետո յես սկսեցի անդանդաղ կարդալ դյուրըմբռնելի նախադասութիւնները. տրիմակի համար՝ Քնարի բերա, ի՞նչպես եք, լավ եմ, ոչխս կատու յե, ոչխս մեր շունն է, ոչխ պատակերը մեր կամքին համա՞ն է, քե վոչ և այլն, և այլն։

Ձեկտրացիները. մի տարուց հետո հորս շնորհով Աչտարակում դպրոց բացող Եսայուհ Եսայեանցից վարժապետ[20] 70 աշակերտներից առաջինն յես եյի, առաջինը՝ վոչ քե տարիներով, այլ ջանք կարդալով։

Ետ դարձա, ինչպես յերևում է, մեծ ընդունակութիւն կամ հիշողութիւն եմ ունեցած յես մանկականս հասակումս, որովհետև յերբեք դժուար չեղավ տառից դժվարութիւն և առանց մի բառ հասկանալու անգիր եյի անում։ Դժբաղդ չեմ կարող ասել, քե որովհետև յես հինգ տարի, դու տասն անգամ՝ բաղդի ծառի վակուզ չիմքերը վրաս չեն փշրվել, վորոնցից վոչ մեկը դառ չդիմանալով պատճառով չե կեղել, այլ չարութիւնս. խոկ ինչպես այժմ միտքս եմ բերում, բոլոր չարութիւնս վարդացել և մանկականս անմեղ խաղերի մեջ, վորոնք իմ վարժապետս ազգուժը դիմանալուն հանցանք են համարվել։

Ձեռք չարիք առանց բարեաց, առաջ և հաստատակաց առաջը. կարելի յե վարժապետս հետաքրքրել և հորս մահից հետո յես կձուլվեի իմ համարձակութեաց անզսպ[աց] բանի մեջ, կմեռայի մի կռիւ ու կռիւ, այլ[և] պարզ դիմքուն, յերբե հետևյալ դեպքը ինձ չիմքեր հարկնեցրեց։

[18]49 թվականին հորս ձեռքով հանձնվեցա մեր դպրոցի և Աչտարակի պաշտոնյա Մոզնու աստը Գեորգի վանքի նոր վանահայր Մարտիրոս Մեծ-յան[21] հարկնեցի արեզակի

Ներքուց գալոցը և, ինչպես վառած եղի, շուռով առաջին աշակերտը և վարդապետ մարժանցիոց սիրելին դառնա[12]։

Ցերեկ մեր յոլոց կուռակրոնները հայր Մարտիրոսի առաքելությաց վարուց և քարոզուց տեր չլինելին, տուր հայրերի վերա տարաշարժուց շարունակ բարձված բամբասանքները բավական եղին ազգային գոռալ Ներսեսյոց հրեշտակաց գառաւոյ։ Ամենայնիւ հայ Մարտիրոսի սրբակրոն և անսխալ բնավորությանն վերա և մի քերնաստարդական վառ աչքուվ՝ ըստ յուր կարողության յուր ազգի ճանկումց գառաքարակությանց զգծուած, ազատ կերանելին մեր ժամանակի անզուգական և ընտիր հոգևորականներից մինն և։ Մոտ 70 տարեկան և նոր այրած Հառնեա վանքում և պետու չի հանգչել Ներսես արտի կրակը զնալի գառաստակությունը։

Աշտանդի համարելով մանրամասնել հայր Մ-ևի-յանի Մոզնու վանքից հեռանալու վարքատյան պատճառը, կասեմ միայն, որ յուր վանքարանը խոտանելու, Ներսես պէշերատչին վարուցանից ուխտ որ հետո, մի պէշեր ել կին ուզեցրին Ներսես ուղարկած մարդու հետ գնալի Նոր, կամ ինչպես ինքը յաճախ մեզու կրկնում և՝ գնալի կուսակրաշարժությանը։ Նոր մտադիր եր Պոլսումն ինձ հանձնելու յուր նախածանոթ Պոլսո բեյ Տատյանին[13], Ներսես ծանոթով ինձ Փարիզ ուղարկելու։

Ցավ և յաճախ իմ սրտին, որ յեղերս հետամտությանն շնորհիվ, մյուս որը բանվելցար, հետ բերվեցա և վերադիմեր կերկու տարուայ մեռցի[14]։

Նախատահանությանն կամքն եր ինձ չկտակցնել Աստուածկոչումը. այլ տուրն Մոզնու ուխտին իմ նախկին ուսուցիչ Եսայուհ Շահնազարյանը՝ քահանայացած Ներսեմյանու տուր Մարկոս կենդանացու վերա, ուխտ կենալ Մոզնի, գոռալ ինձ Աշտարակ անդորձ և գնելով ինձ հետ յեղած պատահարքը, խորհուց անտաներ վերջին և տարուով Ներսեմյան, տեր ինձ ինքը պատրաստած եր ուսուցչությամբ, բայց ինձ տղից արդուն գալոցը, գանելով անշուշտ ինձ ավելի հատարելի, քան ինձ յուր գալոցի տեսակ գառաստարելը։

Դուն այլ վախտան եր պատճառը, վոր տեսնելով և

չմնացի. յիրկնանկահիշատակ Ներսես կաթուղիկոս Աշտարակեցին[15], կամենալով մանրամասնորեն տեղեկանալ հայր Մեծոյանի վախճանյան մասին, պատմեցից ինձ Ներսիսյանից[16] և յայր հետաւտես հաղորդով գոնեզոյ իմ մեզ, ինչպես ինքը մեզ կրկնեաւ եր, շնորհք, այդ խոկ ձմռանը, 1852 թվի հունվար ամսին, տարավ ինձ յայր հետ Տփխիս և հանձնեց Ներսիսյան դպրոցը։

Բարեբախտաբար ինձ վիճակվեց Ներսիսյան դպրոցի վոսկեզարյան մեջտեղը վորոշ չափով ուշ ապրել։ Վոսկեդարը վոչ այնքան ուսման և առարկաների վերաբերությամբ, այլ այն լուսավոր գաղափարների և բարձր բարոյականության շրջանը, վորով հատանել էր Ներսիսյան դպրոցը։ Ներքնակ կյանք մենք արդարև. մեր պահպանողն եր այդ ժամանակը հայոց մեջ առաջին, լուսավոր և բարձր բարոյականության տեր անձնավորությունը՝ Գևորգ Մատվիրյան Եանչյանցը[17]։

Գաղափարն անշուշտ մի որ վերլեցնելու էի այս մեծ մարդի արժանահիշատակ կյանքի լուսավորության յայր կողմը, բայց չեմ բավականանում եմ միայն ասելով, թե այսոր եւ դեռ չեն հասուց գնահատել մեզանում Եանչյանցի նման մանկավարժներ և, վոր գլխավորն է, բարոյական ու ազգասեր, ազգային, դրան հավիտյան զաղափարական քյան հոգով անմահ ու անուշանող աշխատիչներ։ Եանչյանցը գրեց մեր ծննդյան հայ նոր սերնդի մեջ ինքնաճանաչության, դու ամենայնդու և ինքնագործության, հիմնաքարը։ Դորա ձեռնասունները եյին, վորոնք խրախուսվեր Եանչյանցին սիրող և գնահատող մեծ Ներսեսի քաջալերիչ խոսքերով, Եանչյանցի գնահատության ներքո ասացին անգամը, դուցե և վերջին անգամը, ասածը բանը հասկանալի լեզվով, դրաբարով վոճով աշխարհի քեմից քարոզող հանդիսացան հայ ժողովրդին։ Դրանք եյին Ներսիսյան դպրոցի բարձր գաղափարի աշակերտները յուրյանց քարոզներով, արթնացրած գաղափարը յուրյանց ընկերաց մեջ Եանչյանցի ասպնջականությամբ, կարդում Ներսեսի մոտ և քարոզում Քրիստոսի գնահատիչներում։ Մենք քարոզիչներ եյինք, այո՛, անփիլոն և անմորուք քարոզիչներ և այդ քարոզիչներս գիտեյինք, վոր մյուս աշ-

ժամանակաւս եկինք մեծ հայրապետին տեղեակցելու և նորէն վերս նորա քաջալերական խոսքերը և հանաքները լսելու։

Մեր ընկերութեան ծաղկին ու առաջինը համարվում էր և միշտ լինել է հայ ազգի սիրելի ընտրյալ արդի Մելքիսեդեկը, այն որվան քաղցրախոս Գարեգին Մուրատյանցը[20], վորին, ճշմարիտն ասած՝ վոչ միայն Ներսեսեան ու Շահնշյանցն և մեք մյուս վարժապետներդ, մինչ ինքներս էլ մեզանից սիրել եկինք սիրում[19]։

8 1855 թվին էր, ի թիվս Գարեգնի և մյուս ընկերաց, վերջնական հաշիվ քննութեանը տվի[20], արժանացա առաջին աստիճանի մրցանակի[21] և առանձնապես իմ բարերար Ներսեսը ու այն ժամանակվա նշանավոր երիտասարդ Արշուքեանց քաղցր ուշադրութեանը[22] և ուրախ սրտով քողի զգոցը և վերադարձա վեհարան*)[23], այնտեղից թիֆլիզի գիմնազիայի 5-րդ դասարանը՝ ուսումս շարունակելու համար[24]։

Ախտո՞ս, յերկարատև չեղավ քանած ճանապարհս[25], հիվանդացա և տոկալիցս հայրենիք գնալը[26], քողով իմ վերս ներսեսյան զգոցումը և գիմնազիայում ընկերացս և ուսուցիչներիս համակրանքը։

Գիմնազիայում խնդիր աշքով եր նայում վրաս մեծ ուսուցչ լեզվի վարժապետը, խնդրեի հոգին յերեք-չորս ամիս զուրս յեկավ, մինչև իմ լեզուս վարժվեցրեց прилагательный բառը ճիշտ արտասանելու։

Իմ մանկուս որը Ներսեսյան զգոցը քաշկանում եր յերեք զասատրանից և յերկու նախակրթարանից[27]. հաստատվելուս կամ ընդունակությանս կամքը վերացրեցին, միայն ճշմարիտն ասե և, վոր երբեմն քացատությունս մի տարվա մեջ յերկու նախակրթարանը և առաջին և յերկրորդ դասատունը լոք տվի անց կացու[28]։ Բավական եր, վոր մեր հոգևոր հորը, Շահնշյանցին տեսնելի և հաստատելի, վոր ինձ պատրաստել եմ հետևյալ դասարանի համար— և ահա յուր ներկայությամբ ուսուցիչներին քննել

*) Ներսեսը այդ տարինները չորսանակ համարյա անց եր կացնում Թիֆլիսումը Ե. Հ.

եր տալիս ու յուր վոգևորիչ ձևոքը գլխիս քանիով առաջնորդում գնալի վերին դասատեղ*):

[2]

9 Ինչ պետք է գործեր ինձ պես մի անփորձ պատանին, Աշտարակու նման գյուղում առանց տրտաքին միջամտությամբ և խելոք ընտանիքի դաստակ, մանավանդ երբ ինձ դառ ծանրաբեռնված հոգս քաղաք պարտքերով. բայց գո՛չ, երեխի չես այն մարդկանցից մեկն եմ, վորոնք վորչափ և աննշան են, վորչափ և յուրյանք չկամենան, աչքի չեն ընկնում:

Թեպետ Աշտարակում այդ միջոցում ուսուցիչ կար, բայց գյուղացիք ժողովեցին և ինձ առիսմամբ բնակարանին նեղկա վարժապետի հետ:

Սկիզբը ես ամեն աշակերտատերերին մինչ գործը չառնակվում եր բնակարանքիցը, բայց հիշյալ ուսուցչի գալուցը մի քանի ժամանակից հոժարակամ քաղնելուց հետո մի որ առանձկ հանդիսանալուն առաջս համարգյուղացի-ներից: Մի բարի առաջուց բարեմտությունը ինձ շրջապատեց և չերեսից առաջ, վոր չես աշխատում:—Իսկ ի՞նչ եր նորա պղտոկելու առիթը, այն, վոր չես աշակերտներին չեչի ծեծում: Մեռած բարյաց այնուհետև Շամշյանցի ամենազած համարգողակաչն և սիրաշահական մեռոդա-չերկուսից մեկը, կամ պետք և հացից զրկվիլի կամ գաղտագողից: Ջուռամանում եմ, վերջինը գրհնցի առաջինին, քեպետև չատ իզուր: Ճերնք առաջին անխոնջ աշխատությունս վարձը ընդամենը 100 մանեթի հասավ*):

Մի կողմանակի անհնչան չնկատուա միջոց եր առնիս այդ ժամանակին ինձ ընտանիքիս գոյությանն ոգնելու:

Մոռնում վանքի այդ ժամանակի վանահայր Հակոբ վարդապետ Գյանդարյանցը*), նշանակվելով գործակատար չրջակա 70-ի չափ գյուղերի վերա, ինձ մեջ կարողություն եր գտում գործերը վարելու և վոխարինելը վարձատրում եր յուր առաջած պարգևների ամենօրդներից:

---

*) Զգվում է՝

Հան մարդիկ, վորոնք վորչափ և կամենան հետու մնալ հասարակական հայացքից, չի հաջողվում, չես. ինձ համարում եմ այդպիսիներից մեկը, կյանքիս բոլոր չրջաններում...

Այդ գործը մինչև ամենից լինձ ծանոթանալ մոտիկից Աբասաղան գավառն և Աբազածոռնի հայ բնակչաց կյանքն հետ, որոնք վերջապես հիմք պրծնցան իմ յետագայ քննությանցս:

Մոդնում Հաճըր վարդապետ, Քյանդարյանցի տոհմից (Հանդեսում*) ընդհատեցին վերադառնալուց Սարգիս Զալալյան յեպիսկոպոսին**):

Նա գալիս եր կաթոլիկոսական ընտրություններից[22] և գնում եր Աբարանոյ Սանահին:

Սարգիս յեպիսկոպոսին յես Թիֆլիզի վիճարանության յերբեմնադասն անանուն. նա շատ քիչ եր գիտում Թիֆլիզցի, նևրանից հրամանով այս ու այն քաղաքներն եր գնում հոգևոր գործերը քննելու և կարգի գնելու. նևրանը նրան բոլոր հոգևորականներից շատ եր սիրում:

[Վորչափ վոր ի որն անտի աշակերտությանս չեյի համակրում Սարգիս յեպիսկոպոսի դաղափարներին, մի քանի անգամ ևյ առիթ եմ ունեցել հետը վիճելու]**)— իսկ այս հանդիպությունը տածելով մեջս անուշ եմ մինչև ցայսոր,— այսուամենայնիվ յես մտածում եմ Սարգիս Զալալյանցին եմ պարտական նորից բարեյական մեռելությունից գնալ կենդանության փոխվելուս:

Հետևանքը այդպիսի հարցնելի յեր գուշակել, վոր յես քաշտահաս ուսմամբ, հատակով և զարգացողությամբ, անփորձ կյանքի պայմաններին, ընկնելով Աբասաղակ և տահտամանափակ հանգամանքների ներ մարդկանց չքրջանի մեջ, պետք և կորցնելի գպրոցից գուրս բնչուն բոլոր առաքինական սեղմությունները, պետք և ազնվության և նախապաշարմունքի փոշիներով տակ քաղցրիկին կարգացածս գրքերից և ուսուցիչներից կապված գաղափարս և գաղտնի մխիթարական գուցե ժամանակի վարժ կարգացող քահանաներից մեկը, յերբեմն Սարգիս յեպիսկոպոսը ինձ բոլոր գուրս չհորդեր այնտեղից:

Նա մխիթարական զարմացավ և ուրախացավ ինձ գտնելու համար. և յերբ իմացավ պաշտոնս և գրա-

---

*) Զննված ե՝
Ցեղն չեմ տեսել 1858 թվին...

**) Այս նախադասությունը գտայինք ընդհ և, փոխարինք գրելով նախորդ պարբերությունը:

քյոնա, վճռական հրամանը տրվելուց հետո թողուլ անմիջապես և չսպասել Թիֆլիզ, չմտածել տպրտսա և գործ հարկավոր համար, Թիֆլիզի առաջնորդարանի անթույլներից մի հարմարը և մի կտոր հացը պատրաստ կլինեի ինձ տանելու, մինչև գործ քաշվելը: Գիտեք, հայը վարպետ, գործով նա դիպի գործակիրը, ձեր մատ տեսավ ընտրելի պաշտոնով պահում եք մեր ընդունակ պատանիներից
11 մեկին. հանգուցյալ Ներսեսը տարա մեջ մի շնորհք եր տեսնում և իմ-սիրտս վկայում է, վոր սա մեր անկյունն վերա գնելու քարերից մեկը պետք է լինի, վորին չի կարելի հողի տակին թաղցնել: —Վեր կաց չուտով տրի, հրամոյեց նա, մինչև պրոստա 15-ը կես Թիֆլիզում կլինեմ և այդ տրիը քեզ կոպտահի ինձ մատ:

Մի՛ զարմանք, ուրեմն, ինքն ասեմ, վոր և՛ խոստացա գնալ Թիֆլիզ և՛ նույն րոպեյին մեծ հոգով ազնեցա հետը, վորը հայտնից քեզ ինքը Շահնյանցին տրժանվել և Ներսիսյան դպրոցի տեսչությունից, քեզ Շահնյանցը պրոտեստանտ է և այլն, ինչ վոր մինչև յուր մահը ատպարժում եյին ինքն և յուր համախոհները:

Գործակալ հացը ասվրը շատ մեղ ակնարկնելով ինձ ստատում եր չհանդգնել սրբազանի նման մեծ մարդու և բարերարի դեմ, թայց կես արյունը գլուխս աված խոսք չկորցի, Սարգսի յերեսովը ամի նորա սխալմունքը հատատանելով:

—Վոչի՛նչ, վարդապետս, ժպտալով ասաց Սարգիս եպիսկոպոսը, մերը գաղափարն կոխով և, մինչև չգա սա Թիֆլիզ և անձամբ չատուցի ատածներս, գժվար և ատան համոզիլը:

Ա՛հ, քե ինչ ձյուն յեկավ իմ գլխու գործակալ հացը ասվրից Սարգիս եպիսկոպոսին ճանապարհ գնելուց հետո. յերկիր որ կերածս քթերիցս հանեց. ի՞նչպես քե գու. համարձակվեցար աշնպիսի մեծ մարդուն, մանավանդ քո բարերարին, հակառակել:

Եպիսկոպոսի մոտ ատյուծ կորած տղան վարդապետի մոտ մտնին եյլ կորվիլ, անկոր ատանում եյլ կիծու խոսքերը, չատանյլ, ի՞նչ անելյլ, լուսահոգին աշն ատյուծիցով եր կրթված, վոր հնազանդությունը վոքրներին բաժինն է:

Մերսը վշտացնելս ևս ավելորդ եր. մի ամսից հետս կես թաշտա բաժանվելու կյանք էրանից։

Այդպես էլ արե. 120 մանեթ առանալիք ուսուցչական քաշակից ամենայն դժվարությամբ 8 մանեթ ու կես ժողովից, վարդապետի ընծայած ապիտակ քևամոր չուխան էլ հազա և մի ձևաք փոխնորդով հրաժարական տվի մորս և քերայենց հուշիկ վերջերում։ Ճիշտ ասեմ, վոր մինչև Զալալողլի, ուրեմն և Ճանապարհի կեսը, մեր ձիով, յոզ-բերս հետս միասին հնծած, գնացի, իսկ այնուհետև չորս 12 մանեթով թիֆլիզ հասա, ուրեմն պարզվից, վոր 4½ մանեթ հարց պրծանում, յերբ կես ազատած ակրբին յերեկոյան հասայիր մատ առավոտվարյան բակը և չփոքված մնացի, յանգով վոր արբազանը չի յեկել և ինձ համար վոչինչ կարգադրություն չի արել։

Հիշատակին արդարոց օրհնությամբ եղիցի, հարմիտանական Հանդիստ Մինաս յեպիսկոպոսին[28], յերեն նա չինած չլիներ վանքի յեկեղցու հյուսիսային կողմի բուրջը և անեյակներըը և անտերությունից գռներըը բաց չլիներին, կես վո՞րտեղ պետք և գիշերը խոնջացած անգամներես հանգիստ տայի։ Իմ բազդից մի խոտով լցրած բազմոց (դիվան) էլ գնված եր այնտեղ յերեք վոտանի, չորրորդն էլ աղյուսներով լրացրի ու կուշ յեկա Մինաս յեպիսկոպոսի անեկությը։ Որհնվի նա հանգուցյալ վանքի առաջ Մկրտչի[29], այն մինչդեռ հանգստարանն անգամ և գանձատունը, հիշատակը, մյուս որը նա քարտ ասվից ինձ մինչև արբազանի գալը անպահպանաց նել իմ յերեկվան կարգադրանքը։

Այլևս յերկյուղ չկար, այլևս ժանդարմներես, նահանգի ընկերներես և բարեկամներես նեղություն պատճառելու խրտվանք չունեյի, քեզանս և յերեք տարվա բացակայությունից հետո շատ ժանդրվներ ևս հեյին մնացել, յերազներից չատերն էլ առավոտանգամն եյին. ընդամենը մի քանի ընկերներ եյին և հիշատակաց արժանի Ամերիկյան Հովհաննես ազգի[30], վորանց մատ յես մխիթարություն եյի գտնելու մինչև Մարդիս յեպիսկոպոսի գալուստը։

Շատ խնդրեցին բարեկամքս, մանավանդ լուսահոգի Հովհաննես ազգն, յերբեմնապես ճաշի մնալ յուրյանց մոտ, քանզի յեսաևանությունը չեր քուրմ տալիս։— Այժմ իմ ճաշս

յնկած կլինի պանդոկից, ասում էի նորանց և դուրս թռչում, որպեսզի քանի կոպեկ մոխելով ապրում։

Ոդոստոս 15-ն էր, երբ յես ակնկալում հասով ապասում էի Սարգիս արքայազնին, բայց նա չնկատվ։ Այդ որը քսան կոպեկ էար։ Այդ գումարը անհնար էի յես լվացարարի պաշտոնն ինքս կատարելով. մուքը դնեինն առնելուն պես պատռվի էիմում էի գնում որը, հանում փոխնորդա և առանց տապնի լվանում, անձնկում գնում և առավոտը չորացած մաքուր հագնում։ Մոռացա ասեմ, որ մահճի կոթիկ չունեի. քաղցից խառը մահճի անդ էր քնում, իսկ վերմակի փոխարեն ծառայում էր իմ չուխան. ամառը այդ բանում ինձ ոգնում էր։

13 Այդ որն էր, որ ուրախ արամազրությամբ վերադարձա տրամաբանյան վերջ ազատ ելնում ծածկվից։ Ի՞նչ պատճառ և անելի յես վինչև արքայազնը գալուստը, ժամանականց, ինչպես լսվում էր, նա ուշանալու. յես վինչև ամսի վերջը կամ ավելի։

— Վոչինչ, հիմարիկ և կապրիմ, ասացի յես և մյուս որը առավոտյան վաղ հինգ կոպեկանոց մի հաց գնեցի, չորս հավասար բաժին արի այն և որը չորս մասի բաժանելով յուրաքանչյուր մասում մի կտորը կերա, կուրի ջուրն էլ վրան խմեցի։ Փորձա հացկից վատավորանա, կոլամբոսի դյուտումը որպեսզի հինգ կոպեկի հացով բավականանում էի։ Ուրեմն մի ամբողջ ամիս կյանքս ապահովացած է, վինչև ուրիշ չարտղնա գնացքը չպատահեն։

Ճի՛վ պատահեցավ, և՛ հաջող անցավ. մի ակտրուքյուն վերա հասավ, վոտքերիս ուժը պակասեց, աչքերս մթնել սկսացին, բայց իմ ամենուրյա մխիթարիչ ծերտանի Ամբրիկյանը յուր բարեսիրտությամբ դարմանը գտավ։ ուշագնից ինձ գալուցի բժիշկ պ. Հոլհաննիսյանցի[28] մոտ, գնացինք գրել ավից և գալուցի գնացանը տեսավ, ի հարկի գալուցի, ինձ համար գնդ բերել ավից և առաջացրից, վորով և նյութական հարստությունս վերա չհասավ։

Իմ խնդիրցս էր. ընչի՞ս՝ Հոլհաննես ազգային չլսեի, ընչի՞ս գոռոզաբար մերժեի նորա քաղցր հյուրասիրական

և հայրական առաջարկությունը, բնչո՞ւ չհամաձայի յուր տար, որ հիմնադամասի։

Այսպես քիչ աշխատ, կրթական[ի]կան պրոցեսյան զրաչի չեր լինելու անպատճառ 16-ի առաջարը, չեքե 15-ի չերեկոյան վաստակ գանգատների գրգռանջոցը ինձ պատրա չվատացներ մենաբանելու և արտես բարեխոսներ ուրախության անուսքյանը չհետևելը։— Վերջապես չեկավ չքուկը բակը առաջանձնից, ուժեղքը դնալի վատքը վազեցին, իսկ չես չեկեղեցու պատը քնքշորեն համբուրելով վերադարձա իսկիկս անհոգ և միտքս։ Այդ պիչերվան քունս առվորականից քաղցր անցավ։

[3]

14 Վերադարձը գալուստից մի քանի որ հատավ, մի փոչտա և տաք օր, չեքեկոյան բոլորովին ուշ, Իրիկվի այն ժամանակվան միակ պրոտորան Դատարկին վերա հանկարծակի վերից քաղցած հեղեղանման անձրևը ուրիշների հետ և ինձ վտանգից զնողի իմ պարտատու, բայց 100 քայլաչափ անցած անձրևաջուրը պլխից մտել, վատաբերել իջնում էր։

Ամենքդ և չատակ, խորհեցի և տնից ու տնեղ կանգ առա։ Ի՞նչ պետք և անհամ տանը, մտածեմ, վերադարձ։ վտանգդ բոլորը հետ ունեմ, մինչև լուսա հագիվ չդադարնա, մեկնաբանդամ պիչերը հո անցնելու չեմ։ Կարերքը չատացնում և իմացակցությունը. աչքս քնկավ մատիկ անձրևից մենկ վերա, ուր քնակվում էր իմ համալսյուղացի, այժմ հանդուցյալ Հովհաննես Տեր-Հովսեփյանցը[20], պրոֆեսորքը ուսուցչչը։ Մատենիկ և գուռը առավիկ բացվեցավ մեկ տարեց հետևեցին։ Կերեկ առանուանքին էլ զարմացան, ո՞վ պետք և լիներ այս հեղեղին գուռը բացողը. Դատարկ խոսքն ցած իջավ և նեղս քաղցից ինձ, քրքջալով մեկնեց։

—Տանեն [ի] պատանը, պատասխանեց իմ հարցին Դատարկ, բայց այդ գրությամբ գուռ ի՞նչպես պետք և մեր գար։

—Դու ապրանուես ուսուր և խնդրեր պյասեց ոչ. Հովհաննեսին։

Պատասխանը վերջապես ավելորդ էր. առանգությանքով գըլխին չերեսց գարմացամարք ճրագը ձեռքին ինքը, հյուրասեր առանուանքը, յուր տան պատասխանվածը մի քանի պիտանությա-

ներսով և ձայնս ճանաչելուն պես չտատով ներքև իջավ ու անմիջապես հրամայից ծառային բերել ինձ համար յուր հագուստներից։

—Փոխնորդից մինչև դուլպանները և կոշիկները, պ. Հովհաննես, [առացի]*) յես. ի դեպ, յիշեստրքիչ նուշնակս քոզ բերի ու առնուր, որպեն լվացված եմ։

Շնորհակալությունս պարտնին վոչ միայն յուր քաղցր հյուրընկալությանն համար, այլ[և] այն յիշողանքի դեպքի, վորի պատճառն ինքն եղավ։

Սիրալիր տանուտերս հրամիրելով յուր անդյակը, առաջարկից ինձ մի դիրք վարժարել, իսկ ինքը ներողություն խնդրելով գնաց պարապելու յուր խնամոցը հանձնված գիմնազիստներից հետ։ Գիրքը նոր եր ինձ համար։ Էվենք Հայաստանից և Աշխատասեր Արովյանց բառերը լսելիցին իմ հետաքրքրությունս, գնա չկացած մի քանի անգամ չվարժած նման ձեռքումս շուռ ի շուռ ածի և սկսանցի հատաջարաձից[46]։

Դժվար և ինձ պատմել այն ապարվարությունը և այն հոգեհուզմունքները, վոր անընդհատ միմյանց հետևվում եյին։ Մի րոպե ապատատաք տրտմություն, միւսա վարդևների ապատատաք ուրախություն, յիրերոդ ակնքատրքիլ նատած տեղս անհնարին վատվատալուններ և յես ինչ գիտեմ ընչեր եյին պատահում հետս։ Քանի եր, վոր ատենատրս գնացել եր և ետս վոչ վոք չկար, տատս քիե վոչ դուրս կատկրին և հրամարանոց տանեյին։

Քե ինչպես անցավ ժամանակը, վոչինչ չեմ կարող ասել, քանզ զգացի մի ժամանակ, վոր ամբ կուտա մի բան ծակում եր և մի հետաքրր տեղից արձագանքի նման բան և ասկանչիս գիտչում։ Կարելի յե ևլի ուշագրություն չտանեյի, յիրե արդեն գիրքը վերջացրած չլինեյի։

—Ա՛յ տղա, վերացե՞լ ես, խլացե՞լ ես, քե անգա՞ յես, հինգ րոպե կա քեզ հրում և գոչում եմ, չես պատասխանում։

—Ի՞նչ եր ասա, պ. Հովհաննես, ասացիք տղայիմ, ի՞նչ և անում այս Արովյանցը, այս ինչ նորանշան և սքանչելի յերևույթի մեր գրականության մեջ, ո՞ւր եր մինչև հիմա այս անգին գանձը քաղցրած։

*) Բնագրում՝ պատասխանեցի։

—Ա՛յո, մինչեռ ազատությունը թողել և եմ վերա, այսօր ամենքի խոսելիքը և գաղելիքը վերջը հայտնելն է, պատիվ և փառք Հ. Փանդոյանցին[90] յուր հրատարակության համեմ։

—Ցավ ընչո՞ւ, պ. Հովհաննես, հետևողներ չունենա Աբովյանցը, ընչո՞ւ գուրկ պահել մեր ժողովրդին ընթերցասիրությունից, հերիք չէր մեր պրակտանությունը մի վատ գաղափարդի անպահանջությունն թողնել։

—Մենք չատ ենք խոսել այդ մասին, բայց ո՞ւր և այսօր մեր մեջ գործ չավդովը գնացող, հենց չկարծես։

16 —Փորձենք հանցանք հո չի՞։

—Ի՞նչ և դիտավորություն, — քեռահոգատարական ժպիտով հարցրեց ինձ։

—Այս չափով չեղած, կիսով պակասը ներելի՞ կե։

—Գաղտնի պրժանավորությունն ել մեզ համար քաղցր և ընդունելի կե։

—Ձեմ խոստանում լիակատար հաջողություն համար, բայց ամեն իմ ձեռքը, կես տրան աշակերտելու կեմ։

—Յանկանում եմ վերլուծե իրագործումն, բայց ընթերքը վազուց պատրաստ և, աշխատիր կշարունակենք գինու ապրելության ներքո։

Ընթերքից հետո ավելք Հարությունին անկողնում պատահած կրկին կարգացի[91]։

4

Աշխատացել և, Մարգիս յեպիսկոպոսի ընդհիվ կես տող եմ գտել Ներկայացս Տեր-Հակոբյանցի՝ Մարգոս վրդովելի[92] նորագույց պատմելությունը. առաջին 10 տանելի առնիկ, քնարկարան, ասելիք, որը 6 ժամ պարտավորական գաղափարությունն, 7 ժամ գաղափիլոցից ազատ ժամերը վերակացությունն,— ուրախությունից վազ[հրա] գնացիկը կար[վ]ել են։ Բազդիս գոնեիրը բացվում են. Տեր-Հակոբյանցը գիշեր խնդրանացս, 200 տանելի կանխիկ վարձ ավելց ինձ ուղարկել Աշտարակ՝ հոգս պարտքը վճարելուն, նույն քանում մի աշակերտուհի, մի սիրունիկ 12 տարեկան օրիորդ, առաջին քիչ տանելի վճարելով ինձ հարկերնե առվորելու, խլից վերակացության ժամերից մեկը։ Ներքնյան գաղտնի իմ համաքնակից ավազ վերակացուն ել առաջին հինգ տանելով որը

յերեք ժամ գաստավուքիյան գառավ ինձ համար ժանկու-
քիյանս առաջնորդական գործերի պատրաստական գտաստան 120
աշակերտներին վերա[49], ասել և քիչ ամիսը 18 ժանիք առճիկ
ունիմ, [ի]նչը ես ուրախությամբ ինձ գիշերվան մի քանի ժամերը
նվիրել յերաժշտական ցնորքներս ի գլուխ առնելու[50]: Վեց
քերթից մի մեծ անտառի կողնից և առաջին գիշերը
Վառ և Վարդիթեին-ի առաջին գլուխը կարդացի: Գրեցի,
մի քանի անգամ կարդացի և վեր կացա առավոտը շատերից
ներքնատան գործոցը:

17 — Գոռ՛ա[51], սիրելիս, խնդրեցի իմ բնակիր ուսուցչին,
քերթ լանցի, վոր վերին գաստրանումը առաջին գասը պա-
տասխանես յի իմ հայկազանության ուսուցիչ և առանձնա-
պես ինձ վերա խնամք տանող Հակոբ վարժապետ Գաբել-
յանցին[52], Գոռա, նվիրիր այսոր ինձ քո ազատ ժամերդ և
քաղց տուր գնալ Հակոբ վարժապետի գասը լսելու:

Ի՞նչ կասիք, վոր Գոռասը սիրով ընկերացավ և յես ինձ
նեղս ձգելով գասատրոնը, գասս վարժապետի առաջին մի
շաբաթվա[53] տեսարան, վոր նոր սկսում եր ուշդիլ:

—Տուր, Գոռ, քեֆախտը նեղս ծծելով ժպտաց ինձ
հարյր վարժապետս և սկսեց կարդալ գրվածքս:

Սիրտս ժամացուցյի յեր նմանում, քանի վարժապետը
քաղ հատս արտասանությամբ շարունակում եր կարդալը,
այնքան արտի գործիքը ատատկանում եյին:

— Գա՛ց, քեֆախտը կրկնեց գրիչը վեր դնելով վարժա-
պետը և աչքերը առատապին հառելով մոտենց:

Նոր չեր ապր հարցերը ինձ համար. յես հասկացա, վոր
վարժապետս հաճո յեզավ աշխատությունս և ինքը պատ-
րաստվում եր բան ավելացնել: Սրտիս և քեղավ, գասերի
իմ Գոռչը, ինձ[ինքնի]ց նա և հավանական վատահությամբ
յերկու տող ավելացրեց: Ճնշե վոչինչ և չասեր, սրա
յերկու տողը բավական եր ինձ վոգևորելու և ամբողջ
գրվածքիս ուղղությունն տալու: Բայց նա վերջացրեց ըն-
թերցումը և կրկին հավանական ժպիտով շարժեց գլուխն
ու՝ գա՛ց, ասաց, լավ կա սկսել, շարունակիր, իմ գաստրա-
պետներս կատարվելու յե[ն], աշխարհատարած հարաչա-
ժշտիներից մեկը դու պետք է լինես: Հիմի Մոսքին[54] ու
Առաքել Սմբատյանցին[55] ավետիս գնալ և հայկազով, քոզ

համհոլին աշխարհագրական դրամագլխական կողմ դարձնելը։

18 Ճիշ համակցա վարժապետիս հիշողությունը. ինքը միևն հիանալի, քաղցր և դյուրըմբռնելի գրություն էր, միևն չափազանց խորհուրդ էր տալիս յուր առնելիքին կարդալ նախնյաց մատենագրությունները, միևն աշխարհագրության շատ սակավ էր գրում, բայց ինքի պատճառն էր աշխարհագրություն։ Շատ անգամ էր գասատուները գասատվերում Մաթեմ և Առաքել Արտաշատյանցի աշխարհիկ կողմն գիմ անեցած անհաշտ քշնամությունը։

—Արտյանցը միակ կողմը բայց ազգ, ամենացրնց վարժապետը, շարունակիր, չքողնես։

—Ամեն շուտ ասացիք, վար գալ ինձ առաջնորդիցիք անցյալ տարի գրած ճեռագրե վասանակության, վար պրոտեստիցիք և վճռագրե[93] մեզ ազգեն ապրելոյ, հնդծավորնցի կնո։

—Ձի՛, ասաց, չորքարքությունն ամենացրվ և, ազգ մի վարժ էր և իմ ծնե ծառայելին համառոտությունն[94]. ուրիշը խոստովանած, կերկուսա էլ հարյր Ամերյան — նահապետին երկրե համացրնել, բայց ազգ վիճաբանությունով գրա Արտյանցը չամիրեին ևս հետևում. շնորհակալություն եմ։

Թեպետ կերևա կարծրում ե, հիշողությունս մեզ Ամերյա կոչնակատունն և Հակոբ վարժապետ Գարնեյանցին հիշելուս, բայց անցյալությունը պահանջում և խոստովանել իմ ապերախտությունս գեպի ազգ կերկու անձնավորություններս։ Նորա կերկուքյանեն ևս ինձ բարիքարներ են կղել. կերկուս—կերեք ամեն գպրոցը թողնելուց հետո, Ներսես կաթուղիկոսի կարճ միջոցով ընկճածեին գնացած միջոցը, կարնեցրնցը ինձ ասպնջականե և կերկու յուր տունը և վերջը համոզել, բայց յես ապերախտ եմ գանվել նորա գեմ. չնայելով զգվանքը ընդունելությանց և վարչությանցը, յես միշտ խոսքս եմ ասել նորանից և մխայիլ նորա 19 հանգստուկ բանակցին։

— Գա՛ր, ո՞ւր ես կորած, շրշուում եր ինձ վարժապետը, բայց յես կասկածվիլ եմ և գանազան պատրվակներով գանվիլ։

—Գա՛ր, ուշ ազգ չարքի, քեզ ի՞նչ ազգ, վար ժառա չես

դալիս, չես կամենում եմ շնորհավորել քո Վոռա և Վարդիթեր-ի ընդհանուր ընդունելությունը, մի որ նրանց վրայից կորից հառաչա վարժապետս: Ես հանդիպումն առնեցա ասել, որ համոզմունքիս ընդդեմ չեմ կարող դնալ:

—Դո՛ւ պիտես, որպէս խորքից ցավակցական հառաչանքով պատասխանեց վարժապետս և հեռացավ: Ամո՛թ ինձ, որ նրա աչքերում արտասուքից չիթիթ նկատեցի և չմտածեցա, հենց վրայից մի բիլին վոտքերն չընկա և նրան ոտքերն չխնդրեցի. ընդհակառակը, զուտ պարտք մեծ հոգիանարկ ատրած պիճուրի նման վիրա բարձր, հպարտաբար ձգեցի վրան և գնացի*): Բերթ չեմ սխալվում, վնասանիք-ի[84] մեջ արդեն գուցա նր կինել անդրանիկ վիպասանությունս կիրթորդ կատրը: Թվականը 1860-ն եր և մարտ ամիսը[85]:

Գաղտնի և տյառնով մեջ թերել Վոռա և Վարդիթեր-ի ցուցա տեսնելու դրդիչ հանգամանքը:

Մանրամասնությունները որ ըստ ոչնչի արժիլանում են, բնական կարգով շրջանս ընդլայնում և և չես գիտ Տեր-Հակոբյանցի մոտ եմ:

Գ. Աղեքսանդր Բերիցյանցը[86], իմ դիմաստիական բնավորիցս, մեր գրականական ժողովներին դիմաստը պատճառներից մեկը, մի կերպիս ինձ մոտ և գալիս:

Զանցնենք. դիմաստիական հիմնարկության գաղտնությունից և Ներսիսյան գալցից նորամարտներից մի քանիսը, շեմ հիշում ուր մոտ, շարաթը մի անգամ ժողովում և հայերին ընթերցանություններ էլինք պարտադրում. այդ ընկերությունը մի կերպով ու կարգի անուն ես հատկացրել էլինք, որ չեմ մոռանում. Բերիցյանցը դիմաստիներից եր[87]: 1859 թվի վերջերումն եր այդ:

20 —Տնոքանդ, ել ո՞ր որթի համար ես պահել այնտեղությունդ, գոչից Բերիցյանցը, կերբ յուր խնդրանք ընթերցումս վերջացրի. մենք այդ կտակնք և վարժապետությունն

*) Իմ անհամակրանքս գեպի իմ կերկու բարերարները քանի գնում ավելանում եր այդ մինչդին ընդհանրացած շանչիական և հակաքանդիական հնչուտ խնդրի առթիվ. վերջը կասեմ: Քե ո՞ւր հասավ և ինչքան թ-նգ հասավ ինձ վրա ազդեցությունս Ծ. Հ.

ես կասեք, մենք առաջիկա հունվարին ամսագիրը պիտի հրատարակենք, մենք ընկերություն ունինք, Համբարձում Ենֆիաճյանն[19] և Ազարեդյանն[20] են գլխավոր անդամները, ես վազը Համբարձումին կասեմ և ձեզ նորան կներկայացնեմ։ Շատ լավ է, շատ լավ է, դու մեզ պետք ես, սիրտ ունիմ ինձ ներքեցյանցը։

Մինչև այսօր ել չեմ հասկանում ինչպես կեզավ, որ Ներքեցյանցը ապագայումը անմիջական ընկերությունն կամ մասնակցությունն չունենալով «Կռունկ»-ի խմբագրական ընկերությանը, բայց արդարև միշտ որը գնեի հանդես նորա հետ միասին ներկայացա Համբարձում Ենֆիաճյանցին, ծանոթացա հետը և կարդացի գրվածքից մի կերկու գլուխ։

—Նորից սկսի՛ր, ասաց ուրախալիր Ենֆիաճյանցը, կերը նեղա կեկավ մի կարճահասակ գեղեցկադեմ կիսխոստոզ և առճակատ բորբոսով վողջունելուց հետո ձևոք տվեց ինձ, անվանելով յուրյան Մարկոս Ազարեդյան։

— Ու՛ Համբարձում աղա, ծո մեր գործը կհաջողի, կնայես գեռ չկատած ինչ աշխատակիցներ և հոդվածներ կունենանք։ Չիյտեմ պիտի համաձայնի քե վոչ, միայն ասրվելն այսօր յես մեր խմբագրության կարևոր անդամներին մեկը կճանաչեմ։

—Իսկ յես այս բոպեիցդ կխնդրեմ ասրան մեր մշտնջենավոր աշխատակից լինելով հանդերձ, հայտնել յուր պատմանները խոպան խմբագրատունը տեղափոխելու և առաջիկա խմբագրի ոգնական ու արտագրիչ լինելու։

Առաջ՝ կատարած. քորթ պաշտոնեայս քոպի*) և
21 բանվականին ռոճիկով ու վճռա և Վարդիվճիրշ-ը ամառվընց արտատպված 600 հատ գիրք առանձրու. պայմանով մատ խմբագրատունը, անհնկատիկ լինելով ենֆիաճյանի ստացած վարպետաց, յերկու յեղբայրք կ. Պոլսեցի Ազարյաններին։

Իմ մասնակցությամբ յեղած առաջին ժողովումը ամառվընը կնքվելուց վերա հայոց աշխարհին անունով։

Առաջիկա 1860 թվի հունվարին քառավ «Կռունկ»-ը[21]։

Ամբագրությանը քիչ համակրանքով մասնակցում և-

---

*) Քոպ ընդունի ու. նին. Տեր-Հակոբյ-ենցը արտանց չնորհակալությունի յուր մարգասիրաբար և նիրոգամասրար ինձ ազատ կացուցանելու համար։ Մ. Ա.

յին մի քանի յերկտասարդներ և ժողովներին հաճախում, բայց մշտականներն եյին հրատարակիչ Համբ. Յովհաննեսյանցը, խմբագիր Մարկոս Ազարեգյանը, Գարեգին Մուրատյանը և Գևորգ Գուրյանցը։

***

Մոտ յերկու տարի աշխատակցում եյի Փեռունդ-ին։ «Մոտ և Վարդկիներ»-ս վերջանալ և Ծանոթացրեց ինձ ընթերցող հասարակության հետ, բայց և այնպես 600 տպված որինակներից 150 հատ մնացին բաժանորդագրերին ուղարկվելուց[21]. Մատյանը գանազան հատատուկներից և մանավանդ բառերկամներին ընծա տալով ամեն քայլ ասի։ Պահելու տեղ չունեյի. յերևակայական ցնորքներիս և ինքնասիրությանս տեղիք ամեն տեսակ իրականություններ, անընթերցասիրություններ մերայնոց մեջ չշահելի կերպով կենդանացավ առաջիս և յես կիսահուսահատ, սրտակոտոր
22 քայլ խմբագրություններ*)։ Քայլ, բայց պատանեկական տարիները արյունս յեռացնում եին և գործունեյություն են պահանջում։

[5]

Անցյալ ձմեռ մի քանի տպարյք Մխք. Պատկանյանցի[22] առաջնորդությամբ հայկական նեղկատարմանց ճաշկին եյին տվել Քրիքլիի հարեմին[23]։ Նեղտեյան դպրոցի աշակերտները Հանրը վարժապետի և Ամասիլիքյան Սողոմոնի[24] դեկավարությամբ մի յերկու նեղկատարում եք տվել եյին դպրոցի հին շինության դահլեճում[25]։ 1862 թվի սկզբներում եր, վոր մոքսում հղացավ մի հատատատ հայ քատրոնական խմբի ստեղծագործությունը[26]։ Նեղտեյան ղատատմնադրանի մի յերկու ամսատոմարի աշակերտաց հետ խորհրդակցելուց հետո, հանդուցյալ Թոմեան Զարդիղյանցի հետ մի որ յերեսս խաչակնքեցի և Գրիգոր Խմբիրյանի[27] դուռը թակեցի։ Գրիգոր Խմբիրյանցին մեր ընկերությունից վոչ վոք ծանոթ չեր և վոչ յերեսը տեսել եյինք։ Յերբեմնապես խմբագրու-

---

*) Տրագրային ցնդում (լուսանցքում)՝
Գրիգ Փոստոգրաֆիա տոմարներու տակիր. բազգատան անունով Մարգիս Զալալյանցի և յուրայոց մերկացրած [?] հալածանքներս. Նեղտեյան դպրոցի կանոնագրություններ։

քյան մեջ լսել էր նորա յետաձգելի և քաղաքական վարքագիծ մասին և այդ բանական էր ինձ պատկառանքով մոտենալ նորա գործը:

Ես և ընկերս ապատում էինք Իզմիրյանցի մեջ գտնել մի բարեբարո՛ն, վանեմացիմ և քրիստ ցցած անձնավորություն, որ ամենայնիւ վարքի վերա կանգնացրած արժանացնելու չի մեզ, անձնական արարածներիս, մի յերկու կարճ նախադասութիւն: Բայց սխալվեցանք, անժամանակ սպառնալիքս տեսնելու տեղ ինքը դիմավորեց մեզ և իրրև նախածանոթ ընկերք յերկուքիս մեջ տեղով կուռնելու բոլոր բարձրացրեց բաղկաթոռն վերա:

—Նայեցեք ինչո՞ւ. Հանկարծ վարժապետին և Պատկանյանցին չդիմեցիք, հարցրեց նա, յերբ իմացավ մեր մոտ գալուն պատճառը՝ թիֆլիսում հաստատ քաղաքական խոսքեր կազմելու:

23 — Դիմել ենք պ. Իզմիրյանց, բայց անհաջողութիւն ենք հանդիպել:

—Պատմեցե՛ք:

—Ծղոտիցն ինձ հետ մի քանի ընկերակիցներ և նեղհայացս Հակոբ վարժապետին: Մեր բաղձից տյնտեղ գտանք և Պատկանյանցին: Վարժապետը այդ միջոցում խոսել էր Պատկանյանցի հետ:

Լսելով մեր ցանկութիւնը, Պատկանյանցը չատ ուրախացավ, խոստացավ գործակցել մեզ, խոստացավ տալ չտեսնված բնութիւնը ձեռք բերել մեզ համար և այլ այդպիսի խոստումներ: Իմ խնդրատացը հրամիրեց և Պատկանյանցին, վարժապետը յուրյան հատուկ առնութիւնը հանդիմանեց ինձ և հանձնեց յուր գործ «Վարդան Մամիկոնյանը» վերանորոգութիւնը»:— Կարգա՛, հրամայեց, Պատ, Ադերձեցյանցի՞ հետ մատեանով արեք ձեր նկատողութիւնքը և յերբ հավանիք, առանց Պատկանյանների միջնորդութիւն յես Ադամանդեցյանցի գործակցութիւնը և՛ դյուրս կկանգնեմ իմ գրիչն և՛ հառաջ կտանեմ (ուրախ եմ, Պատ՛չ, չտրտնջացիր խնդիրը, վոր յես և դու վիրջապես հաշտվելու ենք): Ամբա՛ն ի քառնդ, առջագրին յերեկը առնելով ընկերացս հետ գնացի յես ինքնաք ժամը 11-ին գիշերը և հարթուղի քաղից ցած իջանք:

Ախա՛ղ անհոգատեսութիւնս, վատահացել եյինք Հակոբ

վարժապետի աչակերտները՝ մատիտով ջնջոցներ գործիքների լուսանցքում մեր նկատողությունները գրել։ Մեր յուրաքանչյուր տնային բարկացած չէիլ տանել վարժապետից, միասամայն կրակ թափնեց դլխներիս և պարզ ի պարզս ասաց, որ ինքը ամիսս և համարում յուր թանկագին ժամերը զոհել մեր նման փծիկներին և չնչին մանուկներին համար և որ մեկայն ինքը չի մոռանալիլ, քանդ անգամ չի տալ ուրեքեն ումևիցե ձեռքով իրապարծելու մեր մեքը։ Այն ևս չատ քաջ հայտնի չի ինձ, ասաց, որ ինքն չեռառնվեմ, քաղաքացիս որ մեկի պարծը չի։

Գլխիկոր յերեկինեցինք և չորեքհինեցինք Աղբիրեղյանցի հետ մեր աղերսանքը՝ նորել մեր հանդգնությանը, բայց վարժապետը անդնդ մնաց։

24 Անիծելով մեր որը, հուսահատ դուրս քիվանք վարժապետի մոտից և յերեք որ խնդքի չեկինք գալիս, մինչև որ ասատր, նորևս ընկերակից Զարդիղյանցի հետ, ձեր խոհական խորհրդին կարոտած սպասում ենք ձեր կողմից կարևիցակից ողնության։

—Բայց ընչո՞ւ պատեպատ ատյքոքել, ասաց Իշմիրյանցը, լավ չի՞ր ուղղակի խոսքը կազմակերպել և քաղաքական քաղաքավարությունները չպատնեշել։

—Հնազարվո՞ր և ապրդյոք, կասո՞ն։

—Ես կարծում եմ որինաց ընդդեմ վոչինչ չկա ապրանք, քաղաքանը քաղաքական և և քաղաքի բնակչաց ներամանությունը հայ, որոնց համար ուրախալի կլինենք չարաքը մի անգամ մի ներկայացում անենք մայրենի լեզվով։

—Գնացինք ապատ, մի՛ վհատեք, հուսադրեց Իշմիրյանցը, յես վաղը ամ հետ ինչ խոսելու չի կանեմ և յերբորդ որը յեկեք մի վճռական պատասխան կտամ ձեզ։

—Այս յերեկո ժողով ենք նշանակել քաջկապետ Հարության] Հովհաննիսյանցի մոտ, հայտնեց ինձ Իշմիրյանցը, դու ևս առ քո ընկերներիդ և ժամը ութին ներկա յեղեք, որնեղ կլինեն Հակոբ վարժապետը, Մկրտչել Պատկանյանցը և Աբամելիքյանցը։

—Բայց պ. Իշմիրյանց, վարժապետը խոսալ և Պատկան-

յանցի հետ, մեզ հետ եւ չի ցանկանում զոհվել, ավելորդ չե՞ր նորանց հրավիրելը։

— Վոյի՛նչ, հմայեցնենք ըոլորիդ և մի յելքի կզանք։

***

Ժողով գնալուց առաջ հարկավոր է նկարագրել Կարնեցյանցի և Պատկանյանցի խառվուքյան պատճառը։

Պատկանյանցը յուր նեղկացություններից մեկուսի անցյալ տարին ուկնարկություն եր արել Կարնեցյանցի ընտանեկան կյանքի կեսուրի վերա[70]։

Վարժապետը արտաճնա գնալ ուշեց Պատկանյանցին յուր խմբով ներսիսյան հին դպրոցի գահլիճից և նեղկացրնց յուր հանդեսահոլյակ «Շուշանիկ»-ը[71], վոր մեծ ընդունելություն գտավ հասարակություններից։ Զեմ հիշում ապրիլ՞ն եր այդ ժամանակ «Շուշանիկ»-ը, քե ձեռագիր[72]։

Պատկանյանցը մի փոքրիկ բրոշյուրով ցեխը կոխեց վարժապետի «Շուշանիկ»-ը[73] և իրրև կատարելագործություն որինակ գրեց ինքը «Շուշանիկ» անունով ուրիշ վոգեբերություն[74], վորը քանի անգամ կամեցավ թեմի վերա գնել, բայց Շեմախանյանցի արահը անհարմար եր (Պատկանյանցը այդ արահում մի քանի նեղկացություններ ավեց), իսկ ներսիսյան գպրոցի գահլիճը վարժապետի ահից վոտ դնել չեր համարձակում։

Մեր խումբը կազմելու միջոցին, բացի Պատկանյանցի քանի մի անդամն ալեհասներից, հրապարակի վերա գրված եյին Հակոբ վարժապետի և Պատկանյանցի «Շուշանիկ»-ները և վարժապետի «Վարդան»-ը։

***

Հովհաննիսյանցի տան ժողովը ավելի եր. նեղքանը շատվել եյին, նորանկազմիլիք խմբի անդամներ, բացի վարժապետի և Պատկանյանցի աշակերտներ, իսկ վերի կողմը տան տերը, Իշմիրյանցը, [1 անընթեռնելի] յերեք վարժապետներ և մի քանի ազգանք, վորոնց հետ ծանոթանալու վո՛չ վատահություն և վո՛չ պատիվ ունեցանք։ Հետզհետե մեզանից ճանաչեցինք, վոր յեկել են իշխան Մելքայել Աբռանյան բնեհրուդյանցը, իշխ. Գրիգոր բնեհրուդյանցը, Բարսեղ Մոլչյանցը և այլ ուրիշներ։

Շատ վիճաբանություններ յեղան, Իշմիրյանցը և Հովհաննիսյանցը յուրյանց վերա առան քաղաքական քա-

բանի ձեռք բերելը, միայն ապահովել իր խաղացանկ ոգին, բայց Հակոբ վարժապետը անկարելի էր։— Վո՛չ կհաջողիք ձեռք բերել, ասաց, և վո՛չ մենք կհամաձայնենք այդ անվրդով մանուկներին հետ զոհ բռնել։ Թևոնս Մխայել Սեբաստիացին հետ մեր միջև բնչ պատահած չէր, ամենացրեց նա, բայց հուսամ, որ դա նշ ժամանակաւոր չի լինել դացա հետ։

—Այո՛, վառա՛զ Ցանկով Գրիգորիչ, այո, շուտով պատասխանել բարեմիտ Պատկանյանցը և միշ քաղաքական կարծիքներն ձեռքը ու հաշտվեց։

26 —Վարժապե՛տ, տեղիցս վեր կացա չեմ և խոնարհաբար մի քանի հարցում կնեմ, խոստովանելով միանգամայն իմ հանցանքս դեպի ձեր հայրական քաղցր ակնարկությունը, ազաչում եմ, մորմոքեսև հաշտվեցաք մեր սիրելի Պատկանյան վարժապետի հետ, նեղոզամիտ գանգատներ դեպի ձեր միջերկի մորդիքը և կրկնիք միասին ձեռք ձեռքի տված առաքինորդներ դեպի հայ քաղաքական վերակենդանության դարձը։

—Մենք նա ձայնակցում ենք պարչյանցին, միաբեր կանոնացին ընկերքս, ոգևնցի՛ք մեզ։

—Շատ լավ են ասում, վարժապե՛տ, ձայն ձայնի տվին բազմակամներդը, հանձն առնք և շուտով մեզ մի նեղկացյացում տվեք քաղաքական քաղաքներում։

Փակվեց վարժապետի սիրտը, ժպտաց կրկնակ և խաղաղության ձայնը հնչեցավ։

Թվարտաշեցին հարցը վերջացավ եր, ի՞նչ ենք նեղկացյանում. կրկնք պիեսայից վարի՞ն ենք նախապատվություն տալու. կարմիրյանցի «Վարդանը» անհարմար լինելուն նորից հանդգնեցավ կոս. մնացել էր կրկնք «Շուշանիկ»-ները։

Վճռվեցավ ընտրությունը թողուլ խոբի վերա. և կոս, խոստովանելով հանցանքս, ձայն տվի Պատկանյանցի «Շուշանիկ»-ի համար, պատճառելով թե կարմիրյանցինը արդեն հայտնի չի հասարակության, թող Պատկանյանցի աշխատությունը նա լույս աշխարհ գա։

Ինձ հետ անկարծիք համաձայնեցան ընկերները։

—Խոկ չեմի վո՛չ կոս տամ իմ պիեսաս և վո՛չ Մխա-

յել Սերաֆիմիչը, մատ խառնեց նորից վարժապետը, այն ժամանակ ի՞նչ կանես, Պողոս։

—Այո՛, մատաղ Պողոսյանց, այո՛, վոչ յես կատամ և վոչ Ջանով Ջեղարիչը, դու ի՞նչ պետք է անես, արձագանք տվից խնդրե Պատկանյանցը։

— Ջանկալի հիմնիր, վարժապետ, ասացի, ձեր հովանավորության ներքո գտնվիլ, նաև յերբե դուք տյագանե իշխանների խոսքը արհամարհում և հետամուտ եք, յես իմ բնիկ ցեղս հետ միասին կխնդրեմ տյա մեծապատիվ այցելություն և մատնամոտ ապա Իզմիրյանցի խնամատարությունը և քաղցրանի իրավունքը ձեռք բերելուն պետ կդնեմ բեմի վերա հայր Կորնել Գալիքյանի[75] վարձակ ի՞նչ[76]։

—Այն կատի լեզվով գրածն ես ասո՞ւմ, մատաղ Պողոսյան։

—Կատի լեզվով է, այո՛, ընչանցի վեռա խոսքի վերա, խոստովանեմ՝ վարժապետին ծանկնալու համար (վարժապետն ես իրան դաշինակ կոտ յեր, նուն մաքով գրած ածից կոտ բառը և Պատկանյանցը)։ Կատի լեզվով է, քանց վարժապետին քաջ հայտնի չե, վոր յես այն կատի բառերը կարող եմ արտասանել ճաքուր բարբառի պես։

—Այո՛, այո՛, Պողոը կարող է, քիմախտին գոռ ասլով հաստատեց վարժապետը։

—Շատ ես խոսում, Պողոսյանց, մենք մատաղ բժ. Հովհաննեսյանցը. իմ կամքն է, վոր ձեր յերեք վարժապետներից առաջուն գրածներ և մենք կխնդրենք Հակոբ վարժապետից իմանալ տյա անգամ Պատկանյանցի «Շուշանիկ»-ը նեղկոտյացնենք, յերկրորդ անգամին յուրը։

— Հնազանդ եմ, ար. բժիշկ։

—Ես ես ընդունում եմ Աբռնամ Իմանիչի առաջարկությունը, նորից ժպտաց յերևսին վարժապետը և վերնանվանած վճռեցյալ Պատկանյանցի «Շուշանիկ»-ը։

Ժողովը վերջացավ սկզբ ձեռնամոտվելու, քանց յես Հովհաննեսյանցի բանի չեմ գնում գուցա գալուս լսեցի Պատկանյանցի և Պատկանյանցի քշխիշը։

—Ջհաթվիս Սերաֆիմիչ, քեզ ազատում եր վարժապետը, մի քանի որ կրկնությունները շարունակի և վերջը մի

հնարքով մերժել պիեսադ տալը, քող ցրվի ոչխ անպտուղների խումբը և մենք Աբամելիքյանցի հետ յերեքով միասին արձնավոր կերպով գործ կտեսնենք։

—Հա՛, մատաղ, Շեղբիկ Ղան, լավ ես ասում, նորից արձանագնենք ավելց պարզամիտ Պատկանյանցը և ցրվեցանք։

Մեռ չհասահատվեցա և քնկերացս չհատանեցի...

6

28 Ղամիրյանցի և բժ. Հովհաննիսյանցի միջնորդությամբ իշխան Մազոն Թումանյանցը[77] հանձն եր առել մյուս որը խոսել քաղաքական քարտնի կապակցությամբ Տորոշելցվի հետ և առացել նորա համաձայնը 12 որից քարտոնը մի դիշեր մեղ դիջանելու 350 մանեթ վարձով։ Գումարի մեծությունը մեղ ապահովացրեց, բայց մեր նոր պաշտպաններից հույսը քաջալերեց։

Ձուկը կազմվեցավ, մեղ հետ միացավ և իմ մոտ բնակվող բարեկամ Վաղարշակ Շահխաթունյանցը[78]։ Պատկանյանցը ամեն յերեկո անընդհատ համախումբ և կրկնությունների, փորձերը հաջողություն ին խոստանում, պատրաստվում և Պատկանյանցի «Շուշանիկի»-ը. կանանց դերի համար լեզվական սեռի մտանոկցությունը քնավին անհնար համարելով հրաժարվել եմ դերոցկատոհիլ դիմնազիստներ։

Ուրբաթ որն և, առավիկա չորեքշաբթի ներկայացում ե, շտապում եմ Ներսիսյան դպրոց Պատկանյանցից խնդրելու ատիլյանները պատրաստելու, վերջանալի տանեմ տալ։

— Չե, մատա՛ղ, չե, չեմ տալիս իմ պիեսան, յուր համաղարտությամբը պատահանում և Պատկանյանցը։

— Ինչպե՞ս։

— Դերասաններից մի քանիսը, ի միջի վորոց գլխավորապես դու, անհարմար եք, պիտի փոխվին։

— Մեռ ուրախությամբ, վարժապետ, մյուսներին անուն ավիք։

— Կանացի դեր խաղացողները բոլորեքյան պետք չեն։ Մեկ կանայք կզտնենք կատա՛, ապա քե վոչ գնացեք հետացեք. ճշմարիտն ասած՝ Հակոբ վարժապետի սիրուն ել ձեր վերա կերպ չե, և ինձ խորհուրդ և տալիս չառալ։

—Ինձ չառանց և հայտնի այդ, ասացի, և վերադար-

ձա անկյանկա, ձեռք առի հայր Խորենի «Աշխարհ»-ն ու սկսեցի թարգմանել։

29 Ցերեկ ընթերցողը կմոտանի դառնել իմ աննկուն ձենը ու ընտրվելն կահկտասիք, շատ կխոսվի. քե իմ տունը, քե տատրակի բունը մեկ եր, յերկուս հատրակ միասին մահճակալներ եր անկյուններում դրած իմ և Աղերձյանցի համար. մի սպիտակ սեղան, մի կոտրած քանաքամանի և մի յերեք ու կես վոտանի աթոռ հետ լրացնում եր պարտես ամբողջ գործարանքը։

Վառելիքի պատրաստությունից առաջանում եր յերկու հյուրերի և տյա քանի որը կրկնությունն առաջ իսկույն ընդունում։ Ցեղ միասին գնում ճաշից հետո եյին ընկերներս ժողովելու և որը միտքը ինչ առարկանից ցուրտ եր, գրելը տաճկերեն մեջ հարմար բռնելու համար վառարանի առջև ծառայում եր ծոցս։

Այդ գրությամբ յերկրորդ գործադրությունը վերջացրել եյի թարգմանելուց, յերբ հանկարծ գուռս թացվեցավ և մի պարոն ալյապղնաով, վերարկուն նախասենյակում թողած՝ առաջ մտավ։

Պարոնին ինակտո առաջին անգամն եյի տեսնում, բայց բայլյամբից ճանաչեցի, նորա քայլվածքի մասին քանիցս ընկերներս պատմել եյին։

— Ա՞յս և Գառեգինցի կացարանը, ինձանից ավելի չվոխված, աննեկի կենտրոնում կանգնած հարցրեց պարոնը։

— Ներեցեք... կմկմացի, յես ինքս եմ Գառեգինցը...

— Ինդրեմ ծանոթանանք, Խոմանոս Աղերձյանց...

— Հազար ներողություն*), ա. Աղերձյանց, առանց ցրտությանն պատճառով կազատեիր ծածկեիր վերարկուդ։ Ենթադ անելիք նստելու։

Ձեռքով մեկ աթոռահենա [?] ցույց տվի և վերարկուն նորա բերելով ծածկեցի։

— Ի՞նչ եք գրում, մատնացույց արեց տետրակը։

— Քառրոնական պիեսա յեմ թարգմանում։

—Ա՛խ, շատ ուրախ եմ, այդ խոկ պատճառով և յես յեկել եմ առաջարկելու ձեզ իմ ընկեր գործակցությունս,

*) Հանում եմ հինդրեվով բառը

ինչ կարևոր կլինի զգեստի և քեմի համար, կարող ես մեր խանութից տանել տալ:

Այդտեղ կարճատես պատմեցի յես ոչ այն օրվան անցքը, երբ համար առանիկ վշտացավ ազգասեր պարոնը և խոստացավ ամեն հրամիջոց Մարկոս Աղաթեզյանին իրեն վարժ[70]:

Ճաշից հետո մեծ զժվարությամբ համոզեցի ընկերացս հետ վերնալ Կարնեյանցի և Պատկանյանցի վերա կատմած ամխաղաշարժունքից, անպահանջ ուժե վերա հույս դնել և «Արշակ»-ը պատրաստել:

Առավոտիկա չորեքշաբթի առավոտ քարտրանի տոմսակներդ վաճառքն սկսավ իմ կացարանումս 10 ժամին: Բավական և տանել, որ 11 ժամին և վերջ մի տոմսակ չմնաց և ահա հասկացվի քե ինչ եր տոմսակամաճառ խնդե Աղթեզյանցի գրությունը այդ մի ժամուանը:

Այդ որը մեր դռանը չծածկվեց, երկու մարդ կանգնած վաղացավ մուտքին նման ճայնում եյին տոմսակաց վերջանալու համար, բայց հավատող չկար, մինչև 10-ին չպահանջվելին, չնեղանային, հեռանալ չեր լինում:

20 հոգեկանոց տոմսակը չերեկոյան դեմ 3 մանեթի չեր ձեռքե ձեռք հասչոտկում:

Գալերեյի դռնապան խոտացին տոմսակները ժողովելով այցելուներից և յուր վրդում ձեռքով կրկին ծախելով 150 մանեթ եր վաստակել: Մյուս որը միայն ստրատեգների ճարտարապետները, երբ իմացան քե 300 մարդու տեղանոց գալերեյում 900 հոգի չե տեսիլվածե դռնվել. նոքա զարմացել եյին քաղքենական չինուքյան վերա, վոր չի կործանվել:

Ներկայացումն սքանչելապես հաջողվեց, ժողովրդի հրճվանացը սահման չկար[80]: Վաղարշակ Շահխաթունյանցը հատարտուքյան սիրելին զարճավ, նրա խաղը անհման եր[81]: Հինգ րոպեյի մեջ 100 մանեթ ինքնարերաբար ժողովեցին և ընծա տվին նորան[82], ծափահարությունը ոչը քնդացնում եր. տվելին ապատել պետք չեր: Այդ երեկո առանձնապես խրախուսանց ինձ զբաղմունքն ուժանդակությամբ և պ. Նազիրյանցը, խառը միջոցին ձեռքս սեղմելով մի ծրար երբև կոշկապին և խուսյ տալով: Նազիրյանցի չնորհը վայելելու

յնա վիրջիրտումը չատ եմ արժանացել. լսելով ախտությունը, ինքն յեկամ մոտս և ամսականն 80 ռուբլի քօշակ կապից ու արդիլից ուռուցչությամբ պարապել։ Աղաւոր վարքերտությունը[88] նադիրյանցի շնորհաց արդասիքն և։

Թատրոնի ամրողջ յեկամուտը 650 մանեթ պետք է լի-
31 ներ, բայց 900 մանեթ ժողովեցաւ[89]։ Աղատվել չկարողացա, մինչև ամեն խորշերը առանց ոտնակի վառեսցեմ։

7

Մյուս օրը մեզ նեղությունն կրելու հարկ չմնաց. քաղաքի նշանաւոր անձինքներից ինքնուրուխներն ժողովեցան իշխիրյանցի մոտ, հրաւիրեցին մեզ, հոգատարձուխյուն և կոմխոնա կարդացին, իշխիրյանցին պիրեկատր, Աղաբեկյանցին վարժիչ և ինձ իշխիրյանցի ոգնական և միշտորդ ընտրեցին խմբի և հոգատարձուխյան մեջ ու վճռեցին չարաչխատն մի նեղկացյուսի իրաւունք խնդրել կառավարուխյունից։

Հատարակուխյան ատենապետն պահանջը կատարելու համար, մենք հարկադրվեցանք չորս օրից հետո կրկնել ելոյթը[90] և ի նշան մեր շնորհակալուխյան համքարի յուլցերը գամ, յեկամուտ կենք հոգուտ համքարի կատարեին հատկացրինք[91], որբ համար ճրագալատու[քյունեներով?] և ապագային յերգելով ու անհրաժեշտ դուռնայով, չբնաջատած մնացորդ համքարից՝ նուէն գիշերը մենք լուսնկան խնճուխքի մեջ էլին յուրյանց ուսատրաչի գատան Գիքորի տուն[92]։ Զախտոնանցուխյուն քոդ չիմի, յեկէ ասեմ՝ թատրոնից մենք գնացինք Գիքորի տունը, քանվարկանին ատրճուխյուն, մենք խմբի վերջին խորհուրդ անգամ համքարի ուսերին բարգած և գնացինք։ Շահխաթունյանցի և մի քանի ատաջինների վատքը գնտին չի վրանը։ Մենք իշխան վրհատրքա Միքայել Նիկոլայեվիչը[93] շնորհ արեց վճռել հայ խմբին չատարձական մի նեղկացյուսի և ազնուհատև գործը կարգի ընկավ։ Այս վոգորմած իրաւունք[ի] ձեռք բերողներից գլխաւորն յեղավ հարցդիր իշխան Ցուզոն Թումանյանցը, վորը հոժարակամ ցանկացավ անձամբ լինել թատրոնական հոգատարձուխյան։ Մենք մատնամոդովը սիրով հարցից պարծատասխայ իշխանի ցանկուխյունը և Իշխիրյանցի անգհա-

հան առաջարկությամբ դիրեկտոր ընտրվեց. ինքը Իզմիր-
32 յանցը մնաց փոխդիրեկտոր[89]: Ո՞ւր և հասնել ընդհանուր վո-
գևորությունը. Ցազոն Թումանյանցը մինչև այդ որը հայ
հասարակության մեջ չէ լինել մատած, վորի ապացույցը յուր
հայապետությունից զուրկ լինելն եր: Այդ արխատկատը
պատրիվ եր համարում յուրյան ինձ նման վոգրիկ պրոպած-
նների քուլլ տալ ցնորատուն և պատատուն կոշիկներով
կոխտոնել յուր վոյլյուն հատակները և նման այլ քոմֆոր-
խոս մանկանը, վոր ատտ ու սխալ քտռելով ուրախացնում
և յուր մորը, այդ մարդը առաջին անգամը յուր կյանքումը
մայրենի լեզվով եր քոմֆոռում մեզ հետ. հետո ել ապացում
շնիծատել յուր խոր հայապետությանը վերա: Թատրոնի
մանաժորովի անգամքն ելին, բացի վերոհիշյալներից,
հանդուցյալ բժշկապետ Մկրտիչ Տեր-Գրիգորյանցը[90], վոր
մի քանի պիեսներ ել ունի, Թատրոնագիր հանրահռչակ
Գաբրիել Սունդուկյանցը, Նազիրյանցը, Ամ[իրյան] Ամիր-
նիկյանցը, բժ. Փուղինյանցը[91], Տ[ատյա] Հասրաթյանցը
և դերասանական [կազմից] Գեորգ Աղբիանցյանցը, մեր քա-
ջասիրտ հուշարարը[92]:

Մի քանի ներկայացումներ շարունակվում ելին մեծ յեռանդով[93]: Թատրոնը մինչև լիքն եր վինում և դերասան-
ները մյուս որը ուրախ-ուրախ առանում ելին հոգատարձու-
թյունից յուրյանց աշխատանաց վարձը. ընդհանուր Ցազոն
Թումանյանցի Տարոնցիկուն 350 մանեթի տեղ 200 եր առա-
նում, բայց այդ մինչացում հատուկ յեկան յերկու արդիլատիր
հանդամանքներ: Ա) Իշխան Թումանովի Թատրոնասեր յե-
ռանդը զարձրեց յուր վերա կառավարության ուշադրու-
թյունը և [նա] ենամանակվեցավ պաշտոնապես քաղաքական
Թատրոնի դիրեկտոր, վորով իշխանը մեղից հայ խումբը
ի ցավ սաննելիս. ինքը իշխանն անձամբ ինձ ասաց՝ չուբա-
խանալ յուր նոր պաշտոնի համար, քանի վոր ուզում յուր և
մեր մեջը ապատհետև մրցումն և լինելու, ինքը աշխատելու
յե զժվարացնել մեր ճանապարհը յուրյանը բարձրացնելու
պատճառով: Այդպես ել արեց. ինքն եր էրամունք ձեռք բերել
մեզ համար, ինքն եր մրցնորդում Տարոնցկուհին Թատրոնա-
կան Թանգարդին զգեստներով չքող կացուցանել մեր ներկա-
յացումները և աշխատհետև մեծ զժվարությամբ և

խնդիրքներով կարողանում էին պարտ ու պատշաճ գրեանները ձեռք բերել իրանից։ Բ) արդիւքը՝ կարծեցանքն ձեռքով Ջմշկյան Գեորգի[94] համբաւութեամբ մի նոր խումբ առնդիցեալ[95], ոչից կարծեցանքն չարաբաստիկ էվլաղցան–ը[96] և գաւակեանցանքն կառավարչութեան տեղապահ «Շուշանիկ–ը[97], ոլորից վերջըս Հմայեկը վարժապետի «ենք հետա-
38. նուած յերգի[98] մոխրացրին գրած վեց տուն «Պարկեշտասուն» և «Լյառան կոմկատ» յերգիքը[99], մնացածը կրակ ձգիք։

Հնարաւոր էր, որ ուշը կիսոմից և քաղցցուի։

Ցետ պետք է ասվելացնեմ այստեղ և այն, որ մենք արդեն կազմակերպված ունե[նք]նք որբնոցները գերեզմանները և գերեզմանոցները[100], յորում քունք ու պուճախից ժամանակավրայական ձեռք բերված մի քանի կանայք և աղջիկներ, որոնք պղտիկ տասղերի համար յերեսից քաղաքական հարցերում և անհայտացան, բայց չհետացանք յերկու հաստատուն և քանքարտված գերեզմանոցներ. անդրանիկը՝ արեւմտ. Ցեղիսարանի Տեր–Աբրահամյանց (վերջը ասկին Սաքինեանի Ջմշկյանց)[101] և յերկրորդը՝ ասկին Սոսիա Մելիք–Նազարյանց (վերջը ասկին Իզմիրյանց)[102]։

Հակոբ վարժապետի խումբն էլ քնած չէր, գնում [էր] հազիւկատ, մինչև որ յերկու խմբից ձուլվեցան հաստատուն և անձնվիրեր պարտասաններ և գերեզմաններ, Ջմշկյան, Սմբրիկյան[103] և այլն։*)

Ի դէպ՝ «Փորձ»-ում և այլ պարբերականներ հրատարակութեանց մէջ, մեր գեղարվեստի սիրահար Գեորգ Ջմշկյանի քաղաքական հիշողութեանների մէջ[104], պետք է ասուած, որ ակզբնակրութեամբ միանգամայն պատմական չեն, բնքը Ջմշկյանցը կաց ու կամ, բայց հայտնի մատնացոյց և անուամ հայ քաղաքնի ակզբնապատճառին, ուվելի լայ պատճառներին, առկայն ճանաչելով Ջմշկյանի մեծ անձնազոհութիւնը, առկունութիւնը և կրած զրկանքները հայոց բեմական գործը թիֆլիսում, վերով և զավառներում միջանկեալ ելոյթներու համար, հայ բեմի ծնունդը և շա-

*) Թող նկատի բնդ Ջմշկյանը և տաղանդ[ավոր] Սմբրիկյանի հիշատակը քաղաքնի պատշաճ կ–ենք մեր սիրելի Գաբրիելին, որին հնձած խրնձք գնում կրնն վաստակաբար և անհոգնաբար Գեորգ, այդպես և քե՛ վոչ Ծ. Ե

բռնակալությունը ցայտոր լիովին վերապրում եմ այդ ազգային նահատակին, խնդրում եմ բոլոր ակնածություն ներկա յեզողներին և ընթերցող հասարակությանը հայ թատրոնի պատմության ազգուր ընդունել բացատրական Ջմշկյանի և այլ վոչ վոքի դրվածքները: Ցայց, սիրելի Գևորգ, մի՛ ընկճվիր, ձեռք-ձեռքի տված մեր թատրոնական գալ ախոյան Գարբրիել Սունդուկյանի հետ[105], աշխատանքը չմեռցնել ձեր որով հայ բեմարվեստը:

***

34 Առաջի, վոր հատուցա խոսքը կատվածքով, Շահխաթունյանցը Թիֆլիզից գնաց, յես զանելով արդեն պատրաստ անձնվիրներ, հոժարակամ իրա ասպարիզից, ինձ հետ հետզհետե տեղիք տվին և սկզբն[երում] անվճռեր [աշխատող], գործն ուսերին շալակող Իսմիրյանցը և ամբողջ հոգատարձակազն կոմիտեսը, վաղաժամ վախճանվելացավ թե՛ իմ սրտին, թատրոնի ջերմ պաշտպան Տեր-Գրիգորյանցը, Թողնելով յուր հիշատակը մի քանի կատակերգություններ և վոգևորվելներ հայ բեմի համար[106]ա:

[8]

Ի՞նչ գործ յես, հարցնում ես ընթերցող. յես անգործ չեյի կարող մնալ, վորչափ [և] վոր [18]59 թվից ինձանից անբաժան կրծացավը և շարունակ արյանքաշումը իմ ուսերս կամենում էին կաշկանդել. բայց չհաղթվեցա:

Այդ ժամանակ Թիֆլիզում հայ ազգկանց դպրոցի գործությունը ամենքին ծանրանի յեր թվում. կար ИНСТИТУТ-ը, վոր ձեռնհաս եր միայն ազնվականներին և պատահականներին: Ծերևեցան վանքի թաղումը հինգ-տասը ազքատազգկանց համար այսպես անվանած Մանվելյանցի և Մարկոսյանցի վարժոցներ, բայց և դրանք անհետացան. հրեշավոր բան եր թվում ամեն գործացած ատարտազգիներին, թո՛ղ թե հայերին, ազգկանց ուսումը:

Վաղուց մտքումս ծնած եր այդ նպատակը. դեպատանուհի պատրաստելու հնարավորն եր, զգում էյի մեջս բավական ուժ, բայց համարձակությանս վերա հույս չունեյի. դիտեյի համոզվատյալ, վոր ինձ պես մի դեռահաս յերիտասարդի ազգիկ հավատացող չի լինիլ, վո՛չ մորուք ունեյի և վո՛չ ֆարաջա: Կարծիքս ուղիղ դուրս յեկավ,

բոլոր լսողները ծիծաղեցին, քնքշահամբուրվելուց հետո քաշվեցան գործակցելուց և իմ ընկեր, նույն ժամանակին բռնադատող քահանայքը և յոթ չվարձացա[նք]։

Ո՞ւր գնամ, մնացել եր միայն իմ գաղտնիքները Մուղնու յեկեղեցու ծխատեր Սիմեոն Երզնկացի Ջիվանը։

Առավոտը յերեսս խաչակնքեցի Մուղնու յեկեղեցուն, գուշադիտությամբ այդ որը Գալստյանց կուսանաց տանն եր կատարվում։ Ճամից հետո առացա տեր Սիմեոնի պատրաստ համաձայնությունը և յեկեղեցու մեջ անցանի առաջին
35 տպագրա գրքերս անուանը վինքցի Գալստյան[108]։

Տեր Սիմեոնը համաձայնից ընկերակցել, բայց ո՞ւր և նախապատրաստական նյութականը, ո՞ւր բնակարան և պետությը, ո՞ւր աշխատությունք։

Գտայաւս՝ անելի մեկը, գա յեր մեր գերատանուհի 14 տարու Ելիսաբեթը—Սաթենիկը, գեռ չիմացած քեզ ի՞նչ գառնալով, ամեսը 9 մանեթով առնե վարձեցի մի գրատեղ-նով և վեց աթոռով ու Ելիսաբեթին մեջը բազմացրի։

Մի շաբաթ Տեր-Սիմեոնի հետ որը վեց ժամ մնում և պատրաստում եյինք Ելիսաբեթի հետ (առավոտ պարապմունք համարի)։ Ելիկըրդը շաբաթը հաշվեցնա համոզել իմ առաքրի, նշանավոր գաղթաք Արզումանին՝ յուր յոթը քեռ ինն աղջիկներից մեկին գոնե հանձնել ինձ ձրիաբար ուսում առնու։ Այդ յեկու աղջիկները յերկու պատանի գաղթյա հասաստանցիյան համար։

Ամառվերջը մտանում և, առն տերը վարձ կպահանջի, մրցիկը գլխու կատակվում և, քաղաքում մկուանք են պատում, անբանին եվ հագիվ յուր յերկխոյից պատկանն և հագում։ Վազի՛նչ, եկե պրոտոպոպվեցի և թժ. Հովհաննեսյանցի գուռը թակեցի, ուղղակի տիկնոջ[109] անուամբ յուր խնդրեցի։ Հանգի՛ստ գնրեզմանին, անմիջապես ընկերակցել քաղցրությամբ։

—Սիմեոնն սիրով ընդունում եմ, պ. Գալշյանց, խնդրեցի, հանձն եմ առնում հոգատարձուքյունը նորատաց գաղթացիդ վերա, ամառվան յերեք ամանեք մի աղքատ աղջիկ վարձ ինձանից եմ վճարում. բայց վարժվեմուն ըստ առաքյանց [?] 9 մանեթ և տան վարձը, այս բոլորից հատկացնում եմ ինձ ընկեր հոգատարձուհիներ տիկ. Նազիրյանցին և տիկ.

ջոջոյանցին, վորոնք յուրյանց կողմից չեն խնայել կերակրման մանկիկի ամենալավը: Ա'ռ ահա այս 9 մանկիկը, նեղկա ամառականը տար վճարվիր, կես նոցանից կստանամ...

Ինչ եմ հարցնում, ընթերցող, վո՞ր ձևերն ինձ համար ավելի քաղցր և պատկառելի կլինեին հանդուրժելու, քան ինձ մատուցածը. կերակ անգամ հանդուրժեցի և նույն որը բաղդ ունեցա տեսնել զպրոցում մեր պաշտպան տիկին Ծիղիտարեիին և, ո՛վ հրճվանացս, յուր հետ բերել և մի սչանկրտուհի, կոշիկով իրեն տանը:

Փառավորի ընկեր տերտերս, մի պահպանիչով շնորհավորեց տիկնոջ վարձառուցը:

36 Վեց ամսուչսի միջոց նստած եյինք տերտերի հետ և անվհատ չարունակում պարապմունքը, տերտերին բաժին եր ընկել միայն կրոն և վարիչպատրաստությունը, մնացյալ առարկայքը բոլոր իմ վզին եյին: Հետզհետե աշակերտուհյաց թիվը 30-ի հասավ և զպրոցը անզամիսխնդացավ հոգատարձուհի տիկնին Հովհաննիսյանին տունը: Տիկնոջ անխոնջ հոգատարությունը և առկախվարը նյութական միջոցները յետաքրքրական են յետագային. մի վարժուհի ևս ունինք[108]: Մի տարի բացումից հետո նշանակեցինք հրապարակական հարցաքննություն և տեսչությունի հատուկ ներկայացուցիչ ցույց տվինք[109]:

Այնուհետև ձայն տվեց Թիֆլիզի բոլոր խորշերում մեր զպրոցը, անկան նման սկսեցին բուանել ուրիշ այդպիսի աղջկանց զպրոցներ:

Մեզանից հետո յերկրորդ որինակին յեղավ տուրք ինքնյանհամ յեկեղեցվո նորընտիր յերեսփոխան, հիշյալ մեծաջան բժշ. Տեր-Գրիգորյանցը, վորը իմ խորհրդատվությամբ յերկեղեցական գումարով քացից ինքնուհեմի քանդումը սկիզբն զպրոց[110]:

Կատարվություն կողմից զգալի յեղավ նուիրելս և իշխանն տեղի տարրական կրթությունը, բարեգործական ընկերություններ հիմնվեցան մի քանի նշանավոր տիկնանց նախագահությամբ և Թիֆլիզի զանազան քաղերում զատարությունները սկսան, մեր հոգատարձու տիկ. Ծիղ. Հովհաննիսյանցի խնամացը նուիրելս հանձնվեցավ մի քաղաքան բարեգործական զպրոց: Զամիրխանյան յուր կողմից կա-

բեմով համաթեց հրամիրել հոչակն որ ըստ որե ամենացնոգ սինկին Հովհաննեսյանցին յուր վարչական կազմակերպության անդամ[111]։

Դրամից մի քանի տարի հետո եր, երբ Պողոս Սահակյանն (այժմ վարդապետ)[112] յիրևնցավ Թիֆլիզի հոգևորական և մի քանի համալսարանականների, Զաքարեխա Դրիդորյանցի[113] և այլոց հետ հիմնեց յերկրորդ, վերջումը նշանավոր, Գայանյան դպրոցը[114]։ Բայց Սահակյանն ըստ յուր բնավորության ընդունակ չլինելով ընկերակցական և համախառ գործունեության, կարճ միջոցից կռվեց, ապստամբեց միաբանների քողից, ինքը հիմնեց նախ նորաշենի և ապա Հավլաբարի Մարիամյան դպրոցները[115]։

9

87 1863 թվի վերջերում եր, երբ տղիկաց դպրոց[ից] բացել ինք նուիրակս չորս անձանց ընկերակցությամբ և ապրևան քաղաքան վարժոց[116], վիճակիցս դոհ եմ։

Մի որ լսում եմ մեր նահապետի, յերբե կարելի յե այսպես ասել, Պետրոս Շանչյանցի գործառոյը[117]. չատպում եմ տեսությանս։

—Ես այսոր ինքս քեզ կանչելու եյի, սակայ պատկառանքին Պետրոս, պատրաստվիր յերեք որից գնանք միասին գնալի Շուշի, յես հրամիրված եմ այնտեղի հայ հոգևոր դպրոցի տեսուչ[118] և քեզ տանելու յեմ։

—Իմ յերկու անդից ուսումնառությունս...

Ասաքը բերանումս սառեցրից,— ես անձնիկը ուրիշներին և գնանք, այստեղ գործողներ պակաս չեն, իսկ այնտեղ գուս հարկավոր եմք։

Ես հանդգնությունս կհամարյի դիմազրել նորան, վորի խոսքը իմ և բոլոր ընկերացս համար սուրբ և հեղինակություն եր։

Տիկին Հովհաննեսյանցի համաձայնությամբ նշանակեցի իմ փոխարեն Գևորգ Ալիբեգյանցին անբաների հետ միասին դաստատություն անել տղիկաց դպրոցում, տղայոց վարժոցն էլ միացա ընկերացս քողի և յերեք որից ինքս ուրախ և սրտում կատ նոտս Շանչյանցի հետ[119]։ Ուրախ՝ ուղևորության համար և հայրական տունը վայելելու և սիրուր՝ տղիկաց դպրոցը քողնելուս համար։ Տրամության քաղմա-

պատկվից, յերբ անկանգնացավ աչքերս Թիֆլիզը, վորի մեջ մնացել ե իմ սիրտս։ Սրտիս չորս խորշերից յերեք յերեքում Գաբրիելյան գաղթոցն եր ամփոփվում, չորրորդում, խոստովանում եմ, մի անկյուն չնորհելու չեր առաջին անգամ ինձ աշակերտող տրիտրդին։ Սերը պղտոնավկան և սուրբ եր. չեմ կարող յերաշխավոր լինել նորա կոշիկից փոխադարձ սիրո անկեղծությանը, բայց վոր յես՝ զինված սիրում եյի։ Ընկնակայնեցիք տյառը ուրիշն իմ գրությունը. յերկու սրբատառերից գրկվելը յես տանել կարո՞ղ եմ։

Շատ լավ հիշում եմ, հին ճանապարհորդն եյինք գնում, Թիֆլիզից անցել եյինք և իջնում եյինք Գոմախի հովիտը, 38 յերբ հանկարծ աչքերիցս արտասուքն անկամայից գուրս թափվելցան ու սիրտս թողնել յեղավ։

—Ի՞նչ պատահեց քեզ, զարմացավ հարցրեց Շանյանցը։

—Ստասցե՛ր ս. Գևորգս, ինձ տվնել Ղարաքաղումը մի ապլկանց գաղթցի հետ գնելու, յես առանց ապլկանց գաղթցի տալել չեմ կարող։

—Վատ չի լինել, ասկին Հախումյանցը[110] Թիֆլիզումն և, հիվանդ և, յերկու շաբաթից նոր կվերադառնա Շուշի, քեզ հետը կծանոթացնեմ, նոր քեզ կտանի։

Սրտիս վերս պատած ժլատը անմիջապես վերացավ։ Ուրախ մտա Շուշի, ուրախ հանձն առա հայկարանությանը գաղտուկ և տեղիս ոգնականի պաշտոնները տարեկան 700 մանեթ ռոճկով և տվիլի ուրախ գիմավորեցի ասկին Մարկոսյան Հախումյանցին և առաջին տեսակցությանը խնդրեց առաջարկեցի։ Սկզբից ասկին Մարկոսյին, յերկու վոտքով ակար, յերկու վեցտերի ոգնությամբ քայլելով ասկի շաբաթը ինձ հետ միասին տուներ տուն շրջում եր՝ վեց մանեթանոց պատվարով հոգաբարձուական տուրք ժողովելու։ Յերբ շատ հարուցանեն մեզ համար նույն ժամանակի առաջնորդ Սահակյանց Բաղդասարյանց արքեպիսկոպոսն նման [մարդկանց], յերեսուն պես ուրախությունից վոտքերը գետնից կտրվելին, կարծես ասկից ապլկանց գաղթցի համար Շանշամնցի գնկավարությամբ գրածս կանոնադրությունը, վոր սկզբում ասվեցավ վոտքերիկ բռնշությամբ ձեռագրատուն սի-

բոմայք տուբք Մարիամյան աղջկանց ուսումնարանի կանոնադրությունները վերատեսչությամբ [121] և տիկին Հախումյանցի առարկությամբ— ու յուր վայելքացումը նուն բոլկին վուիմացրեց: Արտախուսից գործը բալտեցի Մելիք-Ղարագյոզյանը հարյուր մանեթով[122]: Շնորհակալ եմ հոգևոր զարոցի ուսուցչական խմբից, զինյան ինդրանացս և նվիրեցին յուրյանց ազատ ժամերը: Դպրոցը բացվեցավ սեպ. Հախումյանցի անուհական գահլիճում, վորի զանները մինչև սրա բացվում եյին խնամուքներով և պատվավոր հյուրերի համար, [և վորը] այսոր լուսավորության տաճար
39 կոչում Շուշու հայ աղջիկներին*): Վոչ միայն Հախումյանցի գահլիճն եր վառանատակ արտվում Շուշու հայ աղջիկներից, նոցա բոլոր առնը, կարողությունները և կյանքները առանց անհնազանդության նվիրված եր Ղարաբաղցիոց յուսավորության գործին[124]:

Ենկիս տնից գպրոցները հատակագիծ ունեյին արտգրին ընթացում եր, բայց բարեկամությունը լուսավորության և գպրոցական հետ, ամենատարածի և լուսավորչու հարատար գործակ Շանչյանցի ձեռքով տարածվում եր, տերը և խնդությունը քաղաքացի եր խոսվատեր շուշեցիներին մեջ, Ստեփանոս յեպիսկոպոսն յուր ուսումնասիրություն ոգով հոգևոր կյանքի եր կենում այդ հաստատության, բոլորը մի հոտ և մի հոգով եյին գործել, բայց յես կիսկատ չկարողացա վերլուծել այդ քաղցրությունը: Շուշու ընտանյին և առանձնատուն դիրքը, դուցե և շահեստանց աշխատությունս առաջացրին կրծքիս ակադությունը, արյանքարությունը ամենատարով ինձ գրկում կերպով հյուծում և մաշում եր, կիսկատ շատ մերձ ի մահ գլուխս բերին մնաց:

Այդ տարածության մեջ, յես, մահը վրա չհասնելով, ազատվի, ձեռքս առած ս. Ծեղկանցի[125] «Внутренний быт древней Армении» աշխատությունը՝ թարգմանում եյի[126], շատում եյի վերջացնել, վոր տպարանում թարգմանությանն տպագրությունը գադար չառնի:

Վերջացրի՝ մի գեղեցիկ հարցաքննությունն ել հուլիս

*) Արագրային ցշում (լուսանցքում).

Ազատյան բնիկ մեզ չընդունելը Մայիկո խանումի բնիկներու Դատարկյանցի բժշկությունը[123]:

ամբին ավել, լուր աշխարհ հանեցք մի քանի ծանուցուա շա-
համոլական ձգտումներով ժողովրդի խաղաղությունը վրդո-
վողներ տիրացու և սերտող հին վարժապետների խարդա-
վանքը[127] և ժողովրդի շնորհակալությունը չալական 1864
թվի ապրիլի 8-ին Սանփետերս յեպիսկոպոսի հետ թողի ե-
պարս. Տուչին*):

Շնորհակալություն բժիշկ Գուլբինակուն, յիշել նա ինձ
չատիպեր բժշկական տեսակետով հետանալ Տուչուց, ան-
շուշտ յես և մտածիկ ապագայում Ղարսքարդում վրքած
վոճորիկներին մեջ գոհ եյի գնալու։

Այդ այն նշանավոր եպոխի համար եմ ասում, վոր Սան-
փետեր յեպիսկոպոսին հաջորդող Արամյան Գեորգ վարդա-
պետը, վախեցած շուշեցիներից ապրար ցասումից, գլուխն ա-
զատելու համար փախչում և Տուչիից ելնիմածին, իսկ մի
քանի պատվավոր անձինք, սեռուչ Տանչյանցը, իմ վոխա-
րեն յեկած ուսուցիչ Գաբրիելին Մուրատյանցը և հոգևոր
դպրոցի հատուկ ուսումնականներից յերկուսը քայլ առ քայլ
փուքարով ամոթահար վարդապետի յետևից ելնիմածնում
մինչև**) հանդիսավոր նորան վոշխարախոտ կրոցից բնին-
լուա***):

Ցնորք չարը դպրոցի յերիտասարդ, յերբ թիֆլիցից նամակներ
և պրատով ձեռք բերած վարձկաններ չդրվեին Տուչու ան-
մեղ ժողովրդի մեջ և յերբ Գեորգ Արամյան վարդապետը
խարված ազգասեր անձանց խոստացած բոպեական հուսկերով
չմոլորվիր, Ղարաբաղի դպրոցի այդ վոսկեզարի գոյությու-
նը այդ չափ կարճատև չեր լինիլ։

---

*) Տրագրային ճշում (առջամբնում)՝

Գրել մեզ ուղևորիլու և Ստանի բազում պատմիլու անցքը[128]

**) Տրագրային ճշում (լուսանցքում)՝

Տուչու անցքերը նկարագրել. Իշան բերը, Եխյանց մատնակցությունը, Մատինոս կաթողիկոսի գեմ բողոքը. Տուչեցոց առաջին և յերկրորդ վե-
րարերմունքը, համբարձում ազայի ճառը. Դանձառարի վանքի [2 անընթ-
հնանիլի]. Քոփեանների և մեր դպրոցը. Մհաղամի տուղը և համբ[արձում]
բնկի բողոքը. Մերկի հնոջ մատնի պատմվածքը, և այլն, և այլն[129]

***) Ձնչված է՝

Այդ. գամ շատ յերջանիկ եյի յես, վոր հատաջ փոխորիկը չփրված
ականջս հանգիստ հետևանալուս համար և գամ շատ անբարդ եյի, վոր
չարժանացա անեմիկ գոհերի քվումը պատակվելուս

Տանչյանցի յետևից քայլ առ քայլ հետևող անթարթափողները ծանրուկ ապտակներով սկսին նորա գլուխ տալ կրոնապիտույքների առաքակը, այն, վորով գաղտնաբարոյվել ենք մենք և վորս ուղղությամբ գրկելով մեր քարոզները՝ նեռաձև Աշտարակեցու խրատխոսանացին [ենք արժանացել] և Թլեթլեղի հասկացող գլուխ քաշողությունից ենք լսել, արտասրել սկսին, գրկեցին գաղտագողիներով անեզը յուրյանց քյուր մեկնությունների համդերձ և զղտացին ժողովրդի լուռ նման պատիժ մեզ:

Գործեք գործում նորանց և Աբամյան վարպետները, վտել սկսեց Տանչյանցի տանը և վերահասու լինելով առթների գրգռմանը, յերկյուղից մի առավոտ վոտաց հասավ և վտերով, նորա քաղաքից ել, ինչպես առաջին, խշխանները և առաջնյարկան ու հոգևորդրժռանական խոսքը:

Վերջիններս տեսել ելին հասարակության աչակերտներին քնել տալու. Մատթեոս կաթողիկոսին[120], ընդհակառակ Տանչյանցի անողորմ վերաբերության քեզած գրասենքը, բայց ուշացել ելին, քշնամիքը քնած չելին: Մատթեոս կաթողիկոսը բարձ դրեց վերջիններիս գլխատակը և վերադարձրեց և աշխուհևոսե քաղաքը խռովքը գրավեց Տուշու բանտարկյալ գրագետների վերա:

Աբամյանցն ել Տուշի վրաք չդրեց. նա ուղղակիորեն Շուխրա վոտ Շեղիշեի վանքը [121]:

[10]

Գործերին Մատթեոսյանցը քաղել ել Անթոխյան գալստյան աչքառել Յողան անքաղաքականությունից, բայ մեջից ել, նա հրամայեցնում իմ տեղս Տուշի[122] և յես նորի ժամանակին տեսուչ քո՛չ· Հովհաննիսյանցից կոչվելուս Ներսեսյան գալուց նորա տեղ[123], բայց տեղապահությունը ինձ վոչ մի տեղից գրկեց, վորքր ել մնում կյանքս ել խլում, յերբեք չհասնելու հասարակության քո՛չիկ Տեր-Գրիգորյանցից տգիտությունը և Նարդերյանցից խնամատարությունը— ինչպես վերը պատմեցի*):

*) Ձգված է.

Այդ ձևու յես տգրեցի Քրիստոսում Նազերյանցին ձեռնտվությամբ և գրքնանը Ղազարոսի նման հարությունս առած ուզտկվեցա հայրենիք տեսնելու կամ տպրելու:

Վերադառնալով Շուշիից, դառ գնացանք դպրոց հնչպարտնախմած՝ ով՛չ ուր Սիմոնը կար և ով՛չ Աղբերդյանցը։ Մի քանի պատճառներ իրավունք են տվել մեզ. Հոմ հանձնախմբին հետացնել կրկուքին եւ[126]։ Աչակերտուհյուց ճաշը նուիրելս տիկինն էր տալիս ի հաշիվ դպրոցական մոխց։

Այդու հանդերձ հանդուցյալը տնտեսել էր իմ համար դուս 95 մանեթ փող, որը առաջարկից խնդրեմ ինձ. բայց փողը չվճարվել, զորձ դրվեցավ դպրոցի վերա, թայց դաստավոքյունը նորից շարունակվեցվ, միևնչև որ վերոգրյալ տկարությունս պատճառավ խնդրա փողը։

Ուշադրությանդ արժան է իմ արդյունքդրությանդ դադարումն և առողջությանս վերստիանդնեալը։ Ինչպես ասացի, [18]59 թվից շարունակ արյուն էի քցում, հազում, տնքում վատքի վերա և զործում[127]։ Շուշին միջս ունեցած ֆիզիքական ուժը քայքայից և կարճ միջոցից իսմ ինքը կամ թիֆլիզը ինձ զերծեցման պետք և լինելիին, բայց հետևյալ դեպքը վրա չհասներ։ Մի ամիս գնումարեշտի ընկնելուց հետո աշնան վերջերում տուն կնկա հետևով և դառ ընկերներիս տանտերն տեղին ուտելուս։ Այդ միջոցում իմ տնտեսդ կերկու բաժակ կաթից և մի ֆրանսիական գրքից հազից էր բաղկանում, կարմիր բաղկի տեսքը և հատ գիտեմ հարատարց շատ խորտիկներից ամենի դրամիչ կերան ինձ համար և ասացան մի հատ հանշատակից։ Շատ եղ աշխատեցան ընկերքս խլել, որ չկնատեր, թայց կես արդեն կուլ եղե տվել։

Այդ բանական չե, ուշադրվեցի ծառայեն մի նոր գործ կատարել տվի, ընկերատես համոզական թախանձանքը բանի տեղ չդրվի և առանց հազի վերադա։

42 Կես ժամից ես որս տեսա. ամենատարտարվելի խնդրոց, չառատծս հազը և գոչ [քե] արյունքդությունը[ը], այլ արյանհեղությունը շնչել չեին տալիս ինձ։ Ճերկու կոնք արյուն քաղվեցավ, կերբոր կոնքի մեջ գոյը ընկան բերանից արյան հետ կերկու բանգքաչափ ապետակ խճճված ծաղծաղված քաղանքներ։ Ճես ասացա ատել, որ տկարությունից հետո անատանելի մի զարշահոտություն եր արտաշնչվում շրթունակ։ Ինքս անգամ հոտն զգում և զզվում եղե, խոկ իմ

անձնական ընկերքս՝ Աղբերդյանց (վախճանված), Կուսիկյանց, Մանուկյանս —Շուշանիկ մարգարեանցը— Տեր-Հովհաննիսյանց (վախճանված)[128], Վասիլ Շերմազանյանց[128]ս, Նալյանց, Պետրոս Վարշամյանց և այլք սիրով ասելու են։

Բնական է, որ այդքան արյանհոսությունից հետո դաշտահոսությունը անհնարին էր։ Ճիվ էրաք. հանդուցյալ թժիկ հոչակավոր Մարկոսյանցը, լինելով ղրկից, ընկերացս խնդրանքը ներս չկարաց, պղմելով հոսիցը մաշանկի ծայրով հարեանցի չրջրջից քաղանքիներից մինը և խոհուրդ տալով ինձ շարունակել իմ տվղրանական դերս, վտիտ տվող անհնարից քիթը բռնած, դուրսը հաչոնելով ընկերացս, քե չկրկնս քաղանքիները չկրկնս քոքերս եչին, որ ոնք վտանգ պատահելիչ են, ասած կյանքիս անդամահատությունը կես ժամից ավելի չի քաշել։

Ինձի մարդ, վրբշտի սիրելուանք, քանի տարի չի ինքը մեռել է, խոկ չես դու կամ և տպրում եմ, առողջ և պարարտ։

Քաղանքի մյուս կողքը խնդիր Աղբերդյանցը քրքում վախճացած քացրել և վերստաչյալ հետե քնակվող իմ թժիկիս՝ հոգելույս Տեր-Գրիգորյանցին, քայց ասանը չգանելով նորան՝ ցաված սրտիվ դրել և չարտասուկ քաղկի պատմությունը և քողել անոնց։

Քաղանքիները ընկնելուց հետո արյունը սասիկանալու դադարեց, հոդս վերջացավ, շնչառությունս կանոնավորվեց, քայց չես մեռցի քուլացած, ուժահատ, անկողնում պառկած։

43 Վերջը իմացա, քե ինչու՞ հես ժամ չքաշած անհնարությը տվող քնոց, քոլոր ընկերները և ծանոթները տուն լցվելցան։ Նարյում եչին նոքա միմյանց, մե խորհրդավոր ակնարկ ձգում վերստա և լուում։ Ճիվ խոսել չեմ կարողանում, քայց դուցա վախճացքից վատ հետևանք եմ դուշակում։ Ժամը մինչև յերկուքը հես դերիերից հետո վո՛չ իմ քունս տարավ և վոչ ընկերքս ցրվեցան։ Ապա յերբ վոր այդքան ուշ ձևոքերս քուլացած կրծքիս վերստ չեն ընկնում և

աչքերս փակվում է[ն], այդ ժամանակ միայն նոքա ծաղրում են Մարկոսյանցի անհամաչափությունը, քեն ինչպես կես ժամից հետո միանգամ վերջացած հիվանդը 8 ժամաչափ է տալիս։ Բայց այդ ոչ, վոր իրենք էլ Մարկոսյանցի հետ չափազանց սխալվածք են. նոցանից մեկը մոտենում է վերջին քեն դիակը ուղիղ և [1 անընթեռնելի] հրաշիցն, միտյալը կնդրանի, ազատ շնչում է և խաղաղ քուն է մտած, ամենի խաղաղ, քան յերբևիցե [18]59 թվից ոչոք, իսկ բնական պարշ հոսը միանգամայն անհետացել է։

Մեր ազգքը ուրախ զվարթ ցրվում են, խոստանալով ամառվան բոլոր երկարատև զորությունը։

Բայց ինչ զգվանոք, հրեմանոք և զրկախտանությամբ ընկալավ ինձ մյուս որը սկիզբն թժիշկս, Տեր-Գրիգորյանցը, յերբ Աղբերդյանցի հետ անձնակը մտավ։

— Счастливый исход, սկիզբնիս, զվարթությամբ ասաց նա, շնորհավորում եմ նոր կյանքդ, վեր չես մեռնի, տե՛ս, ծուշ, կրկնում և յերեքկնում եր նա, «Հիմի գնա բուդին և քեզ ազատել ե՞լեր, մի քանի հարցեր միմյանց հետևից յուր [1 անընթեռնելի] թիֆլիսեցի բարեկամով շարից հանդուցյալը։

Ըստ նորա ասածքյան ամբողջել և ընդլայնել գործությունն եր ստացել նորա խոսքը և անդիմելով քոջերիս յուրակնելը խոզամանկները, սրտիկ յերել շնչառությունս, խամաձա կամքը հատեցրել և այն բարկացությունը, խոկ կնդրանից հետո ամբողջած ամառոքս բոլոր նեղվածությունից ապահովելու զորությամբ՝ արևմտել և շնչառությանս զորացանները, վերով և հոսած ու վատած խոսքը քաղաքացած վերջ ի ընկել՝ ասանելով յուր հետ և պատճառած զորշահությունը։

—Ներք յես ժամը ասելին զիշերը տուն կնկա, պատմից բժիշկս, և վարդապետ Աղբերդյանցի տեղեկությունը, գնացի քաղաքը, ուրախությունից վազելի կնոջս մոտ և ամենայն նորան քո վերկությունը և խաղաղ ապրելությունը։

Կեցցե՛ զվարթությունը, բժիշկս ասածը ճշմարտություն եր, այն որից ցավերը վե՛չ ապրան և վո՛չ կրծացավ հետ հազ անասած չեմ[187]։

44 Ծայր մայր կու մոչ մի անգամ չեմ հիշած իմ արհեստա-
վորությունը, քայց արհեստ ունեի։ 1863 թվին Համբար-
ձում Կոնֆիտճյանը մտադիր եր լուսանկարով հանել տալ
Հայաստանի հնուքյունները և Կոստանդ-ի գործը հաջող
ընթանալուն պես՝ զարդարեր ամառվերքի կերևաներ։ Նո-
րա հաշվով կու լուսանկարչուքյուն սովրեցա, մեքենայը
և գործիքները ձեռք բնրի, քայց տվետս մոչ Կոստանդ-ի
միճտակը մեր մոչ մի պարբերական վերջերից կերջանիկ չե-
գավ[128], քան անարդները թիվը ծախքը հատիվ եր ծածկում
և իմ տվածը արհեստս ինձ միայն պետք կեկավ։ Մի քա-
նի ամիս Ֆոտոգրաֆիայով նույն թվին ճանապարհորդեցի
տարբերուքյուն կազգուրելու նպատակով կախերքիայի կող-
մերը։ Ճանհնեց միքատանուքյուն նույն տարվա հիշողու-
քյունից և առած[129]։ Իմ հետս Ճանհնա մոչ տյի մոչ և, կե-
րթի մոչ հարցրի հանդուցյալ թումի Մկրտիչ Արքահամյան
Ճանհնյանցը, որ պարտականացրի միշտը, մոր կատարելա-
հատակուքյան մեջ ինքնակրթուքյամբ համալսարանական
նստարանից մարդկուքյան հիմանալ անդամներին պետու
չնորհքն առացավ*)։

Ֆոտոգրաֆիան շարունակ, արհեստ քնդ մի քան կազ-
դուրելու նպատակով 1865 թվին մի քանի ամիսներ անցրի
Ծեղեմանուսը. գործիքները ծալած մնացին արդ ժամանակը.
Ուշի մեղ հավանություն Սահմանները քնդհատորեն արդ
ժամանակին առաջնորդ եր Ծեղեմանուսի և կես նորա քանդա-
գված հյուրն եղի։

Սահմանն քնդհատորեն մյուս մարդկանցին պահպանու-
քյուններեր հարկադրում են յուր ուշադրությունն առնել։
Նա ինքն եր կատարել կարծեմ [18]58 թվականին վերջերին
Ծեղեմանուս հոգևոր գործառնոցը և առաջնորդարանը կոն-

*) Զնչված են նոր տողից սկսվող հետևյալ պարբերությունները.

Ֆոտոգրաֆիայով Ճանապարհորդեցի 1865 մինչև 1867 սկիզբները Ծեղեմանուս նահանգում, մինչև մոր դուն տարբա գործառնը հանգիստ պետա Ազուլիս գործիքները շալակած։

Դեռ Ազուլիսի վերա չխոսեցած, հարկ եմ համարում առել մոր 1866 թվին ...

45 սխատրխարյի հետ միասին*)[140]։ Նա ինքն այստեղ բարեկամացել էր ըստ հնարավորության Թեմոկոմի դպրոցը[142]։

Ինձ հետ միասին, բնական էր, ցանկանում էր Շուշիի յուր բոլոր հավանակցությամբ քաղցած աղջկանց դպրոցն և առհասարակ այն ձախողակի հանդիսումները վիրա. մինչ ըստ անգամ [նրանք] խոստացան բանվում այդ առարկաների համար։

Քաղ ինչ կուզեն ասեն Սոսիան յեպիսկոպոսին ճանաչող մեր սուրբ հայրերը, քող կամա քեզ ակամա, նախանձավոր եղ ճշմարտության աշխատանց անացնել նորա հիշատակը, յես ասել եմ և կասեմ, վոր Սոսիան յեպիսկոպոսը մեր ընտրյալ և ազդասեր հոգևորականներից մեկն էր, որոնց կյանքայն նորա քերության համար արժանավորությունը ունեցած տեսնել ժամանակս հոգևորականներին։ Չկարող էր Սոսիան յեպիսկոպոսը. Աստվածային արկածները հանկարծ նորա աչքերից ապտատանք են հանցրել։

—Ինչ մի՞քեն, Պողոսյա՛նց, մինչ Ջիլինգանում կարող ինք տեղծել Շուշիի նման մի աղջկանց դպրոց, հարցրեց մի ոք։

—Ամերի լավը, արքատան տա՛ր, յեթե կարող ինք։

Նույն յեպիսկոպոսն խորհրդի հրամիրեց դպրոցի ուսուցիչ Ռուբեն Ջալալյանցին[143], Նահապետ Աթանասյանցին[144] և մի քանի յերեխաների և դասալ նորա յուր նպատակին նպատակ համաձայն։

Եռասերց վոսկեհատորդն յեպիսկոպոսը հետագիր խրկել Թիֆլիզի առաջնորդ, Ներկա վեհափառ, Մակար արքատանին[145] և խնդրել հիմունքը, վորոնցով նորին արքատնությունը հրամայել և Թիֆլիզի աղջկանց դպրոցներին բացուելը։

Հետագիրը, ինչպես և մենք կարծեցած հաստատել եղել, ստանացուց եղ արժել 1836 թվի բարձրագույն պոլժենիայի հոգվածի վիրա, վորով առաջնորդներին տրվում և [երաշխավոր] յուրյանց թեմերում ծխական դպրոցներ ունենալ[146]։

Սոսիանանոս յեպիսկոպոսի հանուքյունը կար։

Մնում եր տասնել յեկամուտների և այլ նախապատա-

---

*) Տրագրչի ցնում (լուսանցքում)՝

Գրել կամենալիս ճանապարհորդությունս. Պղնախ դպրոցը. Թիֆլիս գալով Սարգիս Ջալալյանցի քեզարդությամբ բնդունելությունս...[141]

թաղամասերում համար. Թուրքեն Զոլֆայանցի, Վասիլ Շեղիա-
դարյանցի[147], Ամիանայանցի*) և մի քանի ամերիկահայե-
րի հետ ժողովներ կազմակերպելու մասին
բանակցել։

46 Բացվեցավ Շեղիեմանի գործարանը[148], բայց վրէ
Սահեմեռ յեղափոխության պատճառով. վաղորդյին միայն
նորից գործունեության հարթվելու պետք եղավ. նեղու-
թյունները նա կրեց, երբ քաղաքը անցավ տարբեր
յուրը ժամանակավորապես նորան հալոցքում Աբդ-
Համիանին յեղափոխության։

Թուրքեն այդ ձմեռը հանկարծահաս մահը շատ հարազատ
ազգից հարազատ Սահեմեռին յեղափոխությունն. կորուստը անփո-
խարինելի էր, յեղափոխության քրոջ արյունակիցները՝ Թե-
հմանուհի զոլֆյան յուր հինուհյանք և ազգային ազգականց ու-
սումնասիրության յուր մարդասիրությամբ կենդանի զգացմունք
եղբոր նորա զնահատողները հարազատ անհանգստացնել նորա հիշա-
տակը։

Քարհմեցավ խնդրել Սիմոնից իրավունք՝ մարմինը տալ
Սարգիս յեկեղեցին հրատարակեին կողմը զգրանոցի գիմաց
ամփոփելու։

Քաղաքին հանդեսը կատարելու շնորհ բերող Սիմոնի ան-
գամ Հովհաննես Գրիգորը յեղափոխության[149] պետից յուր խոսքի
վերջում և մարմինը կամեցավ տանել Բզմիածին։

Քաղաքին յուր կողմից պատգամավորներ ուղարկեց Սի-
մոնը, իրավունք տալով Շեղիեմանեանը քաղելու, բայց Հով-
հաննես հաստատուն մնաց։

Կատարվեցավ նաև յուր կողմից հաճելի ցուցք տալով Սիմոնը անդրանիկ
Հետևյալ առավոտը շատ վաղ գործակատար Փոստալյոնը յեկե-
ղեցու գռանը կանգնեցրեց և մարմինը մեջը գրեց։

Լավ եր, երբ վրա հասան մի յերկու քաղաքացի իշխանու-
ներ գնացատատար Սիմոնի հետ և չթողին անարգել յեղափո-
խության մարմինը։

---

*) Ամիանայանցի ազգանունը յերկու անգամ եր ավելացրած և ջա-
նկատվեց

Մուտն բազմությունը սուրբ Սարգսի բակը լցվեց, երկրորդ անգամ փուրգանը արթազան Հովբյանի հրամանով կանդնեցնեց յեկեղեցու դռանը, բայց շուտ դրնաց Բաքոյի տղա Դրիգորը՝ սանձերից ու քրտամանակներից պրկված ամրակած ձեզակ քողուլ փախչել:

Փոքր հետո Հովբյան արթազանը քահանայական զգեստ հեռ դուրս բերից յեկեղեցի անգամ դռզաղը և հառաջից վոտքով դեպի ԵՂեխածին. կարծելով անշուշտ քե հեռվումը կգտնի Փուրգանը և կհանձնի:

Ծերեվանցիներին յես չեմ տեսած այն որվան պես վոզնվրված, կիսատհանապարհից դռզաղը խլեցին քահանայից 47
ձեռքից և հետ բերին յեկեղեցին: Ջանը հասավ նահանդապետին, վոր չոստից սուրբ Սարգիս: Հովբյանը պիլիլ եր սակարկ մինչև նահանդապետի դռլուտը շտանալ խլծոցանացը և խոսվանք տվել տեղ վորելու:

Այդպիսով դործը հանդարտեց, բայց յերեք անթազդներ մատնվեցան յեպիսկոպոսից երբև խոսվածքներ և յուր նպատակներին ազդելիներ: Դոքա եղին դեպուտատ Մկրտիչը, Ռուբեն Ջալալյանցը և տղերքիս դրողը:

Տարվեցանք մենք նահանդապետի մոտ, և անմեղությունները պարզվելուն պես արձակվեցանք: Մեջց չանցավ՝ վոտքի վերա կանդնած տեր նահանդապետը մեր անմեղության համար բնքը վկայեց և ներողություն խնդրեց մեղ ներողություն տալու համար ու հայրարար արձակեց:

Ծնդոսվրդի ցանկությունը կատարվեց, Մանվան յեպիսկոպոսը քաղվեց սուրբ Սարգսի բակում, բայց յերբ տեսան մի կտորած կարմիր քար առանց հիշատակարդի ժամանակակիցներին հիշեցնում և այն նշանակը առաջնորդի անունը, շատ կարճ մեջցից մեր անհատ հոգևորականաց շարքն և անցնելու հանդուցյալը:

Մեղ քաջ հայտնի յեր, վոր Մանվան յեպիսկոպոսի կյանքը և դրամը բավական կլինեին քե՛ յուր վերա մի արձան կանդնեցնելու համարձակություն յուր կիսատկենդանությամբ՝ մատով դպրանոցը ցույց տալուս և քե՛ ԵՂեխածնին բավականին ոգուտ կինար, բայց ունեցած չունեցածը վոչնչացավ, ինքն էլ հողի հետ վարդ մյուս որը կհավասարվի:

Այդ ժամանակը Մատթեոս Վաշտողիկոսը վախճանված

եր և Պոլսում գրանցված ժողովների կարգադրիչ բնույթը պատրաստում էին ապագա եկեղեցական ժողովի համար։ Այստեղ էին մտքեր քաղում, կարծիքներ փոխանակում և ընդհանուր հոգու բնույթը որոշում։

Սահմանադրության գործադրման միջոցներ գտնելու համար կարգադրեցին, որպեսզի ամեն թաղում մի ընտրող ընտրվի, որոնք ամեն ազգային ժողովի ներկայացուցիչներ ընտրեն և ուղարկեն։

12

Սահմանադրության գործադրությունը ուշացավ, քանի որ պետք էր նախապես 1866 թվի կարգադրությունը, որ տեղի էր ունեցել Երզնկայում, ուր ընտրելիների ներկա և շատ ծանոթանալու հարցաքննության ենթարկվեր, բայց ոմանք չկարողացան ներկայանալ։

48 Վերջին մեծ կարգադրությունը[180] մի հատուկ կազմ էր, մի հետաքրքրական նյութ և հայոց եկեղեցական պատմության համար. չպատմեմ ուրիշներ իրենց ընտրությունից ստացած... Որովհետև, որ այդ մեծագործ չեմ, չեմ պարտավոր եմ Փոստոգրաֆիայով. [ինձ վերաբերում է] քաղաքական և վատ պատճառներ ունենալու, որպեսզի Պետրոսից Հետո Գեղարդի[181] ընտրությունն ժամանակ երկարացնելով ոչնչացնեն և անցնեմ Հնդկաստան։

Կենդանի մարդուն իմ հանգստությունը, այդ ճշտորեն գործադրվածն էր խորհուրդ տալը, ինքը նա չուզեր, բայց ինչ անելդ ես, ուրիշներն են ստիպողը հարկերում։

Ընդհանրը 1867 թվի սկզբներին Աղուլիսի գնացին[182]։

Վատը խոսել հետ իմ ընտրության մասին եր մի մարդ քաղաքում Փոստոգրաֆիայով յուր համար ոտնկով գործելը. Ներկա ատրուշյա վարդանն էր պատճառը նրա քաղաքում և քայլ առ քայլ հանդարտորեն գործում էր ոչնչացնել[183]։ Ձմեռը Ներսիսյանն և միջոցը Ոսկեվարդի վարքը ինձ ճանապարհորդելիք ստիպեցան։ Այդ քաղաքներին բնակիչ ազգային ոտ բնակիչը սերտորեն Փոստոգրաֆիական գործակիցներ և այդ իմ քաղցր շահ էր։

Հուլյա միանգամայն խարտուխիկ կեղտով, կերբ կես նույն նպատակով դնացի մեր հուշարձանը[126]։

—Նեղութիւն մի՛ տար Փոտոգրաֆիստան զրծիքներդ, ասաց քեզ Տեր-Միքայէլեան անխնայ ոտն գամակ Միքայէլ Ծերունի տղայի[128] վրայի Քրիստոսները [130], մի կոպեկի գործ չեմ քաշել տալ ունենաս, առանց պատկերի էլ մենք մեր յանց ճանաչում և կատարում ենք։

Ի՞նչ առանձնաս մարդ, ի՞նչ անքաղաքավարութիւն, մտածեցի կես, առաջին անգամ կուր տուին տղերքին այդ խոսքերը համարատ են արտաքսման։

— Մի՛ բարկանաք խնդրեմ, քեզի պրծարև գուք գերեզ
49 Փոտոյանցն եք, մենք ձեզ հետ Փոտոգրաֆիայից կարևոր գործ ունենք, իսկ քեզի մի այլ վոքը նորա անունով կեկած, այլ խնդիր է։

—Պատիվ ունիմ ներկայանալ նույն ինքն գերեզ Փոտոյանցը։

—Ի՞նչ են ասում կեղտոյքը, Քրիստոսի ասածին պես մենք կամենում ենք քեզ չինել վոգոտոյ մարդկան[127]։ Ճանապարհ տվիք մեզ գուրս գալ մեզ պատած տգիտութիւն անդունդից. նեղութիւն տվիք ձեր ուղեղին և վոչ գործիքներին. ահա քեզ ինչի համար եք մեզ պետք։ Տասը տարի չե, չորսհարկից պատատրած մեծահասնդն կերեխասարդը, տասը տարի չե մենք միատեղ ենք մի գպրոցի սկզբնամասրութիւն առնել, միջոցը կա, գետինը պատրաստ է, տղայքն վոգոյնը թուով քառասուն են, մի քանի ձեռնահասներս խլում ենք մեր տանուկներին մոլլասկան գրկից, ոտարութիւն մեջ ֆիզիքապես ապահով մոտավորապես լուսավորելու աղքիվ, իսկ հաստատութիւնը վայ է տալիս կուր գլխին կուր վոգոյց կորուստը սեռանելով. սեռնում ենք, գրում ենք և չենք կարողանում իրագործել, չկա մեկը, վոր գրուխ վանգներ և մեզ առաջնորդել խաղարից դեպի լույս։ Մենք սեռամարթ ծառորի չենք ձեզ հետ, բարյ տեսել ենք Քիֆլիզում և Պարապտոզում։

Պարոնը սկսեց պատմել կուր հանգուցյալ կեղտոյքը, համալսարանական կրթութիւնն առը Գրիգորի[128] գործ գրած ճիգը Ազուլիսում գպրոց հիմնելու և շհաջողելու համար, կուր տվից նորա գրած կանոններդը, կուր տվից 300 մանե-

քանիսն հիմնադրամին գրամատիրել մատյանը և ցանկը։ Ի՞նչ քաղցնեմ, մեր ազուլցվոցս մեծ պակասություն, ասաց նա, [այն է, որ] մեխյանց աչքում լույս տեսնել չենք ցանկանում. քո իմ ձեռքով տված ծաղիկն ինչ համար և որչ է ընդհակառակն. իսկ ձեզ երբեմն ասպրանկանք, ամենացքով, և պատչանցի մենք միարան արտիվ ուրախ կենենք մեզ գնեմատար տեսնելու։

—Մատյել համար եմ, որքան ոտքս ուժ կունենա, ասացի ես և հրաժարվեցա վերին Ազուլցոց քահանա Ասատրյո վանքի խցերից մեկում։

Այդ որը Գրիգոսանցին հետ այցելեցի յուրյանց գյուղացիան գպրոցին, ներկու գարատացրի տղայք 30 կոպեկ վարձատրությամբ 30-ի չափ մանկանց հետ այցելեցինով պատրաստած կերն հայ և ռուս լեզվով։

—Շնորհակալ ենք ասացանից, ասաց Գրիգոսանցը, ինչ-որ ինձ յեկել են Ասչիից և մեր լուսավորիչները գործել։

Մյուս որը յերեկոյան գպրոցական արտահում ասել ձգելու տեղ չկար. 70-ի չափ Ազուլցոց աստվածորներ, չհաշված բուսամատներում և գուրսը խոնված ամբոխը, ինձ գրկաթաց ընդունեցին յուրյանց ժողով[ուս]։

Գոնելով արդարև Գրիգոսանցի խոսքերը ճշմարիտ, համոզվեցի ինձով ազուլցվոց անկեղծ ցանկությանը մի բարենպաստ գպրոց հիմնելու, որտեղ մինչև 6000 մանեթ նախահաշվով, յես հանձն առա գրել յուրյանց համար կառնեներ և յերկու որից նորից ժողովում բացել ունեցա կարգով։

Կառնեռագրության համար յես ձեռնարկ ունեցա հանդուցյալ Տեր-Մկրտչյան Գրիգորի քողած տպագրը։ Փոխեցի միայն յերկու գլխավոր կետեր. գպրոցի բարձր հոգևնավարությունը տվինայն Հայոց կաթողիկոսի իրավասությանը հանձնացրի և հիմնադրամին տեսուչը համարատ արտոնությամբ վերածեցի։ Իմ կառնեռագրով մանեթ կամ կոպեկ տվող մեխենասեր իրավունքն ունին. նորա յերկուքն ես գպրոցի հոգաբարձուներ են։

Յերկու վերախոսությունքս ել մի քանի հարուստ աղանեռներ հանեռ չեզոքով, բայց ժողովրդի մեծամասնության հրճվանքին չափ չկոտց. միաձայն ընդունելություն գտավ։

ժողովը վերջացած էին համարում շատերը, քայց չես ունկնդրություն խնդրեցի և վարդապետ մի աղջկանց պատ-ցի և կառնադարությունն: Սմենքը խոժոռեցան իմ ինքնա-պլուխ վատահությանս վերա, նորա ցանկությունն և յեղել աղաչող և մոչ աղջկանց պատճառը:

Ըստ կարողությանս սկսա բացատրել իղական սեռի կրքությանն կարևորությունը և յերկար վիճաբանություն-ներից հետո կարող յեղա համոզանքություն շահել: Ցերկու դիմադրականն վատատ էին դնում իմ առաջ ազդուցիք. վո-րոշած գումարից ավելին ծախսելու անկարողությունը և կանանց սեռի կրքությանն վնասակար և վարակիչ լինելը:

Առաջին պատճառն դիմը, ճիշտ ասած, 6000 մանեթով չես խոստացա յերկու պատրոն գործությունը հնարավորել, 51 յերկրորդ նախատաշարմունքը ընկճելու մեջ մեծ գժ-վա-րություն կրնայի, բայց վատ աստուծո ներողությանի:

Շատ պատճառներ մեջ բերի չես սքնուհանալ համոզելու ազդուցչիներին ձեռք քաշել ինձանից և ավելի ար-ժանավոր առաջ գտնել, մանավանդ վոր լսել էին տալիս, հա-մալսարանական կարող էին հրավիրել, շատ ասացի, շա-տուր խոսել հետ պարտական առիթ բերի, ընդհատանքը մեջ բերի, բայց հնար չեղավ: Ներանից մի պատվիրին, պ. Բող-դասար Փանյանցը[159], կանչնեց տեղից և խոսք խնդրեց:

— Պարոննե՛ր, ասաց նա, չես վարդաց կատարում էի մեր յերիտասարդաց դրվածներին և քարոզածներին անկեղ-ծություն մասին, մի վոք հառաջ պ. Պողյանցը կատարծա վարպետությամբ վերա չեր, բայց հրամա չես հաստատվեցի իմ կարծիքներին վերա, յերիտասարդներին հավատալու չի, ո-րոնք խոսք են և վոչ գործ, Քրիստոսի առածին համա-ձայն՝ «բռնանան մարդկան բերելու ծանուցա և գժտությանի և մատամբ իւրեք ինքեանք ոչ կամիմ շարժել գնալ»[160]: Այս մարդը ինչ կամեցավ մեզ հետ արնց, մեր հարկավոր ար-վատացած նախապաշարմունքը 10 խոսքով խորտակեց, մենք վերադարձին յերկու գործց ավելց և ահա յերբ գործը գլուխ տանելու հարկ է՝ վերադ ե տալիս: Ե՛հ, ասաց նա և ձեռքը ոգու-մը շարժելով՝ չես գնացի, ասաց, գուք էլ ինձ հետևեցեք:

Տունդ չգանդիմ պ. Բաղդասար՛ր, ի՞նչ գժվարություն

ձեզ պրեց ինձ, շտապեցի գուրը կոտրել և ազատել հինգ րոպեից շուտ խոսք առել ինձ:

—Պարո՛ն բաղդասար, զարմա չես գիտի քալդեարով առնեսարը. ձեր խոսքերը քանդեցին իմ իրավացի մտածմունքը, չես հետ եմ [իմ] նպատակը այսորից մինչև մի տարի, գնում եմ տեսչէ, [1 անընթեռնելի] հիմնադրում եմ ձեր յիշատակ դպրոցները և ապացուցանում եմ, որ իրավասություն և հասուկ անձնազոհություն, որ նոցա քարոզածներըդ դրժե և միշ խոսք են[161]:

—Լեցցե՛մ չես, ասյ իրիսար մորուքս, յուր մինա կանգնած մորուքը բռնեն արած հասուկ յիհամ բաղդասարը և ձեռքս անգամից, պնդակս շնչացնի մեր քահանեքի քուչէ տեղը, արդուկցի՛ք, դրչեցի՛ք, կնցցեմ չես, ապա քե միշ չինածս նրրից քանդում եմ, կարմիր կոմի նման ոսած կաքա քաշում եմ:

— Կնցցե՛ բաղդասար ապեր, քնդաց արտիը, կնցցե՛ և արդան Պողոյանցը՝ արդար պարհանիքը պնահատողը:

Վերջը համաձնցի, որ բաղդասար ապան յուր քարեմասերքեան հետ մի սերնդի և համերաշխան պահեստասիքեան ես ունենցել է:

52 Նուշը բոլոքին քրիստոսիքեամբ ընդունվեցան շուրս հոգաբարձուք: Ազուչեա նահապետ և հանրապետիկ ծերունի Մկրտիչ ապա Տեր-Մկրտչյանցը, որբե աստրազգուքյունը մեծայն պետք և միայն հոգարարձուական գործերում, իսկ պաշտոնը կատարելու մի յուր որդին, բազմաչեաս և գործի սկզբնապատճառ Քրիստոփորը, ու. ու. Հարությունա Ալեսխանյանց[163], հիշյալ բաղդասար Փանյանցը և քրիստոսընկալ Զաքեոսի[162] հոգիզարը որդին Հովհաննես կատանցկինյանցը[164] (հատակի կարճուքյամբ անշուշտ), այժմյան վարչի տանուտերը:

[13]

Բնական և, առաջին գործերս հոգարարձուքյան հետ յեղավ՝ նվիրատվուքյան մատյանը կռնատակներդես տանեի տանն մոնել: Քող խոսք ապատող նուշն քիմին գրած և Պատկառյան Ալեքսանդրա Աղուչեյաց յեկեղեցու դպրոցաց քացումըն վերաբերուքյամբ[165], քող նա առնամատանին

մեծագործ նվիրատուաց անուններըը, և յետ քառամանամսեայ միջոցի ասելով, թե յերկու շաբաթի մեջ 25000-ի չափ ընտիր թվիը պատրաստացին մատյանի նկիրը, 1867 թվի տպրիլի սկիզբն եր այս:

Ի դեպ համարեմ ասել, որ յերբ առաջին անգամ մեջ գըրվածքս տըպագրել տալ տպրելոյն նեղկաս տոզնըից, ձեռքս պատճառ դրած սասւմ եմ, պետք և գանազանութիւնը չկարացրել իմ համեստութեանս: Ցետս աշխատել եմ, որքան կարելի յն վարպետութիւն քամանկին պահել ինձ և տպուչացիոց պատճեն մտանել և սերելի գործը յուրյանց վիրապահել, իսկ այսոր, վերոհիշեալ գրեամ եմ վոչ նեղկացիս, այլ տպագրելի համար, ճշմարտութիւնը ծածկելու հարկ չեմ տեսանում: Ցերեկ Ազուչյաց տպարոց գործոցը յուրյանց հատուցդհամանան ձգտումներըը և լուսամորութեան հասանելու արգասիքն և, նոցա Հայկանուչյան տպիչանց գործոցը իմ գլխիս ծնունդն և: Վերոհիշեալ որինակներըը հասամ քառամանի լինին ընթերցողացս, իմ՝ տպիչանց գործոցաց սիրահարութեանս [վկայելու]:

Ետասնցինք այնուհետև յետ և պ. Գրիգորեանցը Տեր-Մկրտչյանցը առաջիկա մարտի 21-ին նշանադրոր հանդիսացնել մեր գործոցաց սկզբնամորութիւնը և տարեդարձը:

Այդ հոդելուչս ուսումնասեր Գեորգ կամուրջեանի ոճման որն եր: Ըստ հատուցդուչն խորհրդակցութեան և ազուչեցվոց ցանկութեան, մենք Ազուչյաց պատգամաւորներս, արժանացանք ընկերանալու ոճման հանդիսից հետո մարտի 21-ին արժանի լինել նորին վեհափառութեան առաջ ներկա համարելու և մեր կանոնադրութեանքը ազուչեցվոց ազգանց և կանանց խնդիրներն հետ խոնարհարար ներկայացնելու:

53 Վեհափառ տեր Գեորգը, առնչակալ արքայական Գեորգ արքեպիսկոպոս Վեհապետեանի[200] միջնորդութեամբը հաշտական քաղցրութիւր սիրով ընդունեց մեր խնդիրը, խոստացավ յերկուս որից հանապազորհ գնել մեզ և մեր ցանկութիւնը կատարելու համար՝ արհեստիցն և հասարակութեան կոնդակներն որոշիվը մարտի 21-ից նշանակել:

Վերջապ հասիք, անխոհեմարար մխանգամայն, քինամանան աղբյուրներից քաղած սուտ ու սխալ լուրերով լցրեք մեր

քեզքիզքը, անհետաւոտելս հրատարակախառնիլը, իզուր և սուտհոգ և Գևորգ կաթողիկոսի վերա ձեր տարածած վատաբանութիւնը, համոզուցյալն յուր մարդկային բնութիւններով հանդիպած հայոց ազգի վերաշինութեան գործի մեծ աշխատասիրութիւնքը տեսնելոյն է. յետ կարծեաց եմ, որ ինքան չեր ուրախացել նա յուր կյանքի այդ որման մեծ փոփոխութիւնովքը, երբեքան մեր բերած ապերախտ լուրով։— Գոհանամ, վաստակած, աչքերը արտասուքով լիքը յերկինք նայեցավ նա, վորպեսի՛ բարեգուշակ գուշակութիւն. ի՞նչ կմտածելի քեզ իմ ծծման որթս հիշատակը պետք և կտակած լինել ազգիս հրաշագործ գործի տեսչին քաղճեդոնացրս հետ։ Ընկե՛ր վաճառներս, ձոռ կանչեց նա մեզ, համբուրեմ ձեր ճակատը, դուք լինեք համար յերկու ամենաբարի հմիչտասիներ ես։ Գնացեք հանգստացե՛ք, սուրբ աղբ մեզ ձդելով՝ արձակեց մեզ ազգասեր հայրապետը, յերկու որից ձեզ կկանչեմ։

Ահա սերելի գաղտնութիւնքը պարտ եմ ցայտար ճակատիս վերա անեղեւութիւնքար պրպտած լուսատեր հայրապետիս սուրբ շրթունքներեն ընդունելս։ Այս լեզուով չպետք և տեղեկած լինեմ պատերիս մեջ շատ տեղ խոսել Գևորգ կաթողիկոսի մասին, բայց համբերի կինեքը մի վոքր կերթեքի [?] ճակատիս, վորպորհնեմ կկուտակվին համուռն կաթողիկոսի դեմիս վերա, վերջը պատճառներն ամորիպատրա կլինեն, ազգութիւնը լուսո աշխարհ կգա և կինեքը կամբանա հավիտեան։

Ահեկուս որից նուշն լեզուով չեր խոսում մեզ հետ վեհափառ տերը, գանձանագրութիւնն մի քանի կետերի փոփոխութիւնը, մանավանդ յերեսխոհականին ժողովին վերաբերյալ հոդվածներեքին, շատ ուշադրութիւն և ցուցց տալի, նամանագրութիւն և համարում այն Տաճկահայոց սահմանադրու-
54 թիւն զիվզիկ հոդվածներեքին, հաստատում և, վոր ինքն ինձ վարուց պետե, Գոլեանն ակատ մինչև ընկերանեն շարունակ լսել և իմ հանգուցեն գնամարութիւնս և առ հայոց յեկեղեցին անհատատուութիւնս մասին և այլ այսպիսի խոսքեր։

Վերջը կամենում մեզ ցանել, ճանապարհ և կարմանում գնել առանց երեսովնեք տալու, ասելով քե մտնեի ապարա-

յուր ինքը գրելու չի մի ընդհանուր գործողական կանոններ, որով ի բիլա ուրիշների կարին դոյություն առնել և Աստուածոց գործողները։

Գլխներիս առը ջուր մտովիցավ, ծանկամուսներիս լարած վորոգայթները հասասատան են յեղել. նրանք հաշորացել են. խնդիր Քրիստոսիցը մոլորվել ես, յես ինչ պակաս եյի չհոգիված։

— Վեհափառ տեր, ներեցեք հանդգնությանս, մի վոտք հատակ չեկա յես, նախ քան մեր գնալը յես կկամենայի մի քանով մխայն յերկմտելի կացուցանել Ձեզ համար իմ վերա տարածած լուրերը և ապա հեռանալ։ Իրավ չի՞ արդյոք, վոր Ձեր սրբությանն ականջներին կ. Պոլսում իմ մասին ձանձրություն տվողը յուր բամբասանքները շարունակել և մինչև Քիքիլիզ և աշխատեցել մինչև Եչմիածին և մի ժամ առաջ ձա սոյա գտնու վոտքս տակ արած ինձ վերա յուր յերկմտերի յեզրեն՝ պղտորել ես ջանում մեր լուսավոր հոգ ախտքը, վոր և հաջողեց։

— Իրավ խըմիս, ապաս, զարմացմամբ պատասխանեց կաթողիկոսը. անկեղծ խըմամ, մի մարդուց մխայն լսել և շարունակ կլսեմ։

—Իմ սանիքս, հոգևոր տեր, վերջացավ, ձեզ և մնում այսուհետև գտնել, գտաստատուն կամ տգիտացնել նրա տխուր։ Այս բոլորից յես հրաժարվում եմ Աղուլյաց գործողական գործում մասնակցելուց, խնդրելով վերհատուցությունից մխակ շնորհքը, իմ պատճառով շնեցցին տգիտացյալ յեռանդը, չդրկել նոցա ապագա սերունդը լուսավորությունից։

— Վա՛չ, ապաս, յես հավատամ յեզա քո անմեղությանդ, կզգամ վոր ուժով քշնամիներ ունիս, վորոնք վոչ մի լավ և ազնա գործ չգործեցնելու յուրյանց շարունակ հալածանակով. բայց յես չպետք ուրախացնեմ նոցանց, պետք ասի խրատելուցը զրածդ կանոնադրությամբը բանալ Աղուլյաց գործողները, շարունակել մինչև վոր ընդհանուր կանոնադրությունը յուր հոգևոր ներքո կատնի ձեր գործողները, յես հատկացար, վոր դու քո քշնամիդ ճանաչեցիր։

Ինչպե՞ս չճանաչեիր, շանշիակությունը և հակաշանշիակությունը չգործեցիր, ձեզ համար մի ցավ գործեցիր,

պետք չատ պետք է հոլանդե Ռանչյանցի աշակերտներին այդ հարցը։

Շատ չեր անցել, որ Ազուլիսում լուրը, որ Վեհափայտյան Գեորգ քեմալիստական նշանակվել է Ամասիայի առաքելոցով, իսկ Սարգիս քեմալիստ Զալալյանցը՝ տեղահանել։

Զրկանքի ուրիշ ինչ հետաքրքրություններ կային, որոնց մասին Գեորգ պրոֆեսորը մեզ կանչից և խորհուրդ էր տալիս քաղաքական ինչ, հոգևոր չունենալով մեր խնդրանքով կատարման վերաբ. յուրյան և հանձնարարած լինել մի հնարքով մեզ ետ ուղարկել։

Իմ խորհրդով Գրիգորյանցը մի յերկրին անգամ ևս բարձրացավ վերադառնալ վեհարան և հետևյալ տառապալից խոսքերն ասաց.

— Դուք, վեհափառ տեր, ինչպես հրամայեցիք, տարրեր եք ազգիս չորս մերկերն ղրկելուց մի մի տառնքի ժողովել հայոց ապագա սերնդի կրթական գործ համար (այս խոսքերը ծիծաղ տրբ ինքը կամքոլիկոսը մեզ պատմեց)։ Ազուլիսը, քեզանից մի գյուղ, բայց չուր վորգվից առաքելական հետաքրքրական, կարող եր քան չուրսվանին յերկիրն և առաքելին ձգել չուր լուսաւ տրբ գործունեական մեջ և վորովհետև այստ Ձեր վեհափառությունը անտես եք առնում մեր ծառայությը մեզ գալցնելը տալ, ինձնից ուրիշ չուրսվանցիք հանդչնեն հրամարվել մատնակցելու հանապատյին նվիրատվությանը։ Մնաք բարև՛, տեր, ձեր խորհ գործիքը ցանած արտիկ, արժանի չհամարվելով չուրյան ձեր վերջին հայրական տուրը հարթելին, հեռանում է։— Առել, գուրս գալը մեկ և լինում։

— Գարբինել վարդապետ[187], շտապի՛ր հետ պահել այդ պատանին, մենք այս ի՞նչ ըրինք, տանք հրամայեց, գրիր որ հետ և հաստատությամբ կոնդակ, տեխուս են այդ մարդիկը։

Գրիգորյանցը նախատանդյակում լուսե և հիշյալ խոսքերը
66 և ծանրացնում քարկինը։

Անմեղ խոսակցությունները հաջողացան, նույն որը Ամասիայի հայոց Գարբինելը (վերջին Ամասիայում հայ լուսավորչական վարդապետը) անձամբ տերից մեզ կոնդակը նա-

խաղաղակը, մի յերկու վոսկեհատիկ տրեց մեր ցանկութիան համաձայն, պատպղեց, առաքեց ամեն և ճանապարհ դրեց:

Գնացողների Այվազյանը շատ ցավեցավ, վոր մեր մի ցանկութիանը չիրագործվեցավ, մայիս 21-ի քվով չիպան մեր կոնդակները[168], մի քանի ուրիշները մեզանից հաւաքացել նյին մինչև այդ որը:

14

Կոնդակները ամեան նյին ապուհեցվոց յերկանս դպրոցի բացման համար, առաջնիկա աշնանը ուսուցչական խումբը և յերկու անդից մանուկները պատրաստ պետք և լինելյին գործին ընթացք տալու, վոր կար, զգացվում նր մեկայն դպրոցական անձնականների և ուսուցչաց բնակարանների պահանջութիանը:

Թումիա Առաքելը վանքը յուր խցերի հարմարութիամբ յերեք-չորս տեսակ մեջ հինգ ձևոք չքնդ տնեը տեսակ կառուցված, սուրբ Գրիգորովը յեկեղեցվո բակի անձնականները վորոշվեցավ աղջկանց դպրոցի և վարժուհաց համար և յեա վառած լինելով հոգատարձուաց անվճար աշխատանաց վերա՝ ուղևորվեցա Թիֆլիզ և Ջերևան[169] ուսուցչական խումբ կազմելու:

Խումբը կազմվեցավ. համալսարանական Թումանն Զալալյանց, Լազարյանց ճեմարանից Արտաշես Հակոբյան, ինքնահիմը Արշակ Գյուլումյանց, Թավրիզից Մանվել Գյուլզադյան[170] յուր տեսակին վարժուհվով և Վանից Ազուլիս ծխական քահանա հրավիրված Մեսրոպ քահանա Փափազյանց ինձ հետ միասին առաջնիկա տեսակների տասուծո անունը տված՝ որհնեցինք դպրոցները և ուսումն սկսեցինք[171]:

Աշխատութիանը պակաս չեր, 150-ի չափ տղայք, 35 աղջկունք[172] արտաք քաղքեր են անում ուսման մեջ, վարժապետները կրանք չեն խնայում, ժողովրդյան վոչնութիանը տահման չկա: Ազուլեցիք յուրյանց մեջ քաժանել են մեզ յուրյանց անելու հյուրասիրելու որերը. յերեք մեանք կարգի չբերեցինք, մեր անելու ճաշերու որ չեր մնալու, քաղց զարթ պարտ է առնել և գործն չը քաղցնի. յերեք տեսեն որ խնջույքներով և յերեկույթներով պարապվինք,

վոչ ուժ և վոչ մեջքից կմնաս։ Կարգադրեցիք այդ բանը հասած ատեն և կյուրակի տրեքը, ասել և, քեռ չարաճճիությամբ հատաջ ծռմռած եչքին մեր ազատ տրեքը։

Մի յերկու ղեղքեր մեռան տաք ջրի վերա պատը լցնելու վերա եչքին, ետքա նա և ցամք հնարտչեների տրամին չուտ անցան։

Առաջինը. դյուղում պատերի վերա հետագրությամբ գրած տոմսակներ գտնվեցան. վերջինս քեռ Գառչյանցը և Դյուլումյանցը (բայց ընչո՞ւ վոչ բոլորը, կամ վոչ մեռած Գառչյանցը) ազատվեցվոց վճռանցը պատճենելով Թովմա Աստքերս. վանքի պատատից ներս են քաշում, անդատարկանում քյանե տրհնակ են լինում և այլեր, և այլեր։ Թեպետ յեռ խնդրվեցի Կրետասեռորքին տրհնակները վանքի չնչին բամբասանքները, բայց նա հաչանեց, վոր ժողովուրդը տասվի պրպտված և, ժողով և խնդրում և ցանկանում և գանել չարատրեները։

Առած՝ արած. հետ ժամի մեջ գյուղացի գահլեճում տեղ չկար, աչակերտաց նստարանները վերա հանդիսավոր են բազմել. Ռուբեն Ջալալյանցը մեղադրական ոտքը ձեռքին վանքի վանահայր Եսայեցիանցին Մանվան վարդապետից սկսած բոլորին ցույց եր տրեա և հարց առաջարկում, այս գո՞ւք եք գրել, հետ գիտե՞ք գրողներին։ Հայր տեսքը և տեր Մեսրոպ հայրը գրողին չտեսայինց արեին և յուրյանց քահանայական կոչմանը Կրետասից ոչած քամահրանքով աչքակապուչ կատեցին եչքերից, դի հոդեցին ետքա գտնելոց յերկիներաց[173]։

Մ՚ով կամաչանար արհեստ հանել ուրանալ, խոստովանությունը մեռնելու ատեն հանցանքը, բայց ո՞վ խոստովաներ, յերբ բազմակատներեր ամենքն անմեղ եչքին և վանահ իսկ ու Ապտարի քամբասանաց տակ լինելու վերա։

— Աղուեցի՛ք, վոտքի կանգնեցավ Կրետասիորը, շատ ժամանակ չի, վոր այս ուսուցչներեր մեզ գոռում են, ոտքա բռերը քեռվա յերեսներուցս հյուրասիրում են ձեր անեքուս, չտանջվելով ձեր բնատեքյաց հետ, բայց մեռակ առնեք, ուր ժամանակ անց-ամանակ, գիշեր ու ցորեկ գոռաք ունեին ոտքա, տանտրանց Գառչյանցը, մեռ առնեն ե, և այն կլինը, վորին ոտքա հանդեցցրել են արդարև վանքի պատատից քեռ-

58. ցով վեր հանելու, նաև իմ կինն և անչուչա։ Ես իմ կողմից շնորհավորում եմ Պռոշյանցին և Գյուլումյանցին յուրյանց հաջողությանը և ուրախ [եմ] ասցս պիշիրտյին հերոսությանց համար։

—Մենք բոլորիքյանս վկայատհանանք Պռոշյանցին և Գյուլումյանցին մեր կանանցը և աղջիկներին, ձայն ձայնի տվին հանդիսանալու, քոզ ամոթահոտ լինի ցած գնոնատրը։

Այս խոսակցությանն մինչդեր աշակերտներից յերկուքը ինձ նշանացի լուսամուտից դուրս հրավիրեցին։

— Պ. Պռոշյանց, ասացին Սահակյանները շուշտակ հայ ասելի վրդովի Դարտաղնյանը և զարմանալով Մխոյանցը (այսպես Գարեգին Գևորգյանց), մենք ամաչում ենք նեղս գալ և ամոթը գործին լուս տալ, մենք չենք վկայանում ձեզ պատմել եղելությանը, յերթե կարելի յե նեղս գնաք և դուրս ուղարկենք Ռուբենն վարժապետին։

Հինգ րոպեից արդարև նեղս յեկամ Ռուբենը յուր հետ առած հիշյալ աշակերտներին՝ Դարմոյանին և Մխոյանցին։

— Պարոննե՛ր, լուսիյան իմ խնդրում, այս յերկու պատմությունները խոսվից առնեն։

— Ներողությունն իմ խնդրում հայր սրբիցս, ասաց յուր վրդովի Դարտաղնյանը, ներողությունն իմ խնդրում և տեր Մեսրոպ հորից. այս վարժապետներից մեր մեջ նեղչըմնած ճշմարտությանը ստիպում են մեզ ուղիղն ասել։

Ամենքը քարմանացան հայ աղջկա և տերտերի յերկնեղերին նայելով, նոցա յերեսները դուրս չեր գնացել։

—Թևպետ մենք խոհարարը չդիտենք ո՞վ և դրել, խոսեցավ Դարտաղնյանը, բայց այդ բոլոքանդակությամբ անառարկելի կերևի հրատապակել տալու խորհուրդը կայացել և տեր հոր տանը մեր ներկայությամբ, հայր աղջիկ, տեր հոր, յուր սիրացու Սարգսին և Գալանթարյան յերկու յեղբարց[174], ներկայությամբ։

— Մխոյանի, ուղի՞ղ և քեզ վոչ, դարձավ Դարտաղնյանը դեպի ընկերը։

Ուղիղ և ճշմարիտ։ Այդ բանը դեռ շատ առաջ եր, և մեկն էլ Պռոշյանցի վերքատ գտածուն, դեռ այն ժամանակը վո՛չ Պ. Գյուլումյանցը և վո՛չ ձյուս վարժապետները կային, ինքը Պռոշյանցն էլ դեռացել եր ուսուցչենց հրավիրե-

յու։ Թե ինչպես կեզամ, վոր ոչ Գյուլումյանցն էլ խառնվել և մեզ և կամ ո՞վ և պրել, մենք չգիտենք։

— Վորդի՛ կարապետս, քո հորդ ցի՞ան ես կոխում, բարկացավ հայր աստքը։

— Վորդիք կարապետս, Մեքրզալան, կմկմաց տեր Մեսրոբ հայրը, ընչո՞ւ կմեղանչիք, Դավիթ... Դավիթ մարգարեն կասա՞ւ... կասա՞ւ....

Ծուխները ընդհատեց աստքը հայրերին։ բավական և, գնացից, մեզ ոչխարներ էր պետք, պարաններ, ժողովը վերջացած էր համարում։

59 Արհամարհական բացականչություններով դահլիճը լցված և։ Ազատվելով բարկությունից կերկերուզալի հետևանքը կարելի հասկ բերել, պահանջում են անպատճառ ճիշտ քննություններ, բայց խոհեմ Ծուխները կարողացավ Քրեստոսերին համոզել ժողովը ցրվելու, մանավանդ վոր մեզ պրածներից մինը, վանեցի տերտերն վանից ոչխարաց։ Մարգար Հոսեյան, ժամանակ խնդրից մինչև մյուս որը ճշմարտություններ պարզելու։

Արդարև մյուս որը սկսվաց։ Մարգարը ներկայացնում և մի մեղադրական Քրեստոսերին, վորի մեջ խառատվանում և և. հայտնում և, վոր անանուն տոմսակը պրել և ինքը՝ վերահիշյալ համարհանների խորհրդակից։

Մեզի Մարգարը մի քանի որից ճանապարհ դրվեցավ Ազուլիսից։ Ազուլիսա առաստակրա ժողովուրդը լիուլի ճանապարհածախք եր տվել նրան։ Լսվեցավ, վոր խնդիր ապրան Մեծ ժողի վերա ուշկածուքյան դրե և յեղել Գոլիա գնալուա։

Ճիշ կամ ընկերները ընչո՞վ եղինք մեղավոր, վոր Ազուլիսում հաստատ ժողովրդական դպրոցներ բացվելով՝ վտանգվեցավ Քալանթարյանց յեղբորց մատանվոր դպրոցը. հանցանք չունեցին նոր հիմնած տեր Մեսրոբ հոր նախատակի խոստովանան մեջ. բանից դուրս յեկավ, վոր ինձանից հատավ անցյալ տարվան տեր Մեսրոբը Վանից յեկել և Ազուլիս, պարկանավորվելի ժխտական քահանա լինելու։ Ազուլիսում և վերադարձել ընտանիքը բերելու։

Տեր Մեսրոբը մինչ և ունեցել յուր տեսչությամբ և նախապահությամբ դպրոց բանալ Ազուլիսում, տերտերին այդ խոհ դուրն հասկ և բերել, բայց ինա Քահ-

քառակ վէրք նման չտեսել եմ յուր և ապուկեցիկոց մէջ տեղն ու անդիմադրելապէս սրդիւք յեղել նորա չհամապիտակաւն քե ապրատիկրակաւն մխուսմենիերին։ Ցերեկ սրդպես և, կես ներսում եմ նոցա, իմ գեմ գործ գրած մկրտոցներդը հիմք են ունեցել. պոյուքյան կռիվ և, հացի խնդիր և։

[15]

Ցերկրորդ չարտղես վրդովեցուցիչ դէպքը պատահեցավ մի քանի տասնեակ 1868 թվի գասկնին մեռ, Ղարաքտղի դպրոցներդ խանգարող հերոս Արամյան Գեորգ վարդապետի 60 թաղմա Առաքելոց քարկոսի յերեսիցով։

Մոտանալ չեմ կարող, ժամը 11-ն և, կես գաս անցիմ տեղը Քրիստափորի քանդած ազգկանց դպրոցում։ Շատ մարդ և ինձ մեռ Ռուբեն Զալաշյանցը։— Գիտե՞ս ինչ վոտիտես-քյան կա, ասաց նա, Արամյան Գեորգ վարդապետն ահա քարգիլ և վանքի տրեւելյան գաստակ անդամներում և ինքն յուրյան ներկայացնում և վանքին վանահայր, իսկ Առաքելն վարդապետին՝ յուր միաբանը։

— Ախտա՞ս մեր դպրոցներդ, ասացի, Արամյանին յեկել և քանդելու։

— Ինչպե՞ս, զարմացավ Ռուբենը, նա միայն վանահայր և յեկել, որպեսզի վանքի հոգևարքներն ասացան հրամանը։

— Այո՛, Շուշի ել առաջնորդական քաղի տակ եր յեկել, քանզի ուղարկված եր Շահնշյանցի արմատը կտրելու այնտե-ղից, վոր և ասից խոկ։ Բայց այստեղի յերկյուղը մեծ չի լինելու, իմ ասրին լրանում և, յերկու ամսից կես գնալու յեմ[178]։ Արամյանին ուղարկողը կճանաչատանա այն ժամանակ և գուք խաղաղ սրտով ձեր գործը կշարունակեք։

Հայր սուրբն ծանոթը Աղուվեսում ատրատղդատրը միայն կես եչի և ինձ եր վիճակված քոլորի հետ նորան ծանոթացնել։ Ցերեկ Արամյանն յուր ծանրաշարժ և մտքի քնաւորությամբ ու գեմքով՝ ներքուստ յեկել եր ատկս վո-րելու, իսկ արտաքուստ ուրախ եր իմ ներկայությանս, կես ել ընկերացս հետ խոհեմությունը ձեռքից չթողի քոլոր ժամանակը և Արամյանին գինքը յուր քանած ճանապարհով խորտակեցնի։ Վոչ միայն չհրճեցնի նորա յերկու-յերեք ամ-սուչյան կացության ժամանակ Ղարաքտղի անցքը, վոչ միայն

չորքի Շանչյանցի անունը, այլ և գիմք չցուց ոչի երբեք քեզ կամ պիտակ յուր գայլային նպատակը։

Սկզբ Ագամյանը լռեալ, հուսահատեց, կերբ զատկից հետո մի որ հոգաբարձուք աշխատեցին իրեն և հարյանեցին, քեզ յուրյանք, երբեմն սահմանակից Ղարաքաղի, ծանոթ են յուր քաղաքական ձգտումներին, պիտին, որ Ղարաքաղի ուսումնարանը յուր շնորհիվն և աշխատ ոչինչան և քեզ խնդրում են արդյն ասել, որ յիմն արդարև ինքն ուզակցված և միևնոյն հարմանք հասցնել Ագուլյաց գպրոցին, ապա լավ եր, որ խոհուն քաղաք հետաքրք։ Ճիշ միջոցներ, ասացին, քո անխարդախություններդ, յիմն կա, մեզ համար կարևի չարժե, քանի որ Ղարաքաղի աշխատեցրել ասացին և։

61 Շատիկ, ծանծռոտել և խոսքերը Ագամյանը, քայց հավատացնել չի կարողացել։ Հոգաբարձուք հուսահատ գուրս յելան և մտածում եյին յինչ գործելու։

Մեզքս չեմ քաղցնել. հոգաբարձուներին ուզակցողը և բերանները բացու գնդողը յես եյի։

Ագամյանն յուր կացությունը որ լավ որև ծանրացած և համարում. միակ խոսակիցը, միակ հյուրասիրողը յես և իմ ընկերքն ինք։ Որովհետև գասեր լսելու յինք հրավիրում, ճայլ յինք քոնում, միմյանց ինք և նշում յինք ցուց տալի յուր խորհրդավոր ատաքելության գաղտնիքը համակոնալու համար։

Չգիտեմ այս համոզմունքներին եյին պատճառը, քե խիղճն իր իսան խայթողը, յես կարծում եմ, որ հանձար դրդիչ համզամանքն եր [պատճառ]՝ նորան մի որ խոսոմանությանն գալու։*)

Շատած ինք բոլորս մեծ փայտե կոշտած պատհումը, Ագամյանը մեզ հետ և. պատմեցինք, ընդհատում և հանկարծ Ագամյանը, գուք գիտե՞ք, որ յես ոչխոսեց մոչ այլ ինչ եմ, յեթե մոչ գործիք։

— Ինչպե՞ս քե գործիք, հարց ատրք, ատում և Ագամյանը։

— Գործիք, ինչ որ գործիքին նշանակություն ես, այո՛, յես գործիք և ատր գործիք եմ Պատրյարից, հարից նա,

*) «Ասյքողը» բառից հետո ջնջած՝ «քե այլ ինչ գրդիչ հանգա...» արատահայտությունը ավելի հիշա ընթացք կտար Պատրյարի մտքին։

վեր կաց, առանձին չէրկու խոսք ունիմ քեզ ասելու։ Պռոշյանց, շարունակեց Ադամյանը, դու ինձ համարում՝ վոր չես զորձիք եմ, չես չհկել եմ այս չինվածքը քանդելու (մատնացույց արեց ինձ զալրցակառն շինքը), չկարծես քե հող ու քարն է ասածս, այդ նորից շինելը հեշտ է, այս պիտույան տաճարի համար է ասածս. չես չհկել եմ Ադուլյաց չերկաթս զալրացը Ղարաբաղի վիճակին չնվիրելու և վերադառնալու։

—Ես քեզ չեմ հասկանում, հայր սուրբ, բացատրեցիք խնդրեմ։

— Ու և կարդամ՝, Պռոշյանց, կարդաս և համոզուս, վոր խոսքերիս մեջ սուտ չկա։

Այդ ասելից հայտնվեցավ, վարդապետը ոչնչաց ինձ մի ամբողջ քերթ լինքը նամակ, ստորագրությունը Սարգիս Չոպիկոպոսինն էր։

Ահա համառոտապես բովանդակությունը։ Ներկու տարի է զնացել է, վարդապետս, և վոչինչ տեղեկություն չես պրում, բայց ամ և ասյտեղ, վոր Ադուլյաց չերկիսայքը խռովում 62 են, չուսերնակառնությունը նեղս և տանում, ազգակունքը տգայոց հետ խառը չհկեղեցում չերգում են (ուղիղ եր), վոր ընդդեմ է մեր լուսավորչական սուրբ չհկեղեցու հրամանների։ Վերջապես, հիշի՛ր վարդապետս, քե ընչո՞ւ չես ուղարկվում, վոր դու զրկված ես քանդել այն ոճի բունը, վորը դու Եռուսում հիմնեիր տասարկեր և վորը հիմա հիմնվել և այտեղ, ոճի ճարդերից մի մեծը այտեղ և քնավորված. զորձի՛ր վարդապետս, մեր սկսածը պատերազմ է, այդ փորձառներից մեր պատիվը վոնտատակ ընալու չի մի որ, չեիե ցայտը չի ընացել. այս պատերազմը հոգևոր է, հաղթիվես, քե հաղթես՝ վոտաց պատվը դու չես տանում։ Ճերե զրում ես, վոր ուրիշ հնար չկա խռովությունքդ հրատարկելու, դու զորձ դիր սահմանադիրդ մեջտեղը, չերկպատասխանությանն տերմանի ժողովրդի մեջ և սահմանայն հաղորդությամբ նպատակիդ հասած կլինես։

—Տեսնո՞ւմ ես, Պռոշյանց, վոր չես զորձիք եմ, հասկացա՞ր ընչու համար եմ չհկել, խղճա՛ ինձ Պռոշյանց, Ղարաբաղի անցքը կոկորդիցս դեռ հուլ չի զնացել, Ադուլյանն էլ վերայից են նեղս խցկում։ Դեռ այդ վոչինչ, զրոդը չի-

քեզ չար նպատակի տանը և, գոնե պերք և անուն ունեք, ի՞նչ անուն կուտա ապա այդ լպրծուն Հիմուխին, վոր գլուխը ձվից գիս չհանած, ինձ խրատներ և պրծում։ Այս ասելով վարդապետը ոտից ինձ կտրտալու կիսա քնրքիչ մի ուրիշ նամակ։ Սաղաղջուքյունը Սարգիս յեպիսկոպոսի ապրուկան Ջալալ Ջալալյանցինին եր (այժմ Շեղխա վարդապետ)[178]։ Վերջինս հիշեցնելով վարդապետին Գազու Ասաքյուց վանեցոյն անձն որ ընդ իշխանութիւնամբ է և հնազանդութիւնան կացցէ[177] պատվիրքը, հորդորում եր նորան հնազանդությամբ լսել յուր իշխանական արհամարհի պատվիրքը և ապրուստի համար կատարել։

—Ա՛խ, Պատշյանց, արտասուքը քաշելով ես ձեռքս սեղմած հնձկլտում եր Արամյանը, Շանշյանցը առաքինի և անհիշաչար մարդ է, նա ինձ պուճն վազուց ներել և ակամայից ուրիշի քիերադրությամբ յուր դեմ արած չարանյութ խոսվությունները, բայց Ղարաբաղի մանկությունը չի ներել, չեր ներելու և Ազուլյաց ապագա անորոշը, յերբե մեռած 63 խոշիս ձայնը հարությունն չառնելը, և ո՞վ գիտե, շատ հարկէ յեր խոհեմ մեռցնողն ինքն յեղած այս նամակներով։ Ների՛ր գոնե դու Պատշյանց, յես յեմ քեզ բնաւհան անելու։ Ճիշ յեմ վերջին քեզ ապատելու Ազուլյաց գավառը ձեր նման պատասխանատուներից, բայց յերանի քեզ հայոց յեկեղեցու առնն հարատատ անդամներդ ձեզ պես լինելյին. յես լռեցի ձեր գաղտնությունը և հաստատ կարծեմ այս տալ։ Բայց աս կարդա՛ և իմ վրդով պատասխանը.— այս ասելով նա ցուցց տվից Սիմոնի անունով գրած մի յերկար տողից հարյուրտողությունը, վորով վճռական հարյուրած եր Սիմոնին, վոր յերբե նա աստվածի խոկ վերջանալ չի հրամանագրել յուրյան հանձնել վանահայրությունը նախկին վանահայր Սահակին վարդապետին և գնալ Շուխի Ճեղիշեին աստաքելու յուր նախկին պաշտքը, ապա ինքը կվորոշու իսպառ և հեռանա քիֆրյից, կնստի յուր տանը գյաուրաց մոտ։ (Արամյանը շուշտակ եր)։

Շատ խնդրելեցի Արամյանին այդ գրությունը ինձ տալ, գամ խոսակցելը և գամ պատասխանը, բայց նա չտվեց։

—Պատշյանց, առաջ Արամյանը յերկու շաբաթից հետո, Սիմոնից հրամանն առացա իմ վրանը գնալու, բայց Շահու-

պարհածախք չունեմ, չեմ՞ կարող 20 մանեթ պարտ տալ ինձ, աշխատեցից կվճարեմ։

—Ամենայն ուրախությամբ, հայր սուրբ։

Նույն տրբ յիս ուղարկեցի հոգևորականներին՝ խնդրել վարդապետից առաջիկա կիրակին պատարագ մատուցանել։ Նորատակս եր զարմանալ վարդապետին աջհամբույր շնհցնել, բայց նա չեր ընդունել։ Հարցրի հոգևորականք եւ յաջորդ կրկից 30 մանեթ նվեր երին տվել։

—Գուշյանց, շատակց նույն յերեկոյին ինձ մոտ վարդապետը, յես քո վրդին կարիք չունիմ, հոգևորականքը 30 մանեթ տվին։

Մյուս որը Ազուլյաց վաճառականներից կարապետը չնաշխին ճանապարհով ձի հեծած գնում եր Նուխի. նորա ընկերացավ Արամյանը։

Հինգ վերստ չափ տեղ նորան ճանապարհ դրի միմյանի յես։ Ամորջ ճանապարհը նա լալով եր գնում և ինձանից ներողություն խնդրում։

Ես ոչ Արամյան, լսեցայ, որ մի քանի ժամանակից հետո նա Շեղիչյանի վանքում ինքնասպանություն և գրծել-արտանահեդ և յեղել։ Ետս կամաց՝ յուր խղճի խայթից։

16

64 Ետս մոտացել եմ մի դյուղատեր ազնուական գնդ։ Այդ Արամյանի դալստից հառաջ եր, կարծեմ գնս չուշեցի ուսուցչիներն երին պատրաստում, տալ և քե յես գնս չեմ գնացել ուսուցչական խումբ հրավիրելու[178];

Որդուբաթից նամակ եմ առանում վարդապետներից մնի այն ժամանակ իմ միտք պատկից և սկսում բարեկամ, Ներսիսյանի հաջորդ Սմբատյան Մեսրոպ վարդապետից (այժմ յեպիսկոպոս, անդամ Սինոդի և սիբատանատուչ Ճեմարանի)[179], քե ինքն յեկել և Որդուբաթ և կամենում և գալ Ազուլիս։

Ուրախ ուրախ առնում եմ ինձ հետ յերկու չուշեցի ուսուցիչներին և կարծեմ Ստեփան վարդապետին ու շտապում Որդուբաթ, սիրալիր համբուրում հրավիրում վարդապետին։

Մեսրոպ հայր սուրբին իջևցրինք Ստեփան հայր սուրբի հարմարությամբ սենեկումը. նա իմ, հետևաբար և ամորջ ազուլեցվոց, քանզպատին հյուրն և։ Ճաշ, հրավիրքներ առնե

ոք: Մի քանի տող յես նեղկա յեմ լինում, մյուսներում ձեռքս հատ չեմ դանում: Մի յերկու մետրը միտրալեսը ինձ կաց ու կամ խոսքը և ասում... Ընչի՞ղ և պետք... յուրյանց հայրն եմ ոչհնել... ուշք մի՛ դարձնի... և այլ այսպիսի անհամակրանալի նախադասություններ:

—Պարոն խոսքը, չեմ հասկանում:

— Հող մի քաշիր... քեզ միշինչ չեն կարող անել... յուրյանց հայրն եմ ոչհնել... շատ հարկավոր են...

— Հայր աստը, պատգի՛ր խոսքերդ:

Դարձյալ յեր երկե միշինչ չեկե դուռս քաշիլ, յերեմե խոժոռված դեմքով չորդիկե միտրալեսներն միքնախոսությունները լսողուլ:

—Այսոր ապուլեցիներից շատերը քեզ բամբասում եյեն մե հացկերույթում, ասաց ի միջի այլոց միտրալեսը, քեզ մեղադրում եյեն իբրև Ֆարիսաեան, յեկեղեցի չգնացող և պատակիր:

—Ո՞ւր և ո՞ւչք:

—Տեր-Զաքարյանցի[180] տանը, ո՞ւչք չեմ կարող ասել, այնտանե եր մեռոյե մեծամորուք հոգաբարձուն[181]:

Մյուս որը շատ միտ հոգաբարձուք շտապով անեյավ մեռոյե մասին և զարմացմամբ հարցրին անտեկուլ հարմեքյանցս պատճառը:

65 —Պարոննե՛ր, ասացի յես, յերեմե դուք մեռնելոյնը այնպես անեք և յեկող ուսուցչինքրին, բայց այն և այնպե իսկ հարմարավետ միջոցնով մեր յանցից բամանելինք. յես քեզել եմ ձեր դպրոցի վերա և ձեր բարերի վերա:

Մարդիկը քարե կտրվեցան. ոտները բարձրացրին և բարեսիրտ մնացին:

—Ձեզ չենք հասկանում, ա. Պողոսյանց, շտապեց պատասխանել Աբրահամյանցը, կամ բացատրեցեք, կամ խոսքներդ հետ առեք և կամ պատասխանատու չեք:

—Ձեք հեշտ, պարոննե՛ր, յես նախադպրոցական չբամբասել դուռե մե [աս] ժամանակ հարմեքյանցի ուսուցչինքրի վերա և քեզել վերաց և ես. ասացի՛ք ինձ, ի՞նչ պատասխանատուն դուք այս կարգ միջոցում իմ մեջ, բայց պահք չպահելուց, վար դպրոցն չե ձեզանից, ընչո՞ւ ինձ վերա խոսում և պատճառ պատասխանում եք:

—Ցնվ ո՞վ է այդ անողը, պ. Պառչյանց, հոնքերը ժողոված հարցրեց պ. Բաղդասար Փանչյանցը։

—Դո՛ւք, հողաբարձու պ. Փանչյանց։

—Ո՞ւր տեղ։

—Ցնվելիկ, Տեր-Զաքյանցի ճաշի վերա։

—Խոկ չեքե ապացուցեմ, վոր Տեր-Զաքյանցի մոտ ձեզ համար մեծ խոսք է լսվել ձեզ չհրավիրելու մասին, և տանուտերը զոհացրել է ձեզ քեֆ հրավիրել և դուք չեք կարող ու այլ վոչինչ։

—Այդ ժամանակը կա եմ պատասխանատու և հետ կառնեմ խոսքս։

—Սակայն ասացի՛ք ինձ Պառչյանց, ո՞վ է ձեզ վրդովում այդպիսի տուր չուրերով, ո՞վ ասաց ձեզ։

—Իմ ամենամոտ բարեկամս։

—Պառչյանց, ասաց Բրնտասիրը, շատ ժամանակ չի ձեր այստեղ լինելը, կա կարծում եմ, վոր չեքե դուք մի բարեկամ շահել եք մեր մեջ՝ այն ևս կա եմ եմ լինելու, կը-րեվում է, վոր դուք արդեն ծանոթություններ եք ունել և այն ձեզ համար վատացրել ծանոթություններ։ Այո՛, շնչ-ասից նա, կա այժմ իմացա, տեղացու Կարապետն է ձեր բարեկամը, նա չե ձեզ վրդովում։

—Տեղացու Կարապետի՞ կա հարցում եմ, ասացի, բայց նորանից չերևի այդպիսի խոսքեր չեմ լսել։

—Մնաս, մնաս, ասաց և վեր կացավ Բրնտասիրը և նորա հետ մյուսները. կա կգանեմ ձեր ծանոթատուն բարեկամին։

Ինձ կարապետ Աբգարյանց, դու քո հացը կեր, չեքե Աղուբյաց տղաները մի նշանախոսի չափ կատկած հատուցանեն վերատ, անով տեղով վտանգ Աղուբիոնց. բայց ու-րախ կերեր, վոր ճշմարտությունը չի թաղվիլ և դու կոր-ղարտնաս։

17

66 Ժամը տասին մոտ նույն տղը կա վազացած արտիվ գնում եր հիշյալ Կարապետ Աբգարյանցի մոտ. ապրիլ, մի քնքշահրբիլ, բայց տղիկի ձգտումներով կերևատարել հո-գիտ և անցնելի Աղուբյաց շուկայով։

Ագռավները շուկան մի 100 տաճկական մեղ և պատրաստի կենդրոնում, յերկու կողմից 300-ի չափ խանութներ. այստեղ և կատարվում ազատների մեծ վաճառականությունը, այս շուկայի միայն խանութները կաց անում Իզմիրում և Ցեմբուլում մեծ առևտրական անելի հետ: Ամեն ազատների վաճառական և, նոցա առևտուրը տեսաքի և բամբակի մեջ է, նոցա ձեռքին է, կարելի յե ասել, Ամերիկայի այդ յերկու արդյունաբերության արտահանության գլխի Իզմիրում և Ցեմբուլում. և ահա այդ համաշխարհական վաճառականների կենդրոնատեղը Ագռավն է: Ծագումով և ազատներն Եվրոպայից, նոսկից քամբակն և տեսաքը, ուղարկում և նոսկա տեղից յուրյանց գործակատարներին մեծամեծ քաղաքներում, և ձմեռը վերադառնում յուր բնական գլխին հանգիստ անելու:

Ուրեմն պետք և լիներ մի կենդրոն, ուր Ագռավցոց վաճառականները տաքերը միմյանց հայտնեյին, ուրտեղից գրեյին և առնեյին յուրյանց հաշիվները ու քղքենակցությունը. և ահա այս մի քանի խանութը կոկորդին ընկած կենդրոնն և, ազատների բերած: Ճաշից հետո միայն վաճառականաց խանութատերերին կհանդիպեիս այստեղ, նոկ առավոտը բոլոր ագռավցիներին:

Անցնում եմ այդ առավոտ շուկայով. պատմացա, որ ձորի պատիների բարձրացա ու տեսայ շուկան աչքիս տակ մի մարդ չկեր, գործիս շուկան գոկ լինի. բայց խանութները բաց են յերևում. ձայն, շարժում, գոչյուն չկա: Պետք և նկատել և պատճառը ագռավցոց և այս, որ 100-ամյա ագռավցիները մի տեղ ժողոված ժամանակն են լ գոչյուն ազատակ և անկարգ պատճառ-պատճառներ չեն լսվել. հաշտասեր, հեզ, ծեծ ու քոկ, անպատճառ ծաղրածուներ, որ [հասուկ]*) և միայն գյուղերի և առհասարակ կոմկատու անելիքի ժողովուրդին համար, աղաղակ չեն լսել. քաղա-

*) Տեղատուի ամպրոպներ ինչ տալի հետաքրքիր բան Պողոսյանցը նույն տարեգրքում գրած և տեսած մի ընկերի պատմությամբ մեկին

67 քավարարություն վերին աստիճանի, համեստություն, փոխա-
դարձ հարգանք՝ ազնվացու հատկություններն են:

Զարմանքս վոչ այնքան խառնուրդների բացության համար
եր. յես գիտեի, վոր յերեք բոլոր կրպակների վողջ որերով
ազնվացիք բաց ձգվեն և մառնեն տները, վոչինչ չի պահա-
սիլ, բայց քե ո՞ւր են այս ամբողջիկը:

Գնում եմ հայացքս ուղղակի շուկայի յերկայնությանը
դարձրած: Բավական եր քայլափոխս տեղից գլուխս աջ ձգե-
լի և ահա բոլոր ժողովուրդը Մկրտչյանցի[282] խառնուրդի
առաջին ամբոխված կտեսնելի. մեծ յուրություն եր: Մի
ձայն միայն ընդհատեց խաղաղությունը. ահա անցնում և
պ. Գաղյանցը:

—Ինդրեցե՛ք նեղս, չսիեցավ խառնուրդից Կրկատափրկի
ձայնը: Ամառել չսիեի, ճանապարհ բացվեցավ և յես բա-
զիվ ատլով տնիենքին՝ նեղս մատս:

Նատած եյին Կրկատափրը և յերկու — յերեք առաջա-
վորները, մյուսները վոտքի վերա եյին:

Գովիել յի ազնվացվոց այս նահապետական սովորու-
թյունը, մեծի առաջին գոքրը միշտ վոտքի վերա յի, Տեր-
Մկրտչյան տան ժառանգների դեմաց տնիենքը կանգնած են.
մանավանդ յերբ վերցին հնեված հատոչ կգար Ազնվացց մեծ
նահապետ Մկրտչ աղին: — Աղին յեկավ, պատկառանք
քշվեցավ եյին իրարու տնիենքը և վոտքի կացած սպասում:

Ծեր ահա յեկավ ծերունին, համեստ ժպիտով գլուխ
բարեհաճավ ընդհանուր բարև տվից և ծանրաքարշ հատոչ
գնաց նատեց վորևե խառնուրդի առջև դրած յերկար նատա-
րանի վերա: Գալիս եյին ահա առաջավորները ըստ տվածու-
թյան, հնազանդ գլուխ իջեցնում և մի առ-մեծապատիվ հետա-
վորության շուրջ բոլորում ծերունուն: — Խնկեա՛ք,
նատա՛ք (յեկե՛ք, նատեցե՛ք) հրամայում և մեղմապես
Մկրտչ աղին: Վոչ վոք չի շարժ-մրում: Խնկեա՛ք, ասել և
ցույց տալիս իրեր նատարանի վերա և ահա ծանր ու պար-
կեշտությամբ տոռ և գալիս տգա Հայրապետ Աբրահամյան-
ցը և յերկու-յերկուքը:

Այսպես այնուհետև Տեր-Մկրտչյան տան անդամներն էլ
իրավունք չունեին նատելու. այսպես տան գլուխն և և

նորա հրամանով յուր վրդիկը պարտադրը են առաքելու-
թյունը շնորհել ուրիշներին: Ես ահա կու տիրոջ այս գյու-
ղում նվաստել եմ մեր նախնյաց սովորության բարձր մատ-
ուցողը:

Հայտնի կե, վոր մեր նախապատմիչները ամեն ժողովներում
68 և խնճուղքներում ցնծալուն ավազուքյան կարգով պիտի
բաղմեին, յուրաքանչյուր ցեղը դիտեր, թե ինքը քանիներ
բոյլ կարգի առանձնաշնորհուքյուն ունի: Ազուլցիք նախա-
բարեկան ցեղից չեն, բայց առաջ մեջ ի հնուց անուն ինքն
յուր ինքյան կազմվիլ և մեր ազգային ցեղական ավազու-
քյուն, վորը կատանում և վոչ [քիև] փառասեր ցուցականու-
քյան մեջ, այլ վոհասարարժ հարգանաց:

Այդ առաջնորդներն կոչվին ևս չեր իմացվում: Ազա Մկրտիչն
և ամենքն հայրը, ուրիշն և դաստիարը, յեզկամ, նաև
լանց յերկու հակառակորդներն գանգատը և յերկու խոս-
քով վճռեց: Ամեն բան վերջացավ, հաշտություն և խա-
ղաղություն թագավորեց:

Ես այսպես յեր ձեռս մտա Կրիստափորի մատնագիրը:

—Պարոնե՛ր, ով ինչ գիտե մեր խռովարարության մասին,
թող պատմե:— Մեկերը վերջապես այսինչ տեղն ասում
եր, վոր Պաշյանցը պատահաստա և, ասում և վիներ: — Թե
չաղ չի գնում, կրկնում և յերկրորդը:— Թե հերձվածող
և, թե անհավատ կա: — Թե նորան ամենևին չի կարե-
լի հավատալ:— Թե նորա մեջը և հոգևորականության
աշխարհքի յերեսից ջնջել: — Թե... Թե... Թե... վերջ
չուներ և ինձներ ամեն կողմից լսված բերե-բերին, յերբ
յես մեջ ընկնելի:— Բավական և, խնդրեմ, պարոնե՛ր, յես
հավատում եմ ձեր խոսքերին, յես ամենքիս եմ հավատա
շնորհում աշխարհական բարեկամական, ընկերական և
ազնիվ պատասխաններին:

—Դուռ ինձ լսեք, խոսում և Կրիստափորը, գուռ մտիկ
հուսահատ արտով վերադառնում եմ տուն և մտնում հոգս
մոս:— Լսի՛ր, Կրիստափոր, խոժոռված ասում և հայրս,
խոհուն մարդ ուզածիդը ուրն նոր յեկած վարդապետին, քոզ
այսոր խոկ հետանա Ազուլիսից: Մեր վարդապետին եկ տես
և ասա՛ր մյուս անգամ քեզ տանը մաքուր պահել, ապա քե

վոչ դրան էլ ճանապարհ ցույց տվինք, մի ուրիշը բերել կտանք։

—Ընչո՞ւ համբերել։

—Դեռ ժամ հասալ չկրկնատալ ինձ մոտ եկեն, աշխարհքումս գիզատուրքյուններ շմնաց, վոր Պողչյանցի դիմին շքնախնց, անհամատա, անատալած, Քարմատան, անատակ և կես լինչ գլխտեմ ընդեղ շատաց. կես, ատում եր, ուզարկվածեմ տեղատվածից հատուկ ձեզ մոտ, վոր խնդրեմ դրան ազատնեք. մեր անվեհ վարդապետեն էլ նորա գուռները կը փչում։

Դեռ շատ սիրտ և տանչին, բերին կես չդանցնելչ։ Հայդ տուր, ատացի կես, նեղուքյուն մի կրել, դու մեր սիրտը կես կարող պղատրել. տատը տարի չե ամբողջ գյուղով աշխատում եչինք մի գաղրց ունենալ և չեչինք կարողանում գլուխ բերել, տյդ մարդը կերկու խոսքով կերկուսը տանդնց. մենք Պողչյանից բացի լամուքյունից վոչինչ չենք տանել։ Կարճ տանեմ. բերին Պողչյանցը երամ տատանա էլ և, նա մեզ հատար հրեշտակ և կերկնքից իջած։ Ցնվ նա ուղիղ վոր անմեղ հրեշտակ և, դու նորա հատար գնա ես գործում, խակ նա քո կնկած տրից քեզ գովում և վատաբանում և կրկին մեր հոգևորականներից ամենատալը. չկարծես վոր քո աբժանամարուքյանդ հատար մեր տանը և տանին տեղ հյուրասիրվում ես, տյդ բոլորը Պողչյանցին ես պատասխան։ (Մեսրոպ վարդապետին մի գատաստր հրամիրք տվին Տեր-Մկրտչյանք իմ խնդրանոք)։ Ուզում եր նորից սկսել, բայց կես հեղանդուքյուն պատճառվեց և խնդրեցի քողուլ հեռանալ։

—Ցնվ կամենում էյի շուկայից տուն գառնամ և մարդ ուղարկեմ վարդապետին Սպասելու և հանկարծ տանենք բերանից չատ եմ լինչ վոր դու լսեցիր և էյի շատ խոսքեր, վորոնք քո պատվին և բարեյականուքյունդ են շոշափում, խակ տեսա տանող հատարեցին քեզ պատմելը։

Դեռ Քրիստափորը չեր վերջացրել և տհա վանքի բահում գալոցի շինուքյանց վերա մշակող քահանաներից մեկը ժողովրդի մեջը պատռելով նեռա կիսալ և Մեսրոպ վարդապետն վերա մի անվարել անցք պատմեց հնա ժամ հատալ վանքի պատահարում պատահած, ինքը տեսել և

պատի դիմից և ազատվեցավ տեսնելը չարտասովորելու համար պարտք և համարել զայ ազա Բրնաստիրին պատմել։

Ես դյուրս խոնարհվեցի, ամենքը մեծ յուրց խոհրդատվությ ակնարկ ձղեցին, իսկ Բրնաստիրը կանչից վանքի յեղեսարանն Հակոբ Փանյանցին և ուղարկից վարդապետին հայտնելու, որ յերկու ժամից Աղուվանը Քոզած հասած լինի, յեթե վնդալը պատիվը վոչքան և ինչ հարգած է։

Կամեցա մեկնվել մի [տու] ժամանակ սպասելու, քայց Բրնաստիրը առաջին անգամ վնդաս բարկացավ. լավ, քո գործդ չէ, ասաց, մեր ընտանեկան խորհուրդներին խառնվել, յեթե չատ ես սիրում վարդապետին, քայլ հանդարտ, կարող ես հետը գնալ։

Ես կարկինցա և նեղսրտություն խնդրեցի։

— Պատշյանց, ասաց ինձ Մեսրոբ վարդապետը ս. Գարեգինի մոտից վերադարձավին պես, այն անշնորհք ազգակցիդ մոտը ես ուղարկել ինձ մոտ, որ Քոզնեմ և հետանամ։

— Ես ի՞նչ անեմ, Սարգսան ասում է. ամարդ ի պատվի էր...[183]։

— Ա՛յ ազա, դու ի՞լ ես այդպես ասում։

— Պատշյա՛նց, ձայն տվից լուսամատես տակից մի ժամից հետո վարդապետը։

— Ի՞նչ եք հրամայում։

— Ախար չես գնում եմ ի՛։

— Հանձնարար գնամ (վա՛յ ինձ, ասացի այս խոսքը)։

— Ա՛յ, անշնորհք... ուրեմն ինաս քայլե։

Վարպես անշնորհք, չես ձայն չտվի։

18

Առաջիկա ապրիլ, 1868 թվի մի որ[184], հոգաբարձուքյունը և 20-ի չափ առաջնորդներ ճայլ յինք հրավիրված Տեր-Մկրտչյանց տանը։ Սեղանին ուրախ և զվարթ ժամանակը նեղս և դալիս նամակատրվեցը։ Տեր-Մկրտչյանց տանը տոնախմբության չես նստում եյի անգամ նեղքի կողմը, Բրնաստիրի մոտ. ակզբում ծերունին և յուր վարդիքը շատ եյին ինձ առնչում վերև բազմել, քայլ չես սիրեցի Բրնաստիրո-

րին և չնչի ուզում մտից հեռանալ և տյդպես այդ տեղը իմ յեղած ժամանակը վոչ վոք չնր նամել։

Ցնս և Քրիստափորը իրրև դրան ամենքից մոտը առնում ենք նամակներից ծրարները և լրագիրը (կարծեմ մեր հինավուրց ծերունի վմենդա՜ն եր)։ մի մեծ ծրար ի անուն Ազուլյաց հոգաբարձության դրամում և իմ ուշադրությանը, ժանավանդ յերբ կնիքը Սիմոդինն եր. առանց ներողության խնդրելու հոգաբարձությունից կոտրում եմ կնիքը և կարդում բարձր ձայնով ներփակյալ հրամանը։ (Տես ոտա հետ կապված քղքիները)[285]։

Ուշադրությունն ընդհանուր և, ճանճ չի չարժվում։ Վախտով և լուռ եմ, ամենքն էլ ինձ պես, չչկամիլ ենք. վոչ գանակ, վոչ պատառաքաղ, վոչ ծամիլ, վոչ խմիլ, միանգրությունն, ինչպես առաջ ևՙ չար հրեշտակ անց կացավ։

—Ըզ քՙնչ քուլքի եր, մի պատմիր տեսնենք, հրամայից վերևից աղա Մկրտիչը։

—Մեծդոր վարդապետը Սիմոդին գանգատ և տվել, պատմեցի յես հասկանալի լեզվով, վոր յես անբարոյական նացնում եմ ձեր զգրոցները, խնհամատ եմ, լուսամոլչկան չեմ, ժողովներում եմ պարծատումիս աղուհացիներին և այլն, և այլն։ Հիմա Սիմոդը հրամայել և հոգաբարձության 71
քյանը արձակել ինձ քիՙ տեսչությունից*) և քիՙ ուսուցչությունից, ինձ հետ էլ յերեք կան ուղիղ մոլորեցուցիչներ. հետո էլ ապատնում և, վոր յերեք հոգաբարձուք կընդդիմանան, Սիմոդը քաղաքական իշխանության ձեռքով իրավունք ունի վարվել ինչպես ինքն և խնամում։ Կարճ պատմեցի յես բովանդակությանը։

—Մալՙք վեր գրնք և ուրախ-ուրախ հաց կերնք, հրամայից Մկրտիչ ասին, գարը ժպիս արտահայտությամբ յերեսին. մենք կտեսնենք, քե ո՞վ և անատամած, անհավատ ու անբարոյականը։

Սկսեցինք շարունակել մեր ուրախությունը, կարծես վոչինչ չի յեղել։

---

* Ցնս տեսչությունը վարում եյի քոզել, ուսուցչական ժողովով եյինք կատարվում Ծ. Հ.

—Պետք են մեզ վարժապետները մի լավ խնդիր դրել տաք կամ ռուսերեն անուններով, հրամայեց Մկրտիչ աղան հոգաբարձուներին, կամ ռուսերեն և մեր Սիմոզի, հասկացա՞ք ինձ- դրեցեք, որ չտառապ մի քանիչ ուղարկեն մեր ծախքով ընկերանոցից Պուշչանցի և վարժապետի պարտքները քննելու: Ինդիրը գողի ժողովրդի անունով և առաջարկությամբ լինի, իսկ հոգաբարձուքդ ել ձեր կողմից մի կուպեք դրեցեք:

—Ներողություն մի՛ կրնք, Մկրտիչ աղա, առաջի չես, ձեզ հայտնի չի, որ առաջիկա ճայիսին իմ տարիս լրանում է, չես պետք և հետևաբար Ազուլիսից, այնուհետև միջոցը տուր և, չես կերպով, դուք ել ձեր կողմից հայտարարությամբ իմաց կուտաք, որ չես ուզին դնացել եմ- վատ չուներ, Սիմոզը վտքան և բարկացած լինի ինձ վերա, ես կարճ միջոցը թուլ կուտ ինձ միննչև ամարայինս արձակուրդները տնալ:

—Ձա դործդ չի՛- և դու իրավունք չունիս միննչև քննության վերջը Ազուլիսից վատ դուրս դնել, մինչ քեզ չենք թողնիլ:

Ճես լռեցի, առածն արիմաստով եր- ծերունին պրծավ և պետացել է:

Ինչպես այս կարճած դործերից յերևում է, խնդիրը դրվեցավ, կրկնվեցավ, յերեքկնեցավ և վոչինչ չէր:

Այդ լուրը յես շտապեցի հաղորդել Թիֆլիզ իմ բարեկամներից մի քանիսին[280]: Ողջունից մինը խորհուրդ եր տալիս ինձ խնայել Ազուլցոց զգրգռներին և իմ աշխատությունս, շտապել որ հասնիլ հրաժարական տալ: Ճես լռեցի բարի խորհուրդը:

72 Ազուլիսում վտքս մնաց մի ռաման և հասավ եյինք բերում: Ճերխատարգական վատ յերևակայություն ծնունդ եր այն: Ուսուցիչներից յերեքը մտադրվեցանք Ազուլիսի վերատք դառնալ, հավխտյանս մնալ Ազուլիսում և գործը բարեկարգ պահել: Մեր ռամանն ել ազգատիրական տեսակից եր: Ճերբանի՛ք, ցերբանի՛ր, վերանք տարիների հետ մոռնում են և տարիների հետ անհետանում: Ինչպես տեսնում եք, քամի չեր, մոռալ ձ անց կացավ...

Ի՞նչ և նշանակում պատասխանական անմորթ հասակը.

ես մոտացել եմ մի քանի տող դնել շնորհել իմ Թիֆլիզում
թողած, վերահիշյալ առաջին սերունդ: Բայց ես միշտով
չեմ, յերևի յուր կողմից կնդե ու պատիր վարագքանքներ
եյին, վոր մի քանի տարվան բացակայությունից հետո մի
որ դալիս և դտնում եմ տիկնոջացած: Նորա ապրանունից
ես սոնջվել եմ իմ առաջին վիպասանությանն հերոսուհուս
անունը վարդի-բեր: Աշխարհիկի բարքերով բեր բառը կա-
նաչ, կամ տերև ինչանակի, ուրեմն իմ հերոսուհիս վարդի
տերև եր:

Ախտա՞ս խնդճին, ծաղիկ հասակում առը հոդի բաժին
յեղավ...

1868 թվի հունիսի վերջերին ես հայիսյանս թողի Ա-
դուլիսը: Մեծ դժվարությամբ կարող յեղա դուրս կորցվել
ազուլեցիների ձեռքից. ոգնեց ինձ Սիմոդի մի համառոտ
հրամանը: Կառավարչական մատից դրված եր հոգաբարձու-
թյանը ըստ հրամանի նորին վեհափառության ուշքով առա-
քել էջիմիսածին դեկուս. հոգաբարձուս դպ. Քրիստափոր Տէր
Մկրտչեանց և դպ. Բաղդասար Փանեանից վառն կարևոր
գործոյ ուսումնարանին:

Ազուլեցիք հասկացան, վոր այլ ևս դժվար և հուշ
դնել յուրյանց խնդիրների կատարման վերա: Ճերկուս առա-
քոնները ինձանից մի շարաթ հետո պիտի ուշքով ելնեին
Թիֆլիզ:

Ծորհանաւոր քաղ հետևակներ և հնձյալներ ուղեո-
րեցին ինձ բավականին տարածություն:

73 Մեծ աշակերտները դիմ մոդինեցի նման առաջ ընկած
տխուր և ուրախ յերգեր եյին առում. ուրախ յերգերը եր-
վանց արտի մխիթարանքն եյին:

Ռուբեն Զաքարյանցը ինձ ուղեկից եր, նա աշնանը վե-
րադառնալու եր. մենք զնացինք Ղարաքաղի քարձրաբերձ
լեռներովը Շուշի, ուշտեղից Մոթա վանքի յերեք-չորս որու
տարածության անտառապին և սեղավետ կարմրածաղ մեջից
անցնելով նոր բարյաղեզի վրայով մտանք Ճերմանու առա-
քոնաց Մաղկոց ձորը, իսկ աշտեղից լեռներով Սև քարանձ-
րադագ: Մենք գնում եյինք Տաճկահայաստանի մերձավոր
գավառները ճանապարհորդելու. մեզ հետ ընկերանալու եյին
Թիֆլիզից մի յերկու յերկրագործներ, բայց վերամիտուն

նոքա չկան, մենք չկամենանք ցամքել փչացրած փողերիս վերա, մտածեցինք դուռն Անին տանել, որ այդ ժամանակը դևս տաճկաց ձեռքին էր[187]:

Ալիքսանդրապոլից առանձ չատ կերթուտարշնեցի հետ կերկու որ Անիւմ լսվ ժամանակ անցկացրինք:

Մարկոց ձորում մենք հանդիպեցինք մի կերթուտարշ տանկատանոցու: Հակոբ անուանով, շատ աշխուժ և վատ վրոան մարդ. կը- նա կեկել կը տեսանել... տեսամ և դնաց... նա մեզ խնդրեց անիծել յուր Հառնապարհը և յուր վատքերին կաղուքիյան խնդրել, որ ել չվերադառնա... մենք ել բարի գացք և վոչ վերադարձ ցանկացանք... Նա ցանկանում էր յուր հետ 4000-ի չատ մարդկանց կաղուքիյու- նը... այս ինչ տատրատի բնուքիյան տեր մարդ է... չմեղադրենք, աշքերը տված են տեսանելու համար, իսկ միտքը հասկանալու, նա մի քանի անգամ կրկնեց հատարակաց առաջը. վերտի կերտաճանապարհերը գառնալը խնդրուքիյան է... Նա վանեցու լեզվով էր խոսում[188]:

Թուքնեն հետ հրաժարական տվինք մենք վերադարձին Ախտամուռը- նա գնաց Մարկոց ձոր յուրայնոց մոտ, իսկ մես իմ հարյուրով Աշտարակը[189]:

19

74 Չհաշված այն հին ու նոր ավերակները, որ կերթեմն կեղել են տաճար տեճարներ, Աշտարակը կերկու ծխական կեկեղեցի ուներ այդ տարին (այժմ կերեք ծխական կեկեղեցի կե)[190]:

Մոտ 500 տուն, Ներեվանի նահանգի մեջ Ախուլիսից [հետո] կերկրորդ գյուղը, [Աշտարակը] չուներ մի կառնոտվոր գպրոց. կերկու կեկեղեցիների բակում, կերկու տիրացուք հավերնեներով 50, 60-ական կերեխայք գլխներին ժողոված գրագիտուքիյուն էին ուսուցանում:

Ես կամեցա մի տեսակ ծառայեի իմ ծննդավայրին, այն նշանավոր գյուղին, որը հայ պատմուքիյան մեջ քիչ մի հարյանի տեղ չունի, բայց միշտ կերևերի կե հանդիսացել յուր հանճարավոր զավակներով:

Այդ տարի ամառանոց էին կեկել Աշտարակ հաշտարար տարյանը[191]. իմ նախածանոթ ս. Մարկոս Դոլուխան-

յանը[182], ինքը հաշտարար դատաւորը համաձնց մխոքա և խոստացավ պրծնակցել ինձ։ Գ. Դոլուխանյանցին խնդրելս անհիմն չէր. ընդհանրապես անզարգացած ժողովրդի վերա վոչ աչքան համոզմունքը, վորքան ուժը և հարստությունը կապրի։ Հաշտարար դատաւորին հնչտ ևր կարճ հորդորով ներգործել իմ հայրենակիցներս վերա։ Դոլուխանյանցը յուր վերա առավ սկզբնապատճառն գնալը՝ բարեկարգել մեր գյուղի դպրոցը։

Մի ժողովրդական ճաշի վերա, ուր գյուղակառնաց կողմից հրավիրվեցինք հաշտարար աստյանն յուր ծառայողներով և ինչպես սովորություն ունի յուր խմբով, յերկար քարոզներով խոսեն ամբոխին մեծ դժվարությամբ կարող յեղանք հասկացնել յերկու յեկեղեցյաց ծխականներին մխաճատն ուժով գոցե կառավարելու ոգտավետությունը։

Մեր գյուղի տունը մեր վորոշ յեկեղեցիներն են քանդել։ 40 տարուց հառաջ, պատմում են մեր ծերունիները, ծխական մի յեկեղեցի յեր և գյուղը մխոքան և սկրով, այլ ժամանակ իմ և քո չէր յեղել։

76 Վերջերը, յերբ ժողովրդի կնաը ծխական յեկեղեցի յեր սրբել յուր համար սուրբ Մարիանն ուխտատեղին, բաժան բաժան[ությունը] տվրել և Ամենատիրակիչ յեկեղեցվո ժողովուրդ[ին]. յեղբայրը հանկատակն և գնացել սուրբ Մարիանեցի ծխական հաստատուներ. քահանայք մխմյանց դեմ առնելությունն տանելով ժողովրդին ել նուն սրտամտությանն մեջ են պահել։

Ինպատուհ ի մխի տյուց գյուղի ծխական դպրոցներն են և այն դժվարությունը, վոր կրեցինք մենք այդ ճաշի որը. Դոլուխանյանց, դատաստական Դատարկան[183], նորա ոգնականն պերճախոս Յանուարյանց և այլ աստիճանավորք, զարնատան խմբանկներն բաժանվան մխուքյուն ենք քարոզում, բայց յերկար մխոց չէր հանդուրժում. ամեն մի յեկեղեցու ժողովուրդ պահանջում և դպրոցն յուր յեկեղեցու բանկումը տեսնել. կամեցանք, ասում են, և մեր յերեխայքը մյուս յեկեղեցին չենք ուղարկիլ. 1000 կաց ու առաջ կարգադրելու յեն, վոր աշակերտաց յերկու բաժին լինին ժամատուցության ժամանակ, յերկու յեկեղեցին ել պատշաճ պահեն, վո՛չ, վո՛չ և վո՛չ։

Վիրջը ս. Գևորգ Նահատակին յուր ժողովրդականութեամբ, համոզելով, քարոզելով, ապաշնորհելով կարող չեղավ մեռելները պլուխ բերել։

Այդ ևաչի վիրա մի առարտրութիւն ևս ակնեցինք. երբեմն ի խրտխռա իմ հայրենակցացս չոր միանվագ 100 դահեկի պրծնցի և քանի գարեջր մեր կանանատրութեան վիրա հատուտա դուսերիս կուգնեան՝ տարեկան 20 դահեկի, տասնեակատրներնեբը 25-ով, 10-ով պրծնցին ըստ կարողութեան, չեղան և չիքիս—չիքեք հազի աշտարակեցիներից չիքեք—չորս դահեկներով պրծողներ, այդպիսով գոյացավ մոտ 400 դահեկի չափ։ Աշտարակցվոց վոդևորութիւնը շատ չկար։

Աշտարակում տեղատրելին պրծ ոչը վաչկրտած եր այլ ժամանակ և մեր պլուխը հարցնելու գործակ ս. Նիկողայոս Տեր-Հովսեփեանց[194]. այն ժամանակ կաթողիկոսն սերբելին և քարտուղարը. նոա մեռելս Նեբելս [չեր] և մասնակից չէրզով հատատրակաց ուբտեսութիւնը։

76 Այդ ժողովում կարդացինք պրսիա կանանատրութիւնը, տարբտրգրեցինք, ամենից քաղաքներում հաճար Դարբեխանեանցին պատմական տեսուչ և բնիկ տեսուչ վորոշեցինք, հազարարժեաք ընտրեցինք պրսէրմանեներից և վորոշեցինք գործը մեռցնել ուբտր Մարիամն յեկեղեցու. բանկի նոր շինութիւնն մեջ։

Ճաշից հետո Աշտարակից Վարդերշադատա յուրյանց մըբտանկան տաշտուտանոցին վոտիսիցան հաշտարար և գործատանկան տարբեներբը, հանձնելով բնիկ և հազարարժեաց մեռս գրե իսկ մեռցնել յեկեղեցու. մանուկներբին և վարժարանբին ու կարգը բերել։

Վաղ առաւտան ժողովուրդը սկսավ համարձակվելով մեր կարգադրութիւնը՝ յեկեղեցին ուբտեր արտասվ գրվելուցավ։

Հազարարժեաք աշխուժով խոր հրդեհվելուց հետո՝ խոստացան բնիկ վարդը շուտով ժողովել Ամենափրկչի բանկը, տանել նոա նոր տեղը աշտարակցիներին, տանել ուբտր Մարիամն և գործին սկսվելը ասել։ Մի շաբաթի եր ապրելին ուստացիներին յեա նախատրաստ ծրագիրը և հրամանագիրը եչք տվել. ուբտեմն բնիկ մնում եր կարգել հատկացող հազարարժեութիւնից մեկին իմ տղաների և շատել գնալ նախատրաստ, գնալը թերեցի։

Մյուս որը հոգատարձուք Ամենափրկչէն մոտ ժողոված են Ճանճապանների[105] անվանյալ հրապարակում խումն քաղմութիւն մեծ, իմ ձին պատրաստ և սանձը բերանին, անհամբեր սպասում ենք միայն հոգատարձու, Ամենափրկչի ծխական Սարգիս ավագ քահանա Բզնունեան[106], վորպեսզի տանենք յերեխաներին և յետ ճանապարհվից ուշ չմնամ։

Տերտերը չկա, ըսպասիս եմ— լուր և բերում բանիերը, թաց տյղ գալն ուշանում է. վերջապես շատ ուշ ընորհ և բերում և կնճռոտ դեմքով առանց վողջույն տալու ժողովրդի մեջ կանգնում։

—Ուրեմն, պարոններ, գնանք դեպի յեկեղեցին, վերցնենք յերեխաներին միացնենք, յետ ուշանում եմ։

77 Հոգատարձուք դեռ չէարժված, առը Սարգիսն չոտպով հառաջում է ու Ճանճապանների նեղ փողոցում հանկարծ յուր քահանայական գավազանի մեջից դուրս քաշում մի սուր, ծայրը պատին տալով կոտրում ճանապարհը և գոչում խրոխտարար— Սուրս կմտնի տյստեղից անցնողի և իմ յեկեղեցու աշակերտներին տեղից շարժողի փորը։

Ամենքը ապշում են, ինքը առը Սարգիսն նր ամենից շուտ հասարձայնողը և ուրախ ձևացող հոգատարձուն, մեր հույսն ել գլխավորապես նորա վերա էր, խոստովանում եմ՝ ոնի խելք և հասկացողություն, յերեք կամեցավ, գնանք։ Զգիտենք ինչ նորանշան գործողություն [է] այս։

—Ամեն տեղ և ժամանակ դուս պետք և մեր գյուղի տուն քանդելս, թողնին խրճիթով և աշտապահներով հասուկ փառասիրություններով ճանապարհ բացից դեպի հասուջ հոգատարձու Խուան Շահազիզյան Իսմասարականը[107]. յեկե՛ք, պարոններ, յես կտանիմ, տեսնենք, սա ինչպե՞ս և ինձ արգելում։

Տերտերը սուրը հանած գլուխց յեկեղեցու բանիը, մատվ գլխացը և ապատնաւլյոք գոռաց. յերեխա՛յք, ով ձեզանից հանդգնի տեղից շարժիլ, սուրս նորա փորը կմտնի։ Աշակերտները տարտափեցան և տեղերում մխված մնացին գոռալով։ Հոգատարձուք և բազմությունը փորք մր մնացել տերտերին թողզում եյին, յերեք յես չմիջամտեյի։

—Ամէնքդ և այսուհետև բարեկամութիւնը, ասացի ես, այլևս մոչիճը չի կարելի անել, թուլլ ամէնք։

Ես դուրս եկայ հիւղիցս քանիից, ժողովուրդն իմ հետ։

—Քանաս դու, տէր Մարգիս, ասացի ես, այս ի՞նչ դարձնելիք, ամէնից մեծ հուսալ քեզ վերա ես և դու խոստումիդ պատճառ լեզար։

—Մարդիկ, հասարակութիւն, պիտի աս ո՞վ և, ձայն տվից տեր Մարգիսը Ջանհասանենց հրապարակուէը. աս Յարմատն, անատամն, անհամ Եանչյանի աշակերտն և (ելի՞ Եանչյանց)։ Սա մեր հոգևորականներին չի համաձուսի, չուն և կոչուսի։

—Ես այսպես խոսք վոչ ասել եմ և վոչ կասեմ, պատասխանեցի ես, բայց ինձ մեր բոլոր հիւղացիքը քեզ ներաներ են լինելու, ժամկոչից մինչև կաթողիկոսը ամէնքն էլ չանից վատութ են այն ժամանակն իմ համար։

—Մարդիկ, Աշտարակու հասարակութիւն, դուք լսեցիք ձեր ախտիդիմ, վոր աս իմ կաթողիկոսին չուն կոչից, դուք վկա՞ եք։

78 — Վոչ վկա չենք և վոչ լսեցինք, տե՛ր քեզ, ձայն ձայնի տվից տարբեր մի մի պրհնութիւններ հետը տեր Մարգսին չնորհելով։

—Այս բոլորից ես դնում եմ ընկերութիւն, խնդիրը ծագուսու և, ասաց տերտերն և վերջաց իւր առաջը, ձին հեծավ և իւրով ժողովրդի միջովն անցկացավ դեպի Ընկերութիւն։

Մի քանի մարդիկ կամեցան հետ պահել տերտերին, բայց հնար չեղավ, հարկաց նա ընկերականներին և արշավից։

—Գնա՛ քո... Ելիմ հարկադրեցնես՝ պարծեցիր, մենք տեղի դյուղով վկա չենք Պողոսենց արդարութիւնը, մենք էլ տրա հետ Մելիք կերպանք ելիմ տերը դա, պրհնութիւնները ուղիղից դրեց Աշտարակա ժողովուրդը տերտերին։

—Պարոննե՛ր, խոսեցա ես, ցարմուսեմ եմ, վոր մեր միութիւնը այսպես անպատճ չելք ունեցավ, ես ճանապարհից հետ չեմ մնալ, ձեզ և մնում ձեր գործն ու միասը խորհել և վկայել ինչ վոր տեսաք. դիտեմ համաստով,

վոր տեսա հետևանքը շատ և քննելու և քե ո՞ւմ քեզատրությամբ կատարվեցավ այս։

—Մենք ևս շատ լավ գիտենք, դոչնցին մի քանիսը այս նորա դործն է, վոր յերկուկ չկամեցավ դիջանել մեր կըրկնակի հրավիրանացը, շնորհք չերբեց մեր ճաշին, յերկուկ դիշեր տեր Մարգսին քնած տեղից դարթնացնել ուվեց, յուր մոտ տարավ, դաս ուվեց և այսպես լուսադիմին վազ առավոտան ձին հեծավ դնաց Ոլիմիածին. չլսեցիք, վոր խնդրը տերտերի ծոցին յերկուկ դիշերվանից պատրաստ եր։

Ն. Տեր-Հովսեփյանցն եր դնացողը։

Ջերկատրացուննք. տանուտեր Մարգիս Շուխյանցին, վորին ինձ ոգնական եղի կատրել, գյուղական դատարանով քեզատիպատրական տվի իմ կողմից և դեպս հարկավորության պաշտպանել դատս տեր Մարգսի հետ և ինքս ցաված սրտով հրաժարական տվի Աշտարակից դնալ Թիֆլիզ, հրահանդներ տալով հոդատարձուքյանը հաջողացնել միությունը։

20

79 Թիֆլիզը նշանավոր վաճառուքյան եր յենթարկվել աչքունս, հայտնատուքյունը և ազգայնին կըթուքյունը պետուչք եր դարձել. դեղեցիկ տեսի մեջ հայերեն խոսելը [1 անընթեռնելի] նման բան եր դարձել. հայ քաստրոնը Ջեմչիյանցի վաճչուքյան նեղքը չարունակվում եր, բայց հայ ազգկանց դալոցները ջնջտին. չդիտեմ ընչու քնքշությունը վաղվիվել եր, չարունակվում եյին միայն թարեգործական ծխականները։ Այդ դրուքյան մեջ դուս յեա 1868 թվի աշնանը Թիֆլիզը։

Նորից ապրանք չարժեց, իմ խղեալ էդպիսի տեսի կըթուքյան գործը պատվիրացավ աչքես առավ։

Ոբիորդ Աշխեն Դավիդյան (Համազուցյալ)[198], Մարկոս Ադամելյանի քինին [199], յերեսնցավ պատրաստ, առնձնվիվեր։

Չդիմավարացա նորան համոզել չարունակել իմ Գաչյանցյան գործը, վոր ապրելն վաղվիված եր, բայց պաշտոնական քրտինքը տեսին Հովհաննիսյանի ձեռքին եր. իմ բացակայության միջոց[ին] տեսիչնը դիմած և յերկել Մակար արքեպիսկոպոսին և գրավոր իրավունք առացել։

Տիկին Հովհաննիսյանը հանձն առավ իմ խնդրանքը հոգատարությունը, Զմյռնյանցը, տեր Մուշեղը, Դավիթյանցը և մի քանի յերեսփոխաններ ձեռք գտավորություն խոստացան ինձ և գործը սկսեցինք:

Աշխանն ունեցավ մինչև 20 աշակերտուհի:

Իմ սենյհանման գործս Փաստրամիխան եր վոր ունեյր: Այդ ժամս Աշխանին գալոցը լավ եր հասկյ գնում և՝ ինձ սպասող չեր խոստանում:

Այս ժամանակին եր արդեն, ինչպես վերն ասել եմ, Սահվանեանցը բացվեր էր. Գալյանյան գալոցը: Բայց մի՛քանի ուրիշ անուն չկար, վոր Գալյանյան պատրաստ բանը հասկացվեր յուրյանց գալոցին: Այդ անունը և հիմնադիրները ամեն անանուղ հետաքրքրություններ եյին, վոր հարված տալին
80 Ա. Գալյանյան անդրանիկ գալոցին: Դա վախվեցավ և Աշխանը վոխվեց Մարիամյան գալոցը վարժուհի:

Ես արդեն 1889 թվին ամուսնացել եյի Աշխանի վորբերի քրոջ՝ Անուշի վերա և ընտանեսեր Փաստրամի եյի, ուրիշ վոչինչ:

Մի որ պոլիցիայից թուղթ եմ առանում, վորով հայտնվում է, վոր յես վաճառական եմ արդյոք և վաճառ վոչ ծառայող չեկոդցիա պրծանվում եմ հողերպահանությունից (իմ հայրս շատ ստիպեցավ զորք եր յեղել, մինչև այդ որը յես չդիտեյի քե հողերպահան եմ) և գրկվում եմ ազգային գալոցներում դասատվության իրավունքից: Ընդհանուր հրդեհապահական Սիմոզի կողմից հրատարակվել և ամբողջ Թուրքաստանում և յես որպես հիմնադիր վերա հրավիրվում եմ ընկերության գործատարին վճարելու 18 մանեթ տարի կոպեկ հարկը, նուշնալես և պարտավորվում եմ դնալ ընկերության բնակիչ գրվելու:

Բարեբաղդաբար, յես ժառանգեր չունեյի կատարելագործվել Փաստրամիխան արհեստի մեջ պոլսեցի Արտուլյան քեղրացց գործատանում, ուրտեղ ես ունեյի անցարքուղը ծոցից պատրաստ եմ, ունենում, ցույց եմ տալիս պոլիցիային և վճարելով վերադարձրել գործատունը, չեմ ուղարկվում Ցեղերման:

— Մարդիկ՛ք ձեր վերադից ետևում վատ վարուցք կնկատեն, խորհուրդ և տալիս քաղաքապետը և յես արտասկոտոր

շտապում եմ Գնդոլդ կաթոլիկոսի մոտ քաղաքությունն իմանալու։

Այդ ժամանակը Գնդոլդ կաթոլիկոսը Թիֆլիսումն էր[209]։ Ճանապարհ որ շարունակ մեծ-մեծ եմ շարժիմնելից դանդաղան պատրվակներով, չուզելով որը, իմանալով նեբա չընդունելուս բուն պատճառը, կաթոլիկոսի մոտ հաճախող Մամիկոնյան Հովհաննես աղային (վախճանվածի) միջոցով պարզաբանում եմ աստղնեցիային։

— Ո՞վ եք դուք, ազի տալուց հետո սուն դեմքով հարցնում է ինձ կաթոլիկոսը։

— Պետե Գառնեցին։

— Ձեմ ճանաչում, պատասխանում է կաթոլիկոսը։

81 — Այն բերխատարդը, վեհափառ տեր, որը ճակատը արժանացել է ձեր սուրբ համբույրին...

— Հիշեցի, հիշեցի, ի՞նչ կուզեք։

— Պատմելու համար, թե ո՞ր հանգամանքս հետաքրքիր եմ Սիոնի բարեպաշտներին եմ ներկայանալ և այսպես չարաչար պատժվել։

— Դուք ժողովո՞լ եք Ազուլեցոց անցքերը, Մեսրոպ վարդապետի հաստատությունը։

— Իսկ ի՞նչ տեղ են ազուլեցվոց յետյակի խնդիրները, ո՞ւր մնաց քննիչը։

— Ի՞նչ մեղավոր եմ, որ հոգևորականները չկանգնին հրամայածնաց և չնկան։

— Վեհափառ տեր, ասացի եես ստացած, դուք ինքնեներդ ձեր ուժման որը վկայեցիք իմ անմեղությանն և իմ քշնամյաց [1 անընդհատ] համար, ինքյանքդ Թուխատոսանի տահմանը մոտ գրած որից մինչև ընկմխածին լսել եյիք մեխ խոսքն մի մարդուց իմ վերա բամբասանքներ, դուք ինքյանդդ լսեցիք Ազուլեցոց պատգամավորից իմ աշխատությունները, եես ձեզանից երբև հայ ժողովրդի հորից պատվո և մոտ պատժ եչի ստանալ և ստացա. եես այսոր ել չեմ կորկրտյում, քե ձեզ քաջ հայտնի եե Սիոնը վարդապետին հաստատությունն գրել գրգռողը, թայց չգիտեմ, քե ընչո՞ւ այս անգամ իմ քշնամիքս կարողացել են ձեր վեհափառության համոզմունքը փոխել։ Ընչո՞ւ ասա Սիոնը չի

հիմնել յուր հրաժանը վրան փառք վիքա, այլ անորոշ կնքոխիչ ոչնան վառ մարտից դրկում դառապարտել և անմեղս։

— Ադուլյաց անցքը մխացրինք Աշտարակում արած հայհոյությանդ վիքա և դառապարտեցինք։

— Ցնծ դուք հավատացի՞ք, քի չես հայ հոգևորականությանդ դեմ աչքակա անարգարար կխոսիլ։

— Մխայն անբանքը չեր, կայլն ուրիշները, վորոնք կվկայեին քի լսել են աշտարակեցիներից։

— Ո՞ւր են։

— Ձեր հանապարհումը եր, բայց անուններ չեմ ասիլ-ինքն էլ արժանավոր և ինձի սիրելի անձեր են[203]։

—Ձեռ վարուց դիտելի ոչինչ։ Բայց վկայակոչես մի՞ քի Ադուլյաց քեռիս հոգևորականք, ոչ։ Բրխտասփյուռ Տեր-Մկրտչյանցը և Բաղդասար Փանչյանցը, վորոնց Սիմոնի ձեռքով դանձել եիք, չեիան ներկայիս։

— Այո՛, վարդյակ, չեիան, մենք ևս Աշտարակում արած ծրագ հայհոյությունը վարգապետի հայտարարությանն վիքա բարդելով քեզ արտաքսեցինք։

— Ինչպե՞ս քի չեիան Ադուլյաց հոգևորականքը։

— Չեիան։

— Ձեիան։

— Չեիան։

— Ձեիան–չեիանները վիրջ չեր լինելու, յերբ շարքը ներս չդար և չհայտնվեր,- վոր ապուլեցին ասաց Բրխտասփյուռ Տեր-Մկրտչյանցը խնդրում և ներս գալ։

Ընթերցողը կկարծի, թե չափս և կամքոդիկոսը կարծեց, քի Բրխտասփյուռի հետ կանխագոյ համաձայնած եր մեր ներկայությունը։— Բայց ոչինչ։ Բրխտասփյուռն այդ ժամանակ բխիկխուժ եր, այո՛, և մենք հանդարտ տեսակցում եիմք, ներսումից լսում եիմք եկեղեցական կամքոդիկոսին տեսնելը, բայց մեր ներկայությանն հանապարհ չեր բացվել մեր մեջ։

— Որհնյալ և սուրբ, զոյնցը լիս, յերբ շարքը խոսքից վերջացրեց զանոնք նայից և հրամայից ներս խնդրե-

րել· արհնեալ և առակած, այժմ ճշմարտութիւնը կատարվի։

— Գ· Քրխտաստիոք, քուլլ շուքի յես կոմսդիկոսին խոսել, ասացիք իննդրեմ, դուք և Բաղդասար փանչանցը չգնացի՞ք ելմխուծին Սիմոդի հրամանին համաձայն։

— Ճիկա՞ք, հարցրեց կաթոդիկոսը։

— Ինչպե՞ս, վիհասխատ տեր, մի՞թե չիք հիշում, ձեր յերկուսս ներկայացանք ձեր վիհասխատութիւնը։

— Հասպա ի՞նչ խոսեցա յես ձեզ հետ։

— Դուք հրամայեցիք արձակել Գոռչյանցին, ասա քե վոչ մեր գալոցնեները կխոսկնք· իսկ մենք մեր կողմից հայտնելով ձեզ Գոռչյանցի ինքնասկամ հրաժարվելը, խնդրեցինք քննութիւնը շարունակել։ Վայլ ևս քննութիւն հարկ չկաց, հրամայեցիք դուք· իսկ յերբ մենք այնդեցինք, դուք ասացիք՝ ելնտրեցնեք յերկուսից մեկը, կամ քննութիւն, կամ գալոցաց վոսկուանց։ Մենք, լսելով ձեր խոսքը վճիռը, լսով համաձայնեցինք լսել։ Բայց, վիհասխատ տեր, ծոցից մի քուղթ հանելով շարունակեց Քրխտաստիոքը, այս նոր խնդրով ասդուձից կգրկին քննութիւն են խնդրում, այդ իսկ պարծով յես այժմ յեկել եմ ձեզ մոտ։

— Կուզեք ձեզ, կքննենք։

— Ազուձից կուզին կամ վոչ, յուրյանց պարծն և, մենք մոտս յես, ասկարդն վորակհասուն իրաւունք յես եմ պահ պնում, յես ինքս կքննդրեմ, կազաշեմ, վատքերդ կբննեմ, վճիռ կատարելս կպահանջեմ շարունակել քննութիւնը... և...

Քոռքս բնդունելս ասուց, նրա մոտով ս. Ն. Տեր-Հովսեփյանցը։

83 — Նիկողայոս, ընդհատեց ինձ կաթոդիկոսը, սհա քո համաձայնութիւնդ, ասար, հարցուր, իմացի՛ր ինչ կուզեն, յետ ինձ պատմեն։

— Ողորմ վճիռ, ասացի հուսահատ և ասանց համբուրելու (վար յինձ) հարցասիրտ ինձ պարզած աջը, հեռացի Տեր-Հովսեփյանցից։

Ելնելու կողմից մեծ յուզում զգում կծոցանկան խոսքեր արտասանելուց հետո, Նիկողայոսի հետ հաշտվեցանք· ելնելի

նա ինձանից թաքնված էր, հաշտությունը առաջարկողը նիկողայոսն էր. ես էլ իրանից հետ չմնացի, խնդումը ընդունեցի։

Նիկողայոսը քիչ ոգևից ինձ յուր անձնական մի խնդիր, որով ես ապացուցանելով իմ անմեղությունս, խնդրում եմ կաթողիկոսից վերահաստատել եշմածուքյանը՝ կամ փոխել վճիռը և կամ ամիսի խոստացած պատիժը։

Նիկողայոսը խոստացավ հարկը տալ պրծնիլս. ես էլ ընդհատեցի ասելը, ասաց, ես կքաղեմ։

—Ուղարկեցինք Սիմոն փոխել, ասաց Նիկողայոսը մի օր։

Ես տեսարացա այդ միջոցը, թե՝ ինձանից ուղարկեցին հայրենիք[201], և ո՛վ գտնեմանացա, Սիմոնում գտա իմ խնդիրս հետևյալ դատաստանությամբ. «առաջ ի տնօրինությունն Սիմոնի»։

Բանական եր, որ վոչինչ տնօրինություն չեր հետևիլ Սիմոնի կողմից։ Ես վճռացած Նիկողայոսի խոստումներից աչքներս շտապիցի թիֆլիզ բացատրություն պահանջելու (ասա ի՞նչ իրավունքով), բայց իմ քաղաք մտած օրս կաթողիկոսը մեկնում էր Թիֆլիզում տեղեկացած խոլերայի նշաններից, յուր շքախմբով վրաց Եջմիածին[202], ես մնացի ձեռնունայն։

Իմ և կաթողիկոսի մեջ մի նուիրակության խոստակցություն բացվեց հետևյալ 1872 թվին Աղեքսանդրապոլում մեզ Հասրեթ վանքում[203]։ Կաթողիկոսը աշխատեց տատրանաց եր պնացնել, բայց ես ընտանյոք այդ տեղ տեսա Աղեքսանդրապոլումն եմ ֆոտոգրաֆիայով։

Վարդապետն առնին Հասրեթ մեծ ուխտավորներից թվում էր ինքս և Աղեքսանդրապոլի ուսուցչական խմբի[204] և մտադրեցա թարգմանել Հովհաննիսեանցից[205] հետ ես պնացել էի վանքը տեսնելու նկատելու։

Տեր Հովսեփ տվավ քահանա Կոստանդյանցից[206] միջնորդությամբ յեկեղեցասարդներս արժանացանք վեհափառի տրհնությանը։

Տղայոց դպրոց գնալուց հետո յերբ, վոր յես խոսք բացի կաթողիկոսի հետ իմ գործից մասին և խնդրեցի վոչ

ընթրիք, այլ այդպես չսոսափանան. ամիլտրդ և մեր տաք վերաբերմունքը նկատելով, կամաղթեցրեց առանձին քաղաքացիս, նա չնկատեց իմ վրդովմունքը, քայց չես համառացրի, որ հարցասիրությունը սիրող հայերից մեկն եմ և չուր հարցրեցա հոգևոր գամակը։

— Ճիշտ այդպես է՝ խոսացավեցի եմ վերանել վճիռը, քաղցրացավ հոգևոր տեղը, ճանաչելով որ մեր նորընծա վարդապետը պատմել և քո անձնվիրությունը, նա կըսան և չես հավատա ինձ, վրդ. դուռ կրքերի գոհ ես։ Նորընծա վարդապետը արդարացավ Մանկունիների[207] կը*)։

Հետևյալ շարաթի չես ուղարկեցի վեհափառին նվերը— չուր հրամանին համաձայն— Հաստիճա վանքի պատկերը, որը սիրով ընդունել կը։

— Աչնանն չեկ ընկերանալին, գրել կը ինձ Հաստիճից կաթողիկոսն ձեռնադրելու Մանկունի նորընծա վարդապետը, վեհափառը խոսացավեցի և վճիռը վերանել։

Սեպտեմբերին այդ տարին ընտանյաք Աշտարակումն անց կացրինք. արդեն եր և Նիկողայոս Տեր-Հովսեփյանցն չուր դերդաստանով. Աղեքսանդրապոլում այս տան Տեր-Հովսեփյանցի հետ մենք նորից հաշտվել կրինք և շատ քաղցր ուրախ ժամանակ անցկացրինք միասին այդ աշունը։

Վեհափառը ընկերանալուց ինձ նորից ընդունեց քաղցր դեմքով; նորից չուր խոսակցը վերանալու մասին և հանձնեց Քրիստիկ ուղարկից։

21

«Մշակ»-ի առիթով մեր անվնասակ դարձնել հայ պարբերական հրատարակությանց վերաբ, որքան ինձ և հայտնի, այդպես կարևորություն եմ դրում չես։

Ինչպես հայտնի չես, 1872 թվին[208] լույս տեսավ «Մշակ»-ը Գր. Արծրունու խմբագրությամբ և դեռ առաջին տարին մեծ ընդունելություն գտավ մեր մեջ**)։

---

*) Այս նախադասությունն ամիլտրդան է հետոգրած։

**) 80-րդ եղի լուսանկարում արված է հիսունյոլ գիտաժողովը, վոր հարմար համարվեց գետեղել այստեղ։

[18] 10 թվի սկզբներին հրատարակվեց «Մշակ»-ը, չես նորա դործակից ընկերությունից մեկն եղի և նրանց անունով եղի հանդամանքը դրում [18] 89 թվից վերը գործակցել եմ պարբերական հայ թերթերում, քայց և չերբեք իմ անունով Անունն առաջարկին իմ այդում փոստամատյան և, վորից վերը չես եմ ամեն[209]։

Էմ շահ-ի իմպուլսը մինչև յուր լսողները հայտնի
85 լեր ընթերցող հատորակուսքյանը, վորքան հիշում եմ, «Հայկական Աշխարհ»-ում դրած մի քանի հոդվածներով, վորոնք յուրյանց խորի և ստորոտի լինդումը չէին նվ կարող ուշադրության դրավել[210]:

Ետ ու ահա 1869 թվի վերջերում հրատարակում և Արծրունու. կողմից Էմ շահ-ի հայտարարությունը[211], վորի մեջ նա ուզում էր կարճով շուտ հայտնել համարել: Ընդհանուր ծիծաղը ստիպ և յուր արհամարհական վճիռը և անձամանուքյունը դուշակում և անհաջողության:

Դրվեցավ Արծրունին կամ չէնելով հատորակաց վարձքը, կամ արհամարհելով յուր և հանում էմ շահ-ի առաջին հատորը յուր ժամանակին և մեծ ձախտահարությամբ ընդունելության և գնում: Ամենքյան զարմանում են, բայց մի բուռը յերիտասարդներ ինչպես ապատում էին, այնպես և անում:

Առաջ պատմեցինք էմ շահ-ի իմպուլսության անցքը լինելու էին՝ յուրջ թղթատած Արծրունուն:

— Այսպես և անում դրած: Գրվեցավ Արծրունին, տվեցած բնավորության տակը, չհասկացած հայ լեզվի մեջ յուր խոհեմության վերա, չդիտցավ և յուրյան թերթերից տալ ժամանակին բարձր ուսում առացած հայության համարատանակներ[ով] և պրոցից հետ կամենում և գրվել:— Ետ, կրկնում եր հանգիստ Արծրունին, վեց ամսուցուն շարադրը մի ժողով անելով առանձինցին և տալ պատճենները ոչ մի հոդված չընտանա: Ներցա գրվեցին եր մեկայն ժողովում պահպանել հեղինակությունները տալու նորա պակասությունները քննադատել և մեր կատարյալ գրվել կանոն յուրյամբ անցնել: Կրկին, անպատճառ մյուս շարադրին պատրաստ կունենում հոդվածապատրաստ էմ շահ-ի համար: Այս հուսով ժողովը կցրվին և մյուս շարադրի ձեռնհասները նորից կհավաքվին:

Ճարտասան Աբծրուձին մոտաժում է դիմել քնքուշ հա-
յազնանդրին։ Ներկու վիրջին ամխանդրին այս նոր խումբը
վոչ միայն կարդում եր խմբագրվածքան ժողովներում յուր
քվաց քաձնախոսքյամբ նոր նոր հոդվածներ, խմբագրական
86 կրքոտկայով արթայդրում եւ առաջիկա հանձամարի հրատարա-
կուքյան համար պահում, այլ եւ վկայդի բերում խմբա-
գրուքյան մեջ առացված գանազան հոդվածներդ։

Գր. Աբծրուձին խնդում եր, նա յուր առաքդրանքդը
վոչ բացահայտա գրքերձեդից եւ հրատարակչիներից, այլ հա-
սարակ ձկնորսներից պատրաստաց եւ հաջողացած[112]։

Աբգարն առաքդրանքդ։ Նորա գործը միայն խմբագրա-
կան հոդվածներդ գրելը չեր, նորանից ամեն միքը մի յեր-
կրից եր, հետևարար ծանոթ տեղական միջանքի, գրուքյանց
եւ անձանց հետ։

Գեղ. Աբծրուձու՝ բարեկրանյան խառնակուքյանց արգա-
սիք հայրատարակուքյան ծնունդ «Մշակ»-ը չդուրս յեկած,
խմբի անդամներին յուրյանց նամակներով եւ ծանոթուքյա-
նեդրով 600-ի չոր բաժանորդներդ ցուցակ առացան առաքե-
լության գաղտնիքից, խոստումներ արին, հավատացրին
յուրյանց ծանոթներին «Մշակ»-ի հաջողուքյան եւ կոչուն
լինելի համար եւ առածներին խրոք ապացուցացին։— Ինչ-
պե՞ս։— Մեռ կարգա «Մշակ»-ի առաջին համարում Գր.
Աբծրուձու առաքնորդող հոդվածը եւ լեզուն համեմատեր
հայրատարակուքյանը։ Մի քանի տող մեջ Աբծրուձին հայե-
րին պրել եւ տոչորել, կխոստովանիմ դու քնքնացող[113]։—
Այո՛, յես եւ տեսնում եմ։ Գիտնական Աբծրուձին տող չի
համարել յուր յեվրոպական հայացքով պրված հոդվածը
յինքնարկել մի քանի քնքուշներդի քննուքյանը, նա յուր
ձեռքով պրել եր համձնել եւ նուչ հայրենակիներին՝ հայացնել
յուր հոդվածը։

Խմբագրուքյան անդամներդը անձնվիրներ գուրս յեկան.
առանց ինչ ակնկալուքյան, հայ պրականուքյանը ծառայելու
միայն մտքով, ցորնկը նորա յուրյանց համար մի կտոր
հացի քամակից են վազում, իսկ գիշերներդը քունը կտրած
մինչև կես գիշեր նա ամբողջ պատրաստում «Մշակ»-ի խըմ-
բագրատունը, շտեմը մինչև ստպրան են վազում, վոր

մատը և քաշում, մյուսը սրտագրությամբ և պարտադած և մյուսը տանկը և ցրվում։

—Մեզ մոլլին նյութական վարձատրություն պետք չէ, այնպես ևս տանկը Արծրունուն, յեթե միայն համաձայնեին ազատ մինչև անգամ քեզ, մեռած ընկերությանը։ Փառք աստուծո, մեռած չեզամ և տակն կրակներին անգամ չշահվեցան[214]։

Ասած չկար, Արծրունու աշխատասիրությունը և նորա 87
համբավավոր ընդունակությունքն առաջին դեկավարողն եղ լրագրի, բայց մյուս անգամից հայտնությունքը, ազգային կյանքին և պետության ծանոթ լինելը ամշակից-ին հայության չափով ընդարձակ տեղ յեղավ։ Ինքը Գրիգոր Արծրունին այն առաքեան հուսացած եր այդ քերթուածքի մեջ, որ մի ժամանակ չեր կարճնում քաղ լոկ համբավության անգամ առաջադրվիլ նորա, այլ ազգի համբավը, պահելով յուր վեպը պատշաճավոր համբավը հոչակը, բայց նորա աչքերը չեմին չլացնում փքուն բառերը։ Համոզված եր, որ յուրյանք գործում եյին, յուրյանց ձայնը համապատասխան երանգ ուներ համբավության գործում և այդ երանգներին մեծ մասը վերաշարադրում եյին Գր. Արծրունու հմտությանը և բարձր ուսումին[215]։

ամշակ-ի սկզբնական համբի ամենագործերը առանձնապես յեմ համարում հինգ[216]։ Մի մասամբ երանգ ևս տալիս եմ նորա առան աչքով նայել Արծրունու ձեռնարկությանը, նորա յեռանդությանը անարգանք եր գալիք յուրյանց դիրքը տեսնել համարձակ կրքությանն տեր մեկին։ Իսկ Արծրունու հետ ծառայելու պատիվ համարողներն եյին. Պողոս Իշխանյանց (մեզ մի քանի հայերեն չգիտացող)[217], Վասիլ Շահվերդյանց (հայ լեզվով խոսող երբեք լսածից, բայց գրականական ընդհին անծանոթ։ Այս յեղելու պատճառները համարյա համապատասխանական քերթուածը եյին), Մանվելյանոս Պալատյանցից (ոտքան քերթուա համարելը, վոր Ռուսաստանի համարյա պատճառներում չի յեղել)[218], Գեորգ Զմշկյանց, Մ. Հրաչյա Ամրիկյան, Հակոբ Մելիք-Հակոբյանց (Ռոշքեր), Ներկոպատյա Լալայանց և հիշատակագրվածս— բոլոր քերթուածքս։

Բարի նախանձը, մրցումն, ըստ Արծրունու մրցության
ը առաջին շարժառիթն և գործունեության ժամանակ:

Արծրունու ժողովածուը պրպտող[ին] յուր նախկին համալսարանական խմբին, նոքա քիչ ընդհատած խմբից, բայց յիշբեմնապես բարեհաճում եյին շնորհ բերել քերուածների ժողովը. նոքա կիսել նախագուշակեցին «Մշակ»-ի ապագա հաջողությունքը և հաստատակաց կարծիքի հաստչ արդյունաբեր համար հավաքվելացան մեր հին ամուրց լրագրի շուրջը:

«Մեղու»-ն, Մանգինյան տեր Մանվելի մտաց ծնունդը,
88 Սիմոնյանցի[219] ձեռքն անցնելուց հետո, Սիմոնյանցի համար մի խաղալիք, մի մարմնամարզության գործիք եր, խոկ յուր քննամյաց դեմ առաքելիչ զենք: Բնկան, գնացին 1858 թվականից զանազան պարբերական հայ հրատարակություններ Թուրաստանի այլ և այլ քաղաքներում և միայն Գևորգ Սիմոնյանցի խաղալիքը մնաց հրատարակում: «Հյուսիսափայլ»[220], «Ճառագայթ»[221], «Գուսան հայոց աշխարհին»[222] (վերջը Մանվելյանի խմբագրությամբ՝ «Հայոց աշխարհի կռունկ», «Հայկական աշխարհի կռունկ», «Հայկական աշխարհ»)[223], «Գարուն»[224], «Վանեցասկանց»[225], «Մուրացկան Ազգիկ»[226], այս ամենը մի մի մարդասիրներ եյին, 60-ական թվականներին ընդհանուր հասանքի ձեռնադիր, վորոնք կարճատև կյանքով ըստ կարողության յուրյանց ծառայություն արին: Մնաց միմիայն «Մեղու»-ն ուժահատ, նիհարացած, անդամալույծ և վերջին շնչում: Աստղապողներ չկային, շունչը վազուց փչած կլիներ նա, յերբ Սիմոնյանցին պետք չլիներ յերբեմն յերբեմն յուր խաղալիքը հանդարտության դեմ գործ դնելու:

Պատմական առակներն և անեծանք քարոզմանությունց, արբշռության անհամար պատճառով լի «Մեղու» արհամարհած քերթիչ մնի հանկարծ մի մի ազգեներ, մի մի հին հոդվածներ զուտ վազեկին ժամանակակից գործի դյուս կանգնածներին դեմ: Անտանելի եյին լինում պատճառները. «Մեղու Հայաստանեայ» քշխատ վերատառությունը շատ անգամ ապազգային անվանքությունից, դու ամբաստանում և

խոստովանություն, ինչևէ նրբ քնքշի վերա ջղուտ և հաստատուն, սիրուն հաստատուն էր։ Այս պես վերաբանությունն էր, առանց փրկիչ հոգվածներից առաջնորդելու։ Քանի՞ այս անկյալ գրություններ, մի արժանավորություն [?] չունեք կարդալ Սիմոնյանցից, նորա դիտքերի ստացիները միշտ անառարկանելիներ և ապշեցնողներ էին ընդհանուր։ Ինչպես ասում են, չի ասել Սիմոնյանցը սիմեոնե, բայց հայ ինքնուցին ջատագովում, հայության 89 շահերը պաշտպանում և հայ ան[հատական?]ը հարմարած էր ընդունել։

Փառք և պատիվ այս մտածին Գևորգ Սիմոնյանցին։

Վերջերը արդարև նա մի փոքր շեղվեցավ իւր դիրքից, բայց այդ միչ հայ ինքնուցու, այլ մանավանդ անձնավորությանց մեջ ընդդեմ Սիմոնյանցի կամաց և ակամա մերկությունը։

Սիմոնյանցը մի յնդանական մարդ է, նա վարքան և խոսումնեսու յուր նեսու ու կացում, նորա դուռը քնդկա միշտ բաց և պրծողը պատրաստ ամենքին ներսուտելու, բայց համոզմունքի մեջ խիստ յնդական։

Ցնծում Աթե ընտանու նախկին համալսարանական յուր ընկերքյունը նամակացած համարատոր խոսքը Գևորգ Սիմոնյանցի մասն, որ պատճառեցավ յուր ծառայությունը վերնիսարդելու և ընդունելության դասում։

Դժվար թե Սիմոնյանցը պրկատաց ընդունած լինի յուր նորա պաշտոնյանալիքին, սակայն ինչ պետք և անկը, նա քանի համարձակ էր վերակե-ի քիմքում շատ բարդ գործերին, նորքա և լինի, որ յերբեմնապես հարկ քյուն էին տալիս յուր միտքը քնդդեմին, նա պետք, որ նորանցով վերակե-ը պետք համաձայնվի և յուր դիրքը ձեռքից պետք և ընդհանի, հետևապես, քանի միշտ պետք և ուշնեսան յուր գործը պարզանել արդը*)։ Մի խոսքով ժպիտով յուր խոսքը դրություն դանելը բացից Սիմոնյանցը նորայնկնելի առաջին,— իսկ ի՞նչ ժպիտ էր այդ։— Շատ պարզ, Գևորգը գիտակ էր, որ նորա աշխատակիցներով միջանկնդանություն

*) Այս նախադասությունը գծած չեն հանգստությունների Թողնում ենք անփոփոխ Մ. Ե.

Բարի նախանձը, մրցումն, ըստ Արծրունու մրցությու-
ն[ը] առաջին շարժառիթն և զործունեության ժամանակ:

Արծրունու ժողովները զրկուց[ին] յուր նախկին համամ-
տարանական խմբին, նոքա ինձ ընդհատված խմբից, բայց
յիրենց նոր ընկերացման եղին շնորհ տնտիլ ինձ ժողովը. նոքա կերան նախաճաշիկին «Մշակ»-ի առաջա-
հաշտությունքը և հատարտակաց կարծիքն հատալ արդա-
րանալու համար հավաքվելցան մեր հին սիրուց լրագրի
շուրջը:

«Մեղու»-ն, Մանդինեանն ու Սահմանի մաց ծնունդը,
88 Սիամանյանցի[219] ձեռքն անցնելուց հետո, Սիամանյանց համար
մի խաղալիք, մի մարդամարգության գործիք եր, նոր
յուր քաղաքաց դեմ առաջիկ գնաց: Ցեղան, գնացին 1858
թվականից գանազան պարբերական հայ հրատարակություն
Թուրաստանի մէջ և այլ քաղաքներում և միայն Պետրո
Սիամանյանցի խաղալիքը մնաց հրապարակում: «Հյուսիս-
փայլ»[220], «Ծաղիկ»[221], «Կռունկ հայոց աշխարհին»[222]
(վերջը Սահմանյանի խմբագրությամբ՝ «Հայոց աշխարհի
կռունկ», «Հայկական աշխարհի կռունկ», «Հայկական աշ-
խարհ»)[223], «Գարուն»[224], «Վաճառական»[225], «Մատյան Ա-
զգային»[226], այս ամենը մի մի մոլորակներ եղին, 60-ական
թվականների ընդհանուր հոսանքի ծնունդ, որոնք կարճա-
տևով կյանքով ըստ կարողության յուրյանց ծառայությունը
արին: Մնաց միայն «Մեղու»-ն ուժահատ, նիհարացած,
անդամալույծ և վերջին շնչումը: Սորոպտողներ չկային,
շունչը վազուց փշած կլիներ նա, եթե Սիամանյանցին արնա-
շիներ կերակուր կերակուր յուր խաղալիքը հակառակորդաց
դեմ գործ դնելու:

Պատմական առաքինների և անձնական քարոզմանու-
թյանց, արբանյակական անհատար սխալներով լի «Մեղու» աբ-
համարհած թերթի մնալ հանկարծ մի մի ազգեներ, մի մի
կծու հոդվածներ դուրս գալ ժամանակակից գործի
դեմ: Անոնցնելի եղին լինում սխալ-
ները. «Մեղու Հայաստանի» քշվառ վերատառությունը շատ
անգամ ապազգային անվերաբերությունից, դու ավելացրու և

խոստովի անհոգությունից, չկենում եր քնքշի վերա ձղուզի Հայաստանում, սիրեց Հայաստանից են, են։ Այս պետ վերադառնալիքներ եր, առաջած փրկել հոգեվարներից տառապանքներից։ Ջնայնպես այս անկյալ դրությունը, մի արժանավորություն [?] չինեք կարող խլել Սիմոնյանցից, նորա պնդերից այսքներից մեջտ անարժանություններին և ապրումներին են չեշտում։ Ինչպես տարել է, չի տարել Սիմոնյանցը սիրելուն, բայց հայ կենդանցին ցատագովված, հայրենիքան
89 շահերը պաշտպանված և հայ ան[հետազոտ?]երը հարգված եին ցեղել։

Փառք և պատիվ այս մարդին Գևորգ Սիմոնյանցին։

Վերջերը տարագրեց նա մի փոքր շեղվելով իւր գնեցից, բայց այն վոչ հայ կենդանցու, այլ մասնավոր անձնավորությանց մեջ կեցավ Սիմոնյանցը կարճա և ակամա ճանապարհությունը։

Սիմոնյանցը մի յուսահատ մարդ եր, նա վարքան և կամենար յուր հետո ոչ հարցուր, նորա դուռը քնդան մեջտ բաց և պրպտեր պատրաստ սանձքին նայատանելու, բայց համարձակեր մեջ խիստ յուսահատ։

Ելևեսի Աթթուրեանց նախկին համալսարանական յուր ընկերքյուներ նամակացած հանձարով խոսքը Գևորգ Սիմոնյանցի մասն, առաջարկեց յուր ծառայությունը Սիմոնյանցին բարեկարգելու և ընդունելության գալով։

Դժվար քիչ Սիմոնյանցը պրկարտաց ընդունած լինի յուր նոր պաշտոնյանեերին, սակայն ինչ պետք և աներ, նա քաջ ճանաչում եր Սիմոնյանցին քնդան շատ քաղաքացիներին, նորա ներ, սիրտ յերբեմնապես հարուցքյուն են տալիս յուր մեծյալ քնքշին, նա գիտեր, սիրտ նորանցով Սիմոնյանցը պետի համառոտագրեմ և յուր գնեցը ձեռքեցը պետք և ընդունի, հետևապես, քշնամիքը մեջտց պետք և ուշնանան յուր գեմը գործելու պրկեր*)։ Մի խորհրդավոր ժպիտով յուր խոսքերուքյան գնեցը քաղցր Սիմոնյանցը նորայնեցնելու առաջին,— իսկ ի՞նչ ժպիտ եր այն։— Շատ պարզ, Գևորգը գիտակ եր, սիրտ նորա աշխատակիցներով վերանկնդանուքյան

*) Այս նախադասությունը գնդած չի հանձնաժողովի Ռազմուժ ինք անփոփոխ Մ. Ա.

տալով Ամեղուշ-ին, կպահվի նուիրական յուր ազգային և անձնական նպատակները, նկրկա խմբի մեծամասնութիւնը կընկճվի յուր հետիանակութեան առաջը: Ծոց ուրեմն գործնեն, ի՞նչ վնաս կա:

Այո՛, Ամշակ-ը յուր լուսա առանձնով մեծ ծառայութիւն արեց Ամեղուշ-ին, նա ջլատված և կխաչուած ժողովին պրոպացրեց, ուժեղացրեց և որինակով լրատրեց կարդալու դասեց: Ոգնեցին այդ բանում համակրանականները, բարձր բարձր գոչյուններ հանեցին, ողջ թնդացրին, բայց քննութեան մեջ մեծ ծառայութիւնը չկարողացան մատուցանել. 400—500-ից ավելի չկարողացան ավելացնել բաժանորդագրած քիվը, իսկ մեծ ասրին Ամշակ-ն արդեն հոշակ և ժողովրդականութիւն էր ստացել, 1000-ից ավել բաժանորդներ ուներ:

90 Ախտո՞ս, խնդիր քննութեանը չմտնելով յուրքանչ աշխատութեան բարերական վարձատրութեան արատը, միայն ասենք յուրքանչ հասարակ երեսվանց ձայնը խնդրված տեսան Ավծրունու ինքնասիրութեան մեջ, յուրքանչ ընկերութեան կատրը վերստին ճանաչարհով կտրվեցավ, Ավծրունին հասկերեն առվրից և յուր համար մի վորոշ հասկանալի, բայց նոր չեզոս առեշնից, հետաքրքիր հոգվածներ յուրքան անձնասիրութեան զոհատանքներով չի կկոտվեցան խմբագրութեան մեջ և քննութեանը կարվեցավ առկախ դրած յեղած, մանավանդ, վոր այդ քննութեանը շատ եչեն խոսիան լինելով խմբագրի կոմատրիոտիկական կամ ըստ յուր՝ յեվրոպական ուղղութեանը, ըստ Ավծրունու և յուր յերկու հետևողների (Յովսեփեանց, Շահվերդյան) քննութեանը միակողմանի կծու հայհոյանքներ են, ուրիշ խոսքով Ամեղուշ-ից ընդհատված միջոցականներ են Ամշակ-ի խմբագրատան մեջ:

Ի՞նչ եր մնում անել, ընչո՞ւ հատվեր հաշվանդվել, Ավծրունին ինքն և որինակով առեր, ինքը խմբագրեր, դրատվեր և վոչ մի պատճառ չկա մեջը, առնեն հաղորդութեան նոցա կողմն և: Բանականը եր միայն ծաղրահնել կոմատրիոտականի մի հոգվածը, մի առանց կրոնի խորութեան [?] հայ բառ, հայ յեկեղեցին ազանդ հոշոտ խոսք և ահա քննութեանը

աչքունքը կպզտոտկը, անհամքը Ամշկյանին պիտապատշաճ կաներ, ամենայրուն ատրատ մերսը և ընկերուքիւնն մինչեւ մոմանց ատոթարարչ և խարդախ քնամարուքիւնքը և շահամոլ հաճոյախնամուքիւնը և ահա անձնասէր խուճապը ցրիւ-ցրիւ կընկնէր և «Մշակ»-ի խմբագրուքիւնը բաց կլիներ մտանեալոց աչքերուն առ ազատասիրական աշխատակիցներէն հաճար, բայց եկ մի՛չ բազմուքիւնն ձայն, մի՛չ խմբագրուքիւնն անդամ հանդուրժէ բառեր և մարդիկ[227]։

Հին քերթուածներէն մեկայն Թումֆիին պրուսեր կուտ ծանր նստեց յուր տեղը էրթալ մարձկանց աշխատակիցներէն, մրր և մարդկեց և անուն առացում։ Անոնք կերթային, պանդոկն Մարմանդեր և. տեր Թորգոմներ վերատացին «Մշակ»-ի խմբագրի կտակածը Թումֆիոս քերթուածներէ շրջանառեմ ունեցած հաճոյքնուն դեմ։ Հաստատ կշխուն ընչո՞ւ հաճար և, մրր ծանր կտրմը չհակիրճ մարդ[228]։

22

91 1872 թվականն է, պետրատառեր վերքրաքիով և, կիներ և անդրանիկ զուտարս Պետճանուշ։

Մի կարճառօտ ակարուքիւնեն հետո, յորմէ կիներ առիւծացած էր այլ թէ չկրնար ոտիւքիւնն դիմելու, առաւօտ և իրիկուն մի՛քիչ ուժիկ լսել էր կառնուցը թէ չկտրէր կիներ չիներ։

Այդ միջոցուանէ էր, որ լրատրներուն ձայն ուժին կերթար կիներ թէ չկիներ։

—Աղջիկ չիկի՞ կարող կես թէ չկ զառնալ, հարցնակեց Տիրոս։ Այս միտքը կիրկար ժամանակ ներսեն հանդիստ չէր տալիս։ Ծանրերեկեց պատիկներ Աբելեանի[229] նամակը ստացեր կիներ կնոջը կարդացեր[230] և մի պետրատառեր առաջէն մի քանի տող իրեն և կիներ հետ առնեն որ պատասխան եր։

Աբելեանը հոգ էր տալիս իրեն ձեռնտուիլ[231] ըլար և տեղէն առաջարկներեն ազնուքիւնեն, նորա պետրիլ, կես կարող էր Փոստրատիոսով և կոմկատարեն տեղատրանեներ ու տիպեր ծախելով կիներ պատասխանել, ապրիլ և մեղ հետ գալ։ Էլ ի՞նչ կուզեին. ծախեցին Փոստրատիոսիները պրծան և ճանապարհ ընկան։

Կիներ քուրերը, հերչատ որ. Աշխարհը, մի տարի չի Ղարաբաղը վարժուհի չէ։ Մենք գնում ենք Ղզլար[232], ուր հոգ

ունեմ փոստպաֆիով ճանապարհածախք ձեռք բերել ու անցնել Ռուսաստանի վիճակով արտաստհման։ Վճռում ենք մի տարի եւ Ղզլարում մնալ, շրջակա քաղաքներում փոստպաֆիով վազ ժողովել եւ այնտեղ պնալ. բայց «Փոստական հանրապետության քնքիշ մի հոգվածը մեր շինվածքը խախտում է, այն հոգվածով հետ են կանչվում Յուրիխից բոլոր ռուս ուսանողահինները եւ մենք խոպան քողնում ենք ցամաք արտով դիտողությունների[222]։

Վետրովսկում, ուր լսում եր հիվանդ քնիկս եւ մենք նորա հետ, մեզ հանդիպում է ամպրոնոց յեկած Հաշտարխանի առաքելոյ աշտարակից վիճակակոյան Գնորզ արքեպիսկոպոսը. նա ինձ առնում է Փոստպաֆիան քողնել եւ պնալ Հաշտարխան յուր նոր բանակից հոգևոր դպրոցին վարժապետ եւ տեսուչ։ Մենք զժվարությամբ համաձայնում ենք[223] եւ, ամա՛ղ խորտակիչ հոգևոր, վիճակակոյանը մեզ միայն քիամական դպրոցոց չուներ, այլ մի հատուտ ծխականից էլ ձեռք չէաս։

92 Նորից առնում եմ Փոստպաֆիա բանալ, բայց անհաջող է պնում։

Մի քանի հայտնի հաշտարխանցիք յուր լինելով անուն, խորհուրդ են [տալիս] ինձ մի մատանատղ դպրոց բանալ։ Ցերկար ժամանակ պիմատրում եմ, բայց ուսելիք չկա, խնդիր Աշխանը Ղզլարում բարեկացավ տացած՝ քաղաքից հետ ինձ կոչ եւ պարիս եւ պիդագոգական մեծանում է[224]։

Այդ միջոցում յեկե տղնտեցի Միլիք-Ստեփանյանցը [?] էլիներ, վորը ինքնակամ առաջարկում է ինձ յուր տղնուքյունը, յես չգիտեմ ի՞նչ պատճ եւ առնելի. բայց միլիքի բարեքյունը ի չարն դրծ պնելու չեմ. յես բարեմտ դառնալի ընդունում հիշյալ հաշտարխանցիների խորհուրդը, եւ վիճակակոյանին առաջարկում եմ Գնորզ կաթողիկոսի հաստատությամբ բացի Հաշտարխանի հայ ծխական դպրոցի նախակրթական բաժին անուանով մի յերկսեռ դպրոց առաջինն յերեքսանան մանկիկով[225]։ Ցերկու շաբաթի մեջ 30-ի չափ աշակերտներ ունենում. ինձ տղնեցին եւ մի քանի յերեխա-

տարբեր՝ Ազամյանցից, Բուրժուայցից. տքնա գասեր եւ հանձն առած ձրիացիս:

Աշխատասիրությունը եւ հաստատամտությունը պակաս չեր, բայց տարին լրացավ, 36 յիսնամյից ավելի չկարողացա ժողովել: Այդ ինձ համար հանելուկ եր, յետոյ հարցրեցի վերջը:

Գնեցիս մեռավ[237], մի նոր 11/2 տարեկան տղա մեռավ[238], բոլորս ակտրացանք, Հաշտարարեանի տգեղ ու ջուրը մեզ վերա չեկավ. թժկին խորհրդով կեա պատրաստվել եմ մասիցելու. Կսվկաս:

Փոքիացրից գնացուստա ոչ. Արդար Հովհաննեսյանին նամակը. պարոնը սկզբին առնելով հրատարակել «Փորձ»-ը[239], հանդիմանում է իմ ծուլությունս, ի՞նչ ես մեռել, գրում է, յետոյ գու. վէրա և Վարդերեսը-ի հեղինակն ես, «Փորձ»-ը ակամում է, աշխատող ուժերը ևն պետք, Ներսիսեանցի վարժարանական ընդունակված է 10—20 մանեթ, պատրաստից գու. առաջինները համարվի քեզ և գրկեր[240]:

Ամոթից յերեսս կարմրում է, անկողնում պառկած քնելս ինձ առիթում է գրել և «Կամավարժկեր»-ը, ահա, վեռ է յեղել[241]: Գ. Արդարն եր կարգադրում ուղղակուծս առաջին քերքերը, համառությունն և ոգին. ինձ հետացել և ուրիշին թելիքով առաջարկել:

93 Մեռակ արդեն, գրեր վատագ եր մեր գ[ր]ողը խոսվանել, բարդերը տարածած տեսա բուրն եր. յոմում եր գոր Թամբովից ժանապարհը (չեսանն) մտել և թեքվել, այդ տարածությանը պատրաստից Ազդրուսին. նա իմ հետագրեա պատասխանեց:

Հինց այդ գրեն է, գրեր յես հարցաքննությունն եմ նշանակել: Բարդի ծառերը շատ ուրիշներին եւ հրամիրված են: Հատացածից ավելի մեծ հաստատամտությունն, յերեխայք գիտակցաբար պատասխանում են գատաստանքին կրոնի, հայ և տեսա յեղանելքի և քաղաքացիության մեջ, ամենքի յերեսին բոլոր հաստատությունն և անունով:

Գնեցիս յերեխայքն գերջին ամենքի շնորհակալությունը լսելուց հետո, մի քանի խոսքով բացատրելով Հաշտարարեանի մարդկանի լեզվի ուսման կարևորությունը, խրատե-

սուտ եմ հայերին մէջտեղ դնել, ցավում եմ իմ ակամայ ընդհատելուս վերաբ և հայտնում եմ իմ հետաքրքրութիւնը:

— Վա՛յ, վա՛յ և վա՛յ, մխաձայն գոչում և ժողովուրդը, ինչ մենք թողնելու ենք:

—Դու առաջիկայ ամսաթիվերից նշանակված ես մեր յիշեցնում դպրոցներում տարեկան 800 մանեթով և չարաքնական 12 դասով ուսուցիչ,— հայտնում և նորահաստատ հոգաբարձութիւնը:

—Մենք պետք և հանդուգնանք պատկան և իշխան դիմումատիւնութեամբ ծնողաց ժողովով հարցերնե դասերը հատկացնել քեզ և տալնե, ինչպես քեզ հարմար կե, բանակցութիւններդ շարունակում ենք[242],— խոստանում և ազգասեր դպրոցի հոգաբարձութիւնը. ուրեմն աստիճան տարին 2000—3000 մանեթի նուիրատուութիւն և քեզ համարում, պնդել ամենքը և:

—Ես էլ իմ պնդած աստիճութիւնն հաստատելու նպատակով և:

—Իմ քաղաքից դուրս գնելուց տալին յուր մի ձեռք անելով պատրաստ և քո աստիճութիւնդ հաստատելու, մնում և մտածում ոչ. Խոստովանեցաւը:

—Հարկաւոր ոչը միայն կազմել ինձ:

—Մենք քո յիշեք-չորս ամսոյ ժամկէտ կհաղանք, գնա՛ ազատասիրիր և վերադարձիր,— ձայն և տալիս նորից ժողովուրդը:

—Վարձն վճռած և, գնում գնամ, մնացեք բարո՛վ:

—Պարոննե՛ր, խնդրում եմ լուսիցուն, կանգնում և մի ծերունի չորս աչքանի՝ ակնոցը դրած:

94 Ընդհանուր լուսիցուն:

— Պ. Պողոսյանց, դառնում և գնում ինձ առնելով. յիշեք տարի յե դուք մեր քաղաքումն եք, յիս այս քաղաքի յիշեն գոչ բարձր, գոնե մեզանից գաղանալուդ հարց գանձատանականներից և հայրենասիրութիւնն մնչ գոյքը ի շատ հարցանի հարցերնեն եմ, իսկ մենք գեռ մեծ յանց չենք ճանաչում, արդեսն չե՞:

—Ճիշտ ասդանես:

— Եսա խնդրեմ ժամանակաք, Հակոբ Գրանդիլիկյանց և յերկրորդ խնդրեմ անգլիանաք, քոզ այս բարձրութիւնն

ես լսե, քե ընչի՞ հետևանք և մեր հետամտությունը։ Ամենից առաջ ձեզ պետք է ասեմ, որ չեքե ոչ. Աշխատությունն հրամայեցին ես շրթներս, ես անկոչ հյուր եչի լինելու այս հանդիսության։ Ըստ որում չեքե զուր հայհոյելիք սկզբնեցաւ այս փոքրամիկ չերեխաների ժողովից, այնուհետև ես շտապեցա եր, որ այլևս չկարողացաք ավելացնել. ամեն անդ չես անգութն պատասխանի համառ հակում եչի, որպէս ձեզ չերեխայք չասեն։ Գիտե՞ք ընչու։— Վտրտվեսեմ, ես չեչի ցանկանում ես ազգի մանուկները խոտորվեչին ձեր նման պրոտեստանտից, Եռանչյունից հետևողներից (խնչ հետևողներ), անաստվածից, անբարոյականից, հայերեն որչ մի բառ չհասկացողից և այլն շատ պակասությունների մերջից։ Ախ՛, Պռոչյանց, ձեզ ազգակից են ինձ ծանրացրել։ Ես ուզում չեմ լսել ձեր պակասությունները և խոստանում եմ ձեր քաղաքից վտարվել։ Ուրախ եմ, որ արտես վտանգը չկատարվեցավ, քա քշտամբեցրից և ես կարծեցյալ բարեկամներն չնորհիվ չես ամոթով եմ մնում քա առաջին. չնորհակալությունն ես բարեկամներին։ (Գրամեքենիկյանցը աչքերը զարձրեց բարեկամներից դնելով ես քաղեքը. բայց անկարելի եցավ)։ Թակ ես, հանցանքս մեղմել չկարացա, հանդատանալու. շեմ։ Պռոչյանց, չես խոստանում եմ առաջիկա տարին ձեզ մեծնել 100 մանուկներ, չես ես ազգիս խոսքով ապահովացնում եմ ձեր ներկայացուցչությունը. մեղմել չես ես հանցանքս չկարացի, ձեզ հաշտարարանից դնում չկա, զուր կրկնած եք կոչել ի վերուստ մեր մանուկներին մատրնեն լույսի մեջ ոչնչելու և մեզ աչքներս փակել, չենք տեսել, ինչպես զուր մեր առջևս մեջ մեզ աչքսան մեծ հատաջադեմություն և հայ կեսվեցյաց. կրոնին համեմատ կրթություն չենք տեսել մեր
95 ծնողքն 9 առջևս զուրկ ոչնչացնելից։ Ներեք չես ես առածներս չկատարյալ կատարել, հուսամ, որ ես համաքաղաքացիք կզղջամեցնեն ինձ, զարձած Գրամեքենիկյանցը զնալ հատատկությունը։

—Մենք քեզ համամիտ ենք, քեռորդ զարհիրը։

Ձեռնատացենք. հանձնաժողով կարմիցցավ ինձ համապետու հետ քաղալ զնացքս և ժողովը բուռն ծափերությամբ ցրվեցավ։

Ուր որից հետո յես խրատներով իմ ականջները հանձնաժողովը բազմատեսակ առաջարկությանց դեմ, հրաժարական տվի Հաշտարարությունից[243]։

Այս խոսքերով ինձ հրաժարական վոչնուչ տվից հանձնաժողովը անդամներից մինը, իմ ամենամոտ բարեկամ պ. Կարապետ Ամատունյանցը. ցանկամ քեզ լիակատար անհաջողություն, մի կատր հացի կարոտ մնաս, ասին դուռ քո առաջին փակվի, ասին կալվածից տերտ քարտնա քո դեմ, Հաշտարարների յերեխայից արատաուքը ծոմ պառնա, մոքր մնա խնդրվիս, հուլյոզ ասիներից կորվի, ոտիդայ ձեռք մեկնես մնդ, քեզ ոգնողը հետ բերնիք աչտոդ և ծառայեցնիք մեր յերեխաներին ոգտին։

Այս ասելով նա առանց ձեռք տալու ինձ հետացավ և ալն որից ցետոտ, ինչպես լսում եմ, անուններս չի ցանկանում լսել։

23

Ապագա Հոլհաննեսյանցը վոսկ լեզուս բացից, նա ընդունելով ինձ Թիֆլիզում «Փորձ»-ի խմբագրության անդամ և յուր հատուկ մատենադարանին կատարելիք, մինչև ասին շարունակել գրելու, իմ մեկնեսա Հոլհաննես Բարսեղյանցին[244] և յուր քաղցր խրատներով ներամակով «Հացի խնդիր»-ս հատոչ բերից[245]։ Գանկ կա «Հացի խնդիր»-ը վաղուց ի նորս ճանաչելին Հոլհաննես Բարսեղյանցի ուսումնասեր անունը*)։

96 1879 թվին եր, վոր մի յերկարատև հիվանդությունից՝ շնորհիվ բժշկապետ Գասպարյանցի[246] և իմ բարեկամ Բարսեղյանցի՝ մահից պրծա և ինձ լեզու տվող Աբգար Հոլհաննեսյանցի կնոջ մատնվելցավան մինչդորդությամբ հրավիրվեցա Եջմիածին Ներսիսյանի թեմական տեսչի կոչումով։ Ապրելին եր այդ[247]։

Տեսչական քաղաքական պաշտոնը խրատ եր ինձանից

*) Զգալով ե.

Ներկա մենք անընդհատ ժողովուրդ չլինելիքնը, «Փորձ»-ի գոյությունը կպահպանելիքնը և դեռ շատ ավելի բարձր ոգտակարներ լինելնալիքնը։

պրակտիկայի մեջ տարածելու միջոցները, քան թե ոչ. Աբգարը միշտակես խոսքը պրծից ինձ «Շահնազ»-ը պրելու։— Դա «Փորձ»-ի մշտական գործակիցն էա, ասաց նա, մի՛ մոռանար, որ ուր և լինիս, «Փորձ»-ը քեզանից չի՛ բաժանվի և պահանջում, որպեսզի մի աշխատություն ուղում եմ քեզանից։ «Շահնազ»-ս «Փորձ»-ի միջոցին տասնչորսից մինն կլինի[248]։

Այժմ մենք անընդհատ գործում ենք, «Փորձ»-ի համար հոդվածին չժամանակներում, Աբգար Հովհաննիսյանի համար անձնական հրատարակչի և խոր սրտի մեր պրակտիկայի ծագումները և ընդհատությունները տարածելու ունեցած մեծ մտադրությունը չդնահատելով։ և դա տեսնելով «Փորձ»-ի գնդիցիանները մի մի գնդաններին համար ցցելու մեր անտեսի տասնչին։ Բայց պատմի՛ք, Աբգար, հայոց անտարբերությունը ինչպես կարող եք հաղթանակել, «Արձագանք»-ը[249] իւր բովանդակությամբ այսպես մեզ ամայացնելով հանդերձ՝ մի խոշոր գիրք և բանել հայ պարբերական թերթերի շարքում։

Ա՛խ, ինչ կլիներ քեզ համար չտանջն ունենայինք։

[ՈՐԱԳԻՐ]

[6 մայիսի, 1890 թ.]

97 1890 թվի մայիսի վերջն է, այսպես պիտք է կատարվի Գրիգոր Արծրունու պրակտիկական գործունեության 25-ամյակը։ Այս «Մշակ»-ի հոբելյանը չի, «Մշակ»-ի գոյության 18-րդ տարին է դեռ, Գրիգոր Արծրունին մոռացել և յոթել «Արշյուրջ»-ի խմբագրության ձեռքով անժամանակ վաստակվելի և ազատվի։ Ղազար Աղայանին հաշտության կոչը Արծրունու հետ հարցից դժվարությունները, Ղ. Աղայանը երբեք «Արշյուրջ»-ի կյանքի խմբագիրը (Տեղական նորությունները միայն պատասխանատու և անմիջական խմբագիրը է), հրատարակչական գործում Արծրունու հետաքրքրությունն և դյուրին բնույթը հոբելյանը[250]։

Սրանից մի տարի հետաքրքրությունը «Արշյուրջ»-ի մեջ իմ հոբելյանին խնդիրն էր գործիցը[251], քանզի վերջին «Նոր գործ»-ի խմբագիրը Մոսկվայից էլ յուր կողմից

ձայնակցել նր, այն և «Աղբյուրջ-ից հառաջ»[222], Աղայանցը նախանձելով, որ նախանձոնությունը Սպանդարյանին պետք և պատկանել, հետ քաշվեց իրապարձելուց. այս բանին ավելի ուժ տվեց Արծրունին, համոզելով ծածուկ Աղայանցին ձեռնամուխ լինել: Արծրունու նպատակն և կեղել արդեն լինել իմ հոգեբյանին, որպեսզի մի տարուց իրենը կատարել տար. Նա սկսեց «Մշակ»-ի մեջ քշնամաբար վերաբերվել գործին. որ մխոյն տեղքան, նրան հետ հպատակվելը Մալումյանցի տատապությամբ անատրապիը քրքրելով արդեն կեղած գործիս. այդպիսով հետ մնաց իմ հոգեբյանը, մանավանդ որ մյուս կողմից Աբգար Հովհաննիսյանը յուր անձնական հաշիվներով համաձ նուիրական պատանց գործը յուր սկզբնավորության մեջ[223]:

Այսպես թե այնպես իմ հոգեբյանը հետ մնաց և Արծրունուն հառաջ անցավ, բայց Աբգար Հովհաննիսյանին մեծ ցավ չեզավ: Աբգարն յուր բնավորուշ նախանձոտ բնավորությամբը սկսավ հնարք գործ դրնց արդելել Արծրունու հոգեբյանը: Նա սկսեց յուր «Արձագանք»-ի մեջ տպվելիք սկզբնների ավատ, տպագրել Արծրունուն անհպատակ հոդվածներ: Գիտրդ Ջմշկյանին դրել տվեց «Մշակ»-ի սկզբնավորության պատմություները իրրև հիշողություններ, որոնք տակից են ձգում Արծրունու մեջին և յերկդիմի գործունեության վերա[224]: Արծրունին անատոր կերպով հարհոյեց Ջմշկյանին[225]... Այդ ձեռնտու չեր Աբգարին. կա մի ուրիշ մարդ, որին կդրդռի, իրրև վիկա, Ջմշկյանի դեմ ածել ճշմարտությունը և դրանով Արծրունին միանգամայն կխայտառակվի. որով նրա հոգեբյանն էլ դուցե անհաջող ընթանար: Աբգարի գործ վիկան չես եղի, չես եղի իրրև «Մշակ»-ի անդյալ գործունեության աշխատակիցներից մեկը, որ կարող եղի ճշմարտությունը յուսարանել:

Սրանից մի շարաթ հառաջ ինձ հանդիպում են ժամը յերկուսին դպրոցից դալուս Ճեբիցյանն ու Ջմշկյանը. առելով որ Աբգարն ինձ նամակ և դրել ճշմարտությունը վերականգնելու՝ առիպեցին մտնել «Արձագանք»-ի խմբագրության յուն. յես ահաճությամբ և անհետաքրքրությամբ մտա. աշխատել նստած եղին Աբգարին չրջապատած յուր խմբագրության աշխատակիցները քիվով մինչև 8—9 հոգի:

Աբդուլն ինձ պատմեց առաջին անգամն էր, որ նրանց մի բանակ Ջմշկյանի պատիվը՝ կես լուսի հիմարացած յինելով Ջմշկյանի հիշողությունը նրան մի խոշոր ակռից կնոջ մխիթա ունենալով, հայտնեցրի Աբդալին, որ իմ միակ յուղիքյունը կլինալու դրծին, կես անաչառությամբ դրելով՝ Աբծրուհու ձեռքը գինք ոչնչ մնաց կլինեի հարձակվել թե՛ յուր, թե՛ Ջմշկյանի և թե՛ իմ դեմ, բայց Աբդալը պնդեց և խնդրեց։ Ես ասացի, որ անկախել և անհամաձայն եմ համաձայն Աբծրուհու հետ բանակցելով մանել յուր հոգեկյանին մի քանի որ միայն մնացած, խոստացա մոչկել միջոցն անցնելուց հետո մանրամասնորեն գրել և ճշմարտությունը
99 նրա պարզել։ Այդ բանին ինքն Աբծրուհին եր տվել սուկ սուկ անցյալ 1889 թվի ամռան–ի միջին համաձայն, ան. ապերախտությամբ լցված և անամոթ առաջարկությամբ խնդրված մի հոդված, ուր անխղճի կերպիվ հայհոյում և յուր նախկին ընկերներ աշխատակիցներ[214]։

Աբդալը բանական չլինելով իմ պատասխանների, պնդեց յուր պահանջի վրա։ Ես ձեռքիցն ազատվելու համար տեղիս տալ պատիժ մեջ բերել, ասելով՝ որ Աբծրուհին յուր տղերքիցս պատիժ համաձայն կտկտի և ինձ անհանգիստ անելու՝ քաղաք բուն խնդրելը։

—Ուրեմն դու ախտո՞ւմ ես Աբծրուհուց, հարցրեց Աբդալը։

—Քեֆ դու խաղաղություն ինձ պաշտպանել, պատիժ առնալու կացուցանել քո քեզրի մեջ, պատասխանեցի ես, չեմ վախենում։

Աբդալը պարզ է պարզը հայտնեց յուր անկարողությունը և անկարելությունը Աբծրուհու հարձակմանն դեմ ինձ պաշտպանելու դրծում։ Այդպիսով և կես վճռապես մեր ժեցը կատարել առաջ Աբդալը անհանգիստ պահանջը։

Աբդալն ինձ խնդրեց համբերություն և յուր արբանյակներ նեղկացությամբ պատմեց մեր առաջին անհաջողություն հետևանքը, թե կես վախենում Աբծրուհու հարձակումներից չեմ վատահանում պաշտպանել իմ ընկերը Ջմշկյանի պատիժը։ Առաջին խոսքերս կրկնելով՝ կես վրդովին խնդրեցի Աբդալին ժամանակ տալ ինձ, մի քանի ժա–

մանակից հետո լուրջ տեղեկություններով լուսո աշխարհ հանել «Մշակ»-ի սկզբնամոլությունը ճիշտ չեղելությունը, թարց վերջը Ջմշկյանի թախանձանքներին և նեղվածից համոզմունքներին զիջանելով՝ խոստացա կարճ գրել, քիչ Ջմշկյանի ասա և այն վեհանրից հետո, երբ սխալ են և տոաղցնամբ խնդրքով՝ մնացածը ճշմարտություն է:

Այդպիսով ավարտվեցա «Արձագանք»-ի խմբագրությունից:

Բանից դուրս չեկավ, որ չես սխալված եմ չեղել, Արշարի ազահանքը շատ մեծ է չեղել. նոր կամեցել և երբ ինձ էս գործիք չէին Ջմշկյանի նման և Արծրունու հոքելյանին վնասել կծու հոդված գրել սար:

Գալիս եմ տուն, վրկվին վնաց նեղվածությամբ կաըդում եմ ուշադրությամբ Ջմշկյանի հիշողությունները և գտնում եմ շատ անճշտություններ, երբանց չեկիս վնաց մխանգամայն անուղիղ եղին: Վնաս համարելով Ջմշկյանի համարը իմ վիճաբանությունը, մխանգամայն հետ եմ թողնում գրելու նպատակը: Բայց աշա ինչ և դուրս գալիս. հետևյալ առավոտը լսում եմ Քարամյանից, երբ երկնք (ինքն էլ «Արձագանք»-ի աշխատակից և նեղվածը չեր) արձանագրություն էր կազմել, իմ թղթը խոսակցություններս տասըդրությամբ վամբաստրել էր, երբ չեքին չես չդրեմ ինչ երբանց ցանկացածն է, ապեն «Արձագանք»-ի առաջնիկա համարում և ինձ խայտառակեն:

Ուրիշը կրկնեց «Արձագանք»-ի մյուս աշխատակից Իսահակ Հարությունյանցը[357], նեղվածին դպրոցի ուսուցչի նեղից մեկը: Ես վիճաբերվեցա և արհամարհանոք վերաբերվեցի դեպի երբանց գործ գրած անուղիղ մեղացը, կոշիլով երբանց արածը վոչ լուսամիտ խմբագրություն գործ, այլ գաղտնի վատնիվանություն և ժանդարմերայի արձշտանից արատ. ավելացնելով, որ գրած չես մի քանի խոսքով և հայտնի առածով կպատասխանեմ. գաղտնի վիճան չուր պրչի եք:

Դատս վերջացնում եմ և հենց դատարանից դուրս գալուս հանդիպում եմ «Արձագանք»-ի խմբագրության մյուս գործակից Ծաղուկյանցին, որ չեկել և Արշարի կողմից պատգամավոր:

Այդ մարդը կարող էր ամեն ինչից ավելի դժգոհ լինել, որովհետև նրան էր հարկավոր պլիտա, ուզում էր համոզել, որ դրան, բայց կարող էր հազար ու մի խոսքերով կամենար դիմադրել յուրյանց անունից պահանջներին և խնդրեցի ժամանակ տալ ինձ մի շաբաթ ևս մտածելու։ Ցաղուքյանը աշխատավներությամբ զանազան ապտռնությիւնեերով Արշարի կողմից, խնդրում էր մի քանի կարճ խոսքերով ասել քեզ Ջիվկյանի դրվածքի մասին և ուղիղ, թե՞նչն է սխալ։ Ես որ պլիտավորն եմ, նա պահանջում էր, որ մինչև մյուս որը հինգշաբթի 12 ժամը պատճառ ուղարկվի իմ բաղդատաւոնին։

Այդ որը ճաշից հետո ինձ մոտ է գալիս «Արմազանքի» աշխատակից Գարեգին Ջենդիքարյանցը և իրրև թարգման խորհուրդ է տալիս մի քանի տողով վատաբել Արշարի ցանկությունը, հավանելով, որ Արշարն ապտռնությիւն տալով իրան ուղարկել և ինձ մոտ ասելու, որ չկա կհանդգնեմ չիատարել յուր ցանկությունը, ինձ զգուշացնելով կարոտական իրրև հոդվարածու։ Ես կարծում էի հաշտ յանկան խոսքերով ել համոզել էր յուր ապտռնությիւնը։

Մնացել էր դրվածքը, որի դեմ էր դրա մասին ել մտածում, որ ոչ ոքի առանց վերջին դրվածք։ Կրկին հասնում եմ Գարեգինցին ու Հարությունյանցը. վերջինս իրրև ինձ մոտիկ բարեկամ խորհուրդ տվեց անպատճառ վատաբել Արշարի հրամանը։

Ի՞նչ արած, ինձ դատավիճռեցին մոտ առանձին անելիք և դրանց անպատրությունը, վարպետի դասը վերջացնելիս, արտաքսվելիս և ուղարկվելիս։

Սկսել եմ դատախոսել. հանկարծ [դատարան] *) ես մտնում վերակացուն մի վազքրիկ առաքելով։ Ջենդիքարյանցն և դրում «Արմազանքի» խմբագրատնից. նա ասում է, որ շատերը մի քանի տողով դրվածքիս հետ ինձ և իրեն պատասխան տալ և լցնել Արշարի երեսը, կես ժամից ուշ կլինեն և հետևանքը խիստ վատ։

Արտաքին զգաստացրել եմ դատախոսությունը, մանավանդ որ վերակացուն հավատում է, որ դրվածքին անհամաձայն ապատում է պատասխանել. պատվիրում եմ աշակերտնե-

*) Բնագրում՝ տուն։

ջին պրամոր շարադրութիւն պրել իրենց մի անցյալ դասը և յետ արտագրելով պրածս ինքսիմ եմ նուիրիակ դասատուն և հանձնում խմբագրատան պրարեր ծառային։

Ճաշից հետո կրկին գալիս և ինձ մոտ տուն Շնորհքյարյանցը. նա հայտնում է, որ Արշարը փրկրից, կատաղից և ատելի հաշտեցնով ինձ յուր կազմած արձանագրութիւնն իմ պրածի հետ միասին ուղարկից տպարան շարվելու և իրան էլ պատվիրել և գալ ինձ պատմել[258]։

102 Տերն յուր հետ, ի՞նչ կարող էի անել. շատ վշտացած դիշեր անցրի։

Մյուս որը միևնոյն յետ գալցուցամբ բոլորը պատմում էի ինձ դասամիջոցին ուսուցչական ամրողջ խմբին և շարունակեցի արդարացնում եր յուրյանց վիճակի արարքը, հանկարծ ներս մտավ նույն խմբագրատան ծառան և հանձնեց ինձ Արշարի պրած հետևյալ նամակը, որը բառացի արտագրում եմ.

Մեծապատիվ պ. Պռոշյանց.

Հույս ունիմ, որ այժմ գոհ յետ ինձ իրավունք կատաք վերջացնել ձեզ հետ իմ ծանոթությունը, կարել բոլոր հարաբերություններըս։

Թյուրիմացություններին առաջին ապ[ա]ներ[259] համար հարկ եմ համարում ի գիտություն Ձեր հաղորդելու, որ

ա. յետ համոզված եմ, որ պատվի մասին ձեր հայացքներն ունեցող մարդը անկարող և դասախրակի պաշտոն վարել որևէ ուսումնարանական հաստատության մեջ։

բ. յետ համոզված եմ, որ պատվի մասին ձեր գաղափարներն ունեցող մարդը բերքիք մեր ինկնեցու պաշտա[օ]նյա գտնվել չի կարող, քանի նա կրկին գաստվածարանության մասին տխողսը։

գ. յետ համոզված եմ, որ պատվի մասին ձեր գաղափարներն ունեցող վիպասանը, իր ժամանակակիցների կողմից չգնահատ և մեծարվելու արժանանա, որքան և ստղանդավոր մատենագիր լինելը նա։

դ. ինչպես ամրողջ կյանքիս մեջ, նույնպես

և ներկայումս իմ համոզմունքներէն համեմատ կվարվիմ և Ձեր նկատմամբ, ինչ ծառայութիւն և յիշատակ մատուցած լինիմ Ձեզ։

Ձեր խոնարհ ծառա Արտաշէս Հովհաննէսեան.

Մարտին 27-ին, 1890 թ.

103 Առանձին կարդալուց հետո խնդրեցի ուսուցչական խմբի ուշադրութիւնը և վերադարձրի նամակը կարդացի և յուր ուսուցչական խմբին. բոլորիցդ, բացի յիշուս-յիշիչ Արտաշէսի սուր դատողութիւնից և տրտնջացողներ իրանց վիշտից և անկատար վիճակի վերա։ Ի՞նչ ասեմ, իրաւունք ունին. մեր ազգային դատողութիւնը իրանց կրքերին հատուած տալուս համար մեծ ազգային ձրի և վայելուչ պաշտօններ են հանձն առնում։ Ահա ինչ Արտաշէսը. հարցասիրութիւն ես ներսէսեան դպրոցում, Մանկարէի խնդակցութենից մինն և (մեծ մի ժամանակ հարչհրատարակ եր), այսօր յուր հրամանը չկատարող ուսուցչին արտաքսել և հացից զրկել և ապատնուում։ Ճիշտ խոստովանիլու եմ, անհնազանդութիւն եր իմ կողմից, պետք և յիշեցնելու բերանը պատառը չկտրելու. համար աղնիւ թիւնը վատնատուկ տալի և աշխատելի տղայ քաղեցի Արծրունու դէմին, բայց ախտը ինչպե՞ս անեի։ Ե՛հ, անտեր մնաս հացի խնդիր, ստիպուած եմ հրատարակութեան չտալ Արտաշէսի արտայայտութիւնը, հարկադրուած եմ արտատպել կուշ տալով բանականաբար հիշատակարանիս քիչ քիչը մտցնելով, մի գուցե առաջիկ դէղտեմ Արտաշէսին և նրա շնորհիւ ապրատած մի քիչ ցից դրկեմ. ո՛... ո՛... ո՛... կատարութեան, ընտանեկան նեղ վիճակին և ինձ խնդրել, ասած քիչ մոչ յետ դիտելիք։

Աչքատեսներիով անհանգիստ և չհոգեմաշ եմ. ի՞նչ պետք և անեմ, յիշեմ Արտաշէս յուր ապրուստիցն հաշիւ-նիչ իրատարածել, որ ծերութեան խոտորակիր վերքերիցս հատ ի՞նչ ճանապարհով պետք և հաց աշխատեմ։

Ահա ինչ Արծրունու և Արտաշէս տղան հարկաւոր. յիշեմ նոքա հոգեբանս չխոտորանիցին, այսօր գուցե տղան մի քանի կոպեկով ապահովացած կլինեի ինձ, յիշեցնելու քաղցից և ինձ դիմելուանից դէմից հետո կպահէի, ապա յետ մոչ քահանա դառնալու կձգտե՞ր և մոչ վարժապետ

կմնայի, կմտանէի տուն և զբաղանուքիւտեր մխոյն կպատրաստէի։ Դուցն այն ժամանակը իմ գրած վիպերն ամէնէն լաւ կլինէին. այսօր յիս գրում եմ որպէսզի հինգ-վեց տարուց և շարադրանքան 150—170 շարադրութիւններ տանեն ուղղելուց հետո. էլ ի՞նչ ուժ և հոգեկան զբաղութիւն և մնում իմ մէջ գրականութիւնը նվիրե[լ]ու դրծում ըստ պատշաճին վարձելու։

Վերջապես, քո՛ղ այսօր անցնի Արծրունու հոբելեանը, քո՛ղ մեծ մեծ և քանդակեին պարզևներով պատուվի, քո՛ղ մի բոլորակ դրամագրուխ տանա ու հետ նայի, ոտա վտանանենք։

Ամոթ Արծրունուն և Աբգարին, ամոթ մեզ հրապարակախոսներիս. իրանց բոլոր գործողութիւնց առաջին նպատակն վերը անձնական շահն ու քեռն են արել։

Ե՛հ, հերիք է, սիրտս տորացաւ է։

Կիկին 6–6 մայիսի, ցույց որը.

Առաւոտ է, տանէց գուրս եմ գալիս, մեր դրանն բնճ հանդիպում է Ենոք Դարբ-ի խոհարարը Սպանդարը Սպանդարեանցը, ուղեցնել և բնճ մոտ գալ. նա շատ վշտացած է մարդկանց մի տեսակ հիմարութիւնից. նա նկատել յիր կնդել փողոցի շարժումներին, տեսնել կողմ Արծրունուն մեծարողներն են վազել վազ անում, փող, վառնի զարդեր, պատկներ, ուղերձներ կատարելով շտապեցնում են գնալ կլուբի առջեն, ուր կատարվելու յիր Արծրունու առնախմբութիւնը։ Սպանդարը լսել է, վոր Ենոանեանցը, կամելով վրեժ հանել Արզարից մեկանից հետո անձնական հաշիվներ ունե[նա]լու համար, քրիստիզու հարուստներին տներն ընկած և խանութները մատած փող և ժողովում, վոր հարկից, Մաքսից և զանազան քաղաքներից դրամական նվիրներ են կենել հարց կենդեցին տալու ու հերքվածով [առնառնող]*) ՀՄշակ-ի խմբագրի համար, վոր հարց տալը իր արբունքիւններն ու իր արժանավորութիւնները հայհոյող առնարդողին տյսօր վտառց պատկն է տալիս, իսկ ինքը տաբ գնում է ընկնել և մի քանի մանեթ չի ճարել, վոր գրաշարներին գոհացնի։ Ինչո՞ Սպանդարեանցից տրտից տը-

*) Բնագրում՝ քարոզող։

յուն եր կամքով. այլ ամուր և անսրտմտելի և խոհեմ ըստ ինքեան մի ազգի կողմից ընդունելու մեզ:

Ինքը Սպանդարը յուր լրամիերիքը հիմնել և հայ ազգի առաջնորդությունը և յիևիզիցին պաշտպանելու նպատակով, քեզքից շատ հառաջ եկել մինչ նոյն ձգտումների և պնդիտրվիլ ու ամ չակե-ի և ամեղուշ-ի մեջ դրել, իսկ այսոր ինքը արհամարհված և և [Ենոք Դարձ-ը] ազգի շահերի վնասակար քեզքը ներկայանալած:

Սպանդարի դրությունը հոգիս վշտացրեց, խնդիրը մեծ դժուարին լրտվունք ուներ. յես ժամանակս դրի բոլոր որը նրանց անդամ-ներն լինել և ծխելիարել, քեզ ինքս ել նրանից վոչ պակաս արտարեկ եյի:

Փոդդյումը մենք հանդիպցանք այլ և այլ կառավարությունների ներկայացուցիչներին, վոմանք ասկառներս եյին գարդում ամ չակե-ին, մյուսները Ենոք Դարձ-ն եյին պաշտպանում, ամեն Արտարին եյին գովում կամ պարտվում:

Ամեն մի ինձ հանդիպող նեղացած եր ցույց տալի Արտարի իմ դեմ բռնած անվարկել գործի դեմ, շատերը վշտացել եյին մանավանդ այդ որվա ամ չակե-ի Գրիգոր Արծրունուն ուղղած հոդվածի մեջ իմ վերաբերությամբ ասված նախատաստություն դեմ: Արտարը, ժխտելով Արծրունու գրածները գործունեությունը հոգիերանը, ճանաչելով այսորվան տոնը արհեստական, խոստովանում և Արծրունու բուն հոգիերանը ամ չակե-ի 25-ամյակը լրանալուս, այն է՝ 1897 թվին:

Այդտեղ մենք և բերում մի քանի գրություններ անուններով, ասելով, թե նրանց համար հոգիերան տալն արժեր. գրացանից մեկին ինձ և թվում, այդպես. «Գրասենասիան [և] Պատշյանցի հոգիերանը, մեր կեղծիք չի տոնվիլ»: Ուզում և ասել, թե յես ազգից կխնիմ: Արտարը բավական չի համարել մասնավոր նամակով ինձ ապատնալու, յուր քեզքերուն ել ուզում և ինձ վնասել[161]:

Վոչինչ, ներեցիք յես, խնդիր այդան կծիկը կոտրելը և, ծո-
106 վալուն հարստասիրությունը ջուր և տալ, այսոր քաղցած և, չի հասկանում հուսահատությունից առնվիքը, ցամաք ընկած ձկան նման վերջին շնչումը ազին շարժում և, բայց ջրից հեռ յե: Վո՛չ, առավոտ մ՚ի այդտեղ, ամեն ուս և մարդը. քեզ յուր նախանձոտ քնասիրությունը չառնենար, քեզ ամենակոն

հաշիվները չդիպարտասեր հասարակականից, լավ գործել եր և կմնար։

Նոյեմբեր, 1892 թ.

107 Հանգամանքները ինձ ոտքի են, Ներսեսյան պալատում իմ պաշտոնակատարությունս հետզհետե անհնարին և դառնում[282]. Ափսոսն սիրել և յուր խոսքերը. վախտագանգ-ի մեջ իմ դասատվությունները ծաղրել և ձգտում[283], վոր մի որ ինչպես հոգատարեմս կարողանա առանձնացնել իմ ազգանվան հարցը. ինչպես արդեն կերևում տարի հասավ։

(Ես չեղավ, խղճալ կես հիշատակարանս չեմ գրում, պետք և մի որ նորից վերադառնալ և սիրել քեմանական անհանգիստ պաշտոն առած օրից և կարգադրություններ գրել)։

Մատաղնջությունն ինձ խնդրում և, ի՞նչ անել որդյակ անիծյալ հացի խնդրի մասին. ինչպես հրաժարվել իմ վերա ազգի ուշադրությունը. այն ինչ, պարտք համարատվությունը Ափթրոնյան և Ափռագանգյան կուսակցություններին վերջից իմ դեմ ակնհայտնի չե։

Ես չեմ հարցում և վոչ մի կուսակցության, խոկ չիզոք մարդը ճնշվում և. ձեին ու ջորին վռվեցին, մեջ առնին եշը ատեցին։

Վճռում եմ և մի առավոտ նոյեմբերին բաղխում Ափեքսանդր Հոնանյանցի դուռը և ընդունվում մեծ քաղաքավարությամբ։

Հոնանյանցը հաճույքն և ցույց տալիս լսել իմ բացատրությունը և կես ակռում եմ մի ժամաչափ իմ անցյալը պարզել նրա առաջին ու վերջը հարմնում, վոր կերը և խցե այս կուսակցություններին շորվով մի որ կես առանց վռոր հացի կարող եմ մնալ. խնդրում եմ իրան, երբեմն քննիչին ազգայիններին մեջ ամենից չեզոք և անկողմնապահը, յուր վերա առնի ինձ ապահովեցնելու նախաձեռնությունը։

108 Իմ խնդրածս մեծ չեր. մի հատ արտաքսիչ մամուլ եչի խնդրում կես յուր պարտաչյուք հայ ազգից ինձ ընծայված չիներ, վորով և իմ 35 տարվան գործունեյությանը մի տրխուր կնիքն եր ազգի կողմից։

Հոնանյանցը մեծ հաճույքով լսելուց հետո խոստացավ խորհել մի քանի յուր ընկերներին հետ. քե ի՞նչ հետե-

վանք կուներնա, չեմ կարող դուշակել. ահա դեկտեմբերի վերջին և և վոչինչ հատ չկա[264]։

19 դեկտեմբերի

Կայծակի ազատությամբ տարածվեց Թիֆլիսում Գրիգոր Արծրունու մահվան լուրը[265]. մեռել է քոլերայից. մշակականների վողնաշարը կոտրվեց։

Նույն օրը խմբապետությունները անգործին արևելքից արևմուտք հայտարնակ տեղեր հեռագրեցին։

Խակուլը ժողովվեցին «Մշակ»-ի խմբագրատունը անքիվ մշակականներ, խոսեցին, խորհեցին, վորոշեցին քաղաքացը վատամոր անելու համար հղին ամփոփվելը հետ ձգել մինչև հետևյալ կյուրակին, այն է՝ մինչև 27 դեկտեմբերը։

Ընտրվեցին կարգադրիչ հանձնաժողովի անդամներ. Դարբինել Մ իրղատյանց[266] «Ազգություն»-ի նոր խմբագիրը, Աղիքս. Քալանթար[267], Տ. Նազարյանց և մի վոմն ինձ անծանոթ Ա. Տեր-Գրիգորյանց։

Ի՞նչ խոչընդոտներ և իրարանցումներ են տիրում քաղաքում. բանն այս է, վոր վոչ միայն Թիֆլիսում, սրտերը հայությունն և շարժման մեջ։

Դիմորդովի վտղոցից անցնել չի լինում, ամեն խանութի յուսամուտներն առաջ արդեն լեռ հանդիսում հեռագրերը նայողներով կողմից։ Նայում են Արծրունու անունին նվիրած և հանդես գրված բազմատեսակ պատկերները։ Թանգագին արծաթի պատկերները առանձին են, իսկ վեղծ ծաղկից շինվածները անչափ. ասացին, վոր մինչև այսօր քիմը 130-ի չի հասել և մինչև 200-ի կհասնի. մինչև քիմով հարկավ չի ամեն մի պատկը 50 մանեթի հաշվել, ուրեմն 10,000 մանեթի վճռանում և լոկ պատկերների համար, քողած մյուս ծախքերը, վոր պետք անեն հայերը դանազան քաղաքներից ուղարկած պատգամավորների վերա։

109

Ի՞նչ ցուցամոլություն, բոլորը վճռականացած այդ անգամ՝ առաջացած ամեն տեղ Արծրունու կուսյր արբանյակներից յուսանդուն գործունեություններից. վոչ միայն պատկ պինում են ունևորները, հարցը վճռացավ մշակներից վերջին աղքատն անգամ դուրս են կորզում և պատկները վրա վառում։

Տեսանենք ծայրն ո՞ւր կհասնի։

Այսօր լուրս տեսավ «Մշակ»-ի համարը[368]: Ստորագրված են. ժամանակավոր խմբագիր Հ. Տեր-Մարկոսյանց և հրատարակիչ Մ. Մելիք-Ադամալյանց:

Այս Մ. Մելիք-Ադամալյանցը վոչ այլ վոք և, յնկին վոչ Գրիգոր Արծրունու համանունն (սերուհին): Սա յեր ասիկին Քուչարյանց. բժշկապետ Գրիգոր Քուչարյանցի կինը, վորին Արծրունին հափշտակել եր:

Ամոթ Արծրունու հիշատակին. այս վիրջին արարքը մեծ ցավ և քամնք յեղավ հայ ժողովրդին և հայությանը:

Արծրունին դանցատության ատյով յուր պրոֆեսոր յեղբայրը պատվական և խելացի Անդրեասին[369], յուր բոլոր կարողության հետ «Մշակ»-ի խմբագրությունն ևս կտակել և յուր սերուհուն, մի անբարոյական և ատելի ու դզվելի կնոջ[370]:

Հայոց հասարակության ուրեմն այսուհետև զնկատվելու յե Արծրունի անունը:

110 Այս մի փաստը բավական և ապացուցանելու, վոր Արծրունին անխիղճ կերպով և անձնական հաշվով և վոչ քե ազգասիրական ճղռտումով եր վերարտերվում զնպի հայության շահերը:

Ի՞նչ, ևս ատում: «Մշակ»-ի հրատարակությունից մինչև որս յի՞րը և Արծրունին հայության շահն այլևս առաջ ունենալ: Նա երբև հոտառու խմբագիրը, երբև ճարտարիկ հրատարակիչը միշտ առաջ խնդիրներով և զբաղվել. չհարցրած, քե այս խնդիրը վնա՞ս քե ոգուտ և հայությանը: Ի՞նչ փուչի յերեւ այսօր հանկատում և յուր յերեսվման զբաժին. յերեկ անտարվածություն եր քարոզում, յերբորդ որը բողոքականություն, չորրորդ որը մի ուրիշ ճանապարհով եր զբեղամոլում, այսօր ջերմ բուտոմորշական և: Այս յերևույթներըը Արծրունու համար զարմանալի չեն:

Ի զեպ. խոստովանենք, մեր բոլոր խմբագիրները ազգայնի հրատարակախոսությունը վերանց համար խանութ են չինել, երանց շահերը ազգինից առաջ զերազաս համարելով. յերեկվա անտրզված[է]ն այսօր զրվարտանում են: Մի որ կար, վոր Ազգասերը հայհոյում եր Մատակարին և

չէր ցանկանում նրա կաթողիկոսությունը, քան վրում հաւտ չունէր, քէ կէրպազրծվէր, բայց յէրբ Մակարն հաւրէշտակից առէր գահէր և ազգընտրէր Մելքիսեդէկին չպրսից[371], մէր Աբգարը գառավ Մակարի հէտւ գործիքը և սկսաց ամենգցվիլ յառանձինս աշխարս քարոզիլ Մելքիսեդէկի հաւգէյին, մի քանի նահանգուցից ակնարկիներ էլ յուր «Պրճասպանքը»-ի ներքուստ և վարդապետքի տակ քացրել։

Այս մասին յուր տեղը և յուր ժամանակին կզրեմ, յէրբ կսկսեմ վիրագառնալ իմ հիւնադրութիւնը։

111 Հանիւնայն դնաց պարզ խոստովանելու. յինք, որ մինչև որս Աբգարեան. նման հրապարակախոսութիւնն մեջ ընդունակ լրագրագիտ մինչ չինք ունեցել և նա յուր տված միտք նեքվի հետ յուր մեծ ազուռն և բերել։

«Մշակ»-ի քաղց առաքելոն գործունէյան մեջ յուր կազմակերպած լեզուն միշտ առընչութիւն չի ունեցել հայ լեզվի հետ։ Գրիգոր Աբգարեան լեզուն նորաստեղծ մի նոր հայկերեն է։ Նա ինքն էր, որ յուր լեզվաբանական շինքը հաստատեց յեվրոպական լեզուների հիմքի վերա, որ մերոյն առաքագրի բառերի անհամար հոլովները խեղաթյուրած են «Մշակ»-ի լեզվի մեջ, նրա գոճերի մեջ և քիչ նրա հաջողութիւն։

Այստահինայնով նա յուր գրութիւնների խորի հայկաբանութիւնները կարողացավ բազմաթիվ ընթերցողներ ստացաւնել հայ առաքի մեջ։ Մինչև «Մշակ»-ի դուրս գալը շատ քչերն էին հետաքրքրվում հայ լրագրութիւնով և նորհիմակ հայերեն ընթերցանութիւնով, յերբեմն լրագրութիւն առվուծ ամառվայ անուշադրը շատ անընդուն էր, իսկ Աբգարեանի յեվրոպական քերքիերի ուղղութիւնով կարողացավ վերջապես հայ լրագրականն գործողութիւնը մի հաստատուն ճամփի տալ, վերով և հայ մամուլն յուր արժանավոր տեղն ունեցավ ասպարեզների գնահատութիւն շարքում։

Այստահինայնով Աբգարեան առվուծ վիրատ շատ առվավ է, նայելով նրա առվուծ ուղղութիւնը. ազգակցականները, չի կարելի ասել, քէ պատվ հայ չին, բայց յուր յանց հայերութիւն վերա ունեցած սիրալ գործակարգով, նրանց բոնած վարգաժամ քյուր ընթացքով մեծ վատանդ կարող և հանդիսանալ հայերութիւնը։

Ամենքն էլ, որ մեր ընտանության յեկեղեցին յուր ձեռքով յեղել է մինչև որը մեր ազգության պաշտպանը. շատ ազգեր, ոչ էլ մանր ազգեր, կրոնով խառնվածք լինելով ստոր մեծ պետությունների հետ, մի վայրկյան չէր պետ անհետացել են մեծ ազգությունների մեջ. նրանցից շատերն իսպառ կորցրել են իրանց հետքը, այլը միայն պատմության ձիչերումն են անուն պահել, իսկ հայերս մեր քրիստոնեական դավանությանով մեր քանի տարբերություններն շնորհիվ ապրում ենք իբրև առանձին ազգ և կազմում ենք մի որոշ ազգություն մեր որոշ ազգային յեկեղեցու մեջ:

112

Հայտնի չի նույնպես, որ մեր ազգի վոգրությունը, ընդունելով կաթոլիկ, հուն և բողոքական դավանություններըը, կորած է մեզ համար. քողունք Լեհաստանի 60,000 հայերը, քողունք Հունական Հայաստանի բազմամարդ հայ տարրից մի աննշան վոգրությունն առնչություն մնալու տեսակ վատառ, այսպիսին որս նույնիսկ հայ հոգի վերս յեղած կաթոլիկության և բողոքականության դարձած հայերից շատ քչերն են իրանց հայությունը խոստովանում, բազմությունը վոխերիմ քշնամի չի հայության:

Իսկ Գրիգոր Արծրունին ընդունում ենք առանց կրոնի խորության հայությունը, նրա ազգության հայը կարող է քրիստոս մահմեդականության մեջ մտնել, բայց նա չի կարող հայություն:

Ըստ եյության այս վերջն է ճշմարտություն լինի, բայց մեր ազգի լրության համար տպանել հետևանք ունի. տպագրությունները հոգևորականներ են, որ տգետ ժողովուրդը յուր ազգության հետ կապված է յեկեղեցու ձեռքով, իսկ այսպիս մեր ազգության հոգևորականությունը միայն քիչ ու շատ դաստիարակ կարող է կազմել ազգության մտքին. մեր տոմար մեծամասնությունը տգետներից և բազկացած, որոնք, չիքե չունեցարկվին ուժով ազգերի կրոնական ազգության տակ, կկլնջվին հայության միջից:

Ցեղ ահա ամ շարք—ի տարածած ազգություններ են՝ քաղաքանդ անել ազգային գարավոր յեկեղեցին: Այսոր բոլոր

մշակութային համար հայ ինքնուրույն մի ամբողջ մարմին է։

Միակ միխիթարությունն այս է, որ վերահիշյալներից շատերը քիչ ու շատ հասկացողներ են, հայ ժողովրդի ճակատագրի մասը պետք չի թափանցել ամշակի-ի նեղքին ընտանիների և նպատակների մեջ։

113 Այսպես թե այնպես Արծրունին յուր մահովն էլ անհաղթ։

Ընկճեցնելը նրան քաղքում համար հատկապես յեպիսկոպոս ուղարկեց։ Ընկավ Գառնակերպյան Գրիգոր յեպիսկոպոսը[222]։

Գուցե ուրիշ ժամանակ, նույն իսկ ընկճեցնողներն նոխհին մարդկությունն որով քաշհանած էլ ջնջին տալ Արծրունուն քաղքում համար, իսկ այսօր ընկճեցնին յուր անզգայությով և սիրողականաց ուժով ճիճաճառությամբը Արծրունու հուսահատությունն և պատկառում։

Իմանալ ազգուն է, ասացված իմ, վոր դեկտեմբերի 19-ից ցայսօր անընդհատ տեսում է ամշակի-ի խմբագրատան առաջին. յուսացավ, ժողովուրդը խոնվեցավ և հարգարժանին կոչվածն վողջացավ և մինչև տուքը չի հեռացում. ամեն վոք ցանկանում է մեծ մարդի դեմքը համբուրել. շատերը չդիտեն էլ ո՞վ է ու այդ մեծ մեռյալը, հոսանքը նրանց ձգել և տարել։

Կարգադրիչ մասնախումբը վոչ ցրտին կը համոզիում ուներ, վոչ դեչերը քուն. այլ և այլ տեղերից տեղացած հեռագրերի կարգադրությունը և պատկերների համար անհրաժեշտ բնութագրությունը բավական է նրանց ամենքին պարապացնել, ուր մնաց, վոր ամեն քեզվորին պատասխանին պետք տալ և Արծրունու հոգանոց կարգերդները պետք կատարին. անատնների կենաց մինչդեռ ձանձրացուցիչ և զարմանալ. Մեծ յանցը քաղքից տատրվիլ և քաղնել ու հեռանալ, բայց կրկին համբերել է։

26 դեկտեմբերի։

Այսօր Արտար Հովհաննիսյանը պատկ և ուղարկեց։

Արտարն վերադարձավ-ի խմբագրին և և Արծրունու վոխերիմ հոգատարվորը։ Նրա պատկերը վերա զրված է՝ Արտար

Հովհաննիսյանից Գրիգոր Արծրունուն, ժապավենի մյուս կողմը վերս կա յատկանիշն մի հարցնի առած, որով նշանակությունն է. «Մարդս հետ մահվանն է յերկնանիկ»[273]:

Այս վերանագիրը վերամարդանք և համապատկել Արծրունու հիշատակի համար և մշակականների մի մեծ խումբ պատանիներ և կարգադրել մասնաժողովից վերադարձնել Աբգարին յուր պահած պատկը[274]:

Ամենայն իրավամբ. ո՞վ երբ առում Աբգարին հակառակ 114
ուզողութեան պարտադրելի համար պատկ ուղարկել, որը յերեսակը զարկվի:

Առավել խելացի չի վարվել Արծրունու ապրատվելի մյուս հակառակորդը, ընդ Դարձ լրագրի խմբագիրը Սպանդարյանը:

Նա յուր լրագրի մեջ ցավակցական մի հոդված գրելով բասխանատվության[275], որ պատկ ուղարկից և որ Քաղմանը մատնակցից, թե՛ ինքը և թե՛ յուր բանակի պարտադրությունները. այն ինչ Աբգարը պատկի վերադարձներով խաղաղությունից հետո ել Քաղման որը յեկավ յեկեղեցի:

27 դեկտեմբերի, կյուրակի:

Ինն ժամին առավոտյան Արծրունու դիակը դուրս բերին տանից դեպի վանքի մայր յեկեղեցին. ապրատվելի ցուրտ և քուռք որ և, ձյունը շարունակ գալիս և. բայց դժվար թե քաղաքի կես բնակիչները իրանց տներում մնացած լինեին, տանը մեկը կա՝ նեղկա յեր Քաղման հանդիսին, հինգը կա՝ արձակ և: Ամբողջ համքարությունն իրանց դրոշակներով և դիմակորներով, քաղաքացիությունն յուր իրավասաններով յեկել են պատվել հանգուցյալին:

Պատկները թիվը 308-ի հասավ[276]:

Նախ սովորություն յեր յուրաքանչյուր պատկ բերողները կրել ձեռքով իրանց նվիրած պատկը, իսկ արժի, որով-հետև որևէքով արգելվաձ և ձեռքով պատկ կրելը, վարձված են ուրիշ հատ քաղաքի ընտված դիակատաք, որոնք զարդարված են շորս կողմից պատկներով:

Ախտո՞ր վոր արգելվելուց պատկները վերնագրերը տպերը, տպա թե ո՞վ պատմություն համար մեծ հարցատրությանն ենթակա եր Արծրունու արժանքը և յուր պատրաստած սերունդի հասկացողություն քննելու համար. ո՞վ մի մար-

նամեր մարդկ ապրելիսի գրվատությունը պատմությունը մեզ չի հերիքացնում: Աստծուն անգամ ծանր և տալ այն ածականները և գովքերը, ինչ վոր տված եղին պատկերին վերա Աբծրուհուն: Միծամոլները այս և, վոր շատերն այն հատկություններն եղին տվել Աբծրուհուն, վորոնք միայն սեպհականն են նրա ուղղությամբ հարկատակ բանակին: Որինակի համար՝ յեկեղեցու պաշտպանին, սեր յեվ միություն ընտանեկան են, են:

Աբծրուհին յուր վոչ մի հոգվածում հայ յեկեղեցին չի պաշտպանել, սեր և միությունն չի քարոզել. նա սուտ եր՝ կյանքը կոմիր և կուսակցություն մեջն և, հայ յեկեղեցին պղտոր և են:

Ամեն իհարկե տեղը չի ամենամանուկությունները մեջ մտնել. մենք հետևենք հաջորդին. ժողովրդի մի ծայրը գնում Աբծրուհու կացարանումն և, միասին վանքն և հասել. առջև բոլորիքյան հանդարտությունը պիտի հաշվել, ըստ վորում վանքի լայն բակումն ասեղ ձղելու տեղ չկար հանդիսատեսների ձեռքից. յերեսք քրիստոնյա ազգային բազմությունն միասին խմբված լինել և իրեն հանդիսի համար տեսած չունեն: Փողոց, կտուր, լուսամուտ չկար, ուր հանդիսատեսները չլինեին. կանայք, յերեխաք ցուրտն ու քուքն ապրհատարված լինել են Մշակին քաղելու, ինչպես չտեսնեն եղին ասում:

Պատարագիչը Գառնակերպյանց յեպիսկոպոսն եր, վորը մեկնիչն մի նեղլոզական քարոզ խոսեց Աբծրուհու արժանավորությունների և յեկեղեցուն ու ազգին արած ծառայությունները իրեն. նա չնշանակեց եր նուիրական հոգևորականությանը մասնացած ազդեցությունը:

Ի՞նչ և նշանակում ժամանակին և հանգամանքին բերմանը. Մշակին-ի սկսած որից Աբծրուհին մտրակում եր հայ հոգևորականությանը, Գևորգ Դ. Կաթողիկոսին մահվան բոլոր մանր յուրքերի մեջ յեկեղ. ասղով սանձությամբ հարդրվեց[277], իսկ այստեղ հայ յեպիսկոպոսը անդանդ բեմից Աբծրուհու բարեպաշտությունները և կրոնական ուղղությունն և գովաբանում:

Գառնակերպյանի անպահանջ համոզմունքը չեր այս. ինչպես աչքի տարած յե, նրան պատրվեր[վ]ած և յերել Աբխազական յեպիսկոպոս Սեդրակյանից[278] և անդամակալ Ներսիսյան յեպիս-

հոգուց. Արծրունին այս յիրկու սինողականներին յուր ձեռքումն ուներ բռնած։

116 Գառնակերպանից հետո խռանցավ յեկեղեցու մեջ ինդնաղարյան տեր Մարգիսը[278], վորը Արծրունու ճշմարիտ բարեկամներից և Աբիատարին յեպիսկոպոս Սեղբակյանի սիրելին։

Սա Արծրունուն համեմատոց Քրիստոսի հետ՝ մեջ բերելով Հիսուսի խոսքերը և գործքերը, յերբ նա խարազանով տաճարից վռնդեց հատուսվաճառներին ասելով. «տուն իմ տուն ազօթից կոչեցի և դուք արարիք զնա աչրս ասպատակաց»[279]։

Հայր ինդնագարյանցի ատելիքամբ Արծրունին մարտակերով դուրս չպրտեց յեկեղեցու յուր հակառակորդներին, հնդծաղոր վարիանցիներին։

Համառաձայն եմ, Արծրունու հակառակորդներն, յերբ խորը քաղաքագիտք, խիստ հնդծ յեկեղեցական էին. նրանցից շատերն իրանց չարհերք համար են յեկեղեցուն հարած, բայց ասել, թե Արծրունին ինքը յեկեղեցին սիրելով դուրս և անուս ուրիշներին, առակիլ քան անհեթեթություն է, յերբ չասենք չափազանցություն։

Մարդիկը խոսքի մեջ շատ ու սահման չունեն։

Ինդնագարյանի քարոզը մեծ հուզումն հատուցրեց յեկեղեցուն. նա ինքն էլ հուզվեց և ուրիշներին էլ շարժեց. ամբողջ յեկեղեցին հինգ րոպե յաչտ մոր ու կոծ եր, կանանց հառաչանքն ու աղաղակը խեղդեցին քահանայի խոսքերը։

Ինդնագարյանից հետո մի վոսանավոր կազմաց սարկավագ Հովհ. Ընդարյանցը[281]. սրինուհետև կնա ժամադրեց հաղիվ յեկեղեցին դատարկվեց։

Տխուր համրերը գնաց դեպի Աղեքսանդրյան կոչված տյղին։

Կարգադրիչ մասնաժողովը ամորինած և յերկիլ, վոր համրերը տյուս արևմտյան կողքով Քարյատինակարյա կոչված 117 փողոցով բարձրանա և դիմադիր վատահամբաշտական տան առաջով պատշար անի ու Թամամշեմի քարվանատան

մասով մտնել Մելքի կոշիկի վրայից և հասնել գետի հոսքի ուղղությամբ գնալուն։

Կատարողությունը նախապես տեղեկանալով, սրտնեղել եր կատարվելիքի առաջքն անցնելը. վատնեկանությունը տոնրված և յերել, որ հուզարկավորությունը բացատրեցնում վրայից կխոսից մտնի վտանգի վրայից և դուրս գա թամաշեվի քաղցրանալուց առաջը։

Կատարողության անորինության հակառակ հանգեցը բոլոր վտանգի վրայից և վեր բարձրացավ։ Այսպես մեծ ընդհատությունը պատահեցավ վատնեկանությունը կարգադրվ վրայակների և ժողովրդի մեջ, ծնծ ու ղարդ, տուր ու քամվոց, քրքի ու անդունդ վշրել չատ տեղի ունեցավ. վատնեկանի տրաշտությունը խոշ ու խոշորը խլում եյին, տեղ տեղ ու տիրացու պաշտոնյաներին ապտակում եյին։ Այնպես եյավ եյին խոսնվել, որ վոչ վոք չեր հասկանում քեռ ի՞նչ և ումում, ազգականները ու ազգակիները ձեռքից յերգեցողությունը ու յերաժշտությունը ընդհատվեցին. ինքը վատնեկանությունը վտանգում մեկ գրգռված ամբոխի գայրույքից։

Այնուհետև հոգևորականությունը, դիակատքերը և դպրոցը հատկացին դեպի վեր, իսկ համքարի դրոշակակիրները իրանց գլխավորներին հետ առանձնացած գնացին վատնեկանի վրայից և յեկան թամամշեվի քաղցրանալուց տան մեծացան հուզարկավորությունը։

Հոգևորականության մեջից Գառնակերպյանը իրարանցումի ժամանակ քաշվեց մտավ «Ազգյուրդ» ամառոցը խմբագրատունը և գրեսը հանեց ու յերբ հանգիստ անց կացավ, ինքը կատ նստեց և գնաց Մելքիմանքի պերեզմանատունը։

Ի գեպ. Արծրունու հայրենի պերեզմանատունը «Վերջաց կոշիկի մատուռն է, այնտեղ և թաղված նորա հայրը՝ հոգևոր
118 բանկա (գեներալ) Մելքումյան Արծրունին[283]. քարեյ վրդովհատուն Գրիգոր Արծրունին յուր հոր հետ միևնույն յուր մահը խառն եր, այդ խառնությունը հատցրեց միևնույն յուր մահը և մահից հետո։ Ոմանք գտնում գեկամ, որ «Մշակ»-ի խմբագրի ցանկությունն և հայտնած յերել հոր մոտ չիմացվելու վերաբերմունքը, այլ Մելքիմանքումը յուր սիրուհու հետքերը[284] գտնելու։

Գաղջ համարելով Գրիգոր Արծրունու վտանգավոր բնավորու-

քյանը, յնս չեմ ժխտիլ, քն ալ կարող եր յուր անորինութեանը լինիլ, բայց մինչեւ այն ժամանակը հավատս չեմ ընծայում այս իրողութեանը: Ըստ իս, սիրուհին ինքն և ցանկացել Արծրունուն յուր հայրենի գերեզմանատանը թաղելու և այդ առաջ հնարել ու հաջողեցրել է:

Բոլորեքեան այսպէս խնդիրները կորցրել են. մի խումբ առանձնատանցի մշակ[ներ] վերցրել են պզինները վերա դաշտը և ուրիշներին թուլ չեն տալիս տանելու:

Որը տարտափելի ցուրտ եր, բայց վաղտմելի մշակներից բարձրացած շոգին նամանում և քլքլիան կաթսայի միջից բարձրացած խտացած ջրի գոլորշուն, շոգու միջին դաշտը ամպերով պատած առտվընյի նման և ցնդում:

Գնացքը հասավ մինչև Հաճընտարի գառիվերը. յերկու վագոնները միացրած եյին քիքիոյա գարնանային կամարով և մեջ տեղումն եյ խոշոր առանդով պրծած եր հետևյալ վառանամորը, վորը շարադրել եր նոր բանաստեղծների շարքն ընկնող Ներսիսյան դպրոցի յերկրորդ դասարանից քիրի դուրս յկած Հովհաննես Թումանյանցը[284]:

119 Վերջապես գաղտը մոցրին Ծոլիմանքի գերեզմանատան 30 քառակուսի սաժինաչափ տեղ տապանակներով շրջապատված ցանկապատի մեջ:

Այս նախապատրաստութիւնը արած եր հոգևորականութիւնը և ճառախոսներին նեղս ընդունելու համար: Թևակոխ խնդացել կարգադրութիւն եր, վորպեսզի ոտքս շարժվելու տեղ մնա, բայց նյի տեղ չկար:

Ցանկապատի մեջ յերկու սամբոն եր չինած. մինկը գաղտը դնելու համար և մյուսը ճառախոսների համար:

Դեռ թաղման կարգը չկատած, առաջին անգամ սամբոն բարձրացավ Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսը[285] իրրև Գնորդյան ճեմարանի և Ընկերության պատգամավոր և սկսեց գրվատել Արծրունուն ու նրան հետևողներին և ըստանք ու պարտավանք թաղել Արծրունուն չհամակրողներին հասցեին. Արծրունու կատակիցներին նա անվանում եր՝ ո՛վ լավեր, իսկ հակառարծրունականներին՝ ո՛վ վատեր: Այս յերկու խոսքը համառիս կրկնելով ձանձրութիւն եր պատճառում:

Ցնդեկյանից հետո քեմ բարձրացավ տիկին Մարիամ Զոքանյանը, վոր իր ամուսնուց առացած Զոքանյան ազգանու-

Նրան մխիթարել և յուր հայրենիք Մահիկանյան ազգանունը և առաքակրում և Մահիկանյան-Զոհրանյան։

Այս տիկինը նեղկտրացուցիչ եր Քրիստիկի մի խուժդ կառնոց և նրանց կոչմից եր վատաբանում Արծրունեան հառաջ անվանելով նրան. n'a hbnu։

Ցնորքով քեմբասացն եր ամուրձ տատոզին խոխոզիր Արտախանյանց Ամիտիքը[280]։

Սա սկսաց ամշակ-ի սկզբնաւորութիւնն տրից, 1872
120 *թվականից. մինչև այն որը երբ մեր հայերէն մեզ չէր կարող բնաքնութեան կոչել և համաչափական դիտակցութեան, չէր կարող կերպաստարդութեան, այլ կարող եր մի տեսակ ազգայնական դաս, մի տեսակ համաչխարհական։*

Ցնկել և Արծրունին, ամշակ-ի քերքերով կրքել և հայութեան և բնաքնաճանաչ և տրել։

Ցեմ սա այսոր Արծրունին չէրնազատել և յուր դատին չուրջը 50,000-ի չափ հաց, իսկ դուրսն եր պատրաստել և 3,000,000 հաց, վրացից գնեհատրել և քանի կնդազանի կեր և գնեհատրելու կի մտնէից հնաս։

Այս ճառախոսը նա կի, վոր հինգ տարի հառաջ ամշակ տատոզին առաջին համարում Արծրունեան տալիս եր զործնական բնաքնականութեան մինչև տատոզ տարի ամշակ-ի սկզբնաւորութեան տրից, իսկ այնուհետև տկատած [18]82 թվականից, երբն մեր Արծրունին կորցրել և գնեհատրելու կամ նոր մարքեր տրատրելու. քնաքնականութեանը, գործել և կանգնած ու բացած չուր։ Ամբողջ գործածքից այս մինուքն եր գուրս գալիս, վոր Արծրունու ուղեղը քիչացել և և անգնատացել[287]։ Իսկ այսոր նրա քաղաքան որը նրա գազատքին և գուրնում և առում. էգու եմ, վոր քառն տարի գնեհատում եմ հայերէնը։ Ապա ժողովրդին գործած, այո և գնում. «Հարի՛ր, ժողովո՛ւրդ, Արծրունին կար, գուք եղ կայիք, Արծրունին ձեզ համար եր, գուք եղ յուր գործար եմիք, առ մեռավ, ջնաք և գուք, յիմի չառնեմ մեռաք, գոնե առանց գնեհատրել, առանց գլխի մնացիք»։

Մինչ յերկարացնեմ, հարկաւոր եր վերցնել ամշակ-ի առաջին համարը և կոխել Արտախանյանցի աչքը, իր հրաչարքին հակառակութեանների համար։

121 *Այս համին արդարև Արծրունին արժեր վատաբանու-

քյան. Վիուբձ-ը դուրս չկար որից մինչև մահը պարբերարար հիշողություններ, կիրքիմպուլսներ, արհամարհանքներ չէնաց, մոր շիտակը Արտախանյանցի պլխին, առաջնորդողներում ու Ֆելիսոններում չպրոնտակ տպիս, խոբյացնող ու խեղկատակ էր անվանում Արտախանյանցին[22]։ Արդարև խեղկատակ. Արծրունու հանգիստներին միջոցում տղեքին ամբողջ մորմիից Արտախանյանցը, մոր լուսիյամբ տանում էր ամենը և մոչ այլևայլի մխայն. Արծրունու հոբելյանին յուր խոսքերից կոպիից մի ուղերձ նվիրեց։

Ահա այսպիսի կիրքոտությունք և պարբերական Վիշտեր-ը. Արտախանյանցը Վիշտե-ի պրոտոպրոպիստներից մեկն է։

Տեսնել արժեր, քե ի՞նչ հիմարական շարժմանքներ էր տանում Արտախանյանցը ճաշասենյակում ժամանակ, ինչպես վիրվիրը էր քաշում, ինչպես դլխով, վուքով, ձեռքերով, ուսերով, մարդկով, որչի տակ կծած վուշ մասած կեղտոտ նման վոտաթաթոցումներ էր անում։ Զանազանություններ այլ էր, վոր կեղտ ալ ու ճաշ վոչխուսա կուտ, իսկ Արտախանյանցը յուր կանոնած տեղյումն և քիֆլիքներից ասածին նման որևիչ-որևիչ վոչիս։

Քե՛ ճաշասենյակ և քե՛ ունկնդիրներից միջամտություններ մեզ շատ լավ ճանաչել են. ասին մի նախադասություն վիրվիրն ամբողջ կիսցնելը և գոչում և ծափահարում։

Այս ել մի նորություն էր. որևիկան միանգամ առաջնորդին, մի քանի րոպեից գնդեցնում պիտի իջցնեին և այդ ժամանակ կիսցնելը էին գոչում, վորոնց պատասխանում և Արտախանյանցը. էդու ել կիսցի՛ս, Արծրունու պատասխանած ժամանակ։

122 Արտախանյանցից հետո ամբողջ բարձրացավ Բաքվի հայ կանանց կոչումից յիկած պատգամավոր տիկին Թամար Կամենոյանցը և անվանեց Արծրունուն կաթողիկոս իրավունքի պաշտպան։

Մի քանի ճառից հետո այս հատկություններ վիրա գնդեցնում կամ հանդարտում տղաբոտած գոկտոր վիրվիրտուոզություններ տրիտոն. Վարդուհի Հակոբյանը ամենացածից և կաթողիկոսի պարագլուխ ու պաշտպան բառերը։

Այսոնց մի քանիսը իրար հետ քչփչացին, յես լսեցի

մի պատճառ հետևյալ պատմությունը. ասում, ուղիղ է պատահել, պատշգամբից Աբգարուն կանանց լողանալը և պզտուկ-պիլյունը, որը յուր ընկերից խլեց նորա տմուտները և խաչատատից հայի պատկերը առնելը։

Ներքնատան Եվդեմոզային և Նովոյե որոզրնիին ուրա լրտեսի կոչելից Հատատուն։

Սուտ անմտանց Աբգարուն յուր ուսուցչէը և պնկա-ցարը։ (Մի՞թանկ յայտ առնք, որ Եվդեմոզային հատչատակել և Աբգարուն կինոջը և տղերաց և նրա հետ, որից ունի յիրեք զոյգ)։

Այս առաքելոյն հաչուքյան հատատիս ծագիկն եր Աբգարուն։ Այս պատճառ այսոր Եվդեմոզային ընծայում և այն ծագիկն, որը անձյակի միջնորդութ «Աբգարոզան»-ի ինկերում մի որ Եվդեմոզային նեխած ու փարատիված եր հոչակում[219]։ Այսոր անձյակի միջնորդութ հատացնող Աբգարուն մոզի հայուքյան հատատիս ծագիկն և։

Ամեն այսպիսի բամբասացնելիք, հարյար ատելի մեզ, որը ատում ենք այսպիսիներին հանդգնությունը, յիրեն չատան լրտեսելիքյունը։

123 Կարդացվիլ են այնուհետև 25 պատրաստ հատերից 20-ը, որոնց յես նկատ չեղա, ցուրտը առաջիկ եր, քոզի և հետացա[220]։

Բամբասան հատարանցի սկսելիքը լսել պետքի Նիկո Եվդեմիկի[221] կոչված պատճառ գամբռնականը։

Սա այն նախկին յերիտասարդներից է, որը Ամշակ-ի սկզբնատիպությանն առաջինները մեզ հետ շատ մի անգամ ժողովում եյին Ամշակ-ի խմբագրատանը։

Աբգարուն հանճարեղությամբ մի խումբ պետքի յերիտասարդներ և մի քանի զարգացած յերիտասարդ[222], որոնք պետք առաջ, յերբեմն շատերը մեզ անգամ մեզ հետ Ամշակ-ի խմբագրատանն մեզ խորհուրդ եյին կոմիկասի բնիկ տղերքի հատ-մերազիտությանն մասին։

Ներքնիկներին յուր հատ մեզ այդ յերջանիկ տրերն եր հետ-ուտ։ Նա բարեմտությամբ եր, որը յերբեմն մինչև որա յուրյանց ցանկությունը չէր կատարվիլ, գոնե այսուհետև հաչքեն ու պետքիներին ընդունչեն իրանց ոգուտն ու վնասը և համեմատիլ եյեին։

[ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ]

(Հուշեիներ. մեկնարկ շրջան. 1890-ական թվականներ)

1 Հիանալիորեն թվականները վերջներքը ուշադրություն համար կարելի չի համառոտագրել գործնական տպագրներին, որը մեկերը, քանի որ նրանց չի սպասվել ձգտելիք, բայց սրբելով տեղերում արդեն հոգին մեռնում է ու ձնծաղիկն իր բոլորակի գնդիկն ու վազելուն ծաղկի տերևներով, վառվի գրամեների նման, քանզի հոգի մահվանելությունն այս ու այնտեղ առավոտյան արևի ճառագայթներից շոշոր շոշոր պիծրին և տալիս և հանդուցյալից խոստանք և պատճառում ձմեռվանն ամուր ցրտերից ձանձրացածներին։ Տանկահավերը մասին այն ժամանակ տեղամբ ինքս գործարար չունեի և հարկ չեմ համարում շոշափել նրանց կացարանը. իմ խոսքս այստեղ բացատրական ուշադրությունը վերաբերում է։

«Հուշեիներ»-ս առաջին շրջանի վերջնագրում համառոտակի չեշտել եմ տպագիս գրամանությունն հոգեղեն վերջ հետաքրքիր, ամենից հետաքրքիր՝ մեռնամանակ, կենդանի կեկոց տարբերություն քեզրքերը մասին։ Հայերեն կենտրոնում թուղթերում, Ռուսիա հին մայրաքաղաքում և Սև ծովի ափերքին գրուխ ևս բարձրացնում վիճելու «Հայասաններին»[203], «Հյուսիսափայլը», «Ճոճաքաղը», «Մասյաց աղավնին» ու «Մի խոժան Հայասանեցը»[204]։

Դեռ վոչինչ արդյունք ցուցց չտված, ձեռաց առնչությամբ են կերկու մեկ տարեց հանգստական բանակներ, ներքնայինս խոսքով ազատամիտ և պահպանողական, այն ժամանակվան բառերով որակուրանա (խավարամոլ) և լուսավորյալ։

Առաջինները նեկտարացուցիչ և հանդիսանում Մոսկվայում ելազարյանց ճեմարանի ուսուցչական Սոսիմանս (վարպետական) նազարյանցը, ունենալով նարդոմոդյանցի նման կրտսեր ու պերճախոս աշխատակից։ Իսկ յերկրորդներիցը յերբ հոդի. առաջինը թխթխբառում Սոսիմանիան ազատ քաղաքացի Մանդինյանցը յուր ամեղս Հայաստանին յրատրում, յերկրորդը—Առաքել Արարատյան ճառատու աշխատակից ընկերոյով—Մոսկվայում նույն ելազարյանց ճեմարանի Հայկարաբանական և կրոնագիտական ուսուցիչ, մատենագրա և ապրած Մաքր Գրիգորյանի Մաքրյանցը յուր ամենաքաղց հանդիսով, իսկ յերրորդը՝ թեոդոսիոսյում ընդհանուր Գարեգին վարդապետ Ալեքսյանը (Ալեքսեևսկի), Տնտեսական առաջնորդությամբ սիրելիս Հայոց Նախկինանի և Պետրոպոլիտ, յուր խոհարարությամբ լուսյ տեսնող ամայ աղազինի հանդիսով և ամենայն Հայաստանին հասկացվածով*)։

Առանց հաշվի ընդ, վոր մենք շնչառնիք և չարկերանքի մեջ առանք չորս խոհարարանոցների յուրացրած ուժերը**). միևնույն խոհ ծիծաղելի յե մի քանի շնչիկ քաղաքի մեջ առանձին կուսակցությամբ բաժանվիլը, քանզի առնվազն մենք յուր ժամանակի հայացքով դրան արդարացուցա կունենք այդ խոհերից մի քանիսին միացնել։ Առաջինները վարդապետ բաժին միացա, վոր նազարյանցը հասկացնել ևր յուր անձին։

Վարդապետ կոչումը մանուկներին հոգիս ել պատիվ է. սակայն մի միջոցավորը վարդապետ ե, իսկ ամա գործ և չունի՝ անմորուք, անվեզար մի աշխարհական ու հանդգնել և կարճ չառած խոհը իրեն վարդապետ հրատարակել։ Քանզ հազար անգամ թերացը հազացնեն[?] նազարյանցն և յուրայիններն և առաջադրանքն վարդապետ բառի ներկան նշանակությունը։ Քանզ պետք, վոր նազարյանցը՝ լինելով ուսուցչապետ, դրան

*) Ձնվում ե՝

Դուռակցությամբ շարժառիթը յուր ներքին առաջավ բնի այն ժամանակը, մի անփոքր պատմենու, գիմաց ևր հասկանալ, քանզ ընդհանրապես այսոր համաքաղաք կարելի չե պնդել, վոր նույնն ևր, ինչ ներկայիս և...

**) Փաստորեն Գաղյանը չափաբաններին մեջ ևր առել միայն Այվազովսկուն (լուսիկ) և Մանրյանին (քնքուշ՝ չափաբաններին յերկրորդ մասը)։

ատեր ազնիւ յայտնեսցի ի քեզ՝ մարդասիրեա և, քանզի ոչ կարեմք,
3 մեք առանց պատուհասի լինել և կատարելոյ[...] հնարեաց-
կատարի լինի և, ըստ հնարեցելոյն մեր նահատակել
յեկեղեցւոյ տրտմութիւն մեծ. ուրեմն ինքնակոչ Սանեսդեան
Եղուարդեանց վարդապետի ոչ դադարեմք չարչարել և:

Այս դադարմանէն չարչարէ և*) Հոգի ի դադարելոյն
մանկտես լինելոյ. ոչոք, հայ վիճակին տրտմեալք տեղւոյ
հաստակամ Հոգեառոյ, Հոգի ի տրտմեալոյն հոգեւորական
տարտամք կրկին տապի տապ հոգի Հայաստան Աչխատասիրելին և դադար
ձանձրանալոյն բոլոր հայ վիճակամարդոյն, վիճակին տապ-
ալոյ քրիստոնեայ և բնիկ Հոգեառոյն մեր Հոգեառոյն պահել
Քրիստ Յաստանեաց Հայոց քրիստոնեայ՝ հայոց վարքագրաց-
տես լինել: [Մի և կարգել] կրկին քո՝ «Մի եղուր», «Ձեռաւոյ»,
«Հայ քրիստոնեայ» [մ յոյս կարգել] կրկնու ու. կրկնու Հայաստա-
նեայ, հայ պրկեց ու պրկանեալ քրիստոնեայ բոլոր,
տարբե կրկրկու. Հայաստանեայ ուրեմն մանկտես Հայաստա-
նոյ վիճակամարդոյն և հայ պրկե տրտմեալոյ քրիստոնեայ
ու. տրտմեալոյն— տրտմեալ և յերեւ Հայաստանեայ վարքագրաց-
քրիստոնեայ բնիկ ուրեմն և «Հայ քրիստոնեայ»-ի տարբերեալոյն
ու. բնիկ քրիստոնեայ:

Կարելի անկասկած էր, աշխատասիրելին վարքագրաց, բնիկ
քրիստոնեայ պրկեալոյ ձեռքին, վարքագրաց պրկե բնիկ քրիստոնեայ
Հայոց քրիստոնեայ. պրկեալոյ տրտմեալոյն վարքագրաց կարգե-
բնիկ:

Հայ բնիկ քրիստոնեայ մեծ քրիստոնեայ երկրի հայոց տարբեր
ևն վարքագրաց: Հայոց հին հայոց, հայրենի պրկեալոյ, քրիստոնեայ
ծնեալ տարբեր յերեւելոյ, ուր հայոց վարքագրաց ձեռնարկեալ և
պրկեալոյ. հայոց Հայ քրիստոնեայ. կրկնեալ հայոց քրիստոնեայ, հայ ի
տարբերեալ բարեկամ և պրկեալ տրտմեալ պրկեալ հայ աշխատասիրելին
և քրիստոնեայ. Հայաստանեայ պրկեալ հայոց քրիստոնեայ բոլոր և բնիկ-
հայոց «Հայ հայ հայոց հայոց քրիստոնեայ տարբեր»[213]:

Ի բոլոր Թեքեալոյն Հայաստանեայ տարբեր, հայոց Հայաստա-
կանեայ և, վարքագրաց աշխատասիրելին Հայաստանեայ հայոց քրիստոնեայ
պահպանեալ վիճակ տարբերեալ հայոց և պրկեալ հայոց Հայաստա-

*) Հայերեն հայ տարբեր Քրիստոնեայ բոլոր

գանձ ուսանող, Նազարյանցի ընկերակից, Աստղատուր Արամյանցը։

Իսկ յերբ յերկու համամասնական յերեսատարրերի ուղղությունը միմյանցից հեռու յեն մնում, Արամյանցը, անած ու ծնած լինելով բուն հայ աշխարհում, սերելով յուր մայրենի քաղցը և անոթժամուր խոսքերը, գոճ ու դարձվածքները, ասացվածքը միտքն, յուր անհատյան կտակից հետո, մեզ ամանում և պատրաստյան աղբ և քաղցը բարբառը, վերը և դասնում և կորիզը նեղկա զբաղման քերթահաս լեզվի։ Իսկ Նազարյանցը, ստանալով հետը Հայկազյան խոսնուշվածք՝ Ներսեսյան, Խրիմյան, Գանձակի, վրացահայց և այլ տարբերական բարբառների պաշարը, չեր կարող մի կատարյալ լեզվի հիմք դնել, քան թե մոր արտասրից նա յուր յերկու հատվածների մեջ, անվանելով «Հանդես հայկազնյան», մեզ կտակեց հայ աշխատասիրյան։ Մանավանդ առաջին հատորը, վերի ձախ ու ծուռը բառերի դատավորությունները, դրարատի և աշխարհարար չափերն ու խոսնուրդը, խնդրելի բառերի յերկար շարահարությունները և ատար լեզուների աղճատությունը միտդամայն մի նոր անհատնելի լեզվի նմուշն են տալիս մեզ։ Մի և հարցնում, հասկանում ես քիչ վոչ, ուր ցանկ և, տատրատվում մոլորվիլ ես քիչ վոչ. ուղիս չուզես ահա քեզ նոր հայախոսություն մի նախատունկ, վորով հեղինակը, աքանչացած, կարծիր կուզի սեռ իրարից առատորեն կիմած ձայները, յուր սիրած ու միտքդ ծուռ դրարատ կանոնավոր լինուն, ազգացիր հարվածով հետ ի շղոտում առատրեցիր։

Շնորհ ունենք Նազարյանցին նոր աշխատանքից, հարատևեցնելու և հարստացնելու քաղցր յերեսատարրից, վորը քեռական միմյանցից չի կարողացել կտրել ու հարքիլ նոր իմաստների հրատարակությամբ լուսո ընծայելով «Հյուսիսափայլ»-ի երկերում հասնում որոշ տարրատարբ հարատև զեղմանուհոգի քաղցմանական հոգեվարձների խոշ ու խոսքերը, բայց պարտ նկատում ես, վոր «Նոր Հայախոսության հանդիման բ. հատորը լուսո կարգի Նազարյանցին դժվի նեղքո արտադրվիլ և. յերկու հանդեսները միմյանցից տարվիլ ամենամոտ հեռավորություն ունին. համենայն դեպս մենք մեզ քաղցր ենք տալիս սրդելի, վոր Նազարյանցի գլխում

մեխն նման ցցված եր յուր անհամեմատելի նոր աշխարհագրության դեղատոմարությունը։ Ոմն եր հակառակողը, հիար Արտվանցը, հիար և նրա [1 անընդհատնելի] քաղցրահնչյուն «Վեմը Հաւատոյ»[296], որոյ դեմն նախատրանցը բուն հայելին մոհնը ու բուռնը առնուին։ Արտվանցից միայն մնացել եր թերթիկում Արցունքան ապաշխարում 35—40 քարահանների (չեմ հիշում ստույգը) ապրած մատենիկ լեզուի[297], նախադասությանց ձևերը միայն եր ամել ոչնչով և «Հաւատոյ»-ով, իրկոն յուր պատրանին հակառակը ցրելուն, ապացուցած եր տիեզերական լեզվով և քաղցր բառերով յուր ժամանակի հրատարակ իմաստասիրացն վերաբերյալ հոդվածները՝ ան՛ոչ խոհական ապացույցներով, ան՛ոչ քերականներով և պատճառներով կուռ եմամուտը և ուրիշ կնոջ անուններով։ Գուշ եր նախադասությանցը, նա պիտեր, որ հինգ քերթուածոց ամառաքերթի միայն այն բերանները են քաղցրահամ և հարբուցիչ, ինչ որ կգտան և յուր անոյհամեմատ ապացույցներ, իսկ նախադասությանցը նուխտիսա գուշ եր՝ ամածելով, քե ինքը նոր հայտնություն չեմ հնարադիր եւ։

Իսկ ինչո՞ւ, ի՞նչ նշանակով կհարցի եր նախադասությանցը հասոյ առնել յուր միտքն. մի գարկ եր հարկավոր հանող քե անհանգոյ և նա այդ գարկը տվից։

Քշմուռ հայ ազգը՝ քաղաքական խնդիրներից գարնը հասոյ ըրկվուած, գայթագնական գործերն գնուս անձրանոյք, միտկ մի գյանան հրատարակ խնդիր ուներ. հոգևորականությանն և ինկնդեցի, ընկճուածին և բռնաճորշտարարին հարցությանն։

Ցնոյ արտ նախադասությանցը առաջ յուր [1 անընդհատնելի] մտորնը և առաջ գրեց հրատարակ ուշ ունեցո հարցությանն հետևյալները։

«Հաւատոյ»-ի ընկերում ընկճուած հանդուցած և միայն գրականացնող կղերկի բուռն, բռնաճորշտարարությունը գուսած կղերկի գլուխ մի քանդարդ՝ երկնից գրպանը առաջ գնահատ և ինկնդեցին մի ինքնահնչ խոհարուած հանճարությանն, գերերին ինքն հետքից չնկնդեցնելու, ընկերական չնկնդելու, մտանկ ապացույցում խոհարս Վենետիկում։

Մինչ չնոր գասասպարեզում նախադասությանցին. նա հայրությանը և ինկնդեցին կերկրս երգարկ առաջնակ Փանկասրանց

ներ ընդունում, նաև հայկական հիմնադրությունը ճանաչում են միայն հայ լեզուն, միայն հատուկ տոնելությամբ և զարգացնելու-մը հպատակությամբ հայ ազգային սովորություններին:

Այս գործը սկսել և նախապատրաստել, այս կրոնին և, միայն շարունակվում է մինչև ներկայս:

Բայց նախապատմելը ընդգծած [illegible] մի նորություններ ևս սովորել հայկական համար. փառասիրությունը չուսանելու կարիք չկա, դիմացնելու նրան ցանցված են հայկական միջոցներ պատասխանել, հայկականները կլսեին սովորանելու անգլուհին... Մինչև հայ վաճառականությունը, մի կերպով զարգացավ հայկական ազգասեր մարդ հոգից վճռել ազնիվ ընկերություն [illegible][?] պատրաստել ուսուցչություններ ձեռքով, որոնք վերջին [2 անընթեռնելի] հանուն Կրթասեր քրիստոնեական ընկերությունը հայաստանցի բազմաթիվ դպրոցներ. մանավանդ հայ կանանց դպրոցները, որոնք պատրաստ են բերելու ամենաբարձր ուսումնարանների համար Եվրոպիայից հնարավոր մեծ վարձատրություն հայ երեխաներին: Քանի մանավանդ հետո բանավոր քննության վարդապետությունը. կարդալու հայկական ամեն ժամանակ ամենից առաջ պատրաստ դպրոցները չհանդուրժող չարչի եր. պատրաստությունից զուրկ հայը հեռանում եր, հեռանում եր, որ ուշանում մարդ կոչվելու անարժան, իսկ հանդուրժող վերադառնում զրկանքի բարի, առատանալը ճանկելու ձեռքում մեծացրած մարդկանց հարգանքներ ձեռքում մեծացրած հարգանքներ զրկանք եր և այլ մոլորել. հայկական խոսում մեծ՝ պատրաստ եր հայ ազգի անդամ համարվել. հեռվից և մոտ կարդալ կարդալու են և ի՞նչ ազգից, ի՞նչ աշխարհից, ի՞նչ նախնիքներից սերած են, կարդալու հայկական համար մոլոր մի նշանակություն չունի. կարդալու հայկական վերակոչ ճանաչում են, պատրաստ կերպարանքում լինելով դու կերպարանքով կերպարանքի դառնալու ամենի խոսքով, ամենի չուսանողներ կարդալու հետ: Կարդալու և Ջրանոցներ, Ջրանոցներ քանակ-
6 մոլորների [illegible] Ջրանոցում են ամենանում. դու ել, Հարյուսանի քանակի, քեզ Ջրանոց և մոլոր հայ ամենանի:

Դասեր կերպարանքներ [illegible] պատրաստ, այլ] պատրաստից սրտով վոշխանքներ*). վերցրու հայ լեզուն, հայ

*) Տեքստում՝ դասեր կերպարանքներ պատրաստից սրտով վոշխանքներ չունի խոսքերս

պրոպատ ու աշխատավարձ պրկումներ յրտնից մասնագի-
տությունն ստրկած Մխիթարյան 200 տարվան միաբանու-
թյունը, հայ հին ու նոր մասնագրությունն յրտնից սո-
պրանքը անապատ ապրյալը տրած, անխոնջ, քանասեր ու բա-
նասեր, Ճեմարանցի պրոֆեսոր թնակալած, բուն հայի պատմագ,
հայերեն խոսող, հայ կրոնական արարողությունները, հայ
ժամագրքը կամայականությունն պատմանագրանական հոգեմոլ
արդյունքած, յրտնից հայ կոչող Մխիթարյան միաբանությունը
հայերենին, սկսած միաբանության հիմնադիրը Մխիթարից,
յուր քաջ հայկազուն հայրերովնից մինչև այսօր կամ ճիշտը,
մինչև յերեկ ամենից ավելի թնագնդամոր ու պատասխանատու
մեծ հայերագրականը, աշխատասեր Ալիշանը, Մատթոս ա-
բեղ քանասեր բոլոր իրը քիչ տարբերած նամագրքը և
մանրագնին քննադատությամբ, հայերագրին ուսումնասի-
րելը և տեղեկանք, քիչ մր՝ րը հայ պրոպատության ծագմից-
նող այլ քաղաքակրթական պրակներ հնդրանիներից գործնցնին իր-
րեն բուն հայ, իրրեն հարստատ հայի գործակ՝ մինակ ավելի
ամբողջության ստրկած մեջ կենդրոնացած պատճառ
մատրով: Ճամբ ի սկիզբ պետի տանելը, 200 տարվա մեջ պրո-
պատության ծրագրած մեկնությունը յրտնից ստրատարգած քաղաքը
մեզը մատրելի են սրճանկելը, բառերը, կրկնելը գործ
հյուսվածով: Պատմագրության իմաստով [շարադրվածը] հայ ստրկա-
թյունը, քրիստոնեական հայ կրոնը, ասելը Գրիգորին արդյամբ,
Լուսավորչի մեռնելով հարյուրներ ճանապարհը գործածած մարգե-
նը յեկեղեցցին պատմագրության ասելը մատրելությունը մեջ ճամբայ
ընդհանր և ստրատ սրարտագործի առակ հնդոցից-հնդոց անհատական:
Իրենց միասին յրտնից քաղաքին, հարյուրներ գիտ ստրկած էր, հա-
յերի մեջ նոր-նոր գործիքներ էր ստրկացնին ստրատեղ և ինքնա-
բուխ յեղանակներ գործածելը, ամենն մեկ հայ, գրատրկած քիչ ան-
գրագետ, հնդրիք էր սրբ յուր ընդհանրքը կենդրոնական գործ ստ-
բոլոր հայերագրին մեջից ունենք և նոր ստրատել էր համա-
բուխ սկզբնական ընդհանուր չհնարելը՝ սկսնական գրականության հայ
գրքերից յուր ասած գործածքը սկզբնաղբյուրներ. ու՞ր էր յեղե-
գրականության և մատենագրի, քիչ յեղեկ անգամ ավելի քիչ գիտ-
հասարակած, յեկեղեցական գրքեր ու մատյաններից համեմատաբա-
քիչներ, հայ հրատարակություններ: [2 անընդհատ տող] Ստրկ-
նագրած հայոց պատմագրքերը, գրեթե արդի 70—80 հոգեկ ար-

ժե, 3½ բուրլի կեր պնահատած, Ճեղչենն 40 կոպեկից՝
7 1—80 կոպեկ: Գալով Մխիթարյան հայրերի տեսահամեն հատուկտոր խոտրվախտած հայ պատմական աշխատություններին, Զամչյանին, Ինճիճյանին և այլոցի անոգետք հատորներին և այլ տխտիսի ստվար վիմատոց գրքերը, Մխիթար Աբբայի հատուկ ու հատարտակ բառգրքերը, Շահիկյանի ու Առձնեցի բառատրանների իրանց կշռքի քաշով արժանավորքեր արժողություն չունեն նշանակվածը, և այդ բոլորը գնդապետին ձկան նման իրար ձեռքից խլվում ու ապահովում եր հաշիվի մեջ: Անհիշատակ եր հայը. ազգի պատմական մի դպրոցի հատվածն ի պատրաստ իրատարակություն եր և հայը ներդրամասնությամբ տանում եր, հաշտվել եր մահացուցիչ հանդամանքի հետ և ուրախ եր, երբ մատյաններ գրվելից հետացած խորհրդավոր ձեռագրերը հանում էին հայոց գործում են հայ Ֆրանկիստանի ապագրվում: Վնաս չուներ, ուրախացիր, քնորոշ ներդրամասնությանն գնի եր այդ հայ ազգի անհիշատակությանն, միայն թե ազգիդ շահին համապատասխանի վրաց— [և] տեսահամեն կրոնասիրան ներքին համազգամեջ հայ ազգի ամրապնդության կողմից անհնազանդի չե:*)

Ամո՞ղ, իրավաբանությունն այդպիսին եր արևի լուսի պես աչք ծակում, վոչ կամքոլիկությունը և վոչ քաղաքականությունը համապատասխան չեին հայությանը. աստվածին ջանք ու ճիգն այն եր, երբ հայ ազգին պատմական ցանցի մեջ խճճե, խակ հետագոր արևմուտքից ու Ամերիկայից արևելք քրիստոնեություն և լուսո տարածելու համար ուզողները անխղճորեն աստիքյանները իրանց գրպանը ապացնելու համար եին, նորա յեկել եին իրար թե անքրիստոնյանների քրիստոնյա դարձնելու, խակ իրանք թողած մահմեդականներին, բուդդայականներին, աստանապաշտներին և ամենատեսակ հերձանոնների, ուռներ անհավատների հայերին եին գանատան խորտակել խոտորմելով**) և չեին տեսնում իրանց մատյանների մեջ ցուցադրվում և ամեն մի նոր քրիստոնյա դարձածին համար երբոչ վարձատրություն ստանում: Հերիք չեր, երբ Տաճկահայքին վնաս քաղաքակա-

*) Ձեզած ե՝ նուխը և հայ բողոքականների վերաբերությամբ....

*) Ձեզած ե՝ իրանց ուսմանի մեջ խճճում....

նուիրական խոտորումի եւ չաղաղումի, Քուսխաչուա Շամախու հայկական յուռնամանուքեան արհամարհանքի ձեռքով եկեղեցի քակտուածքի. հայերը մոռցուց եւ թաղուածի, կինը մոռցից եւ ալլը։

Տարտաղդատար ալս ամենը լսով գիտեր Նազարեանցը, բայց եւ ալնպես հայոց եկեղեցին բնիկորեն յիշեցուցիչ էտուածով էր, հայ հոգեւորականուքեանը հարհոյած էր, 8 իսկ մարդասեր բազդասիրան քարոզիչներէ հայ ամբոխքեան պատանեաները ազգուքեան հնութեանն էր համարուած։

Գիտեր ասած, գոր բնիկ Նազարեանցը աստանիկ հանդամանիցը էր կասիրելիուքեան. «Հայաբնակ գիւղերը»-ի նիկարուած Նազարեանցեան գրչով կասիրելիուքեան հիմն արնգակ չորքմից, Մխիթար եւ Մխիթարեանք ամենուն անարշաւուքեամբ եւ արդարացաւուքեամբ, ուսումնասիրուքեամբ յուսարանիցին ու մեղադրիցին[208], բայց քան գորուած գիտացը գրքոյնեան էր՝ Նազարեանցեան սիրած բազդասիրանուքեանը, ուսանի մեր ամենիցէ գործոց կողմից հայ եկեղեցուց հիմունց գլուխ բնիկորեն անհրաժեշտ էր համարուած, հայ հոգեւորականուքեանը խաղաղասէր գործուքեամբ եւ հայ եկեղեցին մարդասիրեան բուն էր ճանաչուած։*)

Ընտիրան էր ուրեմն Վիկտոր Հարությունեան, «Ծաղիկ»-ի եւ հայ հոգեւորականուքեան հայ ազգին մատուցած ծառայուքիւնները գնահատող ամենամարդով դրագիտութեամբ կուիրը եկեղեցին բնիկորեն յիշեցուցիչ, եկեղեցուց հարցրեին հարհոյուիչ գիտ։ Մանր վարժապետ, Հոմանեան Զերբեզեանց[209], կարիցուքիւնները նոր թաղած Ախլաղուխկին էր խոսքով ու քնարով, Տնէր Մանուկեան Մանդինեանց ու Առաքել Վարդապետեանց էրանց Մեղմականեան խոսքով՝ հայ գրագիտութեան ծառուքեան սկզբնաւորուքեանց հետ— հարցուքեան վերագրելով յատկանիշնեան բնութեան խնդիրները անուշադիր քաղաքներով— էրանց գրքին ու մատուցը ուշ էր գործ գրքին կրոնական կուիրնեքով խեղճ հայ ազգին մեջ յեղկպատահուքեանը քաղցը ատանիկ վատնուած։ Հետքը չեր, գոր Տաճկահատանին մարդասիրաքար գործուած

---

*) Ձեզած է՝

Շատ չեզին Նազարեանցի համակրողները, դուն իսկ ինքը Նազարեանցը քեզ...

Ձեզ ալդ էր կոքիզը ալն ժեծ հոգի, գոր «Հայաբնակ գիւղեր»-ի հետ մեռաքն քեզ ճանաչեցիցս...

Մխիթարյանները նվիրքին ձգտումները նոր-նոր լսկրանալու պես, հատուկ յնկած հայ յնկերոջեցու պարշտպանութիւնն հատուկ մի ուժգին դրամատնութիւն,— հարկ էր նոյնքան ու նոյնքան եղբոր, վեր ապատ միմյանց դէմն թատուած եղեն հայկական հիւսքածոյ Մխիթարյան և պղտրակուն հայ մատյանները. հնգիք չնը, ասուած ենք, ոչյ ամենը, և ահա Ռուսաստանումն էլ այն ճանապարհը բռնեցին, ծաղր ու ծանակ, նզովք ու անարգական անպատշաճութիւններ լցվեցին միմյանց դեմ վերագրյալ պարբերականն քերթիների մէջ:

9 Այդպիսով կազմվեց կուսակիցների յերկու բանակ, մի կողմը, ինչպես ասացինք, հին պրագնաների, հնութիւնը, ծերութիւնը և աղայութիւնը, մյուս կողմը՝ նոր-նոր ուսանող համալսարանների նուագարանները բազած յերիտասարդութիւնը, որոնց լուսավորչական շարքին պատկանողների համակրութիւն ունեցողները:*) Վեմ խոստովանած, վեր յերկուս կուսակցութիւնց հրատարակութիւնները ընթերցողների կողմից շատ անհաւասար ընդունելի եղեն կամ մատ. «Հյուսիսափայլ»-ի թերթերն եղեն բազմաթիւ և նորընդունողները՝ գոհա եմ անունից, «Քրատահամ Դիտակարոտյան հարկիներից»[200] և այլ կեղծանուն կրող պղտրիկ հիշատակարաններն եղեն միմյանցից խլելով կարդացվում, խոկ առաջերը մնացած բոլոր քերթիները, որոնց մէջ պարունակված նպատակներն անհատ քարոզմանութիւններով և մի քանի մատնարկու անհատականութիւններով, թնում չնչին կարտատվում և աչքից անցրվում: Ծուռ ի սկզբան պիտի ասել, ժամանակի համապատասխանապատ յերիտասարդութիւնը նորընդունողների հոգվածներից ևլ տեղեկութիւններ չուներ. [illegible] նոր-նոր կարծիքով հայ պրագնաների մէջ ուշադրութիւն արժանի հոգվածներ. իրանք ամեն բան կարդացել են ուսուցիչների մէջ, հայերին ասացվածքի վրա՝ սրտի աչքեր վիշացնեն (մի՞թե նեղկատում ևլ նուիրը չե): Շատ չեղեն կարդացվում և հանկուսակ բանակի հրատարակութիւնները. մեր հին պրագնաները պրատաւոր եղեն սիրահար, պրատաւոն ևր մեր պարծանագրական լեզուն, աշխատասի-

*) Տե՛ս Ե՛

Եաս չեր վերջիններիս քիմը, քեզ եղեն և «Հյուսիսափայլ»-ի ընթերցողները...

որ մեծ մտքերով ապրող մարդու զգեստներից համար իրանց մտքերը իրանց համեմատությունը հագուստից մեջից էր, ուստի և նոր աշխարհատարազը, որքը նոր-նոր ձևա էր ստում պատմել մեր պատկառելի մեջ, ասելիք չեր բոլոր հետքերում: Ամեն կանք ծերուկներից կողմից, իրանք ապրման եղբեր, աշխարհատարազը արդեն պլուխ էր բարձրացրել. ժամանակին իրանք պահանջում էր, բնության պարզությունն քիչ-քիչ...

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1 Թաղիադյան Մեսրոպ (1803—1858)— XIX դարի առաջին կեսի նշանավոր դրող, բառարվեստական գործունեությամբ զբաղված, հոգևորական աստիճան ունեցող մի հոգևորական։

Ծնվել է Ախալցխայում, սկզբել առաջնորդական կյանք։ Ճեղել է տարբեր տեղ, մանկավարժ, վերջնական, իսկ թաղիադյանց գործունեության բուն հիմնական վայրը Հնդկաստանն է, ուր թաղիադյանցների հարկադրաբար գաղթը, ուր լուսա են տեսել նրա գրական («Գրամատիկան հին Հնդկաստանին»— 1841, «Գրամատիկան գործիս»— 1846), ճանապարհորդական («Ճանապարհորդությունն ի Հայս, հատոր առաջին»— 1847), բանաստեղծական («Վէպ Վարդգիսի»— 1846, «Վէպ Վարդանիկան»— 1847, «Մուս և Մոնդիայի» — 1847) յիշվելը և ուր նրա հրատարակել է «Ազգասէր» (1845—1848) և «Ազգասէր Արարատեան» (1848—1852) թերթերը։ Թաղիադյանը հիմնականում գրում էր գրաբարով, բայց ունի աշխարհիկ լեզվով գրած մի քանի յիշվելը։ Մեռավ Շեքսպուրում։

2 Մկրտյան Հովհաննես, ք. (— 1909) — Արևմտահայ բանաստեղծ, աշխատակցել է «Ազգասէր»-ին և թարգմանիչով այլ պարբերականների։ Մրիմյանին պատրաստել ժամանակը Պոլսում՝ վարում էր տեղապահի պաշտոնը։

3 «Կենսագրություն Մեսրոպայ Դասիք յանուն Թաղիադյանց Գերեվանեցւոյ. հայրենիցն և խնամարկից Տ. Հովհաննես Կ. Մկրտչեան-Թիֆլիզ, 1886, հատվելված «Ազգասէր»-ի։

4 Հ. Մկրտյանի աշխատասիրություններ տպագրած և յիշվում տասից. 1) Մ. Թաղիադյանի կենսագրություններ, կարգված անձնական հնդկական կոդմից 1870 թ. կազմվածքայում և 2) իր, Մկրտյանի քննական դիտողություններ։ Այդ անձնական հնդկական, «Վանքիդ գնում և քաղաքում Պոլսի յանգը։ Անհատ կենսագրությունը, խնդասիս, չի խոսելով Թաղիադյանի քննադատական գործունեությունը, նրա բանաստեղծական տաղանդն ու մանավանդ արժանիքը, անվանելով

«Սա և Մոնթեսքյո-ը «ինձ» պրոմեթ, միասամանակ դուրս և բերում նրան իրեն ծաղրուհությունը բացատրելու և անկատար հեղինակ: Նա «Լոմոնիե», Քաղխոզյանը պիեսում էր, ինչ չորիդ, կոմպրոմ, անպարտաճանաչ, գաժան:

«Լոմոնիե» ատում է:

«Ապացին միտքը և իրավունքը, քե նորա իմաստությանը մտատոր ապացնելը՝ կնմաներ խորը փքիը վախին ոչ պրոմածին, մանավանդ յերբ կամենար ինքսին աշխատակին անհատ ծաղրանքը կրոմացուցանելը» (էջ 48):

«Բնեկեցությունները հետ հարգարգակցել չեր սիրեր, մանավանդ կուսակրոնների հետ ամենայ բացատրությամբ... ոչքա յերբ առաքինությ կարգացիր, կասեր, հետևրնին ուրիշ բան չեն ասիլը, բայց յերբ ապականյալ բարք, գաղտնի քայլ, անճոռնի խոհրհասնեք, անկուշտ փորոմացիր, և իրավ՝ գանձ դիպչելու վերայ և իրեն յեղանակով. միայ փորց հանդիպին... Ինչի՞ համար յես աշխատակին գործա, կկրկներ — հոգին և մարմնիս վերկելու համար» (էջ 47—48) և այլն:

Անհայտ հեղինակի այս խոսքս անդնդացրել հնդատրությանը դեմ բողոքից Քաղխոզյանի աշակերտներից մեկը (տես՝ «Խոսքը Հոմե. Եսհնոգրաց Սարգսյանի և Բաղդասարի և վերայ հնդատրությանն Մեսրոպ Դ. Քաղխոզյանից», Կ. Պոլիս, 1888): Հոմհանդես Եսհնոգրաց Սարգսյանը, հերքելով անհայտ հեղինակի ասածները, այն կարծիքն է հայտնում, որ այդ անանուն հնդատրը Կոմիտասն ասյոր քահանա Հոմհաննես Ալշկյանն է: Քաղխոզյանից վերև բերած արտահայտությունները, առանձնապես վերջինը, համապատասխան են դարձնում անանունի գրողի կղեր լինելը: Հ. Միքայելը չի համաձայնում Հ. Ե. Սարգսյանի հետ (տես՝ վերև հիշած գրքը, էջ ղ — լ): Լեոն Սարգսյանը կարծիքը համապատասխան և համարում («Տարեց», 1917 թ., № 4, էջ 12, ծանոթագրություն):

5 1893 թ. գրած իր մի նամակ համարյա ամբողջ մեջ, ուր գրած «Տարեց»-ին, Գաղյանը, հիշելով իր ծննդյան տարեթիվը, առում է, որ, համաձայն Ներսեսյան հոգևոր ճեմարանի 1849 թ. տարեց 11-րդ տարի մեկնելով, նա ծնվել է 1837 թ. հունվարի 3-ին: «Հուշերիս» մեջ նա գրում է. «Ինչևէ ծննդյանս վկայականիս ցուցմամբ՝ յես ծնունդ եմ 1837 թվականի հունվար ամսի, սակայն մեկոթքանյոց տղիցի համառ ընծայելու յեմ մոր պատմածներին: Հանգուցյալ մայրիկ՝ առաջ ներկայս կրկներ ինձ հետ ծնած մարդիս յես նոր տղան եյի ուզում լինել, հոյ և հոյ եյի քաղցում. տարեկան գարձյալ 1837 թվին, կամ մի տարի հասակ կամ հետո» (էջ 1): Այդպիսով՝ Գաղյանը իր ծննդյան 12 տարի հետո տված է, համաձայնելով, հիշողության վրա թեկուզև մեկոթքանյոց տարբերության համառ չընծայելով, այնուամենայնիվ 1837 թ. համարում է իր ծննդյան համապատասխան տարին: Ճշգրիտ համարելով նաև ամիսը, այն է՝ հու-

նիստը, կասկածի տակ կարելի չի առնել միայն որը, այն է՝ հունիսի 3-ը։

6 Պողոսյան Ստեփան (— 1849 ?) — Պողոսյանի հայրը, գնդապետ։ Ծերիտասարդ հաշտարուեստ գնացել է Հաշտարխան ու մրցել կուլտուրա ձեռք բերել։ Նրա դրդմամբ Տատուհ Շահնազարյանը 1845 թ. ինկամ Աշտարակ ու հիմնեց իր դպրոցը։ Իրեն արհեստավոր վոչ մի տրեխ էր հագնում, այլ կոշիկ։ Գնդապետ Ստեփանը «... ճարպատ դիմով, հաստատուն, կարճահասակ, ուրախկերակ, զվարճասեր և զվարճախոս դիտողություն չէր — այլև նկատողություն նրան իր վրդովմն (Գյուղական ժարժատրեներ, «Արձագանք», 1899, № 1, եջ 14)։ Իր հոր մասին Պողոսյանը խոսում է նաև «Հուշիկներ»-ում։

7 Մելոմյան Մարգար — Պողոսյանի պապը մոր կողմից։ Նշանավոր էր նրանով, որ ներսես V-ի ապստամբության էր ու հետապնդում նշանավոր կաթողիկոսի յեղբոր, Կարապետ արքայի, կալվածները կառավարելիս։

8 Պողոսյան Մուրադ — արդարև էր անվանել Պողոսյանի հայրը իր ամուր վորդուն և պատիվ բերնից առհասարակ ազգանունի ուսանելն ձևի (արուշ — губя, վորից՝ Մուրադ)։ Բահանայանալուց Մուրադը ընդունեց իր պապի անունը ու դարձավ տեր Առաքել։

9 1844 թ. Ջմյուռնիայում, Կալլե-Ելմա կրիֆիմիե ապրանուում հրատարակվեց և մի աշրեհնարան, 60 եջից բաղկացած։ Դուցե այս ինկատի ունի Պողոսյանը։

10 Տատնազարյան Տատուհ — Վաղարշապատցի, սովրել և Սահակ ք. Սահատունու մոտ՝ ժառանգավորաց դպրոցում։ Պողոսյանի հոր դրդմամբ Քաղնում և կուտակրան դառնալու միտքը, դեն ձգում տերտացուի հանգիրժանքը ու գալիս Աշտարակ ուսուցչություն անելու։ Աշտարակում նա մնաց յերեք տարի (1845—1848) և ուներ մոտ 70 աշակերտ, վորոնցից — Պողոսյանի վկայությամբ — յերկու յերրորդին դրագիտություն սովորեցրեց։ Նրա խոշտանգանքն ինքնագրին մասնացու հարցված հացցրեց Արամյանի յերեք որ մնալը Աշտարակում։ «Գյուղական վարժապետները» հուշերում («Արձագանք», 1888 և 1889) Պողոսյանը մեծ սիրով և աշխուժով նկարագրել է Տատուհ Տատնազարյանի դպրոցը։ Աշտարակից հետո Տատնազարյանը տեղափոխվել է Ծիրնան (1848), ուր կրոնի և հայոց յեղեմ ուսուցիչ եր արքունական դպրոցում։ Ամանորում եր նաև Քեմախան դպրոցում։ 1851 թ. իր մոտ տարավ Պողոսյանին, վորպեսզի վերջինս շարունակի իր ուսումը։ Վախճանվել յերեխատարդ հասակում։

11 Մելոյան Մարտիրոս, վ — Երդրումցի, աշակերտ Ղազար վարդապետի։ Վերջինս, Տաճկաստանից գալով ընկճված՝ դարձավ Սիոնցի անդամ, բայց զեղծումներ կատարելուց վտարվել Իռլանդայից ու իրա հետ վերցրեց նաև իր աշակերտին, վոր, հետևելով ուսուցչին, նույնպես յեկել եր Կովկաս ու Մոզնու վանքում դպրոց եր պահում։ Փախուստից հետո Մելոյանը յեր-

Կոչ ժամանակ ապրում էր Վերատպված, ապրանքից նվիրված էր ապրանքում Պատշաճին («Հուշիկներ», էջ 245)։ Իր կյանքի վերջին շրջանը անցկացրեց Հաղբատ վանքում, ուր գրատուն էր և ուր նա մեռավ, բաս յերևում է, 80-ամյա Ք. Ք. վերջին։

12 Վանական Գրիգոր Քահանայապետ պատմագրում է Հարությունի մի անտիպ (№ 549), ուրի արտագրությունը պատկանում է Պատշաճին ու վերագրում Աբրահամ վարդապետ Մեծ յանին ազգակցական ժամանակագրությանը։ Տեղական ասելին Լիսում գրված է Հնուց յար։ «Հարությունանուշ» գաղափարում չկարող արձանագրել, Հովհաննեսի Պատշաճից ազգակցում Աբրահամ վարդապետին Պետրոսանան Աբրահամ Կարնեցուց. 1851 ամին ակսում է 10-ե յունուարի և ավարտում 7-ե փետրվարի ի գյուղ Մուղնոյ. Հովհաննես Պատշաճից։

13 Տաղարան Գալուստ Կեչ (— 1863) — Գալուստ ազգանվեր աշխարհ, պետական վաստակավոր, Մուշեղյան Մահմուդի և Արդուլ Մեջիդի տաս անձնական բժիշկ։

14 Պատշաճին վերաբերյալ գրված և կատարված 1851 Ք. ազնվեր («Հուշիկներ», էջ 28)։ Ավելացած տեղեկություններ տես նույն «Հուշիկներ»-ում, էջ 28—40։

15 Հերման V Աստվածվեցի (1771—1857)— 1843—1857 Ք. Ք. կաթողիկոս։ Ընտրել է Վրաստանին և Ատրպատականին, ապա նաև Երուսաղեմի և Ներսիսյան Քահանայապետ։

16 Մանրամասնությունները տես «Հուշիկներ»-ում, էջ 41—47 (Ք. գլուխ)։

17 Տանիելյան Պետրոս (1819—1889) — Հայտնի հայ վաճառական, գրատարածության ազնվական գործիչ։ Մանկությունը և հեղափոխական գործունեության սկիզբը անցել են Վենետիկում, որտեղ ապրել է 1837 թվից։ Մի քանի անգամ ճանապարհորդել Ռուսաստանում և Կովկասում և հաստատվել Թիֆլիսում, Տանիելյանը 1843 թվին ամուսնացել է վենետիկցի հարուստ տանտիրոջ դստեր հետ։ Ամուսնանալուց անմիջապես հետո Տանիելյանը ընդունել է կաթոլիկություն, ինչպես և ամուսնությունը կատարվել է կաթոլիկական ծեսով։ Հետագայում նա վերադարձել է հայ առաքելական եկեղեցուն։ Տանիելյանի գործունեության ընդարձակ նկարագիրը տես Ա. Տեր-Հովհաննիսյանի «Պետրոս Տանիելյան» գրքում։

Տանիելյանի հրատարակած անունները Վենետիկում սկսվում են 1851 թվից և անընդհատ շարունակվում մինչև 1857 թվի վերջը։ Այս ժամանակահատվածում նա հրատարակում է հետևյալ գրքերը։

1863—64 թվերին Տանիելյանը անցնում է Ամերիկա, որտեղ նրա գործունեությունը և հայտնի դերը

ուսուցիչ Պերճ Պռոշյանը։ Քի՛ Ղարաքաղի և քի՛ Ներսիսյան դպրոցի տեսչական պաշտոնից հեռացման պատճառն այն եր, որ իբր Եանշյանը լյութերականուհի էր քարոզում— «...դուրգուքիևա վարդապետուքիանց եկեղեցւոյ մերոյ ընդլայնէ պատիր և չար խորհրդովք մատց հերձուածողուքիանն...»։ Իր հատարտականան հայացքներով Եանշյանը պատկանում եր ազգային-պահպանողական խմբակցուքիյանը։ Իրրև մարդ՝ նա մեծ համակր ուներ շնորհիվ իր ծայրահեղ ազնվուքիյան ու անշահախրուքիյան։ Մեծ համակրանք եր տածում դեպի համքարները և հատուկ պերք ունի պրած նրանց մասին։

18 Մուրատյան Գարեգին (1836—1903)— հետագայում՝ Մելքիսեդեկ արքեպիսկոպոս։ Ծնվիլ և մոլուղ գյուղում (Եամշադինի շրջան), տոմորել Ներսիսյան դպրոցում։ Պ. Եանշյանի աշակերտն եր ու նրա կերմ քերկրպարզուն։ Վարել և տեսչի ոգնականի պաշտոն Ներսիսյան ու— Եանշյանի որոք— Եուչիա քեմական դպրոցներում։ 1865 քվին տեղափոխվիլ և Թյուրքիա, 1869 քվին ձեռնադրվիլ վարդապետ։ Գեորգ Դ-ի մահվանից հետո 1884—1885 քվերին ընտրվիլ և կաթողիկոսուքիան առաջին քեկնածու, բայց չի հաստատվիլ ցարի կողմից։ Աշխատակցիլ և Մ. Աղաթեկյանի «Ռուսնակ»-ին, «Մեղու Հայաստանիք»-ին՝ պերազանցորեն կղերաքարոզչական բովանդակուքիյուն ունեցող հոդվածներով։

19 Իր կյանքի մասին՝ Ներսիսյան դպրոցի աշակերտ լինելու ժամանակը, այլև Ներսես Աշտարակեցու, Գեորգ Եանշյանի, Գարեգին Մուրատյանի և ուրիշների մասին Պռոշյանը մանրամասնորեն պատմում է «Հուշիկներք»-ում, եջ 50—141 (ԺԱ—Լ գլուխներ)։ Ներսիսյան դպրոցի աշակերտ Պռոշյանի մասին Ղազարոս Աղայանը շատ հետաքրքիր տոզեր ունի իր հուշերում (տես՝ Ղ. Աղայանց— «Իմ կյանքի դիմաւոր դեպքերը», Թիֆլիս, 1894 եջ 23)։

20 Հոկտեմբեր 1853 թ. «Ակա»-ի՝ Պռոշյանը նուն քվի մարտ ամսին վտեսադրվիլ և յերկրորդ դասարանից յերրորդ, վերջին դասարանը («Ակա կամ տարեկան հանդէս Ներսիսեան հոգևոր դպրոցի հայոց Թիֆլիզոյ», Թիֆլիզ, 1853, եջ 37)։ Հետևապես, Պռոշյանը պետք տվարտներ 1854 թ. գարնանը, մինչդեռ այստեղ նա 1855 քվին և նշում։ Առհասարակ Պռոշյանի կյանքի այս տարիների ժամանակագրուքիյան մեջ (գիմնազիա մտնելը, Աշտարակ գնալը և այլն) անորոշուքիյուններ կան։ Տարակուսանք և առաջացնում նաև Պռոշյանի հաստատարարուքիյունը «Ինքնակենսագրուքիյանք մեջ, թե նա ավարտել և Գարեգին Մուրատյանի և մյուս ընկերների հետ միասին։ «Հուշիկներք»-ում նա այլ բան և ասում. «Այս մեր վերջնական հարցաքննուքիյունն եր, բայց միայն յես առանձնաստ ասացա ու դպրոցը քողի, ընկերներս բոլորն յերկուստերի ել նստեցինք» (եջ 141)։ «Ինքնակենսագրուքիյանք մեջ ասածը մեզ ավելի համոզիչ և թվում։

21 Առաջին աստիճանի երցանակը վատասկարդ պերք եր, վրան

մասին տասնյոթ գրած՝ «Ոչ ոքն այնքան չանհանգստացավ, քան ապրիլյան և մայիսյան ամիսները»։ Եվ ինչ կերպ և ասացել Պուշկինն ամառվա մասին— հայտնի չէ։ Մենք գիտենք միայն, որ կեսկատակ դառնությունից կերպարվել՝ նա ասացել է ինձնուն մանկապատիկներն էլ ինձնից ավելի ամառը (Վիկտ., էջ 37)։

22 Ինչպես Հոլմհամնեռա Արտուխինակին կանչից Պուշկինին էր տանում և նրանց նրան նախկացավ հատորը (տես՝ «Հուշիկներ», էջ 141)։ Եվ ինչով արտահայտվից կամպոզիկոսի «քաղցր ուշադրությունը» —մեզ անհայտ է։

23 Այս «ինքնամոռանալ» դիմարությունների մասին, հարուցած Ն. Պուշկինա Աշտարակենց հոդվից, տես՝ «Հուշիկներ», էջ 143—146։

24 Պուշկինի կյանքի պիմնադրական շրջանի մասին տես՝ «Հուշիկներ», էջ 146—154 (և ծ պլուս)։ Գլուխը սկսում է հետևյալ խոսքով, որ արդարացնում է «ինքնակենսագրությունը» հատատարությունը «ես»-ով գրաստանում ընդունելու մասին. «Ցնծ կինք ամեն շարունակ պիմնադրում եմ հանճարում, երբեմն գրաստանում ընդունելով եմ մյուս խոսքն խոսակցում աշակերտ, այլ ինչպես կամայով ուզենայիր՝ առաջինում տարին աշակերտ համարվելու պատճառով» (էջ 146)։

25 Այսինքն՝ պիմնադրատում սովորելը։ Գիմնազիան քողնելու մասին տես «Հուշիկներ», էջ 153—154։

Պուշկինը գիմնազիան քողնում է, գրա յերեսունչին, 1856 թ. գարնանը։

26 «Հուշիկներ»-ում Պուշկինը պատմում է, որ գիմնազիան քողնելուց հետո, սովորը (գրա յերեսունչին 1856 թվին) նա գնում է Սանկտ Պետերբուրգ Գանիկ կոչվող գյուղը Ներոխանը գտրացի աշակերտ մյուսների Սարդիս Սարդարյանցին պատրաստելու. անցանելու, որպես ասվում էր, վիճարանում թիֆլիս, գոտ յերեք տարի տարում էր ուսուցչի, Հանդրե Կարնեյանի տուն ու. սարքում վիճյում, Գևորգ Շահազիզյանի գրգռմամբ, ուգիմնազիայում Աշտարակ (էջ 154—167)։ Այդպիսով, գրա «Հուշիկներ»-ի, հայտնվում է գնդում հիմնական գրգռատատեսակը քնում հիմանդությունը չի յերել։

27 Գևորգ Շահազիզյանի հարգատրությամբ, 1852 թ. յերկու նախակրթարանները միացան և կազմեցին մի դասարան։

28 Մ տասնամյակում նման հատատարությունն և անում Պուշկինը նաև «Հուշիկներ»-ում (էջ 67)։ Թվում է, Պուշկինը չափազանցնում է. յերեք, համառնում էր իր խոսքը հատատարությամբ, Ներոխանը գրգռց նա մտել է 1852 թ. ու այն ավարտել 1855 թ., սակայն ուրեմն գրգռցում նա միացել և յերեք տարի, իսկ նրա գրաք Ներոխանը գրգռցը չորս տարվա դասընթաց ուներ (միևնույն նախապատրաստական, յերեք գասարան)։ Այլ խնդիրը է, յերբ նրա ավարտական տարիքիցը մենք ընդունենք 1854 թ.։

29 «Հուշիկներ»-ում Պռոշյանը նշում է պատմի քանակը, այն է՝ 300 ս. (էջ 185):

30 Աշտարակի թխահան դպրոցում ուսուցիչ լեզած ժամանակվրջանին, այլև այդ դպրոցում Պռոշյանի մտցրած ռեֆորմների մասին (հոգատարձուբյուն, պարապմունքների ժամերի կարգավորում և այլն) տես՝ «Հուշիկներ», էջ 185—192 (հ. դլուխ):

31 Գյանդարյան Հակոբ, վ.— Նախկին անդրադարձա վաճառականն, վոր, այրեխանդությով, Ղուկաս անզավակության դրդումով և հրամանով վարդապետացավ ու վոչ միայն Մոդնու վանքի վանահայրը նշանակվեց, այլև Ապարանի, Դարբնիի ու Թալինի կողմերը ժամ 70 գյուղի դործակալ: Սա այն ժամանակն եր, յերբ Ներսես Վ-ի միաբանից հետո աշխարհականի դործակալությունները վերացրինվում և յեին հոգևորականներով: Գյանդարյանը ուսում-խոսք մարդ եր, ճոխ անգան ուներ, կաշառք եր առնում, կաշառք եր տալիս, կաշառք եր վերցնում: Գեղարդիեսատական մեծ հաջողությամբ Պռոշյանը պատկերում է նրան «Հուշիկներ»-ում (էջ 203—210):

32 Ջալալյանց Սարգիս, վեպ. (1810—1879)— Ճեմարանական ուսումնական դասընթաց ներկայացրել է Թանդյանի քշնամին, մեղադրում եր նրան բողոքամոլության ու անասունածության մեջ, նրա պահպանողական-դեմոկրատական հայացքները կատաղի հակառակորդն եր: Այս առնչությամբ, բնկն ակզբնական շրջանում հովանավորում եր պատանի Պռոշյանին, հետապնդում, ինչպես պատմում է ինքը Պռոշյանը, մինչև ան ամենուրեք հալածում եր նրան, անվանում «պրոտեստանտ», Փարիսեցի, անբարոյական և այլն: Ջալալյանը վարել է պատասխանատու քեմբրիջյանական պաշտոններ:

33 Մուրք Մատթեոս Ա. Կոստանդնուպոլսեցու բնագրությունը մասին է, վոր տպել-լի ունեցել 1858 թ. մայիսի 18-ին: Ուրեմն, հանդիսական տարելիքով Ջալալյան Սարգիս յեպիսկոպոսի հետ Պռոշյանը ընկած տարում ճիշտ և նշում:

34 Թանդյանը հրաժարական և տվել 1857 թ. հոկտեմբերին:

35 Մինաս յեպիսկոպոս (— 1857 ?) —Սրա մասին տես՝ «Հուշիկներ» (էջ 224—225): Մինաս յեպիսկոպոսը վախճանվել և Ներսես Վ-ի որոք, Պռոշյանի Աշտարակ դնալու (1856 թ.) և Թիֆլիզ վերադառնալու արանքում (1858 թ.), հետևապես 1857 թ. ակզբին, կամ 1856 թ. վերջին:

36 Տեր-Մկրտիչ — տես եր Ներսես վարժապետին, «Մատանի շաքուչ» մականունն ուներ:

37 Ամբիկյան Հովհաննես— հայտնի դերասան Մինասյան Ամբիկյանի հայրը: Մշեցի, վերաբերյալն ասացել և իր ծննդավայրում, դյուղական քահանայի մոտ: 1820 թվից ծառայության մեջ եր գտնվում Ներսես կաթողիկոսի մոտ: Ճեղել և Թիֆլիզի առաջնորդարանի ծախսարար, Վրաստանի սինոդական հոգևոր դործերի և հոգևորականների քննիչ, Ներսիսյան դպրոցի վերա-

կացու, ապա ծանրաստրած։ Պատչյանը նկատագրում է նրան, իբրև մի շատ բարի ու լրջմիտ մարդու և կենդու անգամ սիրով գրում նրա մասին— «Հուշիկներ»-ում (եջ 218—19) և «Փաստրան»-ում (1895, № 3, Մեհրյան Ամբիկյանին նվիրած հոդվածում)։ Նախկին գործոց աշակերտներից և Ամբիկյանի մխիթարյան հոգեհանգստի կապ կար, տասում և Պատչյանը («Փաստրան», 1895, № 3)։ Ամբիկյանը գրել է ժամանակագրներ, որ գիտվում են «Մեղու»-ի և «Ծաղիկ»-ի մեջ։ Իր հաստատվելով ազգային-պատմագրական էր։ Պատչյանի ասելով՝ շատ հարուստ կյանք և ուշնելել, որ, ցավոք, գրի չի առնվել։ Մեռել է 70-ական թվերին։

38 Հովհաննեսյան Հարություն, քահ. (— 1886)— Հին Կուզոյեցի։ Ոչ մարդկային հասակում, յեղյայրը, Հակոբը, որ ծառայում էր Շեմախայան յեղյայրների մոտ, բերում և նրան Հին Նախիջևան, ապա Մոսկվա, ուր նա մնում և կարգարյան ճեմարանը։ 1843 թ. ավարտում և համալսարանին քահանայական ճեմարանը, գալիս Թիֆլիս ու նշանակվում քաղաքային Հիսանդանոցի կրոնական սրկինատոր։ 1857 թ. առնում է քահանայական կոչումն, որից հետո դեղատանցուհին պետական պաշտոններ էր գրավում— կովկասի քահանական վարչության պլեմատոր այդ առանձնակատար, ծառայությունն անձնական քահ էր։ 60-ական թվերը վերջին քարոզում և պետական ծառայությունը և պարապում մանավանդ քահանությամբ։ Գրքերի մարդ էր, սիրում էր հին և հետաքրքրական նոր յեղյուններին։ Ավարտ մասնակցում էր հասարակական կյանքին։ Շեր-սիրտ գործոց քահ էր, հոգատարձու, մի առ-առանց նաև անուշ։ 60-ական թվերը սկզբին քաղաքական կոմիտեի անդամ էր։ Պատչյանի հետ բանասիրական հետաքրքրությունների մեջ էր։

39 Տեր-Հովսեփյան Հովհաննես— Եվդոկացի Տեր-Հովսեփյանի (տես՝ 194-րդ ծանոթագրությունը) ավագ յեղբայրը։ Սովորել և թիֆլիսի ուսարան գիմնազիայում։ Ուսուցիչ և յեղել իր ամբողջ կյանքը ընթացքում։ Մեռել է 70-ական թվերին։

40 «Վէմք Հայաստանեաց»-ն Պատչյանի ձեռքն է ընկնում նոր տեսակի գաղափարական մեկ տարի հետո։ «Մեղու Հայաստանեաց»-ը 1858 թ. գաղտնի 2-ի համարում արդեն նոր կոչ Ամբիկյանի վերաբերմամբ։

41 Փանոսյան Հովսեփ (— 1885)— «Վէմք Հայաստանեաց»-ի հրատարակիչը։ Սովորել և Կարապետյան ճեմարանում, ավարտել Մոսկվայի համալսարանը, իրավաբան։ Հայաստանեաց Գեոս. Գրասկան ընկերության թիֆլիսի բաժանմունքի վերատեսուչ ձեռագրերը ուներ։

42 Այս հատվածին «Հուշիկներ»-ում համապատասխանում են 225—229 եջերը (գլուխ ԼԵ)։ «Հուշիկներ»-ի նոր տեսակի մեկ տարի հետո, 1895 թվին, «Հանգիստ գրականական և պատմական»-ի վերատրոց գրքում Պատչյանը— ինչպես մեզ արդեն հայտնի է— վերահրատարակեց Ամբիկյանցի «Վէմք Հայաստանեաց» և իմ «Սոս և Վարդիթեր»-ը վերնագրով մի հոդված, որտեղ

նա՝ մի քիչ այլ ձևով և ընդարձակ՝ մեկնում է պատմությունն և անում։ Հոգվածի վերջից, ի միջի այլոց, այն բողոքությունը կարելի է հանել, երբ Պուշկանը «Սոս և Վարդիթեր»-ը սկսել և պրել «Լերբ Հայաստանից»-ի հետ ժամանակակից լինելու մասին, այնինչ՝ 1858 թ. տեսակցության ակզբին։ Միևնույնս թե «Ինքնակենսագրությանց» (եր 18) և թե «Հուշիկներ»-ի (եր 247) Պուշկանի առաջին տպագիր յերկի նկատմամբ արած ակնարկի առնչությամբ՝ այն ճիշտ հանգամանքը պիտի անել, որ «Սոս և Վարդիթեր»-ը Պուշկանն սկսել և պրել 1859 թ. աշնանը։ Արդյունից և տասնեկուս տարի անց՝ 1858 թ. վերջը Հայաստանից» ստացած տպավորությունները անկիրելի մնացին Պուշկանի համար։ Ի՛նչ ամբողջ կյանքի ընթացքում Պուշկանը համարյա նր երեսն Արշակյանի համնատ աշակերտը։ Տես այս ժողովածուի մեջ դնուղած Պուշկանի նամակը Շուշ. Վեսելովսկուն։

43 Տեր-Հակոբյան Ներսեսյան (— 1888)— Ստրկիս յեկ. Զարթյանի հոգեզավակը։ Ամուսնել և Վաղարշապատի լիկնեցը։ Զարյուրյանի ուղնությամբ մասնավոր դպրոց բաց արնց, որտեղ աշակերտները Ինքիլիզի հարուստների զավակներն էյին։ Հետագայում ուներ մասնավոր պիմնազիա Մոսկվայում հետ մեռավ։ Ինքնակենսագրությամբ մեզի ամեց իր կյանքին։

44 Պարտք վճարելու միտքերին Պուշկանի բողոքները այդ դասարով քաշանար չի ձեռնադրվում («Հուշիկներ», եջ 244)։

45 «Համարձակվիչ ամսագ վերակացուն» Ներսիսյան Տեր-Հովսեփյանցն էր (տես՝ «Հուշիկներ», եջ 245 — շատ բնորոշ դեպք Սիոնի ապագա պրոֆեսորի և Բալասան ազգայի նախասիրի համար)։

46 «Հուշիկներ»-ում Պուշկանը քիչ այլ կերպ և պատմում. «...Իմ՝նչն և արդիլում ինձ առաջուանները ժամը չորսին վեր կենալ, դրիչը ձեռքս առնել և նիվերվել քերականական ցնորքներս գրելու առնելու գործին» (եջ 245—246)։

47 Բենքլյանց Պողոս — Պուշկանի մոտ ընկերը, Ներսեսյան դպրոցի պատրաստական դասարանի հայոց լեզվի ուսուցիչ։ Հետագայում՝ Ինքիլիզի Մոդնու յեկեղեցու ազգայ քահանա (Տեր-Աբրահամյան)։

48 Կարնեցյան Հակոբ (—1872)— ծնվել և Երզրումում։ Հայտնի մանկավարժ, գրականագետ, բանաստեղծ և վոդեբրդագիր։ Եկերկար տարիներ ընթացքում յեղել և հայոց լեզվի և գրականության ուսուցիչ Ներսեսյան դպրոցում։ Աշխարհաբարի կողմնակից եր, հայոցքներով պատվիրում եր տղոցին — պահպանողական բանակին։ 1846 թ. Մ. Պատկանյանի հետ միասին խմբագրել և հրատարակել լրագիրը։ Պատկանյանի գրական հռչակը հիմնվում և գլխավորապես նրա տղոցին—ռոմանտիկական վոդեբրդություններին, «Շուշանիկ»-ին և «Արցրունաց պատերազմ»-ին վրա։

Պուշկանի կյանքում խաղացել և մեծ դեր։ Եկել և Սոս և Վարդիթեր»-ի առաջին գնահատողներից մեկը՝ դեռ մինչև վե-

պէս ապագրելիւր, նոյնպէսեւ ալիւղել և իր աշակերտին, առհասարակ սիրել ու հոգալ ծնողքը ըսած: 1850 Թ. Հնդկահանդէսը — հանդիսական կուսակցութիւններէ առնչութեամբ հետացել են երկուքի: «Հուշիկներէ»-ի մէջ շարք եղիցում (47—148, 115—116) Պռոշեանը ապրիս և իր ուսուցչի պնդապրիսեական պատկերը, կարճնցանը մէնակ (ապամոնից) իրեն հանգամանքները կոպտացուած:

49 Մանրեան Մանր (1808—1873) — Կիլիկա-պահպանողական հայեացքի հրապարակախոս, «Հայաբնակութեան»-ի կառուցի քշնամի: Ծնել և Զմիւռնիա, ապրել Հոլհանեան վանականցու մօտ: 1825 Թ. տեղափոխել և Կոլկաթա ու գանազան պաշտօններ վարել Հնդկաստանում: Ետկել և ուսուցիչ Ներսիսեան դպրոցում: 1848 Թ. մեկնել և Մոսկուա, ուր հրատարակել և «Ճառաքաղ» (1858—1862) հայեացք պարբերականը և Լազարեան ճեմարանում մեծ ազդեցութիւն վարել երդեր և հայոց լեզուի դասատուի պաշտօնը: Կրօնի դասապրքերի համար Ներսես Կամբեցիկոսից ստացած «Մատենադարան» տիտղոսը:

50 Արտասեան Ստեփան (1808—1887) — Մանկավարժ և հրատարակիչ: Ծնողները Արտաշատեան գաղթից էին, ինքը ծնել և Թիֆլիսի Հայկազեան քաղաքում: Սովորել ու դասատուել և Հոլհանեան վանքի մօտ: Ետկել ապրիլեներէ ընթացքում հայոց լեզուի ուսուցիչ և յետել Թիֆլիսի գիմնազիայում, որտեղ նրան աշակերտել և նաև Պռոշեանը (տես՝ «Հուշիկներէ»-ի հետագրքեր տողերը Արտաշեանի մասին, եջ 150—153): Աշխատակցել և «Մուսային»-ին և «Ճառաքաղ»-ին: Հայտնի յե նրա «Թիֆլիսի քնդդէմ առաջին յարուցանելոյ ամենապատուական լուրեր հայոց բարբառով, որ տպագրուած և Սար. Նազարեանցի «Հանդէս նոր հայախոսութեան» և աշխարհաբարի դեմ:

51 Պռոշեանը առաջին տպագրեր գործը, որին յետոյ անուաներ և՝ «Իւր անձնական Շուշան գաւառը Վարդանեան» և որը յետոյ տեսաւ էր Մկրտ. Հայրապետեանի հրատարակութեամբ — 1859, № 16, 18 տպրիլի: Պռոշեանը պատմում է, հայրապետեանից, իրր իր առաջին գրուածքը գրելուն և տանջալից տարին. նկարագրում գրուածքի ընդհանուր բովանդակութիւնը և ասում, թէ հենց նոյն ինքն էլ գրել և «Շուշանը»-ը: Պռոշեանը իր այս պատմութիւնը տպագրում և «Հուշիկներէ»-ում (եջ 247):

52 Մկրտ. Հայրապետեան (1858—1886) — ազգային-պատմական բնագրեր: Մինչև 1863 Թ. խմբագրում եր Սար. Ք. Մանդինեանցը, 1863 Թ. հետո՝ Պ. Սիմեոնեանցը:

53 Հանրոյ կարծիքը չի նկատի առել իր գրուածքները, որ անուսումնական լուրեր և տեսել Պռոշեանի գրուածքների մի մասը չորս որ առաջ՝ մեծնուհի բարեկամութեամբ և մեծնուհի Մկրտ. Հայրապետեանի հրատարակութեամբ — 1859, № 11, 14 տպրիլ: Գրքոյկները «Շուշանիկ» գրքերդութեան քեմատ նուիրեր է:

54 «Կռունկ Հայոց Աշխարհին» (1860—63)— ազգային-պատմական ամսագիր: Լույս էր տեսնում Մ. Աղաթոնյանի խմբագրությամբ: Հրատարակիչն էր Հ. Ենգիմեանը:

55 Պոլսահայը չի սխալվում. «Կռունկ» ամսագրի մասին ամսագրում, խնդապես, լույս էր տեսել «Սոս և Վարդիթեր»-ի յերրորդ հատվածը (Զ—ժ գլուխները): «Սոս և Վարդիթեր»-ը տպագրվել է «Կռունկ»-ի 1860 թ. հետևյալ համարներում. 1, 3, 5, 6, 8—10:

56 Ճերճեցյան Ալեքսանդր (1841—1902)— նշանավոր պատմաբան: Մանկել է չինովնիկների ընտանիքում, սովորել նախ՝ Ներսիսյան դպրոցում, ապա զինվորական, վերջ, հիվանդության պատճառով, չի ավարտում: Մինչև 1886 թ. վարել է պետական տյալ և տյալ պաշտոնները: Պաշտոնազրկվել և հնազիտական հանձնաժողովում, ուսումնական պատերազմի ժամանակ յեղել և առանձին հանձնարարությունների պաշտոնյա Լոռեում. Ալիքսովի և Շելկովնիկովի մոտ, աշխատել և պետական վայելչաշենքի մինիստրության դիմաց և այլն: Նրա գրվածքներն են. «Ամենայն Հայոց կաթողիկոսությունը և Կովկասի Հայք XIX դարում», «Ներսիսյան դպրոցի պատմությունը» (անավարտ) և այլն: Հայոց քնեերով պահպանողական եր:

57 Ա. Ճերճեցյանի մահվան առթիվ գրած իր «Մխրտումաթ ժողովի» հոդվածում («Տարազ», 1902, № 8) Պոլսահայը տալիս և հայերենով պարապող այս աշխարհաբարական ընկերության մի՛ հիմնադրման տարեթիվը, այն է՝ 1855 թ., մի՛ նրա անունը («Մխրտումաթ ժողով») և մի պատմություն: «Մխրտումաթ ժողովը» զբաղվում եր հայոց լեզվի ուսումնասիրությամբ, կազմակերպում եր հանդիսամատչելի դասախոսություններ, քարոզչական նեկայացումներ եր տալիս, քարոզչություններ եր անում, ձեռագիր լրագիր եր հրատարակում, անդամ գրքեր եր տպագրում: Բացի Պոլսահայից՝ «Մխրտումաթ ժողովի»-ի մասին գրել են Զ. Գրիգորյանը («Տարազ», 1902, № 2) և Ղ. Աղայանը («Հայկական պրակտիկական և պատմական», IV գիրք, 1890, եջ 260):

«Մխրտումաթ ժողովի»-ի ընդարձակ անունն է. «Մխրտումաթ ժողով հարատևող յեղբարց հայկազեան տոհմից»: Մեզ հայտնի յեն «Ժողովի»-ի հետևյալ անդամները. Ա. Ճերճեցյան, Գ. Տեր-Աղեքսանդրյան, Զ. Գրիգորյան, Մ. Քոչարյան (հայկական առանձնակ հավաքող, տպագրվել և «Կռունկ»-ում)— բոլորն էլ պետնպաստիից, Պ. Պոլսյան, Ղ. Աղայան— Ներսիսյան դպրոցից: «Ժողովի»-ը պրանցում, խմբարկել, չեր տպագրում: Հինց մեկը հետևյալ հինգ տարի 7—8 անդամ, իսկ հետագայում այդ քիվը ընդարձակվեցավ: «Ժողովի»-ի նախագահն եր Գ. Տեր-Աղեքսանդրյանը, առաջնորդի անդամը, վարագույրի զեկավարը և քարտուղարը— Ա. Ճերճեցյանը: Գոյություն ունեցավ մինչև 1863 թ., յերբ նրա անդամների մեծ մասը ավարտեց պետնպաստիան ու գրվեց: «Ժողովի»-ի հրատարակած գրքի անունը. «Հա-

բոլսական պատմական ընկերության համար, աշխատասիրություն հայ ազգակցության պետական իրավիճակը, տետրակ ա., 1860. Թիֆլիս։

58 Ենիքոմեանց Հակոբ Հակոբեան (1824—1896)— Ծնվել է Ագուլիսում։ 1830 թ. զոհվել ծնողների հետ միասին և Թիֆլիս։ Սովորել է Ներսիսյան դպրոցում և միաժամանակ ուսուցչություն անել։ Ներսիսյան դպրոցից հետո մի քանի տարի ծառայել է իբրև գրաշար, գրաքննիչ Ազիմովի հետ, ու ընդունվել դրսեվանություն, միաժամանակ եղել Գոլոսի, Զեմլեուսիյի, Վեդոմոստիի հրատարակությունների։ Հ. և Ա. Ենիքոմեանցները համագործակցել են նաև հին ժամանակներում մի ժամանակ։ Ետքը դարձյալ Հ. Ենիքոմեանցն ունեցել նաև ծխախոտի խանութ, որը մի ժամանակ մի անուն ակումբ էր պարկանագիտների և հասարակական գործիչների համար։ Գ. Մելքումյանի հետ միասին Հ. Ենիքոմեանցը ետ տրեց իր հայտնի տպարանը։ 1860 թ. Մ. Աղաթեկյանի խմբագրությամբ սկսեց լույս ընծայել «Տուռնէ» ամսագիրը։ 1862 թ. վերջինիս Սո. ք. Մանդինյանից գնեց «Կոլոս. Հայաստանեաց»-ը, որին խմբագրությունը հանձնեց Գ. Մելիքյանին։ Այդ միջոցին ամսագրից հեռացել նաև մի քանի գործակիցներ՝ Աղաթեկյանի քանդագրանի վերաբերությամբ անհամաձայն։ 1865 թ. ընտրվեց Թիֆլիսի քաղաքային վարչության անդամ։ Հանքագործության շարժման ժամանակ մեղադրվեց ու բանտարկվեց, բայց շուտով արդարացվեց։

59 Աղաթեկյան Մարկոս (1830—1908)— Ծնվել է Իգդիրում, սկզբում սովորել տեղական դպրոցում, ապա 1843 թվից Փարիզի Մուրատյան վարժարանում, որը ավարտել է 1849 թ.։ Դառնալով հայրենիքը, զբաղվել է ուսուցչությամբ։ 1858 թ. տեղափոխվել է Գորիս, ապա անցել Կարին։ Ծնվել է գաղտնի Ներսիսյան դպրոցում։ 1860—63 թ. թ. խմբագրել է «Կոլոս»-ը։ 1865 թ. վերադարձել է Գորիս։ 1866—67 թ. թ. հրատարակել է Մխիթար Աբեղայի առակները։ Աղաթեկյանը ազգային-պատմական կուսակցությունների պատկանում։ Ուսումնական գրքեր հեղինակել է։ Աշխատակցել է «Փորձ», «Լուսաբեր», «Հայրենիք», «Ցիւրակ», «Մասեաց» պարբերականներին։ Թողել է «Հայոց պատմության անտիպ աշխատությունը, շատ հարուստ։

60 «Կոլոս»-ը առաջին համարը 80 էջանոց մի գիրք է, որտեղ գեներալ Մ. Աղաթեկյանի և Գ. Մուրատյանի առաջնորդող հոդվածներից, Պուշկինի «Սոս և Վարդիթեր»-ի առաջին գլուխը դուրս գալը, Հովհաննես Աբգիկյանի մի վարանոցը, Ենիքոմեանի նահանգի աշխարհագրությունը վերաբերող քարտեզանոցան մի ակնարկ և Մարգար (Բաստամյան) կենսագրական հոդվածը։

61 «Սոս և Վարդիթեր»-ը առանձին գրքով լույս տեսավ 1860 թվին վերջին։ Բաժանորդների ցանկում 120 անուն կա, որոնք բաժանորդագրված են 238 գրքի։

62 Պատկանյան Միքայել— նշանավոր թատրոնական գործիչ և մանկավարժ։ Ավարտել է Լազարյան ճեմարանը, ուր սովրել սկսել է 1825 թ.։ Եղել է ուսուց[illegible]ի և դրամատուքյան ուսուցիչ Ներսիսյան դպրոցում և Գնդրդյան ճեմարանում։ 1844 թ. հրատարակել է «Պարզև մանկանց» վիրնազրով ընթերցանուքյան դիրքը։ 1846 թ. Հ. Կարնեցյանի հետ միասին խմբագրել է «Կով-կասյան թերթը»։ Ունի մամուլում տպագրած բազմաթիվ հոդվածներ։ 1861 թ. լուսա և տեսել նրա հետաքրքիր քննադատուքյունը Կարնեցյանի «Երուշանիկ» վոդբերզուքյան մասին։ Մեռել է 90-ական թ. թ. աստիճին կնոջ մոտ ծերուքյան մեջ։ (Պատկանյանի թատերական գործունեյուքյան և նրա հեղինակուքյուններին մասին տես հալոյդ ծանոթագրուքյունը)։

63 Ասքը Շերամազանյանի գործառնում տված նկարագրում-նկարի մասին է։ Իր թատերական հիշողուքյուններում Պռոշյանը գրում է. Պատկանյանցը «...յուր գլխին հավաքից պիճնագիտի աշակերտներըը և նրանցով մի քանի կատակերգուքյուններ նկարագրից։ Շերամազանյանց տան հին մեծ գործառը մի սմբոզի ձևու պետք կհկոր հայ նկարագրումներին համար. քնե կող ի կող, թայց թատրոնական խաղը չգոյանակում եր։ Մեկը մյուսի յետևից յորը պիես կարճ մեջտեղում, վորը հնդինակից, վորը թարգմանից ընդունակ Մեք. Պատկանյանցը և նկարագրից Շերամազանյանց գործառում։ Այդ պիեսներն էյին. 1) Մոլիերու, վոր ցայտոր կարծեմ խաղացվում և վրաց բեմի վրա. 2) Սատանի վոյ. 3) Փարիզի կոշկակար (թարգմանուքյուն). 4) Ճերմակ հագուստ (թարգմանուքյուն). 5) Մուտ բարեկամ. 6) Թուղթ խաղացողի կրանքը (թարգմանուքյուն). 7) Մեկը նշանած՝ մյուսը կին։ Բացի վերջինից, վոր... խաղացվել եր Ներսիսյան հին դպրոցում, մնացածները նկարագրվեցին Շերամազանյանց գործառում» («Հայ թատրոնի սկզբնավորուքյունը Թիֆլիսում», «Թատրոն», 1893, № 1, էջ 35—36)։

64 Աբամելիքյան Սողոմոն— Ներսիսյան դպրոցի քվարտնուքյան ուսուցիչ։ Թատրոնական նկարագրումներին տպագրած վոր ձևավորող (դեկորացիա և հագուստ)։ Հայ թատրոնի սկզբնավորուքյան պիտավոր գործիչներից մեկը։ 1870 թ. մենք նրան հանդիպում ենք Շերամազանում, ուր նա, ըստ յերևուքյին, քնավ թողնելով ուսուցչուքյունը, նահանգական գործարանի պրիստավ եր և թատերական ընկերուքյան վերատեսուչ (տես՝ «Արարատ», 1870, № 3, Ս. Մարուքյանի հոդվածը՝ «Մեր ազգին թատրոնները. համառոտ տեսուքյունը»)։

65 Այդ մասին տես՝ Պռոշյանի վերև հիշած հիշողուքյուններըը, էջ 34—35։

66 Ճերմակ մինչև անգամ «համառոտ հայ թատրոնական խմբի առեղծագործուքյան» մասըը հղացել է 1862 թ. սկզբներին, ապա, համեմատի դեպք, գործնական քայլերն այդ ուղղուքյամբ,—

վրանց մասին ակտում և պատմել Պռոշյանը,— արվել են նույն քաղ վերջերին մեկին:

67 Իսմիրյան Գրիգոր (— 1894)— Հայ քաղաքին ակտիվությունը խաղը գործիչ: Կրթությամբ՝ իրավաբան: Ճնշել և թիֆլիսի քաղաքային խորհրդարանի անդամ, վարել և քաղաքագլխի պաշտոն, հոգատարձու յեր Ներսիսյան, Մարիամյան և այլ դպրոցների: Նրա կինը, Սոֆիան, առաջին հայ դերասանուհին եր: 1865 թ. համքարների խռովության առնչությամբ, 11/2 տարի նստել և բանտում: Իր քաղաքական հուշերում («Մշակ», 1893, № 1) Պռոշյանը մեծ ակրով խոսում և նրա դեմոկրատիզմի և այլ արժանավորություններ մասին: Իսկ «Հուշեիներ»-ում նկարագրում և նրա ցասումը Ներսիսյան դպրոցը վատնելիների մասին և աշակերտներին ձերբակալելու առթիվ, որը— դպրոցի ուսուցիչ Գաբրիելյանի և տեսուչ Արշակունյանի ինքնակամ առաջարկությամբ— արվեց վերջինիս և թեմի առաջնորդ Ղազարյան Մարգիս յեպիսկոպոսի քնքշագրանքով (նշ՝ 233—36):

68 Անոխ:

69 Աղբիրզյան Գևորգ (—1865)— Պռոշյանի հասակակիցը և մոտ բնկերը: Հայրը Ճերմանի կոնդ քաղամատից եր, մայրը՝ հնդկուհի: Հաջողությամբ ավարտել և Ներսիսյան դպրոցում, սերված և հարազված եր թե՛ վարչությանն և թե՛ ընկերներին կողմից: Հետաքրքիր և ինքնամասնավանդ անձնավորություն եր աշակերտական քերթիչ, մտածող, բուռն յերևակայության, դպրոցական արհամարհական անձնավորություններ խնդրերին ուրախ ծաղրանքներ եր արձագանգում: Պռոշյանի և յերկու այլ ընկերների հետ թիֆլիսում հիմնել և քաղաքային առևտրական նախանձախնդրություն, որը փոխիրել և իր մահից մի տարի առաջ: Ամենայնիվ մասնակցություն ունե և ցուցաբերել թիֆլիսի քաղաքային քաղաքում հայամակերպած հայկական ներկայացուցչություններին, որոնց մասին այս և հետագա գլուխներում պատմում և Պռոշյանը: Աղբիրզյանի և իր ընկերներին նախանձախնդրությունն եղին կատարվում փորձերն ու կրկնություններ, այնտեղ եղին ունեցե ունենում քաղաքական ժողովները: «Քաղաքին» հանդեսի 1899 թ. դեկտեմբեր ամսի համարում Պռոշյանը ջերմ հոգված և նվիրել իր սիրելի ընկերոջը՝ «Մի անհատ քաղաքական գործիչ» վերնագրով, որտեղ վերստանդ անվանում և նրան «Հայ քաղաքական հատուկտուկ գիտության գիտակ»: Պռոշյանի հետ Աղբիրզյանն եր հիմնադիրն հրթիռն գրատպով գրած պիեսներին վերաբերում աշխատություն: Աղբիրզյանը հուշատետր եր և քաղաքական կոմիտեին անդամ: Աղբիրզյանը մեռավ յերիտասարդ հասակում՝ ծաղրահիվ պիեսների հետևանքով: Ուներ գրական յերկեր, որը յերբեք լույս չտեսան ու անդարձ կորան:

70 «Մեկը նշանած, մյուսը կինն» կատակերգության մեջ:

71 Ազգային-համատնտեսական գոդակերգություն, որի քե-

ման և Վարդան Մամիկոնյանի դուստր Շուշանիկի չարչարանքն ու մահը (տես՝ 51-րդ և 53-րդ ծանոթագրությունները)։ Լույս տեսավ Թիֆլիսում 1860 թ.։

72 Տպված չը։ Տես նախորդ ծանոթագրությունը։

73 «Մխքասիրի պատմական կրթության Հարկրաս Կարնեցոյց հնդիանակության մրտ», Թիֆլիզ— 1861։ Պատկանում է հանրահռան, հնատիրական և խիստ քննադատական մի ընկերության գործունեությունը լուսաբանող, նամակների և այլ տեսակների ու վերլուծությունը։ Հեղինակ իր գործը հետևյալ խոսքերով. «Ախո՛ն Շուշանիկ, մեր ընկալ ու. Կարնեցոյցի գրչի տակ» (էջ՝ 84)։

74 Անտիոք։

75 Դարչիաշյան Մարիա, յեղ. (1831—1893)— Ամիսի հայտնի չեր նպաստ ազգանուն։ Ծնվել է Ամբրոսիոս Դարչիաշյանի, որ Դարբինել Ալմազովնուն և Սարգիս Քեռոբյանի հետ 1855 թ. կարճ ժամանակով լույս էր տվել «Ծաղիկ» ամսագիրը։ Հետևելով այս չեռնարկին, 1857 թ. նույն գաղափարից դրդված ինքը Մարիա Դարչիաշյանը։ Դարչիաշյանը դաստիարակ էր եղել Մարիամյան գպրոցում, աշխատակցել Մատաղ ազգանվանը։ Հայտնի էր մանավանդ ազգագրին—ռամանոթիկ ուղղությամբ գրամատուրգ և բանաստեղծ։

76 Մարիա Դարչիաշյանի «Ազնակ չեռնարկ» մատենագրությունը լույս է տեսել Թիֆլիսում, 1861 թվին։ «Ազնակ չեռնարկ»-ը հայ ազգագրին—ռամանոթիկական տարազի առաջին ամենատիպիկ նշանաբանից մեկն է, որը չեռնակ ժամանակ խաղացվել է բեմի վրա։ Նրանք՝ Փանոսա Բյուրավոցու պատմածն է Ազնակ չեռնարկի բանաստեղծությանը Անհուշ բերդում և մահվան մասին։ Գրված է չամուծա, արևմտահայ լեզվով։

77 Քումանդյանց Բարսեղ, իշխ. (1820—1883)— Հասարակական գործիչ։ 60-ական թվերի սկզբին տեղափոխվել է հայ քաղաքական գործերին, հետապնդում է եղել և Թիֆլիսի արքունական ոստիկանության կողմից։ 1870—75 թ. թ. եղել է Թիֆլիսի քաղաքագլուխը։ Նրա քաղաքագլխության տարիք է համարվել քաղաքային ինքնավարության և բացվել արհեստանոցի Մխիթարյան դպրոցը։ Սննդեկատեսա (կամ երգիր)։

78 Շահխաթունյան Վարդանուշ— ամուսնացել է Լազարյան Ճեմարանը։ Ունեցել է հետաքրքրական խոշոր ձիրք։ 60-ական թ. թ. սկզբին տարբեր ժամանակ հետաքրքրություններով մեծ հաջողությամբ հանդես է եկել Թիֆլիսում։ 1865 թ. անցավ գաղափարական ծառայության, որից հետո տարվել է բեմի գործով։ 1870 թ. հաշտարար դատարանի տեղակալ էր և նույն դատարանի քաղաքացիական Վարչությունում (տես՝ «Արարատ», 1870, № 3, Ս. Մարուքյան՝ «Մեր ազգին քաղաքացիական հասարակական տեսակետից»)։

79 Տես՝ Պռոշյանի քաղաքական հիշողությունները (էջ 46)։

80 Ներկայացումը տեղի է ունեցել 1863 թվի հունվարի 3-ին։ Տես՝ «Մեղու Հայաստանեայ» նույն թվի երկրորդ համարի բաժինները և յուր հետաքրքիր, խիստ ծաղրական ոճով գրված անկնդիման։ Տես՝ նաև «Կռունկ»-ի անկնդիման (1863, № 1)։

81 Թատրոնական հիշողութիւններում Պռոշյանը պրում է Շահխաթունցյանցի մասին. «Նրա չարժուձևերը, նրա յուրաքանչյուր խոսքը, նրա հառաչանքները միշտ ստիպում էին մտածել, զղջալ և արտաշարժ էին. բայց այս քաղաքական դիրքառանձինն էլ ամեն մի պահանջին համապատասխան էր» (էջ 48)։

82 Ժողովողներն էին՝ Գ. Սունդուկյանը և Մ. Տեր-Գրիգորյանցը։ 100 ուրբի Շահխաթունցյանցն անմիջապես հանձնեց գանձապահին՝ միացնելու ընդհանուր ընկերական գումարին— այսպես և պատմում Պռոշյանն իր հիշողութիւններում (էջ 48)։

83 Պռոշյանի «Վարպետ»-ն լույս և տեսել «Կռունկ»-ում 1863 թ., №№ 3—6։ Մեծ մասը թվից լույս և տեսել նաև առանձին։

84 Ըստ թատրոնական հիշողութիւնների՝ 800 ռ.։

85 «Վարդուկ Բ»-ի այս երկրորդ ներկայացումն են վերաբերում Գ. Զոհրապի հիշողութիւնները («Փորձ», 1876, № 1, էջ 332—33)։

86 Թատրոնական հիշողութիւններում Պռոշյանը պրում է. «Վարդուկ Բ»-ի երկրորդ ներկայացման կես երկրաւոր իրիկունը խորհրդով մենք բոլորովին հակառակ էինք, որպէս և անոնք ապիկնելորին առաջարկելու համար խնդրած գանձապահն էր...։ 400 մանեթի փոխ վերադրել մասով համբարձումյան պրոմտրկին։ Փոխարենը՝ համբարձումյանը տերա վարձից հայ թատրոնի համար» (էջ 50—51)։

87 Տես՝ Պռոշյանի թատրոնական հիշողութիւնները (էջ 51)։ Համբարձումի վերաբերմունքն այնքան էր փոխվել Պռոշյանին, որ նա հատուկ գրություն ներկեց նրանց «Ներկայական թատերական» վերնագրով («Կռունկ», 1863, № 3)։

88 Մելիքյանցի, Մելիք-Ադամյանցի (ծն. 1831—1909)— Փոխարքա էր եղել Կովկասում 1863—81 թթ.։

89 Թատրոնական հիշողութիւններում Պռոշյանը պրում է. «Ինչպես և ուրիշներ, համաձայն էինք, սկսած և խոստովանել, որ մեր Գրիգոր Խրիմյանցի քաղաքական կեանքը և անխոնջ աշխատութիւնը չէին նպաստ հայ թատրոնի համար» (էջ 50)։

90 Տեր-Գրիգորյան Մելքոնյան, քահ. (—1869)— Գ. Սունդուկյանի նախորդներից։ Գրել է «Գիտելի ակնոց», «Պատմվեանքին խրատ», «Ծիլոյ», «Ընչի կդպաս, ձին կուտե» և այլ մտերմիկներ։ Թատրոնական կռվախնդիր անդամ, Ներսիսյան դպրոցի հոգաբարձու։ Պռոշյանի լավ բարեկամը։

91 Փաշինյան Ներսիսյանց, քահ.— Գ. Սունդուկյանի նախորդներից։ Մահմեդ և Մուսկիմյան։ Երես գրչին և պատկանում «Հայոց Աղաւ» կոմեդիային։ Կոմիական անդամ։

92 Պռոշյանը մասնագրությամբ չի տալիս թե՛ Հարությունյան Հովհաննիսյանի և Գեորգ Ծերիգոնյանի անունները, որոնք նույնպես քառօրեակին իսմիռնյան անդամներ էլին։

93 Ճերիգորդ ներկայացումը տեղի ունեցավ առաջինից ուղիղ յոթերորդ շաբաթի հետո, այն է՝ հունվարի 17-ին։

94 Զմշկյան Գեորգ (—1915)— Հայ խոշոր գիրուսան։ Ճերիգորդ հասակում գրավվելով հայ թեմով, մի կողմ է նետում դիվանագիտական վարչության հանդերձները ու վարդիզվում դերասանի անապատով կյանքին։ 1864 թ., Պռոշյանի խմբին դուրս հանվելու, առնչվում է մի նոր գիրուսանական խումբ։ 1865 թ. Զմշկյանի խումբը, հարստացած Պռոշյանի արդեն քաշքշյալ խմբի լավագույն անդամներով, գնում է Ճերիգոն, Գանձակ, Շուշի։ Սա մի տուրնե չի, որ խոշոր նշանակություն ունի հայ թատրոնի և կուլտուրայի պատմության մեջ։ Հետագա տարիներում Զմշկյանը կրկնապատկված եռանդով շարունակում է իր կազմակերպչական աշխատանքները։ Նրա գործունեության շնորհիվ է, որ Կովկաս կենան պրոֆեսիոնալ դերասանական լավագույն ուժերը— Գ. Աղամյան, Սվրանուշ, Աստղիկ։ Զմշկյանը միշտ մնայուն շնորհալի դերասան եր, այլ և ուսուցիչ-ռեժիսոր։ Նրա ձեռքի տակովն են անցել բազմաթիվ հայ դերասաններ։ Գ. Սունդուկյանի մոտ բարեկամանում եր, «Պեպոյ»-ն նրա ձեռքով է դրվել։ Նրա կինը, Սաթենիկ Զմշկյանը, ծանոթել է հայ թեմին նույնպես անձնվիրությամբ, ինչ և իր ամուսինը։

95 Այդ մասին տես քե՛ Պռոշյանի թատրոնական հիշողությունները և քե՛ Գեորգ Զմշկյանի. վերջինս լույս է տեսել «Փորձ» ամսագրում— 1876, №№ 1—2, 1877, № 3 և «Մշակ»-ում— 1872, №№ 33 և 50։

96 1863 թ. դեկտեմբերի 7-ին (տես՝ «Մեղու Հայաստանեայ», № 45, 21 դեկտեմբերի)։

97 1863 թ. հունվարի 28-ին։ Տես «Մեղու Հայաստանեայ»-ի (1863, № 4, 10 փետրվարի) և «Գասնակ Հայոց աշխարհին»-ի (1863, գիրք Ա, եջ 79) անդադարան տեղեկությունները։

98 «Եր հետանաս յերդը՝ գրքեր և յերգում Հ. Կարնեցյանի «Շուշանիկ» վոդեվոդության առաջին գործողությունն վերջում (1860, Թիֆլիս, եջ 26—27), յերբ Շուշանիկը Հայաստանից ուղևորվում է Վրաստան՝ ամուսնանալու Վարդենի հետ։

Ճերիգորդությունը պատկանում է Գ. Աղամյանին։

99 Հ. Կարնեցյանի «Շուշանիկ» վոդեվոդության մասին գրած իր հոդվածի քննադատությունի մեջ (տես՝ 73-րդ ծանոթագրությունը) Մ. Գասպարյանցին ասում է, վոր «Եր հետանաս յերդը նման է ազգային պատմական կտավների վրա յերգած բարեբախտներին և առաջարկում է նրա վերևում «Պարիզյանաուհի» կամ «Լյառն կովկաս» յերգերը (տես՝ «Կրիտիկա», եջ 44—46)։

100 Թատրոնական հիշողություններում Պռոշյանը գրում է. «Ես ի՞նչ հոգս ունենք, հանգուցյալը մեզ հետ եր, խմբի մեջ

ունեցիր Շահխաթունյանցի նման անզուգական վոգիբրգակ, ու-
նեցիր Մատինյանցի պես հազվադյուտ կատակարան, ունեցիր
Սուքիասյանց, որը անզուգական կինոռեժիսոր և հատուկտոր վաճառա-
կանի խոսակցությունը, շարժվածքն ու դեմքը դերասանական
ֆոտոգրաֆիական ճշտությամբ կինոպատվորում էր, ունեցիր քեմի
համար մի անզնահատելի անհատականություն, վոր
կերկու հակառակորդ տեղերից— ասպետական վոգիբրգակից և
գիմարեհոս-կատակարանից կինդանի արտացոլումն էր: Ամրիկյանն
էր նաև (եվ 52): Բացի այս չորս շնորհալի դերասաններից,
խմբի մեջ մտնում էին նաև հետևյալ դերասանները. Հովսեփ
Աբոմյանց, Պետրոս Վարչամյանց, Սահակ Ադրիզ-Մելիքյանց,
Գրիգոր Բեհմանյանց, Հովհաննես Կոստիկյանց, Թոմաս Զարդեղ-
յանց, Պողոս Բենիքյանց, Մանուկ Տեր-Հովհաննեսյանց:
Շահխաթունյանցը հաշվվում էր առաջին վոգրգի դերասան ու առա-
ջնում ամենամարդի վարժատորությունը. Ամրիկյանցը, Սուքիաս-
յանցը, Ադրիզյանցը, Մատինյանցը, Կոստիկյանցը, Զարդեղյան-
ցը և Ադրիզ-Մելիքյանցը հաշվվում էին կերկրորդ կարգի դե-
րասաններ. մնացածները— կերգնցիկ խմբի հետ միասին— կեր-
րորդ կարգի:— Ինչ վերաբերում է դերասանուհիներին, ապա,
բացի՝ քիչ հետո հիշատակվող՝ Բեղիասաթիի Տեր-Աբրահամյանից
(հետագայում՝ Սոսիաննիկ Ամիկյան) և Սոփիա Մելիք-Նազարբե-
կից (հետագայում՝ տիկին Իզմիրլյան), կարելի չի մխայն Սոփիա
Շահխաթունյանցի անունը տալ, վոր մի տարու չափ ժամանակից հայ
բեմին (Գյումրի Ղազդա-ում խաղում եր Ղազդի կնոջ դերը):

101. Ամիկյան Սոսիաննիկ— նախկին՝ Բեղիասաթիի Տեր-Աբրա-
համյան: Գնորդ Ամիկյանի կինը, առաջին հայ դերասանուհինե-
րից: 14 տարեկան հասակում տոմարել և Գոշյանի խաղ ասած
առաջին Գայանյան դպրոցում: Առաջին անգամ բեմ եր բարձրացել
1862 թ.: 1865 թ. մեծ հաջողությամբ կատարել և Դուն Սեզար
դը Բազանն կոմեդիայում մանկիկյամիկ Լազարիլլոյի դերը: Սու-
րուկյանի և Տեր-Գրիգորյանցի սիմեանների թիֆլիսի կոմեդիայ տե-
սարկի անհետանալուց հետո:

102. Խմիկյան Սոփիա— նախկին՝ Սոփիա Մելիք-Նազարբե-
կյան: Գրիգոր Խմիկյանի կինը: Ծնվել և թիֆլիսում 1846 թ.,
մահանալով 90-ամյան թվին: Առաջին հայ դերասանուհիներից,
նեղկատարյուժենները մատնանշվել և Ներարդ անունով: Հարյանի չի
նաև իր նկարիչ-ամուսնու ու առանձնատուկ ձեռագրություններով: Նկարչու-
թյուն սովորել և Ներսիսյանի մոտ:

103. Ամիկյան Մհր-Հրաստա (1843—1879)— Հայրենի հայ դե-
րասան, Հովհաննես Ամիկյանի զավակին: Սովորել և Ներսիսյանի
դպրոցում, որտեղ հաջողությամբ հրատարակել և աշակերտա-
կան թերթ: Առաջին անգամ բեմ եր բարձրացել աշակերտա ժամա-
նակ «Մհր-Հրաստա» վոգրգերգությամբ մեջ ու այնպիսի հաջողու-
թյամբ խաղացել Մհր-Հրաստա դերը, վոր նրան իր խանկարին ան-
վանե, Հովհաննեսի վորդիներն սկսել են Մհր-Հրաստա կոչել: Հետա-

դայում. «...Ամբիկյանցը ընդհանրապես յուր անվախճանութիւնը չինաց բացատական գործերը, ասում է Պռոշյանը: Ծողովրդից արհամարհված վաչխատու, ժլատ, մոցիքուլ, մատնիչ, խարդախ, խարեբա, անխղճմտանք, սպառիսիը կորցրած և այլ նրանց նման անձնավորութիւնները բանի վրա կնկղատանում էլին Ամբիկյանցի մեջ» («Մշակ» Ամբիկյանց, Թաւրեզ, 1905, № 3): «Մշակ»-ի սկզբնավորութեան տարիներին ակտիվ մասնակցել է այդ լրագրին ու գրել բազմաթիւ արտիւտ Ֆելիետոններ «Զարգուչ» ստորագրութեամբ: 70-ական թ. թ. շատ անհաջող այց է կատարում Պոլիս ու հիմնովին ապացած և հրաժարված վերադառնում Թիֆլիս: Նրա ազնուական կանչը՝ ուղղված Արծրունուն՝ մնում է անարձագանք: Բազգած ու հիասթափված՝ վերջ է տալիս իր կյանքին ատրճանակից հարվածով: Մահվան նախընթաց օրն իր մտերիմ ընկերոջը, Պռոշյանին, նա ասում է. «Ինձ տեսնք, ձեզ լացնք»— անկարելի է պատասխանել ու դրսից անապահով ու դժվարին կյանքը:

104 Տես՝ 95-րդ ծանոթագրութիւնը:

105 Պռոշյանի և Սունդուկյանի կապը չեզել և մինչև վերջ բարեկամական: Իր «Ճնճղներ»-ը Պռոշյանը նվիրել է Սունդուկյանին՝ վերջինիս 25-ամյա հոբելյանի առիթով (1889):

105 ա. Հայ թատրոնի սկզբնավորութեան պատմութեան մեջ Պռոշյանի դերն այնքան մեծ է, որ հետագա սերունդն անվանել է 62—63 թվերի հայ թատրոնական խումբը դասական խումբ:

106 Աղջիկանց դպրոցի հիմնադրումը, արդարեւ, տեղի է ունենում 1861 թ. մայիս—հունիս ամիսներին, թատրոնական խմբի կազմակերպումից առաջ, մինչդեռ Պռոշյանի շարադրանքից այն տեղ է ստանում, իբր աղջիկանց դպրոցով նա սկսել է զբաղվել թատրոնական խմբի գաղթությունից հետո:

107 Հովհաննիսյան Ցեղիասրեի (1830—1874)— բժ. Հարությունի Հովհաննիսյանի կինը, Պռոշյանի մոտ բարեկամուհին, առաջին Գասպարյան («Պռոշյանի հիմնած, 1861 թ.) և յեկիմբոյ Գասպարյան (1869 թ. հիմնած) դպրոցների սկզբով հոգատարուհի: Անցած էր կայսրուհու հովանավորութեան տակ գտնվող բարեգործական ընկերութեան, վորի թատրոնին դպրոցներից մեկն է, այն է՝ Սոլոլակի, վարիչն էր: Մ. Նալբանդի ուսումնարանի (заведение св. Нины) խորհրդի անդամ էր:

108 Հայտնի չեն մեզ այդ վարժուհու ով լինելը:

109 Պռոշյանի այս դպրոցի հետագա ճակատագրի մասին տես՝ «Տատեանց Գասպարյան հայ որբերոցաց միջնակարգ ուսումնարանը», Թիֆլիս (1879), եջ 123—124: Ասվածներից, վոր 1868—69 թ. թ., Պռոշյանը, վերադառնալով Ազուլիսից Թիֆլիս, վերարացում է իր դպրոցը, վորը յերկու-յերեք տարի ևս շարունակում է գոյություն ունենալ:

110 Գրիգոր Ք. Տեր-Խաչատրյանի հետ մեկտեղ (այդ մասին տես՝ «Հայկական աշխարհ», 1866, № 1, էջ 81—82 և «Ծաղիկ Հայոց աշխարհին», 1851, պատասխ. Գ. Տ — Խաչատրյանի «Պարզաբան հոգևոր ծառայության նշանների» հոդվածը, էջ 643—650):

111 Տես՝ Ճեզ Հոմհաննեսյանի կենսագրությունը (107-րդ ծանոթագրությունը):

112 Մանվելյան Մարիա, կույս (1840—1900)— Մանկավարժ, հրատարակչուհու և գործիչ: Գործեց 1862 թ. ամուսնանալ և Մոսկվայի համալսարանի իրավաբանական ֆակուլտետում Տպագրելի և «Հյուսիսափոստ»-ում վատառողջներ՝ Մ. Բազմաշունչի առաջարկությամբ: 1864 թ. սկսել և հրատարակել «Հայկական աշխարհ»-ը, մոտ ընդհատումներով տևել և մինչև 1879 թ.: 1868 թ. հիմնել և Մոսկվա Մարիամյան, իսկ մի տարի անց, 1869 թ., Հոմհաննեսյանի նախկին աղջկանց դպրոցները: 1884—1886 թ. թ. հրատարակում և «Մանկավարժ» ամսագիր: Թարգմանել և Մոսկվա Ազգանպաստ աշխատակցել:

113 Գրիգոր Զարբհան (1841—1910)— Սովորել և Թիֆլիսի գիմնազիայում, ավարտելով Պետերբուրգի Հրամայականի բնագիտական Ֆակուլտետը 1867 թ.: Ճեղել և «Մշակ»-ի առաջին համարում: Հրատարակել ավարտելուց հետո դրագիտ և ուսուցչական գործեր, բայց և անում գրավաճառանոց, հրատարակում ու, հրատարակում և բնագիտական գրքեր: Ճեղքել ժամանակ անուշ և գնալ Գանձասար (Ղարաբաղ) դպրոցում, որից հեռացվել ինչ-որ մեկին և գնալ Ալեք:

114 Գանձասար դպրոցը բացվել 1869 թ. հունիսի 17-ին՝ Գանձասարից տասը որբ: Աղջկանց հատուկ դպրոց հիմնելու գաղափարը հարուցել էր հետևյալ անձերը. Ներկուզար Ավագյաններ, Մարտիրոս Մելանյան, Ստեփաննոս Պարտատանյան, Զարգարիս Գրիգորյան, Հովհաննես Բաբիանյան, Մկրտիչ Սալամբեկյան, Մկրտիչ Գուլուզյան, Գևորգ Ճեմճեմյան, Գրիգոր Տեր-Հարությունյան: Մրցանակ ն. Ավագյանը, Ս. Պարտատանյանը, Գ. Ճեմճեմյանը, Հ. Բաբիանյանը, և Զ. Գրիգորյանը նշանակվում են դպրոցի խնամակալներ: Զ. Գրիգորյանը բնակվում և տնօրեն: Ի. Ստեփաննեն, որքան ինձ հայտնի չէ, Գանձասարի դպրոցի հիմնադիրներից չէր:

115 Հոմհաննեսյանի Մարիամյան դպրոցը Ի. Ստեփաննեն հիմնել և 1869 թ. հունիսի 1-ին («Հայկական աշխարհ», 1869, № 4—5, էջ 190): Այս դպրոցը կիսակրտոց բաժանումներ ևր Մոսկվա Մարիամյան դպրոցի, որը հիմնել և նույն Ի. Ստեփաննեն 1868 թ. մայիսին («Հայկական աշխարհ», 1868, № 4—5, էջ 174—77): Գանձասարյան դպրոցի ուսուցչական հիմնական կազմը (տես նույնպես ծանոթագրությունը) սկզբում աշխատում ևր Մարիամյան դպրոցում, իսկ հետագայում, 1869 թ. հունվար-փետրվար ամիսներին, նա, քան կիսակրտոցին, դժվարից Ի. Ստեփաննեի հետ, հեռացավ Մարիամյան դպրոցից ու նույն թվի հունիսին հիմնեց

Գայանյան դպրոցը: Գառնյանը սխալվում է կապելով Գայանյան դպրոցի հիմնադրումը Ս. Ստեփանեի հետ:

116 Այդ վարժոցի մասին տես Գեորգ Աղբրենցյանի հիշատակությունը:

117 Գետերբուրգից. Ներսիսյան դպրոցը քողնելուց հետո Եղնիկյանն ապրում էր սրճատուն (1861 թվից):

118 Եղնիկյանի տեսուչ նշանակվելը Երևանի թեմական դպրոցի հոգաբարձությանը հայտնի չի դարձել 1863 թ. հոկտեմբերի 1-ին:

119. Ըստ յերևույթին՝ հոկտեմբերը վերջերին կամ նոյեմբերի սկզբներին:

120 Հարության Մարիամ— 60-ական թ. թ. հասարակական գործիչ Երևանում, սերում էր Մելիք-Եղնիազարյանների ցեղից, ամուսնացած էր Հարությանների տոհմ Հարությանից: Մերա բարեկամական կապերը մեզ էր Եղնիկյանի, Գառնյանի, Գ. Մուրադյանի, նկատելի Ներսիսյանի և այլոց հետ: Աղջկանց առաջին դպրոցի հիմնադիրը Երևանում: Վախճանվել է 90-ական թվերին:

121. Գրքի ճիշտ տիտղոսաթերթը. «Վարդարան ուրբաթաց սուրբ Մարիամու որթոդոքաց ուսումնարանի բացվիլը», 1864, Երևի:

122 Այս նախադասությունը ավելցուկային է հնոտաբանում ու դրված տոդամիջում:

123 Ի վիճակի չենք վրան բացատրություն տալու:

124 Երևանի Մարիամյանց դպրոցի անցքերությունները մասին տես նաև՝ Լեո— «Պատմություն Ղարաբաղի հայոց թեմական հոգևոր դպրոցի», 1913, եջ 291—92: Դպրոցի բացման հրամանը տրված է յեղել 1864 թ. փետրվարի 27-ին, իսկ այն բացվել է ապրիլի 7-ին: Հոգաբարձուհինների թիվը քառասունից անց էր. նրանցից յուրաքանչյուրը վճարում էր դպրոցի տարեկան վեց ռուբլի: Տեսչուհի ընտրվեց Մարիամ Հարությանը, որը տրամադրեց դպրոցին իր տան մեջ հինգ սենյակ: Ուսուցիչական մասի վարձը էր 9. Եղնիկյանը: Ուսման վարձը հաստատ էր տարեկան 15 ռուբլուս: Դպրոցի գույքերը ձեռք էր բերված հաղորդից Եղնիկյանի հետաքրքրությամբ Երևանից:

125 Բեգլար Կարապետ (1835—1905)— Ազգային-պատմական ուսումնասիրություններ պարսկական խնամակցությունների մասին, տպագրված «Արարատ» ամսագրում, ժողովրդական բանահյուսության մի քանի հատորներ: Ապրելով Պետերբուրգում, աշխատակցել է պատմական Ընդհանուր հայ տիպող շրջաններին նամակագրություններ հետ ու մեծ ազդեցություն ուներ նրանց վրա: Ուներ մի շարք հայագիտական աշխատասիրություններ:

126. Կ. Բեգլարի հիշատակվող գրքի ուսումնական հրատարակության տիտղոսաթերթը՝ Внутренний быт древней Армении. Историческое исследование. Сочинение Г. А. Эзова на степень магистра Восточной словесности. Санкт Петербург. В типографии Морского Министерства, 1869".

Հայկեան թատրոնական տիպարաստիճանը։ Ներքին կյանք հին Հայաստանի, պատմական քննութիւն, բարեգրութիւն Գ. Զեկոյանց, մատենագրութ Ալեքսի Ղանի պրակտիկութիւնց։ Թատրոնական տիպեր Պերճի Զոհրապեանց։ Տուչի, 1864»։ Թատրոնութիւնը նմանած է Մանեմոնա ազգերախոսութեան։

127 Անհատ են միայ այդ խորհրդանշանները։

128 Կամեր գտայ Տուչի—Քեմյանի խճուղու վրա կայարան և ոչնչության և Տուչուց 10—15 կմ. հեռավորութեան վրա։

129 Նախորդ նշումներին պետ՝ այդ նշումները ևս արժանի են հետազոտության։ Մենք ի միջի այլոց տեսանք հետևյալ յուշատետրերը մեր ձեռքում։—Իման-բեկը, տասը տետրակներ, հոգատարձու Իման-բեկ Ալման-Բաղրատյանցից և։ Երկրորդը՝ անհատին քնարերգ Տուչուց։ Համբարձում-բեկը, հոգատարձու Համբարձում-բեկ Մարտիրոսյանցից և։ Թուխիանան Տուչի քաղաքի հայկական մասին կենսագրական հետաքրքրական նյութեր։ Տանչյանի աստղաբաշխական դիտողություններ հետագայում կատարված բնագետների և պատմագրության աստղագրական՝ դպրանոցի միջոցով, իսկ Թուխիանեանի իրը մարդասիրական մարդկանց ընկերություններ (Մ. յհայ. Մատենադարան— «Ինտրա Տանչյանց», Թիֆլիս, 1898, էջ 75)։ Համբարձում ազգան— Մարքսում Հայաստանի ամառային Համբարձում ազգա Հայաստանցին և, մեծ՝ կարդացվածքներ տեր ոչնչացնելու, ազգերից հետազոտական գործիչ 60-ականների մ. թ.։ Վախճանվել է 1898 թվին։— Մնացյալը մեռած և մեզ անհայտ։

130 Մատենա Ա. Զուխաճյան— Կարծրվիկա 1859—1865 թ. թ.։ Ցնծալ է նաև Կ. Պոլսի պատրիարք։ Հայտնի չի իր հայրենասիրական գործունեության մասին, իր ստեղծագործական բազմաթիվ գործերով, որոնք հայտնի չեն մեզ ոչ մի ժամանակակիցներին կողմից անգամ։

131 Տուչիա ունցքերը տասին տեղ՝ Լիա— «Պատմ. Ղարաբաղի Հայոց թեմ. հոգևոր դպրոցին, ինչպես նաև՝ Մ. Մատենադարան— «Ինտրա Տանչյանց» (էջ 71—87)։

«Տուչիա դեպքերը պատահարվել են Մատենադարանի վերհրդության ֆեոդալների մեջ, դարձած 1889 թ.։ Գործողությունները տեղի են ունեցել Տուչում (Շ. քաղաքում), 1864 թ.։ Պատկերված են ֆեոդալների կուսակցությունները, հիմնվում են միջնադարյան ապրելակերպ դպրոցը, որը աշխատել է նաև Տուչում— Մատենադարան։ Հոգատարձուհիների քանակը և գործունեության ընդհանրությունները կրկնվում են։ Տուչի (Տանչյանի) ապրանքները չի տրվում; բայց նշվում են այն պատրաստականները, որոնց գնում էին Թիֆլիսում և Ռուսաստանում (Մոսկվա և Պետերբուրգ)։ Վերջակի հետևյալ և հայոց լեզվի և պատմության ուսուցիչը, Գաբրիելյանը, նաև ինքը Գաբրիելյան Մատենադարանը և այլն, և այլն։

Պատմությունը Մատենադարանը հիշատակում է «Ուսուցչության»-ում՝

նրա տեղական դրժողությունների առթիվ (տես՝ Ընտիր երկեր, 1936, հատ. I, էջ 118):

132 1863 թ. վերջերին (Տաճկաստանը Եուէի մէջ) և 1864 թ. սկզբներին Գարեգին Մուրադյանը Ներսէսյան դպրոցում առնչէր պաշտոնակատար էր: Իր վերադրվիլլու մասին Եուէի ինքը Մուրադյանը գրում է հետևյալը. «Մակարին, չնայելով իմ պաշտոնական և դեսպանական նախանձելի կացութեանս, մեծ վտանգ էր Տաճկաստանի մեզ չթենալ և ապատում էր պատճառ ժամանակ: 1864 թվականին արձակուրդին էր, որ կանխավ լուր առնելով Գ. Տաճկաստանին, հասնելով նաև հոգաբարձութեանին, որ մեծ մասամբ Տաճկաստանի քաղաքականութեան էին, հրամայեցաւ պաշտոնանկս և մնկնեցաւ Թիֆլիսն Եուէի վերադարձս. հասայ (Մելք. վեպ. Մուրադյան— «Պատրաս Տաճկաստան», էջ 74): Մեզ հայտնի չէ, թե ինչ անբարեհաճութեան պատճառով և խոտան պաշտոնը:

133 Բժ. Հ. Հովհաննիսյանը Ներսէսյան դպրոցի տեսուչ էր 1864 թ. մարտի 24-ից մինչև նոյեմբեր տարվա հունիսի 30-ը, իսկ պաշտոնը, էր իսկ առնելով, Եուէից Թիֆլիս և մեկնում պատասխան 8-ին: Հետևապես, կամ բժ. Հովհաննիսյանը Ներսէսյան դպրոց և հրաժարվելը պաշտոնին վերջինիս Եուէի մեկնած մասին լուրը, կամ էլ պաշտոնը պատասխան 8-ից առաջ և մեկնել Եուէից (Լեոյի առթիվ՝ Ստեփանոս կաթողիկոսը Եուէին թողել և 1864 թ. հունիս ամսին, տես՝ Լեո— «Պատմ. Ղազար. քեմ. դպր.», էջ 309):

134 Ազիզբեկյանցին, դասի, հայրենասիրության պատճառով:

135 Պաշտոնի տեղափոխության մասին տես նաև Արտեմի Հուշերը, էջ 23:

136 Տեր-Հովհաննիսյան Ստեփանոս (1841—1869) — Ղազարեանցի, բժ. Գարեգին Տեր-Հովհաննիսյանի (Գալֆայեանի) եղբայրը: «Եուշանիկ» մանկասենյակ սարքել և 60-ական թ. թ. սկզբներին Հ. Կարենյանի համախոհ վարքագրության մէջ կատարելով Եուշանիկի գործը: Հետագայում նա չի կարող կատարել իր պարտքը հիվանդ: 1867 թ., բնատեսիկ տեղափոխվելով Ղազար, աշխատեցի ընթերցասիրության համար, հիմնադիր լինելով հանդերձ, գրում է «Արդյունք» վարքագրության, որը և խոստացվում է Մոսկվայի և Պետերբուրգի. չգտնվեց ուսանողների տարին: «Վահունիք» տարեգրության թանգատեղծությունները և գնահատել «Հայ նախնյաց»-ում:

136 ա. Շերամազանյան Վասիլ (1843—1917)— հայ քաղաքական սկզբնավորության շրջանում՝ առաջին հուշարար: Մոսկվայի և Թիֆլիսի գիմնազիայում, ծառայել նախ՝ դատարանում, ապա՝ 40 տարի՝ երկաթուղում: Պատճառի մասն ընկերն է:

137 Գ. Սիմոնյանցը աշխատել և պատմում Պատճառի հիմնադրության մասին. «Ներսէս հիմնադրությունն ինձ չէ դասախոսում, կարծեմ մարքսատնական քիմնականների սկզբունքն էր, որ Թիֆլիս քաղաքի բնակության միջոցի մի հին տուն ուխտատեղի էր

դարձել այն ժամանակվա կրքերից դատ ինչպես աշխարհքի եւ այժմ կուշել [illegible] [illegible] [illegible]: ...Այդ ուխտասանեցին մի խարխուլ վիճակ աւելն էր, պատուհանների ապակիները շատերը չկային, հատակի տախտակները կիսախարխուլ եւ մաշված, անց-առնց կրնայ ներկի մնացորդներ, աստառատոր տախտակամած, որ թափանցին ինչպես վիճակը եւ անձրեւներից ազդեցություն: Տան կահկարասիքն էլ բոլորովին հասարակաստրուկ էր [illegible]. մի քանի հին աթոռներ՝ մաշված չկին կրնային, հատակ անգան, բազմոց եւ մի սեղ, անպատճառ մահճակալ, իրենց հարմար անկողնով եւ ներքնակով: Այս անկողնոտ ձգված էր մի կերկաստրոց կնոջ՝ որ չէնած եւ գոչ կինդանի, կատարյալ կմախք դարձած, բայց ազգին էր հասակակիցներից անգին եւ համակրելի դրած էր աշխատասիրությամբ: Ահա այդ հիվանդ [illegible] [illegible] էր ուխտ կրնի ուխտ պնում վերահիշյալ տունն այն ժամանակվա հիվանդի համար ազգասեր, բայց ինքը սիրով կերկաստրոցներն ատամերից մինչև գլուխ: Այն ժամանակվա նախատարաշարյալ կարծիքով ազգասեր կրնայ ուխտ էր համարվում, իսկ մեր հիվանդն ամարտ ամանով էր ժամերում այդ կինատեղակ հանգստից: Հիվանդի շրջապատողներն կերանքից միայն վճռատիպն եւ հատատատիպն էր արտատեսյուն. նրանցից գտնում էր եւ մեր հիվանդը, վորի աչքերի վատչն անգամ ատատացել էր. նրանք կատարյալ դուն էր կրնի ընկել: Մի քանի ուրիշ եւ հատատ էր կերա միայն հիվանդին խնամող բժշկապետն, վոր ծերացողով ու կատարելով էր մեզ ձեռնարկում հիվանդին: Դա կերա հայ մատրանի [illegible] [illegible] [illegible]

142 Երկրորդ անգամ Սահմանոց արքեպիսկոպոսը Երևան և գալիս 1864 թ. հոկտեմբերին— Եուլիե Քաղնելուց յետո ամիս հետո:

143 Ջալալյան Յուսիկ (1840—1902)— Երևանցի: Հասարակական գործիչ, ուսուցիչ Ազուլիսում և Երևանում: Սովրել և Լազարյան Ճեմարանում, ավարտել Պետերբուրգում Հաֆտարյանների արևելյան ֆակուլտետը: Ապրել և գերազանցորեն Երևանում:

144 Ամատունի Նահապետ (1840—1918)— Հետագայում Ղևոնդ քահանա: Երևանցի, աշակերտել և Ներսիսյան: 1858 թ. գնում է Վան ու այստեղ թե՛ չարունակում իր ուսումը և թե՛ աշխատակցում «Լիմք» վարպետականին հանդեսին, «Առանձնար» և «Ինքնար» կնգծանուններով: Հետագայում, ապրելով գերազանցորեն Երևանում ու մասամբ Թիֆլիսում, գրոշվում եղ ուսուցչությամբ, քահանրեով: Մինչև իր կյանքի վերջը Ղոշյաններ պահպանել և նրա հետ իրա բարեկամական կապերը:

145 Մակար Թևոսյանց (1813—1891)— 1864—76 թ. թ. Թիֆլիսի Քեմանկան առաջնորդ եր: Ետքի հոգևոր-ուսումնական կարգադրիչ գնդրվից 1885 թ:

146 Տես՝ «Ոսկեժամիկ», գլուխ IV, հոդվ. 66:

147 Երզնկայեցյան Վասիլ— Ավարտել և Ներսիսյան դպրոցը, մասնավոր վաստատան: 1883—84 թ. թ. աշխատիլ և Երևանից Ն. Զալալյանի, բժ. Լևոն Տիգրանյանի, Մատակյանի և ուրիշների հետ միասին: Վախճանվիլ և Շուշատանում հոգևորական իշխանության հաստատվելուց հետո:

148 1866 Քաղ:

149 Հովսեփյան Գրիգոր, արքեպ. (1820—1885)— Սովրել և Ժառանգավորաց դպրոցում, ուր 1849—1852 թ. թ. վարել և ուսուցչի պաշտոն, ապա 1858—60 և 1861—62 թ. թ. յեղել և տեսուչ:

150 Ղոշյաններ ի նկատի ունի Մատթեոս Ա-ի, Գեորգ Դ-ի և Մակար Ա-ի ընտրություններըը, որոնցից առաջինը տեղի ի ունեցել 1858 թ. մարտի 18-ին, յերկրորդը՝ 1866 թ. սեպտեմբերի 17-ին, իսկ յերրորդը՝ 1885 թ. ապրիլի 21-ին:

151 Գեորգ Դ Կոստանդնուպոլսեցի (1813—1882)— 1866—82 թ. թ. կաթողիկոս, 1858—60 թ. թ. յեղել և կ. Պոլսի պատրիարք: Սրա որոք եր, որ ընդհանրին մեծ հարձանք հարուցից Ղոշյանին դեմ, որովհետև նրանն էին Զալալյան Մարգիս յեպիսկոպոսը, ապա Սմբատյան Մեսրոպ և Ամատյան վարդապետները: «Վատ վարքին և յեկեղեցուն վատ ծառայելուն համար Ղոշյանը 1870 թ. արձակվիլ հոգևոր դասից և զրկվիլ ապագայում դպրոցներում դասատվության իրավունքից: Հետագայում մեծ դժվարություններով Ղոշյանը կարողացավ վերահաստատել իր իրավունքները:

152 Мотрю сбоку и сзади на Аполлона Бельведерского и т.

153 «Шагаю по улице среди толпы и вдруг встречаю ... — знаю и Пушкина Аполлона, которого Гоголь называет Бельведерским (№ 6—7, стр. 165—166 переиздания)».

154 Мраморное изображение какого-нибудь божества.

155 Бог-Мужчина Мужик—Аполлон Аполлон Бельведерский 60-летний Ф. Ф.: «Аполлон этот высок и чрезвычайно красив». Бог-Мужчина Бог Мужик Аполлон Бельведерский Мужик Аполлон Бельведерский Бельведерский Аполлон Мужик Бог Бог Мужик Аполлон Бельведерский Мужик Бог Аполлон Бельведерский Мужик Бог Аполлон Бельведерский Мужик Бог

քյամբ, բայց առանձին հաշտարարություն չի ունենալ։ Ընտրվել և հաստատվում կիրկոնը պատրաստելու համար և սկսում է առաջին անգամ պարապել։ Մարիա Ապուլիուսը իր ունեցած անմոռանալի տպավորությունները մեկ աշխատող աղքատ ընտանիքի մասին։

160 Մատթեոս, IX, 4—5։ Եվ ասաց ինձ Տեառնէն և ըսաւ, Նայէ՛ դուն իմ ձայնիս և ինձ հետ մարդկան։ Եւ մատամբ իրենց աչքերնին չկրցին դնուտ։ Եւ ասացի ես Տեառնէն ո՞վ են սոքա։

161 Ապուլիոսի պատրաստությունը հանդիսավոր ընթացքով կատարվում Գոշյանին այս առիթը քիչ այլ կերպ և պատմում (նկ 8—9)։ Ինչ վերաբերում է Գոշյանի վերջնական վարձատրությունը Ապուլիոս մնալու մասին, ապա այդ, հասկանալի պետք է, թվում է, անգի չի ունեցել կամ մտքերի կենտրոնում էլ հանդիսանալ պատմության (նկ 34), կամ հավելումն, որը Գոշյանը ստացավ Ճերմանո և Թրիվիա՝ ստացված խոսքը կատարելու համար (նկ 38, ծանոթագրություն)։

162 Պատահական Հայտնություն— Անիտրք Պատահականի հոգեբանությունը։ Պատրաստում էր վաճառականության համար, իր կյանքի վերջին տարիներում՝ հարստանալ անհաջողության համար։ Ռուսաց կառավարության կողմից իշխանական տիտղոս առնելուց առաջ նա չունեց ոչնչական մի կենդանացի Որդուբազում։ Սա երան տհաճական պատմություն կարգացնում կոչում մեկ մխիթ։

163 Զարթնան այն մարգասերին և, վոր Քրիստոսին տեսնելու համար— կարճահասակ լինելու պատճառով— ծառն էր բարձրացել։

164 Կոստանդինյան Հռոմեական (Մրցավազանց Մուսեյին)— Տերտաններին տան նախկին ծառայողներից, վորը հետագայում դարձավ առևտրական գործակատար և մի առժամանակ ապրում էր պատանեհամառում իրեն։ Տերտաններին ներկայացուցիչ։ Պարապից ինքնուրույն վաճառականության համար, բայց հաջողություն չունեցավ։ Ապուլիոսում ընտրվից իրեն գյուղատնտես (մենեջեր) և մի քանի տարի չարունակ կատարում էր այդ պաշտոնը։ Պատրաստ կոստանդինյանին տանուտեր և կոչում։

165 Այս գիրքը տալի ծանոթագրությունների մեջ մի քանի անգամ արդեն վկայակոչվել է։ Նրան լրիվ տիտղոսաթերթը. «Վերծին Ապուլիոսը կիրկոս տեսնելու ընտրվելը և կանոնադրությունը, գրքոյկ Պետք Գոշյանց։ Մոսկվա, 1868»։ Տետրակը բաղկացած է 76 երեսից և պարունակում է կիրկոս պատրաստելու կանոնադրությունները, բացատրելով հանդիսավոր նկարագրությունը, պատասխանատու ճառերը, նվիրատուներին լրիվ ցուցակը, կոնդակները տեքստը և այլն։

166 Վենսպատյան Գեորգ, արքեպ. (1807—1882)— Մոսկվայում և Աշտարակում, ստացել ժառանգավորաց դպրոցում։ 1834 թ. ձեռնադրվել և կատարել։ Վարել է մի շարք եկեղեցական

արտասահմանեան արշաւները։ 1867 թ. նշանակուիլ է Հաշտարարութեան քեմքէ առաջնորդ։ Այդ պաշտօնեան մեռաւ մինչեւ իր մահը։

167 Աչխատասիրութիւն, յիշ. (1812—1880)— կղերական-մասնաւոր ուսումնական կազմակերպութիւններէ զատ, որոնք հոգեւորականութեան համար պատրաստութիւն տուին, միայն հայերէն կամ նաեւ ընդհանուր գիտութիւններ, ազգային ազատագրական հոսանքներէն ներգործուածները նկատուած են։ Կազմուած է տղոց Մխիթարեան նշանակութեամբ։ (Տես՝ Ղ. Ալիշանեան հետաքրքրական հիշողութիւնները— հիմ կրօնական դիմադրութեան պատմութիւն, էջ 31—32)։ Աչխատասիրութիւնը ծնունդ է Քոնդոյեանի, ստորագրել Մխիթարեան անունով, գրաքննիչ հոգեւորականի մը տարօրինակ քննութեան ենթարկուած եղած է «Մատեան ուղղափառ հաւատոյ» (Փարիզ) եւ Հայկազեան պատմութեան։ Բուսաբանական հետաքրքրութիւնները հետ մերձեցած են 1857 թ. մեկնութեան եւ Բուսաստանին, Քնարագրքերուն հետ։ Կազմուած պատրաստ ու մեկնուած «Մատեան ուղղափառ»-ի հրատարակութիւնը։ Դարձեալ հարցադրութիւններով զբաղուած է։— Մահուան վերջացուցած գործերն— Նախիջեւանի եւ Քնարագրքերուն քեմքի հոգեւորութիւն։ 1874 թ. առաջնորդուած է Գնդրեղ։ Ընտանեական անուշքը պատճառ։ 1879 թուին՝ վարդապետութեան իրմէ ընդունած քեմքի առաջնորդութեան։ Գործունեութեան հանգրուանները դնելէ Աչխատասիրութիւնը արտասահմանեան եւ մեռ տիրոջ «Ընտանեաց»-ին, այլ եւ «Հաւաքեցէք»-ին (էջ 253)։

168 Կոնդակներուն տրուած են մատենի 25-ին։

169 1867 թ. հոգեւոր, ուսման սկզբին։ Ընդհանուր գործունեութեան տեսիլ տալու։

170 Գրագէտ Սահակ (—1912)— Մանկավարժ եւ քարոզութեան։ Ծնած է Երզնկա։ Աշակերտած է Գարագաշեան վարդապետին։ Մահացած է Կ. Պոլսոյ։ Մխիթարեան քարոզութեան կոչուած եւ պատրաստուած քարոզութեան, ապա անցած է Պատկառաւոր, ուր նշանակուած է քարոզութեան պատասխանատու։ Տիրապետած է բազմաթիւ լեզուներու։ «Ճառընտիր»-ով պատրաստած հատորներ եւ մեռ հատորած։ Ընտրած է ուսումնական քարոզութեան, Աչխատասիրութեան, ապա Շուշիոյ, ուր եւ մահացած է։

Երբ ամուսնացած, Մարիամ Գրագէտ անունը, նոյնպես գրագիտուած է ուսումնական։

171 Տարբեր գործունեութեան ատենին սկսած եւ անաւարտ թողած սկզբին, ապրելակերպ գործունեութեան մեջ սկսած հոգեւորականութեան 27-ին; յիշեալ գործունեութեան հանգրուանները ցոյց տան (հոգեւորականութեան 28-ին)

հետևյալ որը։ Տղայոց դպրոցն ուներ մեկ նախակրթարան և յոթնք դասատուն, աղջկանց դպրոցը՝ մեկ նախակրթարան և մեկ դասատուն։ Տղայոց դպրոցում անցնելիք առարկաների մեջ կային նաև կենդանաբանություն, անվարժանություն, հանքարանություն, տոմարագիտություն ու կարևոր տեղեկություններ վաճառականության մասին։ Դպրոցներին անտեսական հիմքը կազմում էին ազուլեցի վաճառականների նվիրատվությունները։ Այդ մասին հետաքրքիր դիտողություններ ունի Հովարտրեան Գասպար Ասլանյանցը. «Այսպես նայելիք մեր ազգային առաջնորդներին, տեսնում ես նաև, ինչը գասակարգում բոլոր կովկասում և մեջ մինը, թե քաղ տոբար Տիրխոսու. Նեղսխան առաջնորդը, որը ծաղրվելի անհասկանալիություններ լինի՝ խնկասիրես խոսելով։ Նեղսխան դպրոցը նա բոլորովին հիմնված և ուխտատեղիների և վանքերի արդյանց վերա. իհարկե վանքերն և ուխտատեղերն նա ժողովրդյան անհրաժեշտություն են, սակայն այնքան հարատև չե նոցանից հատացարած ազգությունքը, որքան մեր անհրաժեշտ արժանիով հատատամանելը. այդ պատճառով նա մյուս ազգային առաջնորդությունները զանազան առաքելություններ իշխանություն նեղքո զանազան փոփոխություններ են ընդհարկում, նկատելով առաքելություն լավ կամ վատ ազդությունը, իսկ մեր առաջնորդը միշտ կարող և լավ ընդունել, կարող և հաստատ լինել, ինքն մենք, ազատելիքս՝ մխիթարն և սերով մնալիք միմյանց հետ և չդադարելիք առ ի սրտե մտածելից լինել հանապատվաց գործիւն» (տես՝ Գասպարյանի երկրագրությունը, էջ 68—69)։ «Անհրաժեշտ արժանիքն ունի ղազարոսը պարզ դրությունով և այս տողերի մեջ։

172 Երուսաղեմում Գասպարյանն ասում է, որ ազգայոց դպրոցն ուներ 110 աշակերտ, իսկ աղջկանց դպրոցը՝ 46 աշակերտուհի (էջ 73)։

173 Մատթեոս, ԺԸ, 18. «Ամեն ոտանի, ձեզ. զի որ կապեցէք յերկրի՝ եղիցի կապեալ յերկինս, և որ արձակիցէք յերկրի՝ եղիցի արձակեալ յերկինս»։

174 Գարագաշյան Հարությունը (1826—1911)— Ազուլեցի։ Սկզբնական կրթությունն ստացել է Տաթևում, մի վարդապետ։ Գահանալ դառնալուց ցանկություն արտահայտել հանդիպելով հոր կողմից՝ վարդապետ և ուսից Նախիջևան, ապա Էջմիածին, ուր տոմարում և Ղազար վարդապետի մոտ։ Վերադառնալով ծննդավայրը գահանայության մեջ մի կողմ նետած՝ թող և անում տղաների դպրոց (1848), նախապես հաստատվելով իր հայրապետական գրել-կարդալ ու հոգևոր գործ խնամելու անհրաժեշտությունը։ «...Հասկանալով, որ դպրոցականները չեն համաձայնվել իրենց աղջիկներին տղամարդու մոտ ուսանելու ուղարկելու, Հարությունը նոտա տանրացնում և լավ կնոջ նշանելին և ապա վերջինիս անունով բացում են առաջին արհեստոց դպրոցը, վարտարեն մեալով յերկու բաժանմունքներին դեկավար։ Որքան-

դաց ուսում ստանալ ձեռագրերի անհնարին եր. Հատկանշական էր հանդամանքը և գյուղացի կանանց հոգեբանական յուրահատկությունը, Հարկավոր սկսում է ինքը սովորել և կնոջը սովորեցնել գաղտնի կանացի ձեռագրերը (Հարկավոր Քարտաշեանի վարդի, տպագիր. Ամենօր Քարտաշեանի մեզ հանձնած տեղեկագրից իր հոր մասին)։ 1870 թ. Մարդասիրական ընկերության հրամիջոցով Քարտաշեանը սովորեցնում են Բաղդադում այդ ընկերության դպրոցում ուսուցչի և ուսուցչուհու պարտականներ։ Հետագայում բաց են անում սեփական ճաշարանը գաղթաց, որը պահպանում է իր գոյությունը մինչև 1890 թ.։ Բացառապարտ բնութիւնով Քարտաշեանները ընդգծականացության մեջ, Պարտականներ այլ տեղերում սովից դրական և պատահարների ներս մասին (տես՝ Պարտականի թղթակցութ, եջ 8, ծանոթագրություն, և «Նոր դար», 1892, № 47)։

175 Զրույցը տեղի չի ունենում մարդու ասելու, գրելի տպրելի ակզբին։

176 Հասան-Զալալյան Բեհբուդ, մ. (1835—1910)— Սարդիս լեյ—ի խնամքի տակ սովորել և Մանուկեան և Ներսիսյան գպրոցներում, ապա դեռացել Պոլիս և բարձրագույն կրթություն ստացել Հալկեան կղերական Ճեմարանում։ Հետագայում կղերական Ճեմարանում պատմության դասատու։ Հրատարակել և Մանրիկ մ. Գրականի հանդեսում «Պատմական ինչեր Մեծ տան դիրքը։ Նկատել և «Մեղուայ» գրքի հարցազանության նոր տրեխտրը, որոնք հանձնել և գրել Գ. Նարեկյանին և հրատարակել։

177 Աս. Հովհաննիսյան, ԺԳ, 1։

178 Պատշգամը գնացել և ուսուցչական խումբ հրավիրելու 1867 թ. հունիսին։ Դարձյալ չի կնքահայրել, որը այն դեպքը, որ մարդու ինչ սկսում է պատմել, անցյալ չի ունեցել նույն բախտ հանդես տալուն։ Ինչ վերաբերում է Արամյանին, ապա նա շատ աչք կեկտրել Ազուլիս, այն է՝ 1868 թ. մարտին կամ ապրիլին։

179 Մխիթարյան Մկրտիչ, արքեպ. (1833—1911)— Զալալյան Սարդիս լեյ—ի կուսակից։ Մնացել և Հին Նախիջևանում գործում Փոքրագործ դպրոցում։ Բացի կենդանացական պարտականներից՝ գրաբարից և նաև քնեասպահությունից, անգլերենից և ֆրանսերենից։

180 Տեր-Զաքարյան Հովհաննես— Վարժապետական եր, բայց անքնդունակ էր դպրոցում։ Ընկերական կապ ունեցել Տերյանների հետ և ապրելու եր շատ հեղինակում էր կրոնական։

181 Բաղդասար Փանոսյանը։

182 Տեր-Մկրտչյան Բաղդասար (և կեղծանունը)— վարժապետական։ Աղուլիսում պահում էր մանրադրամատուն խանութ։ 1876 թ. սկսած նեղ քրիստոնեական խաղաղության մասին նրանք տարան կեղծ։ Հարցրեց հարցը տալը։ Փոխհանգիստ Ազուլիսի խանութը և սկսեցին տպագրել մեծ քանակով առանձին տպրատակել, մեծ ամանակ տան ունենալով Ղափանի

պղնձահանքերում։ Հազիվ 6 տարի այդ ահագին դժոխքը մըներց դրանց ձեռքին։ Բաղդատարը վարձանքից ազատելով իրենից հետո ահագին դժոխքի պարտք։

183 Մարդոս, ԽԸ, 13· «Մարդ ի պատուի էր և ոչ իմաստ», հատուցարկաց անատանց անբանից և նմանանաց նոցաւ։

184 1868 թ. սկզբին։

185 Նման քաքիր չկան վարպետաց Ռուչյանի ձեռագրերի հետ, նրանք դոյութիւն չունին նաև նրա արվեստում։

186 Անհայտ են մեզ Ռուչյանի այդ բանակցութիւնները։

187 Այդ առանձնի ձեռքն անցավ 1877 թ. ռուս-տաճկական պատերազմից հետո։

188 Մեզ անհայտ և զառանցասացողի յիշատատրեց Հակոբի ով լինելը։

189 Ազուլիսի դպրոցի հիմնադրմանը— ինչպես մեզ հայտնի չէ— Ռուչյանը հուշերի կերպ տողեր ունի նկարագրած «Տարագրութիւն», «Պատմութիւն ազգի ու տեղւոյն վերաստեղծման» 1892, № 47։ Դպրոցի վիճակի մասին տեղեկութիւններ և տարիս «Հայկական աշխարհ»-ը (1869, № 4)։ Հարցուռուցքներից Ռուչյանը Ազուլիսում պրպտվել և նաև քաղաքում։ Այդ և վկայում նրա «Ընտրանի» գեղի խմբագրող Ազուլիսից հոդվածը («Հայկական աշխարհ», 1868, № 4—5)։

190 Ամենատրվել, Մարիամն և Կարապետը։

191 Մխայելեանների տոհմը սկսատկան այլ և այլ «տոհմանիներ տեսատեսա տարբ տոհմանիների վերաբերվում էին Աղտարակ, Բյուրական և Մարգահովիտ։

192 Դոլուխանեանց Մարկոս (1838—1921)— Ծնվել և Շուշում, տարրել տեղական քաղաքային դպրոցում։ Թեև չուներ հատուկ երաժշտական կրթութիւն, բայց դաստիարակ հիմնարկներ մրցանակներ ստանձնութիւնների Անդրկովկասում՝ դարձավ հաշտարար դաստիարակ Թիֆլիսում և գասախոսում։ Հետագայում պրպտվել և մի կողմից Թիֆլիսի քաղաքային ինքնավարութեան դործերով, մյուս կողմից՝ տարբ յունվարական դործերով։ Ռուչյանը գնում մինչև 1868 թ. դաստիարակ Դոլուխանեանների հետ։ Հետագայում նրա հարաբերութիւնները շարունակվել են։ Մ. Դոլուխանեանը Ռուչյանի դերակատարական գործունեութեան 40-ամյա հոբելյանը տոնող հանձնաժողովի նախագահն էր (1899)։ «Հուշեր» նվիրված և Մ. Դոլուխանեանին։

193 Կամատրական Բարսեղ Բերդնակի (— 1881) — Սուրմալուի բնիկ։ Ավարտել է Վենետիկում գինվորական դպրոց։ Ուներ զինվորական աստիճան։ Եղել խաժներ զորավարական էր, հետագայում դարձել Բերդնակի զորավար։ Կարող վերցնելուց հետո նրան դարձրին այդ մարզի նահանգապետ տղնտկան։ Իր պարտականութիւնը ուղևորվելիս՝ հրամանատարում Թիֆլիսում ու մեռավ։

194 Տեր-Հովսեփյան Եվկոդիա (1837—1888) — Աշտարակցի, ամուսնուց և Լազարյան ճեմարանից, ուսուցչություն և արել Ներսիսյան և Գուանդզատրյաց (Բջնիի) դպրոցներում։ Վարել է Սիմեոն Քարտմանի պաշտոնը, գնացել է Պոլիս՝ իրրև հրատիրված Գևորգ Դ կաթողիկոսի։ 1878 թվից մինչև մահը սինոդի պրոկուրոր էր։ Հայրը, Սուքիաս ազգան, Ներսես Ե–ի ազատամարտ–պրեմանակիցներից էր։ Մեյրամյան Մարգարեից (Պողոսյանի պապը մոր կողմից) հետո Սուքիաս ազգան և կատարել Ներսես Ե–ի կիպրոս, կարապետ ազգային մերձիմարների կազմածները։ Տեր-Հովսեփյանները Աշտարակում ունեցին շատ բնորոշ մականուն՝ Տզնիք (տես բառից)։ Հմմ. Ե. Թահազիրի վիպաբանական համառոտագիր՝ «Ինչպես–ի Բարսեղ ազգան նուիր ինքը Եվկոդիա Տեր–Հովսեփյանն է։

195 Ամենապատմական— Նշանավոր տուն Աշտարակում։ Զբաղվում էին գերազանցապես մեղվաբուծությամբ։

196 Բյուզանդ Սարգիս, ք. (— 1891)— Աշտարակի Ամենասիրելի բնակիչը տվող քահանա։ Ընդունակ, ճարպիկ, միջոցներին մեծ խորամանկություն չդնող մի անձնավորություն։ «Գյուղական մարդասպանները»–ում Պողոսյանը պատմում է, որ նա իր մեծ հեղինակությունը կարողացել էր վատ խորհրդին մոտ ու գեր տալ մեծ մամուռ մարդկանց մեջ և ստանալու Սարգիս անունը («Մշակ», 1888, № 43)։ Մինչ քահանայանալը, բռնի բնություն, ամիսներ և բնակել ու հենց այդ պատմական դրամագուրկներ ժամանակ կատարել այն անհաջող խարդախություններն ու մաշխատասիրական գործարարություններ, որոնք հետո հիմք են ծառայել Պողոսյանի համար նկարագրելու միխոտան Սարգիսի կենդանի տիպը։ 80–ական թվերին պատասխանատու Կանաչյանների հետ միասին ստանձնել քաղաքամասերում և սկսել Աշտարակում ու մանր կերպ աշխատանքներ հատկացնելու դիմաշորցիներին բաց անելու արբանյակ դերը։ Այս առնչություններով ամենախիտ բարեկամներ և ունեցել Պողոսյանի հետ, երբ այդ ժամանակ Ներսիսյան վիճակում էր։ Իր պրոտեկտորության ազատագրական գործունեությամբ, Սարգիս քահանան առաջ էր. գործիչներ, Լազարյան ճեմարանցիներ գալիս և ձեզ մոտ ու գուք չեք ուզո՞ւմ։ Անհաշտ թշնամի էր Պողոսյանի հետ՝ վերջինիս մերկացումներով համար թե՛ զեղծարարությունների ու թե՛ գաղտնի կոնկրետ աշխատանքի բնագավառում Աշտարակում։ Ծերացած կաշառակեր գործակատարը այս գործառնություններում դեռևս գեներալ գործը գտնել և իր ցայտուն արտահայտությունը այն զգեցիկ պատկերում, երբ 80–ական թվերին գրել է Սարգիս քահանան Պողոսյանին մատնին (պահվում է ՀԱՄՀ–ի Գևոր. Գրատկան քանդակարանում—Նոր ձեռագրեր, № 25)։ Սիրեհատու Սարգիս, գազազած անգութ չարագործությունից, հարթում և մի ամբողջ պատմություն, տալիս իրրև մշակութային, այդինքն՝ Պողոսյանի առհավատարմությունն ու հնազանդությունը, երբ մի յի

նրա նախապատրաստական հաստատություններով՝ ամենակարկառուն տեղով և դրամագլուխներով:

197 Շահազիզյան — կամավորական խումբ — 60-ական թ. թ. հոգատարձու. Աշտարակում: Ծնվել և տանուտեր, դատավոր: Հաճախ խնդրերին միջամուխ լինելու պատճառով սրա հետ և կապված:

198 Դոլգյան Աշխեն (1850—1876)— Գառչյանի քնեին, դպրոցի թաղկի Մարտիրոս Դոլգյանի աղջիկը: Մայրը, Շուշանը, սերում էր Մարտիրոսյան տոհմից: 1869 թվից աշխատում էր Գառչյանի բոց արած առաջին դասարանում, հետագայում՝ Թանգուտյան և Մարիամյան դպրոցներում, ուր հարց լեզվի ու ձեռագրերի ուսուցչուհի էր, այլև վիրակապուհի: 1872 թ. հրավիրվում է Ղզլար, վարժող նաև աշխատում է մինչև 1875 թ.: Այդ ժամանակ նա արդեն հիվանդ էր թոքախտով ու դադարում է դասավանդել վարժուհուհի պատ.: Մի քնչ վոր անտարբեր դեպք ստիպում է նրան թողնել Ղզլարը ու մոր ուղեկցությամբ Գառչյանի ընտանեքին հետ դնալ Հաչտարխան, վարժող նաև մեռնում է: Գառչյանը մեծ սիրով ու հարգանքով է խոսում Աշխենի մասին ու խորը կսկիծով արձանագրում նրա մահը: Վոսկանապետիկ-ը դրել ու դպրոցասեռներից մեկը հենց Աշխենն է եղել. վեպի անունն էլ նրան է պատկանում: Իր ստեղ գործը Գառչյանը նվիրում է Աշխենին՝ ընդարձակ ձոնով ու հիմնադրվածով հանդերձ: Վոսկանապետիկ-ի առնչությամբ Գառչյանը հիշատակում է Աշխենին նաև վիճակահանության յանց հետապատ ելնելում և Ղ. Աղայանին գրած նամակներում:

199 Մարիամը, վոր նուիրական քան քրիստոնեական հասակում վախճանվեց:

200 Գեորգ կամիտիկոսը թիֆլիս է գալիս 1870 թ. մայիսի 1-ին: Կարելի չի բնորոշել, վոր վոստիկանական ոգիներից Գառչյանն առանում է թուղթ կամ միանում մայիս ամսին, կամ ապրիլի վերջերին:

201 Խոսքը Նիկողայոս Տեր-Հովսեփյանին վաճառի է:

201ա. 1870 թ. ամառը:

202 Գեորգ կամիտիկոսը թիֆլիսից ելնելիս է ուղևորվում 1870 թ. սեպտեմբերի 19-ին, մնալով, այդպիսով, թիֆլիսում չորս և կես ամսից ավելի: Կոլերան թիֆլիսում չեղնացել և ոգորում վերջերին ու առանձնապես աստիճանաբար սեպտեմբերի առաջին կեսին:

203 Հատիճո վանքը կամիտիկոսը կնկալ 1872 թ. հունիսի սկզբներին և մնաց այնտեղ մինչև սեպտեմբերի 16-ը: Գառչյանը սխալվում է, ասելով՝ հինսունյակ 1872 թվից. հինսունյակը վոչ թե 1872 թ. է, այլ 1871 թ.:

204 Ալեքսանդրապոլի ուսուցչական խմբի մեջ եղել այդ ժամանակ Ղ. Աղայանը, բժ. Գ. Հովհաննիսյանը (Գարեգինյանը), Ս. Բեզիանյանը, Ավ. Ծերենցյանը, Մատոսկյանը և ուրիշները:

205 Տեր-Հովհաննիսյան Գաբրիել, բժ. (1837—1920)— Հայո-

նե յև պերսոնաժներին Թումբերունի մոնոլոգով։ Մեվիլ և Ղազարոսով, ստորև ներքոհիշյալ պարագում։ Հերթական և «Ձեր-Մարդիս» անուամարտ կերկի, որ տպվել և «Հյուսիսափայլ»-ում և առանձին Մ. Նալբանդյանի թարգմ. դնահատականին «Սա և Վարդիվարի»-ի քննադատության մեջ։ Գրաքննության թերևս կրճատել և պերսոնաժների դասակարգի, շատ տեղերում հեռացրել, նկատողություններ դրել։ Աշխատակցել և «Փորձ»-ին, «Արձագանք»-ին, «Լրագրատու»-ին, «Նոր Դարա»-ին և այլ պարբերականներին։

206 Կատանյան Հովսեփ, ք. (1826—1890) — Ազգեցիկ հոդեր Ալեքսանդրապոլում։ Առատորեն, հոգատարությամբ և տեսուչ տեղական դպրոցներում։ Մեծ հանգրվում ուներ նաև ԼՂմխանձուում։ Ղ. Ագայանը պատմում և իր հուշերում, որ Կատանյանը, լինելով տեղի ազնվատոհմիկներից, իր տան մեջ էր տալ Ալեքսանդրապոլի ամրոցի պաշտոնյաների շատ կարևոր կտրտումներ հարցեր։

207 Մանկունի Վահրամ, արքեպ.— Գնդրվել սերբերեն։ Հայտնի իրավաբան։ Իր հուշերում Ագայանը շատ հետաքրքիր նկարագրում տրած։

208 Հովնաթարթ 1-ին։

209 «Մշակ»-ին, 1872 թ. Պատշաճ աշխատակցել և Պահլավունի կեցվածքով։ Նրան և պատկանում «Նամականիներ Ներկա Շրջից» (№№ 1, 8, 10, 14, 17, 26, 44)։ Թե ինչպես եղին կապվում այդ նամականիները՝ տես 255-րդ ծանոթագրությունը։

210 «Հայկական աշխարհ»-ում Գ. Արծրունին, սկսած 1867 թ. մինչև 1871 թ. գրել և մոշ մի քանի, այլ բազմաթիվ հոդվածներ։ Իրեն հրապարակախոս Արծրունին կոմսիել և հենց այս առթիվ կիվերում։ Ինչ դիտարկվում և նրա առաջին հոդվածին, որ այս տեղ չի և տեսել 1865 թ. «Մեղու Հայաստանի» լրագրում (№№ 13 և 14) և ունի «Ինականի գիտությունների նշանակությունը պատմության մեջ» վերնագիրը։ «Մեղու»-ին Արծրունին հետագայում էլ աշխատակցել և, ու առանձնապես գնահատի՝ «Մշակ»-ի հրապարակախոսությունը նրանց, ապա և՝ 1871 թ., գերբ նրան և «Հայկական աշխարհ»-ի խմբագրել թ. Առանձնահատկ հոդվածներ տպագրել եղին։

211 «Մշակ»-ի հայտարարությունը լուրը և տեսել մոշ մի 1869 թ., այլ 1871 թ. վերջերին։

212 Այս պատասխանությունը պատկանում և Գ. Արծրունուն (տես՝ «Մշակ», 1879, № 205, Տաճիճու «Հայ գիտնականների հոդվածը)։

213 «Մշակ»-ի հայտարարության չեղուն, իրոք, շատ անհարթ եր (գնդրվ. 1872 թվին, հունվարի սկսեց կանգնի հրապարակախոսի պրակտիկան և քաղաքական «Մշակ» շաբաթաթերթի հետագա պրոգրամատոր և այլն)։ Հայերեն չեմանալու իր մի-

րին Աբծրունին կարողացավ լրացնել միայն ժամանակի բնթացքում։

214 «Քնարուհիների» մեծ վոգևորության մասին պատմում են նաև Բաֆֆին («Մշակ», 1879, № 205, «Հայ յերիտասարդության հոդվածում) և Գ. Զմշկյանը («Արձագանք», 1890, № 9, «Քուրդիկ հիշողության» հոդվածում)։

215 Համեմատիր Գ. Աբծրունու և Գ. Զմշկյանի բանակռվիը «Մշակ»-ի սկզբնավորության մասին (տես՝ 254 և 255-րդ ծանոթագրությունները), վորտեղ խոսվում է նաև «Համբարձյանների» մասին։ Պատշանն ու Զմշկյանը, ըստ յերևույթին, իրար վացի յին։

216 Սրանց մեջ ամենանշանավորը Սանահնցիների Աբծրունին եր, վոր գործակից «Մեղու Հայաստանի»-ի հրատարակիչներից և Աբծրունու հակառակորդը։

217 Իզմայիլյան Գաղրս (1852—1895) — Ծնվել և ճեմարանում, ավարտել և Քիֆլիսի գիմնազիան, ավարտել Պետերբուրգի համալսարանում։ Հիմնել և Քիֆլիսում Իմանալի գրադարանը։ «Մշակ»-ի առաջին աշխատակիցներից, վարում եր «տրուսքին տեսության» բաժինը։ 1873 թ. գնացել Փարիզ՝ ուշտեղից եր աշխատակցում նույն լրագրին։ Փարիզից հրավիրվից Քիֆլիսի քաղաքային վարչության քարտուղար։ Կարճով իր կյանքը հայ մամուլի հետ՝ աշխատակցում եր «Տեղ. Вестник» և «Новое Обозрение» լրագրերին։ 1894 թ. ընտրվից Քիֆլիսի քաղաքագլուխ։

218 Գալստանյան Սամվելաշեն (— 1889)— Ռումինահայ. ավարտել և Փարիզի Մուրատյան դպրոցում։ Ուսուցիչ և յեղել Բեսդոսխոյում, Նոր-Նախիջևանում (վորտեղից նրան հետացրել են, նահանգապետի պահանջությամբ, Մարխպանները), Ներսիսյան դպրոցում, ապա 1881 թվից՝ Գևորգյան ճեմարանում։ Ամանել և Ֆրանսերեն, հայոց պրակտիկություն և պատմություն։ Հայտնի յեն նրա «Գրականության պատմությունը» (անավարտ), աշխարհագրական «Ներածականությունը» և «Հայոց պատմությունը»։ Աշխատակցել և «Մուսայ ազգասիրաց», «Մշակ»-ին՝ նրա սկզբնավորության ժամանակ, ապա՝ «Փորձ»-ին։

219 Սիմոնյան Գևորգ (1830—1911)— 60-ական թվերի ազգային-պահպանողական հրատարակիչներից։ Սովորել և Լազարյան ճեմարանում, ավարտել և Դորպատի համալսարանը։ Ճեղել և ուսուցիչ և տնտես Ներսիսյան դպրոցում։ 1863—1886 թ. թ. խմբագրել և «Մեղու Հայաստանի»-ն։

220 «Հյուսիսափայլ» (1858—64) ամսագիր, հիմնադրեցին Սո. Նազարյանը և Մ. Նալբանդյանը։

221 «Ծովազարդ» (1858—62)— Կղերական ռեակցիոն տրգան։ Խմբագիր՝ Մաթը Մանրյան։

222 «Ռուսնակ Հայոց աշխարհին» — տես՝ 54-րդ ծանոթագրությունը։

223 «Հայկական աշխարհ» (1864—71, 1874—79) — Խմբագիր՝

Ս. Մանվելեան։ Իր գործերեն վերջին չորեքշաբթի գործադրել հանգուցեալ երկրագործական ժողովը։ Այս առաւոտեան «Հայկական աշխարհի նուագիչ անունը կրել է, բայց ամառուայ ու Պոլսեանը նրան «Հայոց աշխարհի նուագիչ անունը եւս տուել։

224 «Գործունեայ (1866)— Ամսագիր, խմբագիրը՝ Սո. Ք. Մանուկեանց։

225 «Վանեցուհի» (1866—67)— Շաբաթաթերթ, խմբագիրը՝ Գ. Տէր-Ազիքեանցեան։

226 «Մուրացոյ ազգասէր» (1855—65) — Երկերեսան ժողովածու, խմբագիրը՝ Գ. ի. Ալեպպոմակիէ։

227 «Որոշեցինք առաջին չորեքշաբթի հասարակութեան ու նորանոր ծանօթագրութիւններու, «Մշակ»-ի սկզբնաւորութիւնը վերարձեալ յոյժ խոչընդոտեալ առաջնում են ամենէն ընդարձակ լուսաբանութիւնն։ Ինչ վերաբերում է «Քննութեանցը անձնասիրական «Մշակ»-ին, ապա այն, հասկանալին, անոնք չեն ունեցել լրագրին գործիչ հնոց առաջին տարիա ընթացքում, այն է՝ 1872 թ. վերջին։ Ամէնուրդ չենք համարում մեր բերել ազատող Գ. Արծրունու խոսքերը Պոլսեանի աշխատակցութեան մասին «Մշակ»-ին. «Պոլսեանց «Մշակ»-ը առաջին տարիներուն, իրաւ, աշխատակցում էր «Մշակ»-ին, բայց երբեք «Մշակ»-ի մէջ վրան ընդհանուր գործ չեղած չէ, երբեք չեր եղ համակրում «Մշակ»-ի ուղղութեան, երբեք մեր գաղափարակից չէ եղած ։ և մինչև քննադատութեան կերպով էր վերաբերում դէպի «Մշակ»-ի հայտնած գաղափարները։ «Մշակ», 1889, Գ. Արծրունու հոդուածը «Մուրճ»-ի առաջին համարի մասին, № 5)։

228 Պոլսեանի բացատրական վերաբերմունքը մասին դէպի Ռաֆֆու առնչութիւնները տես՝ Ա. Աբրահամեանի հոդուածը «Պատմա-բանասիրական ժողովածու մէջ, 1937, № 3։

229 Արեւելեան Հարցերի դարը — Ցուցիչի համարատուութեան քննութիւն։ Վենիզելոս և Լոյտ Ջորջ դիւցազներ, սկզբնական ուսումնական առաջնորդ և Ներքին գործոց։

230 Կարդալ և պատահիլ, որ այդ գնահատութիւնը դարձ. Ամենայն Ցուցիչի ուղղակի հետաքրքրական հրատարակութիւնն հոդուածներ եր, որ կուտա տեսակ այդ ժամանակներու «Մշակ»-ի կեանքում — 1872, № 29։

231 Այդ համարը մեզ չի հասել։

232 Աշխեն Դոլդեանը Ղզլար է տեղափոխվել 1872 թ.։ Պոլսեանը, քնատնիքով հանդերձ, Ղզլար գնում է հաստատուելու 1873 թ.։

233 Պոլսեանի այս հարցաքարքրութիւնները աչքաքաշ եղ չեն համարատուած։ 1875 թ. վերջին, այն է՝ դեկտեմբերի 27-ին, Հաշտաբարեանից գրած իր մի նամակից Ռ. Պատկանեանին, հարցնում է գաղտնում, որ նա չարունակում է փոստ-տոմսով արտասահման գնալու միտքը նաև այդ ժամանակ։ Մարտին 1876 թ. մարտի 22-ից գրած նամակից տեղեկանում ենք. Պատկանեան, անհետաքրքրութիւն գաղտնում, որ Պոլսեանը այս ուղղութեամբ այլեւս

վրան հուշատ չի տարածում (տես՝ այս ժողովածուի Պարոյանի նամակների բաժինը)։

234 Պարոյանը Ղզլարից Հաշտարխան է տեղափոխվում 1874 թ. աշնանը։

235 Աչխեն Դոլդյանը իր մոր հետ մեկնում է Ղզլարից Հաշտարխան և տեղափոխվում 1875 թ.։

236 1876 թվին։

237 1876 թ. սեպտեմբերի 18-ին։

238 Նորայր առնելով։ Մեսրոպ Աչխենի մահվանից յոթերորդ օրը հետո— 1876 թ. նոյեմբերին։

239 «Փորձ» (1876—81)— Ամսագիր։ Խմբագիրը՝ Արշար Հովհաննիսյան։

240 Արշար Հովհաննիսյանի նամակը մեզ չի հասել։ Պարոյանը հավանորեն տարացել է այն կամ 1876 թ. սկզբին կամ 1875 թ. վերջին։

241 «Կովկաժագիտ»-ը Պարոյանի առաջին մեծ վեպն է «Սոս և Վարդիթեր»-ից հետո։ Կարելի չի բնորոշել, որ իր այդ գործը Պարոյանը սկսել և գրել Արշար Հովհաննիսյանի նամակին առնչություն, հետևապես 1876 թ. սկզբին կամ 1875 թ. վերջին։ 1876 թ. օգոստոսի 23-ից Պարոյանի գրած նամակից Ղ. Աղայանին, հայտնի չի դառնում, որ այդ ժամանակ հեղինակն արդեն տպագրում էր իր գործը։

Ինձու՝ Աչխեն Դոլդյանի ու նամանուշանց իր 15 ամսական նորայրի մահվանից հետո (առաջինը մեռավ 1876 թ. սեպտեմբերին, յոթերորդը՝ նոյեմբերին) Պարոյանը մի ուժասահման գործ աշխատել «Կովկաժագիտի» վրա (տես՝ «Կովկաժագիտի» առաձին տ. հրատարակությունը— Թիֆլիս, 1878, էջ ը—գ)։ Սակայն, 1877 թ. մարտի 7-ից Պարոյանի գրած չափազանց հետաքրքիր նամակից մեկնում է Ղ. Աղայանին, կռվում է, որ Պարոյանը մեկ սկսել և իր աշխատանքները «Կովկաժագիտի» շուրջը։ (Տես՝ այս ժողովածուի Պարոյանի նամակների բաժինը)։

«Կովկաժագիտի»-ը «Փորձ»-ում սկսել է լույս տեսնել Պարոյանի այս նամակից վեց ամսից ավելի հետո, այն է՝ 1877 թ. վերջին ու ավարտվել 1878 թ. (տես՝ «Փորձ», 1877—78, №№ 2—4)։ Չի պահպանվել «Կովկաժագիտի» վոչ սևագիրը և վոչ էլ մաքրագիրը։ Առանձին հրատարակվել և առաջին անգամ 1878 թ. (տպատառատ. «Փորձ»-ից), յերկրորդ անգամ՝ 1897 թ.։

242 Այս խնդիրն արծարծվել է 1875 թ.։ Այդ թվի սեպտեմբեր— հոկտեմբեր ամիսներին Պարոյանը գնում է Թիֆլիս և ընկերանում՝ դիմնադիրներում հարյուր յերկրի ուսուցչի դիպլոմ ձեռք բերելու համար, բայց, ըստ յերևույթին, անհաջող։ Հետագայում Պարոյանը վերադառնում է այդ դիպլոմը ձեռք բերել Ք. Պատկանյանից՝ Ռ. Պատկանյանի միջոցով (տես՝ այս ժողովածուի Պարոյանի նամակների բաժնի 1876 թ. մարտի 22-ից գրած նամակը Ռ. Պատկանյանին)։

«Ինքնակենսագրության» մեջ մեզ միայն է, որ պահպանվել Գուշյանը դաս չունենալով, իսկ առաջին՝ ոչ Գ. Պատկան յանից միայն մեջ— այդ մեզ հայտնի չէ: Հաշտարարությունը Գուշյանի չարքաշ կյանքի ամենատաքուր էջերից մեկն է:

243 *Կարելի չի ենթադրել, որ Հաշտարարությունը Գուշյանը թողնում է 1877 թ. ամռանը:*

Մեր մի նամակից Հաշտարարության Գուշյանի և նրան շրջապատողների մասին՝ առաջանում հետևյալ պատասխանները. «Գուշյանը յոգով է Աստրախանում 70-ական թվականների վերջերը և ունեցել ազատել. ձերբազատվելուց պատճառ է եղել, որ երբեմն Գուշյանի աշակերտներն են, իսկ դրանցից նրա պատասխանատվության յոգով է Աստրախանում յուսահատության. նա շատ եմ աշխատել գտնել Աստրախանում գտնել մեկ հատ նրա յուսահատությունից, բայց մինչև որ գնա չեմ կարողացել գտնել...: Ազատվելուց հայտնի հարուստ եր, ապահով և պատվով թատրոնական գործով: Աստրախանի ուսանող գրամատիկական ընկերության նա էլ պետական (անհատական մասը): Ձերբազատ. Բուրջայան յոգով յոգով, հարուստ գտնվելուց, բայց բայց կրթված էր, հայտնի յոգ Աստրախանում երբեմն յուսահատ և մեծ ազդեցություն էին մեզ մեր թատրոնական գործին... Ձերբազատ Գրանիչյանի և Ռոստոմյանը— վաճառականներ էին յոգով. մեռան Ամենատաքուր էին մի քիչ կարգացող և իր ժամանակի հետաքրքրություններից և յոգով:

244 *Բարսեղյան Հովհաննես (— 1889)— Ակնարկ պատմության: Իր կյանքի մեծ մասը անց և կատարել Ախալքալաքում, որտեղ ապրելակերպի ընթացքում մասնակցել և տեղի հասարակական-գաղափարական, քաղաքական և այլ գործերին: Մի քանի անգամ տարել և գնացուցանել պատիժներ: Ձերբազատվելուց հետո Բարսեղյանը շրջանառում հետազոտել ու հավաքել և հետաքրքրություններ և արձանագրություններ, որոնցից մեծ մեծ Մարգիս Զաքարյանի «Ճանապարհորդության քրիստոսի մեջ: Սկսել և ու հրատարակել գրականություններ: 1879 թ. սկզբին Բարսեղյանը տպել և Գուշյանին՝ մեկտեղ հրատարակ յոգով մասնակցել, իսկ 1880 թ. առանձին գրքով հրատարակել «Հայոց խնդիրքը»: Բարսեղյանը հետ Գուշյանը մասնակցել և Աստրախանում, 1856—58 թթ.: Այդ տարիներին Աստրախանի գործառնական Գաղտնի Մարգիս եր (Մեյեր), իսկ Բարսեղյանը նրա մարդկային էր: «Մեր քաղաքական» գործից անկախ Աշտարակից և չարունակից մինչև Հովհաննեսի մահը — տես և Գուշյանը «Հաշիվներ»-ում (էջ 193):*

245 *«Հայոց խնդիրքը»-ը բաղկ և տեսել «Փորձ»-ում — 1879, №№ 3—8, առաջ առանձին՝ 1880 թ.: Հովհաննես Բարսեղյանի նամակից մասին տես մեկ առանձին հրատարակություններ, էջ 6:*

246 *Գասպարյան Հովհաննես, բժ. (1837—1918) — Մեկել և*

Եուշում, սովորել Քիֆլիսի գիմնազիայում, ավարտել Մոսկվայի համալսարանի բժշկական ֆակուլտետը 1859 թ.։ Կատարելագործվել և գիտական աշխատանքներ կատարել Մոսկվայում։ 1871 թ. հաստատվել և Քիֆլիսում և դրսից գործել պետական պրակտիկայով։ Կապված և յեղել շատ հասարակական գործիչների հետ։ Մշակական։ Ըստ յերևույթին մոտ և յեղել Գուշյանին հետ։ ՀՅՄՀ Գրական քանգարանում պահվում և «Հուշերիներ»-ի վատահրատ մի որինակ, որի վրա ինքն ասատրով ստորագրած և «Վերադարձ բժշկապետ Հ. Գասպարյանցին յուրային գրացմամբ՝ հեղինակից։

247 Գուշյանը նշանակվեց քիմիական վերտուծչի գործական և գործակից։ Կոնգրեսը տրված և 1879 թ. սպրիլի 28-ին, № 179 («Արարատ», 1879, № 6, եջ 277)։

248 «Փորձ»-ում տպագրվել են Գուշյանի յերեք խոշոր գործերը. «Ոսկածաղիկ»— 1877—78 թ. թ., «Հացի խնդիր» — 1879 թ. և «Շահին» — 1880—81 թ. թ.։

249 «Արձագանք» (1882—98) — Սկզբում . շաբաթաթերթ, հետագայում՝ յերկօրյա քերթ։ Խմբագիր՝ Արզար Հովհաննիսյան։

Ո Ր Ա Գ Ի Ր

250 Տես Ղ. Ալպոյանի «Գրքերգ Արծրունու» գրախոսական գործունեության վոլին հոդվածը, «Աղբյուր», 1890, № 3։ Ինչպես արտոնչ, այնպես և հետագա տողերում Գուշյանին իրավացի չի Ալպոյանի նկատմամբ։

251 Գուշյանի հոբելյանի խնդիրը Ալպոյանը զարթնցրել և վոչ քիչ մի տարբի, այլ յերկու տարի առաջ, 1888 թ. «Աղբյուր»-ի տպատառ-անպատեմքերքյան գրքում (№ 8—9), «Մուշ և Վարդքերք»-ի քննադատության նվիրված իր հոդվածի վերջում։

252 «Նոր-Դար»-ի 1888 թ. անպատեմքերի 1-ի համարում (№ 144) Պալանդոպոյանը հատուկ առաջնորդող և նվիրել Գուշյանի հոբելյանին։

253 Մինչ «Մշակ»-ի սկզբնավորության մասին տեղի ունեցած, Գուշյանի համար անախորժ, բանավեճը (այդ մասին տես հետևյալ ծանոթագրությունները), Գուշյանի մասին «Արձագանք»-ում 1889 թ. գրել են յերկու անձնավորություններ — Գ. Ճենգիքարյանը և Երվանդազունին (Շ), վորոնցից առաջինը գրական և արտահայտվել (տես Գ. Ճենգիքարյանի հոդվածները Գուշյանի հոբելյանի մասին— № 8, ապա նաև «Ճնեցեր»-ի մասին — №№ 26, 27 և 28), յերկրորդը՝ խիստ քաղաքական (տես՝ Երվանդազունի գրախոսությունը «Ճնեցեր»-ի մասին— №№ 24 և 25, և «Մի կտոր հանած իմ տպերս» պատմական աշխատասիրությունից հատվածի մասին— № 47)։ Գուշյանը գուցե և նկատի ունի Երվանդազունի հոդվածները։

254 Գ. Ջանչյան «Ռուսական հիշատակներ» — «Արձագանք», 1890, № 9, 22 սեպտեմբեր:

255 «Նոր նամակ Գևորգ Ջանչյանից» հոդվածում — «Մշակ», 1890, № 45, 24 սեպտեմբեր (Ջանչյանի հիշատակությունները չուտա տեղեկությունների համար):

256 Հոդվածը վերնագրված է. «Մշակի գրաքննության պատմության համար» — «Մշակ», 1889, № 149:

257 Հարուստ գյուղացի Խաչատուր— Մանկամարդ և պրակտիկա: Մահից և թեքիրտաման, ապրելիս Ներսիսյան գպրոցում, մանկամարդական բարեգործության կրքոտ գործիչ, Գևորգ Պետրոսյանի: Ձեռնարկ ապրիլներ բնավորության և կեցվածք Ներսիսյան գպրոցում, ապահովելով հարյուր գյուղ, պատմական, հոգեբանական, վերաբերմունք և այլ առարկաներ: Իսպես «Արձագանք»-ին սկսում մասնակցելուց, աշխատակցել և «Լուսաբեր»-ին, «Նոր դպրոց»-ին, «Տարազ»-ին, «Ազգագրական հանդես»-ին և այլ պարբերականներին՝ գիտելիքով այդ ճյուղերի մեջ մանկամարդական և բանասիրական հոդվածներ: Ունեի մի շարք առանձին հրատարակված գրքեր: Մահից և 1863 թ., ախտահարվել 1928 թ. (?):

258 Արձագանքական և Պռոշյանի գրածը չուտա անուն մի բնագիտական վերնագրի ատկ— «Նկարներ Պ. Պռոշյանի կենսագրական հանգույց— ու բանաստեղծ գիտեն մասին (Արձագանք, 1890, № 10, 29 սեպտեմբեր):

259 Ինչպես այդ նամակներ և հետագա հարաբերություններ, Պռոշյանը բնորոշում է Արտաշ Հովհաննիսյանին ուղղագրական սխալներով:

260 Ռուսական գաղութում ծնվելով, դժբախտաբար, նոր չեր Պռոշյանի համար: Այդ մասին խոսում է Ն. Պատկանյանը (Մուշեղին) իր «Ուխտատեղի» նամակներում — «Արձագանք», 1887, № 29:

Ռուսական ձեռնարկությունն և ակնարկում նաև Արտաշ Հովհաննիսյանը՝ էջերգակնատրության մեջ քեզ առած բնորոշ նամակում: Պարզ է, որ նյութական աշխատանքներ սոսկ ստիպում էին այդ հարկին, որ իր ժամանակ չէր ցանկանում ուրիշ բանի համար Ներսես Աշտարակեցու ձեռքից («Հուշիկներ», էջ 134), որ կրկնակի ժամանակ ընթացքում հարմարվել և ընկերացել ու միջավայրին նրան իր պրոյեկտներում — սրտի ձգտել քաղաքացիներ:

261 Ա. Հովհաննիսյանի՝ Գ. Արծրունուն (վերջինիս հոդվածներ տրբ, մասին 6-ին) ուղղած նամակից բերում ենք մեկ հատված կարևոր հատվածը — «Արձագանք», 1890, № 11:

«Մաքսիմի պրոբլեմներ», որոնք հարկ էին ունեցին, պրակտիկական էր, Գաման-Քաղաքացի, Սունդուկյանցի, Հարությունյանցի և քանի մի այլոց գործունեությունները, որոնց հարկ էին ունեցին, պրակտիկան և, Հ. Ալիշանի 50-ամյակը,

վոր մայիսի 13-ին պետք է տոնվի, պրակտիկան է, Գուշյանցի հոբելյանը, վոր յերբեք չի տոնվել, պրակտիկան է, իսկ գուք պրակտիկայի վոչ մի ճյուղ չեք կշռել, բուն պրակտիկան ատպարեզում վոչինչ չեք արտադրել: Ձեր գործունեությունը կարող է բացատրվել հրապարակախոսական անունը կրելը:

262 Ներսիսյան դպրոցում Գուշյանը գասավանդել է սկսած 1887 թվից մինչև 1898 թ.:

263 Գուշյանը գուցե ինկատի ունի «Արձագանք»-ի մի կարևոր հոդված «Ազգ»-ում— 1892, № 146:

264 Մեզ համար պարզ չի, թե ինչ նպատակով և Գուշյանը «արտասահմանյան մամուլ» հոդվածը Հոնանդյանից: Մյուս կողմից, վորքան մեզ հայտնի չի, նրա հոդվածը հետևանք չի ունեցել:

265 1892 թ. սեպտեմբերի 19-ին:

266 Մկրտչյան Գարբիել (— 1902) — Մանկավարժ և գրականագետ: Ավարտել է Թիֆլիսի ատաչին գիմնազիան, սովորել Գազանի և Կիևի համալսարանի բժշկական ֆակուլտետում, բայց յերբեք կուրսից գուրս չեկել: Ուսուցիչ եր Ներսիսյան դպրոցում: Իր կնոջ, Նատալիա Տեր-Մարկոսյանի հետ մասնակից հրատարակչությանը: Աշխատակցել և «Ազբյուր»-ին (ընդհատումներով):

267 Գալանթարյան Աբգարանդը (1855—1913) — «Մշակ»-ի համատիպը 1893 թ. մինչև իր կյանքի վերջը: Վերին ազդուցիկ, «ինքնակենսագրությունների» մեջ հիշատակվող Հայրապետ Գալանթարյանի վորդին: Սկզբնական ուսումն ստացել և իր հոր դպրոցում: Գրչությամբ՝ գյուղատնտես:

268 № 147, սեպտեմբերի 24: Նախորդ համարը լույս է տեսել սեպտեմբերի 19-ին:

269 Արծրունի Աճեղեան (1847—1898)— Գրիգոր Արծրունու հրատարակչությունը: Ծնվել է Ախալցխայում, Ախալցխայի թեմական դպրոցի սրոֆեսոր: Աշխատակցել և «Մշակ»-ին:

270 Մարտիրոս Մելիք-Ազատյանը, իր հերթին, «Մշակ»-ում հրատարակեց Աճեղեան Արծրունուն: Վերջինս, շահագործելով Գեղամանիայից Թիֆլիս, մինչև իր կյանքի վերջը անուշով միայն ցրտով հրատարակիչ:

271 Մելքիսեդեկ արքեպ. Մուրադյանը (Գարեգին Մուրադյան) 1885 թ. ապրիլի 21-ին ընտրվեց կաթողիկոս՝ առաջին քահանայապետ, յերկրորդ քահանայապետն եր Մակար արքեպ.-ը: Նույն թվի հունիսի 18-ին Ալեքսանդր III-ը հաստատեց Մակարին:

272 Գասնակերյան Գրիգոր, արքեպ. (1832—1910)— Վարդապետ, սովորել և ժառանգավորաց դպրոցում, քահանայական յերաժշտության մասնագետ եր: Վարել և մի շարք պատասխանատու յեկեղեցական պաշտոններ:

273 Nemo ante mortem beatus— վոչ վոք մահից առաջ յերջանիկ չի:

274 Այս վտանգը Աբգար Հովհաննիսյանը անխուսափելի և զգու-

յատնելը մտքումը (տես՝ նոյնտեղ հոդվածն «Աբեսաղոմեր»-ում, 1892, № 152):

275 Տես՝ «Նոր-Դար», 1892, № 206:

276 Նաև «Մշակ»-ի (1892, № 148) պատճենի մեջ հոդվածը չկայ 275-ի:

277 «Մշակ», 1882, № 227:

278 Մելքոնեան Աբեսաղոմ, յայտ. (1844—1906)— Մտել և ընդմիջումներ տաղանդաւոր դպրոցում: 1863—65 թ. թ. կատարելագործել և իր տաղանդը Մոսկուայում: 1874—76 թ. թ. Վեներայում հետաքրքրուել գեղով և պատմութեան ուսումով: 1876—81 թ. թ. գեղով և Նապատայի թեմի կառավարիչ, իսկ 1883—89 թ. թ. վարժապետ և խմբերգիչների թեմի տաղնապետ:

Մրցման ժամը 1895 թուից մինչև իր կյանքի վերջը հաստատապես տաղանդաւոր էր: Ունէր տպագրած ուսումնասիրութիւններ: Մշակուհին:

279 Մելիքեանցեան Մարկոս, ք. (— 1894) — Մանկահասակ: Գնացել և ուսուցիչ և անուշ Աբեքսանդրապոլը, Գերեանեի թեմական և նեղսիրտ դպրոցներում: Հաշմանդամութեան հետ՝ հիւանդութեան մեծ ներգործութիւն: Մտել և նեղսիրտ դպրոցում, ապրուստի ծանր կացութեան պատճառով թողել մանկահասակ դպրոց (1870): Մշակուհին: Ունէր մի շարք հոդուածներ քաղաքական բովանդակութեամբ:

280 Մատենագիր, ԻԱ, 13:

281 Նազարեան Հովհաննէս, տարկ. (— 1912)— Հետագայում ընտանեկան ք. Նազարեան, «Ընտիր հատուածներ»-ի հեղինակը: Մտել և թեմիարան, ապրուստի նեղսիրտ դպրոցը: 1901 թուից՝ Մոսկուայի հայոց եկեղեցու քահանայ:

282 Աբեղեանեան Գեղամեան (1804—1877) — Գ. Աբեղեանեան հայրը. գեներալ: Մանուկութիւն և 1826—28 թ. թ. պատերազմները: Գնացել և Թիֆլիսի քաղաքացիութիւն:

283 Մարտիրոս Մ.— Աղամալեանեան գեղարուեստը, Աբեքսանդրը, տեղ գեղատեսիլ կարողացողով տիրհիշել, որը իր գեղարուեստից մեկը, իրուք, քաղաքում և գնել Ալեքսանդրի զեղեցկանուհուներ:

284 Հ. Թումանեանեան ազգ. ժողովածուները անհատ են: Պատչաներ, կարծեաց, ամառոյր և գնել մեկ-մեկ ուղեւ, բայց ամառոյել և: Բացի ազգ, Հ. Թումանեանեան գրքեր և գնել նեղսիրտ դպրոցի մոտ քիչ գեղերով, ազգ չարտարել գաղափարից: Կարելի չէ ենթադրել, որ ազգ ամբողջում գեղած հեղինակը Հ. Թումանեանեան նկատմամբ մոտ քիչ անձնական մտաց վերաբերմունքի հետևանք և գեղի բանաստեղծը, ազգ բացատրվում և Պատչաներ հոգի գրքերի բնորոշումներ: Հանրահայտ են Պատչաներ և Թումանեանեան բանաստեղծութիւնների 90-ական և 900-ական թվերին:

Բացի բանաստեղծութիւններ գրելուց, Հ. Թումանեանեան Աբեքսանդրում քաղաքական գործունեութիւն գրել և գաղափարախոսների և գաղափ-

նրբին քանակի ցուցակագրություններ։ Արժրունու հոգեբանին նվիրված նրբագրություններ կազել և հրատարակ և այլն։

285 Գևորգյան Ավետիք (1849—1916)— Մանկավարժ, պրոֆ, քաղաքագետ։ Մշակական։ Սովորել և Ալեքսանդրապոլում, ապրել նախ՝ Մուրատ-Խանչելյան դպրոցում, ապա Վենետիկում։ Պաշտոնավարել և Ալեքսանդրապոլի Արդուքյան, ապա Ներսիսյան և այլ դպրոցներում։ Եղել ժամանակ կազել և Բարեգործական Ընկերության քարտուղար։ Մասնակցել և Նաև սխեմագրում։ Գրել և բանասիրական ուսումնասիրություններ, քաղաքագետներ և «Հայրենյաց»-ը։

286 Ագաթոնյան Ավետիք (1857—1911)— Վերին ազգությունից, բնագիտական ուսումնասիրություններ մեջ հիշատակված Հայրապետ Ագաթոնյանի եղբայր։ Սովորել և նախ Հայրապետ Գալանթարյանի դպրոցում, ապա Գոշյանի և Ռ. Զաքարյանի մոտ, որոնք, իր խոսքով, շատ ազդեցություն են թողել։ 1876 թ. ավարտել և Թիֆլիսում ուսուցչական դպրոցը, 1882 թ. Սերաստիայի համալսարանի պետական գիտությունների ֆակուլտետը։ Ներսիսյան դպրոցում կազել և ընդհանուր պատմություն ուսուցիչ։ Ունի մի շարք մանանասիրական աշխատություններ—Անդրկովկասի պետական գրադարանների ուսումնական վիճակին վերաբերող և այլն։ Զբաղվել և Թարգմանելու «Կատեխատ»-ը։ Նրա կյանքի ամենամեծ գործը «Մուրճ»-ի հիմնադրումն և և իմաստագրությունը 12 տարվա ընթացքում։ Քնում այն բացատրական բնույթ թարգմանելը, որը հնամոտ տողերում տալիս և Գոշյանը իր աշակերտին, աշխատանքներով «Մուրճ»-ի հետ նաև կապված և եղել ամենատեսակ կապերով։ «Մուրճ»-ումն են տպագրվել Շիրազերը», «Ինդիան», «Հունական» և մի շարք այլ գործեր։ Ինչ վերաբերում և Ագաթոնյանին, ապա 1899 թվին, Գոշյանի հոգեբյանին տրը, նա ամեն իր ուշադրի ստեղծագործությունն հետաքրքրվել և ուշադրությունը դարձնել այնտեղ, որտեղ կապում իր Գոշյանին հայ հասարակական կյանքի և ժողովրդական կենդանի շարժման հետ։ Այդ ուղղությամբ ամենակարևոր նրա ստեղծագործություններ հրատարակ և անտիպ մնացած։

287 «Մշակի մասին... անդրադառնալու պետք չունենք մանրամասն կանգ առնել այդ ժամանակ, երբ այդ թերթն հանդիսանում կուսակցություն, այն և՝ «Մշակ»-ը լրագրի գաղափարների պաշտպանությունը բավականացնում և այդ ժամանակ իր և կերպ այդ ամենի ապացուցելը և անգամ այդ խնդրի մասին խոսելը գործնական ձանձրացնում։ Միևնույն այդ պատճառով «Մշակ»-ը խիստ քիչ առիթ և տալիս կուսակցության և միևնույն այդ պատճառով «Մշակ»-ի նշանակությունը պատմական եր։... «Մշակ»-ի անկման նշանները սկսեցին կերևան դեռ շատ հրատարակության սկզբից տարին 4—5 տարի հետո։... Պատճառները ժամանակից դեռ տալին «Մշակ»-ի հետաքրքրությունը պահպանելից չնորհիվ Թաղիադեի։... Այդ ժամանակից տրվին «առաջնորդող» սկսեց գնալ մի խիստ լրագրի անկման իրր ապացույց, մեղավորներով խնդրացի և իմաստասեր հրատարակություններ տալին

նախկին անվանակոչ մատենշղթի պրակում մտքերից զուրկ լինելը, նորա զորը մատենքի անանկությունը» (Ալ. Արտախանյան— «Մուրճ ամսագրքը մտքերս հատարտական պրպտող», «Մուրճ», 1889, № 1):

288 Տես՝ «Մշակ», 1889, № № 4—5, մտքանկ Գ. Արծրունեն քննադատության և «Մուրճ»-ի նախորդ ծանոթագրության մեջ ունած տարաձայնության, անմասնավոր Արտախանյանին առարկած և այլն, ինչպես նաև՝ № 23, Ախթացու (Գ. Արծրունի) ձեռքինանքը, որ տպագրված է, քեզ ինչպես Արտախանյանը տեղեկացավ «Մուրճ»-ի հետ և այլն:

289 «Արձագանք», 1889, № 5, «Վերջին խոսք պատճառ Գ. Արծրունեանց հոդվածների. «Արդյոք իմ քաղքրը չէին կարող ընդհանուր ուղղակիության տալ, որպեսզի մեջ տեղական չեզոքանային և պատճառ ձեզ: Բանակցությունը Արծրունու և Երզնկացիների մեջն, որ շատ տարբեր ու կրքոտ բնույթ էր կրում, դադարել էր Բաքվում «Վերջին խոսքերի» տասնհինգերի մեջ հոդվածներ տպագրելուց «Մշակ»-ում (1889, № 9), որպես զուտ «Արձագանք»-ին, որ-ովհետև էր տպագրության: Տես՝ «Մշակ», № № 12 և 15, «Արձագանք», № № 3, 4 և 5: Երզնկացիների Արծրունու հետ հաշվեհարդարի վերջին մասին, նրա հոդվածների տրվելին (1890, մարտ):

290 «Մշակ»-ի տված տեղեկությունները համառոտ են (1892, № 148), որտեղ անդրադարձ և բնդամենը 15 հատ:

291 Մելիքմելիք Գեղարդի (1842—1900)— վրաց պրակնատոգիա, հրատարակիչ և գրականագետ: Գողչաներ սկսելով և անվանելով նրան Նեկր: Մնալով և վերջին իմելիքներում, Գորիում գրագրում: Հաստատվելով էր և գործակից իրեա ձեռնհասվածների: Մտերիմ և Գևոնդ Գրիգորյանի, հետապնդում ձանոթագրելով և արտատեղ՝ ուղղելով գնդյանների: Գողչանում էր աստիճանական տպարկում հատորներին: Աշխատակցել և «Ծիածան» (1862) և «Մուրճ»-ին Մուրճի ամսագրերին: 1866 թ. խմբագրել և «Գրական» լրագիր, 1869 թ.՝ «Կրթություն» ամսագիր, ապա՝ «Մուրճի պատկեր» լրագիր: 1891 թ. էր հետ՝ Ազատասիրական ընդհանրությունը— Մելիքմելիքը հետ գնահատել և «Ձևերի» պատճենների ամսագիր, ապա «Կիսամյա» շաբաթաթերթերը (1893 թ.): Աշխատակցել և և «Մուրճ» և «Новое Обозрение»-ին:

292 Անհայտ և մեզ չէ հրատարակված թուրքի ոչ լինելը:

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ

293 Տես՝ 52-րդ ծանոթագրությունը:

294 «Հյուսիսափայլ»-ի, «Ծաղիկ»-ի և «Մուրճ» պարբերական ամսագրերում՝ 220, 221 և 226-րդ ծանոթագրությունները:

295 1857—58 թ. թ.:

296 Լույս է տեսել 1858 թ.:

297 Լույս է տեսել 1842 թ.:

298 «Հյուսիսափայլ», 1858, №№ 5, 6 և 11 — *Մխիթար և Մխիթարյանք* հոդվածում:

299 Զերքեզյան Հովսեփ (1812—1863) — *Կղերական անուշ-ցխոն հրատարակություն*: Հարոնվե յև իր մրցակիր պայքարով «Հյուսիսափայլ»-ի դեմ:

300 Այսպես և ստորագրում Մ. Ներսիսյանցը Մուրադբեկի «Обозрение Арменин» դիրքը քննարկելիս — «Հյուսիսափայլ», 1860, № 6:

ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐԱԿԱՆ ՏԱԽՏԱԿ ՊՈՈՇՅԱՆԻ ԿՅԱՆՔԻՑ

1837

3 Հունիսի. Աշտարակում դիրքառիկ Մանվելյան Տեր-Աստվածատրի Պառչյանին և նրա կնոջ՝ Ջուլյա Մարգարյան Մելյումյանի ընտանիքում ծնվում է Հռիփսիմեն (հետագայում Պերճ) մրցին (անցյալ ամսի— Հունվ., հետագայում՝ առեր Աստղիկ):

1842

Հինգ տարեկան հասակում հորից բնդունում է տառերին և սովորում:

1843

Ամուր յեղյուրքը մոդելավորում և տատասանում է մայրական ձեռքում:

1845

Ընդունվում և մոդելավորվում Եղոյան Շահնազարյանի դպրոցը, որը նոր բացվել էր Աշտարակում:

1846

Ամռան. Աշտարակի դպրոցին տղյուսվում և կատարում «Յեկեղեցական քաղաքական առասպելաբանական անանուշ Հաղորդության և մեռած տղեակ յերեք տր: Այս տղյուսվում ունկնդիրը ապաստանում և թողնում Պառչյանին մրա:

1848

Եղոյան Շահնազարյանը հեռանում և Աշտարակից, դպրոցը փակվում և, Պառչյանը մնում և դասը: Չի ընդունում ճիմիսնանին դպրոցը, մրցավճռում Ղուկաս արքեպիսկոպոսին մոդելավորվում խոսք չի տալիս:

1849

Ընդունվում և Մոզնոս. մանկի մխրճում Մարգարյան Մելյումյանի նորաբաց դպրոցը: Մնում և հորից, դիրքառիկ Մանվելյանը:

1851

Հոկտեմբեր. Մելյումյանի առաջնորդությամբ մրցում և մասնակցում ազատագրական՝ Պարսից դեմ Փարիզյան ուսանողը շարունակվում, բայց ընդհատում և և յեռ թեկվում:

Նոյեմբեր. Շապուհ Շահնազարյանը Պուշկինին տանում է Ճե-
բելան, ուր նա մնում է մի ամառ ու հանճարում արև-
քունական դպրոցը:

Դեկտեմբեր. Նիքոս է կարմրուկով վրդովում և ուղարկել Պուշկինին Թիֆլիս՝ առողջելու:

1852

Հունվարի կեսին. Ընդունվում է Ներսիսյան դպրոց, վորպես վորդեգիր: Ուսանելին չիմանալու պատճառով՝ հանճարում է առաջին պատրաստականը:

1853

6—12 մարտի. Տալիս է ատրճանակի քննությունները:

17 մարտի. Փոխադրվում է յերկրորդ դասարանից յերրորդ, վերին դասարանը՝ առաջին աստիճանի պարգևով:

1855

Գարուն. Գերազանց գնահատականով ավարտում է Ներսիսյան դպրոցը:

Դեկտեմբեր (դուցե 1856-ի հունվար). Մոնում է գիմնազիայի յերրորդ դասարանը երբև ազատ ունկնդիր:

Մասնակցում է «Իմաստասիրաց ընկերության նիստերին:

1856

Ապրիլ. Մի լրագրին չունենալու հետևանքով քողնում է գիմնազիան՝ յերեք ամիս մնալով աշխատել:

Ամառ. Այց է կացնում Սոմխեթի գավառի Թոնելի գյուղում:

Աշուն. Աշնան սկզբին վերադառնում է Թիֆլիս ու մոտ յերեք ամիս ապրում իր ուսուցիչ Հակոբ Կարմելյանի մոտ: Գործ գտնել չի հաջողվում:

Նոյեմբեր. Գևորգ Շանշյանի դրդումով— դուցե մասամբ նաև հիմանդությամբ հետևանքով— ուղևորվում է Աշտարակ: Նշանակվում է Աշտարակի ծխական դպրոցի ուսուցիչ:

1857

Շարունակում է ուսուցչությունն անել Աշտարակում: Նյութական ոժանդակ մի լրագրից հոդվածներով է քարոզչություն անելով Մոզնու վանքի վանահայրը և շրջակա մոտ 70 գյուղերի գործակալ Հակոբ Գյանդաղյանի մոտ: Վերջին հանգամանքը հնարավորություն է տալիս մոտիկից ծանոթանալու Աբգարյանի գաղտնի հայ գյուղացիությանն կյանքին, վոր հետագայում իր յերկասիրությունները հիմքն է դառնում:

1858

Հունվար—հունիս. Շարունակում է նախորդ տարվա պատմությունը:

Հունիս. Մոգնուած հանգիստում է Մարգիս կնոջ. Զարյանին, որը հարցուփորում է նրան գնալ Թիֆլիս և խոստանում աջակցութիւն։

Հուլիսի սկիզբին, 8 ո. պրպտանում համատարած է Թիֆլիս։

Ղազաւոսի սկզբներին հասնում է Թիֆլիս և մի կնոջ տեղափոխում տանը։ Վարում է կիսատուր կյանք։

Ղազաւոսի վերջին հիմանդանում է։

Սեպտեմբերի սկզբներին իր համագյուղացի, ուսուցիչ Հովհաննես Տեր-Հովսեփեանի մօտ պատահմամբ ծանօթանում է Ս. Աբովեանի նոր յուշ ունած տիկնոջ Հայաստանից հետ, որը քաղցում է նրա մօտ ինքով տպագրութիւնն։

15 սեպտեմբերի. Մարգիս Զարյանը ժամանում է Թիֆլիս։ Գաղչանին կյանքն սկսում է բարեկարգվիլ։

Աշուն. Ներկայացում Տեր-Հակոբյանին պանդխտում գաս և տալիս, առանում է ոսկի, ուսուցիչ և բնակարան։ Նեղսիրտ դպրոցում պատահաստվում պատրաստում ամռանցում և ուսուցից յետո։ Ունի նաև մանրամասն գաս։ Վատառկում է քնոցմունք 18 ո.։

1859

18 ապրիլի. Եվկոց Հայրապետին լրագրի № 16-ում լուր է առնում Գաղչանին տապրիլ գործը— Վան առնիկայինն Շուշան գուսան վարպետ։

Աշուն. Սկսում է գրել Վան և Վարդիվարդ-ը։ Հրամիրվում է Էմուն Հայոց աշխարհին տանուղում աշխատելու իրքն համագրի ուղեկից և արտագրիչ։ Ուսուցչութիւնը քողնում է։

1860

Շարունակում է պատրաստվիլ Էմուն-ում։

Հունվար. Էմուն-ի Ա. գրքում (Հռոմեական) սկսում է Վան և Վարդիվարդ-ը տպագրութիւնը, որը վերջանում է ժ. գրքում (Հակոմեքեր)։

Նոյեմբեր—դեկտեմբեր. Վան և Վարդիվարդ-ը լուր է առնում տասնեակ գրքով։

1861

Գաղչանին նամակներով իրան կոչում է տպագրի հովկասում տասնեակ Հայոց տղիկանց դպրոցը Գիւմրիում տնօրինելով։

Աղջիկանց դպրոցից հետո բաց է անում քաղաքում տղոցական դպրոց։

Տարվա վերջերը հետում քողնում է Էմուն-ի համագրութիւնը։

1862

Շարունակում է իր մանկավարժական գործունեութիւնը։

Նոյեմբեր—դեկտեմբեր. Պոլսեցին նախաձեռնությամբ կազմակերպվում է հայ թատրոնական խումբ:

1863

Ստրուկահում է իր մանկավարժական գործունեությունը:

Հ. Ենիքեանցեանի հաշվով ստեղծում է լուսանկարչությունը:

3 հունվարի. Թատրոնական խումբը մեծ հաջողությամբ տալիս է իր առաջանիկ ներկայացումը: Ստացվում է Մոքեն Գալֆասեանի «Արշակ բերդակալ»-ը:

Մարտ. «Նուռնիկ»-ի գ—Զ համարները ցույս է տանում Պոլսեցին «Արտասի» գողերդությունը: Տարվա վերջին «Ազատ» ցույս է տանում առանձին գրքով:

Ապրիլ. Առողջությունը կտրուկ վատանալով՝ լուսանկարչական ատելյեն ձեռքին շրջում է Կարնեգիեյի կոմիտեը: «Շահեն» վիպակ սյա ամենատարածված ստեղծագործությունները գրից է առնում:

Հոկտեմբեր—նոյեմբեր. գ. Տանեցյանի առաջարկությամբ Պոլսում է թիֆլիսը և տեղափոխվում Շուշի, ուր տեղի թեմական դպրոցում աշխատում է մոտակա հայոց գեղջի և դպրակամությունն ուսուցիչ և տեսչի (Տանեցյանի) ոգնական:

1864

Ստրուկահում է իր մանկավարժական գործունեությունը Շուշում:

Ապրիլ—մայիս. Լույս է տեսնում (Շուշում) Պոլսեցին քրոշյուրը. «Վարդապետը տիրամայր սուրբ Մարիամու ոգեկոչաց տաղվիրքը»:

8 ոգոստոսի. Ֆիլիշկինների խորհրդով քողնում է Շուշին և վերադառնում թիֆլիս:

Աշուն. 1859 թվից ունեցած հիվանդությունը (կրծքի քուլություն) հասնում է իր գագաթնակետին: Աշնան վերջին, մի խոսա ոգյունհոսությունից հետո, առողջանում է:

1865

Ամառ. Աշց է կացնում թիֆլիսամերձ Մանկիս գյուղում (մասնավոր դասեր է տալիս):

Ակնատես է թիֆլիսի համքարականն շարժմանը, որը հետագայում համակրությունքով նկարագրել է:

Աշուն. Լուսանկարչական ատելյեն ձեռքին՝ սկսում է շրջել Ելիզավետի նահանգը:

Մի քանի տարի աշց է կացնում Ելիզավետում: Փորձ է անում բաց անելու աղջիկանց դպրոց:

1866

Ստրուկահում է իր շրջագայությունը Ելիզավետի նահանգում:

17 սեպտեմբերի. Ընկերանում է, կոմիտեական գնդերի ներկայացուցիչների ժամանակ, Քոսերեցիները Մատուռ-խանի հետ պատրաստվում է հաշտության տալին դնալ Քոսերեց և աշխատել նրան ետ բերել յուսանկարչից։ Քոսերեցից Պողոսյանը մատիտը եր անցնել Ղազարոսին։

Ձմեռ. Հին նահանգանում պրոպագանդում է յուսանկարչության։

1867

Ձմեռ. Նահանգանում և Արդուբաթում պրոպագանդում է յուսանկարչության։ Պողոսյանը պրում է կոստանդ՝ Պարտիզանան անցնելու համար։

Ապրիլ. Դուքս և Ազուլիս։ Ազուլիսի հասարակության առաջարկով նահանգանում է քաղ անել ազգայնց և ազգիանց դպրոց։ Պարտիզանան գնում է Դրոպիրը վերցնում է։

Մայիսի կեսերին գնում է Ընկերանում՝ դպրոցների հաստատման կոնդակները առնելու նպատակով։ Բաղխվում է կոմիտեցիների հետ, որոնք անհանգստանում են նրան հանդուգն ու անհարմար գտնում։

Հուլիս. Ուղևորվում է Քիշիլա և Ճեղեանի՝ Ազուլիսի նորաբաց դպրոցների համար ուսուցչական խումբ կազմելու։

Աշուն. Սկսում է պատմանդել իր քաղած դպրոցներում։

1868

Հունվար—հունիս. Շարունակում է պատմանդելը։

Հունվար—փետրվար. Մտահղացում կատ և անհնարին Պողոսյանի՝ վերբերեն Ազուլիսց կերկու անհիչ ուսուցիչներին քաղցրելը և կանոնավոր ռեժիմի ենթարկելը։

Մայիս. «Հայկական աշխարհ»-ում (№ 4—5) լույս և անհնարին Պողոսյանի քրիստոնեական ներկայացումները։

Հունիսի վերջերին գնում է Ազուլիս՝ Ընկերանի հանապետական հանանդեսի համար։ Մեղադրվում է շանշխանական մեջ, հաստատվում հեղինակը, Պողոսյանը, պատանեկը և անարտոնյանը։

Գնում է Ախալցխա՝ Տաճկահայաստանում հանրակրթական գործերը պատրաստելու համար, որտեղ չի հաջողվում։ Այցելում է Աբաստան։

Հուլիս—ոգոստոս. Երեք ամիսներ քաղցկերդվում են Աբաստանի դպրոցական գործերը։ Այս առթիվ նամակներ է գրում և Ընկերանի ներկայացուցիչներին, Մարգիս ք. Բաղդասարյանին և Եվդոկիա Տեր-Հովսեփյանին հետ ու նորից մեկնում Աբաստան։

Աշնան սկզբներին Քիշիլայում է։ Այստ ճնշվերով վերադարձում է Պողոսյանը ասուցիչ դպրոցը։ Զբաղվում է յուսանկարչությամբ։

1869

Ծարունակում և զբաղվիլ լուսանկարչությամբ։
Ամուսնանում է Աննա Դոլգյանի հետ։

1870

Ծարունակում և զբաղվիլ լուսանկարչությամբ։
Հունվար—ապրիլ. *Արտասահմանյան անցագրիր է վերցնում՝ Գոլտում կատարելագործվելու լուսանկարչության մեջ։*
Ապրիլ—մայիս. *Վատ ժարքից և չնիզնցուն Վատ ծառայության համար արձակվում է հոգևոր դասից ու զրկվում ազգային դպրոցներում դասատվության իրավունքից։*
Մայիս. *Այդ առիթով լուսն անսակցություն է ունենում կաթողիկոսի հետ Թիֆլիսում։*
Ամառ. *Տկարության հետևանքով անց է կացնում Աշտարակում։*
19 սեպտեմբերի. *Ուղևորվելով Աշտարակից՝ հասնում է Թիֆլիս՝ պաշտպանվելու իր դասը կաթողիկոսի առջև։*

1871

Ծարունակում և զբաղվիլ լուսանկարչությամբ։
Նոյեմբեր—դեկտեմբեր. *Հրատիրվում է Ս. Մատնակցելու ՎՄ չափ-ի խմբագրության։*

1872

Աշխատակցելով ՎՄ չափ-ին՝ քղքակցություններ է տպում Ներսեսյանից զատ ուրիշ տպագրություններ։
Ամառային ամիսներ և սեպտեմբեր. *Ընտանիքով գնում է Աշտարակ։*
Աշուն. *Ինքը և կինն սկսում են պատրաստվել դերմաներենով՝ Եվրոպա մեկնելու դիտավորությամբ, ուր կինը բժշկություն սիրել սովրելու։*

1873

Կնոջը բժշկական կրթություն տալու ցանկությունը իրագործելու նպատակով՝ ընտանիքով գնում է Ղզլար՝ լուսանկարչությամբ զբաղվելու։ Այդ ցանկությունը չի իրագործվում։

1874

Ծարունակում է լինել Ղզլարում։
Ամառ. *Վերադառնում հանգիստում և ամառանոց յնկած Հաշտարխանի քեմիական տասչետրգ. Գ. յեպ. Վ-ի պետության հետ, վորը նրան հանձնում է զալ Հաշտարխան ուսուցչությամբ պարապելու։*
Ընտանիքով տեղափոխվում է Հաշտարխան։

1875

Հաշտարխանում զբաղվում է լուսանկարչությամբ։
Սեպտեմբեր—հոկտեմբեր. *Հաշտարխանից գնում է Թիֆլիս և*

Եղիմեանին՝ պեմնազիանեանում հայոց լեզուի ուսուցչի պեսլում մնաք բեքիլու համար։

Նոյեմբեր—դեկտեմբեր. Հիմանգամում է։

1876

Հաշտարխանում թող է առում յեկեսու գալոց։ Նորից մեզագրվում է շանչիասկանումիայից մեջ։

Տարվա սկզբին նամակ է առնում Աբգար Հովհաննեսյանից, որը խմանում է Երեան տեսնել Էմիածնադպրից։

Ղուսաստա. «Փորձ»-ում տպագրվում է Ղ. Ալիշանի իր վերմանս Ղամբեռա մոդելիրը։ Չի տպագրվում։ Ձեռագրը միշտ անհայտ է։

Էմիածնադպրից—ը ավարտվել է։ Մնում է արտագրությունը, որը ընթացքում միայը խիստ փոփոխություն է ենթարկվում։

1877

Փետրվար—մարտ. Շարունակում է իր աշխատանքները Էմիածնադպրից մոտ։

Ապրիլ. Գնում է Թիֆլիս, որտեղ գտնում է «Փորձ»-ի խմբագրության միջոց և հատարտակաց մատենագրության կատարվելիք։

Տարվա վերջում «Փորձ»-ի 1877—78 թ. յերկրորդ համարում տպում է յուր առանձին Էմիածնադպրից-ը։

1878

Էմիածնադպրից-ը յուր է անում առանձին հրատարակությամբ։

1879

Տարվա սկզբին տատապում է յերկարատև հիվանդությամբ։ «Փորձ»-ում տպագրվում է «Հայոց խնդիրք»-ը (№ № 3—9)։

29 ապրիլի. Հրամիրվում է Ցերեանի թեմական առաջնորդ պաշտոնի։

1880

«Հայոց խնդիրք»-ը յուր է անում առանձին հրատարակությամբ։

«Փորձ»-ում տպագրվում է «Շահնամ»-ը (№ № 6—12 և 1881 թ.— № № 1—3)։

1883

«Շահնամ»-ը յուր է անում առանձին հրատարակությամբ։

1885

Դպրոցներից վտակման հետևանքով՝ արձակվում է Ցերեվանի թեմական առաջնորդից։

1886

16 փետրվարի. *Սկսում է գրել «Ինքնակենսագրությունը»։*

Նյութական ծանր վիճակից դուրս՝ գրագրում է ուժխոսնեռաբար։

Ուսուցիչ և Ճեմարանի քեհյան գործում։

1887

Հրամիրվում է Ներսիսյան գործոց ուսուցչական պաշտոնը։

«Սոս և Վարդիթեր»-ը լույս է տեսնում յեղկրորդ հրատարակությամբ։

Ամառվա սկզբին Ճեմարանի հատարակությունը ճաշկերույթ է տալիս ի պատիվ Պռոչյանի։

Ամառ. Ընտանիքի հետ միասին անց է կացնում Դիլիջանում։ Հուլիսին հանդիպում է Ռ. Պատկանյանի հետ ու միասին գնում են Հաղարծին։

1889

«Մուրճ»-ի առաջին համարներում լույս է տեսնում «Ճնկերք»-ը (№№ 1—6)։

«Ճնկերք»-ը լույս է տեսնում առանձին հրատարակությամբ։

«Մուրճ»-ում սկսում է լույս տեսնել «Գրգռե»-ն (№ 12 և 1890 թ.— №№ 1—4, 6, 8)։

1890

«Գրգռե»-ն լույս է տեսնում առանձին հրատարակությամբ։

6 մայիսի. *Սկսում է պահել «Որագիր», ուր ընդհատումներով գրում է մինչև 1892 թ. դեկտեմբերի 27-ը։*

1892

«Տարազ»-ում տպագրվում է «Սկիզբն յերկանց»-ը (№№ 1, 2, 4—22, 25, 31, 34, 35, 37—41, 43, 45, 46)։

«Սկիզբն յերկանց»-ը լույս է տեսնում առանձին հրատարակությամբ։

1894

Լույս է տեսնում «Հուշիկներ»-ի ա. շրջանը։

1897

«Ոսկեծաղիկ»-ը լույս է տեսնում յեղկրորդ հրատարակությամբ։

1898

Սեպտեմբեր. *Թողնում է Ներսիսյան գործոցը։*

1899

16 մայիսի. *Թիֆլիսում կատարվում և Պուշկինի պրոլոգ, հատորակնոցան և մանկամարժուհուն գործունեության 40-ամյակը։ Նվերներ գալիս ամենայն կողմից և տոնում ամառվան 50 ուրբլի։*

1900

«Մուրճ»-ում տպագրվում և «Հուշեր» վեպը (№ № 1—6)։

1901

«Հուշեր» լույս և տեղում տարածվին հրատարակության մասը։

1904

«Հայկ խնդիր»-ը լույս և տեղում յեկեղցվդ հրատարակության մասը։

Նվերներ գալիս գրկվում և քաղաքից։

1905

Տարվա սկզբին *տեղափոխվում և Բաքու։*

Մեռնում և կինը։

«Սոս և Վարդիթեր»-ը լույս և տեղում յեկեղցվդ հրատարակության մասը։

«Շահին»-ը լույս և տեղում յեկեղցվդ հրատարակության մասը։

1907

10 հոկտեմբերի. *Վերջին անգամ գնում և Աշտարակ։*

22 հոկտեմբերի. *Վերադառնում և Թիֆլիս և նույն օրը մեկնում Բաքու։*

23 նոյեմբերի. *Առավոտյան ժ. 8 և կեսին Բաքվա քաղաքային հիվանդանոցում մեռնում և Պետճ Պուշկինը։*

25 նոյեմբերի. *Մարմինը փոխադրվում և Թիֆլիս։*

2 դեկտեմբերի. *Թաղվում և Մոզիմանքում։*

ՑԱՆԿ

ՀԱՏՈՒԿ ԱՆՈՒՆՆԵՐԻ

Աբամելիքեան Սողոմոն— 22, 23, 24, 27:

Աբգարեան Կարապետ— *Տէրտեռ. Ազուլիսում, գործչութիւն յօդ. բարեկամը*: 65, 66:

Աբդուլլաձ Ծեղբաեր— *գործիչ բռնամեկայքինը, վերջինս գործադրանում գործչութեան ուղում եր կատարելագործվիլ*: 80:

Աբելեան Հարութիւն, պրոֆ. — 91:

Աբովեան Խաչատուր (1809?—1848)—15, 18, 3[ն] 4[ն]:

Աղաբեան Ծեղբաերներ— *գործիչ վարպետներ, վերջինք աշխատում եղին Հ. Ենֆիաճեանի տպարանում*: 21:

Աղիբեգեան Գեորգ— 23, 29, 30, 32, 37, 41, 42, 43:

Աթանասեան Կարապետ— *Հաշտարբեանցի, գործչութիւն մոտ բարեկամը*— 94, 95:

Աթանասեան Նահապետ— 45:

Ալիշան Ղեւոնդ (1820—1901)— 18, 6[ն]:

Ալաբեգեան Մարկոս— 20, 21, 30, 31, 79:

Ալամջանեան— *Դատաստարքեան հանձն առաւ գործչութիւն ներքոյ գտրեցում Հաշտարբեանում*: 92:

Ալաեան Ղազարոս (1840—1911)— 97:

Ալաջան Բեգ— *Շուշեցի, ըստ յիշուցքին՝ հոգեպատճառ*— 38:

Ամրիկեան Հովհաննես— 12, 13:

Ամրիկեան Մուրատ— 33, 87:

Անվազովսկի Գաբրիել, յիշ. — 55, 56, 2[ն], 3[ն], 8[ն]:

Անանուն— *տե՛ս Դոլգյան Աբեղա*:

Արամեան Գեորգ, վ. — *Շուշիա և Ազուլիսի գործունեքի քաղքացի*: 39—40, 59—63, 64:

Արամեանեան Ավետիք— 119—121:

Արամեանեան Հաճրատեան— 52, 65, 67:

Արարատեան Առաքել— 17, 18, 2[ն], 8[ն]:

Արզումեան (*Դավլեաբ Արզումեան*)— *գործչութեան տալբիչը*: 35:

Արծրունի Անդրեաս— 109:

Արծրունի Գրիգոր (1845—1892)— 84—87, 89, 90, 93, 97, 98, 99, 103, 104, 105, 168—123:

ԱՐԾՐՈՒՆԻ ՑԵՐԵՄԻԱ— 118:
ԱՂՈՒԹԻՆՍԿԻ ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ, խչխ.— Մոխանս Աղուքիլիսակու չեղբայրը: 8:
ԱՐՇԱՐՈՒՆԻ ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ, չեզ.— Մտեփաննոս չեպիսկոպոսի հաջորդը Ցեբեմանի քեմոմա: 46:
ԱՐՏԱՋԵԱՆ— Եփրեմանպոլիս կնոջ աստաջին ամուսինը: 122:
ԲԱԲԱԵԱՆ ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ— 95, 96:
ԲԱԲԿԵՆԵԱՆՑ ԱԲՐԱՀԱՄ ԴՈՒՍԿՈՐՈՍԵԱՆ— տես՝ Նալբանդյան Մկրտչել:
ԲԱԲՈՑԻ ՏՂԱ ԳՐԻԳՈՐ— քրմանոցի Ֆուրդոնատոր. 46:
ԲԱԴԱԼԵԱՆ ՍՏԵՓԱՆՈՍ, աբգեզ. (—1865—6?)— Աստջնորդ Շուշոմա և Ցեբեմանոմա: 38, 39, 44—47:
ԲԵԳՆԱԶԱՐԵԱՆ ՍԱՐԳԻՍ, ք.— 116:
ԲԵՀՈՒԴԵԱՆ ԳՐԻԳՈՐ, խչխ.— Թատրոնական ներկայացումների ձեռնարկողներից 60-ական ք. ք.: 25:
ԲԵՀՈՒԴԵԱՆ ՄԻՔԱԵԼ, խչխ.— Թատրոնական ներկայացումների ձեռնարկողներից 60-ական ք. ք.: 25:
ԲՋՆՈՒՆԻ ՍԱՐԳԻՍ, ք.— 76—78:
ԲՈՒՐԺԱԼԵԱՆ— դատաստանքյուն հանձն առավ Գառչանի նորաբաց դպրոցում Հաշտարբանում: 92:
ԳԱԼՅԱՑԵԱՆ ԽՈՐԵՆ, մ.— 27—28:
ԳԱՌՆԱԿԵՐՑԵԱՆ ԳՐԻԳՈՐ, չեզ.— 113, 115, 117:
ԳԱՍՊԱՐԵԱՆ— Ըստ չերեսուքիւն՝ թմխչկ Շուշում 60-ական ք. ք. 38:
ԳԱՍՊԱՐԵԱՆ ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ, թմ.— 96:
ԳԵՈՐԳ Դ, կաթողիկոս.— 48, 52, 53, 80, 83, 92, 115:
ԳԵՈՐԳԲԵԳԵԱՆ ԳԱՐԵԳԻՆ (ՄԻՐՋԱՋԱՆ)— Ազուխի պըղտոցի աշակերտ: 58:
ԳԻՔՈ (ՋԱՌԱՓ ԳԻՔՈ)— Թիֆլիսի համքարձնեցի պիտամոլը (ուստարաշի): 31:
ԳԾՈՒԼՋԱՏԵԱՆ ՍԱՄՎԵԼ— 56:
ԳԾՈՒԼՈՒՄԵԱՆ ԱԲԳԱՐ— Ուստուցիչ: 56, 57—58, 61:
ԳՈՒԼԲԵՆՍԿԻ— Շուշվա պոլիտասկան թմխչկ: 39:
ԳՐԱՆԻԼՋԻԿԵԱՆ ՀԱԿՈԲ— Հաշտարբանցի վաճառական: 94—95:
ԳՐԻԳՈՐ ԼՈՒՍԱՎՈՐԻՉ— 6[Ն]:
ԳՐԻԳՈՐԵԱՆ ՋԱՔԱՐԻԱ— 36:
ԴԱՎԹԵԱՆ— Ուստուցիչ— 79:
ԴԱՎԻԹ ՄԱՐԳԱՐԵ— 58:
ԴՈԼԳԵԱՆ ԱՆՆԱ— 80, 91:
ԴՈԼԳԵԱՆ ԱՇԽԵՆ— 79, 80, 91, 92:
ԴՈԼՈՒԽԱՆԵԱՆ ՄԱՐԿՈՍ— 74, 75, 76:
ԵՆՋԻԱՃԵԱՆ ՀԱՄԲԱՐՁՈՒՄ— 20, 21, 44:
ՋԱՐԴԵՂԵԱՆ ԹՈՎՄԱՍ— Գառչանի ընկերը, հայ թատրոնի սկզբնատիպուքյան գործիչներից: 22, 24:

Զաբեմոս— 52։
Թաղիադեան Մեսրոպ— 1, 2։
Թումանեան Հովհաննէս (1869—1923)— 118։
Թումանեան Ցաղո, խմբ.— 28, 31, 32։
Իջմաձինցեան Պողոս— 87, 90։
Իջմիրեան Գրիգոր— 22, 24, 25, 27, 28, 30, 31, 34։
Իջմիրեան Սոֆիա— 33։
Ինճիճեան— Հնախօս Մխիթարեան Միաբանութիւնից։ 7[ն]։
Իվան Ռեզ— Ըստ յիշեալ աղբիւրին՝ Աման-Յուպրաչեան, հոգեբարձու։ 39։
Լալաեան Նիկողայոս— եմ չափ-ի սկզբնատիպութիւնն ստուգելիս։ 87։
Խանդեան Գեորգ— եղիսաբեթի գոմաստապետի տղան, հետագայում պարետապետ— 75։
Խոջաեան (տ. Խոջաեան)— Բժ. բ. Խոջայանի վիճակը—35։
Խոջաեան Բարսեղ, քժ.— Թատրոնական ներկայացումներու ձեռնարկողներից 60-ական թ. թ.։ 25։
Խոմրովեան Բաղդասար— Թատրոնական կոմիտեի անդամ։ 32։
Խորենացւոյ Մովսես— 6[ն]։
Շատուր Խան Թավրիզեցի— Կաթոլիկատեան քնարերգութիւնների պատրաստողը 1866 թ., տպչիցկի պարտկահայ։ 48, 51։
Շերեթելի Գիորգի— 123։
Վարսամեան Բարսեղ— 75։
Վարսամեան Իսահակ— 77։
Վաճկաճեան Թամար— Բազմից հայ կանանց ներկայացութիւնը Ազգրուեան Քաղմանը։ 122։
Վարագեց (սիրտացու)— Տես՝ Աբգարեան Կարապետ։
Վարագեց— Ազուլիսի Թոմա Առաքելու վանքի վանահայր Սահականուան վ. Նահապետեանցու վրդովմունքը— 58։
Վարենեան Հակոբ— 17—18, 22, 23—27, 28, 30, 32, 33։
Վոլոմբոս— 13։
Վոմս եմմանվել— Տես՝ Նալբանդեան Միքայել։
Վոսկանդինեան Հովհաննես— 52։
Վոսկանեան Հովսեփ, ք.— 83։
Վուսիկեան Հովհաննես— Պոշյանի ընկերը։ 42։
Հախումեան Համբարձում— 39։
Հախումեան Մարիամ— 38, 39։
Հաճո— Եկեղեցասէր տանկատանոցի, որի հետ Պոշյանը հանդիպեց Մոսկուայում։ 73։
Հակոբեան Արտաշես— Ուսուցիչ։ 56։
Հակոբեան Վարդուհի— Փիլիսոփայութեան դոկտոր։ 122։
Համբարձում աղա— Տես՝ Հախումեան Համբարձում աղա։

ՀԱՄԲԱՐՁՈՒՄ_ՐԵԳ— Ըստ յեղեուչքին՝ Սարուխանբեկ-յան, հոգաբարձու, չուշեցի: 39:
ՀԱՍԱՆ ՋԱԼԱԼԵԱՆ ԾԵՂԻԱ, վ.— 62:
ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ ԻՍԱՀԱԿ— 100—102:
ՀՈՆԱՆՅԱՆ ԱԼԵՔՍԱՆԴՐ— 104, 107—108:
ՀՈՎՍԵՓԱՆ ԳՐԻԳՈՐ, յեպ— 46—47:
ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ ԱՐԳԱՐ (1849—1904)— 92, 95—96, 97—106, 107, 110, 113:
ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ ԳԱԲՐԻԵԼ— Տես՝ Տեր-Հովհաննիսյան Գաբրիել:
ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆ— 13, 24, 25, 27, 28, 35, 40:
ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ ԾԵՂԻՍԱԲԵԹ— 35, 36, 37, 41, 79:
ՀՈՒԴԱ— 57:
ՀՐԱՉՅԱՆ ՄԱՐԳԱՐ— Ագուլիսի քահանա Փարմազյանի տեր-բացուն: 58, 59:
ՄԱԼՈՒՄՅԱՆ ՆԱՋԱՏՈՒՐ (—1915)— «Մշակ»-ի աշխատակիցներից, հետագայում գաղնատկցակառն: 97:
ՄԱԿԱՐ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ— 45, 79, 103, 110:
ՄԱԿԱՐ ՍՐԲԱԶԱՆ— Տես՝ Մակար կաթողիկոս:
ՄԱՄԻԿՈՆՅԱՆ ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ— Սրա մի քննադատությամբ Գևորգ IV-ը բնդունեց Գոռչյանին: 80:
ՄԱՄԻԿՈՆՅԱՆ-ՋՈՒԱՆՅԱՆ ՄԱՐԻԱՄ— Թիֆլիսի մի խումբ կանանց ներկայացուցիչը Արծրունու քաղմանը: 119:
ՄԱՄԻԿՈՆՅԱՆ ՅԵՎ ՄԱՐԿՈՍՅԱՆ— 50-ական թվերի վերջին ազգկանց վարժոցներ ունեցին Վանքի թաղումը, Թիֆլիսում: 34:
ՄԱՑԻԿՈ— Տես՝ Հախումյան Մարիամ:
ՄԱՆԴԻՆՅԱՆ ՍՏԵՓԱՆ, ք. (—1876)— «Մեղու Հայաստանեց»-ի խմբագիրը մինչև 1863 թ.: 87, 2[ն], 8[ն]:
ՄԱՆԿՈՒՆԻ ՎԱՀՐԱՄ, վ.— 84:
ՄԱՏԹԵՈՍ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ— 39, 40, 47:
ՄԱՐԳԱՐ— Տես՝ Հրաչյան Մարգար:
ՄԱՐԿՈՍՅԱՆ— Տես՝ Մամիկոնյան և Մարկոսյան:
ՄԱՐԿՈՍՅԱՆ, թժ.— Հաստնի թժիշկ Թիֆլիսում, 60—80-ական թ. թ.: 42, 43:
ՄԵԼԻՔ ԱՂԱՄԱԼՅԱՆ ՄԱՐԻԱՄ (—1895)— Գ. Արծրունու կինը: 109, 118:
ՄԵԼԻՔ-ԿԱՐԱՄԱՆՅԱՆ— Սղնախեցի. Հաչատարհանում նյութական ոգնություն և հասցրել Գոռչյանին: 92:
ՄԵԼԻՔ-ՀԱԿՈԲՅԱՆ ՀԱԿՈԲ— տես՝ Բաֆֆի:
ՄԵԼԻՔ-ՂԱՐԱԳԵՈԶՅԱՆ ԲԱԼԱ-ՔԵԳ— Շուշվա քաղաքացի, հոգաբարձու: 38:
ՄԵԼԻՔ-ՆԱԶԱՐՅԱՆ ՍՈՓԻԱ— տես՝ Իշմիրյան Սոֆիա:
ՄԵԼՈՒՄՅԱՆ ՄԱՐԳԱՐ— 3:

Մելոմեանց Յակոբ— Պատշգանք մայրը, Մելոտյան Մարգարիտ ազջիկը: 3:
Մելքիսեդեկ— Տես՝ Մուրատյան Գաբրիելին:
Մխիթարեան Մարտիրոս, վ.— 5—6:
Մինաս եպիսկոպոս— 12:
Մելքոմեդեկ— Տես՝ Մուրատյան Գաբրիելին:
Մուրշուճեան Գամբրիել— 108, 113:
Մուրատեան Նիկողայոս— 31:
Մուրատելեան— Տես՝ Տեր-Մկրտչեանց Բարգուտատոր:
Մխիթար Աբբա— Մխիթարեանց Միսիոնարութեան հիմնադիրը: 6[ն]:
Մկրեան Հովհաննես, ք.— 1—2:
Մարտիրոս— պեղատատոր: 46, 47:
Մոմրաճեան Գամբիկին— 7, 8, 21, 39, 40, 110:
Մսերեան Մսեր— 17, 18, 2[ն], 8[ն]:
Ճաղուրեան Կարապետ— Իրատարարեան, պրաղվում էր նաև դրամանութեամբ, ուստա-Հարթիկեն բառարանի հեղինակ: 100:
Ճեզչեճեան Ավետիք— 119:
Ճեզեան Կարապետ— 39:
Ճեղիազարեան Վասիլ— 45:
Ճեղթե— Ա գարի հայ պատմիչ: 6[ն]:
Ճենդրմարեան Գամբիկին— Ժուրնալիստ, Վերաշարադրո-ղ աշխատակից: 101:
Ճերեմիա Ճեպիսկոպոս (—1897)— Սիւնեցի անգամ, 1891—93 թ. թ. առեղակալ: 115:
Ճերեճեան Ալեքսանդր— 19, 20, 98:
Նադիրեան (Տ. Նադիրեան)— Ռ. Նազարյանի կինը: 35:
Նադիրեան Ռոմանոս, քժ.— Թատրոնական հոմխասիլ անգամ, Պատշգանի յուվ բարեկամը: 29—30, 32, 41:
Նազարեան Հովհաննես— 116:
Նազարեան Մեսրոպ Ռոմ (1812—1879)— 1—5[ն], 7—8[ն], 9[ն]:
Նազարեան Տիգրան— Վարչությո-ի և Տարեցո-ի խմբագիր: 97, 108:
Նալբանդեան Միսաքել (1829—1866)— 1[ն], 4[ն], 8[ն], 9[ն]:
Նալեան— Պատշգանի բնակարանէից (60-ական թ. թ.): 42:
Ներսես Ե Աշտարակեցի— 6, 7, 8, 10, 11, 18, 40:
Շահինեան Մկրտիչ, քժ.— Պարտկատատանցի, Շահէնի նա-խնայրը: 44:
Շահխաթունեան Վաղարշակ— 28, 30, 31, 34:
Շահնազարեան Շապուհ— 4, 6:
Շահվերդեան Վասիլ— Վշահ-ի սկզբնադրութեան գոր-ծիչ: 87, 90:

ՇԱՆՇԵԱՆ ՊԵՏՐՈՍ— 6—7, 8, 11, 37—40, 55, 60, 62, 77, 94։
ՇԵՐՄԱԶԱՆՑԱՆ ՎԱՍԻԼ— 42։
ՇԻՐՎԱՆԶԱԴԵ ԱԼԵՔՍԱՆԴՐ (1858—1935)— 122—123։
ՇՆՑԱՆՔ— Հայտնի քաղաքիկ Շուշում։ 39։
ՇՈՒՆՑԱՆ ՍԱՐԳԻՍ (—1907)— Աշտարակի տանուտերը 60-ական թ. թ.։ 78։
ՇՈՒՇԱՆԻԿ— Տես՝ Տեր-Հովհաննիսյան Սուսաննա։
ՉԱՄՉՑԱՆ ՄԻՔԱՑԵԼ— Պատմագրան Մխիթարյան Մխիթարեան Միաբանության։ 7[և]։
ՉԵՐԿԵԶՑԱՆ ՀՈՎՍԵՓ— 8[և]։
ՉՄՇԿՑԱՆ ԳԵՈՐԳ— 32, 33, 79, 87, 90, 98, 99, 100։
ՉՄՇԿՑԱՆ ՄԱՔԵՆԻԿ— 33, 35։
ՉՄՇԿՑԱՆ ՍԻՄԵՈՆ, ք.— Պոլսեցի հետ միասին 1861 թ. թաց և արել առաջին տպչկանց (գիայանյանց) դպրոցը։ 34, 35, 41, 79։
ՉՈՒԱՆՑԱՆ ՄԱՐԻԱՄ— Տես՝ Մատիկոնյան— Չոբանյան Մարիամ։
ՊԱԼԱՄԱՆՑԱՆ ՍՏԵՓԱՆՈՍ— 87։
ՊԱՏԿԱՆՑԱՆ ՄԻՔԱՑԵԼ— 22, 23, 24, 25, 25—28, 30, 32։
ՊԵՐՃԱՆՈՒՑԵ— Տես՝ Պոլսյան Պերճանուշ։
ՊՈՂՈՍ— Տես՝ Բենքլյան Պողոս։
ՊՈՂՈՍ ԱՌԱՔԵԱԼ— 62։
ՊՈՈՇԵԱՆ ԱՌԱՔԵԼ, ք.— Պոլսյանի պատպը։ 3։
ՊՈՈՇԵԱՆ ՊԵՐՃԱՆՈՒՑԵ— Պոլսյանի անդրանիկ դուստրը։ 91։
ՊՈՈՇԵԱՆ ՍՏԵՓԱՆ— 3։
ՋԱԼԱԼԵԱՆ ՋԱԼԱԼ— Տես՝ Հատան—Ջալալյան Ճեզիա, վ.։
ՋԱԼԱԼԵԱՆ ՌՈՒԲԵՆ— 45, 47, 56, 57—59, 60, 73։
ՋԱԼԱԼԵԱՆ ՍԱՐԳԻՍ, յեզ.— 10—14, 16, 18, 44, 55, 61։
ՌՈՍՏՈՎԱՆՑԱՆ— 93։
ՍԵԴՐԱԿՑԱՆ ԱՐԻՍՏԱԿԵՍ, յեզ.— 115, 116։
ՍԻՄՈՆՑԱՆ ՊԵՏՐՈՍ— 87—89։
ՍՄԲԱՏՑԱՆ ՄԵՍՐՈՊ, յեզ.— 64, 68—70, 81։
ՍՈՒՆԴՈՒԿՑԱՆ ԳԱԲՐԻԵԼ (1825—1912)— 32, 33։
ՍՊԱՆԴԱՐՑԱՆ ՍՊԱՆԴԱՐ— «Նոր-Դարի» խմբագիրը։ 97, 104—105, 114։
ՍՎԵՋՆԻԿՑԱՆ ԱՎԵՏԻՔ— Թատրոնական կոմիտեի անդամ։ 32։
ՍՏԵՓԱՆ ՆԱԽԻՋԵՎԱՆՑԻ, վ.— Ազուլիսի Թումայ Աստաքեր վանքի վանահայրը։ 57—58, 60, 63, 64, 68։
ՍՏԵՓԱՆԵ ՀՈՐԵՆ, վ.— 36, 88։
ՎԱՐԾԱՄՑԱՆ ՊԵՏՐՈՍ— Պոլսյանի ընկերը։ 42։
ՎԵՀԱՊԵՏՑԱՆ ԳԵՈՐԳ, յեզ.— 53, 55, 91, 92։
ՏԱՏՑԱՆ ՊՈՂՈՍ ԲԵՑ— 6։

ՏԵՐ-ԱՐՄԱՀԱՄԱՑԱՆ ԵԿԼԻՍԱՆԵՔ— Տես՝ Զմյռնիայի Սամիևանիկ։
ՏԵՐ-ԴՐԻԳՈՐՑԱՆ ԱՐՇԱԿ— «Մշակ»-ի աշխատակիցներից։ 108։
ՏԵՐ-ԴՐԻԳՈՐՑԱՆ ՄԻՔԱՑԵԼ, քահ.— 32, 34, 36, 41—43։
ՏԵՐ-ՀԱԿՈԲՑԱՆ ՆԻԿՈՂԱՑՈՍ— 16, 19, 21։
ՏԵՐ-ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՑԱՆ ԳԱՄԱՐԻԵԼ, քահ.— 83։
ՏԵՐ-ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՑԱՆ ՍՏԵՓԱՆՈՍ— 42։
ՏԵՐ-ՀՈՎՍԵՓՑԱՆ ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ— 14—15։
ՏԵՐ-ՀՈՎՍԵՓՑԱՆ ՆԻԿՈՂԱՑՈՍ— 16, 75, 78, 83—84։
ՏԵՐ-ՄԱՐԿՈՍՑԱՆ ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ— «Մշակ»-ի աշխատակիցներից։ 109։
ՏԵՐ-ՄԻՔԱՑԵԼՑԱՆ ԲԱՂԴԱՍԱՐ— 67։
ՏԵՐ-ՄԿՐՏԻՉ— 12։
ՏԵՐ-ՄԿՐՏՉՑԱՆ ԳՐԻԳՈՐ— 49, 50։
ՏԵՐ-ՄԿՐՏՉՑԱՆ ՄԿՐՏԻՉ ԱՂԱ— 48, 52, 67—68, 70, 71։
ՏԵՐ-ՄԿՐՏՉՑԱՆ ՓՐԻՄՏԱՓՈՐ— 48, 50, 52, 55,—66, 57, 59, 65, 67, 69, 70, 72, 81—82։
ՏԵՐ-ՄՈՒՇԵՂ (հավանորեն՝ Տեր-Ղևոնդյան)— 79։
ՏԵՐ-ՋԱՆՑԱՆ ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ— 64—65։
ՏՈՐՈՉԵԼԼՈՒ— Իտալացի, թխթխաց քաղաքային թատրոնի կատարող։ 28, 32։
ՐԱՖՖԻ (1835—1888)— 87, 90։
ՓԱՆՑԱՆ ԲԱՂԴԱՍԱՐ— 51—52, 65, 72, 81, 82։
ՓԱՆՑԱՆ ՀԱԿՈԲ— Ագուլիսեցի վաճառական։ 69։
ՓԱՓԱԶՑԱՆ ՄԵՍՐՈԲ, ք.— Ագուլիսի յերկսեռ դպրոցի ուսուցիչ։ «Հայկական Աչխարհ»-ի և «Արարատ»-ի աշխատակից։ 56, 57—59։
ՓՈՆԴՈՑԱՆ ՀՈՎՍԵՓ— 15։
ՓՈՒՂԻՆՑԱՆ ՆԻԿՈՂԱՑՈՍ— 32։
ՔԱԼԱՆԹԱՐ ԱԼԵՔՍԱՆԴՐ— 108։
ՔԱԼԱՆԹԱՐՑԱՆ յերգահանիք, ՀԱՑՐԱՊԵՏ և ԴԱՎԻԹ— 58, 59։
ՔԱՐԱՄՑԱՆ ՆԻԿՈՂԱՑՈՍ— Ժուռնալիստ, հետագայում քահանի ծառայող։ 100, 101։
ՔՑԱՆԴԱՐՑԱՆ ՀԱԿՈԲ, վ.— 9, 10—11։
ՔՈՉԱՐՑԱՆ ՄԱՐԻԱՄ— Տես՝ Մելիք Ադամալյան Մարիամ։
ՔՈՒՉԱՐՑԱՆ ԳՐԻԳՈՐ, քահ.— Լուսեցի, տոմսերել և Մանկավարժական դպրեվից։ 109։

II

ՊԵՐՃ ՊՌՈՇՅԱՆԻ ՆԱՄԱԿՆԵՐԸ

ՏԵՔՍՏԸ, ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆԸ ՅԵՎ ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ՊԱՏՐԱՍՏԵՑ
ԽՈՐԵՆ ՍԱՐԳՍՅԱՆ

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ

Պետք Պռոշյանին նամականիները այս հատվածները, իր հարկե, կպահանջեմ և միայն մի փոքրիկ մասը այդ նամականիների, որը իր յուրահատուկ և վճռական կարևորություն պիտի ներկայացնում և միայն այդ մասին է ընդհատակյա ժառանգությունը այդ մասն է, որը առնվազն չորս տարի հավատարմորեն պահպանվում և մնում ճիշտ և ներողություն: Պռոշյանի նամականիների համախմբման ուղղությամբ կատարելիք հավաքչական աշխատանքները հիմնականում պետք առաջիկայում պիտի տևեն: Այս— նրանց հավաքման առաջին քայլը միայն այդ տարի հրատարակել:

Պռոշյանի այս գրառ և ուրիշ նամականիները ընդգրկում են ներքուստ և ներկու տարվա ժամանակաշրջան, սկսած 1875 թվից, երբ կրակոտ ու ներողություն յուրահատուկ ստեղծագործական աշխատանքով հատուկանում էին նրա ապագա մեծ վեպերը, և վերջացած 1907 թվով, երբ Պռոշյանը, թեև շարունակում էր տրամաբանել գրական նորարար գրքերը, բայց արդեն էր արդեն կյանքի դառն պարտականություններից ու զառամած, տվել էր արդեն իր ժողովրդին այն, ինչ որը նա կարող էր և պետք էր տար:

Անշուշտ, այս գրառ և ուրիշ նամականիները մանրամասն չեն ցուցնում այն բացը, որը թողել է Պռոշյանին իր ընդհանրական գրքերի մեջ: Հարցն այն է, որ Պռոշյանը, մշակելով իր տպագիր գործերը— մինչև 60-ական թվերը, անտեսել իր հուշերը հատցնում է միմիայն մինչև 1879 թ.: Բացի դրանից տվյալ հատվածներից, Պռոշյանի կենսագրական համար 80-ական թվերից մինչև մահը կարող են ազդյուր հանդիսանալ միմիայն գրական ժառանգության այս վերաստեղծները:

Այս նամականիները իրոք տեղ և գրավում Պռոշյանի ներքին անհատականության ընդգրկումը: Իր հոգևոր ծնունդից մինչև Չ. Թումանյանին ասում է, որ յուրաքանչյուր հայ ժողովրդի

շահագրգռվածությունը չնկնցավ շուրջն ու, իսկ այժմ գոր-
ցի, ասած քո՞ր պիտի գա այն ժամանակը, երբ այն ստամբ
գրամեքենաները եւ ատրճանակը շուրջը։ Վարպետի մոտեւ ժող-
ովուրդ կարգադրություններ էր հասակ ընդունակությունները նոքին
հուշատետրերի, ատրճանակ եւ գրամեքենաները զարգացնելու, ստորին-
վարպետի խոսակցանաստ քաղաքացիների կերպարը — գրա համար
հարկավոր են մեր գրերը։ Իսկ ինչ վերաբերում է Գաղչանին,
ասած նրա կյանքը մի լրացուցիչ, բայց վատ ապացույց է այն
բանի, վոր աշխատող, վարձակ տերերգին են ազատելու ու հաղա-
բարձանելու, աշխատող գրամեքենաները միասին արհամարհված
կարող է լինել, իսկ գրերը — ատրացած վիճակում։

Իր ընտանիքի կյանքը շնչին ավելացավ, այն է՝ ներքնահարկ 50 ռ. քաշակ ամսականով համար, երբ ուսա-
նող վարձում ամսական 200 ռ. հատցնելու համար — քանի քանի
ատրացուցիչ նամակներ ու շնորհակալականներ գրեր գրեր
վատահանգամը ու արդեն ծնողները վերադարձավ բարեգոր-
ծական ընկերությունների, հաղարարձանների ու վիլլաների
բեմին։ Գաղչանը ամենագործ էր իր նպատակին կարճ ճանապարհը հաղալու
համար կերկար ատրճանակը ընդհատ գրամեքենաները ուսանող
քարտեր ու «Ամա և Վարպետը»-ը գրեթե 15 ատրճ հետո անվա-
նել երեն վոչ քիչ գրող, այլ «Փոստագրեր»։ Ու այն հեղինակը,
վոր աշխատակատարի հետաքրքրություններից մեկն էր, ամենագործ էր Ք.
Գաղչանյանից հարց կարճ գրեթե ցնդող ճանապարհ։ Վարպետի
հեղնանք։

Այս նամակները ժամանցաքաղաքում են մեզ նաև Գաղչանի ամենա-
ծաղրագործական գրերգներին, քիչ հետաքրքրություն էր նա կերպարը,
հետաքրքրություն էր նրա հասարակության, հետաքրքրություն էր վերաբերմունքը
ուսանողական գրամեքենաները ատրճանակի։ Գաղչանը, ճիշտ է, գրամեքենաի
ատրճանակ էր գրում, բայց այդ գրերգներում նախ ատրճանակ էր ի-
մացողական գրամեքենաները եւ ատրճանակ հետաքրքրությունները հետաքրքրական եւ գրամեքենաի մե-
շահագրգռվածությունը կերպարը ատրճանակ։ Գաղչանի ամենագործ-
ծական հետ ժողովուրդ կյանքի լավ եւ բարձրագրգռվածի հա-
նաքրքրություններ էր։

Նամակները ցույց են ատրճանակ մեզ, քիչ հետաքրքրություն ատրճանակ
ու քաղաքը հայր էր Գաղչանը, հետաքրքրություն ատրճանակ, բարեգործական խո-
րը կատարում էր նա կատարված էր ամենագործ, Այնուհետեւ հետ, վորը
մահը Գաղչանի մահվան ատրճանակ ատրճանակ էր։ Նամակները հայտ-

նախքան են Պռոշյանին իրրև խորհուրդ, ընդհանրացումներ կատարող մտավորական։ Այդ տեսակետից չափազանց հետաքրքրական է Մ. Թահմազիզին գրած նամակը (№ 7), որն ցույց, որ տեսնում է Պռոշյանն իր և Թահմազիզի մեջ։ Ուշագրավ է, որ Պռոշյանը հենց նույն այդ նամակում ընդգծված Տիրմանների, էջմիածնի Վեհարանի ազգանների, ստամանուց մեկնաբանում Սաքունների տիպերի կերտումն ու ինչ միջների արժատը տակինուց պոկել չպրոնելու հոգևոր և ճշմարիտ նկրտումն համարում իր առաջադրած հիմնական մոտիվը։

Պռոշյանը, նամանավանդ իր յերիտասարդ հասակում, համոզված էր կյանքի հանդեպ, հնարավոր՝ կյանքի ճարտարդ պահանջները նախանձելու առաջարկում։ Նամակներից ծանոթացնում են մեզ Պռոշյանի խառնվածքի այս հատկությանն հետ ևս։ 1861 թվից Պռոշյանը պրպտվում էր լուսանկարչության մեջ. թերթերում առաջին լուսանկարիչներից էր նա։ Պիտեր էր նա նաև աղջկանց դպրոցներ հիմնելու առաջարկում։ Ռ. Պատկանյանին գրած նամակներից մեկը տեսնում ենք, որ 70-ական թվերին, առաջին նիհլով հիմնադրում էր «Փոտոգրաֆիայի մոտ, նա ուզում և անցել արտաստահման՝ կնոջը թմչկական կրթություն տալու նպատակով— մի բան, որ ներառյալ անգամ դեռ շատ քիչ թվով վաճառքը եկին կարողացել իրականացնել, մտածելով կարելի չեր նրանց հաշվել։ Այս հարցում ևս Պռոշյանն ուզում էր պիոներ լինել։ Պռոշյանը կյանքում խիզախ էր, նրա գիտակցությունը՝ աշխույժ, նա ուշագիր էր ու հետևում էր կյանքի նոր առաջադրանքներին։

Պռոշյանի կյանքն ու ստեղծագործությունը նոր-նոր և սկսում ուսումնասիրվել։ Բազմաթիվ մատյաններ, որ տպագր կրկրտրտվածական են թվում, մոռցել, պռոշյանագիտության զարգացման պահանջներում, կատանան վերծանության նշանակություն։ Այս նամակները հարուստ են նման փաստերով։

Այս հավաքածուի հիմնական մասը վերցված է Պետ. պրոկան քանդարանի ֆոնդերից։ Այսպես, օրինակ, Ռ. Պատկանյանին գրած կրկրտ նամակը (№№ 1 և 2) վերցված են Պատկանյանի արխիվից (Պետ. պր. քանդ., № 124), Ղ. Աղայանին գրած կրկրտ նամակը (№№ 3 և 4)— Աղայանի արխիվից (№ 139), Մ. Բարխուդարյանին գրած չորս նամակը (№№ 5, 6, 9 և 15)— Բարխուդարյանի արխիվից (№ 422), Մ. Թահմազիզին գրած

շրթա նամակից յերկուսը (№ № 25 և 26)— Շահազիզի արխիվից (№ 135), Ծուռ. Վանկոմսկուն և Մ. Բերքերյանին գրած նամակը (№ 10)— Վանկոմսկու արխիվից (№ 110—111), վիրքսպես, Ծուռ. Վանկոմսկուն գրած մեկ նամակի անտիպը (№ 22) և Թ. Կանկաճյանին գրած մեկ նամակը (№ 28)— վերցված են իր, Պոլչյանի արխիվից (№ 137):

Ճև. Շահազիզը սկզբում տրամադրվեց մեզ Պոլչյանի՝ իրենից գրած քոքը նամակը (№ № 12, 13, 14, 21, 23, 24 և 27) և իր հորեղբորը, Մ. Շահազիզին, գրած մեկ նամակը (№ 8): Վաղարշապատի մատենադարանից ստացանք Մ. Արեմյանին գրած մեկ նամակը (№ 16) պատճենը: «Գործ» ամսագրից (1917, № 3) արտատպեցինք Բաղմա Մարգարեական ընկերության ուղղած յերկիր (№ № 17, 18 և 20) և Ամասիացուց Կանկաճանին ուղղած մեկ (№ 19) նամակները: «Ծաղիկ»-ից արտատպեցինք Մ. Շահազիզին գրած մեկ նամակ-ուղերձը (№ 7) և նրան պարբերականի խմբագրին ուղղած մեկ նամակը (№ 11):

Այսպիսով, հավաքածուի քառն և ութ նամակից քառն և մեկը տպագրվում է բնագրերից, վեցը արտատպվում է, իսկ մեկը՝ տպագրվում պատճենից:

1

ՌԱՓԱՑԵԼ ՊԱՏԿԱՆՑԱՆԻՆ

(Հաշտարխանից Ն. Նախիջևան)

1875 Թ., դեկտեմբերի 27, Հաշտարխան

Աղնիվ հայրենասեր

պատուն Ռափայել[2].

Ճիս այս տարի Ձեզ խոստացա վերադառնալուս պես նամակ գրել. յերկու ամիս և իմ գործս[3]. վաղուց գրած կլինեի, յերևի տկարությունը, որ անմիջապես հետևեց գալուս, արգելք չեղած լիներ ինձ: Այժմ, վատ սատուծո, յերբ առողջ եմ, շատ պատմ եմ գրել:

Շատ հետաքրքիր նյութեր և տեղեկություններ կան հաղորդելու Թիֆլիսից և Ընկերությունից, բայց վոչինչ Թիֆլիզցոց Թիֆլիզցոցը մեռանգամայն խառնակություն և յերկպառակություն

և, սկսյալ ներսէսյան դպրոցի հոգատարձուքիւնից, «Մեղուք»-ի և «Շաւիղ»-ի խմբագրութիւններից և վերջացած ամեն պատահական մեզ, իսկ ընդհանուր՝ միաբանութեան և յուրյանց գլխի մեզ, որոնց նկատմամբ եւ ճիշտ պատճիվը կարիք կարդալ «Մեղուք»-ի և «Շաւիղ»-ի համարներում»:

Իմ գնալս վոչինչ զգալի ոգուտ չբերից, վորպես և ապառնալի: Ինձանից վոչնչով փոփոխութիւն չընդունելվեցաւ: Զգիտեմ պատճիվը՞ Ձեզ Ասորեստանու հարցերի ցանկութիւնը, որ քննական կերպով դիմադիմներում հարց լուծվի ուսուցչութիւնը մտցնելու համար[6], վորի մասին գլխաւորապես եր իմ գնալս տեսնատուս բերելու պատճառով, բայց այդ գործն ել մնում ընկած և, ինչպես և առհասարակ Ասորեստանու հարցը իրենց անատրքութիւնով: Այսուհետ վոչինչ ընդհանուրին ոգուտ գործ կատարել չի լինիլ, հայ բնդուն այսուհետ վոչ միայն մոդայից դուրս է, այլ և մեծ մասի համար ատելի, քանի որ քիչ պատճառ աշխատանք որքանի գործողներուն մտցնելու, և այն յուրյանց գրպարների արծաթի վճարելով: Այն իրողութիւնը ծնունդ կուտ մի քանի կերևոյթների, որոնք նուիրական իրեն Ասորեստանի ազգերութիւնը չնիմարկված, մի վորը հոգիից չարժվում և ատամնում են:

Քանի անցնում են որերը, այնքան ես համոզվում եմ իմ նպատակի մեջ, այնքան զգալի են քվում ինձ և դուք ժամանակի կորուստը, այս նպատակը մի ժամանակ բնական նման պատկած և իմ աչքին վերա, վորի իրագործելովը միայն կհանգստանամ վորպես ես, նուիրական և իմ հիմնը, բայց քիչ պիտի կարողանա՞նք ի գլուխ տանել, քիչ պիտի մեր մտադրութիւնը ուրիշ հարուստներից կատարած տեսնելով հալվինք ու մաշվինք, այդ ապագան կասուցէ: Վերջիս Ձեզ հայտնեցի, «Правительственный Вестник» լրագրի չրկարերակութիւնը արգելից մեզ գիմելու դեպի մեր նպատակը և մենք պրկվելով թևիթևի մեր հաստատ տեղից, ստիպյալ եղանք միայն ցայտուր քարտասել, որպեսզի հաց միայն աշխատելով, և այն դառն քրտինքով, ստացութիւն մեջ, իսկ վերջերումս անհյուրընկալ Ասորեստանում մեր վերջին կտակին ել վրեն դնելով, իսկ քիչ պիտի կարողանա՞նք մի որ այդքան նեղութիւնները կրելուց հետո մեր միտքը հաստատ տանել, այդ նուիրական չգիտեմ: Ի որե աշխատանե, յերբ հետ մնացինք մեր գործ արդյունքներով մեր ճանապարհորդութիւնից, չես չեմ դադարել ամեն հնարք մտածելուց գնալու համար, շատ կարող-

ներքև դիմացի, շատերին ոգևորվում պարզամիտներ առաջարկների, քայլ քայլ տեղից բացատրություն տալով. միևնույն հնարը կրկնելը, վոր խոսում, համոզվում, համոզչությունց հետո արձագանգվելով մեկը մեկի, այդ իմ աչքս տարվան Ձեր համակրական խոսակցությունները. չկիսի չեք մոռացել, միևնույն պատմությունը 500-անգամ արձագրվել, գրաքսվի ամբողջի կերպով չորրորդ մասը կատարյալ համարել հնարավորություն ինձ, և ինչ եղ պիտի առած լիս մեծ հնարով, հեռացա Ձեզանից. քան վերում Ձեր հետաքրքիր առաջին հարցը, կերպ ինչ արդյունքն Աշխարհիկ[1] հետ ձեզ մոտ տալս, վերադարձ իմ մեջի քայլ կերպարանությունքը, և ինչ հնարավոր անհա, քի գրաք ի՞նչ պատով ցանկացնել եք իմ արտ խորհրդի կատարումը. կերպ գրաք չեք մոռացել, Ձեր առաջին հարցին կեղտով վոչ ամբողջական վոչնչություններ, այլ՝ ակիճդ արտասահմանում ուսանում ի, թե վոչ»: Ճիշ կերպ լսեցիք իմ բացատրական պատասխանը, Ձեր տրամադրությունը մերիցը վոչ պակաս կեղտով, խոկ Ձեր ցանկությունքան հետևանքն կեղտով Ձեր հնարքի խոսումը:

Այո՛, ազնիվ Ռոսիայի՛, Դուք մեր հանդգնած հույսը կրկին դարձնեցրիք, մանավանդ կինոյի պատմելուց հետո, այսուհետև իմ վրայից, բացի Ձեզ հիշեցնելուց, վոչինչ չի մնում անել Ձեզ, ամենայնով իմ համարում ներկայացնել այնուհետև Ձեր մեծագործությունքը, վորով դուք կերպ անգամ ոգնա բերած կլինիք, շատ հայ կանանց ամոթխտածությանն պատճառով հետ խլելով մոհու ճանապարհից, վորոնք կմեռնեին և երեսից անձը քաշկին չեին ցույց տալ, կերպանկացնելով մի հայ վիճակ, վորի մեջ առաջին անգամը ծնել և հայկի մեջ քաշկանությամբ պարապելը և այդ կերպիսյից ուսման և յուրյանց մայրենի լեզուն չճոռանալու պատճառը դառնալով:

Այո՛, այդ կերպիսյքը, վորոնք կհանձնվին իմ հոգացողությանը արտասահմանում, կուսանեին մի կնոջական դպրոցում, կղարդանան կնոջական կրթություններ, մինչև ժամանակն եղ ինձ մոտ պարապելով մայրենի լեզվով և մայրենի ուղղություններ, վերջում կլինեն պիտանի անդամ հայության:

Ճիշ շատ լավ գիտեմ, վոր առաջիկան 1000 արձագը վրդ և գնդանիությունը մեզ և կերպու ուրիշին կատարվելու, բայց մի՞թե կես չեմ կարող աշխատել: Ճիշ այժմ հավաքած ուրեմ 500-ի շատ հոգիներ անուրանալի և տխրերը նեզատակ-

Ներ (պատկերներով պատկեր), վորովհետ պետք կլիան ինձ պիտոյ-
յես այս մասին հատուկ տեղեկացնել իմ ուսուցանողներից, քանի
դրանից կպարզվեմ և լուսանկարչությամբ, վորի մեջ մինչև
100-ից 99-ն ինձանից զերազանց լինելն, մի՞թե դուն մինչև ինձա-
նից պակաս չի լինել, ինչպես այդ վերջինն ապրում, ընտանիք և
պահում, յես ևս նրա նման կապրեմ. հավատացիր, սակայն տես
այս անհյուրասեր Աստրախանից լավ կլինի. յերթ ապրես հաց
ենք պիտիում, պիտիում ել կդանենք միջից, դժվարը տես հա-
նելն և տապիլն յերկու տարբերներն են: Ո՞վ գիտե, գուցե գտնվին
պիտիհան և ուրիշ ցանկացողք յերկիսդյակ տալու ինձ մատ,
քանի քանի պիտիում չեմ, պիտի գնալու միայն հոգ կրնեք:

Ուրեմն, ընտիր բարեկամ, վերջացի՛ք պիտիումքդան ձեռք
առնուլ և մի ավելտատու համարով գրել ինձ. յերթ այս ժամս
հայրդից Ձեզ մեզ յերկրանկացուցանելու հնարք գտնելը, գարնանը
մենք կգանք պիտիում և ուղիղ յերկիսդյակը վերցրած՝ գնալի Ձմի-
ցերխա. խնարկեմ յես այս ժամս պատրաստությունն կտեսանեմ ար-
տասահմանյան անցագրերի:

Ինդրում եմ իմ հարգանաց վոգիները տալ սրբազան հայր
Աղասիքյանցին. դա ինձ հանձնեց մի քանի բաներ, բայց դրա
հանձնածը ինքն ըստ ինքյան կատարվեցավ և լրին հարկավո-
ցավ, դրա համար յես չբտապրեցի պատասխանելու[8]: Զգիտեմ
բացվեցավ Ձեր միջնահարդ գործոցը քե վոչ, վորի բացման հա-
մար մինչև իմ Եջմիածին հասնելը տեղեզրամիա եղիք առաս-
ցել[9]:

Ցերեկ իմ գնալս չհաջողվի, յես կարևորություն կտեսնեմամ
ձեռք բերել մի ուսուցչական գիրքում հայ լեզվի համար. չի՞ կա-
րելի գտնե արա համար հոգաբերք պարտ Բերդումբերյին[10] գրելով.
այստեղից մի շարադրություն նեղկատացնելի և նա ուղարկելը
գիտցամը:

Ցերեկ չեք մոռացել, գուք ինձ խոստացաք գրել պ. Բերդում-
բերյին և հանգուցյալ Նալբանդյանցի իմ վերա և վերջերերես
վրա գրած քննության մասին, վորը, ըստ ասածքյան պ. Մկր-
տիչ Տեր-Գրիգորյանցի[11], այժմ գտնվում և պ. Բերդումբերյի մոտ[12]:
Շատ ցանկալի յեր ինձ կամ տեսնել նրա տպածը կամ գտնե
պատճենը: Այս մասին յես խոսեցա Ձեզ հետ այդտեղ:

Ձեզ մինչ հարգող և բարեկամ Գերճ Պռոչյան.

Ընդունելիք իմ կնոջս հարգանաց մոմլուծը։ Շուտով կուզարկենք և մեր պատկերները, որոնցից այժմ պատրաստ չկար։

Իմ հատցեն. В Астрахань, фотографу Перчу Прошяну.

1 1872 թ. Պողյանը վորոշում և անցնել արտաստահման՝ կնոջը թժշկական կրթություն տալու պետությունից։ Հետևյալ 1873 թ. նա ընտանիքով անցավ Մոսկվա և Պետերբուրգ, վորտեղ պետությունից վարձ վաստակի՝ իբր նպաստ նրան ուսման համար։ 1874 թ. Պողյանը Պետերբուրգում հանդիպում և Հայաստանին ուշադրություն դարձրած Լազարև կոմս. Վերադարձից հետո, վորը խրախուսում և նրան անցավոր Հայաստան։ Պողյանը համաձայնում և, քանի վոր հույսը կտրել էր արտաստահմանից։

Հայաստանում Պողյանն ապրում և 1874—77 թ. թ., պրոպագանդում լուսավորչության մասին և մանկավարժության։

2 Նամակի տարեթիվը և այս նախադասությունը հնարավորություն են տալիս պարզելու, վոր Պողյանն իր ճանապարհորդությունից դեպի Եկմիածին և Թիֆլիս վերադարձավ հոկտեմբերի վերջին դեպի նշված ժամկետը սկզբին։ Կարելի է ենթադրել, վոր Թիֆլիս ու Եկմիածին նա գնացել և Նոր-Նախիջևանով, ուր և տեսակցություն է ունեցել Ռ. Պատկանյանի հետ։

3 Պողյանը, հավանորեն, իմացավ Նիկոլսկու դպրոցի շուրջը ծագած վեճերը։ Կոնֆլիկտ կար դպրոցի տեսուչ Միքայել Մանդինյանի և հոգաբարձության անդամների— Արծրունի, Ստեփանյանի, Գ. Իշխանյանի և այլոց— միջև։ Գ. Իշխանյանը, դպրոցի անունից և լուսավորության Ատաքել ք. Սուքիասյանին կատարյալ չատչատություն, ուր բանակռվի մեջ մտավ «Մշակ»-ի խմբագրությունը նախկին տեսուչ և «Մեղու»-ի խմբագիր Պետրոս Սիմոնյանի հետ։ Հոգաբարձության անդամ Մուշեղ ք. Տեր-Ղևոնդյանը նույն «Մշակ»-ի խմբագրության հետ քննադատության է ենթարկում Ս. Մանդինյանին, վոր նա անտեսում և հոգաբարձության, լսել չի կամենում աշակերտների անունից և այլն և այլն։

Շատ հետաքրքիր տեղեկություն և հաջորդում «Մեղու»-ի նույն թվի նոյեմբերի 15-ի համարը (№ 44) այն մասին, վոր Արծրունին առաջարկել և հրավիրել Պողյանին ներկայանալ Հայոց լեզվի ուսուցչի պաշտոնով։ Սա տեղի չի ունեցել, ըստ յերևույթին, նոյեմբերի սկզբներին։ Կարող և պատահել, վոր Պողյանը թիֆլիս յեղած ժամանակը տեղական— հոկտեմբերի սկիզբներին՝ տեսակցություն է ունեցել Արծրունու հետ, քանի Պողյանի հետաքրքրությունը «Մշակ»-ից 1873 թ. սկզբներին՝ այս յերկուսի հարաբերությունների մեջ առանձնություն էր։

4 Այս հարցի շուրջը խոսակցությունները շարունակվեցին մինչև Պոլսեան Հայոց սահմանադրութեան հրատարակութիւնը։ Պոլսեանին միեւնոյն ձեռքով այդ գործով զբաղվելու։

5 Ազաթիրեան Գրիգոր, յայտ. (1827—1898)— Ամարասի և Լազարեան ճեմարանը, յետք. տարի տպագրել Բազմաւէպում։ Աստուածբանութեան և արեւ Կարիպեան-և Խառնոցավարժ դպրոցներում ու Ճեմարանում։ Տեսուչ և յետոյ Շուշիի քեմական դպրոցում (1862 թ.), Ցելեանի քեմական դպրոցում (1863 թ.) ու ճեմարանում (1884 թ.)։ 1872—77 և 1878—80 թ. թ. վարժապետ եր Նոր-Նախիջեանի ս. Խաչ վանքի։ 1891 թ. նշանակվում է Հնադարբասի քեմի Խառնոցավարժ կոմսարիել։

6 Ազաթիրեանի հանձնարարութիւնները անհայտ են մեզ։

7 1875 թ. Ազաթիրեանի տեսչութեամբ և Ն. Պատկանեանի ու Յ. Վարդանեանի ուսուցչութեամբ բացվել և միջնակարգի հոսքերին հոգևոր դպրոց, որը մինչև 1879—80 ուս. տարում գործել միջնակարգ։

8 Պատկանեան Ներսիսի (1833—1889)— Գ. Պատկանեանի յեղբայր մոլորին։ Մանկի և Մատթեոսեանում, ապարասի Լազարեան ճեմարանը 1850 թ.։ Բարձրագոյն կրթութիւնն ստացել և Գերմանում, ապա Պետերբուրգի համալսարանում, որտեղ ապարասից հետո, երբեմն կոմկատան տան, մի տարի աշխատել և Թիֆլիսում։ 1859 թ. հաստատվել և Պետերբուրգում ու զբաղվել արեւելագիտութեամբ։ Մ. Ներսեսեանից հետո Պետերբուրգի համալսարանի արեւելեան լեզուների ֆակուլտետի հայոց գրատոհմի ամբոնը հասել և Պատկանեանին։ Ամուսնացած եր Հ. Ազամալեանի դստեր, Անուշի հետ։ Ունի մի շարք հետազոտութիւններ — «Исследование о составе армянского языка». «История Сасанидов по армянским источникам», «Материалы армянских наречий», «Ванские надписи» եւն։ Բազմաճառ և մի շարք հայ պատմագրների խմբագրը ունեցել։

9 Տեր-Գրիգորեան Մկրտիչ — Սովորել և Լազարեան ճեմարանում, Պետերբուրգից աշխատակցել և «Հյուսիսափայլ»-ին։ Նշանակվել՝ Ղազար Փարպեցու «Պղպիկ» աշխարհաբար թարգմանութեան հրատարակիչը (1868 թ.)։ Վախճանվել և 1889 թ. առաջ (տես՝ Պոլսի 1889 թ. օգոստոսի 4-ից գրած նամակը Մ. Բարխուդարեանին — №5)։

10 «Սոս և Վարդիթեր»-ի քննադատութեան տարին առաջին անգամ տեղեկութեան և ապեց Մ. Տեր-Գրիգորեանը իր հրատարակած Մ. Նալբանդեանի՝ Ղազար Փարպեցու «Պղպիկ» աշխարհաբար թարգմանութեան առաջաբանում (1868 թ.)։ Մխիթարեանից Տեր-Գրիգորեանը հաստատել և, որ ինքը գիտե, թե ում գրած է գրութիւնը Նալբանդեանի քննադատական տող գործի մասին։ Տարիներ հետո մեռնի, 1890 թ., Մ. Բարխուդարեանը, Նալբանդեանի տղայական հաշտարեանից առանձնացրել «Սոս և Վարդիթեր» քննադատութեան թեղի մի վարիանտը, հրատարակել այն

իր «Հանդես պրակտիական և պատմական»-ի խմբագրի դերում։ Թև Ռ. Պատկանյանը ևս ուներ «Մուս և Վաղդխիներ»-ի քննադատությունն ձեռագրեր մի որինակը— այդ մնաց հասցեին չեր։ Ամենացնցողը միայն, երբ Քեռն իր հայրենի նամակներում Ռ. Պատկանյանին (№ 2) Պռոշյանից նորից հաստատում և «Մուս և Վաղդխիներ»-ի քննադատությունն Ռ. Պատկանյանի մոտ լինելը, բայց 14 տարի հետո, 1889 թ. սեպտեմբերին 4-ին գրած իր նամակում Մ. Բաբխուդարյանին (№ 5), նա ասում է, որ Մ. Տեր-Գրիգորյանը, հայտնելով իրեն նայրենի քննադատական այդ գործի մասին, միայն ամանակ չգիտեր, քե ում մոտ է գտնվում այն։— Նայրենի քննադատությանն իրով վարիանտը գտնվից միայն վերջերում։

2

ՌԱՓԱԵԼ ՊԱՏԿԱՆՑԱՆԻՆ

(Հաշտարխանից Ն. Նախիջևան)

1876 թ., մարտի 22, Հաշտարխան

Մեծապատիվ քաղքենիս

պ. Ռաֆայելը.

Զղիտեմ ընչի՞ն վերագրեմ Ձեր լռությունը. յերբե իմ խընդրանացս և որչ մեկը ի կատար ածելը անհնար յեղավ, քաղքենական պարտք համարեցրուքյան ոտ եր ապրելք լինողը, որս անձամբ կարեցավ եր Ձեզանից։ Գանկ ուշանում մեկին գրելը, այնքան կարծում եյի, քե Դուք ինչպես ինք իմ խնդիրներիս քե՛ մեկը և քե՛ մյուսը, բայց այժմ հուսահատվեցա որչ մեկին գրքա իրագործվելու համար, այլ և, վա՛յ ինձ, մեր քաղքենական քաղցը ամենարկուքյուն գոնե ստանալու համար։ Ասացե՛ք, խնդրեմ, ի՞նչ գրեմ ավելի պատճառ ունեցիք այսքան յերկար մեջս անպատասխան թողնելու ինձ. կինա ուրախություններից ցնծում եք, յերբ իմ Ձեր հուսը այն յերկու յերեխայից համար, իսկ այժմ լռությամբ մատնում եք ինձ և ընկել վոչինչ բանի չկատարողականով տալ Ձեր լռությունը։

Կարճ ասեմ. Ձեր լռությունը անատանելի եր ինձ. յերբե Ձեր գրությունը գործը գլուխ չեկավ, գոնե հոգացե՛ք ինձ համար գիմանալիանելու հայ յեզվի ուսուցչուքյան իրավունք խնդրելու համար պարոն Քերովբեից։ Ցնա վաղուց ուղում եյի անձամբ գրել իրեն, բայց ապատում եյի Ձեր նամակին. այսպե՞ս վերջապես վճռեցի՞ նորան ևլ գրել։ Ցնա հայտնեցի՞ նրան, վոր Ձեզ խնդրել եմ մեկ-

Նորզելու և ապատում եմ. ուրեմն ինքնէ Դուք գրած լինիք կամ քեռ ամեն չտապեք գրել, հուսամ վերջ նոյ չի խնայելի կատարելը։

Ամեն Աստրախանի հայերից խնդրելը պատրաստ և պատրաստի լինելու դիմադրականներն գերեզմիցներն ինձ յուրյանց հաշվով հայ լեզվի ուսուցիչ ընդունելու և ժամեր նշանակելու մասին, բայց գրածը կանոչ ի առել վարժապետությանն գնալու չունենալուս համար։ Փութացի՛ր, ուրեմն, ազատեցնել ինձ, գրել ոչ. Հերոմյանին կատարելու իմ խնդիրս։

Իհարկե շատ լավ կլիներ, ինքն հիմնվեր նոյ իմ աշխատությանց վերջ և ապնտես շուտով երեսովանք տար (իհարկե այն ժամանակը հարկավոր կլիներ իմ անունից մի պատշառնական խնդիր գրել տալ, ստորագրել տալ ու արձակես ուղարկել գործը), իսկ ինքն այդպես չցանկանար ոչ. Հերոմյանին, գոնե բացահայտեր մի վերջին անգամ առաջարկել ինձ հայ լեզվի և պատմության վերջս և յնս կզրկեր նորա վերջս մի շարադրություն, որպէս վերջս հիմնավոր կատարյին ինձ երեսովանք։

Այս ճանապարհով պատեհացրեր մի քահանա Աստրախանց ազգով պիմել և Աստանս ուսումնականն Հովսեփյանը և նեղկայացնելով իւր շարադրությունը նորան, չգիտեմ Աստրախանց ճեմարանից, քե նուքն խակ ոչ. Հերոմյանից և ստացել գործատարկան ուսումնարանները։ Հայ լեզվի ուսուցչի երեսովանք։

Իհարկե շատ լավ կլիներ, ինքն կնա միջոց ունենայի անձամբ գնալ Պետերբուրգ, ծանոթանալ ոչ. Հերոմյանի հետ և այնպես ստանալ ինձ երեսովանք. բայց ընտանիքը և գործերը, մանավանդ վերջինս, միանում են ճանապարհս։

Ասացած պետս, Ռոսիտա՛լ, մի՛ խնայեր քո վզից մի ուրիշ մի ընդարձակ նամակ գրել. մեռանիք ես անտեղ Հայաստանում ոչ կուլ տալով. Փոստագրությունն ինչպես գնում. իսկ ինքն այս վրա ևս ամենայնիվ, վերջ քաղդր չնկատառս ամիս հասնում է 15 մանեթի, ապա խնայի՛ր քե ի՞նչ կլինի իմ գործերս. հուսա այդ պիտանագիտանին են. ինքն ոչ. Հերոմյանին խղճաց և մի վերջակական ուղարկեց, ապա մի կարգ հայ կանանց, ի հարկաւոր գնալս չգիտեմ ի՞նչ պիտոյ չիներ մեր գործերը։

Լավ կանիք, ինքն գուք Ձեր կողմից նկատողիք իմ նեղկայ վիճակս, յնս հարմար չհամարեցի գրել իրանց։ Այսպես ինքն անիք, գուցե այդ ժամանակը շտապելու համար կարողանաք իմ

աշխատասիրությանց վերա հիմնել տալ հարցը և վաստիով պլուսխ բե-
րել տալ: Ցնա կարծում եմ, մի մեծ հանգամանք չեր համարվիլ,
յերբե իմ կողմից նուիրեսկ աշխատող լրվինք մի խնդիր պրել տա-
յին և աշխատա հատաջ տանելին գործը, կամ յերբե այդ չեն անել,
մի խնդրի անագրություն անելին, շուտով պրկելին ինձ, յես
պրոտագրելիր, տորպագրելիր և ուղարկելիր:

Գրեցի՛ք խնդրելիս, Ձեր գործոց մասին, ի՞նչ յեղավ Ձեր
դպրոցը, բացվե՞ց թե վոչ, ի՞նչ խրատանքով և պարտավո՞ւմ եք
դուք աշխատել: Ի՞նչ և անում արդյոք Ազատիրյանցը, վորին
վոգիանել խնդրելիս:

Ցերբե չեք մոռացել, ապ. Մելքումից Տեր-Գրիգորյանցից յես
լսածս Ձեզ պատմելը համարուցյալ Նալբանդյանցի իմ վերա և
Վարդերեցի-ի համար արած քննությանն մասին, վոր պահվում է
ապ. Գևորգերեցի մոտ. հիշեցի՛ք խնդրելիս նորան, վոր յերբե ինքը
չի ուզում տալ սա, պահե պատճենը ինձ ուղարկել առանց
չամելի:

Ի պես. Վէլամաշ-ն աշխուհնան մեծ գործեր կվատարե կար-
ծեմ, աշխատակիցքը յերեսնից դլուխներ են և մի՞քիչ դուք ել չեք
մասնակցիլ[3]:

Առե՛ք իմ և կնոջս վոգյությը և բաժանեցեք Ձեր պարկեշտու-
հի ամուսնո հետ:

Ձեզ միշտ անձնվիր և վոր դյուտրերն և ապագայ նամակիցդ

Պետք Պռոշյան

Հասցեն. В Астрахань, фотографу Перчу Прошяну.

1 Պռոշյանը այս նամակը Կ. Պատկանյանին՝ մեզ անհայտ է:
2 Տես նախորդ նամակի 10-րդ ծանոթագրությունը:
3 «Վէլամաշ» — պարբերական, վոր պիտի հրատարակեր Մ. Մանանասյանը՝ Յ. Վարդանյանի խմբագրությամբ և գ. Ցեղյա-
նի գիտակցությամբ: «Վէլամաշ»-ի հրատարակությունը չհաջող-
վեց:

3

ՂԱԶԱՐՈՍ ԱՂԱՑԱՆԻՆ

(Հաշտարխանից Թիֆլիզ)

1876 թ., ապրիլի 23, Հաշտարխան

Սիրելի Ղազար.

Մինչև «Ռոմանոզիկա»-ը[1] վերջանալը ուզարկում եմ «Փորձ»-ը

համար իմ վախճան Ղամբեռ վոզնիցին։ Սրա անունը չեմ դրել ես ձի՛ն—չի՛ն, դու չես իմ համն ու պինդ, բայց կատա-ծելով վոր ցինդորը չիմոդնի, չկրկնե անունը, որը կու-զնք, ևն դրնցնք, իմ կարծիքը վախճան Ղամբեռը ավելի հար-մար է, մյուսը շատ աչքի չի դիպչում[1]։

Ցնդի արդարև ցինդորը քանի մի տեղում դիպչելու լինի, դու կարող ես մնգմացնել, մանավանդ քնզ համար հատուցա և ապահով արդարացնելու միտում ունիս, քի ջանդքը պատահում է 186··· թվին, յերբ դեռ հաշտարար ատյանները չկարգին, ուրեմն սիրում եր նախկին կաշառակերությունը և շեղի վրա ծուռ հա-կացողությունը. բայց չես չեմ կարծում վոր ներկա ցինդորը պրանից ավելի ատոսիկնները տեսաց դրամատերության մեջ ազդելը, ի հարկե Ղազիմատովի[2] որով անհնար եր տալը։

Ցետ կարծում եմ վոր հաշտվել ես և բանվորներին ճիշտ պատ-ճենները եմ ներկայացրել, յերեք ճշմարիտ խոսքեր, ապա վոչ մեկը Ցերեվանու, այլև շատ տեղերի հայերի ձգտումն է, ու-րեմն անպատճառ շեղ լինել տալը. պետք է վոր ներկայացնելու համար էլ հարմար լինի։ Կարծեմ յերկրորդ համարին համար լավ կլինեիր։

Մեր ազա, պետք խոստովանել, վոր լավ լիմացել ես Արծրու-նուն, բայց քնզ ուղիղն ասեմ, ինձ էլ դուր չեկավ քո վերջին ճճեղը, վորի մեջ Աբովյանցին, ինձ ու քնզ տալիս ես պրակտ-նուքյան մեջ առաջին տեղը, այդ քաջլը չես շեղի համարձակել ա-նելու, մանավանդ վոր ի՞նչ իրավունք ունիրք իրեն տեղամասն բարբառների ներկայացուցիչներ մեռնի մենք յերեքս անցկենանք հայոց պրակտոքյան գլուխը. մենք պրել մենք մի վորևե գա-վառի բարբառով, շատերն էլ գրել են մի ուրիշ գավառի բարբա-ռով[3]։ Ի՛նչ տեսակ, շատ համարձակ քաջլ եր, բայց ի՛հարկե միատ շատեր, մենք մեզավոր չենք, վոր մեր պատրոն մատենագրական յերեխեկանները և պրոֆեսորները՝ ալ. Բեկովիչ Պատենկովսկին[4] վրէ մի տեղով չեր բավեհաճել յուր կարծիքը տալ քո և իմ պրա-քյանց համար, ասի ինչ նա յուր «Нахичеванский говоръ»-ի[5] մեջ մեծ տեղ ուներ ընդարձակվելու և անարդարությունն կամ մեծ սխալմունք և արել այդ բանը բաց թողնելով, չես լրեն պրեցի այս մասին[6]։

Տեսնո՞ւմ ես Արծրունին ի՛նչքան կատարել է և չես կարծում եմ, վոր յերեք նոս չի կարողացել արհնավորապես մի պատաս-

խան պրծել, այլ հայհոյանքներով և յուր սրտինը դուրս թափել, այլ. նրա անդրադարձ բնավորությունից և, անպատճառ այն մի քանի տողերը պրծուցա նրան վրէ մխոցն ձեռքերը, այլև ամբողջ մարմինը գազազիա մ՝ ելնել, այլ և պատճառը, վոր նա կորցրել և մարդասիրության չափը և իրավամբ յուր վրա չի առնել վիճաբանի պատրաստած առնուրդը:

Գիտես, Ղազա՛ր, վիճաբանությունը պատասխանելուս բոլորովին փոխվում է. աշխատես վոր անհատականության հետ մինչև անգամ չի մխանում, և չես կարող ամե՛ն ասել, վոր հիմար շատ բան է հաչում և զուրս գալիս, քան թե հինը, ինձ շատ գուր է գալիս, կարծեմ ուրիշներին ևս այնպե գուր գա. բանականն հետագրքիր առանձնություններ կան մեջը: Ես ի՛նչ պատասխան մեջ ձգել, պիտի ցրվել աչքաստում եմ: Վաղուց վերջացրած կլինեին, բայց Աշխանի[9] անպատճառները քաղց տար. խնդրեց ազգիկը ահա կերկու և հիմա և, վոր անկողնում գնացած է և պրծած և քնում: Այդպե պատկերն ինձ շատ վնաս կհղավ, բանականին ոգնում եր ինձ իմ առաջադրությունս. առանձին վիճքը բարի անե:

Ի՛նչ առաջին, Ղազա՛ր ախի՛ ծուլանոց, գոնե ժամանակ մի պրծնեինք նամակ գրելը չի մանրամասնություններով, կերկար ժամանակ և թխթխելից անդրեդարձություններ չունեին, խնդրի Զմշկյանին[9] քոց յուր կողմից նամակ գրի:

Տուր էրան վոգևիչս քոց կարդա:

Շա՛տ, ի դնաց. մինչ մեր ունենք այս անպատեհությունը մի նեղկատացություն առել հարստա Ղազարեցիից, նյութին և քաղաք խոսացողի կյանքը[10], վորը հետ պետք մի վոգևիչ ել նեղկատացնենք, բայց ցնորքրամասա ապրած չկա, մի՛ ամառանոց խնդրեք իմ կողմից Զմշկյանցին, վոր նա վորևիցե մի վոգևիչ ցնորքրամասա ապրած ապրտարգել տա, տանեի պրծցնելուդ կամ մի ձեռագրուտրե մատ վերջացնի ցնորքրի ստորագրությունը և շուտով ուղարկի ինձ, ինչ վոր ծախս անի, մինչ ապրտարգից էրեն կդրկինք:

Գիտես փորձ-ը դրկվեցավ հանուն Գեղատանցի[11], քե վոչ, ինչե դնո չինք ուղարկել, չուտացնեք առաջին վոշտով ճանապարհ ձգել. ինքն ապրտող չի, Մահարբեյանում է[12], ինչե վոչ չես վկայացնելի էրեն:

Փորձը-ը ապրտող չես ամենքին տարիս եմ կարդացել, շատ համակրում ենք, բայց էրբե հայ պիեսը շատ քաղց են գտնում, ապրի ու սրտից հանվացրու փորձ-ի մեծ ծախքերը:

Ո՞վ պիտի, ինչո՞ւ վոլոկիտա ընդունելութիւն չտայ տպագրիչ-ներուս, հանձնիէ Զմշկեանին, որը յիսնհատար իրաւունք ունի ցան-կացածին պես փոփոխել և շինել թիֆլիսի բեմի համեմատ. բայց քոչ բնագիրը չկորցնի, քան որում ես չունեմ, 100 հատի վրա չեմ պրծել ահը, տպատպելուս ես քոլտրոլին փոխիլ եմ։

Վոլկուն պ. Արծաթին[1]։

Մնացեալ վոլկուներն ես իմիս հետ ուղարկելով քեզ, մնում եմ պրուքյանդ... Քո Պերճ Պռոշյանց

Ճերմակ խաչոր գեմոկրատ պրոդներդ, Պռոշյանը և Աղա-յանը, մինչև ես լամ հարաբերութիւններդ մէջ մեծ յոյսեր իրար հետ, որը հետապատյում, նրանց կյանքի վերջնատրյանին, վերջաժամիլ և մոնոմուքյան։ Աղայանը առիթ ու ունեցել մի քանի անգամ տպա-տահատյանելու Պռոշյանի մասին հայ մամուլի էջերում։ 1888 թ., «Աղբյուր»-ի յերկրորդ քաոնի № 8—9-ում, իր հատանի հոդված-ում «Սոս և Վարդիքեր»-ի մասին, որտեղ ի միջի այլոց Աղա-յանը հարց և բարձրացնում Պռոշյանի պրակտան գործունեության 30-ամյա հոբելյանի կատարման մասին, նա տալիս և Պռոշյանի հետևյալ բնութագիրը. «Այդ ժամանակ (այսինքն՝ 60-ական թ. թ. վերջին — Խ. Ս.) Պռոշյանցը քիչ մը զգրոցից նոր էր դուրս յեկել, բայց զգրոցականի քաշվոտ և ամոթխած բնավորութիւն չուներ, այլ շատից դուրս յեկածաց և համարձակ էր։ Նոր ան-բուռնը կյանքի նորոգութիւն էր պահանջում։ Նորոգութիւն ա-ռաջալ չինելու համար ամոթխածութիւնը ճնշնաւոր հատկու-թիւն չեր, պետք էր քաջութիւն, վստահութիւն, համարձակ-նութիւն և մինչև անգամ հանդգնութիւն և սառնասկութիւն։ Պռոշյանցն այդ բոլոր զինքերով զրահավորված էր հնութեան դեմ պատերազմ մղելու համար»։ Մի այլ տեղ, ինչ կյանքի զգեստվոր գեղքերըն մեծատարներում, Աղայանն ասում է. «Պետք է ասեմ, վոր յես Պռոշյանցին հիշում եմ գեռ նա Ներսիսյան զգրոցում, յերբ նա միջոցին գասատրանն էր, և անկարելի յի չհի-շել, վորովհետև մեր վարժապետները բոլոր աշակերտներին մա-տով էլին ցույց տալիս նրան, վոր զգրոցի ծաղիկն էր և ամենից հատաջադիմը։ Ինչպես յես մեր գրուքրումը իմ հատը չունեի, այնպես էլ Պռոշյանցը Ներսիսյան զգրոցում չուներ իր հատը, բայց այդ զգրոցի չնորհքը չեր, այլ իր տաղանդն, իր ստացած մանկավարժական հարուստ պաշարի, իր մարդիներն էր։ Զգրոցի ուղ-ղութիւնը յերևում եր ամենից Մուրադյանի մէջ, վորն իսկապես մի կողմից Հակոբ վարժապետն եր, մյուս կողմից Շահրյանը, մինչդեռ Պռոշյանցը նույն ուսուցիչներին հարգելով հանդերձ, իր մտքի ազատ թռիչքով շատ հետ եր քաշել իրանից» (եջ 23)։

1. «Վոլկաձայնիկ»-ը Պռոշյանի յերկրորդ խաչոր վեպն է։ Ա-ռաջին անգամ լույս է տեսել «Փորձ»-ում (1877—78, №№ 2—4)։

Այս վեպը Պռոշյանը գրել է Աբեղար Հովհաննեսյանի դրդումով։

Այդ մասին Պռոշյանը պատմում է իր հիշատակարանում (տես՝ այս ժողովածուում զետեղած Պռոշյանի «Ինքնակենսագրությունը»)։

Իր «Մեռածը կենդանանում է» հոդվածում («Տարազ», 1904, № 16), վերոնշյալ նույնը պատմվում է ավելի ընդարձակ, Պռոշյանն ասում է, որ նամակ գրողը ժամանակին Աբեղար Հովհաննեսյանը չէր, այլ, «Երջիճեցիս հանձնարարությամբ՝ Ղ. Աղայանը։ Աղայանը այդ ժամանակ «Փորձ»-ի խմբագրի, այսինքն՝ Աբեղար Հովհաննեսյանի տղետականն էր, ու այս է պատճառը, որ «Փորձ»-ին վերաբերող խնդիրների Պռոշյանը դիմում է Աղայանին։

2. Պռոշյանի այս վկայությը, որ ըստ յերևույթին, տոպչյանականների խոսած հազիցվածը է յեղել, չի տպագրվել ու նրա ճշտությը մնոց չի հասել։ Սուրեն Նամակի վերջին մասից կարելի է յեզրակացնել, որ Գ. Զարչինյանը արքեպիսում պետք է վերաբերվել այդ։

3. Ղազիմատյանն Հովհաննես— 60-ական Ք. Ք. գրաքննիչ։ Նրա ձեռքով են անցել վիպք Հայաստանում, «Սոս և Վարդիքերջ»-ը նույն։ Ծնվել է տեսուչ Ներսեսյան գյուղում 1858 Ք. նոյեմբերի 26-ից մինչև 1861 Ք. հունվարի 7-ը։

4. «Մշակ»-ի 1876 Ք. № 27-ում Գ. Արծրունին, «Փորձ յեռամսյա հանդեսի յեղունք հոդվածի մեջ, գրում է. «Հովհաննեսյանի հայտարարությունից տեսնում ենք, որ մի Ղազարոս Աղայանց անունով պարոն վորին խմբագրիչ — հրատարակիչ չի անվանում և ամեն բարեկամց, հանկարծ յեկ «Փորձ»-ի տպարրուքյան մաքրուքյան և ուղղագրուքյան վրա... Ո՞վ ու այդ Ղազարոս Աղայանց անունով բարեկամը, որ խմբագրուքյան ուղղագրուքյան վրա պետք է հսկե... Ենքե այդ այն Աղայանն է, որ մեկ յերկու վեպ է գրել դասախոսական ընդվզով, իսկ յերբեք նոր աշխարհաբար գրականն լեզվի մեջ իրան չի հայտնել վեպ մի աշխատուքյամբ,— դա հարկով քեն կարող է հսկել ուղղագրուքյան վրա»։ Հոդվածի վերջում Արծրունին վերանորոգում է իր հին վեճը Աղայանի հետ «Ջեյհ»-ի և «Ջիհ»-ի գործածուքյան մասին, ցնոստա բերում Աբովյանից ու առհասարակ գրիչը՝ ասպատնիվ հասարակ չի, իսկ նեղկար ժամանակի համար չենք գործածել։

Աղայանը Արծրունուն պատասխանում է նույն թվի «Մեղու»-ի № 29-ում «Ինքնագատուքյան առնչ աչքակապուքյուններ» խոսու հոդվածով, վերոնշյալ քննադատում է «Մշակ»-ի լեզուն, ցույց տալիս, քե ինչպես Արծրունին աղավաղել է Աբովյանից բերած ցնոստա ու «Ջեյհ»-ի և «Ջիհ»-ի գործածուքյան կապակցուքյամբ վերջացնում իր առելիքը հետևյալ հայտարարուքյամբ. «Իսկ ինչ վերա կվերաբերի պրականուքյան ձայնին, չեմ առարկին ձայնը տալիս եմ ես»։ Աբովյանցին, յերկրորդը՝ Պ. Պռոշյանցին, յերբոր-

դը՝ ինձ, և մոլ կերանք Մշակի աշխատակցության ու նորա հաղորդչին լռվինք։

Այս հոդվածին Մշակը նույն թվի № 29-ում Արծրունին կոտան լուրերը-ի քաժնում պատասխանում է մի հաստատություն յամբ, թատ մերթ հայկական տպագրատ պանքիներում Աղաթանգի Ագաթյան և Մանվելը-ը ու «Ներկու քուլրը» պետք և դրված լինին մատեր-կյուրտի մեջ... Պողոսյանի տուն ծանոթ հեռեսյալ պատրաստություններ ինկատի ունի Արծրունու հինց այս խոսքերը։

5 Տես առաջին նամակի 8-րդ ծանոթագրությունը։

6 «Нахичеванский говор»-ը Ռ. Պատկանյանին թարգմանելու առաջին պրակն է։ Այստեղ նա պետք և Ռ. Պատկանյանի նոր-Նախիջևանյան բարբառով գրած մի պատմվածքը և շորս հեքիաթը։

7 Այդ նամակը մեզ անհայտ է։

8 Դոլգյան Աչխեն (1850—1876) — Պողոսյանի քինին, ղղյունցի քժիշկ Մարտիրոս Դոլգյանի աղջիկը (նրա մասին տես՝ այս ժողովածուի մեջ գետեղված Պողոսյանի «Ինքնակենսագրության 198-րդ ծանոթագրությունը)։

9 Ջամկյան Գևորգ (— 1915) — հայ վիպագիր գերագանց (նրա մասին տես՝ այս ժողովածուի մեջ գետեղված Պողոսյանի «Ինքնակենսագրության 91-րդ ծանոթագրությունը)։

10 «Բուդի խաղացողի կյանքը» — քարտեզանական պիես է, գրվ գրվում էր հավկական թեմի վրա 60-ական թ. թ. սկզբից։ Քարտեզանությունը կատարել էր Մ. Պատկանյանը։

11 Ըստ բերնեւյալին՝ հաշտարբանցի վաճառական։

12 Վորքան մեզ հասնի չի, աչքդ ես էր կոչվում Նիժնի-Նովգորդի (այժմ Գորկի) տոնավաճառը։

13 Հովհաննիսյան Աբգար (1849—1904) — Պահպանողական հրատարակիչ, «Փորձ»-ի և «Արձագանք»-ի խմբագիրը։ Հովհաննիսյան ընտանիքի հետ Պողոսյանը մոտ բարեկամ էր։ Աբգարի մայրը, Ծիրուսալիմ Հովհաննիսյանը, Պողոսյանի՝ 1861 թ. հիմնած աղջկանց դպրոցի հոգաբարձուհին էր։ Նա հոգաբարձուհի մնաց այդ դպրոցում նաև նրա վերատարգմանի ժամանակ՝ 1861 թ.։ Աբգարի հայրը, թ. Հարությունն Հովհաննիսյանը, Պողոսյանի՝ 1862—63 թ. թ. կազմակերպած քաղաքական վարչությունն անդամ էր ու բազմաթիվ անգամ թղթակցական պաշտոններ և հատկապես Պողոսյանին։ Աբգարի հետ Պողոսյանը ծանոթացավ Հաշտարբանցից քիչ առաջ տեղափոխվելուց հետո մի քանի, այսինքն՝ 1877 թ.։ Այդ նամակի առաջին ծանոթագրությունից մեզ հայտնի չի արդյոք, թե ինչ վճռական դեր էր խաղացել Աբգար Հովհաննիսյանը «Ռամկավարական դրույթների նկատմամբ։ Թե՛ «Ռամկավարական»-ը, թե՛ «Հայոց խնդիր»-ը թե՛ «Շահեն»-ը տպագրվել են «Փորձ»-ում։ Հաշտարբանցից քիչ առաջ տեղափոխվելուց ու «Փորձ»-ի խմբա-

դրատանը մեկ–յերկու տարի աշխատելուց հետո, 1879 թ., Գուրյանը, Աբգար Հովհաննիսյանի միջամտությամբ, նշանակվեց Ներսիսյան քահանայան տեղապահ։ Հետագայում, 90-ական թ. թ. սկզբին, երբ Աբգար Հովհաննիսյանը վերջնից Գուրյանին կուլր զարձիր զարձնել Ազնբատնու դեմ՝ վերջինիս հոգևոր կոչակցությամբ— այս յերկուսի հարաբերությունները խիստ վատացան։ (Տես՝ այս ժողովածուիս զետեղված Գուրյանի վիրագիրը)։

Ըստ յերևույթին, Գուրյանը զժոխած մնաց Աբգար Հովհաննիսյանի հետ մինչև վերջինիս մահը։ Բայց հիշյալը չյինելով, նրա մահվան առիթով գրեց «Մեղուն» կենդանանում եչ հոդվածը («Տարազ», 1904, № 16), որտեղից պերճախոսում է հոգևոր դրության պարադոքսները ու Աբգար Հովհաննիսյանին հարատարածում իրեն կենդանացնողը մեռած կացություններից։

4

ՂԱԶԱՐՈՍ ԱՂԱՑԱՆԻՆ

(Հաշտարեթանից Թիֆլիզ)

1877 թ., մարտի 7, Հաշտարխան

Սիրելի Ղազա՛ր։

Վաղուց է վոչ քեզանից նամակ ունիմ, վոչ ինքս եմ գրում, բայց քեզ ի՞նչ արիր իմ քեզ վրա գրված յերկու նամակը, չպատասխանեցիր։ Դրանց մինը Ջմշկյանցին տվող հասանիր, մյուսը չեմ հիշում ում[1]։

Ճիշտ, Ղազա՛ր, չարաչար պարտապան եմ վճռամարդկությանդ, գրել եմ փորձ–ի [համար] մինչև 270 յերեսը մատ 17 տպած քերթ և դեռ երկի չարտասանվում է[2]։ Մեր տղա, պետք և խոստովանած, վոր քանի գնում է, այնքան հետզհետե ավելանում և զատնում, ուղիս, չո՛ւզես պետք և գրես, ընկիխածնին ներկա կյանքը հնին մինչ գուրս և գալիս յուր սահմանաւոր խոչընդոտություններով և արժանավորություններով, գործող անձինքը յուրյանց մանրամասնություններով ներկա հնդրանների են 100 տարի հատաջ ապրած. նույնս խոչընդոտություն դեռ խեղճերը չեն տեսած լինել. մի խոսքով վճռամարդկությա՝ գալանում և սահնի կողմից կռվամարտիկ[3]։

Ներսեսը շատ յերևելի մարդ և գուրս գալիս և կարելի յե ասել հանճար, յուր մանկությանն որից, բանականան ճիշտ տեղից յուր ընկերներ հավաքելը Աշտարակից և Հարությունյան Շահազիզյանցի[4] մատի քղքիներից[5]։ Այս սահնը շատ լավ, կարծում եմ, վոր

շատ էլ դղրդյուն պետք է հանի, բայց դու արի տես, որ կես ուզում եմ ինչ-որ չմիջամտեմ չուզակվեմ և էլ որ անպատճառ մի քանիսը մատ նախատես կարգադրե՞. այս քանի հասարակ մնացել եմ մոլորված. այստեղ չկա այնպիսի ընկերություն, կեղծիները մի քանի բերխոսարդներ են, որոնց քիչ ծայրին որդը չուրով չի հասնել, իրանց հասարում են քարեր արբուսակրատ և մխիթարի կլուբի հերոսներ։

Իմ ցանկությունս էրտագրելու համար կես ուզում եմ ամպատճառ քիչիչ դալ, մանավանդ որ ինչպես իմ գրածներից գիտես, միանգամայն զրկել եմ այս տեղի անմարդաբնակ աշխարհից, որ մեր կնկան որից ցայսօր մենք միմիայն ճաշակում ենք դառն և անուտելի կենաց ապտակ. չարտաքի չի անցնիլ՝ մեր առնեն առանց քաշվելի մնաս։

Հիմա դու ինձ խորհուրդ տուր, Ազգատ, ի՞նչ անեմ, ինչպես գլուխ բերենք մեր ցանկությունը. որպեսզի նախ և մի հնար մտածել նորին այցառնել առ ժամս մի գործ, որպեսզի նիցե, գոնեկրս և առաջ 200 մանեթի չտալ ճանապարհի ծախք ճարելու։ Ծատագրաքիչիկան գործիքներս սմբուղչապես մատս են, կարելի չի սկսիլ այցառնել, բայց միջնեն ապրելիքը առանց գործի մնալ անկարելի չե. արդյոք կզանե՞մ կես մի պատապմունք, արդյոք կարո՞ղ եմ ալ. Աբգատին՝ ինձ տրձնել այս գործուածը՝ ի հաշիվ վճարասանության պրիկից ուղարկել 200 մանեթի։ Նորա համար գոյի մնիկ և, այսպես քիչ վաղը վճարել, մանավանդ որ կարծեմ գործը արդեն պատրաստ է և վերջան մնացած չորրորդությունն լինի, յուր նշանակած գնին քիչ maximum-ը չարժե, minimum-ն անպատճառ արժե. դու այսպես հաշվենք իրեն հանձնաժողովություն, առաջ քիչ վեր պետք է խոստովանել, որ կարող է «Փորձ»-ի ընթերցողներին շնորհակալությունք շահել. քիչ ատանեն և ախորժ կարդալու և քիչ պատճառական նյութը շատ հետաքրքիր է, մի գողմից ներմիաձինեն և մերկաս[ց]նում յուր վատած գաղտնիքները, մյուս կողմից պարտիկ վերջին տպագրության ամբաստանություններն են յերևան գալիս. խոսքիս ստուգությունը կտպացուցվի քեզ քարտ հիմարդանք միասին։

Ես ուզում եմ այս նամակի հետ իրեն պարտեն Ազգատին էլ գրել, բայց լավ համարեցի քո միջնորդությամբ գրել։ Աչխատի՛ր, Ազգատ, ինչպես ինքդ նախագրեցիր մտքումս այս բանը, այս հուսո նշույլը, յերբե այդ չեղավ, կես ստիպված պիտի լի-

Ինձ վտանգ այս չան տղի աշխատիտում ու ո՞վ գիտե մի դեղնցիկ առասպատ հանկարծ Աչխենին[10] պես մահվան դուժը կարդաս և մի՞թե չնա ավետարել։

Ես յնթկարացնել չեմ ուզում, յնթնխայքը դլխես հավաքվել են, գործի՛ր ու հետևանքը ինձ չտապի՛ր հաղորդել։

Բանվականին նյութ ունեմ հավաքած Հաչատարխանի հայերի կյանքից, սիրուն հոդված կլինի «Փորձ»-ի համար, բայց անկարելի յե քանի այստեղ ես գրել, չան տղերքը հում հում կուտեն ինձ[11]։

Գրի՛ր, Ղազար, ովի՞ր արդյոք Ջամշկյանցին հոդվածս նամակով, արդյոք սիրուն տպվի՞ «Մեղու»-ի մեջ, չատ լավ կլինեի, վոր չտապացնես տպելը։ Ընչի՞ Ջամշկյանը չի պատասխանում ինձ[12]։

Ի՞նչ և անում «Մշակ»-ը, արդյոք միխայելովի՞նն և դրան ժողովելու, թե մի ուրիշ պատճառ կա, նրա վերջին տարվան հոդվածները նկրտում են դնալի հայի կորուստը, այնպիսի հիմար հարցեր և դնում, վորոնց դեմ ինքն նր մի ժամանակ դիմադրում էր։

«Մեղու»-ն չատ լավ և դնում։

«Փորձ»-ը այս անգամ չատ սիրուն է[13]. ո՞վ և Քաջբերունին, Գաբրիել Հովհաննիսյան քո՞րշկը չի՞ արդյոք[14]։

Վողջուն ինձանից և կնոջից քո կնոջդ։

Վողջուն պ. Աբգարին և այլոց։

Քո ՊԵՐՃ

Ի՞նչ կլսան Ախալցի ժողովքները, մի տեղեկություն տուր առաջիկա սիրես[15]։

Այս նամակը տուր Սիմոն վարժապետ Փիլիպոսյանցին[16] ինքն ստյանդ և։

Ծերբևանից գրում են, վոր նա քրիքչի և, իսկ Քրանից նամակ չունիմ։

Շուտ պատասխանիր։

1 Այդ նամակներն անհայտ են մեզ։

2 Հովհաննեսովիչ գրությունն պատմությունն ունի հետևյալ պատմիքը։ — Մուշն նամակի հաշվորդ պարթևքուրյան սկզբում Պողոսյանն ասում և, վոր Հովհաննեսովիչ համար գրավական ճիշտ տեղեկություններ հավաքելի Ալաստրակից և Հարությունն Շահազիզյանցի մոտի քաղաքից։ Հովհաննեսովիչ, իրրև վեպի, իզուր կարող եր հղանալ Պողոսյանի մոտ, ի հարկե, Վոս և Վարդի-

քեզ-ի դրությունից, այսինքն՝ 1860 թվից հետո միայն։ 1865—66 թ. թ. Պռոչյանը անց և կացրել Ջեքսոնեցոն նահանգում. մոնի՞լ և նա այդպես այդ տարիներին Աստրախան և վորքան ժամանակով—մեզ հայտնի չե։ 1868 թ. Աստրախանում Պռոչյանը յեղել և միայն մի քանի օրով ու զբաղվել հատկապես դպրոցների կարգադրության գործով։ Միայն 1870 և 1872 թվերին և, վոր Պռոչյանը, Հաշտարբեռն գնալուց առաջ (1874 թ.), յերկար ժամանակով յեղավ Աստրախանում, յերկու դիպվածում էլ ամբողջ ամառը։ Ահա, անպայմանորեն, հենց այդ ժամանակն և, վոր Պռոչյանը աշխատակցիներից ամենագործուններ և այդ նյութերը հավաքից Էդուարդովիչի համար։ «Մեռածը կենդանանում և հոգվածում («Տարազ», 1904, № 16), վոր նկարված և իր վերակենդանանալուն «Փորձ»-ի դերում, Պռոչյանին ասում և. Քահանայական դրականությունը վերստին մոռացվել եր (խոսքը 60-ական և 70-ական թ. թ. ասում և— Ս. Մ.), յերբե հավքի չառնեիր մեկ մեկ ընտանիքից դերձակած արտաքսվելուց ծրագրերում...» Ուրեմն, կարելի յե ենթադրել, վոր մինչև Աքսայր Հոգևոր ճեմարանից Աքսայրի վերջացրած առաջին տասնամյակը 1875 թ. վերջին կամ 1876 թ. սկզբին, Պռոչյանն արդեն ուներ Էդուարդովիչի քե՛ նյութը և քե՛ ծրագիրը։ Հաստատելու նախորդ նամակին, 1876 թ. ոգոստոսին, այսինքն՝ 7—9 ամիս հետո, Էդուարդովիչ անվանվելն արդեն պատրաստ եր ու Պռոչյանին զբաղված եր իր վեպի արտագրությամբ։ Վերջապես, այս նամակն ասում և, վոր 1877 թ. մարտի սկզբներին — նորից մի 7 ամիս հետո— Էդուարդովիչ առնվազն կեսից յերբոր մասն արդեն պատրաստ եր։ Մնում և Մեռածը կենդանանում և հոգվածում Պռոչյանն ասում և, վոր 1877 թ. գարնան վերջերին Էդուարդովիչ վեպը ցրիվ արվածքով՝ հրատարակության ենթարկում քնարական հիմք դրած մեր յերգահայրը։ Այդպիսով՝ Էդուարդովիչ-ը, համարյա, հղացել և 60-ական թ. թ., 1870 և 1872 թ. թ. Պռոչյանը նյութ և հավաքել իր վեպի համար, 1870—74 թ. թ. գրի առել նրա ծրագիրը, 1876 թ. սկզբին սկսել գրել ու հետևյալ 1877 թվի կեսին ավարտել այն։

3. Էդուարդովիչ-ը, իսկապես, ունի ԵՂեմխաչինը մեկնաբանող)— այսպես և արտահայտվում ինքը Պռոչյանը գրի հետո—ԱՂիր։ Տես, որինակի համար, հարկերի հավաքման նկարագրությունը, վոր անում և ինքը հարկահանը, ԵՂեմխաչին ԵՓիանքչին։ (Էդուարդովիչ, ը տարբերակ, 1897, եջ 328—329)։ ԵՂեմխաչին մեզ կացարում և կաշառակեր և դավաճան Տեր Մելքոնին նկարագրվելը՝ իր քաղաքական ամբողջությամբ վերցրած։ Ջնայած Էդուարդովիչ բնկնելուն գրեթե ամեն մի էջում, մեզ թվում և, այնուամենայնիվ, վոր շատ քան այս ուղղությամբ խուզվել և կամ ԵՓորձ»-ի խմբագրություն, վրա էլ կոմկատան գրաքննության կողմից։ Ինչ վերաբերում և Պռոչյանի այն հայտարարու-

քանը, որ «Համաձայնվիր» գործող անձինքը յուրյանց մակնունիներովը ներկա հերոսներն են 100 տարի առաջ տարածած տպա ազգ. նախապաշարմունքի հաստատությունը պահանջում է համակ հնաոճություն։

4 Շահախնդրյան Հարությունն— Ներսես Աշտարակեցու յիշողը, գաղտագիր ազգայի գրություններ գրողին։ Ղզլբաշությունը և Աղբամուրը կարևոր տեղեր։ Մոլորվել և յիշել Հին-Նախիջևանում։

5 «Համաձայնվիր» տրվում է Ներսես Աշտարակեցու մանկությունը և պատանեկությունը։ Ներսեսը գրող դիր և կատարել գործչանի կյանքում։ 1852 թ. պատանի գործչանին ուղարկել և Ներսեսյան դպրոց սովորելու ու գործել նրան իր գործակիցը։ Կամուրջիկյանը, տանելով յիրհատարար աշխատակցու համարձակությունը, աչքաթողությունը և ընդունակությունները, կամեցել և, համաձայնելով նրան, գործնել ազգային դեմոկրատ մեծ գործին յենկեցու ապատարար, գրել։ Գործչանին իր «Հուշիկներ»-ում պատմում է մի քանի տող, թե ինչպես Ներսես Աշտարակեցին, հանախարգելով իր մեջ իրրև ապագա հոգևորական, սկսում է նա աչքով նայել նրան անգամ հայածել (տես՝ «Հուշիկներ», էջ 134, 143—44, 153—54)։

6 Սուքն Նամակի 2-րդ դառնությունից մեզ հայտնի չի պրոնն, որ «Համաձայնվիր» ձևասիրը Գործչանն ինքը տարում փիփիկա։

7 Արդար Համհանեանցին մասին տես նախորդ Նամակի 13-րդ դառնությունը։

8 Մեզ հայտնի չի՝ ասացա՞վ, արդյոք, Գործչանը Արդար Համհանեանցից այդ 200 ռ., թե ոչ։

9 Իր ո՞ր Նամակում— մեզ հայտնի չե։ Մեզ չեն հասել Աղայանի Նամակները Գործչանին։

10 Դոկտոր Աշխենի մասին տես՝ նախորդ Նամակի 8-րդ դառնությունը։

11 Գրե՞լ և արդյոք Գործչանը այդ հոդվածը Հայտարարության մասին ու ապագրվե՞լ և այն մի ուրիշ տեղ— մեզ հայտնի չե։

12 Մեզ անհայտ և, թե ուր հոդվածի մասին է խոսքը։

13 Գործչանն իմկատել ուներ «Փորձ»-ի 1877 թ. կրկրոտել համարը, որ լույս և տեսել նույն թվի վերջերում։

14 Տեր-Համհանեանցան Գաբրիել, թե— Հայտնի չի գերապատվությունն Գալիքերտենին մակարդությամբ։ Հեղինակին և «Տեր Մարգիսը» առանձին տեղի, որ ապրել և Հայտնի է ուսում և արժանացել Մ. Նալբանդյանի բարձր գնահատականին «Որս և Վարդիթեր»-ի քննադատության մեջ (տես՝ այս ժողովածուում գետնոցած Գործչանի «Ինքնակենսագրության» 205-րդ դառնությունը)։ Գործչանը, Նամակիս այս հարցը տարով Աղայանին, իմկատել ուներ Գալիքերտենու «Ճանապարհորդական նկատողություն» հոդվածը, որ լույս և տեսել «Փորձ»-ի նախորդ դառնություն մեջ հիշատակած համարում (1877 թ., № 3)։

15 Անչափ ժողովրդականութեամբ մատչիլ է վիճակիս չէ՛ իմանալ առաջին անգամուայնոյն համարձակել։

16 Փիլիպպոսեան Սիմոն — Երկիւղած Սիմոնէ քարտուղար։

Ե

ՄԿՐՏԻՉ ԹԱՐԽՈՒԴԱՐՑԱՆԻՆ

(Թիֆլիսէն Մոսկվա)

1889 Մ., մարտի 4

Թիֆլիս, Նիքոլոյեան պողոտայ
Մեծապատիւ պարո՛ն.

Չեր քաղցր նամակը առայ եմ ամենայն ուրախութեամբ և Նիքոլոյեան եմ խնդրած ուշ պատասխանելուս համար։

Կաչխատանամ Գ. համար «Հանդիսարան» համար մի հոգւոյն պատրաստելու և ուղարկելու։ Բնաւ նորը չգրեմ, ձեռագրներէդ մի պատկեր կպատճեմ և կուղարկեմ[1]։

«Սոս և Վարդիթեր»-ի քննութեան առթիւ Նալբանդեանցէն գրած՝ բա՛ս առնելութեան ունիմ հանդուցեալի «Հատոր փաստաբանութ. Քղքիդ հատաջարանից, նորա հրատարակիչ նուիրական հանդուցեալ Մէք. Տէր-Գրիգորեանցը ինձ ուրախութեամբ առաց, վոր ինքը կարդացել և հոգւոյն և չգիտեմ ուր մնաց և աչքի. իսկ տպուած վոչ մի տեղ չկար։ Աւետա՛ս ե, ի հարկէ, վոր քնքուշ քե, քարդ և այնպես ցանկալի ես հանդուցեալ Նալբանդեանցի վարդիթեան համար իմ անգրանիկ գրուածքս վրա. տպեցնե՛ք, սրբեմն, խնդրում եմ, քնկուզ պարկաս պատառ[2]։

Ներեցեք վարձ գրութեանս համար, շատ պետք եմ գասէ։

Ձեզ մնչա հարգող

ԳԵՐՃ ԳՈՈՇԵԱՆՑ

1 Բարեխոսագրեան Մկրտիչ— Ագուլեցի։ Տպարանատեր և հրատարակիչ։ Ապրում եր Մոսկվայում։ Ձեմարանը աւարտելէ և «Հանդիսարան» պրակատանական և պատմական ժողովածուները, վորոնցից լուսա են տեսել յոթ գիրք (1888—1896 Մ. Մ.)։ Ամառանալ է Մոսկվայի հանդարտարանի պատմա-բնագիտական ֆակուլտետը։ «Հանդիսարան»-ի կատարակցութեամբ մեծ և աչխոյժ նամակագրութեան և ունեցել հաչ գրողների հետ։ Գոռչանալ և բար-

խուզարկության վերհարցաքննության առանցքը կազմում է մինչ-նուրդ «Հանդիսաց»-ը։

2 «Հանդիսից» կբերեք դրքի համար գումարն ուղարկել և վճարամատույցը ամանդուքյունը։ Մինչ այդ, կբերեք դերքում, նայ տպագրվել եր մի կտոր հանած իմ տպերու պատրաստության աշխատասիրությունից հատվածը։ Հետագայում՝ կորբորդ դրքում, գնահանից տարբերություններ լուսյ տեսակ մի մեծ հոդվածից մի հանդուցյալ կատր—ը, իսկ հինգերորդում՝ «Ազատական հիշողությունների»—ը։

3. Մ. Նալբանդյանի քննադատականի մասին տես՝ առաջին նամակի 10-րդ ծանոթագրությունը։

6

ՄԿՐՏԻՉ ԲԱՐԽՈՒԴԱՐՑԱՆԻՆ

(Մանգլիսից Մոսկվա)

1890 թ., հուլիսի 20, Մանգլիս

Մեծապատիվ պ. Բարխուդարյանց.

Ուղարկում եմ ձեզ ներկա հոդվածը, ցանկալի կլր, վոր վերնագիրը նույնությամբ մնար. ի հակառակ դեպս, կերեւ անհարմար եք գտնում, կարող եք գրել «Թլիսից»[1]։ Ինձ հայտնի պատճառներով այս անգամ քողնեք լինի «Գահանից կեղծանունը»[2], առայժմ այդ և պատրաստը։

Ընդունելիք շնորհակալության համառոտիքը հանգուցյալ Նալբանդյանից քննադատությունը տպելուց համար, քանի ցավում եմ, վոր վո՛չ վերջ ունի, վո՛չ պլուխ[3]. շնորհակալ եմ նույնպես «Հանդիսից» համար։ Պարտական, վորքան ձեռնհաս եմ, մատուցանել ձեր հրատարակությանն իմ ծառայությունը։

ՊԵՐՃ ՊՈՈՇԵԱՆՑ

Մանգլիսի ամարանոցում.

Վատահանում եմ խնդրել ձեզանից, կերբ դժվարություն չի քաշել, կերբեմնապես այցելել Լազարյան ճեմարանում իմ կեղծ վարչի Գաբրիկ Պոոշյանցին[4], տան որերին տուն տանել, մատչամբ մոցնել, վորպեսզի գպրոցի վրակ պատերի մեջ մեծանալով՝ վայրենի չդառնա. չորրորդ դասարանում է։

ՊՈՈՇԵԱՆ

1 Ծոցքր վիլսաքերում և Գոռչյանի ամբ մեծ հոգվածից մի հանգուցյալ կտոր պատմվածքին, վոր տպվիլ և ՀՀանգետաց-ի չորրորդ պրքում։ Ըստ յերևույթին, վիրնագիրը բարեհաջողությանը չի փոխել։

2 Բացի ՀՀանգետաց-ից՝ Գառնիցի կնգծանուհով Գոռչյանը դրկել և նաև ամուրճ-ում։ Գոռչյանի ասելով, իրենց տոհմը ապրում եր Գառնի գավառի իշխան Գոռչից. պահով և բացատրվում էԳառնեցիք կնգծանվան ընտրությունը։

3 Տես՝ առաջին նամակի 10-րդ ծանոթագրությունը։

4 Գոռչյան Գագիկ — Գոռչյանի յեղբոր, Տեր-Առաքելի (Ծուռոյ) վորդին։ Բժիշկ։ Այժմ ապրում և կիրսվաստում։

7

ՍՄԲԱՏ ԵԱՀԱՋԻՉԻՆ

(Թիֆլիզից Մոսկվա)

[1892 Ք., մարտ-ապրիլ]

Իմ ազնիվ հայրենակից,

սիրելի Սմբատ.

Շնոց իմանաս յերևիկ եր, յերբ 8—9 տարեկան յերեխա՝ քո մեծ յեղբայրներդ հետ վտռնատակ եյիր տալիս մեր քաղցր Աչտարակի ձորերն ու այգիքը։

Հիրավի տակիցը մտնում եյիր ու Քաղաքացիները, Պատռելյունդը, Ծուբաններըը, Ջորահոտիկը, Վարդանատակը տլորտակ տարով՝ Ոլորաններդովը տուն եյիք գառնում։

Դու ի հարկե չես մոռացել Աչտարակի նոր խնծած, մի քուշը պիղին, մի քուշը կարմիր քաղամատղին, յերեսիդ ծիծաղող խաղողվչահին, լոկ պես պես տպխտակ, մեղրից քաղցր աղջամարատիը և ուրիշ ծիրանները։ Ի հարկե մոքիցդ չեն փախել մեր նոր քուր ընկած քնզհատուկը, մեր քվշմիչին, տակյարին, ինտապատուկը, կոքռատնիը, յեղնատիքը և շատ ու շատ տեսակ չարքարիից անուշ խաղողներն ու մեր այգիներդի քոլոր բարիքները։

Սրանք ամեներ դու չես մոռացել, վորովհետև մեկ՝ վոր մանկուց տեսածներդը մարդի մոքից տկի չեն քաշիլ, մեկ ել, վոր սրանք են քեզ մեր Աչտարակի դիմից գառնատակ գաղաքիը վեր հանել։

Անկարծիք, դու չես մոռացել Աչտարակը. նորա տղն ու քուրն

են քեզ հէյ տալ, մեր գյուղի կարմիր վարդն ե քեզ մուսանների հետ ախպերացրել, Աշտարակում քո տեսած գյուղացու, քո հարևանի ու հետաքրքրների քաշած նեղությունները նե Լենինով վիշտ պատի՞, ներսն ատրճ տար, ճորթն ճոր, գառնուկ գայլ՝ մեր ամուսնանալի ցանկերին մի գնդ ու գործած, մի Կարգ ու Հարգ պահել պահելու։

Մեր ամուսը հայրենիքի վրդի ու պատերազմով տխուր բնությունն ե, որը ետոր քեզ հայ աչքը բենիցը ջոկտղնելի, հայ լեզուն ու գիրը սիրտդնելի արտի սիրելին ե ասելը։

Հա՛, աղնիվ Սմբատ՛ա, ես քաղցրը քեզ իր կարիքով միծացնող մայր Աշտարակի շնորհքն ե. ետոր ես քեզանով պարծենում ե, ետոր ես իրավունք ունի մարդկանց վստահուի գործը քո արտադրդ բարգավաճելու ու վրեն վստահորեն բարգիելու։

Հենց նդ ե պատճառը, որ ես էլ՝ Աշտարակի հարազատներիցի պատիվներից ամենապատվովը մեր հայրենիքի հազար տեսակ ծաղիկների միջից մի շատ փոքր փնջիկ փնջած՝ քեզ եմ համեցնի ամուսի։

Հետ գալիր, Սմբատ՛ա, նդ հատը քեզ տարբ չի, գրանից Աշտարակի հետն ե բերում, Սոսը, Վարդիթիները, Գևորգ խալիֆին, Վարդը, Մանուշակը, բոլորը քո սիրելիքը, քո իրավորները, քո հայրենիքի ծաղիկներն են. գրանցից անգամ՝ նախանձոտ Տիրանը, չարտազրուխ Ղևոնդ աղեն, աստանտ միխիտան Մարգո ծնած տնդից վիշերն են։ Եդ վիշերի արմատը տակնուդ արիվել չպրտելու հոգան ե Լենինով աղիքը փորում կտոր կտոր անող վիշտը։

Ի՞նչ արած, վարդն առանց փշի չի լինում, մանուշակը քաղցրիս՝ նրա փոքրին բուտած աղինքը մատդ ծակում ե։

Ետոնց ե աշխարհքիս բանները, վատերի վատությունն ե, որը լավերի բարությունն յերևացնում ե։

Ընդունիր, ուրեմն, իմ աղնիվ հայրենակիցդ, Աշտարակի պարծանք ՍՄԲԱՏ ԾԱՀԱԶԻՆԻ, Աշտարակի հիշատակարանները և անելդան համալսարանում, ի նշան իմ արտիս անսահման ուրախությանի և քոդ արանց քնքշելով բարեբախտի ապրելուն միջ յերկուսատարգալական բոց ու աչխուժը՝ մեր պաշտելի հայրենիքի անձուկները նորից յերգելու։

ՊԵՐՃ ՊՈՂՈՍՅԱՆ

Սմբատ Շահազիզը սկրված է յեղել քե՛ Գուշչանի և քե՛ Ազատյանի կողմից: Այս նամակը առաջին անգամ տպագրվել է «Տարազ»-ում (1892 թ., № 13), ուր ասված է. «Գուշչանն իր աշխատությունները նվիրը ուղարկելով Շահազիզին, հետո էլ հետևյալ նամակն է գրել»: Թե՛ նամակն և թե՛ աշխատությունները ուղարկվել են Շահազիզի հրաբկյանի կապակցությամբ, որը տեղի յե ունեցել Մոսկվայում 1892 թ. ապրիլի 9-ին: Այս նամակը գրված է, հավանորեն, մինչև 1892 թ. մարտի վերջին կամ ապրիլի սկզբին:

1 Աշտարակի և նրա միջակայքի տալ և այլ վայրերի անուններըը:

2 Գուշչանն ինքնատիպ ունի Շահազիզի վերծանի միշտ պոեմի հերոս լինելին:

3. «Սոս և Վարդիթեր»-ի գրական հերոսները:

4 «Գոյամարտիկ» գրական հերոսները:

5. «Սոս և Վարդիթեր»-ի թատրոնական հերոսները:

6 «Գոյամարտիկ» թատրոնական հերոսը:

7 «Հայց խնդրի» թատրոնական հերոսը:

8

ՍՄԲԱՏ ՇԱՀԱԶԻԶԻՆ

(Թիֆլիզից Մոսկվա)

1892 թ., մայիսի 14, Թիֆլիզ.

Ազնիվ հայրենակից.

Նամակդ առացա. նոա ինձ պատճառեց և ուրախություն և տխրություն. ուրախությունս այն մասին որ կարող եմ քեզ հայտնել իմ ուղերձով. ափսոսանք իմ մշակին վարձու յուրը և ափսոսանացավ:

Գալով տխրությանս, այդ ամենաչնչին չարտահոդացների պատճառքն էր. չգիտեմ՝ ուրբ ինձ կարող նախանձոտ և զայրոտ աստղաբաշխները, որոնք կամեցել են քաոնամոլորել յուրյանց չար լեզուներով գիտակցությանն հայրենական հանդեսըդ, բայց այդպիսիները ամենն տեղ կան[3]:

Ի՞նչ է մեր դրությունը, ինչ խղճալուս և կարեկցելու ազգ ենք յեղել. մեր ազգային պատմին էլ չենք կարողանում տանել. փծնեի պատմածնա՛ր, մի՞թե է պատմիչ քո պատած հրեղմահան ցույցը ամբողջ ազգին չե վերաբերում: Ամեն տեղ նույնն է կա-

տարվում. մնգամում էլ պակաս չեն վատահոգիները, վորոնք չեն կարողանում մարսել յեղբոր բարգավաճությունը: Ի՞նչ ես կարծում, ի՞նչն է պատճառը— յեռամոլությունը: Դու քո հացը ճիշտ, քրքիջ առացած պատիվդ դիակչում է վրան մեկի յեսին: Դրանից հատաքանում են աշխուժ գործունք, խարդախությունները, լրտեսությունները և ամենատեսակ ցածությունները՝ բարի գործը արարչությունը խնդրամատ անելու. մանավանդ՝ յեթե այդ բարի գործը չի և նպատակ յուրյանց կուշտ կուտակելը:

Հավատա՛, Ամրա՛ս, միխանգամայն զգված եմ, չեմ ուզում վոչ ոչա և վոչ ոչի շահադիտական նպատակով գամ կուշտ յեսասիրությամբ ստեղծած կուտակցությունները վոչ մեկին հաղորդ դանվիլ. արդարանում առածի պես՝ ասած եմ, ճիշտ խնդ եմ, ազգին ազգի կասեմ, աշխին աշխեղ. վոտկի տարնը խոստացիր, գամ կատարացնում ոտատնացիր, յես չեմ կարող մեկին չողոքորքիլ, մյուսին պարսավիլ: Հենց ոչա էլ յեղել և իմ անհաջողության պատճառը. յերեք անգամ հանկարծակի իմ ցանկությանը դրվիլ և իմ հոգեկյանը և յերեք անգամն էլ վատահոգինեքի քինդրությամբ և աշխատությամբ խափանվիլ է: Տեսնի իրանց հետ, յերբ կինդրանությանս ջարժանանամ վարձատրությանը, ասացատան մի՞թե նուչնակս ժխտելու յե արդարս չնչին ծառայությունները:

Շատ բա՛ս, իմը խափանեցիր, դուն վատացդ նախատանակին քեզ չվիզտալորեցիր: Աշխարհակյաց ասած՝ աշքինդրը դուրս կամ՛ս, դու վատասիրությունդ, ազգասիրն ինքնամեռանալությունը, ազգի բանապետները քեզ քաշալերեցին, սանին տեղից մատանեկցին հոգեկյանդիդ, իսկ դրանք անացան ու մուր վարվեցան:

Իմ խորին հարգանքս ուսուր արժանապատիվ տեր Հարությունյան Պապովյանցին, բարեհաղորդությունդ 35 մանեթով ստացել եմ, դրքերը յուր ժամանակին կուղարկեմ. քո կարգադրությունդ արձնամարտական կկատարվի, «Սկիզբն իրկացը» վիպը կուղարկվի հարմարատվոր տեղը (ի դեպ. վիպի մյուս մեքնադիրը՝ «Առաջին խմորը» ինձանից անկախ պատճառով մոռացան տալ. քնսիտա մեջը հիշվում և բարվիցս):

Մնչա հարգող և սիրող՝

ՊԵՐՃ ՊՈՈՇԵԱՆ

Հ. Գ. Ցնդրտս մորդի Գագիկ Պռոշյանցը՝[6] ընժամբանիդ ալա-կնբտրբ մատպիբ և յուբ ընկնբ Մուշեղյանցի հետ[7] ամմտռս գնաբ նոր-Նախիջևանմն. խնդրնմ տեղնկանալ, յնիքն ատրպարև հիշյալ Մուշեղյանցը լավ տղա յե և յնիքն գնալը հարմար եք տեսնում, իմ կողմից Գագիկին ասվեք ատաբ մանրնիբ. առաջին խոկ փոս-տարկով ինձանից անիքնրի կատանաբ. լավ եր, վոր կարծդանայր Ալտարատկ ուղարկել, բայց նյութական չի ներում, ուժ-իցս վեր և, մնձ պնրպատանեի հայր եմ:

1 Պռոշյանն ինկատի ուներ Շահազիզի հորեղբայրական տոնը:
2 Պետք և յիշեցնել, վոր հարցը վերաբերում եր Գ. Քա-նանյանին և Կ. Կուսիկյանին:
3 Պռոշյանի 30-ամյակը կատարելու մասին հարց ենե հա-րուցել նախ՝ Ազատյանը («Նոր-դար», 1888, № 8—9) և ապա Մ. Պատանդարյանը («Նոր-դար», 1888, № 144): Դարեկիր չի յիշե-դրել, վոր հորեղբայրը խաչխանվիլ և «Ցնցղերդ»-ի շուրջը մամու-լում բարձրացած ազմուկի հետևանքով: Խոկ քիչ ինչու չի Պռոշյանն ասում, վոր նրա հորեղբայրի խնդիրը դրվիլ և վերնիք ունեցավ— արդ մնզ հայտնի չե:
4 Պապովյանն Հարությունյան— Մոսկվայի հայ քահանան: Հաշ-տարեխանցի, Լազարյան Ճեմարանի յերգեցողության կրոնի ուսուցիչ:
5 Ստոքը, հավանորեն, վերաբերում և Պռոշյանի «Մկրտիչ յերկանցդ վիպին:
6 Տնս՝ 6-րդ նամակի 4-րդ ծոնագիտդությունը:
7 Մուշեղյանի հայրը քահանա չեր նոր Նախիջևանի ս. Գևորգ յեկեղեցում:

9

ՄԿՐՏԻՉ ԲԱՐԽՈՒԴԱՐՑԱՆԻՆ
(Թիֆլիզից Մոսկվա)

[1892 Ք., դեկտեմբերի 12][1]

Մեծապատիվ ա. Բարբխուդարյանց.

Ցանկալի չեր քահանալ՝ «Հանդիսաց»-ը չարտահայտվելու[2] չի, քիչ վոչ[3]. ուրախ կլինեի, յեթե հարատևեիր և չես մրչտ գործակ-ցելի, խոկ յեթե ընդհատվել և, խնդրեմ նեղություն կրելիք Ձեզ ժող չեղած հոդվածներդը (կարծեմ յերկուս չե) վերադարձնել, անագրություն չունեմ, չկորչեն[4]:

Մեծամեծ հարգանոք՝ ՊԵՐՃ ՊՌՈՇՑԱՆՑ

1. Այս նամակի տարեթիվը վերաշխում և փոստի կնիքով ուղարկված և Թիֆլիսից 1892 թ. դեկտեմբերի 12-ին և ստացված Մոսկվայում նույն թվի դեկտեմբերի 17-ին։

2 1891—93 թ. թ. Մ. Բաշխուդաթյանի «Հանդես պրակտիական և պատմականում» ճգնաժամ էր տպվում ու այդ պատճառով նրանից վեր մի համար չէր լույս տեսնում։ Հիվանդության հետևանքով համարը հրատարակվեց 1894 թ.։

3 Վերջում մեզ հայտնի չէ, Պռոշյանը Բաշխուդաթյանի մոտ մի՞այն մի ձեռագիր ուներ, այն է՝ «Ժամանակակից հիշողություններից գործը (հետագայում լույս տեսավ «Հանդես»-ի 5-րդ պրակում, 1894 թ.)։

10

ՅՈՒՐԻ ՎԵՍԵԼՈՎՍԿՈՒՆ ՅԵՎ ՄԻՆԱՍ ԲԵՐԲԵՐՑԱՆԻՆ
(Թիֆլիզից Մոսկվա)

1893 թ., հունիսի 4, Թիֆլիզ.

Մեծարգո պարոնա՛յք.

Վեսելովսկի[1] և Բերբերյան[2]։

Ձերդ հարգանքով առաջս Ձեր պատվական աշխատասիրությունը՝ «Армянские беллетристы»[3]։

Լսա սամնատյնի համակրելով Ձեր ակած գործին և վստահ լինելով նորա ազատվեստությանը, չեմ կարող չգոհել Ձեր խնդրատարության վրա յեռանդը։

Ձեր գիրքը մեծ հետաքրքրությամբ և սիրով կարդացվում և ամենից, քարտմանության[4] ցանկությունը կատարված են մեծ խնամքով և բարեխղճաբար։ Թեպետ ինքս քաջ ռուսագետ չեմ, բայց շատ չատերի հետ միասին՝ կասեմ, որ կատարներ կան, մանավանդ իմ հոդվածներից, որ թնազրի ջոկ տպագրին թնազրություն են արտահայտում։

Մի բան, որ աչքի յե ընկնում, այդ հեղինակների կենսագրությունից մեջ նորա տպրած տարակուսանքի կետերն են, լսա նա տժվար փոքր ինչ ավելի խորամուխ լինել, որպեսզի այնպիսի սխալ տեսակետություններ չլինեյին, ինչպես իմ հոգեբյանի քննադրին[5]։ Լավ ուսումնասիրել պետք եր նրանցիս և քարտմանած հոդվածի բովանդակությունը. գոնե իմ նկարագրած կյանքերի մեջ անճշտություններ պատահում են. որինակի համար Բուրսի

թարգմանած և род дивань, որը ճշմարիտ չեն, նույնպես և գրիչ յուր բուն նշանակությունը չունի[6] և այլն: Մի քանի պատմական սխալներ մտել են և կենսագրությանս մեջ, որոնք ապագայում մեծ տարակուսանքների տեղիք կարող են տալ: Այս մասում դատապարտելի չի պ. Քարամյանցը[8], որից Դուք ոգորվիլ եք[9], բայց մի՞քիչ ինքս ավելի առույգը չեի ասել, քանի դրամագր հարցնելու պատիվը կանխորեն անելիք ինձ. գոնե Շանչյանցին[10] և Կարնեյանցը[11] 60-ական քվականների գործիչներ չեին հանդիսանալ, այլ ինչ նրանց գործունեությունը 50 քվականներում և վերջանում[12]:

Ներեցեք պարզությանս, այս բարեմիտ նկատողություններն չեն անում եմ հետևյալ գրքերի լույս տեսնելն աջլի առաջ ունենալով. ապա թե ոչ, ինքն ըստ ինքյան Ձեր աշխատությունները մեր պատս նշանավոր պիտանի գործերից մինն և: Ճիշտ համաձայն չեմ լրագրաց վաճառից կարծիքին՝ երբ թե հատվածաբար չեր հարկ թարգմանել, այլ ամբողջովին[13]: Ընդհակառակն, ճաշակ տալու համար դուք այնպիսի կտորներ եք ընտրել, որոնք հեղինակին կենդանի պատկերացնում են և մի ամբողջություն են պարունակում:

Գալով հեղինակների անձնական արժեքը քննադատելու խնդրին կամ գրվածոց տենդենցիային, այդ յուրաքանչյուր կրթեալի անպահանջ տնտանիտի հետևանքն է, որը դեմ քաղաքին ապշտություն չէ: Մի հեղինակի հատկացքը միևնույն գաղափարներին համապատասխան է, ուստի և նրան համար այն հեղինակը իրը իդեալների վատարելատիպ և ներկայանում, քանց կարող և պատահել, որը նույն իդեալը մի ուրիշի համար ցնորք կամ յուրեմականություն է:

Ուրեմն չես ինձ քաղել չեմ տալիս կանխակալ նախապաշարմունքներս ամենքի համար պատասխանատվության անել:

Ընդհանրապես առած՝ դուք մի քնարեր գործ եք սկսել և ցանկալի չեք որ շարունակեիք, որի մասին չես ուրախությամբ տեղեակ եմ Ձեր ձեռքերը:

Ձեր գործի հատասիրությանը անկեղծ
պատիվ համարվող իմոնավոր ծառա՝

ԳԵՐՃ ԳՈՒՐՉԱՆՑ

Հ.Գ. Այսոր կարդացի «Недѣлю» շաբաթաթերթի մեջ մի փոքրիկ բնդնդիա ձեր աշխատասիրությանն մասին: Գրողն ով և

լիներ, կրքով և խոսում և ամեն և գեղի բնակիչներից մեկը: Այս, քո ինչ և ասում. «Из совершенно в настоящем сборнике художественный материал в большинстве отрывки слов. Они любопытны главным образом в этнографическом отношении, знакомя с народной жизнью, раскрывая ее светлые и темные стороны».

Բավական չի, որ պարոն քննադատը այդքերը չին նկատել գեղջուկներում, նա մի ուս մի բմբել և Ձեր ժողովածուի մեջ տեղ գտած բոլոր նկարագրություններին և մեղա ասացել և, կամ գուցե գեղջուկը չի սեսել ժողովրդի կյանքը նկարագրողին: Կարդացե՛ք և տեսեք. «Неделя», № 20:

Խ"նչ անեն և ասում այդպիսի անաչառ քննադատներին:

Բայց մեզ մեր գեղջկությունը հետաքրքրում (интересует) հարևանությունքներից, դրանց վրա լսել. լինելիքը, գալուց գրելը ցած պետք և գնելիքը. «Волков бояться, в лес не ходить»[16].

Նույնը.

1 Վեռեսաևսկի Վասիլ (1872—1919)— նշանավոր ռուս գրականագետ: Հայտնի գրականագետ Աքսենտի Վեռեսաևսկու որդին: Ծնվել և Մոսկվայում, ավարտել և Լազարյան ճեմարանը, ապա Մոսկվայի համալսարանի պատմա-բանասիրական ֆակուլտետը: Ծառայակրել և տասնմեկ տարի և հետաքրքրություն դեպի հայ կյանքն ու գրականությունը: Հայ գրականության վերաբերող հարցերի շուրջը գրել և բազմաթիվ հոդվածներ և ուսումնասիրություններ: Ունեն նաև մի շարք թարգմանություններ հայ գրողներից: Մերձավոր կապեր եր պահպանում հայ գրողների հետ: Առանձնապես մոտ եր Աքսենտի Պատուրյանի հետ:

2 Բիբերյան Մինաս (1871—1919)—գրականագետ, հասարակական գործիչ: Նոր-Նախիջևանցի: Ավարտել և Մոսկվայի համալսարանի իրավաբանական ֆակուլտետը: Դեղագործական ճեմարան կերել և տեսուչ և ուսուցիչ: Աշխատակցել և «Նոր-Դարձ»-ին, «Լումայ»-ին, «Արարատ»-ին: Ունեն քննադատական հոդվածներ Նար-Դոսի, Շահազիզի, Հովհաննես Հովհաննիսյանի մասին:

3. «Армянское безлетрасыя» (Հասոց առաջին) լույս և տեսել Մոսկվայում, 1893 թ., Ռուս. Վեռեսաևսկու և Մ. Բիբերյանի խմբագրությամբ, առաջաբանով և հեղինակների կենսագրականներով: Ժողովածուում տեղ են գտել Միսաքյան Սրուխանը, Պերճ Պռոշյանը, Րաֆֆին, Նահապետ Պատկանյանը, Հակոբ Պարոնյանը, Մելքոնյանը և Ղազարոս Աղայանը: Առաջին հատորին հաջորդել և յերկրորդը, որը, սակայն, հրատարակվելուց անմիջապես հետո արգելվել և ու տապա ոչրկել. Հետաքրքիր եր և յեղել տեսնել մեկայն մի քանի որինակ: Պռոշյանից Քաղց-

ժանյան և յերկու զլուխ «Սոս և Վարդիթեր»-ից ու յերկը զլուխ «Հայդի խնդրից»: Կենսագրական ու վերլուծական աշխատություն են Մ. Բերբերյանին, որը հիանալիորեն չի ճեղքում հայ բուրժուական քննադատության տրադիցիան կարծիքը Պռոշյանի մասին, իրրև ասկ ազգագրի (տես՝ «Армянские беллетристы» т. I, եջ 34 և 40):

Տես հետաքրքիր է Բերբերյանի՝ Մ. Դոլուխանյանին հասցեագրած շնորհավորական հեռագիրը Պռոշյանի 40-ամյա հոբելյանի առիթով «Позвольте мне присоединиться к поздравлениям по случаю сорокалетия плодотворной литературной деятельности нашего первого народника Перча Прошьяна. Дай бог, чтобы еще при жизни юбиляра осуществились его заветные мечты и наступила та светлая пора, когда в деревнях будут торжествовать не лукавые Сако и Баласаны, а честные Сисакн»:

4. Պռոշյանի հոբելյանի մասին «Армянские беллетристы» հատորում գրված է. «...Все армянское общество откликнулось в 1890 году на призыв отпраздновать 30-ти-летний юбилей литературной деятельности Прошьянца. На этом юбилее высказаны были пожелания, чтобы он не переставал и впредь работать на поприще родной литературы»: Հոդվածագիրը, ի հարկե, սխալվում է: 1889 թ. մատյանում կար միայն առիթը. Պռոշյանի հոբելյանը, որը իրատարակի կատարվեց տարի հետո, 1899 թ.:

5. եջ 68: Род лизания— քաղցրոտ տեսակ:

6. Գլխի մասին տողված է. «Так называются люди, находящиеся на службе у общины и исполняющие разнообразные поручения» (եջ 77):

7. Ահա այդ սխալները. 1) «Католикос Нерсес,... посетив монастырь и узнав об успехах маленького Ованеса, увез его с собою в Тифлис и отдал в семинарию» (եջ 28): «Վանք» տակով հոդվածագիրները իմացած են Մշոյ վանքը, մինչդեռ Ներսես մեծ այդ վանքում յերբեք չի հանդիպել Պռոշյանի հետ: Բացի այդ՝ Ներսեսը Պռոշյանին մոտ քսան իր հետ վերցրել է Թիֆլիս, այլ ուղարկել է նրան այնտեղ 1852 թ. հունվարին: 2) Вскоре после его появления в свет в 1862 г. (խոսքը «Սոս և Վարդիթեր»-ի մասին է— Ա. Ս.), автор получил приглашение сделаться членом редакции издававшегося в то время ежемесячного журнала «Крунк» (եջ 30): «Սոս և Վարդիթեր»-ը հրատարակվել է և Պռոշյանը «Կռունկ»-ի խմբագրությանն անդամ է հրավիրվել մոտ քսան 1862, այլ 1860 թվին: 3) «В начале же 60-ых годов ему удается положить основание первому женскому учебному заведению в Тифлисе, именно существующего и теперь» (եջ 30): Պռոշյանի հիմնած աղջկանց դպրոցը Թիֆլիսում, որը Գայանեան էր կոչվում, արդեն գոյություն չուներ 70-ական թվերի սկզբին: Թիֆլիսի հայերի Գայանյան դպրոցը Պռոշյանի հիմնածը չէ: Անուններով նույնությունը չխոթեցրել և հեղինակին-

քին» 4) «В 1866 году он лишился, вследствие некоторых интриг, последнего источника скромного, чиновничьей должности в Ахулисе» (էջ 30)։ Այդ տեղի չի ունեցել վոչ 1866, այլ 1868 թ.։

8 Գարեգին Նիկոգոսյան— ժուռնալիստ, հեռագրում բանկի ծառայող։ Աշխատակցել է «Արձագանք»-ին, «Մուրճ»-ին։

9 Պողոսյանը ինքնատիպ ունի Ն. Գարեգինի «Վերջ Պողոսյանց և նորա վիպակը» հոդվածաշարը, վոր լույս է տեսել «Մուրճ»-ում 1889 թ., № 1—3։ Հոդվածի կենսագրական մասում, իսկապես, կան վրիպումներ տխրելիք (Ներսես Աշտարակեցին է Պողոսյանին թիֆլիս տարել՝ ամի կաթողիկե հաստատ, Պողոսյանը Ախուլիսը թողել է 1866 թվին և այլն)։ Բայց Գարեգինի յանը չի տեսել իրա «Մուշ և Վարդկիներ»-ը լույս է տեսել 1862 թ. կամ թե չի՝ Պողոսյանին հետաքրքրած գաղափարը իր գոյությունը շարունակում է նաև 90-ական թվերին։

10 Թամանյան Գևորգ (1819—1889)— նշանավոր հայ ճարտարապետ (տես՝ այս ժողովածուում գետեղված Պողոսյանի «Ներքին կենսագրական նյութեր» 17-րդ ծանոթագրությունը)։

11 Կարինյան Հակոբ (—1872)— հայտնի ճանկամարտ, դրամկանագիտ, բանասեր և գողթներգագիր (տես՝ այս ժողովածուում գետեղված Պողոսյանի «Ներքինակենսագրական նյութեր» 48-րդ ծանոթագրությունը)։

12 Ամենի ճիշտ կլինենք, եթե Պողոսյանն ասեր, վոր Թամանյանի և Կարինյանի գործակցությունը վերջանում է 60-ական թվերի առաջին կեսին (Թամանյանը մեկնեց 1864 թ. Հեռացվեց Եուշու քեհյանական դպրոցից, իսկ Կարինյանը այդ թվերին դեռ շարունակում էր գործել Գյորս Գասպարեանցի)։

13 Պողոսյանը, համաձայնելի, ինքնատիպ ունի «Տարազ»-ի գրախոսականը «Армянское безлепрозтие» հատորի մասին, վոր պատրաստում էր Ստ. Լիսիցյանցին («Տարազ», 1893, № 21)։

14 «Գալլերից վերջացար— վոտք չես կարող դնել անտառը»։

11

«ՏԱՐԱԶ»-Ի ԽՄԲԱԳՐՈՒԹՅԱՆԸ
(Թիֆլիզ)

[1893 թ., հունիս]

Մեծարգո խմբագիրը.

«Մեր նախնիքը Հռոմն ասպատակ ելնէ։

Թուաց մեզ առակախոս Գրիգորին ասպիրն թերանը ասած հայոյանի նախադասությունը կշտամբանք և դարձել այն ան-

պարծենալին, որոնք կյանքի մեջ վոչինչ արժանավոր գործ չկատարած՝ շուտ շուտ յուրյանց փոստային նամակներով են փըչփչում ու գոռոզանում։

Զղիտեմ, ի՞նչ դատաստան սիրտը կատարի ապագան իմ գրական գործունեության վերա, բայց մի հանգամանքում անշուշտ տուիր և ձգելու անվանս մի աննշան գնդքի վերաբերությամբ, յերբեմն յես չզատտիկ ճշմարտությունը վիրավորելով։

Իմ յերկերի մեջ մի քանի տող հայհոյանքներին հիշողությունն եմ արել յես մեր տոհմային ծուլման մասին[1]։ Ամոթալուքյունը և ձեռքի յեղած տուգանագրությունները Գահվանդյանց շառավիղ Գրիգոր Մադիսարոսի յեղբոր վորդի Գուրի անբոնդը հասցնում են մինչև մեր որերը։ Գուրի իշխանի յերեք վորդուց մինն անզավակ և լինում, յերկուքը՝ Գասպարկ և Վասակ յուրյանց շառավիղներով առաջինը նախահայրը և հանդիսանում Աշտարակեցի տեր Առաքելի վորդի Մանվելեանի և յուր յերկու վորդվոց, վորոնց կրտսերը թողը ունեմ լինել նախատատ, իսկ Վասակի սերունդն են Յուրմայանք կոչված տոհմը, վորոնցից մեկին և յերջանկահիշատակ Սիմեոն կաթողիկոսը[2]։ Այս հիշողությունը վերա հիմնված՝ բազմաշխատ հ. Արիշանը նույն և կրկնում և յուր պատմական վկայաբերութ-ում[3]։

Անապարծության ապացույցը չեն պրկածքս. յես քանի դնահատում եմ ուրուց հարյանի առանձնաիտա կրկնակի վկայութ-ում մեջ ապերի կողմից յեղած հարյանի արտահայտությունը՝ [illegible] Բայց ընտանի— մեր նախնիքը Հռոմն ապատել են։

— Իրա՛վ և, հատատում և անհայտ. քննադատս անցորդը յեթե ձեր տված ոգուտն վոչինչ և, գոնե մեկնող տապալից [?] չինելու յեր արժան։

Անապարծնելին արժանի դատավճի՛ռ։

Բայց յես իմ վերա չեմ առնում ապերի դատաստանը։ Ճշքե, ինչպես ասացի, իմ տոհմագրությանն մասին անձամբ հիշողություն արած չլինելի, ուշադրության չեյի առնել գրական-նության մեջ իմ անձնդի վերաբերմամբ ուրիշների կողմից անպիտակցորեն ապրած տարբերությունը։

«Մուրճ» ամսագրի 1889 թվի Ա. համարում (յերես 129), ս. Գարեգինյանը[4] գրում է[5], վորպես թե Աշտարակեցի տեր Առաքելը վորդի Մանվելեանի տեղ Հովհաննեսը, ապրելիք նախատատ, Թիֆլիզից Ներսիսյան դպրոցից իմ հեռացնելի դրության վերաբերությամբ հետո միայն դուցե տեղեկացել եմ, վոր ինքս հին ապեր-

վանքն ցնդից եմ, որ ինքս սերում եմ Գահլամկի Գրիգոր Մա-
ղխտրոսի յեղբոր որդի Պողոսից, ուստի և սկսում եմ գրել
Պերճ իշխանական անունն և Պողոսյանց ազգանունը»:

Ըստ ժամանակին ս. Կարապետյանցի ինքնագրութիւնները
հերքելն իմ կողմից անխոհեմութիւն համարելով լռեցի:

Այժմ էլ ձայն չունի հանել, բայց վերոգրյալ սխալ ինքնա-
գրութիւնը աստղութիւն համարված, արձագանք չգտնելը
հետագա հիշատակարաններում:

1893 ներկա տարվում Մանկավարժում ս. Վանեցյանցն և ս.
Մինաս Բերբերյանցի «Армянско беллетристы» վերնագրով աստ-
ղին հրատարակված համակցածուի մեջ ս. Բերբերյանը մինչև
սխալը կրկնում է, գործյալ ս. Կարապետյանցից առած, այսպես.
«Здесь (Ախտարակում) родился и провел свои годы Овнике Тер-
Аракелянц, писавший в нынешний главным образом под псевдо-
нимом Перч Прошянц».

Այս և նմանաձևան տարակրեականքներն ընդ միշտ վերջաց-
նել համար, անհրաժեշտ եմ տեսնում ճշմարտութիւնը պարզել
քան հետևյալը. մեր տոհմը Պողոսյանց ծագումից լինելը
հաստատի չի յեղել երբ և պատիս վրէ մեզանից ամանդութիւնից,
վրէ մեզանի յուրյանց մոտ ունեցած գեղարվեստ վանքից վրէ հետս
գտնված գաղթի գրուղի կալվածագրից, որ ուս-պարսկական
պատերազմի ժամանակ կորցրել են, վրէ մեզանի Ախտարակում
մինչև որս յեղած 18-րդ դարի գերեզմանաքարերից, այլ և 1816
թվին ուսաց տերութիւնից հաստատված Պողոսյան տան տր-
նօրինական արտոնագրից, վորի ճյուղագրութիւն պատճենը, 1819
թվին հանած, ցայսոր գտնվում է իմ մոտ[7]: Պողոսյան տոհմի
նահապետ, Գաղնու գավառի իշխան Պողոս անդրանիկ վորդու
շառավիղը հասել և մինչև աշտարակաբնակ տեր Առաքելն և յուր
վորդի Ստեփանը, տողերիս գրողի հայրը:

Թե Հովհաննես Ստեփանյանը Ներսիսյան գպրոցից Ախտա-
րակ վերադառնալուց հետո չի կոչվել Պողոսյանց, վկայում և
Ներսիսյան գպրոցից ստացած ուսման ատեստատս, ուր պարզ-
գրված է Հովհաննես Պողոսյանց, նույնպես և 1849 թվի
մարտի 11-ին Եկեղեցու կոնսիստորիայի տված ծննդական վկա-
յականը, ուր պարզ ասած է թե Հովհաննես Ստեփանյան Պողո-
սյանից ծնյալ է 3-ն հունիսի, 1837 ամի[8]:

Գալով Պերճ կոչմանս, այդ անվանափոխութիւնն յեղել է

1860 թվին «Սոս և Վարդիքիս» վեպիս տպագրության ժամանակ մի քանի բարեկամաց ցանկության համաձայն:

ՊԵՐՃ ՊՈՈՇԵԱՆ

Այս նամակը ուղղված է «Տպաւոյ»-ին և լույս է տեսել այդ պարբերականում 1893 թ., № 23, «Տարեվերջանքի վերջաբանում» վերնագրով և թիթեռ կրճատումներով: Պատշյանը լրջորեն պաշտպանում էր իր իշխանական ծագման լեգենդալի ճշմարիտ լինելը: Պատշյանին և Թումանյանին— վերջը նույնպես իրեն տրում էր իշխանական տոհմից, այն է՝ Մամիկոնյան— իր ժամանակ մեծադուքն բարեպաշտությամբ հեղնել և Աղայանը, վերի մասին պատմում է Ալ. Իսահակյանը («Գրական թերթ», 1937, № 30):

1 «Կռռաժատղիկ» և «Շահհնձ» վեպերում:

2 Գ. Աղայանը, Սիմեոն կաթողիկոսի՝ իր կազմած կենսագրության մեջ, քննելով տոհմաբանական այս խնդիրները, առում է. «Այս բոլորից հետո մնում է դժվարանում ենք վերևն մի կաց դնել Պատշի իշխանական տան և Ռուբյանների ու արդի Պատշյան— Տեր-Աստվածյանների գերդաստանների մեջև» («Իվան Հայոց պատմություն», Գիրք Գ., եջ 64): Աղայանը նույնն ասում է Սիմեոն կաթողիկոսի մասին, միայն քաղաքակրթած ձևով:

3 «Այրարատ», եջ 269, 2-րդ դասընթացքում:

4 Ն. Քարամյանի մասին տես՝ նախորդ նամակի 8-րդ դասընթացքները:

5 «Վերջ Պատշյանց և նորա վիպերը» հոդվածում:

6 Բերում ենք Ն. Քարամյանի առումը բառերը. «Ճիշտ Հովհաննես վարժապետը (այսինքն՝ Պատշյանը, որը Նիկոլայան դպրոցն ավարտելուց հետո, 1856—58 թ. թ. ուսուցչություն էր անում Աշտարակում— Ա. Մ.) այսոքիլ և առաջին անգամ տեղևանում, որ գուցե յուր ցեղն հին և ազնվական է, վորը ինքը անբում և Վահէյանիկ Գրիգորը Մագիստրոսի քեղքը վերցնի Պատշից, ուստի և սկսում է կրել Վերճ իշխանական անունն և Պատշյանց տոհմացուցը»:

7 Ըստ քննությունների հենց այս ճյուղագրություններն է, որը Պատշյանը տպագրել է իր «Հուշիկներ»-ի մեջ հատորում (1894 թ.): «Հուշիկներ»-ի առաջին էջերը Պատշյանը նոխերում է իր առհասարակությանը:

8 Այս խնդրում Պատշյանը մխանդամտային խրամատից է: Նեքսիսյան դպրոցի 1853 թ. հրատարակած «Ամիսք»-ում («Ամիս կամ տարեկան համեմատ ներքին հոգևոր դպրոցի հայոց թիֆլիզու») յեղկերդ գասագրքից յեղկերդ վերադրվող Պատշյանը հիշատակվում է՝ Հովհաննես Պատշյանց (եջ 36): Ինչ դրանից

առաջ, գիտ. նվերների դպրոց չմտած, 1851 թվին, մոգնուս վանքի աշակերտ Գոռչյանը ճարտասանության մի տետրակ և կազմում, վերջի տակ տարբերում և նույնիսկ Հովհաննես Գոռչյանց (տետրակը պահպանվում է Գիտ. Գր. Քանդարանում, № 549)։

12

ՑԵՐՎԱՆՏ ԵԱՀԱԶԻԶԻՆ
(Թիֆլիզից Նոր-Նախիջևան)

Նվերների դպրոցում.

1896 թ., սեպտեմբերի 29, Թիֆլիզ.

Սիրելի և պատվական
ընկերս Ցերվանդ[1].

Նամակդ ստացել եմ, «Փորձիդ»[2] հայտարարությունը նույնպես կարդացել, մինչև մի ամիս կտառանաս ինձանից հոդված։ Ուրիշ բաներ կայքին պատրաստ, քայց գրել ուզում եմ քեզ Աչտարակից հետո ու հարմար տալ [?]։ Հինց այդպես եմ կանենք. այս ամառս վնաց ժամով գոնելիցս Աչտարակ. այդ եմ պիտի գրեմ և կտեսնենս, քե մեր պատմական հարցերիդ ինչ վերաբերյան և յունիարկվել կնոդ քաղաքականության ձևերից[3]։

Նիկակս նամակիս ասիքին և գտնելու— Վերճանուշի[4] պարտոն վոգոնելը։ Ցերվանդ ստորման հիվանդությունից հետո, ապեմ, գրած ստացա, վոգջ և ստոգջ և և չի ուզում պարապել մնալ. դպրոցական վարժուհությունն նույնպես չի ցանկանում, որովհետև այստեղի վճարքները շատ չնչին են։ Մատածելիք ձեզ դիմել, քեզի նոր նախիջևանցոնեքը առաջին ուսուցչական պաշտոն կա, կարող եր գալ, ի հարկե քայլ առնկով։ Ուրիշին քեզ և մնում աշխատել այդտեղ գործ ճարել։

Հայ մելիքական դպրոց ավարտելուց հետո, անցել եր գիմնազիայի դասընթացը և մանավանդ ինքնին վերլուծ դասատանը. ստացել և արծաթի մեդալ հետ և «ДОМАШНЯЯ НАСТАВНИЦА»-ի գիտությունը։

Մեր Ցերվանդ վարդապետն[5] այդտե՞ղ է, քե վոչ, գրան եղ խոսիր քեզի կարևոր ես տեսնում. համենայն դեպս վոգջունքը իրեն։

Քուր. ՊԵՐՃ ՊՈՈՇՑԱՆՑ

1 Շահազիզ Ցևրվանդ (1856)— Գրականագիտ և մանկավարժ։ Հեղինակ բազմաթիվ աշխատությունների հայ գրականության վերաբերյալ։ Ցևրվանդ սովրինների ընթացքում սպրել է նոր-Նախիջևանում, ուր պաշտոնավարել և քեմոկան գործունեություն։ Պատշյանի հայրենակիցն էր ու բարեկամը։

2 «Գործ»— ամսագիր, որը պետք լույս տեսներ Ցև. Շահազիզի խմբագրությամբ։ Գրաքննական մի շարք դժվարությունների հետևանքով չհրատարակվեց։

3 Ցև. Շահազիզը չի հիշում, որ նման բովանդակություն ունեցող գործ ուղարկած լիներ Պատշյանը։

4 Պատշյանի ամսագրությունը։

5 Սուքիասյան Ցևփրեմ, քնար. (1855—1915)— Աշուղ, Պատշյանի և Ցև. Շահազիզի հայրենակից։ Գրավիչ և յուրահատուկ պատասխանատու պաշտոններ։ Ցևզել և Թիֆլիսի քեմ ժամանակավոր գաղափարներ։

13

ՑԵՐՎԱՆԴ ՇԱՀԱԶԻԶԻՆ
(Թիֆլիզից Ն. Նախիջևան)

1896 թ., դեկտեմբերի 5, Թիֆլիզ

Սիրելի Ցևրվանդ.

«Գործ»-ից համար հոդվածն արդեն պատրաստ է, բայց տարտարագրատար մոռացվորակես մի ամիս և աչքերս էրազի ներքո ծանրանում են, իսկ ցուրեկները մխանգամարի ժամանակ չունեմ պրատագրելու։ Դժբախտաբար իմ անազդությունը չատ անգամ ինքս էլ մեծ դժվարություններ եմ վորոշում, ուր քե ուրիշը։ Այժմ մի քիչ լավ է տեսողությունս, բերեկվանից սկսել եմ պրատագրել. հուսամ մինչև ամսվա 15-ն պրատագրել և ուղարկել։

Բանն այս է, վոր չորս հոդվածի միասին ունեմ պատրաստելու, անդուլյա քերքերի, քո, «Ավրաշ»-ի և Մոսկվայի հանդիսի համար[2], ամենքին էլ խոստացել եմ. բոլորից հատուկ խնդրեր քեզ եմ ուղարկելու, վորպեսզի հունվարին հասնեն։ Իսկ յերեք հունվարին «Գործ»-ը լույս տեսնելու չի, ինդրեմ քեզնից առաջ քաց նամակով ինձ գրես, վոր չորսդ ներքինը պատրաստ եմ. չորսն էլ պատրաստ են, մնացել է պրատագրելը։

Վողջույն Հովհաննես տեր Զաքարյանցին[3].

Քո՛ւյդ ՑԵՐՔ ՊՈՈՇԵՑԱՆՑ

1 Ռոսքը, հավանորեն, վերաբերում է Պոչյանի «Ներկեղեցական հաշվեհամուրհջյանց դործին», որը չուրա է տևել 1897 թ. Ապրիլ–ի 8-ը դրքում։

2 Ռոսքը, հավանորեն, Հանդիս պրավոսլավնայի և պատմական–ի մասին է։

3 Տեր-Զաքարյան Հովհաննես— Ներսեսյանց։ Ավարտել է Լազարյան ճեմարանի լրիվ ընթացքը։ Աբգարյի Դատաստանքյան մեջ էր Ներսեսյանում, վտռնեղից աքսորվել է Մատոսկյանի, Վ. Ներսեսյարյանի և ուրիշների հետ միասին։ Աքսորվելուց հետո ապրել է Ոզնաստյում, ապա Նոր-Նախիջևանում, ուր քեմալյան դպրոցի նախատրիմատորանում ուսուցչ էր։ Հետագայում նրան հրավիրեցին նույն քաղաքի արհեստավորաց դպրոցի տեսուչ։

14

ՑԵՐՎԱՆԴ ՇԱՀԱԶԻԶԻՆ

(Թիֆլիզից Ն. Նախիջևան)

1897 թ., հունվարի 24, Թիֆլիզ։

Սիրելի Ներսիսյանց։

Նամակդ ստացվել է իմ բացակայության միջոցին, տոնական եղիմիանցին էր, ու չարաչար է յնկել եմ։ Ներսեսի պես իմ բոլոր նամակները չեմ ստացել, գրել էլի քեզ, որ ոչ պատկեր ունեմ, Հնոյ վարժապետաց անունով, այստեղ փոքր ինչ դժվար է ցնդրվից ապատելը, ուշարկեմ քեզ, քո կողմից ուշարկիր Պետերբուրգ, յնքին քոնյլ կտան Հանդիսից մեջ տպագրել, ապա բարի յեղիր ազատագրել ինձ համար իմ «Ներսեսյան»-ից Փարիսատով 600 ռուբլուն, քեզկուց 1200· վճառ չունեմ, Քղքի և տպագրության ծախքը մի առատակ կհոգանք յնքին վրչ ուրիշ միջոցից, գնի քաժանորդագրություններով[1]։

Դուս ինձ չպատասխանեցիր· յնքին համաձայն ես և ուշ չի, չտապիր հայտնել ինձ կամքդ· բանն այս է, որ յնքին ցնդրոբը քոնյլ տալու չէինք, գոնե ձեռագրիրս պիտի վերադարձնի, քան վրդան յնկրորդը չունենամ։

Ներսեսը այս չէինք, գրիր ուրիշ բան գրկեմ։

Գևրգ Պոչյանց

«Արծագանքի»-ի խմբագրության հետ յես անձնական գրության մեջ եմ, վրչինչ չեմ կարող անել[2]։

1 Հշմ. վարժապետ անունով պատկեր Ցև. Շահապիզը Գուշյանից չի առացել։ Գուշյանի այլ գործը մեզ ևս հայտնի չէ։

2 Գուշյանի գիտության մասին վկայագրքում (Արզար Հովհաննիսյանին) հետ տես՝ 3-րդ նամակի 13-րդ ծանոթագրությունը։ Ուզ քեզ ինչ հարցով և դիմել Ցև. Շահապիզը Գուշյանին վկայագրքի կատարկցությամբ— մեզ հայտնի չէ։

15

ՄԿՐՏԻՉ ԲԱՐԽՈՒԴԱՐՑԱՆԻՆ

(Թիֆլիզից Մոսկվա)

1897 թ., հունվարի 24, Թիֆլիզ.

Մեծ. պարոն Մկրտիչ

Բարեխուզարյանց.

Իմ կողմից արդելք չկա վերադրելու ամիտասրանց հոդվածը[1] ապագրելու մեր Հանդեսում։ Միայն պարոն Մամիկոնյանցը[2] սկրահոժար կդադրեցնեն Ձեզ հանձնելը։ Վնաս չունի, քանզ վերջը-ի լուրը տեղանքը հասկացի, վոչնչություն լինելը մի ուրիշ հոդված ևս կարան կուղարկեմ։

Մերին հարգանքով՝

ԳԵՐՁ ՊՈՈԵՑԱՆՑ

Հ. Գ. Ներողություն եմ խնդրում, վոր մեր հասցեն կորցրած լինելուս պատճառով՝ իմ սկրելի հայրենակիցը Շահապիզը նամակը մեզ ծրարելը չկրկնեց։

Գ. Գ.

1 Գուշյանի վերադրելը ամիտասրանց պատմվածքը, վորքան մեզ հայտնի չի, չի տպագրվել։ Իր բովանդակությամբ նա առընչվում է Գուշյանի մի այլ պատմվածքի, «Գիտեց» ամիտասրանց հետ, վոր տպագրվել է վերջացրած 1889 թ.։ Մեր կրած պատմվածքն էլ ուղղված են նախապաշարմունքների ու հոգեվորականության դեմ։ Վերադրելը—ամիտասրանց ձեռագիրը, հատատատված գրաքննության կողմից, պահպանվում է Գիտ. Գրադարան Թանգարանում, Մ. Բարխուդարյանի արխիվում (№ 440)։

2 Մամիկոնյան Մանվան— իրավաբան, վերջը չհրատարակված հանդեսի խմբագիրը։

3 Վերադրելը—ամիտասրանց Մ. Բարխուդարյանի ար-

խնդրում պահելիքը (տևա՝ այս նամակի առաջին ծանոթագրությունը) ցույց և տալիս, որը Ս. Մամիկոնյանը, խնդրագիտ, համաձնել և այն ընդունելու։

4 Հարցը— համարձակ, որը 90-ական թվերի կնոջին պետք չուտ տեղանքը Մատթեոսյանում Ս. Մամիկոնյանի համագրությունը, քաղցր չուտ չտեսած։ Մ. Բազմաթուղթյանը այս նամակի առաջին ծանոթագրության մեջ հիշատակած արձանագրում պահպանվելը և Հարցը-ի՝ գրաքննության կոմիտեից 1895 թ. ոգոստոսի 31-ին թույլ տված տեղագրությունը։

Հարցը

Հանդես հանրակրթական կյանքի և գրականության
1895 թ.
Հատոր Ա.
Համագրությամբ Մար. Մամիկոնյանի

18

ՄԿՐՏԻՉ ԽՐԻՄՑԱՆԻՆ
(Թիֆլիսից Եչմիածին)

1898 թ., սեպտեմբերի 6, Թիֆլիս։

Սրբազնագույն տերտերական տեղապահությամբ Ներքինագույն գրքերով հոգևորականությունը միաբերան և տալ ինձ կենսաթոշակ տարեկան 600 մանեթ, այն պատճառով, որը տասնամյակ գրքանոցից իսպառ հրաժարվելուցս հետո։

Այդ, իհարկե, մի մեծ ընծա և, որին համար չկարողացա հաճախ հանդիպում եմ ունենա գիտնական հոգևոր կարգերի, հոգևորականությունը և իր արքունական նախանձախնդիր քաղցր ուշադրությունը։

Դրանով մատաղ գործակցությունը և ամուսնությունս ապագայում մի ցանկալի պատասխան կստանային։

Բայց միևնույն ժամանակ՝ վիճակագրական հրամանների համաձայն պետք շարունակվում գործառնությունը Ներքինագույն գրքերի, որոնցից ստացած տաճիկ հարկով բավականացնում և ընտանեկան պարտավորությունս հաջողությամբ։

Հոգևոր գերը ինձ ճնշում և, այդ անդադրում գործակցությունը ուժասպառ դարձրեց և, որը անկարողանում եմ հաղորդել։

Ամենախոնարհությամբ խնդրում եմ վիճակագրական կարգերի, Հայրիկին հատուկ համբերի և ազգու քաղցրով և հայրասիրական

բարձր հրամանով պարտի դնել Մարզասիրական ընկերության հարցը անզամոց վրա, որ ըստ յուրքանչ ընդհանուր ժողովում կայացրած վճիռի, ինձ ևս, իբրև նախկին անդրանիկ և ծնողների պրահան մշակի, չպրկեն յուրքանչ վորոշումից— այն է՝ Բազվի Հայոց Մարզասիրական Ընկերության նպատակի և գրահանության աշխատասիրի մշակների դարմանաց կըրթության գործին:

Ընդհանուր ժողովի այդ վորոշումը գործադրվում և անցյալ տարվանից: Ընկերության խորհուրդը վորոշել և Ղ. Վզալյանին, Եփրեմ Ղազարյանին և Հովհ. Թումանյանին, առաջինների տարին 300 մանեթ, իսկ վերջինին 240 մանեթ, ինչպես լսել եմ, այս տարի կրկնապատկվել և:

Ուրախ եմ Մարզասիրական Ընկերության լայն աշխարհայացքի և բարեմիտ նպատակների համար: Ներկայումս Հայոց պրահանության ամենահարցնելու ամենահայկական ճանապարհը այդ և:

Լիահույս եմ, վեր վեհատես Հայրիկի քաղցր բարեհաճությամբ Բազվի Հայոց Մարզասիրական Ընկերությունը ինձ ևս չի խնայել ոժանդակելու և մինչև կաս իմ բարեմաքիվ վորքատհասակ զարմիկներիս չպրկելու ուսումից:

Նվաստ վորդի և ծառա
ՊԵՐՃ ՊՈՒՇՃԱՆ

Այս նամակի բնագիրը մեր ձեռքը չի ընկել: Տպագրվում և վոչ այնքան բավարար արտագրությունից:

17

ԲԱԳՎԻ ՀԱՑՈՑ ՄԱՐԴԱՍԻՐԱԿԱՆ ԸՆԿԵՐՈՒԹՅԱՆ ՎԱՐՉՈՒԹՅԱՆ

(Թիֆլիսից Բագու)

Բազվի Հայոց Մարզասիրական Ընկերության պատակառուի վարչության

Պարճ Պուշչանցից

Ս Ե Դ Ի Ր

Նախանցյալ տարվա Մարզասիրական Ընկերության ընդհանուր ժողովի կայացրած վճիռը՝ ոժանդակելու ապիս բազմաչ-

խոսք գրական մշակնելը գամենայց կրքոտքյան գործին— քննական ամենատարածական և գիտական գործողություններից մեկն է։ Դրանով հազվի հայերը առաջինը հանդիսացան, վոր գիտցան գնահատել մատենի աշխատանքը՝ խրախուսելով ամեմայնքիվ գրական գործիչներին հղացական հայ գրականության գործը։

Ուրախ եմ, վոր Ընկերությանդ պատկանելի վարչությունը չուշացավ կատարը տալ ինձ ընդհանուր ժողովի որոշումին վճիռը։ Մի հին և փորձուռ նոր գրական ուժեր՝ Ղ. Աղայանց, Երիցյանցազի և Հ. Թումանյանց միացել են իրենց աշխատանքը վարձը։ Ուրախանալի չի մոռանալով, վոր ինչպես լսել եմ, նպատակ քանությունն այս առաջնակարգվել է։

Իսկ յեթե նվաստիս մատուցած ընծին ծառայությունները վոչ անցյալ և վոչ նեղկա տարուան ուշադրության չառնվեցան, յես վերադրում եմ Ներսիսյան դպրանոցում անցցած պաշտոնիս, վորից բազմաթիվ գերազանցիս և մատղաշ գրվածքներ տպագրեցի։ Ցավ վերջինիս անհրաժեշտությունն ինձ ստիպում է, յես պարտք եմ համարում, քանդես մի փոքր ուշ, պարզել ընկերությանդ առաջ իմ կացությունս։

Ամեն գրքույկներ գրագնեցում կրքոտքյան են առնում իմ չորս գրվածքները, յերկուս դասագրս գիմնազիայի վերնագրոց դասատանը, իսկ յերկուս ուսուցչ՝ մեկը չորրորդ և մյուսը պատրաստական դասատանը։ Հինգերորդ տղաս՝ Գ տարուց գնում և ուսանի և պատրաստվում։ Քո գրածքս և քո ուսանքս ակրդնական կրքոտքյանը առացել են՝ տղայքս Ներսիսյան դպրանոցում, իսկ աղջիկներս ապրեն գիտցած Գալանյան և Հովնանյան դպրոցներում։

Ահա այս հինգ գրվածքացս կրքոտքյան հոգան է, վոր ինձ՝ հայ գրականության ծերունի գրական համեստ մշակիս հարկադրում է գիմել սուրբ Լուսավորչյան Մարդասիրական Ընկերությանդ հարգոյ գործիչներին և խնդրել բարեհաճ ժամանակությամբ հնարավորություն տալու անչահախնդիր վորպիսի կրքոտքյան գործը հասնել յուսալի։

Կրկնում եմ՝ Ներսիսյան դպրանոցից ստացած 1200—1300՝ տարեկան սահմանափակ ռոճիկս հազիվ-հազ ցամաք պահում և մատակարարում ընտանիքիս։ Իսկ յեթե հազվի ստանիք

ծնողների ամենօրյա հոգսերի 24 ժամերը, այն ժամանակ հասկանալի կլինի, թե հիվանդությունն է, որ ծանրանալով պարանոցիս, թեքվըտրտակած և անել տվել ինձ խնկակաղ գոյության պրակտիկայիդ ծառայելու տեղը պարտքս, այդ կարիքն է, որ տեսնում է ինձ, ուժասպառ լինելով դատավանդել։

Այո՛, Ներսիսյան պպրանոցի հարյուր հոգսատարժանքները անցյալ շաբաթ հրամանով վերհանում Հայրիկի վրաշել և կնասպոշակ տալ ինձ տարեկան 600 ռուբլի, բայց այն ել վոչ այժմ, այսօրվանից, այլ միայն Փետրվարից և քարտյասես ուժից ընկած կլինեմ և անկարող կլինեմ այլևս ծառայելու։

Շնորհ մեծ ունեմ Ներսիսյան պպրանոցի Հոգսատարժանքներից — այդ ևս մի հույս է, թե մի ուժահաս ծերուկի մատաղ մշակ, որ այսօր 42 տարի ծառայել և մանկավարժական աստիճան է, 39 տարի զրչի հետ և գործ ունեցել, որի մատների արդասիքի պատուղները անընդհատ քաղել են վոչ միայն Ներսիսյան պպրանոցը, այլև բոլոր ռուսահայ ծխական դպրոցները՝ մայրենի լեզվի դասապրքերում հայրենասիրությունը ուսուցանելով զրկասիրության իմ յերկասիրություններից արտագրած յոթմածներից— մի մատաղ մշակ, ասում եմ, դպրոցների հատակում տեսնված չի լինել ցամաք հացի կտորի համար ձեռք պարզել։ Ասել է, թե Ներսիսյան պպրանոցի վերրշած կենսաթոշակը ապագայի համար է, իսկ այսօր միայն ուռնկով եմ ապրում, որից չեմ ուզենալ մի ամենաչնչին մասը հանելու լինեմ գործակատար ուսման վճարը հատուցանելու, հնարավորը տակավին չե լինելու, իսկ չեմ հանեմ, գործակներս են ուսումից զրկվելու։

Ճիշ հենց այդ է, որ վատահուքրուն և տալիս ինձ վորոշում կրթության գործը հանձնել Բազմի Հայոց Մարդասիրական Ընկերության խնամատարը։

Անհոգ չեմ ապրիցս, իմ յերկասիրությանց վաճառումից շահվում եմ յերեխաներիս կրթության ծախքը հանելու չափ յեկամուտ, բայց ահա այն որից, որ Հայոց դպրոցները փակվել են, քանզի փոշին ծածկել է շապակված դրքերիս յերեսը, իսկ մի քանիսը բոլորովին ապականված են և վերատպվելու վոչ միջոց, գումն և կարիք կա։

Մեծահուչս եմ, թե պարտականութիւնս չեն մնալ առանց ուշադրութեան։
Ազգիս պատկառելի անդամներէն արուածը՝ նշանակ

ԳԵՐԾ ԳՈՒՇԵՑԱՆՑ

Հ. Գ. Հարկ համարեցայ իրեն ինքս համառօտ տեղեկութիւնը ներկայացնել 1895 թուի հոկտեմբերի 28-ին վիճակուած Հայրիկին մասին գանգատի խնդրագրին գաղափարը։

6-ին սեպտեմբերի, 1898 տարի։

Թիֆլիս— Ներսիսեան դպրոցներ։

Նուէներ.

Համառօտ տեղեկագիր ամէն ցանկալի ծանուցութիւններու և գրաւոր աշխատութիւններու։

1855 թուին ամառուան մէջ Թիֆլիսի Ներսիսեան դպրոցը, որուն ես ուսուցչական ասպարէզը կը կրկնամ տարի դպրեվանքի իմ ծննդավայրը Աշտարակ գիւղում՝ 120 բուրլի տարեկան ընդհանուր ռոճիկով, որուն քառորդը չուսուցում։ Մխիթարեանք կ'ուսուցում են, ամառնային ձրի, մոլեռանդ ձրի, Մոլեռանդ ուսուցչի Գեորգ վանահոր դպրեվանքի քարտուղարի պաշտօնը։

1859 թուին Թիֆլիսում ուսուցիչ կեցած Ջալալեան Մարկոս կեսմիտկոպատան վարժարանի Ներսիսեան Տեր-Հակոբեանցի մասնաճիւղը դպրոցում, մխիթարեանք և Ներսիսեան դպրոցում։ Տեր-Հակոբեանցի տունը սկսանցի դրել վար անձկալին՝ Շուշան գուստր վարդանեան վաճառականին, որ տպվեցաւ ՎԱՆԱՆ Հայաստանեայց լրագրում 18 տպրիլի 1859 թուի։ Այդ առաջին քայլն էր գրականութեան մէջ մտնելուս։

Նոյն 1859 թուին սկսանցի դրել վաճառ և վարդիքեան անգրանիկ վիպակ, որուն տպագրութիւնը սկսանց հետևեալ 1860 թուին Գիւտունիք ամսագրի մէջ և աւարտեցաւ որիւնակներում։ Այդ թուականից ես աշխատակցում եմ Գիւտունիք ամսագրին իբրև խմբագրի տղնական և արտադրիչ մինչև 1862 թուի վերջերը։

Նոյն տարիներում իմ նախաձեռնութեամբ սկիզբը դրվեց Թիֆլիսի մէջ Հայոց տղիկանց դպրոցին Գիւտունեան կոչմամբ, որից որիւնակ առնելով, հետագային սկսանցին բացվել նոյն Թիֆլիսում և ապա ամբողջ Կովկասի հայաբնակ գաղթականներում հայ տղիկանց դպրոցներ։

Նոյն տարիներում, դարձեալ իմ նախաձեռնութեամբ և մեծ դժուարութեամբ հայ քաղաքական ներկայացուցիչները ընդհանրութեանը մատչելի դարձան Թիֆլիսի քաղաքական քաղաքների մեծի մասը։ Մինչև այդ որը գոյութիւն ունեցին հասարակաց

ընտանեկան ներկայացումներ դարբասներում և դահլիճներում։ (Տես «Մատյան հանդես, խմբագրությամբ Ա. Թարխանյանի)։

Նույն տարին Թատերգրության վերածնեցի Ա. Աբովյանցի Ազատին, որը տպագրվեց Վիեննա-ի մեջ և առանձին դրքույկով։

1863—64 ուսումնական տարիներում ուսուցիչ և տեսչի ոգնական եյի Եուշմա հոգևոր դպրանոցում։ Այդ ժամանակ եր, որ դարձյալ իմ նախաձեռնությամբ հիմնվեց Եուշմա անդրանիկ ազգկանց դպրոցը, հոգիլուսյա Գևորգ Եանչյանցի տեսչության օրոք։

Այսոկ Թարգմանեցի Ա. Ծերյանցի «Ներքին կյանք Հին Հայաստանի» ուսանելն աշխատությունը, ուր և տպվեց առանձին դրքիկով։

1864 թվի վերջին հիվանդության պատճառով Եուշուց վերադառնալով Թիֆլիս, Թարգմանեցի Գ. Եանչյանցի «Ներկու խոսք համքարի մասին» աշխատությունը, որը և տպվեցավ։

1867 թվին կարգվեցա տեսուչ և ուսուցիչ Ազուլիսի տղոց իմ ձեռքով բարեկարգված դպրոցին և հիմնեցի տեղվույն «Հայկանուշյան» անունով աղջկանց դպրոցը. իմ խորհուրդով և հոկողությամբ չինվեցան այդ տարին Ազուլյաց Թումա Առաքելու վանքումը շորս ձեռք հոյակապ ուսուցչական բնակարաններ և լրացվեց դպրոցի շինքը։ Իմ անմիջական մասնակցությամբ եր, որ յերկու շաբաթի մեջ 25,000 մանեթ դրամական նվիրատվություն ժողովվեց առատաձեռն ազուլեցիներից յերկնեա դպրոցների ոգտին։

Ինչպես Եուշմա աղջկանց դպրոցի, նույնպես և Ազուլյաց յերկուսի դպրոցաց բացումները տպագրված են առանձին դրքույկներով։ Ծերկուսի հիմնարկեն յես ինքս լինելով, համեստությունից դրդված՝ յերկու տեղի աղջկանց դպրոցների նախաձեռնությունը ուրիշներին եմ հատկացրել։ Լա՞վ եմ արել թե վա՞տ, վիճելի խնդիր է, բարեբախտաբար ակնառու վկաներ դեռ կյանք են վաստկում։

1868 թվի ամառը բարեկարգելեցի և հոգեբարձական սիրտով վերադարձի իմ ծննդավայրը Աշտարակի ծխական դպրոցը։

1872 թվին յերգ «Շուշիկ լրագրի գործակիցը և հիմնադիր անդամներից մեկը՝ զանազան ծանծաղուտներից ներքո։

1876 թվին բացի Ատրպետեանում քաղաքան ծխական յերկսեռ դպրոց։ Այստեղ սկսնցի դրել վիսոմածադիկ վիսա, վոր սկսնց տալվել 1877 թվին փորձ տեսապրում, ուր աշխատակից անդամ և արթապրիչ նյի։ Հետևյալ տարինեքում լուչա տեսան փորձ-ում, նուչնպես առաջնադպես, էշացի խնդիրը և ընտվնեց վիսիրս։

1879 թվից մինչև հայ դպրոցնեքի առաջին փակումը 1884 թվին, վիրում նյի Ցեղնանի թեմի և կարվո վիճակի հայ դպրոցնեքի թեմական տեսչուքյունը։

Այդ ժամանակ Գևորգ Դ. կաթողիկոսի հրամանով աշխատհարտերի վիրածնեցի առեր Ամիատրանը, վորի համար արժանացա նորին ոծուքյունից առաքածոքանուքյան մագիստրոսի կոչման։ Գևորգ կաթողիկոսի մահվամբ ազնչրվ համարվնց իր հաջորդից Ամիատրանի աշխարհաբար ապագրուքյունը։

Թեմական տեսչուքյան վերջանալուց հետո կարճ ժամանակ ուսուցիչ եղա Ցեղնանու թեմական դպրանոցում։

1887 թվից ցարտար ուսուցիչ եմ Թիֆլիսու Ներսիսյան դպրոցում։

1889 թվին հրավիրվնցա վերադձ հանդնալ իմ բաղդուքյան անդամ և աշխատակից, և հենց առաջին համարից սկսվնց տըպվիլ վերադձ-ում ցենցերդ վիսա և արտատպվիլ։ Ցերկրորդ տարին տպագրվնց և արտատպվնց եվրդիդ վիսա։

Այնուհետև հետևյալ տարինեքում հետզհետև լուչա տեսան «Ակիրդն յերկանդց» (վիսդ)., «Հուշիկնեքդ— առաջին չրջան, վերցիկդ», «նետ», «Մի քնել աղնց Աբգյուչը և այլ մանր աշխատուքյունները տա. քարգմանուքյունները։

Բացի վերոդրյալներից իմ քարգմանուքյունները են. «Չինվորի առողջապահուքյունը», «Չինվորական պարտականուքյանց վերաբերյալ յերեք տետրակներդ և «Աղոքադիրք հայ զինվորի համար», վոր կազմնցի Մակար կաթողիկոսի հրամանով։ Չինվորուքյանը վերաբերյալ այս քարգմանուքյուններդը և Աղոքադիրքդը յեղան հանձնարարուքյամբ հանդուցյալ զինդապետ Աղեքսանդր Մելիք-Հայկազյանցի. քարեհոգի լուսահոգին տպագրնց յուր ծախքով և հանձննց կովկասյան զինվորական վարչուքյանը՝ հայ զինվորներդ գործադրուքյան համար։

Թիֆլիսի Հայոց Ընտանարակչական ընկերուքյան հանձնարարուքյամբ քարգմանել եմ և տպագրված են՝ «Հարուքյուն

Աբրահամյանի կյանքը, Լեվ Տոլստոյի՝ «Ռոմիկասի դերին», Մոնպոռնիկի՝ «Երբան չհասկացան» կամ նոր մկրտված՝ «Ճերկու յեղբայրք վերադարձված վնասը», Դիկկենսի՝ «Դավիթ Կոպպերֆիլդ» վնասը և Լ. Տոլստոյի՝ «Ամենուքյուն և պատանեկուքյուն» յերկը: Վերջինս ամարտված և հանճնված և Հրատարակչական ընկերուքյանը, բայց դեռ լույս չի ընծայված:

Բացի տպագրվածներից ունեմ թուղահանին առաջիկ աշխատուքյուններ, որոնց առաջին տեղը բռնում է «Հուշիկներ» շարունակուքյունը, որ հատցրած է մինչև 1870 թվականների վնասը և շարունակվելու յեն յեթե կյանք և միջոց կունենամ:

Դիտավորուքյուն ունեմ իմ համախմբել պարբերական թերթերում գտնված բոլոր մեծ ու փոքր հոդվածներս: Աշխատակցել եմ «Մեղու Հայաստանի», «Կռունկ», «Մշակ», «Արարատ», «Տարազ», «Նոր-Դար», «Արտասու», «Փորձ», «Մուրճ», «Արձագանք», «Քաղաքոն», «Հանդես պրակտանական» և «Արտաքո» պարբերական հրատարակուքյուններին, որոնց մեջ գտնվող ժամանակներում լույս տեսած բազմաթիվ ընդարձակ ու չափավոր հոդվածների վորքանուքյունը կդժվարանամ հաշվի առնել: Նոյանից չատերը կբռնամ ես իմ ատորագրուքյունը, ուրիշք ծածկանուն տակ ես և չատերը բոլորովին անատորագիր, կամ վորևե ատադանիչի ներքո:

18

ԲԱԳՎԻ ՄԱՐԴԱՍԻՐԱԿԱՆ ԸՆԿԵՐՈՒԹԵԱՆ ԽՈՐՀՐԴԻՆ
(Մանգլիսից Բագու)

Բագվի Հայոց Մարդասիրական Ընկերուքյան պատկառելի Խորհրդին.

Յ-ին անցյալ հունիսի, ներկա 1898 տարի, առաջս մեծարկելի Խորհրդից գրուքյունը՝ ուղղած 15-ին մայիսի ք. 94, վորով Խորհուրդը թարեհաճել է, համաձայն իմ խնդրագրի, ընդունել զամկներից մեկին Մարդասիրական Ընկերուքյան քոչակավոր՝ նշանակելով տարեկան յերկաք հարյուր ռուբլի դրամական ոժանդակուքյուն:

Խորհուրդը նպատակ տվուքյունը վորոշելով տարվուց մարտի 1-ից, անորինել եր 1898 թվականի մինչև մյուս հետևյալ

տարվա հունվարի մեկը տասն ամսվա համար հաստատված լիներ հարյուր հիսուն ռուբլուց հինգ տասական հարյուր քսան և հինգ ռուբլին՝ մինչև մեկն ապստամբ տարվելու՝ կանխիկ ուղարկել, ինչ և առաջս։

Հայտնելով իմ սրտալիր շնորհակալիքը Մարշատխրտական ընկերության և նրա պատվական խորհրդին՝ իմ վերջից և խորից սրտե պաշտպանե եմ Մարշատխրտական արդյունաշատ ընկերության ընդհանուր ժողովի իմատասրլից վերաշունչ նշանակությամբը։ Ապագա գործակատարության անձնվիրեր մշակնելով մատուցած ծառայության ամենամեծ հատուցումն և սրտ սիրտիր պարծը։

Իմ լիրեկ սրտե անշահախնդրեն գործակիցներից լիրկրորդին՝ Նաչո անվամբ, 12 տարեկան, հանձնում եմ Մարշատխրտական ընկերության խնամատրը՝ իրրև փոշտկատու վերոհիշյալը։

Սա ուսանում է Թիֆլիսի 2-րդ գիմնազիայում և այս մասին՝ յուր գործակից հատուկաղիմությամբ, ընդունակությամբ և պատշաճասիրությամբ վարուց համարը՝ գիմնազիական մարշույթյան անդրինությամբ՝ վորքր պատրաստականից առանց ավելոր պատրաստականքը մոնելու, անցավ տուղղակի առաջին դասարանը։

Հուսամ, վոր տյուհետև Մարշատխրտական ընկերության շնորհիվ, խրախուսված, գիտակից կարող լինի արժանին գոնելով ընկերության հատուկաղրությանը։

1898 ամի
1-ին հունիսի

ԳԵՐԾ ԳՈՈՇԵԱՆՑ

Մանչիսի առաստանցում։

19

ԱՍՏՎԱԾԱՏՈՒՐ ԿԱՃԿԱՃԵԱՆԻՆ

(Թիֆլիզից Բագու)

1899 Ք., փետրվարի 10, Թիֆլիզ

Սիրելի Բուդդան.

Ձերդ անգամ ապրատարվելուց հետո մի վերջին ժամանակամիջոց էս խնդրել եմ յերեխայիս տանեան վճռարքի համար մինչև ամսի 15-ը, շատ ուզում եմ գիտենալ քեզ քարխանձանոք, վոր փոխադրեցնել տաս ձեր խորհրդին կխոստանա քոշակս գրկելուս. այլապես 16-ին յերեխայիս կարծակին պիտանացիայի։

Մատոյց, Բուդդան ջա՛ն, մի քանի րոպե ժամանակ գոյը հոգալու այս անհրաժեշտ գեղքի մասին, որով մենծապես կպարտավորացնես ինձ, ինչպես-միշտ պարտավորացրել ես։

Ձո ՊԵՐՃ ՊՌՈՇԵՑԱՆ

1. Ռուշյանի յերկրորդ արուս գալիքը, ետչին, այժմ՝ նկարչի։

20

ԲԱԳվի ՄԱՐԴԱՍԻՐԱԿԱՆ ԸՆԿԵՐՈՒԹՑԱՆ ԽՈՐՀՐԴԻՆ
(Թիֆլիզից Բագու)

Բաղվի Մարզասիրական Ընկերության պատկառելի Խորհրդին

Յոնարհատար խնդրում եմ Մարզասիրական Ընկերության Խորհրդից վուշացնել անցյալ տարվա մարտ ամսին իմ վորդի Ետչի Ռուշյանցի կրթության նպատակով վորոշված ներկա 1899 թվի առաջին կվարտյակի մի հարյուր հիսուն ռուբլին։

Ռանդեցս գալորտական վարչության պահանջել են գալիկներիս ուսման վճարը՝ ապառնալով, թե հակառակ գեպս, դրկել յերևիանցիներիս ուսումից, իսկ յես ապառնալով բարեգործական ընկերության խոստացած ժամանակությանը, միջոց եմ խնդրել ապառնյու։

ՊԵՐՃ ՊՌՈՇԵՑԱՆ

19 փետրվարի, 1899 թ.
Թիֆլիս.

21

ՑԵՐՎԱՆԴ ՇԱՀԱԶԻԶԻՆ
(Թիֆլիզից Ն. Նախիջևանցի)

1899 թ., մարտի 19, Թիֆլիզ

Աղնիվ և պատվական Ցերվանդ.

Ռառատանամյակիս հրատարակություններին անշուշտ ստացել եք Մատենաժողովից. ապատր յես ընկցի, վոր ս. Մինասի բնագրությանը հանդուգնով հարցրել և նորոգագահից սովելուս որը՞ Այդ ամենը շատ լավ, բայց սիրելի Ցերվանդ, քեզ անշուշտ հայտնի յես ինձ հա-

մաբ հոթելյան դնելու կյանքի նպատակը, ճոճուած ուղեբեռներն ու հետազոտական շնորհավորութիւնները կարող են զբաղեցնել յերիտասարդ և թարմ ուժերը, ինձ պես մի կյանքի աշխատած, ընտանիքով ծանրաբեռնուած համեստ ծերունի զորձիչի համար մի վերջերին ապահովուած ապագան ամենանպաստաւորն ոչ-սանկն է, վոր ապրիս քաղաքացի և կարող դատաստարդը կհրատան:

Առաձնակս լսով հասկանում եմ. մեկնութիւնն կարուստ չնն. Նախիջևանի ուղարկուած են 20-ից ավելի հրաւիրատոմսեր-պետի կողմնակից, կամ ուղղակի կնշդրով աշխատել, վոր տեղուդ հարուստ գաղափարդի կողմից նշուսիկանին ջան տրվի, իսկ գաղափարական բանիմացներին թողնի գաղափար քնլարդած համառաձայն վարվիլ:

Ձեզնից խորհուրդ տալիք մի մասնաճյուղ կազմելու և չրջանների մեջ զորձելու, ըստ ես արդյունաւէտ կլինեք:

Բայց, սիրելի Ձերմանդ, մի՛ մոռանաք, վոր յես խոստում եմ իմ մեղքամոլութ ազգակցի և հայրենակցի հետ իրրև մտերմի. իր աչք նամակին մասնին խնդրեմ և վոչ վոքի մի՛ հաղորդիր, վորպեսզի չուրը չտարածվի և գանգատան առանկուանքանց առիթ դատնա. ինչ վոր անելու յես, քո կողմից մտածածի պես հաղորդիր աչքդ:

Ընդունիր սիրալիր հարգանքս քուլայնով հանդերձ:

Բարյացակամդ ՊԵՐՃ ՊՌՈՇՅԱՆՑ

Հասցես ուղղակի Թիֆլիս:

1 1899 թ. մայիսի 16:
2 Պռոչյանը Ն. Նախիջևանից վոչ մի նպաստ չստացավ:

22

ՅՈՒՐԻ ՎԵՍԵԼՈՎՍԿՈՒՆ
(Թիֆլիսից Մոսկվա)

[1902 թ., դեկտեմբերի վերջ]

Մեծարգո տեր պ. Վեսելովսկի Յուրիյ.

Շատ ցավում եմ, վոր հայ գրագետներին քիչ են դրած ձեր նամակը չատ ուշ ձեռքս անցավ. առաքիչ մեծ ցավ յեղավ սրտիս, յերբ...

Մեծ ցավ մնաց սրտումս, յերբ կյանքիս մեջ առաջին ան-

դամբ ավելցնելով Թուխեայի մայրաքաղաքները[1], քաղաքավարությունը չունեցա Ձեզ հետ, իբրև հայ գրականության սիրահար մի հազվադյուտ անձնավորության հետ, անծանոթանալու։ Այդ անհաջողության պատճառն այն ժամերն եյին, յերբ Ձեր մոտ ծանոթներից ոտնքյամբ դուք միխիթարն կարող եյիք ավելցունք ընդունել. խոսքս յերկուշաբթի 6—7 ժամերի մասին է, վորովհետև ըստ սովորության նվիրված եյին իմ անհետաձգելի անձնական գործերին։

Քանի ավյդ կորուստը իմ կողմից է, առավել զղջալի թե ինձ համար, քանզի և այնպես հազար նեղություն եմ խնդրում Ձեզանից։

Ամենից ու առաջ ցավ եր սրտիս այն հանգամանքը, վոր նախապես Թիֆլիզում, նոր-նախիջևանում պ. Մինաս Բերբերյանից և Մոսկվայում իմ սիրելի հայրենակից Սմբատ Շահազիզից, լսած լինելով ձեր հայ գրագետներից քեզում նվիրատես ևս ուղղած նամակի մասին՝ հնարավորություն չունեցա ձեզ հետ խոսելու։

Ձեր նամակը գրված է յերեկ հոկտեմբերի 6-ին, իսկ իմ ձեռքս միայն վերադարձավ, տարվան վերջին անցավ։

Ըստ ամենայն հավանականության արդեն ուշ է նամակիդ պատասխանել, առաջին առիթդ չեմ համարում ձեր յերեք հարցերին յերկու խոսքով ավյդքան ասել. միայն անձնավորությունը, վոր անմիջական ազդիչ մասնակցություն ունի իմ ամբողջ գրական աշխատասիրությանդ մեջ, ավատ 60 թվի հունվարից լույս տեսած «Սյունյաց աղավնի» և վաղվիվեր անդրանիկ վիպատասնուկությունից[2] մինչև վերջին գրական յերկս՝ յեղել է, յինում է և լինելու յե անմահ Խաչատուր Աբովյանցը։ Նրա վրկեր հայասատանիդ մտավոր խմորն է հանդիսացել ինձ համար, նրա շիտակին եմ անձնահոժար յենթարկվել ինձ և այդ ուղղության մեջ սիրելի յե ինձ քանի գալիս վերջին հոսվոցները գաղտագնել[3]։

Այս ճշմարտությունը խոստովանելով յես չեմ ժխտում 60-ական թվականներից ավատ ուշադիր հայրենակիցներիդ ազդեցությունը ժամանակակից հայ գրականության վերա, չեմ ուրանում նուիրակս, քե ինքս մեծ սիրով չարտահայտել եմ և կարդում եմ ուսա [գրագետներիդ][4] հետևնակությունները և պարբերական հրատարակությունները, քանզի և այնպես նոքա բոլորքանն անհատն են իմ գրական աշխատասիրության գործում[5]։ Իսկ

յիքի այս և այն ուսս հեղինակի և իմ մեջ հետաքրք կամ մեծ ժողովրդ առնչությունն նկատվում է, այդ մարդկային մոքի դիտվածական հարաբերությունների արդյունք միայն համարելու չի:

—

Սույն նամակը Ռուս. Վեհերոմական անվնասության պատասխանի անպարագրությունն է: Իր անվնասան Վեհերոմական ուղարկել է մի շարք հայ գրողների 1902 թ. աշնանը, մասնավորապես Պուշկինին՝ նույն թվի հոկտեմբերի 6-ին: Անվնասության պատասխանների հիման վրա Վեհերոմական ուզում է ընդհանրել իր հայտնի գիրքը— «Русское влияние в современной армянской литературе». 1909: Այս նամակի մարդագրությունը, որ ուղարկվել է Վեհերոմական (տես՝ նամակ № 27), մեզ չի հասել: Բերում ենք անվնասան թարգմանությունը.

Մեծապատիվ պարոն.

Մոտ ապագայում նախատեսելով գրել հայ գրականության վրա ռուսաց գրականության ազդեցության մասին, ցանկ տալու համար, որ հայ գրողները, հարկավ, ոտար չեն ռուս մտավոր կյանքին, խնդրում եմ Ձեզ, եթե բացատրեն պատասխանելիք հետևյալ հարցերին.

1 Արդեն քանով ռուս գրականության ազդեցությունը—իմանալու նրա առանձին ներկայացուցիչներին— Ձեզ պարտական համարո՞ւմ եք:

2. Ձեր այդ, ամեն ամենից շատ վո՞ր գրողները և ընդհանուր ասած՝ ինչպիսի՞ են առանձնապես ազդել Ձեզ վրա:

3. Այդ ազդեցությունը, արդյոք, չի՞ արտահայտվել Ձեր գործերի մեջ:

Ձեր պատասխանը (հարցերին կամ առանց) ինչ կարող և արժեքավոր նյութ չունենալ իմ աշխատանքի համար, խնդրում եմ հասցեյով՝ в Москву, В. Молчановка, Криво-Никольский, № 9, Ю. А. Веселовскому

Ձեզ հարգող ԳՈՐԻ ՎԵՍԵԼՈՎՍԿԻ

1 Պուշկինի այս այցելությունը տեղի ունեցավ 1902 թվի հոկտեմբեր—դեկտեմբեր ամիսներին:

2 1860 թ. Հռոմեարնի Պուշկին-ի առաջին տարվա առաջին համարում լույս տեսան «Մուս և Վարդերիկ»-ի առաջին գլուխները:

3 Վիրք Հայաստանից-ը լույս է տեսել 1858 թ.-ու նույն թվի հուլիս-օգոստոս ամիսներին արդեն լրիվացել չուկայում: Պուշկինը ծանոթացել է նրա հետ 1—1½ ամիս անց, անցնելիքների սկզբներին, իբր համագյուղացի ուսուցիչ Հովհաննես Տեր-Հովսեփյանի մոտ: Ընկերացանությունը թողնում է ցնցող ազ-

պատմություն 21 տարեկան պատյան յերիտասարդի վրա. նա ուխտում է հետևել Արտյանին ու սկսում է գրել «Սոս և Վարդիթեր»-ը, որի առաջին գլուխները նա տեսնում 1860 թ. հունվարին:

4 Սուրբ Ընծյան թաղը, որը վերակառուցվում է, Պռոշյանը գրել է մոտ քիչ ոչ, այլ հետևյալ, շատ հետաքրքիր կատակագրությամբ. «Չնչին եմ ու չնչություն եմ ուզում պրոպիտանիզի...»: Այս բոլոր թուղթը Պռոշյանը ընկել է՝ բացատրություններ տալ, որ նա քողել և հետևյալ «հիերիտակությունները» թաղի հետ կապակցելու նպատակով: Թե ի՞նչ ուզա պրոպիտ ուներ Պռոշյանը, որոնց հետ նա չնչել է— մեզ մնում է անհայտ:

5 Պռոշյանը, ի հարկե, խոսացնում է գուշները: Հենց յերեք հիշենք մեծ գրականագործությունները, որը տալիս է Պռոշյանը Դոստոևսկուն և Տոլստոյին, մեկին անմահանալով «պիտանից լուռնոտ», մյուսին՝ «ոսկիխոսնոտ» (տես՝ Ավ. Իսահակյանի հոդվածը Պռոշյանի մասին, «Գրական թերթ», 1937, № 30), տալս պարզ կլինի, որ Պռոշյանն ունեցել է իր հատուկ վերաբերմունքը դեպի ուս մեծ գրողները, որը չեր կարող չանդրադառնալ նրա առեղծագործությունների վրա: Այս կապակցությամբ ուշագրավ են նաև Պռոշյանի թարգմանությունները ուս հեղինակներից (Տոլստոյ, Գոգոլ, Ոստրովսկի, Վերեսաևի և այլն):

23

ՑԵՐՎԱՆՑ ԵԱՀԱԶԻՆ

(Պետերբուրգից Ն. Նախիջևան)

1903 թ., նոյեմբերի 20, Ս. Պետերբուրգ

Սիրելի Եվթմանց.

Նամակդ ստացել եմ, բայց ինչի մինչև որս չեմ պատասխանել, պատճառը չորս ապտրտյան ծախսած մանկիներից զատ նույնպես ավելացնելս եր:

Բանն այն է, որս ձիարվոր գործա, ես անիծյալ ցնծալորը վատարվոր (հետևակ). չորս նորդ մանկի չորս որվա մեջ միսսեցի ու չկարողացա յետևիցը հասնել:

Ի՞նչ եմ ասում. հասնելս վո՞րն եր, քնալ յերևում եր, որ ձիուս կրնկեմ ու բռնեմ, ուր ուզում ես գնա՛, յերբ ուզում ես գնա, ասեն տեղ մեջս կլսես՝ «нет его, был и сего минуту уехал».

Հուսահատված ուզում եյի գործը առնել՝ անիծելով գրողին եր, գրիչն եր, տպարանն ու քուչլատվողին եր, յերբ հանկարծ

հատավ քո նամակը և նորից զբաղից ինձ շարունակելու հետապնդությունս։ Ոչուան ի՞նչ. նորից չորս որ քարշ կեկա, նորից չորս մանրի ծախանցի, նորից ձեռնունայն հետ նստեցի։ Գևոդյանը[1] ծանոթացրեց ինձ ալ. Բաշինջաղյանի[2] հետ, վորին մկայն իրը քե հարգում է ցենզորը. բայց և այդ չոգնից. Բաշինջաղյանը պարզ խոստովանվից, վոր ինքը բոցի յուր (Պուշկինյան) ստիպությից ուղարկված ձեռագիրների քուէրտուքյունից, ուրիշ ոգնել չի կարող։ Ի՞նչ անի խեղճը, այդքանով էլ գոհ պիտի լինի, կերը ալ. ցենզորը վոչ վոքի տեսնել և վոչ վոքի խնդիր շուտով կատարել չի ուզում. տպագրելիքները քոզ գրկին ցնդությունի կոմիտետ, իսկ քե ի՞նչ կվճռարտարեն, այդ յուր կամքն է։

Այս հատուտից և բ. Բուդուդյանը, այս վկայում են սմինեանքյան, վորոնք անբաղդություն են ունեցել գրաքննչի մոտ գործ ունենալու։

Ուրեմն, սիրելի Եվրվանդ, ձեզ մնում է ձեր տպագրանախան կամ ուրիշ հատուտությունից գրավոր կրկին ու կրկին գիմումներ անել գրաքննչին, գուցե այդ ազդե շտապեցնելու ձեր խընդրած իրավունքը։

Ձուր հասցեն. Василий Степанович Драгомиренский, Демидовский пер., д. 2, С.-Петербург.

Այս ել ասեմ, գուցե վոգը նորից մի մանրի գլխովը քաշեմ ու յեսևիցն ընկնեմ, և ի՞նարկե, հաջող դեպքում կչտապեմ քեզ հետևանքը հաղորդել. իսկ գուք ձեր կողմից, համեհարյան գնաց, գրեցեք։

Այսուհետ յես գեռ յերկկ գրավոր գիմումն արի տեղվույս յեկեղեցական խորհրդին. ազնիվանց համար նախապես հարկավոր եր տեղ գտնելը, ապա անունդրի և ուրիշ ծախքերի համար մուծելը։ Անժամանակ լինելու համար քաշկտկան ինստիտուտն այս տարի մերժից, իսկ մինչև սառնշիկաս ուսումնական տարին բացվիք գասեցնինք տալ ստուգաբերուժանկան գպրոց. այն պատճառով, վոր յերեք բժշկական ինստիտուտում քնդունվի, կիմոդնի այս տեղը, ի հակառակ գեպս գարձյալ կչտապնանկե։ Ախմ մնում է այս տեղի Եվկեղեցական խորհրդի վճռին սպասել և ապա գործել. այս շաբաթ գուցե գործը պարզվի և իմ Պետերբուրգից յերթ հեռանալը վորոշակի վճռվի։

Ճանապարհին, սիրելի քեռի՛, ընդունիր ազնիկներիս կարոտին վողջույնը և բաժանիր քոյրերից հետս:

Իմ վրայից սիրելիդ հարգանքս տուր և քեռընկա ձեռքը պաչիր.

Քո ԳԵՐՃԸ.

Հասցես. С.-Петербург, Невский, 54. իմ անունով:

1 Ճեզյան Գարեգին (1835—1905)— Ազգայինլուսավորական գործիչ կուսակցությունների մեկը, սրևելագիտության մագիստրատուրա, ժողովրդական լուսավորության մինիստրության խորհրդ պաշտոնյա: Ապրելով Պետերբուրգում, աչխուժ կապ էր պահպանում Անդրկովկասի հայ սիրող շրջաններին հետ ու մեծ ազդեցություն ուներ նրանց վրա:

2 Բաշինջաղյան Գրիգոր— Անվանի նկարիչի եղբայրը: Տպարանի վարիչ Պետերբուրգում:

3 Համառաջ Ճե. Շահազիզի աստվածքան՝ հարցը վիճարկում և նայրանդյանի և Պատկանյանի յերկերի հրատարակությանը: Բայց, լսած յերևույթին, Գուշյանն իր անվճռական դրական գործերով ևս պատվիր և Պետերբուրգում:

24

ՅԵՐՎԱՆԴ ՇԱՀԱԶԻԶԻՆ

(Թիֆլիզից Ն. Նախիջևանի)

1904 Փ., հունվարի 24, Թիֆլիզ

Սիրելի Ճերմանդ.

Ճանապարհորդությունից տուն հասա[1] ակար. հիվանդ գտա և կնոջս. մի ամիս ևր պառկած եյի և ոչխմ միայն հազիվ սկսել եմ տանը քայլել. ուզվում և և կինա: Այս անցավ:

Ոչխմ խնդիրը վերաբերում ե տեղվույն յերկրագործական հարաբերությունը աված խնդրագրիս, վորի համար Հոգաբարձությանը նախագահ հարցնելի Դավիթի Ռոլյանցը խոստացավ ներկա 1904 Փվի նախահաշվի մեջ մացնել գտնելու նպատակը:

Հունվարն արդեն վերջանում ե, յես անհամբեր սպասում եմ և գեռ վոչինչ լուր չունիմ: Փութա ուրեմն, Ճերմանդ ջան, իմ հարցանքս հարմարել պարոն Ռոլյանցին, խնդրելով կատարումն տալու յուր խոստմանը, իսկ տեղեկությունն ինձ հաղորդելը

հրամանագրի պատասխանությունը ինչ լինի, իսկ այնուհետև ժամանակությունը կարգի դնելու մասին մխիթարիչ կխորհենք։

Անհամբեր սպասում եմ ուրախացուցիչ նամակիդ։

Գնացածդ և նոպելի տիկնոջդ մեր կողմից սիրալիր ողջույնն և շնորհակալությունն յուրյանց քաղցր հյուրասիրության համար։

Լարյա՞նցին[1] ասացի հանձնարարածդ պատկերները տիկնոջ, չէիմ ուշադրի՞ց ինչ գնա քարշ և տալիս[2]։

Ձեր մեծարատիվ տեղյին[3] իմ կողմից հարգանաց ողջույն. նեղություն եմ խնդրում, ինչ մի որ միտքն փերատարձնես մեզով նախիջևան, մինչև չունենաս իրեն ուշքի բերես։

Ցերեկ, տեսը կամենա, մյուս անգամ ուրիշ կտանեմ այդ կողմերը հանդիսելու, ասացին պարտքս կհամարեմ իրեն նեղությանդ լը։

Դարձա պարոնին այս ասելիքը. պատասխան սիրալիր ընդունելությունդ չեմ մոռացել։

Այժմ ահագ եմ, ինչու տատիկդ, նոր-նախիջևանցի հոգևոր դպրոցի աշակերտական պրոպագանդի համար ունեցածս աշխատասիրությունները ուղարկելը պարտականությունս կհամարեմ։

Ի՞նչ լեզուն նայրանդյանցի և պատկանյանցի աղցմինելը, տպագրությունը, լեզվի և վիճաբանելու, ցենզորից ստացա՞ր կիսատը, ինչ պես մնում է։

Համբուրյր քեզ.

Քուրդ ՊԵՐՃ ՊՈՈՇԵՑԱՆՑ

Հասցեն. Թիֆլիս, Вознесенская, 19.

1 Այս ճանապարհորդությունը առել է, ըստ ինքնուրույնին, մոտ յոթնուկես ամիս։ Պոշչյանը կոմկատից հեռացել և հոկտեմբերին կիևում էր, ապրել նորա-նախիջևանում, Մոսկվայում և Պետերբուրգում, ապա վերադարձել վերջնականապես Թիֆլիս։

2 Մոլյատեն Դասիքի— Իրատվատան, նախիջևանի և Ռոստովի վերաբերյալ վարկի ընկերությունն նախագահ։

3 Ասոքը ազգագրագրագիտ Ճե. Լարյանցն մասին է։

4 Հայտնի չեն, թե ինչ պատկերներն մասին է խոսքը։

5 Նոր-Նախիջևանի քեմանկան դպրոցի տեսուչն այն ժամանակ Գաբրիելյան Զարիֆյանցն էր։

6 Պոշչյանը պիտի գրեր՝ ԵԼոցմիքիչ. բայց այդ՝ պատկերյանի անունն այստեղ քյուրեհատությամբ է գրված։

ՍՄԲԱՏ-ԵԱՀԱԶԻԶԻՆ

(Թիֆլիսից Մոսկվա)

1904 թ., դեկտեմբերի 8, Թիֆլիս

Սիրելի Սմբատ.

Շնորհակալությամբ ստացա ուղարկածդ 125 մանեթի չեկը, որը սխալմամբ փոխս եղբը քցել Հովհաննես Թումանյանցից 150-նոց չեկի հետ, նորանն իմ՝ իմը նորա համարկի մեջ գնտեղլով։ Ինքս բազուս եղբ գնացել, համարկինդրը բացել եղբեն կլինա և Հովհ. Թումանյանցը մխասեն։

Ապրի՛ս, Սմբատ ջան, լավ ժամանակի հասցրիր, քնակարանի չեկդ առնդա վարձի համար մնացել եղբ տարակուսած։ Առածը գիտես՝ մուկը ծակը չեր մոռնում, ցախավելեն էլ պրչիցը կապ-ցեն, գոհ չեյինք նեղսիրտ դպրոցի ստացածս ամսականն 50 րուբլի կենսաթոշակով, այն էլ ազատուրից սկսած ընդհատումեցավ և մնացինք բանարխեն ճպռանց նման ծծելուվ կարծեմ ըստ Ճեղխչեյի։

Վոչ վոք մեղավոր չե, վարժապետներդը մխոնատիկ տղքատի յուման առանձավով՝ պարապելով հոգեհաճ մի բիզնես, քոշակառուներդը վո՞րտեղից առանան, ինձ տուր, քեզ տամ, առած և աչառարակցին։

Ե՛հ, ինչ և իցե...

Անձնվիրյալ՝ ՊԵՐՃ ՊՈՌՉԵԱՆՑ.

Հ. Գ. կինս հարցանքով յուր բարեկամական վողջույնն և մաստուցանում։ Նույն.

Հա՛, Սմբատ, Վանեցովսկին «Русские Ведомости»-ին նորերումս ապագրել և յուր հոդվածը՝ ուռս հեղինակների ոռնեցած ազգեցությունը հայ գրագետների վրա։

Դա գուցե և բնրել մի քանի գրողների նամակներից կտորներ. խակ իմ մասին բոլորովին լուռ և։ Ի՞նչ կա, վոր չես գրել իմ, քի վոչ մի ուռս հեղինակից չեմ ոգտվել իմ աշխատությունների մեջ. մինի՞ չեր հարկավոր իմ մասին էլ մի քանի տող գրել. ըստ իս, պետք եր այդ կնոն էլ չեշտել, քի հայոց մեջ

յնդել են գրողները, որոնց երկուքսամբ՝ չեն ազատվել ուսուցչական տառնանատրվածներից[3]:

Ուզում եմ երան գրել, բայց լավ համարձակ չեմ կողնել պատասխանը ժամանակին տալ հետ խոսելու: Ախոռ, անցյալ տարի գնացք չկայավ անձամբ ինձ հետը խոսելուն:

Նույն:

1 Ս. Շահազիզն այդ ակնարկությունը հասցնում էր հայ գրողներին «Արտյան–Նազարյանց» դրամական ֆոնդից, որը ստեղծվել էր իր հարեւյանի (1892 թ.) առիթով: «Արտյան–Նազարյանց» ֆոնդը, 1898 թ. Ս. Շահազիզի և Թիֆլիսի քաղաքագլխավորության ընկերության միջև կայացած համաձայնությամբ հանձնվել էր քաղաքային վարչության: Ստանում, միայն մի տարի անաց վերջինի մոտ: Ընկերության կանոնադրության փոխվելու պատճառով, Շահազիզը չնա ստացավ ֆոնդի դրամարկը (10 000 ռ.) և այնուհետև ինքը անձամբ էր պրոցենտ կտրիճավոր գրականներին ակնարկում գործով:

2 Գործչանը ներքնախան դպրոցից թոշակ առանում էր 1898 թվից:

3 Տես՝ 22–րդ նամակը:

4 Խոսքը 1903 թ. վերջին կատարած համալսարհորդություն մասին է դեպի Ռուսաստան, մասնավորապես՝ Մոսկվա և Պետերբուրգ: Ճանրի վնասվածքը հետո Գործչանին չէր հաջողվել հանգիստ նաև 1902 թ. կատարած համալսարհորդություն մասին:

28

ՍՄԲԱՏ ԵԱՀԱԶԻԶԻՆ

(Թիֆլիսից Մոսկվա)

1905 թ., փետրվարի 7, Թիֆլիս

Սիրելի Ջա՛ն,

Քաղ նամակ գրելուս պատճառը շատ գործեր ունեն և, կրնամ ասելիքս անհուսյա ակնար է, գրուխս կորցրել եմ, ազգերացրուս այս անբարոյականությունը և անձուկ վիճակս, այնուհետև քեզ հասկանալի կրնին իմ հոգեկանը[1]: Ճերմակ Գերմանուհիս[2] ամուսինը, որին վերաս Տիգրանյանցին ուշադրությունը չէրներ, քաղ եմ քաղնում անգործ, անգործակ և հոգսերից, քան քեզ հասանիս զա-

ռամկյուքյան հասած քշվառի ազնտը յերևակայելը. յերբ չեմ գիտցվում, հասցնա պահանջվել եյիր. ասացիր. Тифлис, Вознесенская, 19.

Ք ու յդ Գ Ե Ր Ճ Գ Ռ Ո Ճ Ե Ա Ն Ց

1 Գռոշյանի կինը, Աննա Դոլգյանը (1853—1905), վոր դպրոցի ժամին Մոսկվոցա Դոլգյանի աղջիկն եր ու մոր կողմից Սաֆրա-Նովոյի ծոռը— հինց նուշն ասելին վախճանվեց: Աննան «...իմ քշվառ կյանքի անձնվիրը և համակատարիմ ընկերն եր— ասում է Գռոշյանը: Նրանից հետո... աշխարհն աչքիս մթնից... մինակության ապրատիվը ակրից ջախջախված արբ— ած...» (Հ. Սպենդիարյանի հիշողություններից— «Մշակ», 1907, № 171): Գռոշյանը ամուսնացել է 1869 թ.:

2 Գռոշյանի ավագ դուստրը:

3 Իրավարան, այժմ վախճանված:

27

ՑԵՐՎԱՆԴ ԵԱՀԱՋԻՋԻՆ
(Նոր Նախիջևանի)

1905 թ., հոկտեմբերի 18

Սիրելի Ցերվանդ.

Առողջ մարդի խոսքը բանի տեղ չդնելը նեղելի յեւ ըստ չափու, բայց հիվանդին անուշադիր լինելը ընչո՞վ բացատրենք: Գիտեմ վոր պաշտոնյա յես, գիտեմ վոր ժողովնեքով պըտիտ խառն է, բայց յերբե համաքյուն և կամք լինի, ամենայն գործքյուն կհաղթվի:

Շնորհ ապա խնդրեմ այլոր գոնե ճաշից հետո հիվանդին այցելելով, ավետարանի պատվիրը կատարած լինել:

Ք ու յդ Վ ր ա ր ի Գ Ե Ր Ճ Գ Ռ Ո Ճ Ե Ա Ն Ց

Հյուրանոց Մոսկվա, Նախիջև Մեծրոպոլ. № 22

Այս նամակը գրված է Նոր-Նախիջևանում: Ապատահման գնալուց՝ Գռոշյանը կանգ եր առել այդ քաղաքում:

ԹԱՄԱՐ ԿԱՃԿԱՃՑԱՆԻՆ

(Թիֆլիզից Մոսկվա)

1907 թ., մարտի 27, Թիֆլիս

Սիրելի տիկին Թամար.

Շնորհ ակնիք, խնդրեմ, վճռված-տրվելիս բաժանորդագրությունքյան մասին վերջին տեղեկություններուն տալ ինձ, մատղիր եմ տպագրությունքյանն սկսելուս և տպառում եմ աշխատակցողներէն պատասխանին[1]:

Ներելափոյելիք, տիկին Թամարա՛, անոգորանալէ դիպվածով գտա կորցրած ձեռագիրը աշխատությունների և քիչ վճռվածտրվելիս բաժանորդագրությունը հաշիվ լինի, շատ հավանական և, վոր փոխարինը կտրվեմ մի նոր անտիպ վեպս վճռած անունով:

Ձերին հարգանոք՝ ՊԵՐՃ ՊՌՈՇՑԱՆՑ

1 վճռված-տրվելիս ա. տպագրությունը լուծ և տեսել 1878 թ., բ. տպագրությունը՝ 1897 թ.: Վեպի յերկրորդ տպագրությունը, վորի մասին խոսում և Պռոշյանն այս նամակում, չի հաջողվել:

2 Պռոշյանի վճռված անտիպ գործը պահպանվում և Պետերբուրգի Թանգարանում:

III

ՊԵՐՃ ՊՈՒՈՇՅԱՆ

Գ Ա Յ Լ Ե Ր

(ՊԱՏՄՎԱԾՔ)

ՏԵՔՍՏԸ ՊԱՏՐԱՍՏԵՑ Գ. ՆԱՋԱՐՅԱՆ

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ

Այս պատմվածքը Վերճ Պոռչյանի զարգուկքի ու ցասման բողոքն է՝ ուղղված ցարական կատաղագրուքյան վարչրազ այն քաղաքականուքյան դեմ, վորը վարում էր նա մանր ժողովուրդ-ներբի ազգային ջպրոցներբի նկատմամբ։ Պատմվածքը, Գ. Պոռչյանի վկայուքյամբ, 1900 քվականներբի Հայկական ջպրոցներբի դրուքյան նկարագրուքյունն է։

Ճնշակի չնն այնպիսի դեպքեր, յերբ նախահոկտեմբերյան չրջանի դեմոկրատ գրողներն իրենց աչխատուքյուններում այդ տարածած դեմոկրատական առաջադրբ մտքերը ցարական վռոա-խիկանուքյան հետապնդումներից ու ցենզուրայից քաղցնելու համար՝ գիմում էին այլաբանուքյուններբի։

Այսպիսի մի այլաբանուքյուն է Պոռչյանի սույն պատմվածքը։ Պատմվածքի ձեռագրբի վերջին երկ վրա հեղինակը գրում է.

«Այս պրուչցի անունն եր վոչ ևվոդջուն յեղբայրներց, այլ դայլեր. ցենզորի աչքից վրախցնելու առքիվ մխանագամարն վռովռխուքյան չինովարկնցի հոդվածը. Քաղխոդյանցը և անցյալ դարը կարկատան են, իսկուքյունը 1900 քվականներբի մեր ղբպ-րոցներբի պատկերբի նկարագրուքյունն եց։

[ԳԱՅԼԵՐ]

Վոդյույի յեղբայրներ.

(Պատմական պատմվածքից)

Ա.

Ձմեռային սրճարանում երկար ուրախ անցել էին, ջրտրհնեքը տանելը մանուկներին վրա նայ վոգնեցուցիչ էին նկրչնչել, դյուղի յեկեղեցական դպրոցը կենդանուքյուն և ստացել, քանասիրուքյունն անխնայ ընդհանուրի համար պատասխանուքյուն և գործել։

Ճնճուկ և ուսուցիչը, խոսում էին աշակերտների մասին. յերեխա չպատճառելիս չին, միայն պատկանում էին կրթական հաստատուքյունն անհրաժեշտ էր։

Դասերն ամենայն կանոնավորուքյունով հաստատ էին գնում, միջին չի խանգարում պարապմունքի և աշակերտների մեջ քաղաքավարի համերաշխուքյունը։

Դասի ժամն յեկավ, ուսուցիչը ճչտրին նստա տատի։ Ժամը լրացավ, մանուկները պատրաստում յեկավ ժամանակ պատճենքի համար ուսուցչի յեռանկյ քաղցրությամբ, ճամբավորով խրճիթը ձգտին յեկեղեցու լայն բակը և սպասում յեն մյին պատճենին, ձեռնարին ու ձայներին։

Դասատվուքյունը վերջացավ, դասատուն յանկին խոսում դասարանից հեռանալ առավոտին նորից լցվելու և նորից կյանք առնելու համար։

Նորուքյուն միջին չպատահվեց. այդպես և այսօր ամեն յերկրում դպրոցական կարգ ու կանոնը, այդպես կարող էր յենել տրեցա 70—80 տարի առաջ լուսավոր Անգլիայի հոգևնավորուքյուն ներքո գտնվող Գարլիսթաուի մեջ, որտեղից յեկել էր Գարբի դյուղի պատճենը[1]։

---

1 Համանուն անունին՝ Մեսրոպ Թաղիադյանցը հաստատ չիմանալով տեսյը, մենք կնշանակենք միայն ուսուցչին Ե. Հ.

Ութօրնեքից հետո յերկրորդ շաբաթի յերկուշաբթի որն է. առավոտյան դասակոչնակը լուսնյան քողը պոկել և դասատնեյաց վրա. ամենքն ոտքատակ են, քե ահա ներս կըզա ուսուցիչը դասացուցակը կռնատակին և ըսա առվօրուքյան ձեռները ապրնկով ազոթքել տալուց հետո՝ կկանչի ամագ բաժանմունքի յերկու առաջին աշակերտաներին՝ մանկուքյունից Զատկի որն ամենատրանի տակ սիրով վողջույն-քեղքայլը դարձած ընկերնեքին— Արամ Ներսեհյանցին և Բերվանդ Գևորգյանցին և նրանցով կսկսի դասը։ Աշնուհետև վանոնամոքոպես քոլորի հետ կպատասպի և վերոհիշյալ ժամի մնչ վերջ կտա դասակարդուքյանը։

Վերոհիշյալ յերկու աշակերտաներին, ըսա իսկուքյան, քերնեքի բաժանված կաբզնեքից և վոչ մննչ հետ չեր կարելի չփոքել. նրանց յերկուսին մի առանձին բաժանմունք կարելի յեր հաշվել. քե գիտուքյունով, քե զարգացումով և քե ընդունակուքյունով այն յերկուսը գերազանչեր եչին քոլորից. սակայն ուսուցիչը դպրոցական ծրագրի համաձայն նրանց անվանել եր ամագ բաժանմունքի առաջին աշակերտաներ։

Ճուր կամքը չի՞ր, կուզեն ո՞վ եր բռնում։

Քնպես ձմեռն է, բայց պարզուտ արևի առվերքի դաս սկսելու պնի ճիշտ վրան է. քոլորի աչքերը գնպի դուռն է. չատերը ձեռնեքը հենել են հատարակ առխատակի նատարանին և պատրաստ սպասում են դռան ճռռոցին, վոր իսկույն վոտքի կանգնեն։ Ահա, ահա՛ կբացվի դուռը և ներս կմտնի սիրելի ուսուցիչը։

Ի՞նչ նորուքյուն և այս, արևի առվերքը վաղուց անցել և դասազնից, իսկ դուռը դեռ փակ է. մանուկնեքն ընդհատակուտակ շունչնեքը փորերն են քաշել և սառած մնացել չորփած դրուքյան մնջ։

Արդարև այս մի սքանչելի յերևույքի և Առավնյան ուսուցչի համար։

Առաջին անգամն է շեղում անում ս. Առավնյանը. տավերը մի քազչափ ցած և գնացել, վոր ասել և մոտավորապես քանորդ ժամ անցել և և նա նոր և ներս մտնում։

Բոլորնեքյան վոտքի վրա չեն, հերքհատակ աշակերտի ձեռքը մնացել և բարձրացած. հերնեք եր վարժապետի ակնատրկը և նա կխուշակնեքեր յերեսը և կկարդար առերեսական աղոթքը, ապա կսկսվեր դասակարդուքյունը։

Վո՛չ այս և վո՛չ այն, ուսուցիչն այսոր, կարծես, ինքը չի։

Անհասանաս քայլերով ներս է մտել նա գաստառուն և մեռցել դրան առաջին մատաղտոր ցցված։ Ցնդվ, ո՛վ գարմանք, գըլխարկը մինչև աչքերը խոր քաշած էր։ Չի հասկացվում, դիտմամբ, թե մոռացմամբ գառակ չի հանում։

Կանգ է առել Առավելյանը և աչքերը մեկ բարձրացնում առաստաղին է նայում, մեկ էլ ցած է թողում ու բոլորի յերեսները մեկիկ-մեկիկ՝ հասնում է մինչև Ներսեսյանին ու Գևորգյանը և մի քանի րոպե ուսերը վեր վեր քաշում ու ատրուճիվում, կարծես լուռ Քյամբ իր ամեն աշակերտների խորհրդին է ապատում՝ այս նոր դրուԹյունից իրան ազատելու։

Տարակուսանքը տիրել և ամենուքից մանուկից մինչև վողջույն-յեղբայրները։ (այսպես կոչում էին ամեն աշակերտներին բոլորիքյան անխտիր)։ վոչվոքի կողմից վատահուԹյուն չի ներում բերան բանալու։

Անցնում է մոտ հինգ րոպե, ուսուցչի աչքերը շարունակ ճանապարհորդում ամենքի յերեսների վրայով և կանգ առնում վողջույն-յեղբայրների յերեսներին։

— Ի՛հ, ինչ և իցի՛... վերջապես ուշքի գալով խոր հոգվոց և քաշում Առավելյանն և հրամայում ազդիք առնլու։

Տարօրինակ փոփոխուԹյո՛ւն... առվորականին հակառակ՝ ուսուցչին այսօր վերջին քառորդներ վերջին աշակերտից ակընկաց գասավանդուԹյունը։

Թե ի՞նչ էին ասում, ուստ ու սխա՞լ, թե ուղիղ էին պատասխանում— ինչպես գուք չեք հասկացել, այնպես և մեր ուսուցչը։

Գասարդ ժամ չանցած՝ վերջացրեց նա յերեք քառորդների հետ յուր գործը. նա վոչ մեկին նոր գաս չըտվեց, հրամայեց քաղնել նույն գասերը և կանչեց յուր սեղանի առաջ Ներսեսյանին և Գևորգյանին։

Վողջույն-յեղբայրներն յեկել կանգնել են։

Վարժապետի կողմից վոչ մի խոսք, վոչ մի անորինուԹյուն. նա գարձյալ աչքերով գնաց յեկավ, գարձյալ ատրուճիվեց, ապա խորամուխ հայացքով սկսեց չերշտել վողջույն-յեղբայրների ճիշտ աչքատրների մեջ։

Ներսէ ազատյքը գլուխները կախեցին։

— Վո՛չ, վո՛չ... նայեցի՛ք, ուղղակի ինձ նայեցի՛ք, ճիշտ աչքերիս մեջ... ա՛յ, եղպի՛ս...։ Հա՛, հա՛, ապրիլ եմ, ամբացել եմ ձեր աչքերի բերեում... այո՛, ձեր ուղեղի մեջ համառապես

քաղաքացիներ եմ իմ բոլոր ամբողջությամբս... Իսկ, շատ խոր եմ քաղաքացիներ, այնպես չի՞, ձեր հոգու մեջ... ասացիք, սիրելիքս, ասացիք սիրաշահելու վոլգուսյե-յեղբայրների՞ր, չի՞ք մոռանալ ինձ... չի՞ք հայհոյել հիշատակս... Ի՞նչ եք լուել, պատասխանեցիք, պատասխան ունիք, կմոռանա՞ք ամենուրեք ուսուցս և պատվիրանները:

— Վո՛չ, անգիտակցորեն չկորցված պատասխանեցին վոլգուսյե-յեղբայրները:

— Դշպրտնախկիք, այնպես չի՞, ինքնագոհաբար, և ինքնուսուցած ձեր ուսուցը... ասացիք՝ այո՛, ասացի՛ք, խոսք ունիք, գրական տպագիր յեղիք, յես տեսա ևս ամեն քաղաքացիության, շատացիք, խոստում արիք, յերեք անգամ կրկնեցիք այո՛, այո՛, այո՛:

— Այո՛, այո՛, այո՛, ինքնագոհաբար կրկնեցին վոլգուսյե-յեղբայրները Առաքելյանի խոսքերը:

— Ուրեմն այսօր ուսուցը վերջացավ, այսօր առն և, շնորցիք մինչև վաղը. նայեցի՛ք վա՛յ ներան, վոր այս կերևի և վաղն առավոտյան ժամից յես կլսեմ. ժամ կունիք, ծուռնիկ չոքեցիք, ջերմեռանդաբեն աղաչեցիք... և յե՛ս կզամ և յե՛ս կաղաչեմ... ԵՏԻ՛Ը, եթե հնար է, անցցէ բաժակս այս...»:

Ցեմ ուսուցիչը չկարողացավ. ամբողջ ուղիղ կլինի՝ առնիք չերկարացավ կարողանալ. նա շտապ խոսքերով հրամայեց վոլգուսյե-յեղբայրներին աղոթք սկսել և սրճասիրել մինչև հպարտ ու ինքը վորտորդի գնդապետից քաշված վերարամված կնճռոտված նամակն ուշադիր վախտով դասատուներից:

Խրամատը ուներ շտապելու. մի վայրկյան՝ և նրա աչքերից քաղվելու կեր չհագցած արտասուները:

— Սիրելի ընկերակիցնե՛ր, ձայն բարձրացրին վոլգուսյե-յեղբայրները, վարժապետը չուզեց մեր սիրտը կոտրել, ասաց առն և: Նա այսօր հիվանդ եր: Աջսա եք մինչև վաղը:

Ի՞նչ քեֆ վաղը. և՛ յերկյուղով և՛ յերկյուղով ներքը նուրբ զգացքն եր կրկնում. դասատուից կես ժամ, մի ժամ հետո մանում եր Առաքելյանը դասատուն ու ճակատագրական հայացքով շրջվերտում քաղաքի սիրտը ու տան անվանելով՝ դասը չհարցրած արձակում եր:

Հինգշաբթի որը միայն ամեն ատրակուսանքներ վերացրին: Նրա յերկար Առաքելյանը միանգամայն լուրջ և մտախոհ,

աղօթք սուրբ ոգւոյ եւ հրամայեց զբաժինը դնել պարտականներու մէջ, դիմադրականները ձեռքները առնել եւ կանգնիլ։

— Ներեցէ՛ք, հառաչ ու քառաչ քաշելով ասաց նա. յիշեք որ ե՛ս, զուր եւ ձեզ եւ ինձ տանջում եմ. վերջապես պիտի անել, ինչ վոր անողդամ համառաղիքը, կամ ամենը լաւ է, ասել, ձայնդ հանդամանքը վոտքիդ եւ. այսօր մեր վերջին անասնքցութիւնն է, այսօր վերջին անգամն եմ ձեզ. հետ խոսում, այսօր մենք իրարից ընդմիշտ բաժանվում ենք։ Հայրս մեռել է Զորապրատում*), մեր տունը մնացել է անտեր. հորս վորբերի հիշեն ու աղաչանքն ինձ կանչում են հայրենի ձեռք քաշելու իմ պատով սիրած ուսուցչութիւնից։

Առաւելեալը ձեռքը պրպտեց տարակ, հանեց մի ճմռտած ու ճիպոտած, կարծես, շատ բերանից իրած, նամականման թուղթ եւ ասաց.

— Ահա այս է մեզ իրարից բաժանողը. . անիծվի՛ր այն տրը, յորը գրվից այս... անիծվի՛ր հանգամանքը, վոր գրվից գրիչս.... Մեռա՛ք բաղե, սիրելի աշակերտնե՛րս... (ասա՛ց, վերջին անգամն եմ արտասանում վատչխոյեան խոսքս)... մնաս բարե իմ պատով սիրած ուսուցչարանդ պարտուն, վորից ստիպված եմ հրաժարական տալու...

Վերջին խոսքերը նշանակութիւնն անհասկանալի մնաց աշակերտներին համար. նրանք իրենց աղեկատար ձայները եւ մանր կանգան անմեղ ու սուրբ արտասուքը խառնել եկին ուսուցչի լաց ու հառաչին եւ յիշատակ ժամանակ մնում եկին Առաւելեանի պարտադրին վարժարանում։ Մեկ մեկ գրկում եր նա մանուկներին եւ սեղմում կրծքին ու ճանապարհ գնում։

Սահմանակիցներին գրկախառնութիւնն յեղաւ վողբուն-յեղբայրներին հետ։

Մանուկները գուռը գնալուց հետո Առաւելեանն յուր ձեռքով ծածկից նեղուից գառապարանի գուռը, ապից ներսանայեին բաց ձգեր կարդալու չարաղետ թուղթը եւ առաւած ու արձանացած պատանիներին այս ասաց.

— Դուք տեսաք, սիրելի՛քս, վոր այսուհետեւ մեր մեջ վերջացավ սահմանային կապ, մի՛ հաշիւներ, ուրիշներ, իմ հիշատակս եւ մի՛ հուսահատութիւնք. գուք պատրաստվում եկիք մեր հայրենիք

---

* Քաղաքացիանք Կարինցի եկին, բայց տեղափոխվել եկին Ներսիսեանում Զորապրատ կոչված քաղքը Ծ. Հ։

գյուղի ապագա հոգևոր պաշտոնեության համար. մի՛ զազրեք ձեր ժառանգությունից. դուք հասել եք այն ասպիճանին, որ ձեր ամուսնության շնորհիվ, կարող եք բարձրացնել ձեզ ասածո անցանը. ինչպես մանկությունից սովոր ամեհաբարությամբ յեղբայր քահանա կապով ամուր միացած եք, նույն սիրով միացեք այսուհետև և մի՛ ընդհատեք ձեր դասական պարապմունքը. ինքնաուսուցությունը հրաշքներ է գործել, աշակերտ եղիք մինչև որ վարժապետ ձեռքը նեղքա, աշակերտ մնացեք այսուհետև ձեր հասարակաց ընկերության ընկերները հուսացած. մի՛ վախենաք, աշխատասիրության առաջ ամեն դժվարություններ կհաղթվին, սովորեցեք և կուսանեք: Իսկ, քանի ե, քիթ ձեր ժառանգ ուժից մեր ազգակիցներին կհանդիպիք, ինչ մեր շեք հասկանալ, քանի մեր արտասովորեցեք, արհեցեք, ամ պետե, կարելի յե մի ազգից մի որ դեպք կլինի պարզվելու. յես կլինիմ, քե ուրիշը, մեջ մեք չի խնայիլ. հո խոպան չամեոնք, յեղբ և ինչ կարելի յե կպատահինք:...

Ցեղ ահա յես ձեր աչքի առաջ պատասխանում եմ ազգասերքը քաղքիը և զնում եմ ուրիշ առաջարկության պետանին լինելու իմ ազգությանը, այլ ճանապարհով հայկաբնակելու հարկ ցանաք պատաս.... Աղոթենք միասին և խնդրենք յերկնային օգնությունն և պահպանությունը:

Ուսուցչական և աշակերտական հարաբերությունը վերից հարաբերատ յեղբայրական սիրուվ և արտաքսքով հրաժարեցին:

Ցերեքով միասին ծնկաչոք ձեռնադրած աղոթեցին, միասին համբուրեցին դասատան շեմքը և բաժանվեցին:

Գ.

Տուն չկա ուսումնասիրելու գյուղումը, ուր Առաքելյանց յե բացակայությունն զգալի չլինի:

Անշուշտ, խոսքս այն տների մասին ե, վորտեղից լուսավորին մի 7—14 տարեկան մանուկ, քանի նման ապիտակ, ջուր արևածագ վեր լսելու հարցի մեջ վարժանում եր ուսման և արտաքին տգիտության բռնակալքի կատր, զնում եր պարապակի մի թաղքը, մյուս աչքումն ել զրքերն եր պարունակում և զնում գյուղական զպրոցն ուսանելու:

—Դուրանամ իմ աչքերը, ծուռնկը ծեծում եր մի մայր, յեղբ եր սիրատան զավակը, քան սովորականին, շեր խնդրում մորից

առավոտյան իրան շուտ զարթնացնելու, վրդովմունքի ժամից յուր շինած և պատժվելի. ես ի՞նչ առածու բարկությունը վրա կհկամ մեր ղլխին, մեր մեղքն ևր, վոր նոպես անխիղճ ասանուտներ հանդիպեց մեզ և մեր յերեխեքանց չիմնքը գռա կտրեց, խեղճ բալուկներիս անտեր վորբերի պես ձյունի յերեսն արեց, մեր պատմական վարժապետին դյուղից հեռացրեց, մեր ուսումնարանը փակեց, ձեզ զուրկան, հիմի ի՞նչ պիտի անի իմ ազիզ պատնուկս, նանի սիրելիան Գրիգորս։ Դեռ մի շաբաթ չկա ուսումնարանը փակվել և ու յերեխես կատը կորած չանն նման, փողոցի շատ ու առածու պիծ կրասկ աստանի ձագերի հետ ձյուներ արբելով, կալեքտեր քաշ և գալիս։

— Տո՛, սևեռնս Ղազար, ախար մի գող վող ծախանցինք քեզ համար, ՆՀմխանձնից պրծիր առանք. ասիստա չես գալի, ի՞նչ ես ծխումը քաշիլ ու գասերիդ յերեսին մոխիր չես տալիս, ընչի՛ չես գնում առջևը կարդում, հենց վարժապետն ահը պիտի քեզ պրծը բացանիլ տա՞ր, համբիմանում ե մի հատը յուր ուսումնարանի վորդուն։

— Մարտիրոս ջան, խրատս և կարդում մի պատ իր քառանը, առնիր մեր մեղքիցը մեր անաչին ասանուտներդ մեր ուսումնարանը կորցրեց. ժամը հո՛ տեղն ե, ընչի՞ չես ծուլացիլ, ժամ էլ չես գալիս։

— Որհնյալ լինի՛ք, սիրելի իշխաններս, մի առավոտ ժամից դուրս յեկավ և փողոցում կանգնոսած գյուղի առաջավորներին ասաց տեղատերը. մի՞քիչ շեք տեսնում, վոր ուսումնարանը փակվելուց հետո մեր յեկեղեցին խանգարվում ե. յերկու շաբաթ չկա՝ վարժապետը գնացել և, ժամը պաշտոնացնող հրեշտակներին պես ասածուն փառաբանող յերեխաներդ փոխարենն հետը միասին մեռցել էլին վողջույն-յողջույնները. ասաված իրանց հորը բարխ, յերթե նրանք էլ ժամից կտրվին, ի՞նչ պիտի լինի մեր գրուքյունը։

— Ի՞նչ անենք, տեր հա՛յր, պատասխանեց ավեից գյուղացիան առաջավորներից մեկը, մեր ձեռքից ի՞նչ կգա, հրես պրան ասա, մատնացույց արեց նա ատեստրին, ուսումնարանն էլ պրա իրավունքն տալն ե, գյուղն էլ, կոզպտը ասա յեր, մեզ պարզ բան չի ասում, կարելի յեր մի բան կար, քեզ չե ասա անորեն հո չի՞ր, ընչի՞ պիտի մեր ժամի խանգարվելու պատճառը դառնար, մեր գյուղի յերեխեքանց մեղքի տակը մտներ։

— Ի՞նչ անառակ ու անհասկացողներն եք, ա՛յ մարդիկ, քաշ-

հացավ տանուտերը, յերբ ամեն կողմից խնդրեցին, յերբ հնար կար, վարժատեսին յետ կանչելու, քե ձեր գլխի վոսկերը, քե տպատամ քարը, յերկար մնչե եւ լաւն չէր մտնել. մաքնեցիք հանեցիք, ուռումնարանից ձեռնունդ լվացիք, յետ նատեցիք, չամ՞ատք քուդքը, չլամ՞ցիք զորուքումնը, կարո՞ղ եյինք ձեն հանել, գլուխը չկատարել: Ել հիմի յեղածն յեղած և, գնացածը գնացած և, գուր տեղը ջուրը տանելը մի՛ լցնեք ու ծեծեք. եղ մոտացիք, մնեք ուրիշ ցավեր չատ ունեք, նրանց հոգսը քաշեցիք. եղուց եյոր գարնան հարկը կպահանջեն, նատեցիք քամլչի արեք (ցուցակագրել)— երեկ յուզբաչի Հասանը գրկել եր, քե գարտուղիները (պահակ) վատերք չունեին, ցրտումը կոնդուռնում են, հինգ թեսը ցախ ուղարկեցեք. ա՛յ, եղ հոգսը քաշեցեք: Ե– ատը գիմանքնգուց (գասմատապետ) յատմուլ եր յեկել, վոր յեր– կուս որից լինքը գալու յե, յերեք որ մեր գյուղումը պիտի մնա: Եղ ասել և քե տնեղումդ վոչինչ չեի մնալու, տալա ու մտնե ոճորքին պիտի կապեք ու մնաք տոմարծ գկռատլով. աչառնհեռև ի՞նչ վարժատուն, ի՞նչ վարժապետ:

— Ուրեմն մի աչքերնե ունեցինք, նրա հոգվոցն ել կարդանք ու քաղնեք ե՛լի, խոսից տերտերը:

— Ընչի՞, վատ ե՞ր, վոր ամեն տան գիր գիտեցող կար, կարծիք հաչտնեց մի ուրիշը:

— Ճեա ի՞նչ անեմ, ուսերը վեր քաշեց տանուտերը:

— Ուրեմն յեկեղեցու գուռն ել փակիր ու վեճդ քեսե տուր, ա՛յ վորդի, տանուտե՛ր. մնացել են վոդջուն–յեղբայրները, նրանց ել նա գյուղից շնհալյուծ արա, իմ գործարանս ել ձեռս տուր գուռս գշիր, տեղս մտչես քեր, ազան կանչել տուր, նատ՛ոզ արա:

—Ել յերե՛ց, հերիք և, մնենք քեզ ասելու տեղակ՝ գուռ պիտի մեզ խնդրի բերես. ոչով գո խլին չոշ չի ատում, են գուռ, են գո ժամը, վոնց սիրտդ կուզի, կատարիր, մնենք ել գլանք գործ. կիզ ծուռը կդնենք:

— Մեր տանուտերն ասյոր ձախ վոտքի վրա յե վերկացել, հնարը խոսել չի լինում, սիրելի ժողովուրդ, տատց քահանան:

— Ել չատանա, տերտեր, վոր աչառնհեռև ոչ վոտքի վրա գործիմ, ինչպես տատցի, ձենդ վորդ քաշի, տուխկ վուտիկ ժամդ կատարիր, յես ել իմ գյուղը մի տեսակ յոլա տանիմ. գուք ել ա՛յ հատարտակությունն, հերիք ձախ ու ծուռը գլխներիցդ

դուրս տաք. վեր կացնեք քաշվկնեք ձեր տնեքը, ձեռքն աչ ու ձախ պտտեր տվեց տանուտերը։

— Լավ ես հրամանք անում, ղլխներս ծռենք հեռանանք մեր-չեմ տասված մի լուս ու ճար անեք։

Փողոցը դատարկվեց։

Դ.

Գյուղական դպրոցը քիչտես խաղաս վանքված է, բայց տեղամասը լուս առաջնու է—շարունակ վառվում է ու տաքանում է։ Սլլես չկան նախկին հարթայ-հրոցներն ու կենդանաւթյունը. 70 աշխատյ ու կրակի կտոր մանուկներ սլլես մեղուների նման ներս ու դուրս չեն անում. հեմա մեռելային լուսթյան մեջից ականջները կլսեն յերկու պատանու առանձնացած շշուկով միասին քշվելց և ուրիշ վոչինչ։

Դրանք մեր վողջույն-յերդարկներն են՝ Գնդրդյանն ու Նիկոլայանը, վորոնք ամբոխի և յերիտասարդանի կանխորոշն քարեհաճությունով իրանց տեղից վառվռալայա եչին քեզում, անդյակը տաքացնում ու իրանք ամեն որ դալիս իրանց նախկին տեղը նստում ու դլուխ դլխի, խելք խելքի տված շարունակում եչին պատմակել։

Նրանք հերթով փոխադարձարար ուսուցչի և աշակերտի պաշտոն եչին կատարում, իրար դաս եչին հաղցնում, դասեր եչին նշանակում, դասից ու ժամից յետո չքնեղնելու խոստում եչին միմյանցից առնում և վարդշյալ ժամանակներին դրքերը կոնտակներն առնում, տուն գնում։

Պետք ասել, վոր Գանասեր պատանիներին գործը բավականացրած հառաջ եր գնում և յերբեմն յերբեմնակսն դժվարություններ չեչին լինում, ուսուցչի պահատություններ շատ զգալի չեր լինել։

Բայց այդ դժվարություններ հաճախ եչին կրկնվում, որովհետև չհասկացած կարդացածի տեղերին ուսուցչի ժամանակ չտալ հասկացել եր և շարունակ առվարանում եր։ Ճեմով վերջացրած մի որ, յերբ սլլես առանց ուսուցչի պատասխանելու անհնարավորություն առանցանելի լուսան նման ցցվեց նրանց առջևը և դրքերն ու դասական պիտույքները ձեռքերից խլեց։

Ինչ-որ յերեխաչք, կատարյալ ծովում խեղդվողի վիճակում են, վոր բարակ շոլից բռնում է, վերկուքյան հուսյալ անգոր ձգտանից ապասելով։

Երանք դանազան անհաջող փորձերից հետո համոզվեցին մի բանի որ դրքեր չթարմալ, դասի վրա չմատնել, այլ յուրյանց նախկին ընկերներին տրխանակին հետևած՝ ձյունեղուտը քարշ գալ, ֆռչուններ ու ձկներ վորսալու յեռանից ընկնել, մինչև տեսնին, թե ի՛նչ փոփոխություն և լինում երանց հոգեկան և մտավոր կյանքում։ Ջուր կա՞նք և անդուռ վատամ կ-թացի որեղրով գնանք ամենքին, ձորերում ու դաշտերում ցուրտ ու բքի մեջ համառոտ ուշակորուստ ցցված մնալուց, վոչինչ հետևանքի չլհասան։ Ապարդյուն կերպով մեկայն ծնողներին եկին նեղություն պատճառում, վորոնք երանց վորոնելով հոգեհան եկին լինում։ Ինչ արած, կարող եկին մի որ ցրտաստար լինել կամ դաշտերի կենակուր դառնալ. ո՞վ չի գիտե, վոր դաշտերը քաղցած ժամանակ դիշերները դյուղերն անգամ լցվում են ու ձեռքները ընկած մարդ ու անասուններին պատառում, ծչմատում։

Այս միջոցն էլ չողնեց, մի յերկու յերեք շարաթից սովալվեցին նորից դրքերը չալակել և նախկին դասատեղյակին, իսկ աչտրվան նշխատասեղյակին, երանց հաշտարան չինել։ Ձգնարան չեր, ի՛նչ եր, յուսաղմին հետևերը վերցրած նախանաշխին ամբողջապես առանց ձեռք տալու տուն եկին տանում։ Շատ էլ քաղցածություն զգում եկին, քայց վոր կոկորդներով ցած չեր գնում, ինչպես ուտելին. մի յերկու պատառ ծղծամ տալով կուլ եկին տալիս ու հացը չպրտում, դրքերին առաջ քաշում։

Ինչքան կուզեն, քոզ գլուխ տրտքացնեն, վոչ քիչ գժվար խնդիրներում, հետզհետե հեշտ ու դյուրըմբռնելի կտորներն էլ չեկին կարողանում հասկանալ։ Եվ վոչինչ անելիք չեր մնում, ամբողջ որերով միմյանց հետ և վոչ մի խոսք չեկին փոխանակում, լուռ գնում եկին գալից, լուռ վերադառնում։

Ճանկեզեցին եր միակ տեղը, վոր ժամերգության առիթով երանց լեզուները քացվում եր. այդ եր գուցե ցնդելուց ու խելք կորցնելուց կամ սկարսանալուց երանց պահողը. քայց տեսնենք յերկարատև[1] յեղավ այդ։

Ե.

Ջանասեր մանուկներից ուժից վեր հոգեկան տանջանքներին մի վերջ անլուր ապատում եր և յեղավ։

Ներսիսյանն յուր ամուր կազմվածքով դեռ կարողանում եր վորպես և ից [և] դիմադրել, ինչպես հատատարան կաղնին, վորին շատ ցրտաշունչ սառնամանիքներ և յերկրաշարժան փոթորիկներ չեն պրոում մի զգալի վնաս պատճառել։ Դյուրազգած հոգու հետ դյուրաթեք եր Գեորգյանի կազմը և նա յեր, վոր անդրը գտնվեց

հարվածի առաջ։ Ձեր լրացնել ամիսը, վոր նա հակառակ յուր կամքի բուռն ցանկությյան, ընկճվից և անկոչին ընկավ։

Այնուհետև զոլոցի դուռը մնաց կրնկի վրա խապտռ թաց-նեղախոյանը ատիպվից գրքերը ծալել, մի կողմը ձգել և ընկնել բարձի կողքը կտրել ու նստել։

Անոգուտ. այդպիսով յուր սիրելի ընկերակցի ակարությյունը ծոխանակ անցնելու, ավելի ծանրանում է։

Տունը, քնե, նախնամանց ասվորությյան համաձայն, ամեն առավոտ անխափան քանդորով վառվում է, քուրսին ևս յուր կարգին գրվում է, բայց տան առաստաղի մեջտեղը բացված լույն յերթիկածակի գործությունն և նշանակությունն ո՞ւմ հայտնի չեր. յերթիկին և հայ գյուղացու հոգատանը, կամ գրխատան ծխնելույզը, յերթիկին և բուխ նեղ քամխանցելու պատուհանը, նույն յերթիկին և տղի տուն ու դուրս անելու միտկ ճանապարհը, հո չի՞ կարելի այդպիսի կենսական անհրաժեշտ բացվածքը փակել։ Վորքան կուզես, քոնիրը, քնկուզ մինչև շրթունքը վառելիք լցրու և քեժացրու, քուրսուդ տակը քնկուզ հնաց, կամ գյուղացու ասածով՝ բաղանիք չինիր, այնպես, վոր վառելիքդ խաշվին ու խոթովվին, գործածել քնկուզդ ու կուրծքդ հնար չունիս-ցրանից պատսպարելու, ընչաուրկյանդ տաք ու ցուրտ գոլորշին պարակավան գալյանի ծխից ավելի քանձր և տարածվում տղի մեջ։

Այսպիսի ցուրտ տան մեջ, տակայն, Գեորգյանի գլուխը կնճռացած յերկար և գործել, ձեռք վառելիք չի լինում, խեղճ տղան տաք գրտնքի մեջ խաշվում է և շարունակ պառանցում է. խոկ պառանցանքը շարունակ գոլորշի, ուռուցյի, ընկճվածների և անհաջող պարապմունքների մասին եր. բոլոր խոստացությյունը ներ-սեսյանի հետ եր։

Մոլորվել են ծնողները, ձեռքները ծոցին՝ գլխավերևից և վոտքերի տակից չեն հեռանում։

Ի՞նչ անեն անբաղդ գեղջուկները. թժիշկ չկար, վոր գնդ ու դարման աներ. գյուղացու թժիշկն ամենից առաջ յուր քահանան է, վոր արդեն յիկել կարդացել և Ներվանդի գլխին թժիշկության ավետարանն և նարեկի յերկու հայտնի գլուխները, մարմնավոր թժիշկը դաշտաք Զաքան է, վոր հիվանդի ձախ կռան ծալվելու տեղը պինդ անցնել և կապվել վոհով, յուր առուքյամբ գտել և տրտի յերակը, գարկել և տուր նշտարի ծայրը և մի կոնք լիքը փսիքի նման սև ու քանձր արյուն և թողել, յուր ասելով

ջիգյար դամի (լերդի արյուն) և առել։ Ետու և ափսոսացել Լոդմանից ավելի բազմահմուտ թժիշկ գալլաք Զաքրն, որ հիվանդը ուշադնաց լինելու պատճառով առիպված և յեղել մի կոնք արյունով բավականանալու, իսկ յերբ հիվանդը կարողանաք դիմանալ և մեկի վոտքերին յերկու կոնք արյուն հոսվելը, յերկրորդ որն անմիջապես սկսվել վոտքի վրա կլինելը. զեղչուկի յերրորդ թժիշկը վախ չտվող, ազդեցող, նետ գնող, գործ ձգող աշխատասեր մարդավ կոչվող Ճեղտանն և, վոր սկսվելիքան յերկրորդ որն սպրդին յեկել և, հիվանդի գոտին քցով չափչփել և, գտել և, վոր յերեխան վախեցել և ջղաղացի ցրտոնի տակից լսված դիվական ձայներից, հատատատպես վճռել և, վոր վախի չարը յերկու քիչ ու յերկու մասն և և պատմիրել և մի զույգ կանաչ ու կարմիր նաշխատ մեղրամոմ յետ գնել Թուխ մանուկի անունով և յուր վարձն ել մի ու հավ և առել ու գնացել։ Այդքանով չեն բավականացել վոգվնահ ծնողները, մոր խառապահանջ ստիպմունքով՝ հայրը ձյուն ձմեռը ձի յե նստել, գնացել կնա որեն ճանապարհ հեռու քուրքի գյուղը, հրավիրել և աշտանդից էլերևելի գրքաց, աստանեքին կապող, մոլլա Ռահիմին, նախապես յերկու սհաթղտան (60 կոպեկ)՝ վոտքը ձիու ապտակի մեջ գնելուս՝ վոտնատարձ և տվել, նստացրել յուր ձիու վրա ու ինքը հետևակ յետևից վազելով՝ քերել և ու գիր անել տվել։ Իմաստուն մոլլայի գիրը ցուրց և տվել, վոր Ճերվանդին տասարը ձորը ջուրը տանելու ժամանակ յոթը պողանի չարքն և ապտակ տվել։ Իսկ յերբ ծնողքը նրան տանել են, քեն յուրյանց գավակը յերբեք տասարը չե տարել ջրելու, անողոք մոլլան քարկացել և, վոր յուր գրքին չեն հավատում ու իրանց աչքի առաջին են համառում։ Մեծ խնդիրքներով ու աղաչանքներով, գյուղի իշխաններին ու տանուտերին մեջտեղ քաշելով հիվանդատերը չարքի սիրտը շահելու համար մոլլին կաշառատալով՝ հազիվ կարողացել են նստեցնել ամոլլա-տղայի քարկուքյունը։ Ճերեկ գիր և արել մեծ խնամատար մոլլան. մեկը պետք և քաղելին չարքի կանգնած տեղը, վոր գտնվում և ձորի կիսատճանապարհին, մյուսը պետք պահելին հիվանդի քարքի տակին և յերեք քառատունք լրանալուց հետո՝ ան վոչխարի քակորից չոլացրած փեչինով ապրելին, իսկ յերրորդ քուղքը պետք ջուր տանելին և յոթը չորեքշաբթի և ուրբաթ որեր անողուց խմացնելին։

Վո՞ր մեկը միտքներս պահենք, չեր մնացել զեղչկատան

քաշկռտալ մեջից, որ Ներսիսովի ծնողքը չգործ դնեյին և ամեն կողմից ձեռնոտացն լիա եյին նոսել, հիմանդը զգալի կերպով առաջադիմարար դնալի վառն էր գնում։

Դարձյալ նրա սիրելի ընկեր Ներսեխյանի մանկական պատմությունն էր, որ լիա խլից գիրեզմանի դռնից վերջին շնչին հասած ախպերին։

Մի առավոտ Ներս լիկավ Ներսեխյանը և ասաց.

— Գնվորդյա՛ն, շուտ արա, առողջացիր, ատոված մեր խրնդիրը կատարել ե։

— Ի՞նչ ե, աչքիրը բացից և հարց տվից Ներսիսովը։

— Ախ դիշեր յերազումս տեսա, որ իրր քե մեր վարժապետն յուր սիրուն վրա նստած՝ ինձ կանչնացրել եր մոտը և քրիստոնեյական վարդապետությունից մեր չհասկացած կտորը հարցնում եր, յերբ լիա պատասխան տվի, քե չեմ հասկանում, նա բարկացավ վրես քե ինչո՞ւ Գնվորդյանից չհարցրիր, խոկ յերբ ասացի, որ չարաբնակով լիկուտա միխանին դլուխ ենք ճաքացրել ու չենք կարողացել հասկանալ, դրա համար եր դու հիմանդացել նա, վարժապետն ինձ հրամայից քեզ տանելու, որ յերթե դու իրաք կտաս առողջանալու, ինքը մեծ ուրախությամբ վոչ միայն քրիստոնեյականի անհասկանալի տեղերը, այլ և մյուս առարկանքրի մեր խնդրից վեր կնտրելը կպատասխի մեզ, յերթե լիա գնալու լինիմ յուր մոտ։

— Հնա՞ն։

— Հնա ասի, որ յերթե լիա տեսնեմ, որ ցավդ քեթեանում ե, մի որ կերթամ քաղաք, վարժապետի մոտ, նրանից կըստվերեմ ու դպրոց քեզ էլ կտվերցնեմ։

— Ուրիշն էլ ընչո՞ւ լիա ուշանում։

— Չե՛, պատասխանից Ներսեխյանը, միինչև չպատահվանում, որ դու սկսել ես առողջանալը, վտքս անկոշիկ մոտից չեմ հեռացնիլ։

— Ցերթե տեսնես, որ չսվանում եմ, կերթա՞ս։

— Հոսք եմ տալիս։

— Սիրտ ձեռն ե, ճյուն ե, ցուրտ ե, բուք ե, կխանդվիս ճանապարհին։

— Միայն քե դու առողջացիր, պարզվիվան ու առնեսմանիքնեյին ինձ համար վարդապետի շորքը կդատնան. յեռանդոտ պատասխանեց ցուրտն ի՞նչ կարող ե ապրնել։ Ախտա՛ս, յերթե յերդոյն առաջուց տեսած լինեյինք, կամ ինքներս մատածած լինեյինք,

յիշեցուցա միտքին կերպարները և միշտ քաղաքական վարժապետը չէր խանգարել միտ ոգևորուս. հիմա չեմ մոտքերում, չե՞ վոր վերջին հրաժեշտին նա մեզ կողմնակի հանգստացրեց: միտքդ չե՞, վոր նա մեզ ասաց. յիշեք անհատականության տեղը կպատահեն, նշանակեցեք, գուցե դեպք լինի վերադիմել և ինձ ճանապարհով բացատրելու. իմ կարծիքը, նա ուզում էր ասել, քեզ ինքը պատրաստ և մեզ ոգևորուս, յիշեք երազն դիմելու լինինք:

— Իսկ ո՞վ կվռազներ մեզ, մի ճարչեն ճանապարհ, ձմեռ ժամանակը՝ արյունն աչքերս առնելու և անապատներով քարշ գալու:

— Ձեզնից քաղնել, կփախչեիք, յիշեք գոռնեյին՝ քաղ պարծենալին:

— Իսկ չդիտե՞ս, վոր ճանապարհներդ առատիկ ահ են, ավազակներդ չատուքյունից գլուխը մի տոխ է:

— Ե՛հ, ավազակներն յերկյուղալի յեն նրանց համար, վորոնց գրպանը լիքն է, վորոնց տակին նժուքը ձի կա, վորոնցից ոգտվելիք ունին. ինձ ու քեզնանից ի՞նչ պիտի տանին, մի քանի պատառոտված ցնցոտիներ ու մի գուլպ հնտուկ արնխներ ունինք, քաղ տանեն, աչքերը կտխեն, կխոտվեն ու բտրնիկ էլ գնանք, գարձյալ մեր ներքին յեռանդի ջերմուքյունը մեզ կպահի:

Ուրեմն ուզում ես ասել՝ առաջնանամ, միտքին գնանք, արդարև չե՞:

— Վո՛չ, դու աշխատիր առաջնանալ, այս առաջին անգամ լինքս միտքն կերպամ և յերբ միտնգամայն կարգուսարքից, այնուհետև ամիտը մի անգամ միտքին կգնանք, բայց չհատկացածներիս բացատրուքյունը կխոտանանք և կվերադառնանք, յես հուսով եմ, վոր մեր սերնդի վարժապետի գործերն իրան արդիւք չեն լինիլ մի քանի ժամ մեզ նոխրելու:

2.

Կարգի պյուղից յերեք ժամաչափ հեռու յեր քաղաքը, ուր գտնվում էր Աստվեղյանը:

Արդեն լսել էր նեղտախտանը յերկիևնիներից, վոր վարժապետն յուր գնացած օրից խորշակահար ծագկի նման՝ քաղաքում ու կծկվիլ էր և առգրծ ու անքան մոդացներն ընկած՝ քաղաքում էր. միտք միտքատուքյունը գարձյալ յուր նախկին ծանոթ կարգի պյուղացիք էլին, վորոնց տեսնելիս՝ կարծում էր, թե աշխարհքն իրան են քաշխել, առաջվընպես նրանց, վոր գպրոցին միտ են յեղել, կամ թե չե աշակերտածնողներ էլին, վորոնց

վինչև չհրամայեցը յուր տունը, չհյուրասիրեր, ժամերով դպրոցի և յուր սիրելի աշակերտներից մասին մանրամասն չտեղեկանար, քաց չեր թողնիլ. և ի՞նչ կարծիք, վոր առաջին հարցասիրությանն առարկայքը Ներսիսյանն ու Գևորգյանն եյին: Ծուռ նեռա ու կացից և կենցաղավարությունից տեղեկանալ ցանկացողներին՝ առաջ գրքից բերան առնորած այս կարճ գիտցողին ևր պատասխանեսմ յեղիլ. «Ծեռս նախկին իշխանքիլ նման կարեսլ եմ կատարյալ Քարտիլոնիս ունեցող վրա և վողջսւմ եմ»:

Ահա այս համարելիներն եյին, վոր սիրտ տվին Ներսիսյանին ընկերին հանդգնելու և չինծու յերազին խրատներ անելու պատրաստվելու:

Իհարկե, դժվար ձեռնարկություն չեր, յերբ յեղանակին առարկեյին չիներ:

Իսկ տարվան այս ժամանակին՝ գիշեր ճարտին տաք տարբերություն եր հանգստանալու չիներ, ո՛չ մեզ տեղ տարբեր, վոր խառնշտնել և ձյունամեծ ձմեռ եր. ճարտի համարյա կեսն եր և դեռ որտեղան մի քաղաքացի նոր ձյուն եր նետում:

— Ինչ գարշ չի, քոչ գա, ճաքումը որտեղց մի առարկա տեղեմ, մի առանիկ մտաբերելացատ աջքերտեղանցի Ներսիսյանը. սիրելի ընկերս—Գևորգյանն առաջարանում ե, նա հեռա կարողանում ե տանկորդնում նասել. որ որի վրա նրան կարդությունը կուր աչքն անգամ կարող ե նկատել: Նրան մահի ճանդից խլողն իմ հնարովի յերազն եր, և յերբ այժմ կատարվում ե ուշացնում և առաս հարցնում, խնդիր տեսությունը կլուծվում և կլինի յեռանի մոլորությունը առաջինից ավելի չար:

Ծեռ արդեն յերեկ մտածեր հեռանալուս՝ վերջին վողների համբուրելը տվի ու այսոր նա ինձ չի սպասում: Մինչ դեռ հարց չի գարթնել գոմը գնալու, անասուններին առավոտյան կերը տալու, քանի մարդ չի վերկացել քուները վատելու, քանի ճրագ չկա վառած, և դյուղումը վոտքը խոզած ե, պետք ե շտապել:

— Հանուն Հոր և վորդվո և Հոգվուն սրբո, խաչակնքեց Ներսիսյանն և նետեց անկողնի մեջ ու սկսեց շորերը հագնել:

Հատարտակ կտավիքից կարած աշակերտական կիսատաշ վերնազգեստն եր հագնում նա, յերբ լսեց քուրաս պատվարդ կոչմում փուված անկողնից հոր հորանջոցի ձայնը:

Ընդհանրապես՝ գյուղերումը հոգյա հատուկ վրա յեն վեռում

անկողիններում. քե այստ և քե անշուշտ գարնի առաջ. գյուղ տեղը նորատիպությունը ուշ է մտնում:

Ցեղերնյա խոլերի վրա չոր գետնին տարածում են քաղիքները, որոնք առվանոցով չեն շարժվում, կամ քաղ տալիս: Այդ քաղիքներն են գեղջուկի համար բազմոցի փոխարինող կահավորության իրանները, որոնք ցորենը հյուրերի և առհասարակ ընտանեկան համար են պահք լինում, իսկ գիշերը մահճակալի պաշտոն են կատարում:

Ամառ ժամանակը տան վերի կողմն են զարդարում քաղիքները, իսկ ձմեռը՝ քուրսու շուրջը:

Քուրսու պատվավոր կողմը, որը համարվում է տան մուտքի հակառակ և ցրտից պաշտպանված կողմը, գրավում է գերդաստանի գլխավորները՝ հոր և մոր անկողինը, որոնք յերեք ամրացված են, միասին են պատկում, իսկ յերեք անչափահաս յերեխաներ ունեն, մեջ են առնում վերջիններին և աջ ու ձախից պատապարում յուրյանց անկողնի մեջ:

Քուրսու յերկու կողմում չափահաս զավակների կամ հոր յեղբայրների անկողինն է գրվում, զարմյոլ առուտուր և զավակների ընկերությամբ, իսկ առջին կողմում՝ գետի ուղղությամբ՝ հասակավոր աղուրի յեղբայրների, կամ յերկու յերեք տարվան աղուտացած վարդու տեղաշորն է, յուրյանց որորոցով հանդերձ, յերեք ֆհարկի, որոնք պատվավորված են:

Բացառությամբ կողմում են միայն նշանված, կամ հարսնացու աղջիկները, (որոնք մի տեսակ տեղավորվում են մոր կողքին արտաքուստ) և նորապսակ տղան յուր նորահարսով: Վերջիններս պատկում են առանձին անկյունում, յերեք կամ հարմարվելը, հոգ չե, քե քնով կլցակ չի վատվում և խոտա ցուրտ է, մինչև իսկ յերեք տյդ անկյունը լինի անցքով ձառանգությունը, ուր գետնովում են ձմեռային պաշարները ու մթերքները: Հերթով է, վոր կնոջ գործում մի անկողին փոխվում գետին լինի և տյդ նորատի զույգը ու տաքությունն անմատ կլցակին յուրյանց նեղան անթեղած՝ ամենայն սիրով ապահովվում են անկյունի առնելությունը: Բայց յերեք մի չքավոր ընտանեկ զուրկ է և տյդ հարմարությունից, նորապսակները կուչ են գալիս ընդհանուրին ծառայող գլխատան մի անկյունում՝ վարագույրի տակը:

Պատկելը նմանապես յուր որոնքներն ունի: Ամենից առաջ քուն են գնում փոքրիկները, ապա ավագ, հասարակ, ամենայն պարզությամբ չորանան են լինում մեկյանք զավակները՝

տղա քե տղիկ՝ անխոթիր, ապա պառկում է հայրը, նրանից հեռու չափահաս եղբայրները. այնուհետև գալիս է տանտիկնոջ հերթը, որին հետևում է նշանածացու դուստրը: Բոլորից վերջը ճրագը վիշում, հանդցնում է ներահարսը և ամենայն զգուշությամբ մոտենում յուր առաջատուրը, ուր ձայնը կտրած՝ անհամբեր սպասում է սիրոյ ամուսինը: Ներահարսը չեզած տեղ, այս պաշտոնը վարում է հարսնացու որթորդը, որը համեմատարար ավելի վատահուքյամբ և կատարում յուր պարտքը. ա՛յն ինչ՝ ներահարսին այն առաքինաբար զգուշությունն է պետք, որ յուր քաշվածքն և շարժվածքն չլուծվի քուն մոտածնելու ընդառաջման ձայնի մեջ:

Ցնով վարժվեցան ներահարսից առնել ընդհանուրի միջից բացատուկ դերք չեր բռնում, հատկանալի չեր, քե ի՞նչպես կը վարեր Արամը, երբ ականջին հասավ մթության մեջ հոր հորանջոցը:

Մթանգամայն շփոթվեց և՝ զրուխը կորցրեց Ներսեսյանը, երբ հայրը մի երկու անգամ մրմռաց հորանջելով ճանգս քնե առեր առվորական աղոթքը և հրահանգ կայծերը ցայտեցրեց մթության մեջ:

Մի առատ զրուխն անցրեց Արամը վերնատունը, պառկեց կրկին տեղը և մնաց կիսաձայնելվին:

— Վա՛հ, ես ի՞նչ հնչանակի, զոչեց հայրը. գլխավերևը զրած ճրագուն մոմը վառ և ձեռքին բռնած, ես յերեսին բոլորովին չեր չի՞ հանել, քե նոր և հագնվել:

—Ամա՛մ, Ամա՛մ, ձեռքը ձգեց և չարժելով ձայն տվեց հայրը տղային:

Արամը երբ քե, քնանալու, յերկար լռությունից հետո՝ առեցվեց ծոր տալով մոտս:

—Այ տղա՛, Ամա՛մ, ամենի ահագնությամբ քաշահարեց հայրը և զարձավ դեպի կինն ու ձայն տվեց.

—Ննի՛կ, ա՛յ կնիկ, Սարգսի աղջիկ, ես ի՞նչ բան է, ես երեխեն չորերով և պառկի՞լ, քե նոր և հագնել. կո՞ւյր ես, ի՞նչ է, չի՞ս տեսնում:

— Ե՛յ, շան ձա՛գ, Ամա՛մ, քեզ չի՞մ հանշում, նորից չարժեց հայրը:

Այս անգամ մարդ ու տղա միասին աչքերը բաց արին: Կինը մարդուց ավելի զարմացավ անտեղյակ. գնացքն վրա, իսկ Արամն սկսեց հորանջել, ճչակոտալ, զրուխը կրկին բարձին

դնել և ոչինչը չտեսնել՝ շուրջը նայել և նորից վախել ու խռովացնել, էլդր ինչ, ինչ մեղքն է, և չի հասկանում հոր խոսքերը։

—Ե՛յ, Աթամ, քեզ չեմ ասո՞ւմ, ձայնը բարձրացրեց հայրը, ընչո՞ւ չես շրխկոցով վեր ընկած, կամ կարելի չէ նո՞ր ես հագնվել։ Ել ի՞նչ է գլուխդ մտել, չլինի՞ միտք ունես ես կես գիշերին քնահատում ու թարաժ անել (քունը կտրել) բոլորին. ի՞նչ գաս տվողությու ժամանակն է, գու ել ուզում ես Գեորգյանց Ներսեսնդի նման գիրի լինել, պլանեկես պատիժ գաղնալ՝ բանից քանի հեղափոխացնել է՝ մտորյալ կես հետևում։

— Ամեն մեկ մեր կարգալը, մաշվից ու հալվից խեղճ չեխեխա, խոսից մայրը, մեր մեղքն ել՝ առավոտ չերեսնեղողա ալից, վարժապետին ձեռքնեղից խլից, վողջ գյուղի վիրը քեքաշ քաղից։ Ես որից ես որ պրանում քո՞ւն է մնացել։

— Վո՛չ, հայրի՛կ, հորանջելով պատասխանեց Աթամը, գաս տվողությու համար չեմ գարքինել, աչլորի ձայնն ականջս ընկավ, ենպես կարծեցի՝ լուս է, շրխկա հազա, վոր ժամ գնամ, տեսնեմ իրիկունն ասից շուտ արել, վոր ԵՏէր գի բազումչ-ին հասնես։ Բայց տեսա, վոր չերեկվածակիցը լուս չէր ընկնում, կրկին քնի քնկա, քնեցի, ծուլացա, վոր նորից շրխկա հանեմ։

— Չե՛, Աթամ ջա՛ն, խոսից մայրը, գնա աչլորն չերկու բերան և կանչել, գնա մի անգամ ել կկանչի, մի ժամ ել կանցնի, նոր չերթալը կոշնակը կկապչի։ Գու քնի, ազի՛զս, բավական ժամանակ անց և կկնում, նոր ենժամ կանչում, չես քեզ կզարթնացնեմ։

— Վոր ոչդպես և, չես շոր հանողը չեմ, ասաց Ներսեսյանը և վերմակը քաշից պրխին։

— Իմ քունս ել փախավ, ասաց հայրը, չես կերթամ գոմը, տավարին կեր կտամ, տակերը կմաքրեմ, մի չերեկս կքաշեմ՝ մինչև ժամը կանչեն։

— Ճես ել մի քիչ տաքանամ, գրանցի, տեղերես մնաս Աթամս, գնա խելի (բավականաչափ) պիշեր կա, մրմռաց մայրն ու գլուխը բարձին դրեց։

— Գուք ձեզն ասեք չես՝ խոը, չշնչաց կես ժամից հետո Աթամը և աստիճ փոստիճ վեր կացավ, տրեխներըը հանեց բարձի տակից, ոտ չերեսկոչին ծածուկ դրեց եր, հագավ և վառքի ծայրերը վրա մոտեցավ դռանը, զգուշությամբ բաց արեց, բարձրացավ կտուրը և պատի բաշից ցած քոսավ փողոց, շտապով գյուղը դուրս գնաց ու բռնեց քաղաքի ճանապարհը։

Առավոտ է, որը մռայլ և մատնախնդաս է, ցրտի ստասկու-
քյունից վոչ վոք գնա չի կրնում փողոցներում. մեխխոյն շու-
կաների քաոխատաշրջիկ շներն են իրար կուռից ձյուների մեջ
քաղաքում զարով վազվզում և խրտնացնում ճանապարհի վրա
գնացողը կոցահարող չալ ու սև ապռասների:

Փիչ քիչ է. քաղաքի հրապարակի վրա ձնոգիները պրպտելը
կոխած, կծկված, աչքերը գնացին ձգած՝ սկսում են անց ու
դարձ անել խանութատերերները. մի մին մորուքը գնդին նեղկած,
յեղկած մուշտակի մեջ փաթաթված, մաշադի կամ էյալարտա
ջնդմնատանց մահմեդական՝ ձնոգին մի կամի ծորակվող փոքրիկ
կուժ (ըուլիյին)՝ չոտպում է գնալ քաղաքից դուրս գտնված ամե-
րակներըը բնության պարտքը տալու և մաքրության ծեսը կատա-
րելու: Այդպես ուղղափառ մահմեդականին անկարելի չի
թարձր միհռաբեյի գլխից ազան կանչող մոլլայի ետամազի հրավի-
րող ձայնը լսել ու չատպել առավոտյան հատարակական աղոթքը
կատարելու:

Քաղաքի արևմտյան կողմումն են գոմատնացները, ուր իջևա-
նում են քաղցած հաճախող գյուղացիք:

Հնտղհետե գոմատնոցի առջևը նմանապես յեղնում էին ոսար-
բական գյուղացիք:

Այդ գոմերից մեկից դուրս չկային մի 50 տարին անց, չալա-
մոդուք, կաչաղան գնդլուկ: Մարդը միայն չեր. նա բռնելով դուրս
հանեց գոմից մի սև, համեստած եզ: Ծանր չեր իշի բեռը, մի
խուրջին միայն կախած եր համեստից, որի ամեն մի աչքի մինչև
կեսն եր լիքը:

Ներսեհին կանգնեց գոմատնոցի առջևի չարշախի տակին,
ձեռքը պրպտեր տարավ, խառնեց, խառնշտրեց և մի քանի հատ
սև փող հանեց ու տվեց գոմիցին՝ որ չհետևից գուրս չկոտ գո-
մատերոջը:

— Ա՛ռ, այ վորդի, գոմիդ այս գիչերվա վարձը, ասաց գե-
ղացին, չեն կենա՛ս, գործիդ հաջողություն, մնա՛ս բարև:

— Առավոտ բարի ճանապարհ ատ՛, քեռի, պատասխանեց գո-
մատերը և ավելացրեց. չամ չարիր, ցուրտը խիստ է, կսպասե-
յիր, մի քիչ որը կկտկդեր, ամանակիդ եղ մի յերկու բուռը գարի
կուտացնեյիր, ինքդ եղ մի բաժակ արագ կխմեյիր, նոր ճանա-
պարհ կընկնեյիր, հետու չե ձեր գյուղը, հաչ չքնքված տեղ
կհասնես:

— Ե՛հ, ա՛յ վոլոդի բարեկենդանից ես խարազ տալիս վեր-ջին հոգնպահուստս ուզ մի քանի տև վրաս ես մնացել, թեզանից քեզ խոսի ու դարմանի դին եմ տվել, արարչը վո՛րտեղից պիտի խմելի, մեզավորին ո՞վ է տվել արքայությունն. վնաս չունի, ցրտատար չեմ լինել:

— Ելբր չնատես, քեռի՛, քե չե վոտներդ ցուրտը կխաչի:

—Ինչքա հացի հետ հո չեմ կերել, ա՛յ վոլոդի, բա՛, եզքանն ել չեմ հասկանո՞ւմ, դու իմ քոսի տեղն ես ու վեր ես կացել ինձ խրատա ես ասելո՞ս: Ձո՛ւ, հա չո՛ւ, ձեռքով հրեց և խրճանով ներից բռնց ծերը իշին և ճանապարհ ընկավ:

— Քեռի՛, ա՛յ քեռի՛, ծխծաղելով կանչեց յետևից զոմատերը, քնդ եմ ասում:

— Ի՞նչ է, ա՛յ վոլոդի:

— Գասվելի յեկեղեցականների խոշքերին մի՛ դիպչիլ, քոզ էլ քեզքոմը ման գա, քե չե ձեր գյուղի առաջնորդները քեզանից հնեղանան, վոր էրանց ընկերի հետ լավ չես վարվում: Իրավ, հալիվո՛ր, դա ձեր տանուտերն է՞, քե էհ-խուդաճի, ակռես ծաղրել զոմատերը:

— Ուղիղ ես ասում, նամանաւքյուն կա, լավ ճանաչեցիր հո-բելյարդ, ա՛յ վոլոդի, յուր կողմից խոսքի տակ չմնաց ծերունին. հիմի, հայրդ ել յուր յեղբոր նման պետք է լինի, ասա, պյու-զացի չե, բնիկ քաղաքացի յե, յերկու շորաքի չկա առել եմ ձեր քաղաքի վերի թաղից:

— Ջըրըմուռ գոշից յետևից զոմատերը:

— Լավ եմ հասկացել,ճամփով ել պտանի պետք է, անպատ-ճառ հերդ կը կլինի, կամ հորեղբայրդ, քե կուզես, ապի քոսը պաչ արա, պատահանից պյուղացին և ել յետ չքնեքվից, նա ակռես իշին խրճանել:

— Ջուր չեն ասել, քե քաղաքացիք ատաներնս են, պտանիքա-լով գնում եր ծերունին. ատ՛, լավ մա՛րդ, յերկու որ և զոմում իջած եյի, մի փինջակ կրճուն (ձիու կերածից ավելցրած քարխաշած անպետք խոտ), մի բուռը գարման եյիր տալիս, ապրուստ առնում. ինձանից հո՛ վատաբյուն չտեսար, ընչու՞ քես զարիր մարդին պետին դիպչում. քանի մոտ եյի, ինձանից ոգուտ եյիր պատ-ասում քիչ եր մնում՝ վոտքերս լիզեիիր, հիմի՝ ի՞նչ է՝ քե հետա-նում եմ, ջահել ջահել կանգնել ես վրաս կռնում, մի րոպեից գոնե սամալեիյիր...իմ հա՛յեն է, յես ո՛վ, քաղաք գալն ո՛վ, ինչո՞ւ գամ, ընչո՞ւ մի մատը յարկատից ծխծաղատեղ գառնեամ. ժամհատ ու քա-

զա՞ք ... բայց վո՞նց չդայլի, իմ կամքով եմ յնկե՞լ, կարո՞ղ եյի հանգստանալ, դլխիս վեր հասելով կուզարկեր. ժամհարն ի՞նչ իրավունք ունի իրիցվոխին չըրանալու, հրամայում ե՝ գնա՛, պիտի գնամ: Լավ յնկա՛, ի՞չն ընչիս ես պետք, վռանիցս հո չնկի՞ն ցամվում. գուբ ժամի մի յերկու ապատին փշացավ. առաձա կնա յորաչափ մեղրամոմ եր, կղնեյի խուբչինի մեջ, կձգեյի ուս ու կռանեյի, բայց չե՛, մեղրամոմը պատճառ եր, խոնարհվեն (ոխկնոջը) բրի՛նճ եր հարկավոր, սիրտը փլա՛վ եր ասդում, ոչխաոնց մի քանի տև փողին, վոր տալիցրդ տաք դյուղի խանութնեիցին առներ, մոմի անուշով՝ ես ճյուն ճմեռն բնճ չըլիրը քցնց. հետո եյ տասում ե քի՛ տաս ես յերիք ապատին քնգ, մի՛ խնայեր, ծախի՛ր, ժամի փողիցն ե, ժամի համար ես գնում. ժամհարին ժամի փողը հալալ ե: Ես չինք, հացակիր ինք, հասկանում ինք, յերիք ապատով կաուցս և քաղցրացնում, վոր իր քուամանութով լուխածի համար յերես կտրիմ, աչքերս փակիմ... Ը՛հ, ինքն իր պղպղված հո՛դին, քոչ գնա Ռասիեյական կալումը պատասխան տա, ինձ ի՞նչ, ընչո՞ւ յեմ վատամարդի պատնաչու. կամ վոր շատ եյ պյուղի ես դլխիցը չ[ա]վ անելով (հոչակիլ) գնամ, մյուս ծերտանը գուբս գամ, իմ գնչիս ա՞մ կմոտա. մերային հո չի՞ ուտում, տերտերը, տանուտերն ու իշխանները եյ յուղտոմում են. գնա տարին դլխին՝ գոթնտակալն եյ իր բաժինն առանում ե, ու բոլորը խոսքը մեկ տրած՝ ծաձկի-տատկի յեն անում ու մարտում. քե չե ժամի արդյունքը վոր մնար, ժամի փողին վերնլքում չեր բինել (ժողովել չեր կարելի):

Ճիվ ժամհար Մարտն մաքի հետ ընկած՝ վինփինիալով շարունակում եր ճանապարհը գնալի դարերի պյուղը:

Մի ժամին ճանապարհ հարիվ եր անցել նա, վոր հանկարծ կանգնեց և ճանապարհի յերկաչյուքիցյամբ մարդ տվեց:

— Վա՛հ, են ի՞նչ և, վոր հետվումը սևին և տալիս, որն եյ հասկս չանգ և (մատաղատ), վոր մատը մարդի աչք կոխես, չի տեսնիլ. հա՛, Զորամեջյարի հովիվը կլինի, մրմռաց ժամհարը, շներն յեսուից ձգած գալիս և:

Մարտն չարաճճակից ճանապարհը: Նկատած առարկան հետզհետե մոտենում եր:

— Հիստա ու Քրիստո՛ս, սա կարծես մեր Ներսեսանից յերեխային չինի. հենց ինքն ե՝ վոր կա, բայց հագուստն շունը վո՞րտեղից և հետևը գցել. մեղա քեզ, տե՛ր, գժվիլ հո չի՞ խելքե Ամատը, մարդ եյ ես ճմեռվա կիսին՝ վերնաշորը հանի ու արխալղով ճանապարհ

դնամ՛, մայրամատի չո՞ր են, և, ասի՛, հենց հիմի կգնդեմ, ի՞նչ և արել եղ տղեն, վերնաշորն ընչի՞ չի յեռեփց քաշ տալիս. հապա արա հոր սիրտն ու խելքը տեսնեք, ասի՛ անասունա՛ծ, մարդ իր մեծ տղեն տանը կպահի ու 10—13 տարեկան յերեխեն մեն մենակ նապիտի որը ձյունի յերևաը կանի՞, քաղաք կղրկի՞. մեծ տղեն ի՞նչ և չինում, հենց ասենք՝ նորատպակ և, սիրտ քիչը կոխի նորահարսի քնքիկալի մեջն ու աչքն առաջիցը չհեռացնի՞, մոլլա Նազրտղինը հո չի՞, վոր իր մատռակը ծառում եր, ծառում ու հենց վոր աստմնակը գազրում եյին, կպցնում եր աչքն ատկին ու, հարցնողներին էլ պատասխանում եր, քե մոլլա Նազրտղինի ատրանքն իր աչքի առաջին պետք և լինի։ Առա՛, ա՛յ անխրշմամանք հեր, դու չդիտե՞ս, վոր ես ճանապարհովն գրկան հինգ հարյուր քուրդ ու քուրք են անցնում գնում, դու վո՞նց ես մարդակին հարամինների ձեռ յերեխա ղցում։ Գոզ ու ավազակներն էլ վոր չլինեյին, գաղլերը հո՛ քաղցած փորով չարաքնելով վոչխարի հոտի յեն մատն գալի, յերեխա չի՝ մեծ մարդկանց ել ծղնեն ծղնեն կը պատառոտեն։ Հոգիս վկա՛, Արամը վոնց վոր կարդալու մեջ, ամեն բանով էլ խելոք ու հասկացող և, գաղլերի յերկյուղից դյուղի շներին հաց ղցելով հետն առել, ճանապարհ և ընկել, ինչպես էլ վազ և դուրս յեկել, յերևում և ժամ չի գնացել. ես առավոտ խեղճ անրտերի հոգին դուրս կզար մինչև ժամը կվերջացներ, ուսումնարանը վռնդելու որից՝ Ցնորվանդն ու Արամն են իրան ոգնողը, մի ամսից ավելի չի, քանի Ցնորվանդը դյուրը բարձին՝ գնացին գիրի չի ընկնել, ասա չի տնորերի հետ ժամ ասողը։ Ա՛խ, ասիտո՞ս մեր ուսումնարան, ասողած իր աչքոտի վրա փաստավորվում եր, յերբ վոր ամեն գասից 30, 40 յերեխա ձեն ձենի տված՝ ծռերի նման ծլվլալով ժամ եյին ասում և իրանց անմեղ բնդանով ասածու աչքը մեր դյուղի վրա քաղցրացնում. ե՛ն ժամպետն էր ժամի խոր ու քաղցրությիը (ոգուտն ու յեկամուտը). ժամումը կանգնելու տեղ չեր լինում՝ ենքան լցվում եյին. հիմի ել ի՞նչ ժամ, ել ի՞նչ ժամհար, կիրակիքն ու տոն որերն ենպես գալիս, ենպես անց են կենում, վոր աչքս մի տեղ վազ չի տեսնում։ Փառքիդ մնանե՛մ, ասում՛ա, ի՞նչ եյինք ասել, վոր գուռնեքս յերևանեքիս վռնկեցիր, ապրյոք ասիան կլինե՞մ մեկ որից մեկ որ մեր ուսումնարանի գուռը նորից քացվածս տեսնելու... ա՛խ ասենուտնք, ա՛խ ասենուտնք, ասածու պատժին գաս գու...

... Բարի լուս, Արամ ջան, ընդհատեց մրմունջը և ոտքում

եր հնոցից վոզնուանել ժամհարը, բայց լեզուն վորն ընկավ, ձեռք ու վոտքը դող եկան և մեռց տեղն ու տեղը ապժանացած։

Ժամհարը գժի նման վոտքերը մի քայլայուն էրտրից լայն բացած աչքերը չիս ճողած՝ բերանը միշեն չրթունքներից կապերը չիս ճղած՝ յերկրում եր։

— Ես ի՞նչ ե, ձեզ միտնեմ, հազիվ սրտատանից նա, ես հա պա՞յլեր են, վոր յերեխայի չնանից չաճ նման ընկած՝ պայիս են։ Չմա՛, հաստկացա, կապկապվելով չարունակից ժամհարը, հիմի իմանում եմ, թե ընչի՞ ես խեղճ տղեն միքնաշրթն չունելից քաշ տալիս, Մուշեղից Գևորգին գլխին չիկած փորձանքը դրան պատմո և չինել։ Ախար պայլերը կատվի ջինս են (ցեղ) կատվածապի պես չունելից քաշ տված, պարանի կամ շորի հետ խաղ են լինում։ Ա՛յ, ա՛յ, ա՛յ տես ի՞նչպես գազանները յերեխային յերես կողմից ձեխեղդ են անում։

Վազ նկատեց ժամհար Մացոն. յորը հատ գայլ չրջապատել էյին Ներսեխանին. յերկուսն ալ կողմն էյին բռնել, յերկուսը ձախ կողմը, իսկ յերեքը չունեն էյին անցել։

Ներսեխանին առանց ալ ու ձախ նայելու, վիրնաչրջատը հանել քրև եր տալիս յուր չունելից։ Կատապի այդ գազաններքը յերեխային յերբեմն չունելի վոտքերով քանդում էյին առած ձյունը և Ներսեխանի յերեսին, գլխին, քիկունքին, մեկ մեկ էլ՝ կատվածապերը նման վիրնահազուստի հետ խաղա տալով՝ հետևում էյին տղային։ Մեկ բռնում էյին սատանեքով չորը և մեկ բաց քաղնում, վախտ վախտ վոտքերով տրտում էյին երանց խազերքը և աչխատում էյին խլել Ագամի ձեռքից. բայց վիրնչինս վոչ յերեսին ու գլխին քաղված ձյունն եր ուշադրություն առնում և վոչ չինում եր. վիրնաչրջը պինդ բռնած քրև տալով հառաչում եր։

— Վիրնաչրջդ պինդ պահիր, Ագամ ջա՛ն, քե չի վոր խլին ձեռքիցդ, քոզ պատուռ պատուռ կանեն, մի՛ վախիլ, քիչ ել համբերիր, հենց հիմի յես գրանց կվտարեմ, պրտատղեզված ձայն տվեց ժամհարը և չտատով ձեռքը գլխանը տարավ հրահանն ու կայծաքարը հանեց, իրար զարկեց։ Մատյլ ու մքին որ եր, կայծերը ճրատի պես ոդի մեջ վառյլվում էյին։

Զազրահառաք, յերե՛ս առնեմ, վոր վայրկյան չառնեց, գայլերը քաղին յերեխային և առնալով վախտաս տվին ոտ ցրվեցին։

— Դե՛հ, հիմի առածուն վատ տուր, յերախդ խաչ հանիր, Մուշեղս տուր Գևորգին մի գուլդ մոմ խառատացիր և քաղաքից

յետ դալուս մոմերն ատ, հետդ քեր, մոտ դնալով Ներսէսեանին ժպտաց ժամկոչը, գրկից նրան ու վորդեկորոյս հոր նման, կոթսերն համբուրելիք տվեց յերեսին։

— Դեհ, հերիք է, Աբամ ջան, բաց քոզ ինձ գրկիցդ և ասա տեսնեմ, քեզ քո խելոք հերդ ես զահիմարի ցրտին վո՞նց է քեզ մինակ քաղաք գրկել, հարցրեց ժամկոչը, աչխատելով ազատվել յուր ապատածի գրկախառնութիւնից։ Դուռ վոչ մեռնի՛ս, Ներսէսյանը բաղնից նման պատասխել և յուր ազատարարի վզովը և անչափ մնացել։

— Ա՛յ ապա, Աբա՛մ, հերի՛ք է, ասացի, բաց քոզ ինձ, գիտեմ, վոր շնորհակալ ես, դուռ հո՛ ինձ նոր չե՛ս սիրում, ուռւմենարանին ժամանակ բոլոր աշակերտներից ամենքն դուռ եյիր ինձ շատ պատիվ տալիս. յերեխեքանց ամենայացած նախանձաչիկն մնացողը դու ինքդ եյիր ամեն օր դոգա լցնում... Ոո՛ո՛ֆֆֆ, խնդիցիր, Աբա՛մ, ի՞նչ կատակն ասել ու. ժամանակ է, բաց քոզ ինձ ու չուռով վերնաշորդ հագիր, մանգալուս մարդ չի մրսիլ, բայց կանդնած կարող է մրսիլ, սաթլիամ լինիլ... վա՛յ, վա՛յ, վա՛յ, Աբա՛մ ջան, սուրբ Գևորգը վկա, խեղդվիցի, Աբա՛մ, Աբա՛մամ... Գժվիլ հո չե՞ս, տես ի՞նչ ուժեղ ես, զորութիւնդես վորձո՞ւմ... ամա՛ն, քեզ մատաղ, քո՛զ, վեր եմ ընկնում։

Մեծ եր Ներսէսյանի ուժը, ժամհար Մատոն յեռ ծալիցից ու մեջքի վրա վրովից ձյունն յերեսին։

— Հորդ տունը քանդվի՛, Աբա՛մ, մեջքս յերկու կտոր արիր, բաց քոզ, հերիք է, գոչեց ժամհարը և աչխատեց ազատել յուր հետ մխտին գետին ընկած Աբամի ձեռքերն յուր պարանոցից։

— Վա՛յ գլխես, ճիչ արձակից ժամկոչը, խեղճ տղան ուշադնաց և յերդել և յես իմ հիմար խելքովս կարծում եմ, թե կատակ է անում. հիմի յես ի՞նչ անեմ, վո՞ր ջուրն ընկնեմ, սրանն վո՞նց հետացնեմ ինձանից։

—Եղ ի՞նչ է տու՛, կոխ ես քոնո՞ւմ, թե ծեծվում ես, լանց ժամհարը յուր գլխավերևից մի ձայն։

— Ա՛յ, գո՞ւ յես Աբրահամ ջանն, շուտ ձիուցդ իջիր, նեռանանց խեղճ Աբամը ուշադնաց և յերդել, ինձ փրկիր, մեռցնել և, չեմ կարողանում հետացնել։

Կարգին գյուղացի յեր Աբրահամը, նա քաղաքցին եր գալիս. խնդուն ցած քոռով, սանձը ձգեց ձիու գլուխը և մոտեցավ ընկածներին։

Բավական ժամանակ անցավ, մինչև վոր յերկուսով միա-

սին կարողացան զգուշությամբ արձակել քշմաու մանուկի բազուկները ժամկոչի պարանոցից։

— Ինչ, Աբրահամ, որա վերնաշորը ծածկենք վրան, պատկացնենք և մի տնական ուշքի բերենք, որա լեզուն կտամիլ և. մի՞տքդ և մի քանի տարի առաջ Մուղնեցի Գևորգեան դլխին չկատ վերձանքը, վոր զայլերից վախեցել եր. խնդիրը լեզուն չբացված՝ մնում։ Հենց նա բոլոր չարխարխ տալով զայլերին վախացրե ու վախցրե. իմ աչքովս տեսա, յոթը զայլ մեկ եկին արել խնձեին ու կատուձագերքի պես քոմնիցն եկին ընկել։

— Ի՞նչ նա առավ, քեռի Մացո՛, զայլանները վերնաշոր քո. գի՞լ են, վոր բերեմ, տե՛ս, լեզուդը մի դզդզված գրչահեր և, ուբքը վոչինչ։

Բայց այսպիսի տեղումը հին ու նոր հարցնելու չե, նրանք վոտները հետևքը և ներսխոյանի վրան տարածեցին։ Ճակատը ձյունով չփնելով, քնելուկը տրորելով՝ կես ժամից հետո՝ հագով ժամկոչն ու Աբրահամը կարողացան ուշքի բերել պատանյակին։

— Ու՞ր եմ յես, քուչլ աշքերը կիսարաց՝ նվազ ձայնով շշնջաց նեղսխոյանը։

— Վոչինչ չկա, Արամ ջա՛ն, մինուք քեզ տուն ենք, քնքշատար տաց ժամկոչը։

— Գայլերը...

Մի խոսք մխայն և նեղսխոյանը կրկին աշքերը փակեց։

— Գայլ չկա, Արամ, փախան, գնացին, դու հիմի ազատ ես, աշքդ բաց, տես, յես ու Աբրահամն ենք կողքիդ։

— Ոդնեցեք, մայրի՛կ ջան, գայլը ինձ խեղդում է, վա՛յ գլուխս, վա՛յ վոտս, վա՛յ կուրս, վա՛յ փորս, վա՛յ սիրտս, ինձ պատառոտեցին, կերա՛ն, աղիքներս քաշեցի՛ն, խնդիր իմ Գևորգյան, իմ սիրելի Բերդաձորս, հիմի դու մի՛ լայ մնացիր, ընկերքով գայլերը կերան, քիրվի մնաց մեր ուտելը։

Նեղսխոյանն յերբոյէ անգամ ուշակորուստ յեղավ։ Պատանյակները յերբոյէ անգամ յեղում կրակին ընկնելով՝ սկսեցին հավատացնել, վոր գայլ չկա, վոր ինքը վողջ ատող է, վոր մատանդն իսպառ անցած է։

Կարճ կտրելու համար ասենք, վոր մեծ զժվարությամբ ժամհասր Մացոն նստացրեց նեղսխոյանին Աբրահամի գավակը, յերկու ձեռքը պատ տվեց մեջքովը և յոթը երկի նոխտայով ձեռքերն ամուր կապեց միմյանց։ Ինքը ժամկոչն էլ հենվավ յոթը երկը և ճանապարհ ընկան ու քսանվեցեն ուշ հասան գյուղը։

Ցնծում էր Աբամ Ներսեսյանն անկասկած բացատրությունների համար Գեորգյան Ցերմանդի և Առաքելյան ուսուցչի մասին ընդունակ գաղտնագրերի մեջ եր։

Ցնծում էր՝ մոռանալով նույն ժամին, որ գայլերից ազատվել եր, մի վիրքին անգամ ճիշ արձակեց. գայլերն ինձ խեղդեցին. և խրխռոցն ընկավ։

Հինգ րոպե՝ և Աբամ Ներսեսյանն էլ չկար։

Ը.

— Ա՛խ Ներսեսյան, ա՛խ Ներսեսյան, արդյոք ո՞ւր ես, որը շարաթի վոխվից, շարաթի մեկին չերեք չեղավ և դեռ դու չկաս, աչքս ջուր կտրվից քեզ սպասելով։

— Բանի՞ քեզ մաշնա, քաղցրիկ զավա՛կս, պատասխանեց վրա- դու բացատրությունների Գեորգյանի մայրը, քեզ սուտ են, վոր Աբամը քաղաքում դիրքիկի աշակերտ և մոնել։

— Դուք ինձ արամացնում, չոլերն եք քցում, մայրի՛կ, չեմ Ներսեսյանի գրուխն ուսերին լիներ, նա քիչունի քեմով ինձ նամակ կհասցներ։ Դուք ինձ անդադար կրկնում եք քի Աբամը քաղաք և գնացել, արդ ինձ լավ հարյանի չի, բայց վոր գերձակի աշակերտության մասն լինի, այդ բանը խելքս առնդ չի նում. մինչ նրա հետ պարման ենք կապել, վոր կտրգալուց ձեռք չքաշենք, և ենքան սովորենք, վոր գնանք ուրիշ աշխարհ կատարելագործվելիք։ Նա գնաց քաղաք՝ մեր վարժապետից չըպետեցածները հարցնելու համար։

— Տեսնո՞ւմ ես աշխարհքի վիշտը, վո՞ր որին ես հասել, վոր չերեխեքն առանց իրանց ծնողների հրամանին խոսք են տա- չիս, խոսք ես տնում, պարման են կապում, փոսքիդ մեռնի՛մ։ առնձոդ տրարի՛չ, ինչքա՛ն շատ և քո վողորմությունը, վոր տակին ու վրա չես չքնում ես կործանվելու աշխարքը, հենց լավ չեղավ, վոր մեր ուսումնարանը փակվից, սաին սատիս հակա- ռակ գործեր, ծնողների անունը քուք անողներ ուսումնարաննե- րիցն են դուրս գալիս. բոլորից լավն ես իմ չերեխեն չի՞, տա, տեսնո՞ւմ ես, մեզանից քաղցուն ի՞նչ չար խորհուրդներ և ունեցել մարտումը, ուրիշ աշխարհ և ուզեցել գնալու...

Ուրեմն հայրիկս ինձ համար ի՞նչ մոքի չի, հա չի՞ ուզում նախորչի չինել, ընդհատեց Գեորգյանը մոր տրտունջները։

— Ձի՛ վորդի, չի՛, գաղտնավ մայրը, գո հերդ ուսումի քըշ- նամի չի, նրա նեղությունը հենց ենքան և, վոր դու քաղցուն

պայմաններ ես ասել, քեզ չի նայ շատ տխուր է, որ մեր ուսումնարանի գուրը չոր քարերով չորվից, ինձ հետ էլ պիշեր ցերեկ կռիվ են է, որ ես կարդալը վերջանալուս համար չուրախանամ. վա՛յ իմ քրքրված հոգուն, ասածուն էրան էլ է հարսնիք, որ ինչքան պատիվներ էլի անում ու անուշ կերակուրներ էլի ուտացնում վարժապետին, որ քիչ լավ կարդալ սովորինի, բայց հիմի որ իմ ասելս քանդվցիր, ոչ կարդալուս պատճառով ամաչց ավելի չի՝ կոզիզ ան հոգին աված՝ գնանին գերի չես, հիմի չի, որ գրքերդ աչքովս ընկնելուս՝ հինց պիտիմ, քեզ հոգատար հրեշտակս եմ տեսնում. չերանի վոչ ուսումնարան լիներ, վոչ քիզ գրոց աչակերտ ասլինիր ու ետոր ուրիշներին տղիքանց նման չլինիր հասուքչուռը ես ասեր այսուհի պես լիներ, քեզ չի լուսավորվի՞ն իմ աչքերը, ոչ ի՞նչ տրնա ես ընկնել, քելիր նման բարակել ես, հինց իմանաս վիրդ տանիմ կոմի ես:

— Այդ ամենը միատ չունի, մայրի՛կ, դու ապրքանին ինձ ասա, հայրիկս ի՞նչ է մտածում իմ համար:

— Իմ կարճ խելքով հայրդ խելքը հարցի հետ է կերել, բիրանս բռնո՞ւմ է, որ քեզ ասեմ:

— Ի՞նչ է ասում:

—Ինամ համարում ի՞ա. պիշեր ցերեկնեն է ասում, քե յերեխան ատոցչանա գրվիմ Հնդստան ուսումի: Բեռ, ասում է՝ Արամի հոր պես յերեխա սիրտը չեմ կոտրիլ, որ երեխուքյունից տեսրը ձեռը տամ ու ես որ պիրքը խլիմ, գրվիմ քաշաք տանցի կապիմ, պեռնիկի աշակերտ չինեմ. քոզ, ասում է, յերեխա ատոցչանար, իր վարժապետի պես ուսումի պոչը պինդ բռնի. վնաս չունի, ասում է, քոզ տղես ուսում ունենա ու ինամանից յոթը տար նե կոզմումն տոցվի:

— Գնացի՛ իմ հայրիկս, բայց ախտո՛ս, որ հորս տրամ վախիտը չոխտի կոտորվի. յես գնա բարձր ուսումի համար պատրաստ չեմ, տանից Արամի էլ մենակ մարդի բան չի պատրաստվելը: Ա՛խ Ներսխոյան, Ներսխոյա՛ն, դու ուխտապրտած ընկե՛ր:

Ձեվ Գեորգյանի սիրտը լցվից, սկսավ ապիոպրտի մզկտալ, յալ ու արտասվել:

— Հերի՛ք է, արևիդ մատա՛զ, Ներսխոյ ջան, մեռնե՛մ գնեղանա յերեսիդ ու քոմշկված աչքերիդ, ընչի՞ յես մեր տունը քանդում, արտիդ մի՛ տունիր, իմ լուսո արեգա՛կ, իմ հուսո ատաղինն բալուկս, դու աշխատիր ատոցչանալ, հերդ իր չապիկը կծամեն ու քեզ ուսումի կատա...

Ա՛խ, ի՞նչ անեմ, ես պրոցը խեղդի՛ մեր տանուտերին, վոր վոչ պյուղի յերեխեքանց վիզը քնքշց, քնքշի՛ նրա տան պյունը։

—Ե՛հ, մայրիկ, տանուտերը մեղավոր չի՛, աչքերը սրբելով ասաց Գեորգյանը։

— Դու ընչի՞ց անզգուշություն ունիս, ապի՛զա, գլխը Մնացի կիներն ինձ ամեն բանը մի մին յետո և պատմել, ասում և տանուտերի աչքը չեր վերցնում, վոր ուրիշի յերեխեքը կարդում են ու ինքն ապա չունի, վոր կարդացնի. դրա համար ել ամեն ժամանակ խանութը ու բակերի մոտ վարժապետի վրա տուտ տուտ բանըտասանքներ և ասել- վորպես քե ասած լինի, վոր ուսումնասիրանն և պատճառ, վոր գեղացիք ժամանակին չենն կարդանում յերանց հարկ ու կոռերը տալ ու քաշել։

— Սխալ ես, մայրիկ, տանուտերը մեղավոր չի, տանուտերը մի հրամանատար մարդ և...

— Ե՛հ, ցիտեմ յես նրա պրոչերը. քո աչերը բերանով անիծած անունը մի տալ. նա վոր չլիներ, պյուղի գլխին հա փորձանքը չեր գալ. դու նստել չեյիր մեր տունը քանդել հիմանդանալ, ին վաղորմելի Ներսեսանց Ջրատար տղին չեր գայլերի...

— Ի՞նչ, մայրիկ, չտապով ընդհատեց Գեորգյանը, ի՞նչ տասցիր, Ներսեսանց Ջրատար տղին, ի՞նչ տղա, ի՞նչ և յեղել Արտեմին, ի՞նչ գայլեր, չլինի՞ քեզ Արտեմի քաղաք գնալուս գայլերը...

Մայրը շուտ ղրկաց յուր անհնազանդության համար և վորպես բերանին խոսքը քիչի փոդելով, ասաց.

— Չա՛, հա՛, Ներսեսանց Ջա՛ն, Ներսեսանց խեղճ Պողոսը, մի չարաբաստիկ տղա, Արտեմին տարավ քաղաք, ղերձիկի աշակերտ տվից ու ինքը յես գալուս ճանապարհին գայլերի համդիպից. յորը գայլ չորս վոտից կտրած են լինում ու յերեք ժամհար Մացան չպատահեր ու չվախեցներ գայլերին, խեղճ տղայի նորահարդը հիմի անալչակ մնացած կլիներ, ընդուն վատված Պողոսին Մացան եչի վրա գրած՝ տուն բերից ու յերեք Աղջաղալեցի Մազոյի մեռելհարության ամխտարանը չլիներ, մեռնիմ նրա գրագրությունին, հիմի Պողոսի գերեզմանը գայլերի փորը կդտնար։ Մազմանանց պատասխին կանչեցին, յեկավ գարի քցից, նեռ գրից արբերին հարցրից ու ասից, վոր մեռելհարության ամխտարանն և գայլերի բերանը վատվել ու հրամայում և, վոր գատկից յետո, աղքատի յինուներին, Պողոսը բորիկ վոտով գնար Աղջաղալա գյուղը, մեկին յերկու փող տար, քանդ գնով առնի Մազոյի վոչխարի հոտի մեջ յեղած մեծ դոչը, պոպերի վրա յերեք մոմ

վատէ, առաջին անէ, Սարգսէ տան գլխովը յոթնի անգամ պտուտ գա, ու կրկին գոչն առանց մորթելու, վոտէ վրա հանէնէ Սարգսին ու տեղակը մի ուրիշ գառն առնէ, ե՛լէ Սարգսից ու մորթէ, մի կխառնը տա Սարգսին, մնակէ կնոջ գրկի տեսակին ու մեացածը հում հում Աղջաղալցոնցը բաժանէ ու ինքն առանց ճառնամորթվէլ (ճաշակելու) անոթի յետ գա, իրանց տանը հաց տառէ։

Ուրիշն մեծ գայլը Սարգսն ինքն է կեղել, վոր իր ամեհատեսնի գուռն ուխտ գնացողին պլոկում, քոշում է... ամաչկին էլ աչքովս բան չի անէլ, մի մարդի չերկու անգամ քերքում է, ճատաղացուն ծախում է ու նորից կենդանի ձևոքիցը խլում, փոխարենը ուրիշը ծախում, նրա էլ կնան ինքն է հափշտակում։

— Ամաչկինը հո չի՛, միշտ պատահում է այդ բանը, Սարգսն էր մեծ գոչը տասն ուխտավորի ծախած կլինի ու յետ վերցրած. մեռելհարուցյա ամեհատեսնը ո՞նց կքաղի, վոր են գոչը մորթվի, իր գառնը մորթված ճատաղնեերից չատերն են գոչերն են անցած։ Եզ բանն ամեն ֆալ բացատրվի հատնի չի. մեր մհալի քոլոր ղըրաջնեերն ու ֆալչիքը՝ քուրք քի հայ՝ բոլորը Սարգսին ճանաչում են, նրա տունը գնում, գալիս են, լավ պատեհներ անանում են. վա՛յ քնճ, մեղքն ատգի շլինքը, յես ըտգանց եմ, յես չեմ հավատում, ասում են՝ Սարգսն եչ գիմդարթների (կարեարդ) կոտոցը քաղցրացնում է. հերու սատան Մարկաննանց յերեխեքը վոր մի գառն էլին այգին տանում ու քերում, ասում են, Սարգսի գրկածն եր։

Ուզում ես ասել, Սարգսն ամեն տեղ կարեարդներին կաշառած ունի՞։

— Մեղքն ատգի շլինքը, վորդի, յես ի՞նչ գիտեմ։

— Ուրիշն ներսեսեանց Գոգոսը հեմի բոլորովին առո՞ղջ է, մայրի՛կ։

— Անուն է առողջ, երեկ ջրի գնացիս՝ քնճ պատահեց, վոնց վոր նոր գերեզմանից դուրս քաշած. հարցրի, ասաց՝ քիչ քիչ լավանում է, բայց յերկյուղը սրտիցը դեռ չի գնացել, գիշերը շուռ շուռ քնած տեղիցը վեր է թռչում, յերազում միշտ գայլերի հետ է կռիվ տալիս։

— Ճեվ այդ բոլորը Գոգոսի հոր մեղքից է. նա քեռի Աբամին գերեզմանի աշտակերտ չատը, յուր մեծ տղին գայլերի ճանգը չեր ընկնել և յես հիմա վոտքի վրա ուտում չարուճտիքերուս կլինեի, ա՛խ Աբամ, Աբամ։

— Ե՛հ, Ճերմանդ ջան, դու էլ մի բանի պոչից վոր բռնում

ևս, և թաց չես քողում։ Մոտացիր ինչ Արամին, հենց իմացիր՝ վոչ յեղիլ և քեզ համար և վոչ էլ ինի, հարազատ յեղբայրդ հո չի՞ր, ի՞նչ անեմ, քե վողջույն-յեղբայրդ եր, յերևի նրա ճակատին ինպես եր գրված։

— Ախ մայրի՛կ, յեքե ինձ սիրում ես, ուղիղն ասա, քո լեզվի տակից կաց ու գամ խոսքեր են դուրս գալիս, չլինի՞ Արամի պլխին մի փորձանք և յեկնել։

— Վա՛յ, քոռանա՛մ, ասյ վորդի՛, յես քեզ խաբում ի՞մ, քե ինձ չի՛ս հավատում, ա՛յ, հայրդ գալիս և, իրան հարցրու. իսկ յեքե հորդ չես հավատում, որտկան մեր գուռը տաք մարդ և քաց անում, նրանցից կարող ես իմանալ։

Հարցնելն ավելորդ եր, ներս քեկոդը սիրտած գալե նման Գևորգյանի մոր չարագործներն եյին մի առ մի կրկնում. ամենքյան նախապատրաստված եյին։

Վոդջ գյուղը համար ներսեսյան Արամի կորուստը հասարակական համարվեց և ի սեր նորա՝ յուր ընկեր Գևորգյանն ամենքի համակրանաց առարկան գործեց։

Ք.

Մարդկանց սիրան և նեղ, քե չե ասածու սիրտը շատ լայն և։ Մենե պատի կիսից սկսած՝ գարնանայինե ջերմուքյունը մտավ գետնի մեջ, փչից տաք հարավը և ամպ ու մեզ վռխցրեց, Մասիսի ու Արագածի կատարներին գտնված անդնդախոր ձորերի մեջ լցրեց, յորնե աչքանի ապրնե քե պուրծատ լուսի հետ գուրալի տաքությունը տարածեց Արարատյան գաշտի վրա, ձյուներն ու սառուցները մի շարաթի մեջ ջուր կտրվեցին ու գնացին գետերը վարարացնելու, գաշտ ու տափ ծաղիկներով ու կանանչներով վոտյին տվին և գյուղացիները գաշտային աշխատանքները ձեռնարկին անգործությանը վերջ տվին։

Գնդապետությունն ինչ տարցել մայր հողի հետ և բոլոր ընչավորները, չորքոտանուց բռնած՝ մինչև տզրուկ ու գետուն, մինչև աչքով հազիվ նկատելի, գուռ առած, և բոլորովին անտեսանելի մրջիմները, վորդիք ու ժժմունք— ամենքը քաղց ինչ տալիս վրանները ձմեռվան մահաշունչ քամուքյունը։

Նուն խոհ հանգստությունն սիրտ տվորներն էլ, վորոնք ամառները հովատուն տալիքներին և ձմեռները տաք ոդանները ամենապատվավոր տեղերն եյին բռնում, ներանք նմանապես որն ի բուն չարժման մեջ ենե։

Զառակատն վերջին չարաքին է, որտեղ քրիստոնյա ժամատաղությունները են անում, այսօր դռնբացիքի, վաղը հիմարք-իմաստունի, վառնաթղմայի լուսը ու կարգալ սրբհնելու, նշխարները գործելու, ձվիկը ժողովելու, խոստովանելու, հաղորդելու և այլ հոգևշահ և մարմնաշահ ծիսակատարություններին ու սովորություններին անքիերի կատարելու աշխատությանն մեջն են: Այո՛, այս վերջին չարաքիը մեր ճրեցների ամենայնասանգուն գործունեությանն օրերն են: Կլոպս գասիկը, կակավնին աղքատ հինանց չարաքիները և անբտերների համար մեծն անգործությանն չեզքավ ու ձեզ որերը կհետաքին:

Առաքս ամառ ուրբաթ որվա մասին է, վոր մեր պապերը անիծած Հուդայի հիշատակը նզովելու համար՝ Հուդի ուրբաթ են անվանել: Նզովածի շնորհիվ՝ յերեք այդ որն աշխարհքի ամեն-ծողի համար ջհոզվոցն հանդուցելոցն կասներ և աղոքք կանիներ, մի՞քիչ պիտի մեր մեռելներին մոռանանք: Այդ որը գերեզմանատներն էլ են կենդանությանն ասացել:

Հին ու նոր մեռելատեր նստր պարտք է համարում չտապել իր լուսահոգի անցավորների գերեզմաններն արտասուքով քաց անել, նրանց հիշել, հիշատակը, սրհնել տալ և նրանց պաշտամ պատարագիքի ժամանակ աղոքքում չմոռանալու համար՝ անունի սիրտը շահել, լիուլի աջհամբույրը յուր կարողության չափ չխնայել:

Նոր ննջեցեալներին ամեն յեն կատարում. բոլոր այն ընտանիքներում, վոր մի տարվա ընթացքում անգամ և պակասել, վո՛չ տանը մեռել և պատահել, նրանք այսօր յերթը տեսակ պատուց կերակուր պետք և պատրաստեն, վորոնց մեջ գլխավոր տեղը պիտի բռնի վոսպաթաշյան, և ուզարկեն յեկեղեցի, վոր գերեզմաններն սրհնելից և քրիստոսի խաչելությանը կատարելից հետո, ժամի մեջ, վամ յեկեղեցական խցում, յերեք մեծ և, ընդհանուր տուփրա (սփռոց) վռավի, ժամավորները բազմեն, հոգևհաց վայելեն ու պրոպիցն այս մի տարվա մեջ պակասածին վողորմի տան, նրանց վոգորմածքառը խմեն:

Հինց այդ Հուդի ուրբաթ առավոտյան եր, վոր Գեորգյան Եկեղեցին, վորը սրբեն յերկու շարաթ եր վառքի վրա յեր, լըցվում ընչի՞ մարդուքը փչից ծնողներից ժառանգ գրքերը պայուսակով կուռը ձգել ու գնալ ուսումնարանը:

Եկեղեցին սկզբումը զարմացավ, յերբ դպրոցական անչարքի մեջ մի քանի մարդիկ տեսավ, վորոնք սփռոցները վռում եյին

և կերակուրները կարգով չարում, պատրաստում, բայց վերջը միտքը բերելով, որ այնոր Հուդի ուրթաքին և, կանգնեց սենյակի մեջ տեղն ու սիրտը կոտրած նայում եր կատարվելիք դրժոռւքյուններին:

— Համ, Ներվանդ Քահն— տեսնում եմ, որ վերդ ծռել ես ու աչքդ տնկել, մոխիկ տալիս վրաս, քե վոնց եմ յես վոզիուշն յեղբորդ հոգեհացը հենց ձեր նատած տեղումը պատրաստում, խնդճ մայրս, որ մեր Աբամի մեռած որից՝ որը հինգ անգամ նվաղում և, ինձ ազատչանք արից, որ Աբամի հոգու համար խմելու պինին և ուտելու կերակուրները իր նատած տեղը չարեմ: Ճես ուտումնատան յեկած չեմ, բայց ժամհար Մացոն ինքն ինձ ցույց տվից, քե յերկուսդ միասին հենց ե՛ստեղ եյիք նստում. ննջե՞ս և, քե վոչ:

Ներսիսյան Աբամի մեծ յեղբայրը Պողոսն եր խոսողը, որ քեվե ուրիշների քվում նուիրապես պատուհասրած եր Գեորգյանից յեղբոր մահը քաղցնելու, բայց սխալվից և բերանից բաց քողից:

— Ուրեմն պատչերը....

— Համ, պատչերը յերբե չվախեցնեյին խնդճ յեղբորս ու ընդհատ չանեյին, հեմի նա ել քեզ հետ պրքերը կռնատակին կոդրիդ կենդանի կանդնած կլիներ, ընդհատից և խոսից Պողոսը:

— Ը ը ը ը .... ուրեմն մայրս...:

— Համ, խնդճ մեզ ատամոնից և պնացել պերեզմանները, լա՛վ, որ դու տերտերի հետ բուրվառ քցելու չես պնացել, քե չե ձեռաց հոգին կատար, յերբե տեսներ, որ քեզնե ես ընկերիդ պերեզմանի վրա բուրվառ ես անում:

— Ուրեմն մայրս ինձ խարեց՝ և, ուրեմն Աբամն և պատչերի ճանկն ընկել, ուրեմն նա մեռել և, վա՛յ իմ գլխին, հանկարծ ճիչ արձակից Ներվանդ Գեորգյանը, պրքերը վայր ձգից ու վայրագակի արագությամբ դուրս վազեց:

Տնաքանդի տղա՛, ինչի՞ հայտնեցիր, հարձակվեցան սեղան քցողները, մի՞քե չգիտես, որ խնդճ տղան դարպասահար կլինի, մի՛քե քեզ հարթանի չեր, որ դրա հերը քոլոր գյուղին խնդրել եր, որ վոչ վոք ձեր Աբամի մահը դրան չհարթնի:

— Լավ ել գիտեյի, բայց հիմարացա, հենց վոր նրան տեսա, սիրտս լցվից ու անմտորեն բերանիցս բաց քողի: Տղա՛յք, ձեզ մատաղ, տվիլացրեք Պողոսը, իմ վոտքերումս ուժ չմնաց,

մի վազելիք յետևից տեսնէք՝ ո՞ւր դնաց, խեղճը դլխին մի փոքր ժանք չքերի ու արնոտուրտ մնայ։

Բերկու հոդի սեմնային գործքիտեր վազելին, բայց անդրուտ՝ վոչ միտյն երանք, տատանվոր յերեխատրդներ նկատելով՝ վոր Բերվանդը վաղամ ջանց գոչելով դնալի հանգստատրանն դլխատրաց վազում, յետևից ընկան, բայց չկարողացան բռնել։

Ճի՛շտ՝ վիրավորվեր աչքիտեր չեր նման, վորի սերտը վորտրդի դնդակը ծակել անցել է և. նա պիտելով, վոր մի քանի քոպեկից շունչը փչելու չի, միևչ ատյուռը յերակներում չի տաքել, միևչ մահվան խռովարարչունչ տալիքը աչքերը չի փակել, վիրքին ճիշը քաշելով սկսում է իր ձագի մոտ մեռնելու։

Դևռ նոր վիրքացրել եր քահանան գերեզմանտրհնեքը և ուզում եր մի յերկու բերան միխիթարանք խոսի վորպեսզի ներկաներն հոդն ու մորը, վորոնք ծունկ չոքած գերեզմանի վրա անմխիթար լալիս եյին, յերբ հանկարծ վաղամ ջան, ինձ ընչո՞ւ յես միտյն քոզումդ գոչելով յես սպասուց Գևորգյանը շուրջ բռնորած տեսար հանդիսականներին և վազից հոդածածկ գամբարանի վրա։

Մի վիրքին վաղամ ջան, մի ա՛խչ և. Բերվանդը դրկից գերեզմանն ու լռեց։

Նրա լռությունն համխոսնականն եր։ Նա սկսես չզարթնեց։

Գեղական ընդհանուր համառձայնությամբ, Ներկեսյան Վրամի կողքին սեմփունցին Գևորգյան Բերվանդի մարմինը։

Մահարձանը, վոր պիտի սպասար սերունդի յրտակությանը անմոռաց պահե յերկու գոհերի հիշատակը՝ կդնեսու յե յուր վրա հանելու նկարը։ Գյուղական յեկեղեցու մոտ մի սեմերտակ անկյունի և, համատին գրված ուսումնարան, գայլերը սրճակ համառձակ յել ու մուտ են անում և մանուկներ ձեռ գուրս քշելում։

Վ Ե Ր Ջ ։

ՂԱՋԱՐՈՍ ԱՂԱՑԱՆ

Ֆրանկ ժառանգություն—26

Գ. ԱՂԱՑԱՆ

ՂԱՋԱՐՈՍ ԱՂԱՑԱՆԻ

ԳՐԱԿԱՆ ԺԱՌԱՆԳՈՒԹՅՈՒՆԻՑ

ՎԻԳԵՆ ՍԱՍՈՒՆՑԻ
ԹԵՄԱԿԱՆ ՑԵՍՈՒՉ
Ն Ա Մ Ա Կ Ն Ե Ր

ՆԵՐԱԾԱԿՈՒԹՅՈՒՆԸ, ՏԵՔՍՏԸ ԱՎԵԼ ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ
ՊԱՏՐԱՍՏԵՑ ԽՈՐԵՆ ՍԱՐԳՍՅԱՆ

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ

1.

Ղազարոս Աղայանը մեր այն հեղինակներից է, ովքեր գեներատոր իր պատմած մոքով խոր լուսաբանությունն ու տալիս անցյալին: Մարինացուց վիրցրած հակայինն, Տոլքին, Աղայանը հնարավորությամբ կարող էր գործնել ժողովուրդներ հարատակեցնող մի ֆենոմեն: Բայց Աղայանի Տոլքը առանձ մի պրոլետարի չի, ովը պրոլետարական ուժ և համապատասխանություն ունենալով քարոզում և անգ, աշխատանքը և խաղաղ չինարարությունը: Քրիստոսյան կարիքն չեր նրանց առջև անհնարանություն տալ: Բայց Աղայանի Քրիստոսին, նրա քաղաքը յուրաքանչյուրին մի ինարերնացնել և, անտասավածներով ու զանազան առջևություններով նեղվատացուցչներով մի հավատարժու, ովը պարբերում և հարկահաններով, բանկերով ու խանութով գնում, կողոպտում ու վրատրում նրանից՝ հանուն ճնշված պրոլետարի, հանուն նրա վառնատակ տված չարհերի: Այս կարդի գործերից և նաև Աղայանի ՎՀիզեն Սասունցի անտավարտ ու անտխուր պրոլոգը:

Բազատասանությունը ու Արծրունությունը չքնաղատասում, գրատոր ազնվականներով անհիշատակ հարևանությամբ ծվարել և պարզ շինականներով մի համայնք, պրոլետարիական գիտակցատական մի հանրապետություն, ովքի կյանքն ու գործունեությունն և հենց Աղայանի պրոլոգի քեման:

Սարուխն և Սասունն լեռնեցում ամբողջացած այդ վոքրիկ հանրապետությանն նախագահը: Իր քաջ ու հաղթ կրծքով, խիստ ու գանգուր մորուքով, հատուցիչ վզով ու կրակոտ աչքերով նա նմանվում է գյուղացուն: Նա մի նոր Տոլքի Անգեղ է: Նրա կշռատությունը ժառանգական չի հասել իրեն: Նրան ընտրել են գյուղապետները, և նա ինքնիշխանն չեր ուխտում ու գտնում, այլ միշտ ի նկատի ունենալով ընդհանուր խորհուրդը: Նա հանրապետության պրոլեն եր ու նրա գինված ուժերի հրամանատարը: Հարկ չեր ամաչում մոտ գոքի, մո՛ւշ առնացի, և մո՛ւշ էլ տատար բանակցություններին, խոկ արտաքին քաղաքականությունն ատարտերում գիտակցվում եր ամենից քան աշխատավորական-գոնակատական տեղատանական. ՀՀնա չեմ ուղում ուրիշի շատը, բայց իմ բինը մոտ գոքի չեմ տալ...

Գյուղացիական հանրապետության դեմոկրատական համակարգվածքին միանգամայն համապատասխանում էր այդ հանրապետության քաղաքականության հոգևորականության դրությունը։ Սահմանադիրները առանձնապես չէին տալիս իրենց ՀՀաջը առաքելությանը, վերջինը քարոզչի բովանդակությանը շատ անտարբեր վերաբերվելով այդ ոլորտում նրանց գործունեությանը։ Ճիշտ պատասխանում էր քարոզչիչը շատ հնազանդեն էր դնում իր կրոնական միջնադարյան մեջ, ընդամենը իջեցնում էր մեզանից և... հանգստանում իրանց կեսկրից, իրրև ապաստանի քշնամու, իրրև ապրուստի տու հաշրնկերջի քշնամուն։

Վա՛յ, անգութ, անխղճալ անապրուստներ, դուք անարգելք մեր արևի տակ լույս աշխարհը— յեղյափակում է իր խոսքը Սարգսը, մեկեզացնելով աշխարհիս վերջը քարոզող և հանդապատասխանության կոչվելից բռնաստրկված կիրակոս վարդապետի տեսնելիքը և շահադիտական նպատակները. վա՛յ անապրուստներին— արձագանքեց Սարգսի խոսքերին կամանցից ու ապամարդկանցից բռազկացած ընդհանուր ժողովը, որը կոչված էր դատելու կարգելու կիրակոս վարդապետին նկատմամբ։ Իր խոսքում ու ժխտողական վերաբերմունքով դեմը կրոնը և կրոնավորները Սասունի գյուղացիական հանրապետության համարյա հանդուման և Քյորողլու գյուղացիական դրվքի ներկայացուցիչն։

Աղաբանկը ՎԼիզեն Սասունցի-ն և նման դրվածները գրավում էին բացառական մարդկանցից չէին, այլ ունայ հասկացողությունը իր ժամանակվա ստրուկ կացությանը, ունայ կոչված քաղաքացիական արժեքներ։ Աղաբանկի խոսքերը հենց մեկնում ՎԼիզեն Սասունցին գրության գրա յատկությունն ու. վա՛յ չէր անունդ հայի ասա հանգստական տիպը և հենց մեր ժամանակ,— ասում է Աղաբանկը Սարգսի ասածները նկատառելուց հետո,— այս դատնապատկանությանդ մեջ, որ ազատ հանգիստ մեջքը կորացած եր, վիզը կախ գցած, ծնկները քոսոտ։ Ուրեն ստրկությունը, ինչ որ կա վատնդակի մեջ բանտարկված և անասնատան մեջ ապրած ստրուկներին մեջ։ Ստրկությո՛ւն, ստրկությո՛ւն, որքան խղդվելու ես քնաստեղծ մարդու շնորհքը։

2.

Աղաբանկը հետևյալ անհատ ու մտասեր անտիպ գործը, որը առանձնացնում է ընդհանրացնող ուշադրությունը— ՀՀեմահան անունը։ ՀՀեմահան անունով Աղաբանկը, նշելով գյուղի առցեխական սուբ հանգստությունները ու անդամները և ատելությունը համերաշխության ցարդեսիկ ոչնչացնող քաղաքականության հետ, անցնում է հոգևորականության ապականիչ գործունեության, ապա տալիս բանի ոչնացական աշխատանքի պատմությունը ու վերջին ել մխիթարության ապագայական հույս անում։

Աղաբաղը դիմում է զանազան միջոցների՝ պատճառները վերացնելու համար։ Հողատարածությունը։ Աշխատանք և կոչում նոր այն քաղաքը, որտեղ նոտում է առաջնորդը. պատճով ընդգծվում է առաջնորդի ու նրա արբանյակների հանցավոր լինելը և ակզբանից անտեղ։ Քահանաների մեկը առնվազն է ասել—Մաշտոց— պատճով ընդգծվում է նրան՝ Աղաբացի, ազգակից դիշատիչ հատկությունները։ Ճերկրորդի առնելը և ասել-Աշխատ, որով ընդգծվում է նրա ոչ քե, խաղատեղ, ասելատ լինելը, այլ, ընդհակառակը, ջատագով լինելը։ Ճերրորդին տրվում է ասել—Մաշտոց ոչնչացնող անունը։ Հոգևորականության ընչասիրության ընդգծելու համար դրվածքում են «Վճռատատյան», «Ձխատանյան» ագռավանունները և այլն, և այլն։

Հողատարածությունների նամակների միջոցով Աղաբաղը չուչա աշխատում և հանում նրանց կիզաստա գաղանիքները, մերկացնում նրանց ստրկած ինտրիգները ու գարշելի արարքները։ Աշխատանքն կոնդեսատը անցած ասել Ամիրային՝ ասել Մաշտոցին գրած նամակի բոլոր ժխտողական քնդնելը գյուղացիներին չհարստանալու և չհագստանալու մասին հոգևորականության կողմից՝ ընթերցողի աչքում գառնում են իրենց հակադրության ստիպելը, վերածվում ժողովրդի ամենատանջելի շահագործիչ ախտաքերթերի։

Պարզ նկարագրության միջոցով Աղաբաղը ցինիկական տեսքով վարձատրությամբ ստրկում է հոգևորին տահմանադրական, վարչատական, դատաստանական քնդնելու ու անբարոյական նկարագրերը։ Հաղորդի ինտելեկտուալ կյանքի ամենաարժեքավոր արտահայտության ոտնձգում է ընթերցողի և էքսպերտ տատերը առնչվում մեջ։ Ճեկնելացնականների տեսական ցինիզմին ու անմիջականությունը բնութագրելու համար Աղաբաղը հետագայում չի խուսափում անգամ իռնիկական հատուկ միջոցներից։

Պահպանելով ու համարձակ չի ուսումնասիրական քաղաքականության քննադատության։ 80-ական թվերը ակնհայտ եր, որ ժամանակները, երբ ցարիզմը պատրաստում եր 1885 թ. ակտը հարկական դպրոցների վերաբերյալ։ Գյուղերում սկսեցին հիմնել ռուսացման քաղաքականության դարձը, նպատակ-ունեցող եր Ռուսաստանի ազգաբնակչության մեջ ջնջել ազգային ինքնությունը։ Աղաբաղը միևնույն ու ոչնչացնում ցարիզմի ստեղ ընդհանուր դրվածքները։ Դպրոցները, նպատակ-ազգանների համակատի ստեղ զարգացումը, որը սկիզբն և նրանց բազմակողմանի գործունեությունը, Աղաբաղն անվանում և ճիշտ խոսքով։ Նպատակ-ազգանների նաև անվանում և սխրող բերան կատարելը «Համաստատիկ շունչ», որովհետև դասն ընտրում և, այնտեղ եկ հարձում և, իսկ ռուսահպատակության ամբողջ քաղաքականությունը նաև բնորոշում և որպեսզի «Հոգևորականում, ընդհանուր ազգաստանության»։

Զայրույթով ու հեգնանքով Աղայանը նկարագրում է, թե ինչպես և կոնկրետ կեղծյալ տեսլի ուսնեցում այդ ընդմարկայուքյունն ու ապազատասանությունը, ինչպես և հայ մանուկ սերունդը էշհաշվերին «հանկարծվում» Արշակամանի գործադրած այսպիսի կոշիկած համառոտությամբ և գրարեկդրծանկան ուսումնասիրություններում, ինչպես նրան սովորեցնում են արհամարհել մայրենին լեզուն, ինչպիսին վոգոտմիկին դեռ և կատարում այդ խնդրում անելանելը: «Ազատվանության վարկին և անվանում նման գործողությունը Աղայանը, կոչում էինին, «վերածնք քաղաքում կյին ապականության մեծ դրի մեջ: «Ինչե՞ դրանք վոտնկին էին, վերջացնում. և ինչ միտքը Աղայանը, անհիշատակ կցամասքերը վարդանյանից դուրը...»:

Ծաղրական ուսումնասիրությունը քաղաքականության նման խիստ քննադատությունը չեր կարող առաջ չբերել արհամարհական վերաբերմունքներ: Նախալ-ապանն իր գրությունի ժամանակ միամտական անուշի հետ այն միտքն և հայտնում, վոր կյանքը պիտի վերածվի «աշխատել, ինչպես վոր ապրող քաղաքական գործիչներն են պահանջում», այսինքն, այդ խոսքերով, կյանքը պիտի չունքամբվի ցարական գործիչներին, ընդհանուր՝ համաձայն կարծիքի հանուքյան: Աղայանը, հանձին միամիտ անուշի, պատասխանում և որան հետևյալ ուշադրությով և խորհրդավոր խոսքերով: «Քաղաքական գործիչներից ավելի մեծ գործիչներ կան, գրքեր սովում են պատմական գործիչներ:... Այդ ապրատարատ և աստվածային գործիչների հետևն վերաբ, միշտ խոսք, միշտ քարոզ չի պետք մեզ ժողովուրդը... Մեզ դու, վոր հետևս մեզ ժողովրդի վերաբ նոր կարծիք անելուն արտադրությունների վերաբ, կարծիք միայն Փիլիսիկական գործիչների տարի նոր Փիլիսիկական մարդիկ վերաբ, շատ ավել կտանանա, վոչ նոր վոչ ծառ և, վոչ քար և վոչ աստվածային, այլ ունի հոգի, բանականություն և այդ ցույց կտա նա՝ քեզ գործողների համակարծիքով վերաբ գրքերի մի նոր կարծիք, կարծիք ավելի ազատ, և միայն համեմատ կատարելի գործողների մասին գրքերը...»:

Աղայանի այս խոսքերը, վոր մի ցարական գոչ և՝ առանձին ուշադրության կարգի, հիշեցնում են մեզ նրա հետևյալ խոսքերը Մ. Բարխուդարյանին գրած նամակի մեջ՝ այս անգամ արդեն բուրժուազիայի հասցեին. «...Բայց կգա ժամանակ և այդ ժամանակը հեռու չե, երբ գրողը (այսինքն՝ հայրենասերը— Ա. Ս.) կգտնի իրենց ժողովուրդ այսօրվա, երբ հրեշից վիճակին կվերածվի և ամեն առաջից վերակոչվածների խոսքով՝ գրքեր կգրվին հասկանալով ունեցած չունեցածը...»:

Աղայանն իզուր չե իր միամտությունը ընդգծելիս գրկամասում Մ. Նալբանդյանին: Մ. Նալբանդյանի հայրենասեր հոգեվարքն և նա. ու արժանի աշակերտը:

«Պրակտիկան ժամանակագրության այս հատորի մեջ զետեղած Ա-պայանի անուխտ ներքինիների կիրքորդ մասը կազմում են նրա նամակները Հ. Թումանյանին, Մ. Բարխուդարյանին, Ծու. Վեհ-յոմկուն, իր զուտար Աճառեանին, Առաքել Բաշալեքյանին, Եվ. Շահազիզին և ուրիշներին: Ազատյանի այս նամակները ընդգրկում են քսան և հինգ տարվա ժամանակաշրջան (1879—1904) ու հե-տաքրքիր են մեզ համար նրանով, որ նրանք կյանքի այս կամ այն շրջանը պարզելու ու նրա հիմնադրության այլ և այլ մանրա-մասնությունները ճշտելու տեսակետից, այլև ունեն խոշոր գա-ղափարական նշանակություն, վորովհետև Ազատյանն անընդհատ զիրքամարտում և պանդուխտ անձնական և գեղքերի նկատմամբ, կարծիքներ հայտնում, ուրախանում կամ բարկանում հարկավոր կյանքը հուզող այս կամ այն խնդրի այս կամ այն լուծման:

Ազատյանի այս նամակները մեծ նրանք են այլև պարզելու նաև նրա և Հ. Թումանյանի փոխհարաբերությունները: Ճիշտ մեծ գեմոկրատ գրողների բարեկամությունը կիրքու նախնա-յին, կիրքու ներքաշական ինտելիգենտների բարեկամությունն չէր լինում: Ազատյանի և Թումանյանի մտերմությունն ու փոխադարձ մեծ սիրտ ազդանալը, նրանց միմյանց նուիրելը հնչում հայ ժողո-վուրդն էր: Այլևս ասելու և Ազատյան բացա կացնելով կիրքը, Ազա-տյանն ու Թումանյանը դրամների խոսք ցուցց տվին, վոր խորը գի-տակցում են իրենց ընդհանրության նաև հարաբերությունը: Ա-զատյանի ու Թումանյանը հայ նոր գրականության առաջին Մ հերն և նրա կորյուն Դարձիքին են: Ու ժողովրդականության առաջադրությու-թյան այդ հերոսների գլխին, Ազատյանն ու Թումանյանն էլ ունեցին լուրջ սիրտ ու հզոր քարոզ, իսկ նրանց մտերմությունը, հանձինն նրանց առաջադրությունների, հասել և մինչև մեր պատերազմ օրերը, դար-ձել մեր անմահական ունեցվածքը:

ՎԻՊԵՆ ՍԱՍՈՒՆՑԻ

Ն Ա Խ Ա Բ Ա Ն

Մեզանից շատ տարի առաջ լուր տարածվեց ամենի բերկրում, քե աշխարհիս վերջը մոտեցել է, այսպէս քե եղուց՝ բերկիրը պետք է տակնուվրա լինի: Այսպես էլին համաստացած բոլոր քրիստոնյաները, վորովհետև ասված էր, քե բերք վոչ լինելիս պատճառովնեը, սով, մահատարած, բերկրաշարժ, արևի խաւարում և ուրիշ սարսափ տարածող երևույթներ քե բերկնքի ու քե բերկրի վրա, այդ նշան է, վոր աշխարհքս պիտի վերջանա: Այսպիսի նշաններ երևում էլին ամեն տեղ և ղրանցից մեյնյ քրիստոնյաներն էլին վախենում, իսկ այն ազգերը, վորոնք քրիստոնյա չէլին, այդ մահմեդականն կամ հեթանոս, նրանք այդ մասին վոչ գաղափար ունեյլին ու վոչ էլ համարում էլին: Ահա այս անհամատ ազգերը, բերք վոր իմացան, քե քրիստոնյաներն համարձ աշխարհքը վերջանալու վրա յե ու գնա համարձ սարսափ բերկրում մեջ են, դուրս բեկան իրանց տեղերից ու սկսեցին հարձակվել քրիստոնյաների վրա և տիրել նրանց ամենայն տեղ: Այս գժբաղդություններն բենթարկվեցին ամենից վատ մեր բերկիրը՝ Հայաստան աշխարհը, վորովհետև անհամատանելը սեմներից սաստիկ մեր բերկրի վրա հարձակվեցին ու հեշտությամբ էլ տիրեցին մեր սեմական աշխարհին, բացի Մասունից: Մասունն ազատ պահվեց Վիճենն էր: Այս Վիճենի պատմությունն է սա, վոր այժմ պատմելիս ենք, հուսալով, վոր մատղությամբ կլսենք:

1.

Մեկ մուշի ու խոր ձորի գագաթում մի բնակ էր բերևում ու հնուից նստոդին էր, քե ստծիվի բուն Վիճենի, վորովհետև այդ քաղաքացիները առանձնապես ճորնեի ժողովրդից էին գնում իրանց բուն և այնտեղ մնում իրանց ձա-

դներին, կարծես նրանց մեջ մյուս քոչուններից բարձր մնալու պատվախնդրությունն զարթացնելու համար: Սակայն դա վոչ մի արծիվի բնավորությունն չէ, այլ մի մարդու, վոր արծիվի սրտառուքյուն ուներ և ապրելի սիրտ: Նա էլ պիտեր իր ձագերին արծիվի պես կրթելու ցանկանար: Սարուխ էր այդ մարդու [անունը]:

Ցեխ ինչքան նամառուքյուն կար իր կազմակերպությանն ու անման մեջ: Նրա կուրծքը բաց էր ու նման էր ասրասյանցի, ծաղկափթիթի ու խոտաբեհ ասրասյանցի: Լանջի համեմատ եր և կազմվածքի մյուս մասերը. խիտ ու գանգուր մորուք, հաստաչիլ վիզ, խաշտ ու կրակոտ աչքեր, յերկար ու հաստ վիզեր մինչև արմունկները բաց, լայն թաթիկ, յերկար մատներով: Ո՞վ չէր տեսել հայի այդ հանդուգն տիպը և հենց մեր ժամանակ, այդ զանազանությամբ միայն, վոր այժմյան հանդերձի մեջքը կորացած էր, վիզը կոխ պցած, ծնկները քուլլ: Նույն ասրքերությունը, ինչ վոր կա վանգակի մեջ քանասրկած և անապատի մեջ ազատ առյուծների մեջ: Սրտկությո՛ւն, ասրկություն, վորքան խնդությունում են բնասրանդի մարդու հենք ու ընորհքը:

Ազատ եր Սարուխը, ազա՞տ, բայց վոչ վորպես վախճասական, այլ երբև տեր և իշխող իր տան ու տեղի, իր անդ ու անդաստանի, իր ձորերի ու հովիտների, իր լեռների ու քլուրների, իր հոտ ու նախիրի:— Ցեխ չեմ ուզում ասրիչի շատը, ասում եր նա, բայց իմ քիչը վոչ վոքի չեմ տալ:

Իննը վորդի ուներ Սարուխը, սամինքն էլ ամուսնացած, հինգ էլ աղջիկ ուներ, նույնպես ամուսնացրած: Տարիքով վաթսունն անց եր կացրել, բայց վոր փոքր չքնեխա չուներ, մեղավորն ինքը չեր, այլ Հոտում մայրիկը, վոր այժմ քոռներ եր պահում և հարաններին հրահանգ տալիս և հսկում նրանց վրա:

Սարուխը ուժ ու տերություն ուներ Մասունեաց: Նա իր բոլոր դյուղապետներից ընտրված պլխավորը, կարևոր դեպքերում նրա խորհրդին էլին դիմում, նրա մոտ էլին ընդհանուր խորհուրդ կազմում, իսկ պատերազմի ժամանակ նա իր լինում հրամանատարը: Նրա ընտրվիվ ամբողջ Մասունեն ազատ եր. հարկատվությունից, նրանք հարկ չէլին տալիս վոչ Աղծրունի և վոչ Բագրատունի քաղամորներին: Իսկ սասրներին ասամիլ էս: Սասուն չէլին մխալն հողևոր տուրքերից, բայց շատ էլ սասանձնեն չէլին դնում տուրք հարյուրը, վորոնց քառորդի բռվանդակությունը շատ անսխալ կերսում եր ազգում նրանց վրա: Ցեխ ին-

քե պատահում եր, որ քամուկը շատ եր հետս տանում իր կրոնական մոլեռանդությունը, երան իջնցնում եյին սեղանից և տանից դուրս էտում հետացնում իրանց կերակրից իրրև պղտություն քշնամու, իրրև աղտություն և հալրնենքի քշնամու։ Այս հանդամանքը վերագրում եյին երանց վարդնությանը, ոտխոտությանը և այս պատճառով էլ կոթողիկոսները ծիծաղում եյին մեզանի նվիրականները դանդատներին վրա և ներդոմեա աչքով եյին նայում իրանց խնդագար որդոց վրա։

Մեկ անգամ, կերբ աշխարհքս մոխճանի չուբը պրծնի ընդհանդարձել եյին ամբողջ Հայաստանում և ամեն տեղ մոնքեր ու կենդանքեր շատացնում հարուստ արդիականներին ու քաղամորթներին իրանց հագուստ պրկուքյան համար, մի վարդապետ ուղեց աստուցնելի հոգին և պատել մատաղում վոտներից և վեր կացավ դնաց երանց մոտ։ Մնանց պատմել, քե ինչպես քրիստոսի հարյան դեմ հարյար սարբեն լրացել և ուրդեն և նոա դուրս եկել դժոխքից, մոա որերամա աշխարհքս տանկ ու վրա անի, ուրեմն դպրոցներ, ազատչխարհներ, մոդերամարքյուն տվեք, կենդանքեր և ճանաքեր շինեցեք, վոր ձեր հոդուն վերկուքյուն լինի։

Մարուկը բանատրվեց այս վարդապետին, ընդհանուր խորհուրդ կազմեց, վոր որա պատասխանը տանի։ Երբ վոր ամենքը հավաքվեցան, Մարուկը իրրև ժողովի նախագահ, սկսեց մյուս անդամներին բացատրել վարդապետի քարտի մեռքը։

— Այս մարդը մեզ վրա ծիծաղում է, սկսեց Մարուկը։ Դաշտոցիք մեզ վրա առակներ են պատմում, վոր իբր քե մենք խանքի ենք, վոչ մեր շարը պիտենք և վոչ բարին, վոր մեզ ինչպես ուզենան կարող են խաբել։ Մա կենդանի աշխարհս առեքա բանիք և ասում, վոր մենք լսած չենք վոչ մեր ավետարանի մեջ և վոչ առաքոսի։ Ասում է աշխարհքս պիտի վերջանա։ Լավ, քարդ կերթա վերջանա։ Երբե վերջանալու կե, ել ո՞ւմ պետք կլինին վանքերը, ո՞վ պիտի աղոթք անի նրանց մեջ, ո՞վ պիտի ուտի իմ տավարը։ Քե վոր աա խաբեբա չե, քե վոր աա մեզ անխելքի տեղ չի դնում, ինչի՞ կե հավաքում ինչ վոր չպիտի ուտի, իսկ երբե հուբա ունի ուտելու մեր տավարը, ինչպանակի քե աշխարհքս վերջանալու չե։ Ի՞նչ կասեք հիմա դուք, աա մեզ խաբելու չի՞ կենդա։

— Շատ ժամանակ չե, վոր կես ինձ եյի Մուշ, պատմեց խորհրդականներից մեկը, աշխատել ամենքն ել ահ ու սարսափի մեջ եեն։ Ասացի՝ ինչի՞ց դիտեք, վոր աշխարհքս պիտի վերջանա։

Երանք ինձ պատասխանեցին, թե մարդ և դուրս կինկել և վամ՛յ, վամ՛յ պլխուց ասելով գյուղը-գյուղ կթափառել։

Ես՛, հետո ի՞նչ, ասացի, ի՞նչ և ասում այդ մարդը։

«Վոչինչ չի ասում, վոչ վոքի պատասխան չի տալիս, այլ ասում՛յ, վամ՛յ կանչելով մանե և գալիս։ Գնացել են հարցրել Հովհաննես պետնախան վարդապետին, թե այս ի՞նչ կնշանակե, նա էլ պատասխանել է, թե այդ կնշանակե, վոր աշխարհքս պիտի վերջանա։

Ահա այդ լուրը հասնելով ժողովրդի ականջը, ամենքն էլ ընկել են կերկյուղի մեջ։ Ամենքիրիմ Վանեցին իր քաղաքացուհյունը ծախել և ուտումեներին, ինքը վախել գնացել և ուտումեները կերկիրը։ Ուրեմն այս վարդապետը մեզ չի խաբում, այլ ինքն էլ խաբված է, ինքը հավատացած է, թե իրավ աշխարհքս պիտի վերջանա։

— Այո՛, պետք է վերջանա, պնդեց վարդապետը։ Ամենքիրիմն հետամուտ պատճառը իր քաժին կերկրի վերջանալն է։ Նա չկարողացավ քաղաքներին արշավանքն առնել, ոչ էլ համար իր կերկիրը հանձնեց ուտումեներին, թայց վանքիրը քաղցեց մեզ։

— Ինչպե՞ս, ուրեմն դուք կերկյուղ չունիք քաղաքներից։

— Վո՛չ, քաղաքներիրը խոտ են ասիլ, վոր մեր վանքերին պետս չեն ասլ։

— Հասկացանք, ուրեմն դուք վիտացած եք քաղաքներին հետ, խոտ եք ասիլ, վոր ասում ասում քարտներով ժողովրդին ասրասանիլ մեջ կձգեք և հետ հպատակ կլինեք քաղաքներին, միայն թե նա ձեր վանքերին ձեռք չտա, վորպեսզի մի կողմից քշնամին հևդեք ժողովրդին, միւսա կողմից դուք։ Ինչո՞ւ այդ քաղաքներին չեք քարտզում, թե աշխարհս պիտի վերջանա, ինչո՞ւ չեք անմեղ մարդկանց սրյուն քափում, ինչո՞ւ չեք ասում, թե մենք վանքերին պետք չունինք, վորովհետև աշխարհս պիտի վերջանա։ Ո՛, անգութ, անիրավ անասդուխներ, դուք անասդիք մեր արեն պես լուսս աշխարհքի։

— Մա՛հ անասդուխներին, գոչեցին մի խումբ կանայք ու մարդիկ, վորոնք հետու կանգնած լսում եյին մեծերի դատը։

— Այո՛, մահ, կրկնեցին խորհրդատականները։ Դավաճանություն ունեն աշկարա չե...

Գիրակոս վարդապետի ջանը դող ընկավ, կարծեց թե ուր վոր և, իրան պիտի քարկոծեն։

Դրքերի այս հուզված ժամանակ, տեղից վեր կացավ մի յերիտասարդ՝ հարց և նման Սարուխին մխայե ներանից մի քաշ-չափ բարձր և նորահաս մորուքով։ Ընծանոթ մարդիկն էս կարող էին ասել, որ յերիտասարդը յեթե Սարուխի հարազատ վորդին չե, անպատճառ նրա քեռորդին պիտի լինի, վորովհետև քեռորդիք մեծ մասով իրանց քեռիներին նման են լինում։

Բայց ոս Սարուխի հարազատ և չորրորդ վորդին եր՝ մուրբլուսեն տարեկան։ Վիգենն եր անունը։ Վիգեն Մամիկոնյան, հայրիական, քաջարանջ, հուժկու տանուտերյանց գինդ։ Այս Վիգենն եր ահա յերիտասարդը, վոր իր մանկությունից սկսած մտանոկցել եր հոր մղած պատերազմներին, քանի անգամ ազատել եր նրան անակնկալ վտանգից և արա համար դատել եր ժողովրդի պաշտելի դյուցազնը և հոր աչքի լուսը։ Սրանով եր, վոր արժանացել եր ծերերի խորհրդակիցը դառնալու, ձայն ունենալու և այն էլ վճռական ձայն։

— Ի՞նչ եք պահանջում, ասաց Վիգենը, մի մարդուց, վոր ձեռք և վերցրել տանից, տեղից, կտրվել և աշխարհքից մի ուրիշ աշխարհքի համար։ Ինչպե՞ս կարող և սա սիրել աշխարհքը, տալրել աշխարհքի համար։ Ճիս խորհուրդ կտամ վարդապետին, վոր պրծնի մեզ, հանդարտ մտցնի մեր ձեռնարկությանը, իսկ սրա համար իր խիղճը հանգստացնելու համար, քող հիշի Ներսես մեծին, քե ինչպես նա բազկատարած աղոթում եր լուսո վրա հայոց գործի հաղթության համար, քող հիշի Ղեվոնդ յերեցին, վոր մի ձեռքին սուր ուներ, և մյուսում խաչ, քող որինակ առնե ահա մեր պատկառելի քահանաներից, վորոնք վոչ մի դիվոցից հետ չեն մնում և վիրավորվածներին միակ բժիշկը և մխիթարողն են հանդիսանում։ Ճիշտ Ճիհովան Իսրայելի ձեռքը մատնեց բոլոր հեթանոսներին, մի՞թե հայ քրիստոնեից ասվածը նրա հակառակ մեզ կմղե հեթանոսների ձեռքը։ Որհնի՛ր, վարդապետ, որհնի՛ր մեզ և հաջողությունն մաղթի՛ր, իսկ ինքդ հեռացի՛ր մեզանից վոդջ ատոդջ։

— Շատ արդար և Վիգենի առաջարկությունը, ասաց մի այլ խորհրդական։ Ճիշտ մենք ահա մարդին պատմենք, ահա մեր

իր ու. քե չատնբե աչքուամբ կհամարվի մե անմեղ նահատակ, կընկնի սրբոց կարգը։ Մի՞ քե արժանե յե նա այդ պատվին։ Ինչո՞ւ նրա առիքով խղճահարվին մեր պատասխանքը և ամեն մե անախորժ դեպք սրա անձնքին վերագրեն։ Զե՛, լավ կլինի, վոր վարպապետն պատմությ ճանապարհ ձգնինք, քոզ յերբա մեզ համար ազգքե անե իր վանքուամբ մինչև հնահատակվի մե քաքարե ձեռքով և այն ժամանակ աշխարհս կվերջանա իր համար և կը մնա քաքարներին։

Ծ ԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

. Վիպեն Սասունցին դրուագի պատմական հիմքի մասին կարող ենք ասել հետևյալը։— XI և XII դարերում, անկախ ազգամիացնելու ժամանակ, Սասունը վերջը չափով կարողացավ պահպանել իր անկախությունը։ XI դարում Սասունին իշխանների մեկը նշանավոր թոռնիկ Մամիկոնյաններ էր, որից թոռն էր Վիպեն Մամիկոնյանը (XII դար)։ Վիպենի մասին մեզ հայտնի են պատմական յերկու հիշատակություն։ Առաջինը Վարդան Մեծն է։ Վարդանն ասում է. «Այս չահի սրտիկն (Շահի Ափեն էր վրեժխնդիր Ալարթուա— որ Սասունի հարևան պետությունից մեկն էր—թագավորող հարազատությունը. ապա պնդում պատմիչն ինկատի ունի Վիպենի ժամանակակից Շահ Ափեին Մխրան Շահին— Ա. Մ.) գնացնալ ի Սասուն՝ յօգնական յոր ի գեղի մերում։ Եւ լուեալ Վիպէնայ առնուն զերկրին՝ երթիալ ի գիշերի մերում պատուէր զառնել, յորում վասյր. և յասելն ոսմիեն ընդ կատուին. «Այ Վիպէն, ո՞ւր նաց, եան պատասխանի ընդ երգն և ասէ. «Կամ առասիկ չնաշխատքն առասածոյ», և կալեալ տանին գնաս քամուքն խաչ և գիշերի առուրց արձակիչ ուխտիս և երդմամբ սկզբոյ (տես՝ Մ. Աբեղյանի, Հայ ժողովրդական վեպը, 1908, էջ 76—77)։ Վարդան մեծի այս հատվածից և հետագա յուր ասված նրա առոդնկոսքյուններից Վիպենի մասին կարելի է յեզրակացնել, որ Վիպենը հումից խոստացող ու խաղաղություն սիրող մի իշխան էր։

Երկրորդ հիշատակությունը— դա «Սասունցիի» կռիվների առաջնորդներն է։ Ամենատարածը պրված է Վիպենի հինգ հրամանատարներ Ոծիկ քաջին (1169 թ.) և ունի ընդարձակ հիշատակություն, ուր տրվում է Վիպենի ընտանիքի պատմությունը, առանձնապես նրա Զոհրաբանենի վերջը և կատաղի պայքար մահվան և քաջական նկատագրությունը։ Այս հիշատակությունն առաջին անգամ տպագրվել է Գ. Սրվանձտյանի «Ծաղրս աղբյուր դրքի յերկրորդ մասում (1885, գ. Վոլիս), իսկ յերկրորդ անգամ՝ Ղ. Ալիշանի «Հայապատում» (1901, Վենետիկ) հատորում։ Հիշատակություններից նշանակալի պարզ յերևում է, որ Վիպենը խաղաղասեր, պատերազմի չսիրող իշխան էր։

Հայ ժողովրդական վեպում ևս պահպանվել է Վիպեն Մամիկոնյանի հիշատակը։ «Սասունցի Դավիթ» մեծ հատում Վիպեն

Մաժիկոնյանը նույն ինքը Ծառն Վերգան և—Դավիթ Թուլմոցի հոգեզավակը:

Այդպիսով, պատմական աղբյուրներն ասում են, որ Վիգեն Մաժիկոնյանը խաղաղասեր ու չինարար իշխան եր: Վեպը գործնում է նրան վախճան ու անարգ, իսկ Աղայանի մոտ նա հաղթում է և սահրկում: Կարելի՞ է արդյոք հաշտեցնել այդ հակասությունները:

Մեր ինքնադրության՝ Ղ. Աղայանը Վիգեն Մաժիկոնյանին նույնական պրույցը գրել է 80-ական թվերին: Այդ ժամանակ նա կարող եր դառնալ մի՛ պատմական հիշատակություններին Վիգեն Վիգենի մասին (Գ. Սրվանձտյանի «Պատմ աղբյուրից» քննության մասը լույս է տեսել 1885 թվին) և մի՛ վեպի հետ (առաջին անգամ վեպը— պարհանանների մեկը— հրատարակել է նույն Գ. Սրվանձտյանը 1874 թվին՝ «Գրոց և բրոց և Մաժիկոնի Դավիթ կամ Մհերի դուռ», Կ. Պոլիս): Սակայն, քանի որ վոչ մեկ հայտնի պատմական հիշատակություններին վոչ ել վեպը Վիգենը չեզին կարող աղբյուր դառնալ Ղ. Աղայանի կերտած Վիգենը, տպա պարզ է, որ հեղինակը կամ իր ձեռքն առակ ունեցել և մի քրոջել, մեզ անհայտ, աղբյուր, կամ ել նա՝ ոգեստեղծելով Վիգեն անունը և մի քանի այլ տվյալներ, մեծացած պարապմունքներում ոգեկոչվելի և իր Փանոսպիտոյին, ինչպես նա այլ արել է, որինակ, «Ավետմատնուհի» պրույցում և «Տրդատ-Անգեղ»-ում:

Ամենացնորհք, որ Վիգեն Մաժիկոնյան պրույցում Ղ. Աղայանը քոչել և տվել է իրեն նաև անուշքրոնիզմներ: Մեզ հայտնի է, որ Վիգեն Մաժիկոնյանն ապրել և XII դարի մեջին տասնամյակներում, իսկ Սենեքերիմ Արծրունին իր քաղաքությունը փոխանակել և Սեբաստիայի հետ 1020 թվին: Մինչդեռ, ըստ Աղայանի, դուրս և գալիս, երբ յերկու այդ անձնավորությունները ժամանակակիցներ են:

1881 թ. նոյեմբերի 15-ին գրած իր նամակում Մկրտչին (տես՝ Աղայանի նամակները), Աղայանը, նշանակելով տասնամյակը, մտոք, վախազծերի մեջ, ամբողջանում և հետևյալ բառերը. «Վեր և աշխարհ»-ից վերջին տրնչ: Պարզ է, որ 80-ական թվերին սկզբին ժողովրդի մեջ նորից տարածվել եր այդ անհիմնի և անտես լուրը աշխարհի վերջի մասին, որը և, ըստ յերևույթին, խթանել և Աղայանին հենց նույն ժամանակներում սկսելու իր հակակրոնական—գիտական յերկը: Թե՛ այս հանգամանքը և թե Վիգեն Մաժիկոնյանի տարածված բնավորությունը հիմք են տալիս մեզ յենթադրելու, որ այն, իրոք, գրված է 80-ական թվերին:

«Վիգեն Մաժիկոնյան»-ը ունի յերկու վարիանտ, յերկուքն ել անավարտ: Առաջին, մեզ ծանոթ վարիանտը (Գ. Գ. Թ., № 139 I 4)—անձնից ընդարձակն է (տպագրական ութսունյակի 15 էջ) և հետաքրքիրը: Ճերկրորդ և յերրորդ վարիանտները (I 3ա և I 3բ),

մեր կցվում են նույն ծանոթությանը, շատ ավելի փոքր են (տեսրակի 5 և 2 էջ)։ Կցվող վարիանտներից առաջինը հետաքրքիր է այն տեսակետից, որ նրանում արտահայտվում է տարակարծիք նախնական վերաբերմունք. Ազատյանը դեռ չի միանում այն հանգամանքին, նրա միտքն այս ուղղությամբ դեռ չի ամրողջ լրիվ կենտրոնում։ Ներկրորդում հետաքրքրական և Ազատյանի՝ համաձայնության և անվերապահության կրքը։

Բառասխալներ վոսկագծերում վերականգնվում են Ազատյանի կարևոր ընկերությունը։

№ 1

ՎԻԳԵՆ ՄԱՄԻԿՈՆՅԱՆ

Մի պատկեր Մատունի հին կյանքից

Անցել է հազար տարին Քրիստոսի խաչվելու օրից: Լրացել են ժամանակը, երբ կապված ստամանան պիտի խորտակվեր շըղթաները, դուրս գար ժողովքի անհատակ անդունդներից ու աշխարհս տակնուվրա աներ: Աշխարհիս վախճանի բոլոր նշանները պիտի յերևային և աշխարհս պիտի վերջանար: Այսպես էր հավատացած ամբողջ քրիստոնյա աշխարհը, որի աչքում տյոմ քնացկան տարբյա յերևույթները հազարդարապատկել էին խրտնից տագնապի տզրնգուքիյունը: Ամեն ինչ խուշտացել էր տարտափի մեջ ընկած ժողովրդի աչքում, բայն ուզտ էր գտնել և կատաղի տրյուժ:

Ճնվ արևս յերկինքում յերևում է մի պոչավոր աստղ: Գոչը ձևինել և արևելքից ու հասցրել մինչև արևմուտք, բայց ելի չի յերևում ծայրը:

Վիշապներ են, որ բարձրանում են դեպի յերկինք: Հրեշտակներն են բարձրացնում նրանց շղթաներով կապոտած:

Բնությունը հետ է դարձրել իր հավիտենական անփոփոխ պատյարը: Ամառն է, բայց ձյուն է գալիս և... կարմիր ձյունով է ծածկում յերկրի յերեսը: Կնայը է, բայց արևազակը անհետում է ու յերկիրը մնում է մի անթափանցելի խավարի մեջ: Քնդում է յերկիրը ահեղագոչ վոտտամոնքով, բաց է անում անհատակ անդունդներ և նրա կլանում շեն ու անշեն տեղեր, գյուղեր ու քաղաքներ, մշակված արյրներ ու անպատասխաններ: Փոխվում է գետերի ընթացքը, ցամաքում են աղբյուրները, նորանոր ձորեր ու ջրեր են բացվում ու հներն անհետանում: Կապվում է յերկինքը, ել անձրև չի գալիս: Անձրևի տեղ քարկոտում են յերկնքից զանազան քուռնավոր միջատներ:

Մով է։ Մարդիկ արածել են ուզում, խոտ չկա։ Իրար մեջ են ուտում։ Գազաններն որը ցեղակից քափվում են մարդոց քնակարաններըը, սկսվում մի հատարդ կռիվ մարդու և գազանի մեջ և հաղթողն ուտում նրա հաղթվողին։

Մարդիկ էլին լուռ քնկել, վորանք քարխտում էլին դյուղդյուղ, քաղաքե-քաղաք, չին ու անչին տեղեր և վանչում անդադար— վա՛յ, վա՛յ, վա՛յ... Վոչ նատելն էլին անանում այդ մարդոց, վոչ կանգնելը, վոչ ուտելն ու քնելը և վոչ ասելն ու խոսելը, չարունակ քարխտում էլին և ամենուն տեղ վայեր սերմանում։

Այս մարդոց արտասանած ամեն մի վայրը լսողին սանդիմել ևր սուլթան սյնպիսի հրեշտական ազնուներ, վորոնց նմանը վոչ չեզկինքը կարող ևր ցած գլորել իր անհուն բարեբարությունից և վոչ չեզկիքը կարող ևր վեր բարեբացնել դժոխքե անհատակ պղտորներից։ Ինչպես անտառամեներըը սուրճի վորսալից մանչյունը լսելիս ցնցվում են բոլոր մարմնով, զարհուրում ու զարդանդում, այնպես էլին առակում ու սարսափում և բանականի մարդիկը այդ սարսռելնակ մարդոց վայրը լսելիս։

Մի քննուն չեզկությը ամեն ժամանակ մի քննուն չեզկությը չի ազդում։ Ներբ վոչ սուդչ ևս և ոչխարե ու գլխարի, վոչ մի դժբախտությունն չեն զուշակում առնել, այլ՝ ընդհակառակն բախդն առնել չորդում և լուսյե պես, քող այդ ժամանակ չունը մի կողմից ոռնա, բուն մյուս կողմից վայե, գրանք չեն կարող վրդովել քո խաղաղ և գլխարի հոգին, բայց չեզկ ինքդ արդեն ժամեժամ ապստում ևս, վոր մի դժբախտություն պիտի դա գլխիդ, չեզկ սիրելիդ հոգևարք գրության մեջ և, չեզկ ուղևոր ունես վտանգավոր ճանապարհի վրա, չեզկ ապատում ևս քշնամուդ հարձակմունքին— այդ ժամանակ սուա գրգռված նյարդերդ չարիից դուրս գյուրագրգիռ են գառնում և ամեն մի չնչին չեզկությից ցնցվում ու սասանում ևս լսելոր մարմնով։

Այդ գյուղոդ հրեշ մարդիկը ժողովրդի մեջ ապրանք սպրանձելու համար շատ հարմար ժամանակ էլին ընտրել։ Բայց ովքե՞ր էլին, ի՞նչ տեղացի, ի՞նչ ազգից, ի՞նչ կրոնից, ինչո՞ւ համար էլին գյուղ սուլթա իրանց գլխանորին։ Վոչ վոք գիշեր չգիտեր այդ մասին և սարսռամեներըիով ամենքն էլ խարտափում էլին նրանցից, քե հոգևորական և քե աշխարհական, քե իշխան և քե ամենի։

Գիտնական ասոցիացիան համարյան մի քանի վանական-

նրբ չէինք ուզում երեխայ մնալ, որ աշխատելս պիտի վերջանար։ Այդ չէ՞ր հետո քարոզում են ամենուրեք տնել և համատարած յաղթութեան հրամայում գնալ ապստամբութեան։ Բրիտանացիները ջերմեռանդանում են, սկսում են հոգալ վանքեր և եկեղեցիք չինել ու երանց ունեցածը կատկել վանքերին։

Լսում եմ, որ ահա արևելքից գալիս են նետաձաց ազգը անհամար քիվով։ Երանք հեղեղի պես խորտակելով երկրից առվի ամեն խոչ ու խոչոր, ծակերը հասցրել էին մեր աչքերումին։ Ճեմ թո՞ղ գարհուրելի մարդիկ։ Ի՞նչ մարդիկ, կատաղի գազանների տասնեակ կամ մարդակերը հրեշներ։ Երանք գիմաց, յերկայն մազերով, լայնալեզ ազնիվներով, որոնց նետերը առանապատրիկ հետու էին ձգվում սովորական նետերից։ Թաքիաչաց ազգն էր սա, որ վոչ կրան ուներ և վոչ տեղեկություն, վոր աշխատելս պիտի վերջանար։

Սարսափում են քաղաքացիները, վհատվում են գրքերը։ Ահա այսպիսի մի ժամանակ էր, երբ Սուրենի լուծերում յերկվաց Վիպինը, որին պատմարանները դրամատիկ են հետևյալ տողերով։

Վիպին Մամիկոնյան,
Ջեն Սանասարյան
Քաջարանի, հուժկու,
Քշնամյաց ահարկու։

№ 2

[ՎԱԽՃԱՆՎ]

Մեզանից մոտավորապես ութ գարդ առաջ լուր տարածվեց քաղաք քրիստոնյա աշխարհներից, թե աշխարհիս վախճանը մոտենալ է, այսօր և թե եղուց՝ յերկիրը պիտի և ամենայնքան լինի։ Այսպես եկեղեցական քաղաք քրիստոնյաները, վերոհիշեալ ամենի հմուտ ստուգաբանները, որոնք մեկնում էին աստված գրքի ամեն մի տողը, ասում էին, վոր Քրիստոսի խաչելվելուց հազար տարի վոր անցնի, գժոխքում կատարված ստամոնան պիտի արձակվի և ամենայն չարագործություն քաոսի աշխարհի վրա։ Այդ ժամանակ պիտի լինին տոմ, պատերազմ, յերկրաշարժ, արեգակը պիտի խամրի, լուսինը լուս չպիտի տա, յերկինքն

առաջները պիտի քոքռափիլներ և այլ հազար ու մեկ մինը մյուսից տարտափելի տղեռներ պիտի վրա հասնեին չեքիչիին։ Ճիվ այդ բոլորը սկսեց կատարվել և ահ ու տարտափը մեջ դնել բոլոր աշխարհը, բայց մանավանդ հայոց աշխարհը, ուր այդ ժամանակ ամենից խելոք համարվում եր նա, ով ամենից խելագարն եր։ [Մարդկանց պես Հայոց աշխարհն էլ աշխարհաստացքը հակաչիվիլ եր։ Ճշմարիտը համարվում եր սուտ, սուտը՝ ճշմարիտ, անի սպիտակ և սպիտակը սև, լույսը վատ և վատը՝ լավ, և ամենայն ինչ այսպես։ Չեքիչիին անչափ եր, ազնվական եր պատվում չեքիչիի շունչը, քանի չեքիչիից մնած եր Լեվիաթանի ճուկը, ժողովուրդն ահ ու տարտափի մեջ եր ընկած, կորցրել եր հոգու անվհատությունը...] Չկար դրական պետություն և այդ պետք էր, չկար դրա փոխարեն չլինելը բացասական պետություն, որը բոլորովին դէմոկրատը եր պնում ժողովրդի աշխարհաստացքը, խլում և նրանից ինչ որ լավ եր և փոխարենը տալիս և վատը, խլում եր արիությունը և անվհատությունը և տալիս եր քուլությունն ու վհատությունը։ [Խլում և կյանքը և տալիս և մահ, զոհով և կործանում եր մի տարրալ ազգ, մի տարրալ աշխարհ։] Վախկոտությունը դառնում և մի հոգեկան [անբուժելի] ցավ, որը ժառանգաբար անցնում և սերնդե սերունդ։ Այս ցավից դեռ չենք ազատվել այսօր էլ և տեսնե մի ճշմարիտ հայի մեկ ջանքը պետք և լինի կռվել սրա տարատեսակների դեմ ու փոխարենը մացնել մեր ազգ սերնդի մեջ անվհատ սիրտ։

II

ԹԵՄԱԿԱՆ ՏԵՍՈՒԶ

ՆՈՐ ՋՐՈՒՑՑ

(Վէմէնէ հիշատակարանից)

Ա.

Գյուղական ազգաթղթ և թափառական ուսուցիչ

Հայաստանի հյուսիսային սարսափուտ գավառներից մեկի մեջ կա Հացիկ անունով մի գյուղ։ Այդ գյուղի հին ավերակներից և կիսակործան տաճարներից յիրևում է, և հին զրուցյաններն էլ վկայում են, որ այդտեղ մի ժամանակ մի մեծ մայրք և քնդել կենդանին, և այդ մեծ մայրը քնդել է հայոց, վրաց և ազվանից դրերի գանձերը։ Բուռ ծննդատրանին անվանաձևից[2] գյուղում բուսել դնելով՝ հրեղեն Մեսրոպը յուր քառիչքն այդտեղից ուղղել և մերթ դնալ Սյունիք և մերթ գնալ Ազվանք։

Մի աշնանային գիշերիկ որ հիշյալ ավերակները ամբողջական դառնալ ասել նստած եյին յերկու յերիտասարդ, և վոգևորված դուն վարդերը անցյալի հիշատակներով՝ ոդալին սարսուռներ եյին չինում, կրկին քանդում, կրկին նորոգում... Դրանցից մինը շատ նիհար եր, գնդնեղուն, գլխի մազերը վազորդք քաղված և գեմքն վնասա ցավ, տխրություն, հուսահատություն և զղվանք դրոշմված։ Այդ տարտամ ծնկոցած յերիտասարդը մի քահանայական ուսուցիչ եր յեղած, իսկ այժմ այդ պաշտոնից զրկված՝ շրնչյալ եր ընկել և քուն գնա հաշրնին ավերակներն եր վազում։ Մյուսը մի առույգ ու գվարթասեմ յերիտասարդ եր, ազգային յրազիրներ կարդացած՝ հայի հատաչանք լսած, նրա տխրով վառված, և այժմ անհամբեր սպասում եր, թե յերբ գյուղացին ցանկալի հրամիքսական ձայնը, վոր խնկուն քահանայանգիծ տաճարի պես՝ վնժուզ ձի նստած՝ բեխերը վոլորած, ձեռքը սուր առած[3] ոգնություն հասնի։ Մի քանի եր ուսուցչի անունը, իսկ

ազգասիրինը՝ Աստամ։ Դրանց խոսակցությունը անցյալից նկատելին հասնելով՝ հետևյալ վոճն ստացավ։

— Մխքաչել, յես զարմանում եմ քո անհասատատմանությանը վերա, ասաց Աստամը։ Եվ ինչո՞ւ համար է քո առած ուսումն ու գիտությունը, վոր հիմա այնտեղ և այդպես անհնազանդ չլինես ընկած իշխանաց։ Ավելի լավ չի՞ լինիլ, վոր մի տեղ հաստատ բան դնես, քեզ ոգնականներ հավաքես և բոլոր գյուղերը վարժ-ատիճանով լցնես։

— Աստամ, այդպես ասելն և հեշտ մխքին, իսկ կատարելը շատ դժվար և միևնույն ժամանակ անհնարին է, պատասխանեց Մխքաչելը. դու ի՞նչ կասես, յեթե յես քեզ ասեմ, թե ինչո՞ւ յես զարտուղ ա՛ռ ու ո՛ռ քաշում, և դուք ժամանակ անց կացնում. ավելի լավ չի՞ լինիլ, վոր դնաս Հայաստան մի հայրենասիրական միություն կազմես և հարեմական բռնություններից ազատես քո հայրենիքը։

— Ինչպես ասացի՞ր — հայ–աս-տա-քր-ա-կան ... Քո տունը չինվի, Մխքաչել, վո՞րտեղից առնեցիր այդ արհավիրս բառը։ Դրա առնելն անդամ դժվար է, ուր մնաց կատարելը։ Ճիվ ի՞նչ համեմատություն, մի՞թե լուսավորություն տարածելը պատերազմելու չափ դժվարություն ունի։

— Ճիս կարծում եմ, վոր ազգության դեմ, խավարի դեմ, տգիտության ազգեցությունների դեմ պատերազմելը ավելի դժվար է։ Մխքե դու ինքդ չի՞ս առնում, թե վորքա՞ն փչացել, վորքա՞ն վատացել, վորքա՞ն ապականվել և մեր ժողովուրդը քի՛ քաղաքներում և քի՛ գյուղերում առհասարակ։ Մխքե դու չի՞ս տեսնում, վոր ել դլուխ վայր դնելու տեղ չէ գտնվում, մեկայն այդ խոսքն ասող Քրիստոս չկա՞, վոր հավատան։ Մարդուս կատարելություն բան նշանը վերացել և և նրա տեղը բռնել և մի կեղծ խարան՝։ Նա յի մեզանում մարդ համարվում, ում ճակատին վոր դրոշմված և այդ խարանը, անխտրաբար ճակատից դուրս յիկած միտքը չվանեի գնող չկա։ Գյուղացին տովորել և մի քանի տնեղ՝ մտրակի ազգեցությամբ, իսկ մտրակը գտնվում և մեկայն խարանավորների ձեռքին։ Ժողովուրդը ինքնատյաց, յուրատյաց և գազան, նա գազանացել և անասնացել և։ Նա չարչիացել և, այս բառի մի նոր նշանակություն ստացել։ Նա փողի հետ փոխանակվում և ամենուրեք ինչ՝ միևնույն իր ընտանեկան արժանիություն անցավ, նա ամեն ինչ կշռի ու կանգուն տակ և ձգել, և ինչ վոր կարելի չե վոչ չափել և վոչ կշռել, այդ չկա նրա համար։ Առաքե-

նուքյունը, ազնվությունը, վսեմը և բոլոր մյուս վոգևկան պահանջները, որոնք մեզ մարդուն են հատկական, վերացել և մեր անասնացած և անքարոյականացած ժողովրդից:

Մեքսիկի այդ խոսքերը ծուռնի պես նստին մտիվում Առաստամի քնքուշ սրտի վերա: Ճշմարիտ վոր Մեքսիկը էրել մի վիրավորված [և զրկված] ոճ, պատրաստա եր յուր մազնե ու կեղնի մասին բանի վերա: Ճեվ այդ չատ հասկանալի չի՝ գոնե ինձ, վոր ուրիշ կերպ չեմ կարող մատածել, քան վոր մատածում եր Մեքսիկը: [Ճնա նրա խոսքերի մեջ գտնում եմ մեղմ գուտ և անհնքքի ճշմարտություն ու պատրաստա եմ նրա մատծնեքի տակ ստորագրել իմ անունը]:

Առաստամը չկրկատ մատծելուց և Մեքսիկի մատծնեքի ճըշմարտությունն զգալուց հետո հարցրեց Մեքսիկին հուսահատա և խեղճացած ձայնով —

— Բայց արդյոք հուսա չկա՞, վոր մեր քեմոսկան տեսուչները մի բան կարողանան անել, այդ հանքարճարանի սխտից ժողովրդին թե՛չկեն:

— Ճնա չեմ կարծում:

— Իսկ մեր հոգևոր իշխանությո՞նը:

— Առավե՛լ վատ:

— Ճեզքա՛յր, դու ինձ բոլորովին հուսահատացնում ես:

— Այո՛, ես հոգեատացած եմ, վոր հայտարարքդ կան մեր քյուն հատատանքն ավելի դյուրին ե, քան քե մեր ազգային լուսավորության հարատահարիչ բռնկրոզականերին ոչնչացնելը: Ճնա հոգեատացած եմ, վոր մարմին ազատելը ավելի հեշտ ե, քան հոգի: Մի աշխատրճի հողն ու լուսն ազատելն ավելի հեշտ ե, քան քե նրա լեզուն ու կրոնը: Դու ի՞նչ ես կարծում, Առաստամ, այդ ի՞նչ նոր գաղի չի, ի՞նչ նոր փորձություն, վոր չուսավորության անունով բարձրացած, տակ ու վերև ե անում մեր ազխարհը, մեր ընտանեկան սրբությունը, մեր կրոնն ու լեզուն, չկրկվությունն ձգում հատատանության մեջ, չկրկպատակում, ջնատում նրա բարոյական և նյութական ուժը: Ո՞վ և վո՞րտեղ և լսած, վոր մեկնուն ընտանեքի անդամները չկրկու կրոնը հատկանալ ուղղությամբ կրթություն ատանան, մինը ձգտի դեպի հյուսիս, մյուսը դեպի հարավ: Մկա՞ս ոա պատերազմ չի՞, պատերազմ հոգեվարճման, չկրկակչության, ազգատատանության... Ճեվ դու կարծում ես, քե մի քեմական տեսուչ՝ իր անխարան ճակատով, իր անմարան ձեռքով, իր գարտակ կնքով՝ պիտի

կարողանա պատերազմել իր դեմ բարձրացած այդ պատերին և ներքին ամեհի լեզուներին դեմ...

— Դու ինձ ապրատիճնում ես, Մքքայել։ Ճիս դեռ չեմ կարծել, որ մենք մի աշխարհում վատնվելու վիճակի մեջ ենք։ Մինչև այդ բանը չի՞ տեսնում մեր հոգևոր իշխանությունը։

— Տեսնում է, բայց չի նկատում, նկատում է, բայց չի ցավում, ցավում է, բայց չի զրկում, զրկում է, բայց տ՛ւս ու տ՛ւս...

— Այդ չատ եր զրատար, Մքքայել, բեռ չհասկացա։

— Ասածիս աշխարհատարն այս է։ Մեր հոգևոր իշխանությունը բոլորովին անհոգ է։ Նա ազգային լուսավորության մասին հոգս չի քաշում, բայց ցույց է տալիս, թե քաշում է, և բավականն է համարում, որ ժողովուրդը համոզված լինի, թե նա հոգս է անում այդ մասին։ Նշանակում է թեմական վերատեսուչներ, որհնություն կոնդակներ և ուղարկում նորընտիր հոգևորականներին, «Արարատ» ամսագիրն այդ ճանապարհը աշխատությունը հաշտկում է և դրանով վերջանում է ամենայն ինչ։ Նա չունի լուսավորության մոլ դիմելու և մոլ անդուկ։ Բայց և քանի՛ քանի՛ միջոցներ և դուռ գնում, որոնք դյուրին հարկավոր և սրտագին են ազգային լուսավորության։

— Ձո՞ բոլինակ։

— Ես ի՞նչ ուրինակ, մի՞թե ինքդ չդիտես։ Նա մեզ տալիս է աշխարհի քահանաներ, որոնք մեծ մասն անպատրաստ են, այլ և անպատրաստ աշխարհականի խնդրից էլ են դուրկ։ Դրանք՝ չատ անգրագետ բացառությամբ, կարծես դիտմամբ ընտրված միանման ապուշ, հոգևկան և մտավոր պահանջից դուրկ, անտանելի դիմապահության քնազդում մեծին ունեցող, դիմահարկից վախած՝ և իրանց վոգոց ճակատներին մի որ խաչան տնանկության ծախու վիճակ առած՝ քահանայապետ մարդակերներ են։ Ճիչ բացի վնասից ո՞վ և դրանցից մի ոգուտ տեսնում, չեմ վոչ դրանց որհնաններբ մեծին, վորոնց հարկ եր խաչազանով դուրս քշել աստուծո տաճարից, ասելով էտուն իմ տուն ազօթից կոչեցեք, իսկ դուք արարիք այդ տաղտկացք...։

— Մքքայե՛լ, չես կարծում ես, վոր դու մազձուսված ես և խղուր ես մեր սուրբ հայրերին հավատարմաբար համարում։

— Լավ եր, մեր դրանք հավատարմաբար լինեին, դրանք

այնպե՛ս բաներ են ծախում, որ Քրիստոս չերազումը տեսած չե։

— Ջո՞րթինակ։

— Որթինակ՝ տեսակ տեսակ փիլիսներ, տեսակ տեսակ խաղեր, կամբլաֆիկաններ, ծուխ, ծխախոտեքյուն, սվդագուքյուն, անեգամուքյուն, գործակալուքյուն, վեճողրոնակալուքյուն, քրեցփոխուքյուն, հաչորդուքյուն, առաջնորդուքյուն, վանք, կալված և սմինաչյն բնչ...

— Մի՞քիչ ասյդ սմինը փողով են ծախում։

— Հապա պատճառն ի՞նչ է, որ մեր քեմականն վերտանուչնների գործերն այդքան անհաչյալ են գնում։

— Բայց ի՞նչ կապ կա ասյդ չերկուսի մեջ։

— Ա՛յ բնչ կապ։ Բոլոր ասյդ չեզեռնը քեմականի վերտանուչներից այնպես և տարատափում, ինչպես գ֊ողքը տարատափեց Քրիստոսի մուտք գործելուվը։ Ասյդ կռչտաստաս և կաչտաստաս մարդիկը իրանց ապրուստը խաղալի մեջ են հայթայթում։ Վո՞ր հաչորդ կուզի, որ իր պատած գյուղերում, իր կաթնատու և բրդատու վոչխարներիդ մեջ մի մարդ տան գա և նրանց հատկացնե, քի գուք վոչխար չեք, բամականն է, ինչքան որ ձեր բուբդը խուզելին ասյդ անահոդինները...

— Հիմա հատկացա... չե՛, քո տասծիդ մեջ վոչինչ չտիսպանացուքյուն չպիտի լինի, գնա կատրելի յես վոր քո տասծիցդ մի բան էլ ավելի լինին ասյդ անասդինները։ Այդպես վոր չբիներ, մենք հիմա ասյս որուվը չեյինք լինիլ։ Դրանք մի անգամ ժողովըվ֊հատին իրանց ձեռքն են առել, ժողովուրդն էլ կուրորեն դրանց յետևից ընկած գնում է, կարծելով՝ քի առանց դրանց արքայուքյան ճանապարհը կկորցնի, հետո տան կգա, էլ չի պանիլ... Բայց դու գիտե՞ս, Մկքարյիչ, որ այսորը քեմական տեսուչը գալու յե մեր գյուղը, և կարելի յե յեկած լինի արդեն։ Վեր կաց գնանք, արդեն ճաչի ժամանակ է։

Բ

Գյուղական ժողով

Տեղը—Մաչառի խոստովեցի չարչափեի առակը դրված յերկաչին տախտակի վերա վառնակաթս չարվիլ եչին գյուղի առաջնորդը մարդիկը, վորոնցից վորշվում եր վերի ծայրում դուչակի վերա նստած յեվրոպական հագուստով մի մարդ։ Սա քեմական վերտանուչն եր։

Գյուղացիք իմացան, որ իրանց նոր պաշտոնով նոր չինած հյուրի անունը Գրիգոր է, բայց չէին իմանում, թե հնազը խոսելիս ինչ տիտղոս կպցնեն նրա անվանը: Մեկն ասում էր՝ տիրացու Գրիգոր, մյուսը անանում էր, որ նա տիրացու չէ, ասում էր Գրիգորջան, մի ուրիշն ասում էր Գրիգոր աղա, կային ասողներ և Գրիգոր վարժապետ, Գրիգոր քեմակալ: Այս զանազան տիտղոսներից քեմակալն ախորժելի թվաստուեցին ազատաց Միքայել վարժապետը, անվանելով նրան պարոն տեռտէր, և իրրև վարժապետ, այդ բառն այնքան կրկնեց, որ ամենի համար գործածական դարձավ: Մեր քեմակալն ունէր մի ուրիշը լինելը, գուցե նեզանատ, թե ինչո՞ւ իրան տեռտէր են ասում և վոչ վիրաստուէր, բայց նա սիրելի ուրախ կլիներ, որ իրան տակի Գրիգոր ասէին, միայն թե իր առաջարկութիւններին կատարում տային: Նա վոչ մի տիտղոսից չէր նեզանում յուր մտքումը բացի քեկ տիտղոսից, որ նա առելով ասում էր, և թէև այդ տիտղոսը տար նրան իրեն ճանաչողներից կամ ընկերներից մինը, նա այդ կընդունէր իրրև մի հայհոյանք:

Գրիգորը միշտահասակ մի յիրիտասարդ էր՝ մոտ յիսունն կամ քառասուն տարեկան: Նա անմեղուկ էր, այնքան զբաղում էր յիրենը և ուրիշ վոչ մի առանձին հատկութիւն չունէր, միայն նրա կազմվածքին նայողը կկարծէր, թե նա վոտքից մինչև գլուխ մի կանոնավոր պրիզմատյան՝ կազատապատով և ծուլված:

Գյուղացիք՝ վոր հնազանդութիւն յիրենից բնավորութիւն ունին, անգի և անտանգի հարց ու փորձով ծանրաբեռնում էին խեղճ քեմակալն վիրաստուէին և ձանձրացնում: Ի բնե ամենավոխոտ Գրիգորի համար պրանից մեծ պատիժ կարող չէր լինել:

— Պարոն տեռտէր, քանի՞ յիրեխա ունիս, հարցնում էր մեկը:

— Ճնա յիրեխա չունիմ, պատասխանում էր Գրիգորը:

—Բնավ չի՞ յեղած, թե չի՞ն ապրում:

— Չեն յեղած ...

— Ախ՛ պէ... քանի՞ տարի կլինի ձեր ամուսնանալուն:

— Ճնա չի՛մ ամուսնացած...

— Ա՛յ որհնեմած, դե տաս կին չունիմ, ել յիրեխան վո՞րտեղից կլինի... Ուրեմն վարդապե՞տ ես գառնալու. յի՞նչը ես ճնազդվելու...

Գրիգորը լսում էր և վոչինչ չէր պատասխանում, վոր գուցե

վիրջ առ այդ մարդու հարց ու փորձին, բայց դրանից ազատվելով՝ մի ուրիշի ձեռքն էր ընկնում: Մինը հարցնում էր, թե նա քանի լեզու գիտե, մյուսը, թե քանի չին ունի, մի ուրիշը, թե տարին քանի մանկի է տանում...: Ներսեն այս անտիրոջ հարց ու փորձից ազատեց Արզումանն ասելով, գյուղի պատվավոր իշխաններից մինը, վոր շատ չար ու բարի անասի՝ նորերի ապահանուքյունից ազատ մնացած և հին պարզ-հավիտենական կյանքով ու խոտով ապրող մի պատկառելի ծերուն էր: Ծերը վոր նա յնկավ, ամենքը տեղներից վեր կացան և նրան տեղի մոտ ընտանեցրին: Արզուման ասելը տեղի կոզբին նստելով՝ բարեւեց նրան ասելով,— էքարով եք յնկել, հազար բարի, մեր աչքի լուսն եք, մեր գլխի վերա տեղ ունիքդ... և բոնեցու պարկի կապը բաց անելով՝ շարունակեց. ես՛, ի՞նչ ունիք հավանելու մեզ, պարո՞ն, ասացիք, տեսանենք ի՞նչ ենք անելու. ըսեցի, վոր յնկել եք մեր շինուքը ուռուճնարան բաց անիքդ...

Թեմուկան տեսուչը տեսավ, վոր ելի շատ մարդիկ յնկան և գյուղը տարավ նստեցին վորը մի քարի վերա, վորը գետնին, ուշց մի քանի խոսքով հասկացնել նրանց իր այցելության նպատակը, ուստի գոռնալով տանուտերին ասեց.

— Պարոն տանուտեր, կարծեմ ձեր գյուղի բոլոր իշխան մարդիկն այստեղ են, և ես կարող եմ հավանել, թե ինչու համար եմ յնկել:

— Դե ես ինչ իմանամ, էրեկ գիտեն: Ճես մի յերեխա ունեմ, են և թաղավորական շկոլումը. հիմի չեքիմներին կլստանա՞ե... Դե ես ինչ իմանամ, էրանք գիտեն, էրանց յերեխանից համար ես յնկել:

Թեմուկան տեսչի վերա տանուտերի այդ վոճով խոսելը շատ վատ տպավորություն գործեց, մանավանդ շկոլն ու չեքիմները կլստալը: Նա մի բոպե յաշխատի գլուխը քար ձգեց և հետո խոսքը տեղական գործերին դարձրեց.

— Տե՛ր հայր, ելի մարդիկ ունի՞ս կանչելու, թե կարելի յե սրդեն գործ սկսել...

— Պարոն տեսուչ, գրանք վորքան քիչ լինին, այնքան լավ է: Ճեքի գան լցնվին, ել իրար խոսք չեն հասկանալ, կսկսեն տանկից գլխից դուրս տալ: Գարծում եք ես՝ քի՞չ եմ խոսել, քի՞չ եմ քարոզել, ա՛յ, քող վկա լինին: Գանի քանի անգամ ասած կլինեմ, թե ժամանակս փոխվել է, հիմի հարկատվոր է մեր վորդոցը ուսում տալ, վոր գնան մարդ դառնան մի կատր հացի տեր

չինին, մեզ նման մաճ չրանեն, գուբան չբլնեն, պնան. քաղամորի միջը բռնեն մարդիկ քչնեն, ինչպես Քրիստոս ասել է. «Ծառայք, հետզանդ լիրուք ձեր ոչխարին և ես զձեզ մարդկանց որսորդ կշինիմ...»: Ծառա՛ յեմ, չես աշքան կարդալ չգիտեմ, մեղքս ինչ քաջգնեմ. չեմ ել ասում, քե բերնեք ձեր չերնեխեքը չես կաբացնեմ, չունքի չես վոչ ոտանքեն եմ պիտում, վոչ արիվմեսխիա, վոչ ել իմ չերնեխանց համար է իմ ասելը: Իմ չերնեխեքն ել են հրեին քաղաքի չկիլումը, ըստարբչի ուչիքնելեն[9] կշտանեն, ես տարի ել փոխմիլ են ըզիստորդ կլտաք:

Ես եղև յետինն չար քան զառաջինն[10]... մեր տեսուչը տասնուսերի վոճիցն եր զզմած, տերտերինը ներանից անց կացավ: Շատ լավ նշմարում եր, վոր քե՛ տանուտերը և քե՛ տերտերը ընդդեմ են ուսումնարան բացվելուն, բայց մինչդեռ ինքը մտածում եր, քե ի՛նչ խոսի արդյոք և ի՛նչպես խոսի, արդեն կոմին տվամիլ եր...

— Ճես չեմ հասկանում, քե գուք ի՞նչ եք ուզում ասել, տերտեր, ասաց Ալազումանը ծեր մարդկանց հատուկ քաղկութիյամբ: Ձո տղերքն չկրլումն են, գրրեմիննն չկրլումն են: Ձեր ասելով չկուն եք ուզարկել, վոր այնտեղ մարդիկ գրչել սովրեին, բայց մեր գյուխան ու գուշ առանց չկուլի յերես տեսնելու ել շատ լավ եք գլում մեզ: Առանց մեզ հարցնելու մեր անուններն տոթարգրում եք՝ տալիս մարդ գլուղներին, բայց հեմի տեսչի առաջին ուզում եք ցուցց տալ, վոր շատ պրատացավ եք մեզ համար: Ինչո՞ւ ուզիղը չեք ասում, վոր ազամամուրին ձեռագիր եք տվիլ տասանասիին և ձեր հոգին նրան խոստացել, վոր նա ձեզ լուսա տա... Լա՛վ լուսա և, վոր հոգի կորցնելով պիտի ձեռք բերվի...

— Ա՛յ ջամհաքի, ըտո՞ւմ եք ինչ և տասում այդ ալևորը. վկա՛ յեղեք, և հարցնելիս չտեք, քե չենք լսել, ասաց գյուխան ինքնատատասան գոռոզությամբ:

— Ե՛յ, գյո՛ւխա, գուշ վոր քո չարին ու իրավունքը ճանաչես, շատ լավ կանես, ասաց ծերունին: Մեկ ինձ տաս տեսնեմ, գուշ ի՞նչ իրավունքով ես իմ անունս գրել տվիլ առանց ինձ հարցնելու:

— Եղ հետս կտեսնենք, հարցրի՞լ եմ, քե չեմ հարցրել: Ճեքե կարծում ես քե չեմ հարցրել, կարող ես գնալ գանգատվիլ...

— Գիտես, ի հարկե, վոր գանգատվիլ չեմ կարող. չեմ կա-

քող գնալ իմ գաստավորին ասել, վոր նա մի շատ անպիտան և խարդախ մարդ և, մեր քյոխվան ել հետը։ Այդ չեմ կարող ասել, բայց քեզ քո լեզուից կասեմ, վոր դու մարդ չես, այլ կատու չես, ազվես ես, գայլ ես։ Ես միշտ ասելու չեմ քեզ այս խոսքերը, վոր գոնե դրանով սիրտս հովացնեմ...

Այս քուռնդ խոսքերի համար քյոխվան չեր նեղել Աբգուման ապտրը, չեր նայել նրա վոչ ծերությանը և վոչ պատվին, այլ իր գազանական բարկությունը կհագեցներ գանակոծ անելով նրան, բայց վոր լոկց և համբերից այդ այն չերկյուղեցն եր, վոր նա կրում եր Աբգուման ապտր յոթը հարկա վորդիներից, վորոնք արդեն մի մի հատատզրաւթ մահակ ձեռքներին՝ կանգնած եյին իրանց ապտր քամակին։ Ենթե Աստված խռովեր քյոխվի գլխին ու մեկ անգամ ձեռք ապր ծերունուն, այնուհետև քյոխվի մեծ կատրը ականջը կմնար։ Վորպեսզի այդ փորձանքից ազատվի, վեր կացավ և շան նման մռմռալով դուրս գնաց։ Նրան հետևեցին բոլոր քյոխվից վախող մարդիկը։ Աբգուման ապերն ել մի քանի կծու խոսք ել տերտերին ասեց և վերկացավ հեռացավ։ Մնաց տեսուչը միայնակ Մինասին և Աստամի հետ։ Տերտերն ել կգնար ուրախությամբ, չեթե ինքն իր տանը չլիներ։

Ահա այսպես կայացավ և վերջացավ գյուղացոց ուսումնական խորհուրդը։

Գ.

Նոր խնդիր

Ենթե վոր ժողովուրդն այդպես քաշվից հեռացավ, մեր տեսչի գլխին տարը ջուր մաղվից։

— Տեր աստված, չես իմանչ ելի չերևակայում և հիմի իմանչ եմ տեսնում, տասա եր նա ինքն իրան։ Այս տարերքի գլխին, ձորերքի մեջին մատնությո՞ւն, դավաճանությո՞ւն, սպառնալի՞ք... Զարմանալի բան և։ Ե՞րբ ցանվեցավ այս տեմեղ սերմերքի մեջ ատատանալի այս չար վորոմը...

Մեր տեսուչը պետք եր վոր զարմանար, ըստ վորում գեռ նոր եր, գամ ինչպես կասեն՝ գեռ խամ եր։ Նա կարծում եր, թե մեր գյուղացիք հին նահապետական պարզության մեջ պետք և լինին և չեղեմական անմեղությունը պահած, և այդ պատճառով գեռ քեմական տեսուչ չեղած, ատատիկ բարկանում եր չի-

դած քեմպանիներին վերա ասելով. «Այնպիսի մարդկանց են տվել այդ պաշտոնը, որոնք վոչ ժողովրդի լեզուն գիտեն և վոչ նրա հետ վարվելու յեղանակն են իմանում: Փառուկ մեծացած, իրանց որումը ձի չնատած, ել ինչ ասել կուզի, վոր այդպիսի մարդիկը չեն կարող կատարե համապատասխ աշ կամ ձախ չիզվիլ, ձորերի մեջ մտնել, սարերի վերա բարձրանալ, ցրտի ու տաքի դիմանալ, մի տեղ վտաքով մանը գալ, մյուս տեղ ձիով, ձի չեզած տեղը ջորու և իշի վերա նստել, անլեյ մնալ, ցամաք հաց ուտել, պատ պահել... չի՛, դրանք վոչինչ չեն կարող անիլ... Բայց հիմա տեսնում եր, քե վորքան սխալված է յեղել ինքը, և վորքան սխալ եր նուչինակ եր տեսությունը տիզերից մինչև վերջը...

— Գա՛րեն տեսուչ, շատ մի՛ մտածիր, ասաց Մկրտիչը: Այսպես և ահա՛ մեր ժողովուրդը՝ ինչպես տեսնում եք...

— Այո՛, շատ անպիտան մարդիկ են, յես ամաչում եմ դրանց վրեխանակ, հառաչեց Առաքելը:

— Բայց այսպես չեր այս ժողովուրդը սրանից մի քանի տարի առաջ...

— Քանի տարի առաջ մեր մարդիկը Փերիխանեն ել ավելի խաշոր եյին, բայց հիմա տեսնիք ինչքա՜ն մանրացել, ինչքան նվազել են: Ճշմարիտ կա մի արտահայտություն, վոր մեր ժողովրդին վոչ միայն Փերիխանեն և վորքացնում, մանրացնում, այլ և բարբոյանում: Գարեն տեսուչ, յես ահա տասը տասնըհինգ տարի է, վոր քաղաքում եմ այս ժողովրդի մեջ և յեկել եմ այն յեզրակացության, վոր մեր դյուղացիք իրանք իրանց կրքերու վոչ կարողություն ունեն, վոչ ել հասկացողություն: Կարողություն չունեն, քանի վորում արանց կյանքը հազար ու մի հարյուրներկի յենթակա է. այսօր մորթեն և կտրում իրանց հացը, վաղը՝ մուկը, յերաշտ և անում, կարկուտ և գալիս, անասուններն են հոտոտվում... Վոչ յերկինքն և ոգնում և վոչ յերկիրը, վոչ բարեկամը և վոչ չարակամը... Գնաք և ուրիշ ճար, ուրիշ հնար մտածել:

— Որինակ՝ ի՞նչպիսի հնար: Հայտնեցնք, յես ուրախությամբ կլսեմ:

— Գի՞տեք ինչ կա: Այսօր մեր ժողովրդին առաջարկում են տան գլուխ վեց շահի տալ, իսկ մնացածը, ասում են, մենք ինքներս կհոգանք և ուսումնարան բաց կանենք: Բայց ահա քառասուն տարուց ավելի է, վոր մեր ժողովուրդը տան գլուխ չորս

չահի յի տալիս անընդհատ՝ ընթրելուց անունով, խոհանոցը՝ մեկ մեկ մանեքի։ Ցնքին սրա վրա ավելացնենք և պոզին, որ նմանապես մի մչտական և տարեց տարի աճող տուրք է, կարող եմ ասել, որ յուրաքանչյուր տուն տարեկան առնվազն տալիս է տրդին մի մանեքի տուրք։ Մյուս փոխոխականն և մասնավոր տուրքերը սրա հետ չեմ խառնում[12]։ Իմ կարծիքով պետք է այդ սրբագրության և պողոս հալվոյի մի քանի կնճռոտնական ուսումնասրություններ բանալ, որ ժողովուրդն իմանի, թե իր ավածի մի մասը իր բարօրության գործողության վերա յի գործ դրվում։ Ցնքին ասպահս անելի, ժողովուրդը կսկսի ջնջմտանդամալ, հասկրե իր հոգևոր իշխանուքյունը, նրան հարցնաս հայր կճանաչե և կնատապատկե իր տուրքը...

— Այդ շատ լավ եք ասում, պարոն Մինքայել. բայց մի՞թե չդիտեք, որ հոգևոր իշխանուքյունը այդպես էլ արել է, այսինքն ձեր ասած տուրքերի մի մասը ազգայինն հոգևոր դպրանոցին է հատկացրել։

— Ազգայինն հոգևոր դպրանո՞ց... անունը մեծ՝ միջը փուչ։ Ձեր քաղաքի այդ ուսումնարանը, որ ազգայինն հոգևոր դպրանոցի մեծ տիտղոսն ունի, յես լավ գիտեմ, որ նա վոչ մեկին իմ ասած տուրքի մի մասն է տանում, այսինքն տարեկի արբագրության, այլ տանում է նաև բոլոր ուխտատեղյաց արդյունքը, անպահանջել է բոլոր վանքերի անհուն կալվածները, նա յի տանում տարեկի վիճակից մոմավաճառության արդյունքը, պատկառազից մասն է տանում, միտրոքաղաքան վիկտյականներից տանում՝ է, եվ չդիտեմ վոր միևնի տակ։ Ցնվ քող տանի, քող դրա հրինատարելը, յեռատպատիկը տանի, խոսք չունիմ տանելու, բայց վոչ քիչ տանի կուլ տա, այլ մի արդյունք ցույց տա։ Մի՞թե այդ ահագին արտոնուքյունը վայելելու փոխարեն նա վոչ մի չնչին պարտականուքյուն չունի՞։ Գիտեմ, պիտի տանք ունի, և այդ արդ է, վոր նա պիտի վիճակին տար բարեկրգված քահանաներ, համառ ուսուցիչներ։ Ցույց տվեք այստեղ, չեմ տա. տամ բարեկրգված և ուսյալ, այլ ինչպես եղ վոր լինի, մի հատ քահանա, կամ մի հատ ուսուցիչ, վոր արդարության լինի գտնվա յենկած։ Ինչպես տասցի, քաղաքացին տարուց տվիչի յի, վոր մենք գյուղացիքս այդ ուսումնարանին անընդհատ հարկ ենք տալիս, և վերջ ի վերջո բանից դուրս ե գալիս, վոր մեր դատը քրոջքարով աշխատած փողով ձեր քաղաքացիք մեզ վոչ քիչ քահանա կամ ուսուցիչ են տալիս, այլ վոսկի շարքեր են շինել տալիս և

իրանց հարևաններին ճանապարհ կախում... Այդպես կարող են անել միայն անբարոյականության ամենավատթար աստիճանին մոտ գտնվող անհատ և անհոգի չարչիները։ Այդպես կարող են անել միայն Բրիքլշոյի և Շմուելիի[12] ցածուն արբանյակները։

Քեմականն անուշը շատ լավ գլուխ էր, որ Մկքայելի առածներն ինչքան մազձոտ՝ նույնքան և ճշմարիտ էին. Մկքայելը, ինչպես կասեն, նրա արտիցն էր ջուր խմում, բայց իրեն պաշտոնական անձն, իրեն հովանոր վարչության պաշտոնյա, անհարմար էր համարում ցույց տալ, որ համակիր և նրա առածներին, ուստի կամենալով վերջ տալ այդ խոսակցությանը, դարձավ դեպի տերտերը հետապա հարցնելով.

— Մի՞թե ճշմարիտ է, որ ձեր գյուղացիք արդեն առատագրության են ավել, քե ցանկանում են... ուսումնարան ունենալ։

— Ճիա չգիտեմ, պարոն անուշ, յես էլ ձեզ պես լսել եմ, որ այդպես մի բան են արել, և մենակ մեր գյուղացիք չեն, որ համաձայնել են, բոլոր գյուղերից էլ առաջարկություն են հավաքել այս բանի որա։ Բայց դուք ի՞նչպես եք կարծում, մի՞թե դա վատ բան է...

— Այսինքն՝ հապա՞ղ է տալ գիտել ինձ, ամենայնիվ Առաուամը հետևյալը, քահանայի հարցումից վրդովվելով[13]։ Բայց քեմականը չուտ վրդովվող չէր. նա մի վայրկյան գլուխը քաշ գցեց և քիթ տակ մոմոտելով ասաց.

— Ճիա չտանցի քե վատ բան է, բայց ինձ հարկավոր է խնամանալ, որ էլ գուբ տեղը տար ու ձոր չընկնիմ։ Ուսումնարանն ուսումնարան է, ով կուզի քոզ բաց անե, այդ մեզ համար միևնույն է...

— Ի հարկե միևնույն է, տնը հայր, տեսչի խոսքը հատատանց Առաուամը։ «Պարտ է տալ գիտելիքին կիրակուն և գմայլությանն կիրակուն»[14]։ Այսպես չի՞ տեր-հայր։

— Ամենապատուական այդպես չի ասված, պատասխանեց տեր-տերը։

— Ինչպե՞ս չի ասված։ Ամենապատուականը չի՞ ասված մեզ, որ մեզ մեկը քո բաճկոնը խլե, շապիկդ էլ տուր նրան, որ կինչանակն՝ քե մեկը քո աղքիկդ խլե, պնտաք և կնիկդ էլ տաս իրան...

Առաուամի այս խոսքը քեղացրեց տերտերին, յերևի նրա ձգած քարը տերտերի ցամաք տեղին դիպավ...[15]

Տնտեսը տեսավ, որ արանց վիճեն ավելի պիտի քիզվի, մեր կացավ տեղիցը և հրամայեց իր ձիավորին, որ ձիանը դուրս քաշե։ Տիրտիրը շատ ախպեց, որ մնա, բայց նա չհոժարեց, հնձավ ձին և յերեսը չդիեց դեպի Խոզաբելի գյուղերը... Մեքսիկը նրան գնաս քարով տեղիս մի ծրար տվավ և ասեց, որ Համապարհին բաց անե կարդա...

Դ

Ցերկու պատճեն և յերկու լուսավորիչ

Մեր քեմական տեսուչը յերբ որ գյուղիցը մի փոքր հեռացավ, հետաքրքրությունից շարժված բաց արավ Մեքսիկից առացած ծրարը, և նրա մեջ գտավ յերկու գրության պատճեն։ Առաջինի բովանդակությունը հետևյալն եր.

«Տեր–Մաշտ.,

«Քեմական տեսուչն այս որերս գալու յե ձեր գյուղը։ Դա մի շատ խռովարար և անհաշտ մարդ է։ Ձեր համակրանքությամբ հարց ու փորձ և անելու և մեր գործերի մասին տեղեկություն քաղելու։ Գյուղացիք բերրաններով կտակը վարած մարդիկ են, կըլինեն մեզ վերա զանգատվիլ, որ իբր թե մենք իրանց քիսրանում ենք, տեղի անտեղի կաշառք ենք առնում, պռոշին քանդ ծախելով ժամն հաշիվ ենք տալիս, մենք չհասը փողով հաս ենք անում և հասը չհաս չինելով՝ գործ ենք առնում, թե մենք արբաղբամի մեծ մասը գողանում ենք և ապատիկ ցույց տալիս... յես ինչ գիտեմ, ինչ ասես պիտի գլխներիցը դուրս տան։ Ահա այս ամենի համար պատրաստ գրուչացնում եմ քեզ, որ այդ մարդը գա քե չի՝ խնդուն տանես գա տունը, որ նստած պատիվ տաս, չքողնես որ մենակ մնա ժողովրդի մոտ և նրանց բերնից խոսք դուրս քաշե, և այնպես կանես, որ գա այդտեղ վոչինչ չկարողանա անել և մեկնուն ժամանակ չգտնա, որ մենք ենք արդիլք յեղել։ Թակ յես կաշխատեմ հասկացնել ամեն հարկին և, որ մեզ գլխից ազատուն այդ ցույցը... Մեր Զեռապետյան հաշվողը ուզում է ինքը լինել քեմական տեսուչ և մի տուկ և փնտրում գրան հետացնելու։ Սա շատ ուշադիր կլինի, որ գուշ յերեթ մի վտանգից ազատվածի չանա գրա բերնից ընդդեմ հազնեը իշխանության, խնդուն իմաց տաս իրան։ Ուզում եմ տանել, վերջապես, որ մեր հաշվողը մի նոր յեկած քաղցած ուշ ծարավ մարդ է, սա այդ ունի քեմական տեսչի ոռճկի վերա,

կարող ես ուրիշն հուսալ, վոր սա կպաշտպանե քեզ ամենայն դեպքում, մխայն քե այդ մարդուն ընդդեմ գործելու ամենայն ջանքով աշխատես...

Վերջում կոնսիստորի և գործակատար քաղաքին Արշակավան Տեր-Ավդալի:

Ծերկրորդ պատճենն ունեք հետևյալ բովանդակությունը.

«Մենք ի նեղքս առորագրյալ Հայկազնի[27] գյուղի հատարակությունս ուղենալով՝ վոր մեր խոսքերը գհատքերին[28] լավ սովրեին և մարդ դառնան, սովանք զայս առորագրությունս ազա Ներքոթիքեցին Առաստապետյանին, առ այն պէս վոր մենք ամեն տարի ամեն տանից վեց շահի տանք և տուն քերահանք, կամ տան քերարհն տարին յերկու հարյուր ճանեքի տանք, և ճրագլուսանի էլ տանք, և փայտն էլ տանք, և առարչի ուչերեքին սրճախն էլ տանք...»:

(Առորագրություն ամբողջ հատարակության).

Թեմական տեսուչը այս յերկոքեին պատճեններըը կարդալով այն ղազց, ինչ վոր կղդա մի մարդ, յերբ յերկու կրակի մեջ տեղ կղտնվի... Վա՛յ ինչ ինչտանկե ազատքին և նեղքին քշնամին, մամռաց նոա ինքն էրան: Վայդ առուչ հաջորդը յերեն ինքն և ուղում թեմական վերատեսուչ լինել, քող լինի, էլ ինչո՞ւ յեր գալչի հոգեր վրան ձգել տալիս իմ ճանապարհին, չե՞ վոր այդ հոգերի մեջ ինքը կընկնի մի ժամանակ: Տեր Ավդալի ազատքը հասկանալի յե. Վարչի իր ահիցը կզտաց: Այսպես մրթմրթալով քշում եր իր ձին թեմական տեսուչը, հանկարծ նրա դեմացն յերալ իր վարչանոցի բարեկամներից մինը, վոր միևնույն պաշտոնով, այսինքն ուսումնարաններ քանալու համար, իր թիկնապահի հետ գնում եր միևնույն գյուղերում: Բարև տվին, բարև առան և իրար քեֆ ու հալ հարցնելուց հետո՝ հետևյալ խոսակցությունը բացվեցավ նրանց մեջ:

— Նազար-բեգ, ձեզ վոքա ինչ հետս պահեր իմ ձիուցը. ասվատ քնուքյուն ունի, համ կծռոզ և, համ քացի տվոզ, ասաց Գրիգորը:

— Շա՛տ լավ, յես քո ձիուցը կզգուշանամ, բայց դու, Գրիգոր, դու էլ ինձանից զգուշացիր: Վո՛ր գյուղ վոր յես մտնեմ, դու սյնտեղ չերևաս, քեզ չե՛ յես էլ քեզ կծեծեմ:

— Գիտեմ, դու շատ համլատարքիմ չուն ես, ում հարցն ու-ասես, նրանս գրասենք Հրանքես, բայց քո կոմբեատատեներդ ինմ

վոտքս չանդրտելու չափ ուժ չունեին, դու միայն կմնդատաս ժամ-ժամով քունը պես, բայց կծել կարող չես ..

— Դու շատ սխալվում ես, սիրելիդ իմ Գրիգոր: Ես վոչ միայն կծելու չափ ուժ ունեմ, այլ քեզ իմ ոգումն հաղիցնելու իրավունք եւ ունեմ:

— Այդ չես շեմ հասկանում:

— Գիտեմ, վոր չես հասկանում, յերթե հասկանայիր, այդ պարտասնը չէիր ասնել վիրտդ:

— Ինդրեմ բացատրես:

— Շատ լավ, դե լսի՛ր: Ահա միասին կերթանք տատիկիդես դյուղը: Ես, [ինչպես վոր ինձ հրամայված է], պիտի [քեզ] հարդարեմ [և քեզ տանեմ], վոր ուսումնարան գանան: Այդ արդեն վորոշված է, վարժապետն եւ արդեն նշանակված է: Դու իմ կշտանն կլինես, ինչ վոր կասեմ, կլսես: Բան է, յերթե չես կատաս յեղա գո ոգնուքյանը, պիտի դիմեմ քեզ, և դու իրավունք չունես ինձ չոգնելու: Ուրեմն ինչ վոր չես ասեմ, դու պիտի արձագանք տաս, պիտի ասես. «Հարգանք լավ և հրամայում, ինչպես հրամայում է, այնպես արեք»[19]: Դու վեր կաս, ուրեմն իմ պոչն ես, իմ կարկատանը: Դու իրավ պոչ՝ կարող ես միրքդ դալվիլ և միրքդ դալարվիլ, մի խոսքով ազատ շարժվելու իրավունք ունես, բայց ազատվիլ, անջատվիլ, կարվիլ ինձանից կարող չես, պետք է միշտ հետևիցս քաշ դաս, չես կարող առաջս ընկնիլ: Յերթե իրերին եւ ասածս, լավ սերտիր քեզ ավագ հրամանդը, և կտեսնես, վոր այնտեղ ավելի կոկ և քաղաքավարի լեզվով եւ ասված, ինչ վոր հիմի յես քեզ ասում եմ ընկերաբար:

— Ես կարդացել եմ և շատ լավ գիտեմ քո հիշած հրահանդը բոլանդավուքյունը: Այնտեղ ասված չէր, վոր յես իրավունք չունեմ իմ անպհական ուսումնարանները ունենալու:

— Ես չեմ ասում քե իրավունք ամենևին չունես, այլ քե այնքան ունես, ինչքան ամեն մի արդասո ունի... իր տիրոջ անդանի միջոցներին վերա: Զի՛, յես տեսնում եմ, վոր դու քո և իմ իրավունքներին տարբերություն լավ չես ուսումնասիրել, յերթե լավ ուսումնասիրած լիներիր, կտեսնեիր, վոր քո իրավունքը իմ իրավունքի պրան եւ: Ես միակ, դրան եւ պրա, յես հրամայում ասում, իսկ դու կմնաս մի դարտասկ պրա: Դու իրավունք ունես ամեն մի յեկեղեցու մոտ մի ուսումնարան քանալ, ինչպես բոլոր մոլլանները իրավունք ունեին իրանց մեհյիդին կից մի մոնքտատան ունենալ: Այդ իրավունքը վարժվում են բոլոր կրոնի հո-

գնդապետները։ Բայց ամո՛ւր, չես ի՛նչ իրավունք ունիմ։ Ես իրավունք ունիմ ամեն մի հաստատության մեջ ուսումնարան ունենալու։ Եվկեղցին քոնն է, իսկ հաստատությունը, ժողովուրդը՝ իմը։ Եվկեղցին առանց հաստատության դուռ չի, այլ բանը Մոնբյանի համալսարանում[20] էլ կասի քեզ։ Ես չեմ թող հաստատության մեջ մի ուսումնարան եմ բաց անում, որի աշակերտները միասորներից են լինում բաղկացած, իսկույն քո դրոնները գալիս են նրանց կպչում և չես ունենում եմ առանձնոր աշակերտներ, իսկ դու՝ վոչինչ։ Հասկանո՞ւմ ես, սիրելի ազգասեր, ի՞նչ եմ ասում։ Բայց այս դեռ ամենը չի՛։ Ես իմ ձեռին ունիմ հարուստ գանձարան։ կարող եմ նոր հարկ էլ դնել ամեն մի հաստատության վերա։ իսկ դու վոչ մինն ունիս և վոչ մյուսը։ Քանի՞ կոպեկ վարող ես գոյացնել քո աշակերտներից, կամ ի՞նչ միջոց ունիս այդ կոպեկները ազատել քո դիշատիչ ազգայնների ձեռքից։

Քեմանկան տեսուչը գլուխը քաշ ձգեց, իբր աբհամարհելով իր պաշտոնակից տեսչին, և սկսեց գալյի ու գառան տունը մրմնջալ քիթ տակին։ Ազիսեր ի՞նչ պատասխան տա իր գրնդ հանկատակորդին՝ ճարը կտրված մանկամարժական գրնդքներից պաշտպանությանը գիմից, վոր ցուցց տա, թե աշխատանքով արդարությունն իր կողմն է։

— Հաստատությունը կարող է չհամակրել ձեր տված հանգրվային կրթությանը, և ավելի լավ կհամարե իր ազգային ուսումնարանը պահել և ազգային կրթություն տալ իր վորդոցը։

— Այդ հանգամանքն առաջքն առնելը շատ հեշտ է։ Հաստատությունը կրթության մեջ գանազանություն անել չիքե գիտե, արդեն ի վնաս ձեր է, ըստ վորում մեզնե և գերազանում, իսկ չիքե մինը նրանցից սկսե հանկատակը պնդել, իսկույն կերևիլ, վոր ուրիշի քիչ աշխատությամբ և գատողությունն տալիս և մի քանի հարց ու փորձից հետո կխոստովանի, վոր ինքն էլ չի իմանում, թե ինչ և ասում, այլ քեմանկան տեսուչն և սովորեցրել նրան։

— Ի՞նչ ասացիր, քեզ գո այդ սպասնալիքը։ Մի՞թե գյուղացին չի իմանում, վոր չիքեխանն իր մայրենի լեզվով ավելի կհասկանա քեզ վոր իրան ասում են, քան թե ռուսը լեզվով...

— Վո՛չ, գյուղացին այդ չգիտե։ Նա չի իմանում, վոր բացի լեզվից, ուրիշ բան էլ են սովորեցնում ուսումնարանում։ Նա ուրախ է, վոր իր վորդին մի ռուսը լեզու չե սովո-

րում, ոտար լեզվով խոսում։ Աշակերտը գիտե ու գիտե, սուտ և նա, չես ուզում եմ, որ մի ուրիշ լեզու էլ գիտենա, չունքի սատկած և, մարդս քանի լեզու որ գիտե, այնքան մարդ եղ։ Բայց մեկն կլինին ճշմարիտ այնպիսի գյուղեր, որ կուզենան անշուշտ, որ իրանց վորդիքը հայերեն էլ սովորեն, մենք կարող ենք աշակերտի մեջ մի գատ էլ հայերեն նշանակել...

— Բայց ձեր սրտիկը մանկավարժության որենքներին, դաստիարակության հիմունքներին, ազգայնության սուրբ սկզբունքներին պիտուկին հակառակ են[21]...

— Ո՞վ է սուտ ասում, ով հասասատից, որ այդ ճշմարիտ է։ Քոչե՛ք, ի սեր սատծո, այդ ցնորքը։ Մեզ մարդկի տարեցտարի վռնում են իրանց նիստ ու կացը, իրանց կերակուրն ու հագուստը, իրանց սրբազան համարած ծեսերն ու աղաթները, իրանց լեզուն ու կրոնը, էլ ի՞նչ ես ուզում, տեսնում ես, որ ամենայն ինչ փոխվում է և փոխվում է [այնպես, ինչպես որ սիրող քաղաքական որենքներն են պահանջում]։ Այդ ո՞ր մանկավարժություն է, որ հերքում է այդ աչկատես բանը, ո՞ր մանկավարժական որենքներն են, [որ քաղաքական որենքներին դեմ կրցնես չսիր ուժ ունին], մեկ ասա տեսնեմ...

— Գիտես ի՞նչ կա, նազար աղա, այդ բոլորը քեզ այդպես թվում է, ըստ վորում դրքի մի կերևան ես կարդացել միայն և այն էլ լրիվ չես կարդացել։ [Քաղաքական որենքներից ամենի մեծ որենքներ կան, դրքա տպում են պատմական որենքներ]։ Մեզ դու քարոզչության կանոններն ու որենքները խելացնոր բաներ ես համարում, այսուամենայնիվ չես կարող հերքել պատմական որենքները, վորոնք շատ խիստ են, շատ անաչառ։ Այդ արդարատես և ստամածաբին որենքներն հեման վիրա, միշտ խաղ, միշտ թեզրած չեն մնալ մեր ժողովուրդը [վզաբերին նրա ինքնատիպությունը, ինքնատպությունը, այդ կետերն նրան կհատցնեն ժամանակակից համաշխարհական անիվը հառաջ շարժող ազգայնության հոգին]։ Այդ գրքույկներ ազգեցությամբ մենք արդեն մեր ձեռին ունինք գրականություն, լրագիր, ամսագիր և, թեև ստկամաքիվ, ունինք ազգայնին ուսումնարաններ։ Եվ դու, վոր հեման մեր ժողովրդի վրա նայում ես իբրև անբան արարածների վրա (Մեղուի մեջ սրա նախադասությունն ունի հետևյալ ձևը. «Եվ դու, մեր ժողովրդի վրա իջուր ես նայում իբրև անբան արարածների վրա»— Խ. Ս.) [իբրև միայն Ֆիզիկական որենքների տակ նկատված Ֆիզիկական մարմնի վիրա,

չուտով կտեսնես, որ նա մոլի ծառ է, մոլի քար և մոլի անասուն, այլ ունի հոգի, բանականություն և այդ ցույց կտա նա՝ քեզ պետքերդ ճանաչելով միայն դրսից մի նոր խաղան, խաղան աղվեսաղջամի, և չկին չսահվով կպատկե քեզպեսի մարդաններդ դդումի պլուխը...]:

— Չա՛... հա՛... հա՛... հա՛... ի՛նչ հանկարծ տաքացար, մեր տղա: Մի՛ վշտանար, չես քեզանից պակաս հայ չեմ. իմ սիրտն էլ ե ցավում, բայց՝ ինչ արած, ինչ մոր ճչմարիտ և, նա ցնորք չե... Ե՛հ, քողնենք այդ անախորժ խոսակցությունը, հիշենք մեր հին բարեկամությունը, որը մոլ մի հաստատական հոգս մեզ չեր պատճառում և իրար դեմ քշնամացնում: Ահա մոռանում ենք դժուղը, դու մո՞րոնդ պիտի խլենես...

— Ի հարկե քեզ հետ չեմ խլելու մոլ մի տեղ... դու կերթաս քո գյոխովի մոտ, չես իմ տերտերի: Ճես առավոտը շուտով կհեռանամ, մոր ել քո սև կերեսը չտեսնեմ: Ասած և՝ հայի տունը մոր հայը չքանդե, աշխարհ մեր կենա, մոլչենչ չի կարող անել, ասաց քեմանկան տեսուչը և իր ձին մտրակելով՝ բաժանվեցավ իր պաշտոնակցից:

Ե

Ապահանութեան վտիճը

Առաջնորդանիստ Աբշահաթան քաղաքում կային մոռնավոր հոչակած ուսումնարաններ քրմով քառնից ազիլե: Քեմանկան տեսուչն ուզեց իմանալ, քե ի՞նչ ուսումնարաններ են դրանք և ի՞նչ ուսում ու ի՞նչպես և ավանդվում դրանցում:

Այդ ուսումնարանի տեսուչ կրող բուհները մեկն քան զմյուսը գաղտիար, նենգավոր, խոնարհ և մեքին մոլչեր եչին, իսկ մտքի տկարությունները՝ անհիշողքի, հարթնացող, անբարոյական և դարձանապատ մարդկանցով վիճակավոր: Դրանք քեմանկան տեսչին ընդունում եչին իրրև մի ոսար մարդու, մոր իրանց կարծիքով իրավունք չուներ մեքնչև անդամ մոռնելու: Երանց ուսումնարանը, և նրա հարց ու փորձից կամ փախա եչին տալիս կամ սուտ պատասխանում նրա հարցումներին: Դրանք ուսումնարան պահելու հրաման ունեչին ասած, բայց այդ հրամանի մեջ ասված եր, մոր մեքին քաղաքհինգ հոգի կարող են պահել: Ինքը հրաման տվող եր պետությի իրավունք եր տվել քառնքհնգից ավելի պահելու,

քե կուզէ մինչև հարյուր, մեկն ալ դրա համար պետք եր նրան հրամայում տեսնելին և տարեկան հաշվի մեջ պետք ցույց չտային այդ ավելին։

— Գանի՞ աշակերտ ունես, հարցնում է քեմական տեսուչը մի այդպիսի ուսումնարանի վարժապետից նույն իսկ ուսումնարանում։

— Գտանըվինդ, պատասխանում է վարժապետը։

— Ի՞նչպես գտանըվինդ, այստեղ մոտ հարյուր աշակերտ կա, դու չգիտե մի գանիսն էլ քացակա կլինին։

— Իմ իսկական աշակերտներըվ քիվը գտանըվինդ է, մյուսներն այնպես են կիսած, նրանք աշակերտներ չեն։

— Ո՞ւմ հրամանովն եք դուք այս ուսումնարանը պահում, կարելի՞ է տեսնել ձեր քուղքը։

— Մենք պատրաստ չենք ամեն մի անցորդի ցույց տալ մեր հրամանը։

— Բայց կես մի անցորդ չեմ, կես քեմական տեսուչ եմ, պետք գիտենամ, քե այս ուսումնարանն ո՞ւմ իշխանության տակ է գտնվում։

— Մենք քեմական տեսուչ չենք ճանաչում. մեր տեսուչը Լազր Իվանիչն է։

— Մի՞թե Լազր Իվանիչը քուչը մ տվիլ ձեզ, վոր այս մուքր, նեղվածք ու խոնավ տեղը այդքան չերեխայք կուտակեք մեկ մեկին վրա։

— Ով չի ուզում, կարդալ և չգնալ այստեղ, մենք հո բռնի չե՞նք բերել։

— Ի՞նչ եք կարդացնում։

— Родное слово, арифметика, чистописание.

— Իսկ հայերե՞ն։

— Հայերեն, կերեն ցանկացողներ կլինեին՝ կտրվեցնեմ։ Մի քանիսը կան, վոր մի կանոն սաղմոս են կարդում։

Այսպիսի ուսումնարաններ պահող վարժապետներին քիչում կային և վոխանակ տիրացուներ և անգրագետ քահանաներ, վորոնք մանավոր ուսումնարաններ պահելու իրավունք էլին ստացած, բայց վոչ հոգևոր իշխանության։ Այս հոգևորականներըս հետ չգնալով ծխականության, որվա մեծ մասը առանց հակոդության էլին քողնում իրանց ուսումնարաններըս, և դրանցից հետո ել դալիս ամեն տեսակ զարդերի աղտեղություն, վորից զուրկ չէլին մյուս քոլոր ուսումնարաններն ևս։

Քեմալյան սեռուչը այդ չենքերը զապտիեների վորջերը անունով դրոշմից և հարկավոր համարից դրանց վրա դարձնել տեզական վարչության փոխրինց ուշադրությունը։ Տեղական զամասատպետը, բժշկապետը, քաղաքապետը, ուսուցչապետը և ուրիշ մի քանի պետեր խորհուրդ կազմեցին, խելք խելքի տվին և վերջ ի վերջո գտան, վոր այդ ապտիեների վորջերը շատ շահավետ հաստատություններ են։ Թե ինչ կնոտից նայած այդ շրջակերքի տեր ապտիեն գուշ առավ, դա մեզ ներանց կարծիքով իրրև մի պիվոնական գաղտնիք։

— Վոչինչ չի հասկանում հարցդ քեմալյան սեռուչը, վճռեցին ներանք, կամ յիրեն ուզում է յուր իշխանության տակն առնել...

Քեմալյան սեռուչը շատ լավ եր հասկանում, վոր զրանք կոչուղիներ եյին, վորոնք քաշվում եյին ապտիեության մեծ զրի մեջ։ Ճիշտ զրանք վտակվեյին, անմիջապես կցամաքեր կվորդնային զուրը...

Զ

Բարեզործական շարունակություն

Արշակավանում կային և բարեզործական անուն կրող ուսումնարաններ։ Դրանցում հավաքվում եյին ապաստա հայ տղոցքն հարյուրներ ու հարյուրներ։ Քեմալյան սեռուչը այդ հիմնարկությունների ներքին գործերին միջամտելու իրավունք չուներ։ Բարեզործության բարի անձնատուները մի դյուրին հնարք եյին գտել իրանց տղիկներին ու տղերանցը կարճ միջոցում այնպես հավակրքիլ և կենդանաբանախոհել, վոր հայ աղիկա ու տղայի վերա ապտիեն վոչ մի հետք ունենալ չկարաց[33]։ Այդ գործը հանձնել եյին չհայտնող վարժապետներին ու վարժուհիներին, վորոնց գործած հրաշքները տարեկան հարցաքննությանն ժամանակ կերևում եյին։ Թե տղայք և թե աղիկներ այնպես մարզված ու ճարպիկացած եյին լինում, վոր վարժուհին կամ վարժապետը դեռ և իր հարցմունքը շարունակելիս՝ պատասխանն արդեն վերջացած եր լինում։

Որինակ՝ պատմությունից հարցաքննվում եյին այսպես—

—Ի՞նչպես եյին անվանում...

—Մեր նախնիքը անվանվում եյին Սլավյաններ, պատասխանում եյին հայկա քոռնուհիքը։

—...վում մեր նախիքը. հարցնում էին Բյուրեղի քոռանը:

Այս նորապսակն հարց ու պատասխանի պըրի առնելը, ինչպես տեսնում եք, նոր ձևով պետք է լինի, վորովհետև հարցումն ու պատասխանը միասին են վազ տալիս ու պատասխանը միշտ կտրում եր հարցման առաջը:

—Ո՞րն է մեր հայ...

—Մեր հայրենիքը Լապլանդիան է[23]:

— ...Բնիկը:

Կրոնի հարցաքննությունը լինում եր այսպես՝

— Գիտե՞ս ա...

—Այո՛, գիտեմ, անուն հօր և որդուց և սրբոյ հոգուն. ամէն. պատասխանում է աշակերտը կամ աշակերտուհին առածի ձևով խաչականելով յերեսը[24]:

— ...Նուն հորը.

— Քրիս...

— Քրիստոս ծնավ և գնկտեմբերի քսանըհինգին[25]:

—...տոս ի՞րը և ծնավ:

Ահա այսպիսի մի չտեսնված սրտազությամբ պատասխանում եյին բոլոր մյուս առարկանեըից էլ և ապուշ կքեցնում բարեպարծության հաստատոր ու նիհարտեսիլ անգամներին:

Մեկ անգամ մի այսպիսի կատակերգության ժամանակ քեմական տեսուչը միջամտելու իրավունք խնդրեց ու ստացավ: Նրա մի քանի հարցումներից յերևաց, վոր մարգարտի հատիկը անգանի մեծություն ունի, վոր ոճը չորս վոտն ունի, և այլ այսպիսի բաներ, մին քան զմյուսը հրաշալի: Մխիթարչյին ամենից այն եր, վոր վարժապետներն ու վարժուհիները չեյին իմանում, քե իրանց սաները ինչ նորանոր գյուտեր եյին անում և ծիծաղում վեյին հանդիսատեսների հետ միասին, կարծելով՝ քե նրանք իրանց սաներին ամեն տեսը պատասխաններին վրա եյին խնդում: Վարժապետներն չեյին նկատում պատճառն այն եր, վոր քեմական տեսուչը հայերեն եր անում իր հարց ու փորձը մարգարտի վոճով: Աստում եր՝ ժեմչուժնոյի զերծոն[26], վոր աստում եք, դա ի՞նչ բան է: Ճիվ մանուկները սկսում եյին վարդրվելու բաները ասել: Նրանց հանդուգն ստախոսությունը անմոռքյուքյան եր հատնում, քան վորում արդյոք եյին մարգվածք խոզճները. տարրերին չլացներու և նրանց աչքին քող փչելու հրահանգ եյին ստացած իրանց հակակրքիչներից. էշպեսամ, էշեմ խոսում

ասել չունեին, ու դեռ վոչինչ չգիտացած՝ արդեն ամենագետ
էին:

Այդ ուսումնարանների մի անկյունում տեղ էր նշանակված
և հայոց լեզվին, վոր շաբաթը մի անգամ կերակրում էր շաբաթ
որերը, այն էլ կիսրեմն միայն: Անմեղ և անմիտ կերեխայոց
աչքում լրանց մայրենի լեզուն ու կրոնը ծաղրելի կացուցանե-
լու համար դրանից լավ հնար չէր կարող մտածել: Քահանա
ուսուցիչը մի ծաղրի առարկա էր այդտեղ ամենի համար:
Երբոն անպատվում էին ամենքը, քե հասկացողները ու քե չը-
հասկացողները, առանձնապես, վոր նա էր ազգի կրոնն ու լեզուն
խոշորը վոտի տակն էր ձգում շատ եժան գնով: Նա ամենայն
անպատվությունն սիրով կրում էր միայն նրա համար, վոր էր
ստացած ամսական մի քանի մանեթիցը չզրկվիր: Ուսումնարանի
ուղղությունն այնպես էր, վոր աշակերտներից ով կենդանի վոտ
էր տակրում էր մայրենի լեզուն, նա այնքան քարձր քվանշան
էր առանում իր չարած հառաջադիմության համար, խակ յեթե
մեկը բնավ վոչինչ չէր տակրած լինում, ամենից լավ քվանշանը
նա էր առանում: Հայ քահանան չէր խղճահարվում վոչինչ
չգիտցող աշակերտին հառաջադիմության ամենաբարձր առաս-
ճանի քվանշանով պատվելուս, վորովհետև դրա պրկում: Այս տեսակ
ծառայության մատուցելու համար քահանաները քիվը
շատ-շատ էր. դրամից յուրաքանչյուրը մյուսի հաշը կտրելու
համար՝ հարկավոր տեղերում չէր ատում, վոր յեղած կրոնուսուց-
ցը շատ ծուլ, տգետ և իր պաշտոնին անհարմար մարդ է, շատ
լավ իմանալով, վոր դրանք են համարված լավ հասկություններ,
այլ քե՝ էշատ ազգասեր է, կրոնի պատմություն հետ խառ-
նում է ազգային պատմությունը, առասպել կրոնամոլ է, կարդ-
ծում է, քե իր ազգային կրոնից դուրս՝ հային վերկություն
չկա. հայոց լեզուն ազատախոտ է համարում, կարծում է քե
աշխարհիս յերեսին չկա մի այլ լեզու, վոր հայոց լեզվի ճոխու-
թյունը ունենա, նրա չափ ճկուն, նրա չափ քաղցրահնչյուն լի-
նի: Այս խոսքերը համարվում էին վատաբանություն և իրար
հետ կտրելու առիթ պատրաստ հնար:

Ուսումնարանի տեսուչը հայերեն չիմանալով՝ հավատում
էր այդ մտածողություններին և կրոնասուց քահանային յուր մեծ
կանչելով՝ հանդիմանում. խակ քահանան ինքն իրան արդարաց-
նելու համար ահա քե ինչ էր պատասխանում

— Պարոն դիրեկտոր, հավատացնում եմ ձեզ յերդվում եմ

իմ աստուածոմս, իմ կարգովս, իմ վարդոց արևովը, վոր այդ բոլորը աստ է, վոր յես ամենևի՛ն ամենևի՛ն... ազգասեր չեմ։ Ձի՞ վոր յես կրոնի ուսուցիչ եմ. մի՞թե յես չգիտեմ, վոր էլի՛ք խոսիր ո՛չ հրէի՛ և ո՛չ հեթանոսի, ոչ ծառայի և ոչ ազատի, այլ մենք ամենքին մի եմք ի Քրիստոս Հիսուս[27]։ Ընդհակառակն, պարոն դիրեկտոր, մի՞թե դուք չգիտե՞ք, վոր յես աշխատում եմ մեր մեջ յեզած արհեստական մի՞ջնորմը խորտակել։ Քանի՛ անգամ աշակերտներն ինձ ասել են, թե ճանճ այլոց ասո՛ւ է, ինչո՛ւ չեք արձակում։ Յես նրանց հասկացրել եմ, վոր ասոնք միևնոյն են, տարբեր մո՛ր որդը կուտէ քոց չինի. շատ անգամ նրանք ինձ ասել են, թե ինչո՞ւ հայերին չատրեզրութիւն չես անել տալիս մեզ, յես իրանց ասել եմ՝ ժամանակներով զուր մի՛ անց կացնեք, հայերները ձեզ հաց չի տալու, աշխատեցեք հացասուս լեզուն սովորել։ Դուք ասում եք, վոր տարբս մեջ յես ունեմ ընդամենը յերեսունը վեց գաս, դրանցից տասը՝ սուն որ և պատահում, մի տասն անգամ յես եմ բացակա գտնվում, մի քանի անգամ էլ իրանք աշակերտները են փախչում, և այսպես վերջ ի վերջո վոչ կրոն և տովորվում, վոչ լեզու, մանաւանդ վոր դաս մի պարտադիր առարկա չի, չգիտենալուս համար վոչ վոք չի մեղադրում։ Ասում եք, ուրեմն, յես, տասմած մի՛ տրտացի, ինչե՞ւ ուզենամ էլ, ի՞նչպես կարող եմ նրանց մեջ կրոնի կամ լեզվի սեր ձգել։ Ձի՛, պարոն դիրեկտոր, համաձայնում եմ ձեզ, վոր իմ մասին ինչ վոր ասել են, բոլորովին զրպարտութիւն է. իմ մեջ ազգասիրութիւն առաջ. ամենևին... չկա։

— Ենթե այդպես է, բա՛ ինչո՞ւ համար արքունի պատմութիւնը հայերեն ես տպվեցնում, քանի՞ անգամ պատմիրել եմ, վոր այդպես չանես։

— Պարոն դիրեկտոր, յես էլ այդպես եմ անում, ինչպես դուք եք հրամայել. յես միշտ քարզմանել եմ տալիս, բայց յերբ բոլորովին պատրաստեցնելով իրանց լեզվով ուղարկելը, իմ միտը կխմանա և ինձ կատաղեցնե։ Ենթե ուզում եք, այդ իրավունքը ձեռք բերեք, յես ուրախութիւնով կվատարեմ։ Պարտ եք ուրիշ կերպով էլ անել։ Ենա այդպես դաս կտամ, ինչպես դուք եք ուզում, բայց յերբ վոր ինձ մատնեն, դուք պաշտոնապես հերքեցեք և ասեցեք սուտ է, բոլորովին այդպես բան չի կեղծած։

— Շատ բարի։ Ենա կարող եմ մինչև անգամ քննութիւնով էլ հաստատել, վոր ձեզ զրպարտել են, միայն դուք այդպես արեք, ինչպես յես պատմիրում եմ, յերբ վոչ՝ յես ձեր տեղ

ուրիշին նշանակել կտամ, պատճառը բերելով՝ որ դուք լավ չեք ուսումնասիրում ձեր լեզուն ու կրոնը և որ մի արդյունք չեք ցույց տալիս։ Գիտե՞ք, որ այդ բանն աշխարհս չի և ապացույցի կարիս չի։ Ծողովուրդն էլ կուրախանա, որ ձեզանից լավին եմ ընտրում ու իրանց մայրենի լեզվին ու կրոնին նշանակություն եմ տալիս։

— Ի հարկե, պարոն դիրեկտոր, դուք ամեն ինչ կարող եք անել. մի՞քիչ չես այդքանը չգիտեմ։ Բայց ազաչում եմ ձեզ, պաշտպանում եմ, իմ բուկս մի՛ կտրեք, չես տուն ունիմ, չեկխանք ունիմ. չես պատրաստ եմ ձեր հրամանից մի վնասի չափ չշեղվիլ...։

Մի քանի րոպեց հետո այս մխիթարչին քահանային հանդիպում է քիմական տնտուքը և ասում.

— Տե՛ր հայր, իմ ակամքս և հասնում, որ դուք ձեր դասերին չեք գնում, ու ամբողջ մեկ անգամ գնում եք ձեր դասերի տեղն առորպրում, քե էպարտպեցայի և աշակերտների անվան գիմացն էլ ցուցակի մեջ քվանշաններ դնում, իբր դաս հարցրած...

— Այդ ո՞վ և ասում. այդ բոլորովին զրպարտություն է. կամենում եք մեր ինսպեկտորին հարցրեք, նա ձեզ կասե, որ այդ սուտ է։

— Գիտեմ, որ նա կասե, բայց չես նրա վկայությանը չեմ դիմիլ, այլ իմ ապացույցով կդիմեմ ում հարկն է...

— կարող եք դիմել, բան չունիմ ասելու, բայց չեզոքում եմ վարպետս, որ այդ զրպարտություն է։ Այդ բանը տեր Մքրտուղը պիտի լինի ձեզ ասած, քանի որում աչք և ձգել իմ պաշտոնի վրա։

— Դուք խզուր եք սրտակից կարծում. այդ բանին չես ինքս անձամբ վերահասու չեմ լինել։ Անցյալ որը դուք մեռելի վրա եյիք, ուսումնարան չեյիք գնացել, բայց ցուցակումը գրված է, որ գնացել պարապել եք...

— Ի՞նչ ասեմ, չես քահանա մարդ, իմ խոսքին չեք հավատում, ցուցակին եք հավատում։

— Վոչ, ցուցակին էլ չեմ հավատում, գիտեմ որ աչքաթող սուտ է գրված։ Ճես լսել եմ, որ դուք սրբազան պատմությունն էլ հայերեն չեք սովրեցնում։

—Այդ որ կատարյալ զրպարտություն է. մեր տեսչին հարցրեք, ինքն ինձ չեք հավատում։

— Տե՛ր հայր, ես վոչ ձեզ, վոչ ձեր տեսչի հետ վիճելու մտքում չունեմ, ես միայն քեզ եմ զգուշացնում: Ցնքին վաղը մյուս որը պալատները կրակվիս, ել ինձ չմեղադրե՛ս:

— Պարոն տեսուչ, ի՞նչ ասածս, ինձ մի կաղը հացից մի ղրկիք, ես խեղճ եմ: Դե ես ի՞նչ անեմ, տեղապահը, գլուխս վո՞ր քարովը տամ, մնացել եմ չորկուս կրասկի մեջ այրվելիս, ինչպես կասեն՝ վերև եմ քթում չորնա ե, ներքև եմ քթում՝ մորուքս ե: Ցես վո՞ր կողմն ընկնեմ, ես ի՞նչ անեմ, վոր ինձ ատիպում են...

— Մի՛ անիր, հրամարվի՛ր...

— Միևնույն ե, ես չանեմ, ուրիշը կանե և դուցե ինձանից ել վատ:

—Ուրան ել կհրամարվեցնեմ:

— Բայց դուք ել չորքսիցդ կհրամարվիք, պարոն տեսուչ: Ձեր տեղ մի ուրիշը կգա և այդ բանին ուշադրություն չի դարձնիլ: Կուժն ու կուլան հենց իմ գլխես եք ուզում կոտրիլ: Ցնքին զրույցյուն ունիք, գրի՛ր գրի՛ք ում վրա հարկավոր ե, մնացանից ի՞նչ եք ուզում, մեր ձեռքին ի՞նչ կա: Ո՞վ և աշքան սուրբ, վոր ծոմն ընկնի ու չխնդդվի: Համարձնիք քե ես հենց աչնպես գաս տվի, ինչպես դուք եք հրամայում, բայց ես հո չի՞մ կարող չարաչաչանն մի գասը չորսը հինգ չինել: Մի գասով ես ինչ արդյունք կարող եմ ցույց տալ, շատ ել վոր ուզենամ:

—Ցես այդ գասերի քվի մասին խոսելու չեմ ձեր տեսչի հետ: Դուք աշխատեցնիք մերոյն ձեր աշակերտաց վրա փորձ ինչ քաղցրոյական ազդեցություն գործել, ինքնասիրություն, ինքնապատվություն զգացմունք զարգացրիք նրանց մեջ, ազգայնություն գաղափար տվիք, ինչի վրչ՝ ձեր աշակերտները գլխովին հակակրվում, զրկվում են քաղցրոյական վանեմ զգացմունքից, կապկանում, ապշանում են և խորթ ու ապազրնի գաղափարներ են գառնում իրանց հայրենիքի, իրանց հասարակության համար և անշուշտ արժաններ իրանց ազգային զրակնության համար, ըստ վորում վոչ կարգին գրել գիտեն և վոչ մայրցամաքի կարդալ: Բնական ե, վոր մարդ չտիրե այն, ինչ վոր ինքը չունի, չհամակրե այն բանին, ինչ վոր իրանը չի համապատում:

— Պարոն տեսուչ, այդ շատ լավ եք հրամայում, ով կուզի վոր իր աչքը կուլր լինի, բայց այդ քաղաքը կախված ե ուսումնարանի ծրագրից, նրա ուղղություններից, նպատակից: Ցնքին ամ-

թողջ ուսումնարանին չինքն ուրիշ կերպ և, յես ինչ կարող եմ ասնել, վոր նրա ձախ անկյան գյուղիքյան մի քարն եմ մեսյն։ Չե՛, ձեր առածն անկարելի յե, սուտ ասել չեմ կարող։

— Լավ և ուրեմն, վոր մեր կրոնն ու լեզուն այդտեղից խնայած վերցանեան։ Կամ լինին այնպես՝ ինչպես պետք և, կամ բնավ չլինին, վորպեսզի մեր ազգային մեսակ սրբությունքը ծաղրածուքյան առարկա չդառնան։

—Այդ ուրիշ բան և, պատրոն ասաւչ, այդ ժամանակ յես էլ կասեմ, վոր յեկեք յես իմ հացիցը դրկվեցա, գոնե ուրիշներն էլ չկերան...

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

«Քեմմական տեսություն»-ը անաստղագիտը տպագրվել է «Մեղու Հայաստանեայց լրագրում»— 1881, №№ 175, 176, 177, 178 և 181:

«Ի՞մ կյանքի պլխավոր դեպքերը» մեմուարներում Ղ. Աղայանն ասում է, որ իր այդ յերկը նա գրել է Շուշում և որ այն վերև հիշած թերթում լույս է տեսել «Հին–պատում» (եջ 157):

Ղ. Աղայանի արխիվում, իրրև հաղվագյուտ բացառություն, պահպանվել են «Քեմմական տեսության»-ի ձեռագրերը (№139/I 51): Պահպանվել են, նախ՝ գրվածքի մաքրագիրը (ամբողջությամբ), յերկրորդ՝ սևագիրը (պահպանվել) և յերրորդ՝ վոչ սևագրի և վոչ էլ մաքրագրի մեջ մտնող յերկու գլուխների տարբերակները:

Մաքրագիրը բաղկացած է վեց գլխից: Վերջին, «Քարեգործական չարագործություն» գլուխը բացակայում է «Մեղու Հայաստանեայց»-ի մեջ—լավ յերևույթ է, որ Աղայանը գրում, վոր իր այդ գործը հրատարակվել է «Հին–պատում»: Այս գլուխը կարող էր չտպագրվել մեմուարների գրաքննության արգելքի հետևանքով— այստեղ Աղայանը խոստացնում է իր ժխտական վերաբերմունքը գնդի ցարական կառավարության ոտնատակ քաղաքականության մասին:

«Քեմմական տեսության»-ը մենք հրատարակում ենք ամբողջությամբ, հիմք ընդունելով վոչ թե «Մեղու Հայաստանեայց»-ի տեքստը, այլ Աղայանի մաքրագիրը: Այն հատվածները, վորոնք անպայմանորեն քաղաքական նկատառումներով՝ հանված են «Մեղու Հայաստանեայց»-ից— հայտնի չէ մեզ՝ խմբագրի թե գրաքննության կողմից — մենք գրել ենք քառակուսի փակագծերի մեջ:

«Մեղու Հայաստանեայց»-ի մեջ «Քեմմական տեսության» վերնագրի տակ փակագծում գրված են «Վիպական հիշատակարանից» բառերը: Մենք թողնելինք այդ բառերը, քանի որ այն բացակայում է մաքրագրի մեջ: Աղայանը Վիպանն անունով վերջի ուներ, վորի մասին ուշադրության թիվերի սկզբին մեծ ցավով է պատմում նրանց: Հայտնի նույն ուշադրության թիվերին է նա գրել իր «Վիպանն Մասունցից» անավարտ գրությունը, վերտառությամբ նա ուզում էր գրավոր թերթել իրրև մեծ հերոս: Վերջապես, մենք տեսանք, վոր

ցարտևան ապրիլյան քաղաքական-ռազմական միջոցառումներն էլ պայմանական հարցի առաջարկում նաև անում է վերջինին անուղղակի—միջ հայտնի չէ, թե ինչ կապակցությամբ այդ անուններն այդքան նոլիքրակներ էր դարձել Աղայանի համար:

«Քեմանական տնտեսչ»-ի մարքսիզմը միանգ համեմատել ենք նրա անարդի հետ ու կարևոր տարբերությունները նշել ժամանակագրությունների մեջ: Համեմատական այս աշխատանքը — անարդիզմը մարքսիզմի, ապա վերջինիս երկրորդի, ապարդի հետ— չափազանց հետաքրքրական և այն տեսակետից, որ ցույց է տալիս, թե ինչպես, նախ՝ ինքն Աղայանն է փորձել քաղաքական իմաստով միջամտել իր ակնարկներին, ապա այդ նույնը կատարել են իմպրեսիզմը կամ էլ — առավել չափով — պրագմատիզմը:

«Քեմանական տնտեսչ»-ի անարդիզմն այլ կառուցվածք ունի, քան նրա մարքսիզմը: Անարդիզմը վեց գլխի վերածելուն ուղի գլուխ ունի, անոնք՝ ինքը գլուխ: Ներքին—ուժերին գլուխները համընկնում են մարքսիզմի առաջին—վերջին գլուխների հետ: Ինքնագրող գլուխը (որ ունի «Ներկու տնտեսչ» վերնագիրը և ուր տրվում է քեմանական տնտեսչի և հայկական գյուղատնտեսական կամ խորհրդակցության սկիզբը) սկսվում է միայն, հետազոտում չի սահմանափակում ու չի էլ մարքսիզմում— քանի որ Աղայանը գործում էր այն ընդհանրացման համար, որ ակնարկներից: Ինչ վերաբերում է առաջին երկու գլուխներին, ապա նրանք, համապատասխան մարդկությամբ, հետազոտում մաս-մաս մուծվում են մարքսիզմի վեց գլուխների մեջ:

Անարդիզմ և մարքսիզմ մեջ չհամընդ գլուխներից միևնույն բնութագրվում և տրամաբանորեն մարդապետը, միասնում նկատվում է գյուղատնտեսական ժողովը: Առաջինից մեծացել է երբ հատված, վերջինից մենք ստացրում ենք երկուքը (№ № 1, 2 և 3), իսկ երկրորդից՝ վերջանինը մի հատված (№ 4), որը և տպագրում ենք:

Պարզելի է, որ № 2 հատվածը № 1-ի շարունակությունն է, կամ այդ շարունակության սկզբնական:

Այս հատվածներում կարող է մի քանի ակնարկներից կարելի է բեղմնավորել, որ, թեև Աղայանի խոսքով, «Քեմանական տնտեսչ»-ը, իհարկե գրվել և Շուշում, բայց այն, համենայն դեպս, սկսվել է Ներսիսյանում:

Հատված № 1

Ամառորյա ճամփա և մեր վարդապետը

Մենք գնում քեմանական տնտեսչը՝ երկու կրակի մեջ ընկած, գյուղ-գյուղ պտտելով՝ ուզում եր մի տեղեկություն հավաքել նրանց բարոյական և նյութական վիճակի մասին, մի քանի կնոջ-

քանական ուսումնասիրություններ հիմնելու համապատասխան սեղան էր պետրում և մտածում էր, թե ինչ հնարքներով կարող է յուր հիմնած և հիմնելիք ուսումնարանները հարատև կացուցանել, մինչեւ ժամանակ մի խումբ անահողմ մարդիկ էլ ամեն հնար գործ էլլեն դնում, որ թեմական տեսչին հեռացնեն յուր պաշտոնից: Այդ մարդիկը հոգևոր իշխանության տարբերյալ հոգևորական պաշտոնյաներն էլլեն: Սրանցից ամեն մինը ընկերանում մի կամ յերկու բարերար և պաշտպան ուներ, որը մի վիրնատուն կամ վիհարտանոցում, որը մի տարրնական կամ միարան և որը մի պետության: Սոքա ամենքը մեծ շահ ունեցին իրանց պաշտպանյալներից, որոնց խնդիրներն ու առաջարկությունները յերթե անկասկած կատարելին, այլեւ վոչ մի գործակալից նեղանալ չէլլեն ստանալ նամակատարների:

Ահա այսպիսի մի նամակի պատճեն, վիրնատանեներից մեկին գրված: Փակագծերի մեջ յեղածները մենք ենք ավելացրել:

Սրբազան Հա՛յր,

Այս քանի՛ ժամանակ է, որ մեր ժողովուրդը պատել է դէպի Մայր Աթոռը, պահանջել և նրա ընդհանրությունը: Նա, որ մինչև այս մեծ հոժարությամբ ել կատարում էր պարտավորությունը, այժմ սկսել է յերես առ յերես հրաժարվել վրեմն առաջ տալուց և հանդիմանել մեր գործակատարներին: Որևցէ առաջնորդ քանակություն ուղում է ավելացնել: Ամեն քան հարյուր մանեթ ճարելը առատիկ կար, մի քանի հարյուր մանեթ՝ ամենաքաղց: Շատ գյուղեր ահա՛ յերկու յերեք տարի յե պատի չեն տվել, երբ տալի պատճառով, պահակատաք, որ առնվազն հինգ մանեթ և նշանակած, մեկինել չեն ուղում տալ: Որևցէ անպատճառ կնատահներին քիմը շատանում է և այն ել առանձնաձև արշավելցնելի հետ, քան վորում արդյունքները, ինչպես վոր հրամայել ել, տեսք և քաղաքականությունը ձեզանից առանձին, է հարկն վոչ հինգ մանեթով (այլ 5-ի վերա մի քանի յերկու գրո ավելացրած, իսկ դրան հավասար յե, որ վոչինչ է): Ել այս-տեսք չեմ (մանավանդ հրամած է՝ ամենքին ընդհանուր հաշ բաները, տարբերությամբ — Ա. Ս.), վոչ ուխտավորությունը, վոչ ժամ, վոչ պատարագ. քահանաները վոչինչ հարգ, վոչինչ պատիվ չունին (խոստովանելիս և հաղորդում):

Ահա այս բոլոր չարիքները առաջն առնելու և Մայր Աթոռի շահերը պաշտպանելու նպատակով, ես իմ անձնական ծախքով, առանց հոգևոր կառավարությունը ծանրություն տալու (վորքան անշահախնդրություն՛), ընկա գյուղեր գյուղ և առանձին վիճահարուց յեղա, որ այս ամեն չարիքները միանգ ևմեն առնքը քիմանան տեսչին և յեղել, որ քիմ ինքն անձամբ և քիմ իր պատակներ և Փարիզեցի վարժապետների ձեռքով, քարոզում և

ժողովրդին, որ հոգևոր իշխանությունն չճանաչեին (այսինքն դարձակալներին կաշառք չտան և սովորը հաղթանակ)։

Սրբազան հայրը, տեսնելով այս քեմալական անօրենին քողեք իր պաշտոնի մեջ, ասրվի չի քաշվել, մեր բոլոր ժողովուրդը լուսավորական կդարձնա։ Այս քեմալական անօրենը անգլ տեսնելով Տեր Աստված, նա մի ապրումով կարդալ և հարկավոր հիասն ասումներ գտնալ, բնչպես որ մեկ ասրվի քարոզել եր և հաշվելով եր ասվելով Աստվածաշունչը։ Այս քեմալական անօրենը մտավ պաշտոնի մեջ քիչ չեր, բոլոր նրա քարոզած ասումներին անհնազանդ (անչ հրաշք)։ Տեր Աստված, իսկ որ անդաստ մի մարդ է։ (Այո՛, շատ անդաստ, ու ասում է, որ ասում են, սխեմակը կլսանել և, քեմ քաոսային հարցերը մանկիկից ավելի հենց քննությամբ և հասասավել վերան, քոզ գնանկոտ և գնկանտա քահանայից և այլն լսա կարդին Մելքիսեդեկին)։

Աբդյուք անո՞ղ և հասել այս նամակը քեմ աչք, բնձ հայտնի չեր։ Մրա պրոցը մեկ անգամ կարդում եր պետությունը հայր սուրբի մատ եր գրածի պատճենը կամ խնկականը և յերկուքը միասին նորանոր հնարներ եկեր մտածում քեմալական անօրենին արտաքսելու և նրա պաշտոնն ու տեղիկը լրացնելու մեջ բաժանելու։ Քեմին առաջնորդ չուներ, և այդ պատճառով մեր ազատասեր մարդկանց սկսած՝ սկիսուրը մեռած՝ մոտից քեմին հարսն այս պարը եր դալիս առաջնորդարանում եր հաստակվից և համամիտ անդամներին հետ, մրտնիք կազմակերպ և քեմիմամ յերթևեկելի բոլոր քահանաներն (?) ու հաճուկներին կազմակերպ մեջ շատ ճարպիկ եկեր։

Մեր հայր սուրբի մտածին ասում քեմ ճշմարիտ լուր եկեր ասրածել, որ իրր քեմ նրա մտածողությանն դարձած եր։ Վարժապետներից մեկնիք ասում եկեր գնկե հայր սուրբի տեղիկը ժամը ասանձնակուտին ասան հինգն և խոսում։ Վերջանք ասում եկեր, քեմ նրա մտածողությանն շղթայել կապը կարմած եր և ոգևորները իրար հետ խառնված։

Այս լուրերից հետաքրքրվելով՝ յերթևեկելի քահանաներից մեկը մեկ անգամ գնում և հայր սուրբին խոսացնել։ Ճշմարտապ քահանան գնա հայր սուրբին մի մտքի վերջապես յերկար պահել, որ նա գնացողներ չասնե, հնար չեր լինում։ Նա խոսացնել գնա գնացողներ եր անում կապկի ճարպիկությամբ և մի առարկայից ետք եր [առիթ] գնում մի այնպիսի առարկայի, որ առանձին հետ գնալ կապ չուներ։ Նա մի քանի ժամ մեջ ուսումնարանից անցնում եր յուր ձիուն, ձիուցն անցնում եր Մանկուհանն, նրանից յուր լսակին (նրա խոկ քառն է, գնշանակում գնարհ լեկ, քնքուշ), լսակիկից ապա ճանապարհ ուներ անցնելու գնարդանոցական այլ և այլ արգելածքներին։

Մեր հայր սուրբը այսպես գնարում եր նաև այն գնարդանոց

հետ, մարդիկ պետք էին նրա մոտ հաղորդվելու մի խնդրանքի և հաղորդությունը տալուց, քիչ ինչ ձեռք պետք եր հանած դնելով հետո ընկնած և խանդավառված զորձերը:

Կամաց կարծում էին, թե հայր առաքել մոտից քիչ-քիչ շարժունություններ հասած է լինելու դեպքից, երբ հանկարծ հայտնվել են, թե նրան նշանակել են կատարելու մի աշխատանք քեմի, որի մասին վերա կամազրկականներ և միտքատալիսներ են նստել: Հայր առել պրոպոզիցիաները և, մարդ պետք և հոգով ասե, որ մեր հայր առաքել էլ այդ շնորհքը տերն եր- միայն խնդիրը տալիք չուներ, որ ցույց տար ու մարդիկ էլ որ ցույց եր տա- լիս, տեղին հարմար եր լինում և աչքի չեր ընկնում: Որինակ, ինչ խոսք որ հարմար և Եկեղեցական բուլմարքի վերա տալ, նույնը անհարմար և միտքատալիսի սիրուց լսել, այդ պատճառով էլ աչքանոցի աչքի չընկածը և ակամայի չգիտածը, այսպես քի կմտայլե ու քե կքնդա:

Ճշմարիտ և, մեր հայր առաքել լինել և և քեմական վերաստեղծ, որից չատերը ինքնագրում են, քե նա պետք և ուրեմն այդ պաշտոնում լիցած ժամանակ ամենի ուսումնական լիներ և խելք, բայց այդպես տաղներն և հայր առաքել մեջ նոր վերաբերություն նկատողները տոռանում են, որ նա խոսվածա քեմական տեղուշ չեր լինել, այլ քեմական տեղուշ միայն տիրոջ և կրել, երբե մի խրոմլիական ընկճածնե կողմից տնկած Եկեղեցի բուլմարքը: (Ենչ մեր Մայր Աթոռը այդ նահապետական սովորություն ունի: Նա այսպե Ողուջյանցին էլ և քեմական տեղուշ տեղը և բայց առնիկից որևէ քառե տոմե էլ պահ և տալիս, որ վոշինչ չտանե: Պարոն Ողուջյանցի քեմի մեծ տոմը քեմական տեղուշ տնուն չտած չե: Գնա Զանդյաղար, Սեբաստիա, Մարզուղ, Ղարսուն, որտեղ մի մի զամանակ են և ունին հինգ, վեց և մինչ ութ հարյուր տուն տնկացող գյուղեր, բայց ցարտար քեմական տեղուշ տնուն չեն լուծ):

Ի պատիվ մեր հայր առաքել պետք և առնենք, որ չիմե նա տեղուշություն չեր տնուն, գոնե վոչ տոնիկ եր տանում և վոչ որևէ քառե տոմե: Մեր հայր առաքել հոգեկատակ լիցած չե և չե պատր էլ: Նա ուսուցիչ եր Եկեղեցական չարաբախտ գյուղացուց տիկի գառերով թեթեվացած (Աղաչանքը նորա գրել և ժամթագիրհիկած, տպա գարձրել թեթեվացած և ընդգծել աշխ. Ս.-), բառիս բուն նշանակությամբ: Դպրոցի խնամակալները պետք եր մի անշահ, բծախոհ, անգրագետ և ծուլ հոգևորական: Նա գտել եր մի այդպիսին և գոհ եր: Վերջերումս բանից այնպես պատահեց, որ Եկեղեցական (համառոտին Մայր կոչենք և- Ս.-) պետք լիներ խոհ և խոհ այդ տեղուշ մարդիկ: Զկարողանալով կենտրոնը լուսավորել, որ թեմերից վերա հաղորդակից արձակներ, Եկեղեցին կանոցները մասնից քեմերը վերացնել, որ կենտրոնը գիտենք: Այդ նպատակին հասնելու հա-

մաթ, նա քեմիներից դրկից առաջնորդներից և խելքը գլխին վարդապետներին և յնպիսիսպասողներին փոխանակից հիմարներով, որ նրանք քեմիները սիրեցնեն և իրան հլու հպատակ մնան: Ահա այդ ժամանակ մեր քեմի գիտնականն փոխանորդին էլ, տեսչին էլ տարան ճեմարան և նրանց տեղ ուղարկեցին մեր նորկա հայր սուրբին:

Բժիշկը շատ խոսեցրել և հայր սուրբին և մեր վարդապետը հետևելով գոհունակությամբ ու ուրախությամբ՝ խոստացուցիչան մատուցող աստրկանների խոսքը շեղվեցավ և «Տո՛, դու ինձ ականջ դիր» ասելով՝ սկսեց նկարագրել արեզանների դրախտը: Մեզանից անկախ պատճառով չենք կարող մեջ բերել այստեղ հայր սուրբին յերկրպագին արքայության պատկերը, այլ քան միայն կասենք, որ մեր վարդապետը իր ստեղծած դրախտի զվարճություններից չի-բեվանգելյուց չեր կշտանում (ինչպես յերևում է ստորեվ ծաղրված մարդը, որ իր գոռած քչքչանն ատեն ապրյուրից խմում է, խմում, բայց չի կշտանում): Նա միեջև անդամ կասկում եր, որ մեռնելուց հետո դերեզմանի վերա վարդերին իր սիրած աղրյուրի բերանը գանգրահեր խոտով շրջանակված քնքուշ-ուրքյամբ ջորչա վտակ եղջերու յաղբերա ջուրց, այնպես մեռելուց առ քեզ անձն իմ.....

Մի տանկանք տանուտյան... Ել ի՞նչ կարող եր մտածել հայր սուրբը, որ ապրին ուտում կամ ուտում՝ տարան և սկսաք, քանի՝ որ ապրը խելքի յերևակայության առմնամարմնը ու բնական պահանջը չինել եր մի անհայելի (?) ծառ դրախտյան բարեր և չարի: Ճիվ իրավ չեր տալ հայր սուրբը քժշկին —

— Տո՛, որ ապրն ինձ չի սիրում, չես իրան խի՞ պիտի սիրեմ և, յա՛: Դո՛ւ ասա, քժշկ մարդ ես, ուտում ես տալ, մարդը մի տեսակ կբլի՞ քեզ մի քանի, մինք ել մարդ ի՞նք, քեզ չի՞: Ինձ տալիս ես կաշառք մի՛ առնել, պատ մի՛ ուտել, ես մի անել, ես մի անել...տո՛, քա՛ վո՞նց պիտի ապրինք ի՞, յա՛: Տո՛, քա մի մանկի պատառ ել չկա՞նք, որ մեկի տեղ տերը հինկ ա պատհա՞ս... Չը՛մ, իմ յաստիկս, իմ քիչիկս, հի՛ հի՛ հի՛ (քրքջում և շարունակ):

Ահա մի աղյուսի վոխանորդ վարդապետի հետ գործ ունենք մեր քեմականն տեսուչը:

Հայր սուրբն ու քեմականն տեսուչը յերկու իրար բոլորովին հակառակ պատկերներ եյին: Հայր սուրբը կուսակրոնության անկման չրջանին բուն պատկերն եր ներկայացնում, մինչդեռ քեմականն տեսուչը բարոյական վերածնության ամենամոլեռանդ գործիչներից մինն եր, ինչպես գործով, նույնպես և բնավորությամբ:

Աշա՛ այդ յերկուսի հարաբերության սահմանազծից մի յեր-
կու պիճ.

— Հայր սուրբ, ինձ պրում են ընկճեցնից, վոր իմ հարա-
բերությունս պետք է ձեզ հետ լինի, հոգևոր յեղած ժամանակ
պետք է ձեր ողնությանը և զորձակցությանը դիմեմ։ Ցեսվ
յես չեմ վախչում ձեր զորձակցությունից, միայն այդ վարկից
չե սասից տեղս հասկերաշխության...

— Տո՛, ի՞նչ հասկերաշխություն ես պահանջում ինձանից,
քեզ ինչ են սվել, դնա՛ կատարվի նրա, յա՛։

— Հայր սուրբ, խնդրում չընդհատեք խոսքս, յես դեռ բոլորը
չասացի, ինչ վոր տանում եմ։ Սինոդից զրել են կոնսիստորին,
վոր հրամայի բոլոր զորձակատարներին և քահանաներին, վոր
ինձ ողնեն, բայց դուք, վոխանակ Սինոդի հրամանը կատարելու
և պաշտպանելու պրինակ տալու ուրիշներին, բոլորովին հա-
կառակն եք անում...

Տասված № 2

—Տո՛, վոր յի՛ս պիտի կատարեմ քո զորձը, ել դու ինչպե՞ս
յես։ Եղ յա՛վ է, ոսկիկը դու առանաս, զորձը յի՛ս կատարեմ,
յի՛ս հոգսերում քահանաներին, ժողովրդին, վոր ուսումնասիրե-
բանան։ Դե վոր նղպես է, նղպես, հոգիդ տեր Ամպոլլին կատա-
քո պաշտանել, վոր ձրի յի ուզում կատարել, քո ոսկիկն ել ինձ
կիմաս ի՞, յա՛։

—Հայր սուրբ, յես տեսնում եմ, վոր դուք իմ պաշտոնի հա-
մար նախապատրաստված եք լինել, և դեռ յերեսս չտեսած՝ կա-
տարած զորձերիս մասին վիրահասուս չեզած՝ պրել եք
ընկճեցնին, վոր յես վոշինչ չեմ չինում, այլ իմ անձնական զոր-
ծոլն եմ զբաղված։ Ցեսվ այս մասին հատատա տեղեկություն
ունեմ, Ձեզ նեղելիլ չե, վորպես նորին վոխանորդի ձեր զորձա-
նեյությունը սկսել զրպարտությունների, սուտ նամակների,
չի՞ վոր քեռիի տեղը կդա և ամեն բան կպարզվի, ուշուհետև
չի՞ կարելի տրտյոք ձեր յերեսը...

—Տո՛, դու ես ասա, յերբ յես մի քխլիկ ուզում է՞։ Սուտ
չի ասված, քե զիժը խելոքին ել կգժվացնի։ Քեռական տեսչի
հոգու զրությանը նայելիք և մեր հայր սուրբի ընդհատող խոս-
քերին։ Ցեսվ ապտամենայնիվ ընկճեցնից զրում են, վոր քեռա-
կան տեսուչը մի այսպիսի վարդապետի պաշտպանության ող-
նության և զորձակցության դիմեմ։ Ընկճեցնիը մի այսպիսի
վարդապետի քեռի կատարվիլ է չինել։ Քեռական տեսչի քար-
կությունը մեղեդի տալի և հանձնում, բայց և հավելյալ
ասում է.

— Հայր սուրբ, Քողեք ձեր քննությունները, յես ձեզ հետ արդ
տանապես եմ խոսում և պաշտոնի վերա...

— Լա՛վ, ապտա՛ղ, դու ել պաշտոն ես դոնել, պաշտոնապես ել
խոսում ես։ Տո՛, ինձ ակռանք դիր, յես քեզ բան եմ ասում, վոչով

*տէք չունէք քո պաշտոնի վրա, ես էլ մի բան եր էլի, գրեցի, հե-
սո կես էլ փոշմանեցի: Լավ է, տրի բարբշենք: Տո դու չես խոս-
նում, տարբն Ազատիենսը ինչ է էլել անելիս է՛...*

— Հայր սուրբ, քաղի՛ք, է սեր առուծո...

*— Տո՛, առավոտ է վիտա, դու խելք չունես: Տո՛, կես ի՞նչ
անեմ, վոր ձեր յերկրի տերտերները չար են, ի՞, չա՛:*

*— Հայր սուրբ, մնաք բարով, գլխես ցավը բռնեց: Առում է
քեմոկան տեսուչը և դուրս է գնում...*

Հատված № 3

Փոխտուրդ Հայր սուրբը

*— Հայր սուրբ, առում են դուք կաշառք շատ եք ուռում,
ճշմարի՞տ է արդյոք:*

— Ես՞ չեմ ուռել է, չա՛ ...:...

*— Հայր սուրբ, առում են՝ դուք լավ ձի նստել գիտեք, լավ
քշանք գցել:*

*— Էհ՛մ, կես վոր Ալաչիկատ ձին գնում է՛, իննը հարյր
մանեթը մեջքես կտրած, մեկ էլ ասենում, հրես առալ քուրդ դուս
յեկան առաջս կտրեցին... Ախեցի՛ հը՛մ, արանց միտքը ծուռ ա,
պետտես վոր հանեցի վե՛չ.....*

*— Հայր սուրբ, ըզդրդ այդ ի՞նչ իննը հարյուր մանեթ է,
վորի մասին այդքան խոսում են ամշակ-ուսը:*

*— Վա՛ ա՛ ախ՛ ..... Տո, առավոտ է վիտա, ամշակ-ը գիժ
ա կե, վա՛յ.... ասա ըզդրդ վոր ասի չկար է, վա՛յ...*

*Ախր ինձ ասեցին՝ էքա ճանապարհիդ ծախսի էլ տալ իննը
հարյր մանեթից կանեսա է, վա՛յ.....*

*— Հայր սուրբ, այս տրվանը քո ասած քարոզը շատ են գո-
վում:*

*Հայր սուրբն սկսում է խոհափես ներկատարցնել, թե ինչպես
է քարոզել...*

*— Ախեցի: Ես՛ա... Քե՛ — ես՛ — կա՛ն վե՛ քա՛-ան՛-ա՛ւ
իննըյո՛վ, մեկ անգամ դնացի՛ Ալաշկե՛րտ. ախ՛, Ալաշկե՛րտ.....*

*— Հայր սուրբ, ուրեմն դուք քեմոկան վերատեսուչ էլ չեք
յեղել:*

*— Ինչպես չե՛... շարունակ յերեք տարի... հապա՛ ... Ա՛յ-
տեղն քեմի տեսչին պիտի արժանանամ, մի տես ի՞նչպես եմ
ատրում քեզ քեմը ուսումնարաններով լցնում է՛...*

*—Հայր՛ սուրբ, հապա ասում են դուք այնքան ուսումնա-
րանները չեք, դպրոցի մուտքը պահանջրել եք, վարժապետնե-
րին արձակել եք, ուսումնարանը քանդում եք...*

*— Տո ասում են էլի՛ հը՛ հը՛ հը՛ (քրքջում է)... Ջհանեմը
քե ինչ կքանդվի, հը հը հը՛ ... Բա կես իմ ընկերներին ո՞նց
պետք պահեմ, հը հը հը՛....*

Քեմանկան անսուէլը կիրկոս տարբե չարունակ շատ ապր ու ձոր ընկնելուց և քարե քար գիտցնելուց հետո, մտածեց մի ժողով կազմել և յուր պաշտոնեի երեսքյուն այդ ժողովի քննադատության հանձնել։

Առաջնորդանիստ քաղաքում կային բազմաթիւ քիմիկ խնդիրներ, բժիշկներ, վաճառականներ, ուսուցիչներ և այլ ուսյալ ու փորձառու մարդիկ։ Այդտեղ էլին և մեզ ծանոթ Մելքոյենցը ու Առաքելը։ Սրա այդ անձնիշխանութենից կազմեց նա յուր ժողովը, առանց այդ բանին մի վերնեւ պաշտոնական կերպարանք տալու։ Այդ մարդիկը հավաքվելուն երանց մի բարեկամի տան ժամանակ անցկացնելու և այդտեղ երանց խառնակցությանց ներքո շինելու քիմիական ուսումնասիրությունները խնդրելը։

Քեմանկան անսուէլն առաջուց իմաց եր տվել զրանց յուր միտքը, և այդ պատճառով զրացիից շատերը նախապատրաստել էլին երանց ասելիքը, լուսցնելով քիմիականները ապատագիծել էլին երանց բերած գիտքերով հարձակվելու քեմանկան անսուէլի վերա, մանավանդ նորանից շատերը այդտեղ էլին հրավիրել ապացել երանց իմացողից։ Սակայն յերբ քեմանկան անսուէլը այդ խնդիրը նորա առաջը դրավ յուր խոհական պատկերով, այնուհետև նախապատրաստվածք ասելիքները մեռած չինան և քաղաքացիները գիտնական եղան։ Իրանցից շատերը կրքերը դադարեցրին, և այնուհետև սկսեցին մտածել այդ գործի հաջողության համարների մասին։

Ընթերցողը գիտե, վոր յես չեմ խոսեցնում այստեղ քեմական տեսչին, չեմ ասում, քե նորա տաճարներին մեջ ի՞նչ տեսան, ինչ նկատեցին այդ մարդիկը, վոր այդպես հանկարծ կսկիծեցան։ (Այս նախապատրաստությունից հետո Աղայանը գրել ու ապա ընթերցել եր հետևյալը. «Չեմ ասում, քան վորում կարող չեմ ասել Ա. Ս.)։

Մի խոսքս այսքանը կասեմ, վոր քեմանկան տեսչի հաշվումներին և բացատրություններին ժամանակ Մելքոյենցը շուտ շուտ վեր եր կենում Առաքելի տեղից, վորի գեմքը կրկնեին վարդ եր կտրում, կրկնեին պատասխանը գուշե տալիս։

Մելքոյենցը նրան մի խոսքն մի բան եր ասում շուտ շուտ... Ես քեզ ասում եմ պետք չէ պատասխանել, դու ինձ չես հավատում։

Ես էլ բանը ընկերակ հնարներին մատնի՝ մի նոր առաջարկություն արտակ հետևյալ հատաջարտանով...

— Պարոններ, տեսա՞ք եք մի վորևե տեղ պատասխան ծառա, վորի պատասխանը գեռ հասած չեն լինում, քայց մեքենությունը լինում են կենդ ու մեջ վազվզանները։ Ես էլ պտկում եմ այդ վազվզանը պատուղը, նա կամ վուշ է լինում կամ ճիճուտ։ Այսպես են այստեղ և մեր գյուղացիք։ Մտնում եմ մի վորևե գյուղ, տեսնում

ես, որ նրա բնակիչները ընդհանրապես մի կապագարով ձուլված մարդիկ են, ամեն բանում նման են իրար, ինչպես արտաքուստ, այնպես և ներքուստ. միատեսակ հագնում, միատեսակ ուտում, միատեսակ զբոսնում և միատեսակ մտածում են բոլորն էլ համաբնիկոտ են, համատիպ ու համակարծիք: Բայց դրա մեջ տեսնում ես՝ որ մեկը մյուսից տարբերվում է յուր քիթ հազուստով և քիթ պարապմունքով, մի խոսքով տարբերվում և նոցանից բան չիբուչիներ լսել կազմելով, ասում ես, ա՛յ, որ նախանձան կապուտքյաներից դուրս և չկիր, յուսահոգվիլ, կրքվիլ և չենք ու շնորհքով մարդ դառնալ: Բայց մտանցիր դրսուն, կտրիր, գնիր և դու կտեսնաս, որ դա նման է մեր հիշած մարդահաս պատկին, մի փուչ, մի ճիճուառաս մի կատարյալ զրվիլ մարդ: Այսպես է ահա մեր դյուղացոց այն մասը, որ պահել է յուր անապատաբքյանը, նա շատ խոհ է, խոհ այն մասը, որ հասած է համբարվում, փուչ է: "Այդ պատճառով մեր ժողովրդի փոչ մեկ և՝ փոչ մի բան մասին վերա հաստ դնել կարելի չէ: Տղեսն ինքը դիմքը կրքիլ կարող չէ, այդ բանի համար պետ մի հայտնի առաքելական կրքուքյան պետք չինի տեսած ուրիշից, և փոչ էլ հիմանդը կարող է ինքը դիմքը քաշկռել: Մեր ժողովրդի մի մեծ մասը տգետ է, մի փոքր մասը քիչ մտավորական նորանից մի առանձնակի բարձրացած, շատ հիմանդ է, ապականված և բարոյական տեսակով:

Դուք պիտի, որ մի ժողովուրդ սկսում է հասարակական կյանքով ապրիլ, միայն նորա անդամների յուրաքանչյուրը յուր բախտավորությունը ընդհանուրի բախտավորության մեջ է գրնում: Մեր ժողովրդի մեջ՝ չես գտնիլ մի մարդ, որ բացի անձնական հոգից, ունենա և ընդհանուր, հասարակական հոգս, որ ցավի յուր քաղքացիի վիճակից վերա, որ մտածե ապատիլ յուր խանձ փոր ուղնող անկ կրից ու մոտակա առաջարար ազգայուրը բերե շինամեջ, որ յուր ժառի դիմով մի պատ քաշե և յուր գամակներն ու անասուններն ապատե քարտիճ լինելուց, որ նոր կամուրջներ շինե հեղեղատների վերա, համ հնները նորոգե և այլն: Բայց մենք այդ բոլորը քողնք և մեր գործին վերադառնանք: Մի տեղ խնչպես լինի մեր նահապետ մի ուսումնարան ենք բաց անում, հոգատարձուք ընտրում, վիճակավոր եր գործակատարներ և հաստատուքյան կոնդակ ենք բերել տալիս, որ սկիզբ խրատխուսվին և ժրանան: Այդ անելուց հետո, ասում ենք՝ պրծանք, այլևս հետ գործը կարիք կերթա, հոգատարձուք կհոգան ամեն բան: Այնքանում ես մի քանի ամիս, գնում ես տեսնում ուսումնարանը և տեսնում ես շատ բան ասվին ու վրա չեզած... Ծերը հարցնում ես, թե ախր այս ինչ կամ այն ինչ բանը ինչո՞ւ այսպես կամ այնպես չեք արել, պատասխանում է.—Որ հնչեմած, չես իմ բանը ի՞նչպես քո-

Նեյլը և ընկնելը զրաս յեռանից, քե ինչ և խալխե լակոտներն ուռում պիտի առնեին։— Ասում ես, այգեպան փոշ և ատցվել այս ինչ անպից, ո՞ւր և հասար այդքանը։ Ա՛յ, արհնված, քաս յես իմ բանը քիզանց յերկու յերեք որ զրաս յեռանից եմ ընկել, քաս ինձ մի մոանաքրնե ել չի հասնի՞լ... Ինչպես վոր չինական քոխմանները և զատոմորները են վարվում, վորոնք ապրում են ժողովրդի հաշվով կաշատակերուքիյամբ, այսպես են նայում քաղի վերա և հոգատարձուք, վորոնք քաս մեծի մասին հենց այդ մարդկանցից են լնտրվում։ Դրքաս իրանք զրամով մեջ են ընկնում, յերեխ չես ընտրել որանց (?), խոսխանում են զործը։

Մխենուքյան ժամանակ ընտրողական սկզբունքը, զատկարտուքիյան դործը հասարակուքիյան ձեռքում լինելը իմ աչքում այնքան վանում և, վոր յես զժվարանում եմ որաս դեմ վորևիցե բան ասել, ուսուց առաջարկում եմ ձեր զատողուքիյանը... Բայց աս առաջին խնդիրն և, յերկրորդն ել ունեմ առաջարկելու...

Յերկրորդ անհապող հանդամանքը այն և, վոր մենք ուզում ենք ժողովրդին լուսավորել յուր անմիտական ծախքով։ Ժողովուրդը առանց այդ ել հոգևոր և մարմնավոր առուքներ և տալիս և տալիս և շատ շատ. նա ծանրաբեռնված և այդ առուքներն տակ։ Անպիուքիյուն և, յերբ ժողովրդի ուլածին մի մասը նորա լուսավորուքիյան վերա չի դործ դնվում։ Մենք ասում և կասի, բայց նորա հետ կասում և իմ ուզած ասումը։ Յերկրորդն ել ասում է՝ յես կասի քո ուզած ասումը, բայց կոպեկ չեմ տալ։ Այս պատճառով ահա առաջինը վազում և հակայական վոստյաններով, իսկ յերկրորդը նորա յետևից քարշ և գալիս կրնտայի քաշերով։

Լավ կլիներ, ի հարկե, վոր այդ յերկվուքիյունը չլիներ, այդ անհամատար մրցմունքը չլիներ, վոր բացի նյուքիական միտքից բարեյական մեծ հարվածք ել և տալիս ժողովրդին, յերկպառակուքիյուն ձգելով, կռատակցուքիյուններ բաժանելով, վորք և բարք ապականելով են, բայց վոր միանգամ մեր հանգամին այդպես և գրվել և այդ գրի ընդհատը զժվար և, մեզ մնում և մեք մրցուքիյան ասէր համապատասխան կացուցանել։ Իսկ այդ գործուքիյունը վոչի մեջ և կացանում, վորից մենք զուրկ ենք։ Այս և ահա և իմ յերկրորդ խնդիրը...

— Ես մոացել եմ ասլյան, և քո բոլոր առածներդ մեսքի պնդացնում են զլուխս և սժժացնում ականջներս, սաաց ժողովականներից մինը, վոր թմբիկ եր արհեստով։ Հարսս մեր սիրուն դը, վոր յուր վերա ես առել ժողովրդի լուսավորուքիյան գործը, ինչ և ասածում, մի՞թե նա չի հասկանում, վոր յուրյոց ժողովրդին համար յերկու աչք և պետք, իսկ լուսավորուքիյունից շահվելու համար յերկու հատատուքիյուն, զրքաս յինն լուսավորուքիյան կանոնավոր գիշեն, և լուսավորուքիյան անգործ։

— Հասկանում և, քե չի հասկանում, յես այդ չգիտեմ,

քայլ-այս, ինչ-որ ձեզ եմ առաջ, պաշտպանելս նոցա եւս պրսած եմ... Ինձ պատասխանատու են, որ այդ մասին կմտածեիք...

— Ուրեմն դեռ պետք մտածենք, քայլ հայտնի էլ չէ, քե չերը պետք մտածենք... առաջ մի ուրիշը։

— Պարոններ, չես կարծում եմ, որ մի աշխատել խնդիր է, որ միայն մեր քեմին չի վերաբերում, այլ բոլոր մյուս քեմերին եւս։ Մենք կարող ենք նոցանից որոշակ առնել, առաջ գնա-ալը։

— Այդ ճշմարիտ եք ասում, պատասխանից քեմական առաջչը, քայլ այն էլ պետք պիտենաք, որ մինչեւ մյուս քեմերը մի աշխատել բան պլուս կբերեն, մեր քեմը արդեն ձեռքից կերթար։ Ցերեկ մի տեղ միայը հավաքք դրուքյան մեջ է, մի՛ քե պետք է ապառել, որ մի ուրիշը էլ նորա որն ընկնի, որ տեսնեն նորան ինչ ճար են անում, որ իրանք էլ նորա ճարը գտած դնեն։ Մեր բոլոր քեմերը միանման վիճակի մեջ չեն։ Կան, որ արդեն կորել են, կան որ կորչելու վերջ են եւ կան, որ դեռ ուշ կկորչեն։ Մեր քեմը կորչելու վերջ չեզածներից է։ Ցես արդեն անկրտամբ բացատրեցի ձեզ բոլոր այդ հանգամանքները։

— Քայլ չես գործել կկրկնեմ, որ միտակ անգամով մոչինչ չի լինել։ Դուք առում եք, քեքե միակը մեռնում է, չպետք է փորձել մի ուրիշի մահվանը։ Այդ ճշմարիտ է, քայլ այս էլ ճշմարիտ է, որ քեքե մահվան առիթը մի վարակիչ ցավ է, առողջը չպետք է ապառ հիվանդանալուն, այլ միգրոք պետք չուր պլուս ճարը տեսնել։ Ցերեկ կան ուրիշ քեմեր, որոնք դեռ չեն հիվանդացել, այստ է քե միայը հիվանդանալու վրա։ Ամենի լավ չի լինել, որ ուրիշներ իրենց գլուխը հիվանդանալու։

— Պարոններ, չերը բանը գանգերի է հիվանդությունների վրա չե, խնդրեմ քուլլ առաջ լինի իմ կարծիքս հայտնել երբեմն ժ։ Մեր քեմերը հիվանդություն չունի, լուր ենթեն առողջ, որ չուտով կար, քայլ դեռ ապրելու ուրախ, որ խնդիր մարդիկը առիթներ են կատարվում... Քայլ այսպես ինքնավստահ իմ պատճառ վատառարանի կարծիքին։ Գնաք եւ այդ խնդիրը քննադատողի եւ որոշվի բոլոր քեմերի տեսակցությամբ։ Ցերեկ մեր քեմը վատնդավոր վիճակի մեջ է, կարող ենք այդ խնդիրը մենք բարձրացնել եւ հրաժարել մյուսներին։ Քայլ այսպես չես իմ մի բարեկամիս նամակից տեղեկացա, որ այդպիսի մի բանի վերջ մտածում են իրանց քեմերը, որպեսզի ուզում են բոլոր քեմերի տեսակցությամբ մի ընդհանուր դպրոցական ծրագիր կազմեն։ Ցես կարծում եմ, որ այդ ծրագրումները չերին կխոսանի դատավորությամբ եւ դատարկներով տեղ, քայլ այսպես չես տեսնում եմ, որ այդ եւ նման (?) խնդիրներ կան քննության առաջ լինելիք, որ պատճառ հաստատությամբ դատարկները ծրագրված են, որոնք առանց քամվելու եւ կարող են վրա պնալ։

Վրացերեն մեր այսօրվա ժողովը մի արդյունք ունեցած լիներ, գոնե չի լինել, եթե մեզանից ամեն մեկը իւր կարծիքը այդ խնդրի վերաբերութեամբ մեզ բերի:

— Ես կարծում եմ, սրաց քեմոկան տեսուչը, մեր յուրաքանչիւր քեմոկան դպրոցից պիտի լինի մայր քեմի համար դպրոցներից: Քեմոկան դպրոցները պիտի քեմի ղեկավարին աս ուսյալ քահանաներ, և նոցա ուսումնարաններին կարևոր նախապատրաստութիւն ունեցող ուսուցիչներ: Վրացերեն քեմոկան դպրոցը կարդալու իւր այդ նպատակին հետևութեամբ և սրանց արդիւնքներ հասնել, հարկավոր է, որ քեմը բարձրանայ և մասնավորապես նորանից կախված լինի, նորա հետ կապված: Պետք չէ ոչնչացնել հանդամանքներ ձգել մեզ մեջ սրոշ, որ դպրոցին և իւրաքանչիւր ծխականներին մեզ խորթութիւն ձգե, ընդհակառակն դրա պետք է կապել մեզ նոցա հետ աշքաքաշ սերտ, որ դրա մեզ յղած հարցերութիւնը լինի ինչպես հարազատ մոր և զաւակների մեջ: Ի՞նչ ունիք ասելու այս առթիվ... (Այս առթիվ պարբերութիւնը Աղայանը կրկնել է. մենք վերականգնեցինք — Ա. Մ.):

---

1 Մեսրոպը Տարոնի Հացեկաց գիւղից եր: Թե՛ «Քեմոկան տեսուչ»-ը և թե՛ «Անահիտ»-ը գրվել են Շուշում, մեկը մյուսի յետևից, դուցե և միաժամանակ ու Աղայանի կրկնու գրվածքում էլ Հացիկ գիւղը վրոյշ տեղ է գրավում. Անահիտը Հացիկեցի չեր, իսկ «Քեմոկան տեսուչ»-ը — ինչպես տեսնում ենք — սկսում է հենց նուն այդ գիւղի նկարագրութիւնից:

2 Գաւիտեանյան— «Ես իմ սրևոր հերքս տեսայ...»

3 Ղուկ., Ը., 57—58:

4 Աղայանը նկատի ունի ոտս չինովնիկի հլոց կոկարդը:

5 Մատթ., ԻԱ, 13:

6 Աղավաղված ոտանրեն— չորրորդ գաստրանումն է:

7 Ավետարանի մեջ, որքան մեզ հայտնվեց պարզել, չկա այս ձևով արտահայտված ասացվածք: Դան առաջին և կրկրորդ մասերն առանձին առանձին, ինչպես որինակ՝ «Ծառատյք՝ հնարգանել լերուք տերանց ձերոց յամենայնիւ» (Ա՛ր կորս., Գ., 22), կամ՝ «Վարդից գձել պտղոյս՝ մարդկանց» (Մատթ., Է., 19):

8 Աղավաղված ոտանրեն— ամսոյ ուսուցիչ:

9 Նուքը— կրկրորդ:

10 Մատթ., ԺԲ, 45 (Աղայանը լրիվ չի բերում Ավետարանի խոսքերը):

11 Այս հատվածը անպրութեան մեջ այլ ձև ունի: Մենք տալիս ենք այդ տարբերակը՝ Աղայանի ընկած տեղերը քառակուսի փակագծերի մեջ դնելով:— «Ներեցեք ինձ, պարոն տեսուչ,

[մեղ խառնվեց Մխքայելը], ես կարծում եմ, որ մեր ժողովրդի վատաբաստությունը վոչ տասը և վոչ քսան տարվա արդյունք է, այլ հարյուր և դուցե ավելի եղ (վերջին խոսքերը մոտավոր Աղայանն անկարում պրծել ու ապա ընդհատել է հետևյալը. «Ինչպես պարզ—Մ. Ս.») Բայց ճշմարտորեն է, որ այս վերջին տարիներում դրսա ապրանաբաստությունը զգալիորեն և հատուկ տարվում։ [Ինչպես մի նոր աղանդ աչքի չի զարնվում, քանի որ նորա հետևողները քիվը քիչ է լինում, բայց նա գոնեում է մի որիենտավոր հերձված, ինչը չատացնում է իւր հետևողների քիվը, այսպես էլ ահա քանի տարի է, որ մեր մեջ մուտք է գործել հակապատկերի կրթությունը, բայց դրսա հետևանքը մեզ զգալի չեր, քանի որում քիչ էլին այդ տեսակ կրթություն ստացածների քիվը]։ Այսոր հարյուրամոր գործարանները կան հարյուր գամակներին հանկարծելու Ծառայող։ [Դոցա քիվն այժմ աշքառու շատ է, որ մի չկրտանան, այլ մոտոր հերձված և կազմում]։ Այդ հանգամանքն շնորհիվ մեր մեջ յերկպատակությունն է մտել։ [Հարյուր մի, որ մեացյալ ուժով մի ուսումնարան պահելը ավելի հեշտ է, քան յերկուսի բաժանված լը և (?) իրար հակապատկերը ուսումնարան պահելը]։ Կարելի՞ (?) է արդյոք յերևակայել, թե քանի որ մեծնում ազգի և հասարակության գամակները յերկու իրար հակառակ ուղղության դաստիարակության են ստանում, նորա յերբ և իցե միանան մի ազգային գործ հասուկ տանելուն։ Պատճառ տեսնել, թեթե դուք ձեր հույսը ժողովրդի վերա չեք դրել, որ նա ինքը հոգա իւր կրթության հնարքը, այդ խոսք է, քան որում ժողովուրդը մի վարժապետի առնիկ տալու չուն վոչ կարողություն ունի և վոչ հասկացողություն։ Պետք և ուրիշ հնարներ մտածենք։

12 Մեզանում հետևյալ նախապատրաստությունը Աղայանը չի մտցրել մտքտղրի մեջ. «Ինչպես դուք չգտնաք ուսումնարան և ուրիշներըը ձեր առաջը կտրին, հավատացած յեղեք, որ ժողովուրդը ել չի տալ վոչ արտագրամ և վոչ պտղի, չեմ ասում, որ ձյուս տուրքերն ել վոքր առ վոքր կակուղ կտրել, չեմ ասում, որ մի քանի տարուց հետո ինքնաճանաչողիք իրանց ազգային հասկց վոչ միայն կամք ու բուդ չեն տանում, կամ յուղ ու պանիր, այլ բոլորովին կզրկվեին այդ հասկից»։

13 Պարսից Վասպ քաղաքում կազմից ընդունակված V գարի առաջին հետև հայ կաթողիկոսներ, որոնք հայտնի եղին իրենց ծաղրահեղ շահասիրությամբ։

14 Մատթ., ԻԲ, 17. «Պա՞րտ է հարկս տալ կայսեր՝ թե ոչ»։ Այս խոսքերով դիմեցին Հիսուսին մարդասեցիք՝ գայթակղեցնելու նրան՝ հակահատամարտական խոսք ասելու։ Տվյալ դեպքում նույնն անում և սերտողը առաջին նկատմամբ։ Տնքսոն հաղորդ ազգերից պարզվում է, որ սեռուչը գիտակցում է այդ ու խուսափում պատասխան է տալիս։

15 Տեքստը և նախորդ ծանոթության մեջ բերված հատվածը՝ Հետաքրքրասիրությունը և իր հոյանի պատասխանը. «Տե՛ր գիտե՛, կոյանը, և պատուհածն՝ ասուածոյ»: Սեպտուագինտի մեջ Ալաբանն ոչնաստանի այս տարօրինակ բառը տալիս և հետևյալ հետաքրքիր ձևը— «պարտ է տալ պատուհածոյն կայսեր և գիտելոյ կայսերջ—ասա, մահնամոյ, քան չիրևութիւնն, դրամներութեան, մարդատուրքն մեջ գործելն և այն ամենայն, ինչպես մեզ հայտնի է մեքստից»:

16 Սեպտրի մեջ Առաջին անհնարինին հաջորդում է վոչ թե այս վոքրիկ պարբերությունը, այլ հետևյալ խոսակցությունը.

— «Վոչ, այդպես չի, այլ էդ ասածը է իշխանությունն, եթէ ոչ է տեսանէք»:

—Ինչպիսի, քո քահանայական իշխանությունն էլ է մեսանէ, բայց ո՞վ առաջավ չիրկու հարյուր մանեթը, տո՞ր, թե պրծանք...

— Պարոն Առաջա, խնդրեմ պրծանելը հետո գործ չունենանք...

— Առաջանան ունենանք նորա հետ գործ, չես լի՞նի կարելի եմ...

17 Սաքրատրի մեջ Ղ. Ալայանը նորից ընկել և Հայկաշենը ու. վրան Տիգակ գրել, ապա վերջինս էլ և ընկել ու ամբողջ գործով վերահանձնել Հայկաշենը:

18 Ջեայերինի վոխարին, Ալայանը նորա Ղարաթաղի բարբառով գրել և հետևյալը՝ հայիվուր սուվերին վոչ, ապա ընկել այն:

19 Այս նախադասության անտրի մեջ հաջորդում են հետևյալ խոսքերը. «Ոնա իրավունք չունիս վոչ մինայն արդելք լինելու իմ գործին, այլ և չունիս վոչ մի իրավունք ինձ չզգնիու»:

20 Մանր Մանրյան — «Հնաբանասիրություն, այն է մանր ուսումունք քրիստոնական հնության», Մոսկվա, 1859 թ.:

21 Այս պարբերությանը հաջորդող պարբերությունը անտրի մեջ անկում է և հետևյալ խոսքերով. «Բայց ընդհմի չեն քաղաքական պետնքներին, որ մանկամարժական պետնքներից ավելի դյուրին և ավելի ճիշտ են»:

22 Այս նախադասությունը անտրի մեջ ունի հետևյալ ձևը. «Ասարեզդեւթեան բարի անդամներըը, այսինքն վոչ միայն նոյնքան հարուստ հայեր եղին և քաղաքի պատասխանները, վորոնք մի դյուրին հնար եղին մտածել իրանց ազգակիցների և ազգակցի համար միջոցներ այնպես բարեկիրթել, վոր կարելու ասեցին հայ ազգին և ազգի վոչ մի նշան չունենանք»:

23 Սեպտրի մեջ Կապադոկիայի վոխարին ուղղակի Ռուսաստան և գրված: Մի հանգամանքն պարզ է, վոր Ալայանը վոխել է՝ վախենալով գրաքննության:

24 ¶Աստծի ձևնէ այն է, որ փոխանակ «Հոգւոյն սրբոյ առնել, աշակերտն առում է առատական ձևով, այսինքն՝ նախ զնելով ածականը և ապա զոյականը՝ «սրբոյ Հոգւոյնէ», և այլապես էլ խաչահանում, այսինքն՝ «ոչ քո, ըստ հայկական սովորութեան, ձախից աջ, այլ, ընդհակառակն, ըստ առատական սովորութեան, աջից ձախ:

25 Այդպես է ըստ ազգափառ յիսնեղեցու, ըստ Լուսաւորչական յիսնեղեցու հաւելածի՝ Ճ-ին:

26 Ինուս — Մարգարէի հատիկ:

27 Առ Գազատ., Գ, 27. «Ձէնք խոխք, ո՛չ հրէէ, և ո՛չ հեթանոսէ. ո՛չ ծառայէ, և ո՛չ ազատէ. ո՛չ արուէ, և ո՛չ իգէ. զի ամենեքեան դուք մի էք ի Քրիստոս Փրկուածք:

III

ՆԱՄԱԿՆԵՐ

1

ԱՌԱՔԵԼ ԲԱՀԱԹՐՑԱՆԻՆ

(Ծուշուց Թիֆլիզ)

1879 թ., հունվարի 3, Շուշի

Հոգեծանոթ բարեկամ,

Պարոն Առաքել Բահաթրյանց։

Զղիտեմ ինչպես սկսանելիքդ, վոր սկսելի ձամախս, արդյոք նախ և առաջ ծանոթացնելով ինձ Ձեզ մի յերկար հատաջաբանությամբ։ Բայց քողնենք այդ յերկարաբանությունները ուրիշ ժամանակի, այժմ մեզ հարկավոր և գործել և գործի վերա խոսել։

Այս տարի բաղդն ինձ Ղարաբաղ նետեց—Ձեր ծննդավայրը—ուր կամ և կմնամ, մինչև արտաքսվելու կարգն ինձ ել կհասնի, բայց քանի վոր այդ վախճանը դեռ հեռու յի յերևում, ինձ հարկավոր և անվհատ աշխատով գործ գործել, իսկ գործելու համար պետի խոհական և փորձառու անձինքների խորհուրդներին և ոգնությանը։ Դուք, թեև անձամբ հեռու, բայց կարող եք պրակտիկ կերպով չեմնարկել մեզանից Ձեր գործակցությունն ու խորհուրդը։ Դուքա համար հարկավոր կլինեն անշուշտ, վոր տեղվույս դպրոցի ներկա հանգամանքները ծանոթ լինեին Ձեզ, այդ հանգամանքների. նկարագրությանն եմ նվիրում յես ել ահա այս նամակը։

Այս տարի յես ուզեցա մանկավարժության գործին անձնվեր ուսուցիչներից մի խումբ կազմել այստեղի համար Ս. Մանդինյանցին ատաջնորդությամբ։ Այդ գործի համար հոգատարության նը վոչինչ չխնայեց և խոքի ամեն մի անհատանելի պարագան անգամ

ղեռնից, խումբը կազմակերպվեցավ, բայց և շուտով քայքայվեցավ մեր Սեղբաղի անհատատոմոմուքյան շնորհիվ, վոր յուր վերջնական համաձայնությունը տալուց հետո հրաժարվեցավ. այս խմբի մեջն եր և մեր Ղուկասյանցը[1]։ Այսպես իմ յերևակայած խմբից զրկվելով, յես չեյի կարող նոցա որինակին հետևել, զուտ մի յերկու մարդ իրանց գործին համառ, բայց անուշ չգտանք։ Ուստիև որոշեցինք մեզ հանձնվեցավ մի աշխատ վիճակի մեջ, ինչպես կլինի մատաղն յինքնարկված արյուբ... Վոչինչ զրաղող հիշատակ անցյալ վարժատեսնելուց գործունեյության մասին, քե արդյոք ի՞նչ ծրագրի յին հետևել, ի՞նչ ուսմունքներ, ի՞նչքան և ինչպես են ուսուցել. աշակերտներն ել քաղաքը չեր մնացել։ Սկսեցինք հարցաքննել յերեսնեներին իրանց իրար ասլուրածներից, բայց տեսանք, վոր մինչեյը բան չի գուրս գալիս, մի կերպ, ըստ հասակի և զարգացման ընդունելության անելով, զանազանեցինք հինգ դասարաններն մեջ (յերկու նախակրթարան և յերեք դասարան)։ Այս վերայ կարգադրեցինք և սղբիանց ուսումնարանը։ Վորոշեցինք ուսման նախադիծը, մատյաններ կազմեցինք, շաբաթական ուսուցչական ժողովներ հաստատեցինք, մեզանից մեկին (Զ. Դշխանյանին[2]) ընտրեցինք ժողովի նախագահ, վոր վարժատեսնեներն ու հոգաբարձության մեջ մի կամ սահմանած տեսչի վերանայի, մի խոսքով լինի վոր պետք եր և կարելի յեր, արինք և շարունակում ենք անել համակամ յեռանդով։ Հոգաբարձության կողմանե վոչինչ արգելքներ չենք հանդիպում մեր ամեն մի ոգուտքար...

1· Բահաթրյան Առաքել (—1883)—Շուշեցի, աշակերտել է Շանշյանին ու պատրաստվել նրան՝ վերջինիս Շուշիա թեմական դպրոցի տեսուչ յեղած ժամանակը (1863—64 թ. թ.)։ Ավարտել է Լազարյան ճեմարանի բնիկոնը։ Հետագայում Գեղամանիայում ապրել է մանկավարժությամբ։ Եղել է Սեմիպերատորի ուսուցչական ուսումնարանի տեսուչ, ապա մանկավարժության ուսուցիչ Ներսիսյան դպրոցում, վերջում, 1882—83 թ. թ., տեսուչ Ն. Նախիջևանի դպրոցում։ Վախճանվել է հոգնած հիվանդ վիճակում, Մարկիզում։ Իայ մանկավարժության պատմության մեջ գրավում է աչքի ընկնող տեղ։ Բահաթրյանին գրած այս նամակը պահպանվել է ու հանված Աղայանի արխիվից. գուցե այն չի եղ ուղարկվել հասցեատերոջը։ Նամակից յերևում է, վոր Աղայանն ու Բահաթրյանն իրար հետ անձամբ ծանոթ չեն յեղել։ Այս գրությունը, ըստ յերևույթին, շարունակվել է մինչև

վերջը, այսինքն մինչև Բահաթիրյանի մահը, վորովհետև վերջինս համարյա համընկնում է Աղայանի տեղափոխման հետ Շուշուց Թբիլիսի: Ինչպես պրան, կարելի չի ենթադրել, վոր պրավոր և գործնական կողմը չերկու առաջվանով մանկավարժները մինչև չերբեք էլ չի զուգորդել:

2 Ղարսլարում Աղայանը պաշտոնավարել է 1878—82 թ. թ.: Շուչվա թեմական դպրոցը նա տեղափոխել է Ճեռնվանի թեմական դպրոցից, Արխատակից վ. Սեդրակյանին վոխանորդելով դրա Ղարսլարի թեմում ու նրա անմիջական հորդորով: Դպրոցում Աղայանը մեծ հեղինակություն է վայելում (տես՝ Ղ. Աղայանի էմ կյանքի պլխավոր դեպքերը, էջ 156):

Հետագայում, Սեդրակյանի Շուչուց հեռանալուց հետո (1880 թ., ապրիլ), նրա դրությունը խախտվեց ու նա — իր ասելով— շատ նեղություններ կրեց (Աղայանի կյանքի այս շրջանի մասին մանրամասնություններ տես Լեո, «Պատմություն Ղարսլարում. Հայոց թեմական հոգևոր դպրոցի, Թիֆլիս, 1914, էջ 394—416 և իր հիշողություններում, էջ 155—165):

3 Մանգինյան Սեդրակ — Ներսիսյանի հայ մանկավարժ: Մինչև և Սղնախում, ավարտել Լազարյան ճեմարանը 1863 թ.: 1868—69 թ. թ. ուսանել է Պետերբուրգի համալսարանում, վորից հետո անցել է Գերմանիա՝ ուսումնասիրելու մանկավարժությունը: Ճեղել և ուսուցիչ և տնօրեն Ներսիսյան դպրոցում, Շուշում, Ճերիսմանում, Ելիզավետպոլում: Ունի մանկավարժական բազմաթիվ աշխատություններ: Մահացել է նաև հայկական բեմից: Մանրամասն և Աղայանի վերհուշարարությունները— սկզբում շատ բարեկամական, հետագայում խիստ քննադատական— պատմում է վերջինս իր հիշողություններում (էջ 158—63): Մինչև 1844 թ.:

4 Ղուկասյան Հարությունա — Ուսուցիչ, յերկար ժամանակ դասավանդել է Ալեքսանդրապոլում: Հետագայում Գարեգին Հովհաննա (Բազմեան): Աղայանի մոտ բարեկամն էր:

5 Աղայանն անդրադառնում է Վասակ Բարսղյանցների տոհմին, վորը նահանգային բացատրական գնահատականի չի արժանացել նաև հետագայում, մոտ 15 տարի հետո (տես՝ Աղայանի Հուշերը, էջ 156):

Աղայանի բացատրական վերաբերմունքը գեպի Բարսղյանցների գործունեության ընթացքը մասամբ բացատրվում է Սեդրակյանի դժուարությամբ Բարսղյանցների հետ: Հանձնաժողովի դեպք, նրան, իր պատմության մեջ մոտ գնահատական չի տալիս վերջինիս մոտ տեղի ունեցածները Շուշվա թեմական դպրոցում (էջ 391):

6 Իշխանյան Հովսեփ — Շուչեցի, ավարտել և համալսարանում, բայց չի ավարտել: Ուսուցչել է Շուշվա թե-

մական դպրոցում։ 1879 թ. նույն դպրոցում ուսուցչական ժողովի նախագահ, որը կատարում էր տեսչի ֆունկցիաները։ 1882—84 թ. թ. տեսուչ։

2

ԿԱՐԱՊԵՏ ՆԻԼԱՆՑԱՆԻՆ

(Ընչուց Ցերեվան)

1879 թ., հունվարի 4, Ընչի

Սիրելի Կարապետ

Ավետոնի (?) բարեկամ

Նամակդ առայս։ Դու միղամոր ես վատքով դէխով, մարդ ես, մի վատքը հանդարտ կաց, համբերություն ունեցիր, հայլին ծառայելը հեշտ չէ, պետք է շատ բան չտեսնելու, չլսելու պէս անես, զլուխդ քաշ դցած գործ կատարես, մինչև քիչ-քիչ ամեն բան կարգի կընկնի։ Ինձնազարհանցը[1] ինչ ուզենա, կարող է գալ այստեղ իրան տեսուչ և մենք սիրով կընդունենք։ Իսկ քեզ աչքի առաջ ունենք չեկող տարվան համար, ինչե՞ր չես մեռժել մեր խնդիրքը։ Ես մխոք ունեմ քեզ այստեղ պահելու։ Աչխարհիս ամենագիղեցկուհիները ժողովածուն այստեղ է։ Ճչմարիտն եմ առում առանց հարնագի։ Հաչտվիր Սարդսի հետ և կուսակցություն պարտադրելու մի գառնար[2]։ Սխալվում ես, գործնկոչ, քե նա ինձ հետացրեց Ցերևանից, չես ինչ ուզենամ, նա սիրով կընդունի։ Ես Ցերևանը քողնցի տեղիս կողոպտված և քայանված ուսումնարանը վերականգնելու համար[3]։ Ցեվ չես հասա իմ նպատակին ի մեծ ցավ Բարսղևանցների[4] սրտին, որը այրտող քաղաքում է այժմ յուր սիրուհու հետ։ Տեսնում ես, ուրևմն, որ չես աչխատում եմ քանդվածը չոկել, իսկ դու հակառակն ես ուզում անել։ Ի՜նչ առածո, խելո՜ք կաց... Ցես Սարգսին այնքան լավ եմ ճանաչում, որ դու ինձ նորից ծանոթացնել կարող չես, նա յուր անառաչ կեղևի տակ վատսուկ սիրտ ունի, և դու անիրավ կլինես, ինչե՞ր ուզանաս այդ։ Փոքր ինչ ցուցամոլ է, բայց այդ հարկավոր է նորան իրան տեսչի։ Ցեվե՞ն նորան զրկես ցուցամոլությունից, նա էլ քանի՞ պետք չի գալ։ Մի՞քե կարող ես ցույց տալ մի ուրիշ տեսուչ, որը նորանից լավ լինի։ Լավ մարդը fյսահյա[5] չի գառնալ։

ինչ նկատողություններ վրս ունիս, կարող ես առանձին անել, և նա սիրով կընդունի, այսպես նախապատրաստելուց հետո, կարող ես խնդիրդ բնդհանրացնել,—ժողովի նյութ չինել... Բայց ի՞նչ եմ ասում, ո՞վ է ամիլ քեզանում այդքան տակտ ու շնորհք, դու պիտ ես, իլլի նա քեզ կպահպանի, քան մեր դու նրան: Նախկին մարժանդանդը վոչքր ինչ պղտոված են նորա գլխի, բայց և գուր: Դու նոցա քաղաքդին ես ընկել և լավ կանես, որ շուտ դուրս գաս այդ քաղաքից և ի գուր գործիք չդառնաս:

Այդ անգլի բոլոր մարժանդանդին ճանաչում եմ, բայց Բալանթիարյանից[1], դա չկիլե լավ ազգ չի, վոր դու հավանել ես, չես հավատում եմ, բայց չլինի մեր դա էլ քեզ նման պիտ է, քան վորում յերկուսից խոսքը մնիլ է: Աղնիվ գնելը մեզ պետք ևն, բայց վոչ չափազանց և միակողմանի, առաքինությունը պետք է խոհականության վերա լինի հիմնված: Բարեկիր ամենքին և իմ կողմանե ամբ և միարանություն քարոզիր: Հայաստանի ազգային վիճակը պահանջում է, վոր հրոնոյ անջատվածները անգամ միանան: Խոկ դուք, վոր Հայոց միակ հուսերն եք, քան վորում Հայի ազատման ազգային դատախարակությունից պիտի ծնանիլ, մի՛ զք և զարհուրելի հանցանք կլինիլ ամեն միկիդ հողմից, յերբ դուք չպղտք ձեր վանք կռչումը ու Պատրիարքների[2] ու Բարեկիրների վատանիների կարգն ընկնիք: Գո՛րծ, պարոններ, գո՛րծ, լինչ ցնորքներով եք պարապած, ամոթ չե՞ ձեզ: Այդ բանին ուրիշ ժամանակ նայելի կարող եր լինել, բայց այժմ հայրենիքը միության և կարոտ և վոչ խռովության...

ՉԵՐ ՂԱԶԱՐ ԱՂԱՑԱՆՑ

1 Այս նամակը, քան յերևում է, ուղղված և հարսպետ Եղիայանցին, վոր այդ ժամանակ ուսուցիչ եր Ներսիսյան Թեմական դպրոցում: Հետագայում Եղիայանցը տեղափոխվեց Շուշվա Թեմական դպրոցը (տես այս նամակի 3-րդ ծանոթագրությունը):

2 Բնդհանրապես Մարգիս (— 1894) — Ներսիսյան հայ մանկավարժ: Սովորել և Ներսիսյան դպրոցում, ապարատել Եվրոպայի բարձրագույն մանկավարժական դպրոց: Գնդել և ուսուցիչ և տեսուչ Ալեքսանդրապոլի, Գևորգյանի (1876—86) և Ներսիսյան դպրոցներում: Գաղափարապաշտ և: Հայրենասիրական: Ունի մի շարք հոդվածներ բարոյախոսական բովանդա-

կությամբ։ Աղայանի և Քուամանյանի մոտ բարեկամներ։ Իր հիշողություններին 145—48 երեսները Աղայանը նվիրում է նրան։

3 Մարզիս ինքնագործյանն է, որ այդ ժամանակ անուշ իր Երևանի քիմական գործում։ Կարապետ Եղիայանցը խիստ ընդհարում ունեցավ ինքնագործյանի հետ ուսուցչական մասին և անցյալ վոխհարաբերությունների առնչությամբ։ Եղիայանցի բողոքին միացան նրա ուսուցիչ ընկերները—Դ. Քալանթարյանը և Գ. Շահրոչյանը։ Հոգաբարձության կարգադրած վճռի համաձայն, 1879 թ. հունվարի 16-ին Եղիայանցը և Քալանթարյանը վտարվեցին գործից։ Շահրոչյանն ազատվեց վտարումից իր բողոքը հետ վերցնելու դեմ։ Սրանից հետո Եղիայանցը, տարվա մեջին, ընդունվեց Ղարաբաղի քիմական գործը։ Գիտակցությունը ստիպում Աղայանին ինքնուրույն միջոցներ ձեռնարկել ինքնագործյանի դեմ, որ դիմադրում էր Եղիայանցին։

4 Աղայանը նորից ակնարկում է Վասակ Բարաջանյանի անուշությանը։ Ինչ վերաբերում է իր հետաքրքրությունը Երևանի քիմական գործից, ապա այն, իսկապես, տեղի չի ունեցել առանց վորևէ ճնշման ինքնագործյանի կողմից, անմիջական կամքով։

5 Բարաջանյան Վասակ (1847—1893)— Մանկավարժ։ Ընկել է Երևանում։ Ամարտել է Հայկազեանի համալսարանը։ Ուսուցչությամբ զբաղվել է Շուշում, Երևանում, Էջմիածնում։ Երևանում հրատարակել է «Գանձ անունով քերթ։ Նույն քաղաքում 80-ականն թվերին կյանքի է քաղաքապետի պաշտոնակատար։ Աքսորվել է Երևանից ու վերադարձել իր ծննդավայրը Նյուքափանս և հոդնակս քաշքաշված (80-ականն թ. թ. կենդրոնը կիս)։

6 Քյահյա — տանուտեր։

7. Քալանթարյան Դավիթ — Ազուլեցի, ուսուցիչ։ Ամարտել է Ջալալյան դպրոցը, ապատ ունկնդիր է կյանքի Լայոցկի համալսարանում։ Աշխատել է իր կյանքում Հայրապետի կենտրոնական դպրոցում, Ազուլիսում, Հետազոտում ուսուցիչ է կյանքի Երևանում, Իզդիրում, Գեղարքունիքի ճեմարանում, անուշ՝ Տրապիզոնում, ապա հաստատվել Բրուսայում, ուր բաց է արել անվճար մանկական դպրոց։ Եղիայանցի հետ միասին 1879 թ. սկզբին հեռացվել է Երևանի քիմական գործից։

8 Գապյան Գրիգոր— մանկավարժ, ՀՄ չակեր-ի աշխատակից։ Ամարտել է Ներսիսյան դպրոցը։ Բարաջանյանի անուշությանը որոք ընդհանուր պատմությանն ուսուցիչ էր Շուշվա քիմական դպրոցում ու հենց Բարաջանյանի հետ միասին— զժտվելով Սեդրակյանի հետ — թողեց Շուշին։

ՄԻՔԱՑԵԼԻՆ

(Շուշուց Ղարաբաղի ամիսայտ մի գյուղ)

1881 թ. նոյեմբերի 15 (վոր և աշխարհիս վերջին օրն), Շուշի.

ՍԻՐԵԼԻ ՄԻՔԱՑԵԼ[1]

Ինձանից յերկու նամակ եմ ստացել, մեկով հայտնում եք հոդվուդ ցավը, մյուսով մարմնուդ: Առաված յերկուսին էլ առողջություն տա: Մարմնական ախտությանդ մասին հայտնեցի իմ կարծիքս. նա ասաց. «Անհարթելի չի, վոր գյուդրացու լինի, ամեն համանման է, վոր մրսեցրած լինի իրան, այն էլ քեզ կնկտոված»: Ես էլ եմ կարծում, վոր սրդտից լինի, և հուսով եմ, նամակս ստացած որը դու արդեն առողջացած կլինես:

Գալով հոգեկան ախտությանդ, վոր անշուշտ նոր չէ, իմ կարծիքով դրա ամենաառողջարար դեղը այն կլինի, վորի մասին վոր քո սիրտդ ու բնազդումդ կխիկային: Ընտիր յեղածից և իրականից քեզ համանելին: Դա մի փորձանք է, բայց անհրաժեշտ և անխափանելի փորձանք, ուստի չարչարվելն ի՞նչ ընտրելի, այնինքն այն, վորից կհուսաս մեծ չարիք չտեսնել:

Գյուղական կյանք վարելի համար կինը մի բախտավորություն է, մի մուրազ, իսկ քաղաքացին կյանքում— վոչ այդ չափով: Ճերմակրատրիճը հատատարնակ է, իսկ քաղաքացին քաղաքական. գավակները դյուղացուն ոգուտ են, նրա ծերության գավազաններն են, բայց քաղաքացու համար— վոչ այդ չափով: Ամեն դյուրին և դյուղացուն քաղաքացի չինել, քան քեզ քաղաքացուն—դյուղացի: Ահա այս բոլորը ի նկատի առած և քո բնազդման հնազանդվել մասամբ, անշուշտ լավ ընտրություն կանես: Լավ և ուղիս նրան, ով քեզ սիրում է, քան քեզ նրան, վորին դու չես սիրում, բայց ամենից լավն այն է, վոր այդ ամեն առածդ, վոր վոչ այլ ինչ է, բայց չիքին անուանդ ձգտումն— մարմնական հանգստիդ,— յերկու կողմից լինել, այսինքն՝ փոխադարձաբար: Այդ անդը ամենի անուական և անխափոխ կմնա այն անհատների մեջ, վորոնց մեջ մյուս բոլոր հանգամանքներն էլ չափ համանման անխափոխ են մնում: Իսկ այդ անհատները նորա չեն, վորոնք արևցոր չեն-կատարելագործվում, չեն մտածում, չեն զարգանում: Այդ անխափոխ վիճակին չինմարդկային են ա-

մինչեւ որ քեզ ինքդ քեզ ինքդ լավ չես, քան մեր
եւ համաստարակությամբ համար շատ լավ է։ Այն անհատը, որ
տալին մի անգամ վտանում է իր հաղթությունը, մոգությունը
վտանում է իր նիստ ու կացը, իր խոսք ու պրոյեկտը, իր ուսանող
ու խմելը են, նա վտանում է եւ իր համոզումները, այս տարիքն
իր ճշմարիտ կոչումը կատարելը մյուս տարին սկսել է համարում, այս
տարիքն պաշտոնը մյուս տարին արհամարհում է, այս տարիքն
սիրածը մյուս տարին ատում է, եւ քեզի չեզոքանում չի ցույց տա-
լիս, այդ դեռ նա ապացույց չէ, քեզ նա ամեն բան վտանելուց
հետո մի բանի մեջ անվտանգ է մնացել։ Հենց սրա համար է,
որ բանավարվող աշխարհներում մեր ասածը միշտակատ չի հա-
մարվում եւ կրոնական պատկի տեղ քաղաքականը գերատարած
է։ Մեր մեջ այդ համոզումը չկա, ուստի կարող ենք
եւ ապահով լինել...

Այս մասին քո ուշադրության էլ ավելի չեզոքությամբ խոսեցի։

Հիմա գանք մեր գործերին։ Առաջնորդը մեր մասին է։ Սա
իր համակրությունը դեմի ինձ չի ծածկում։ Բարկանում է, որ
գաղտնական գործերի վերաբերությամբ իմ խոսքն ավելի կշիռ
ունի, քան քեզ իմ բոլոր հանգամանքներին է միասին առած։
Գալը ասում, չես գնա եմ, եւ հույս ունեմ, որ մեր այս բոլոր-
կամակատար եւ գաղափարակցական հարաբերությունը չեզոքացած
լինի։ Վարդապետի քեզի բուռն կերպով ջարդված է։ Սորա վե-
հանին անարգել է. ավելի համակատար է, որքան չեզոք։

Քո մասին մի քանի խոսք առաջի հարդ։ Առաջիկա տարին
չեզոք չես աշխատել մնում եւ դու ցանկությունն ունենաս քաղաքա-
գարել, կարող ես հուսալ, որ անպատճառ մեր գաղափարները
պաշտոն կունենաս։

«Մեղուն-Ներդ» անընդհատ ուշադրության եմ, չեզոք նամակ եւ
լինում— նամանավանդ։ Այս անգամ էլ քիչ մի հատ նամակ
ունես։

Հարյուրները վազում են իմ կողմանեն, եւ չես վազ առաջ եմ
ընտանյաց հանգերձ։

Քո ՂԱՋԱՐ ԱՂԱՑԱՆՑ

1 Մխիթար — Ղարաբաղցի, Աղայանի մանրիմ ընկերներից
մեկը, «Արուեստ» եւ Մանվելը—ի Մանվելը։ Մխիթարը ու Աղա-
յանը միասին են գնացել Թուրատաման ու միասին էլ տպագրական
տրվեստ տանտրել աշխատել ու գրկանքներ կրել։ Ծերը Աղայանը,
Թուրատամանից վերադառնալուց հետո, գործակ «Արուեստ»-ի

խմբագիր ու նշմարանի տպագրանի վարիչ, Մելքայելն աշխատում էր նրա մոտ իրրև ձուլարանի պետական վարպետ: Հետագայում Մելքայելը քահանա էր ձեռնադրվել ու տեղափոխվել Ղարաբաղ, վրտնից նշանակվել և ամրողջ վիճակի դրծակալ: Ազատանի եմ քիմիա հրահանգ մեր լեզվի ուղղագրության մասինց Հոգվածից (ժիղրյուբ, II մատ, 1888, № 12) հայտնի է դառնում, որ Մելքայելը, 80-ական թ. թ. վերջին, հետաքրքրել էր ու ծայրահեղ շրջանրության մեջ քարշ էր տալիս իր գործընկերը Ղարաբաղի յուղերից մեկում: Ինչ յեղավ նրա վերջը— մեզ հայտնի չե:

2 Խոսքը Անդրեաս արքեպիսկոպոսի մասին է:

3 Խոսքը Կարապետ Վ. Այվազյանի մասին է, որ այն ժամանակ Անդրեաս արքեպիսկոպոսի գործակատարն էր:

4

ՄԿՐՏԻՉ ԲԱՐԽՈՒԴԱՐՑԱՆԻՆ
(Թիֆլիզից Մոսկվա)

1888 թ., 14 փետրվարի, Թիֆլիզ

Մեծապատիվ պարոն

Մկրտիչ Բարխուդարյան[1].

Սուրգա ձեր պատվական նամակը, որով առաջարկում էք ինձ աշխատակցել Ձեր հրատարակվելիք ԷՊրական Հանդեսին: Այս առաջարկությամբ մեծ պատիվ էք արել ինձ, և ես առ է արտե շնորհակալ եմ այս պատվի համար, բայց ցավում եմ, որ հատուս խոսք տալ չեմ կարող, որովհետև պատրաստի վիճակ չունեմ, իսկ քիչ ազատ ժամ ի՛նչ կարող եմ գտնել, այդ էլ առաջուց զուշակել չեմ կարող: Մտքիս բան կլիներ, գրեի ձեր գործին օգտակար լիներ. մտքիս լինելով, շատ բաներ կարող էի ասնել. մի որևէ խոսքս կկատարեիր և աշխուհետև գործը կնըքեր ինքն իրան և մեծ հաճոյություն կլիներ: Այսուհանդերձ գրեի, եթե վազ առաջին հատորին՝ գոնե գրկկրտրվին մի քան տալ ըստ իմ կարողության[2]: Ցանկամ հաջողություն Ձեր ձեռնարկած գործին:

ՂԱԶԱՐՈՍ ԱՂԱՑԱՆՑ

1· Բարխուդարյան Մկրտիչ — Ազուլեցի: Տպարանատեր և հրատարակիչ: Մեքենագրել ու հրատարակել է «Հանդես գրական-

նախան և պատմականն հանդեսը, վորից լուս և տեսել յոթ գիրք (1888—96 թ. թ.)։ Ամփոփել և Մոսկվայի համալսարանի պատմա-բնզվագիտական ֆակուլտետը։ Ապրում եր Մոսկվայում ու մոտ եր Վ. Շահազիզի, Ա. Տատուրյանի, Ստ. Մամիկոնյանի և ուրիշների հետ։

2· Աղայանը մասնակցել և «Հանդես»-ի հինց առաջին համարին (1888 թ.) «Մանկական քրքրանքը» բանաստեղծությամբ, վորը միաժամանակ տպագրվել և նաև «Աղբյուր»-ում—1888 թ., № 12։ Հետագայում «Հանդես»-ում Աղայանը գնահատել և միայն իր «Մի քնքուշ մեր ծաղրուն» պատմություններ» հիշողությունները (1890 թ., № 4)։

5

ՄԿՐՏԻՉ ԲԱՐԽՈՒԴԱՐՑԱՆԻՆ
(Թիֆլիզից Մոսկվա)

1890 թ., ապրիլի 6, Թիֆլիզ

Մեծապատիվ պարոն

Մկրտիչ Բարխուդարյան

Այսորվա փոստով Ձեր ուղարկած մի ձեռագիրը՝ «Ամուսնական խնդիրներ», Արխատակնս յեպիսկոպոսի Սեդրակյան[1], Ձեր ապաքանեսը ապրում համար։ Վորովհետև այդ աշխատությանն մեջ շոշափվում եր զանազան յեկեղեցիների կանոններ, ու այդ պատճառով այստեղ ցենզուրան պիտի ձեռքն ձեռք ձգեր, այսինքն զանազան դասախոսությանն հոգևոր իշխանություններին, վորոնք կարող եյին խոչընդոտել և դուցե արգելք եւս հարուցանել, այդ պատճառով քաղցրությամբ դասվեցավ ուղարկել տեղվույն ցենզուրային — Պետերբուրգի Մարին[2] — և ապագրել Ձեր ապատնուսը։

Այժմ առաջ քեզ չեմ, Ձեր անունով կուղարկենք ցենզորին, վորից յերբ հետ կստանանք (խնդրեցնք, վոր չուշացնեն), ապա կհեռագրենք ինձ, վոր արդեն ցենզորից ձեռացել եք, և յես մյուս որը եանպատ կընկնեմ դեպի Ձեզ Մոսկվա տպագրության ծախքը վճարելու և տպագրության վրա հոգ տանելու համար։ Այս մի բարեպատեհ առիթ է, վոր բանտ կունենամ Ձեզ տեսնելու և «Գրական հանդեսին» եւս մի քանի տող[3]։

Ցնծմն գրաշարի պահանջ կա գործը շուտ վերջացնելու, յես

կարող եմ հետս մի պրաշար էլ բերել—իհարկե մեր ծախքով։

Գործը չատպագործան ու մանավանդ ինձ համար, վերահետև այլևևս չկրկնը մնալ չեմ կարող, գոմ թե չե՝ ամենայն ինչ պատրաստ պիտի լինի, տատ, բան (?) կա...

ՂԱԶԱՐՈՍ ԱՂԱՑԱՆՑ

1 Աբ. յեպ. Սեդրակյանի ևմուանական խնդիրներ-ը, իրոք, տպագրվից Մ. Բարխուդարյանի տպարանում — Մոսկվա, 1891։ Գրաքննութիյունը թուլլ տվից տպագրութիյան 1890 թ. հոկտեմբերի 12-ին։

2 Ուսքը հուշկապով լեզվագիտ Նիկողայոս Մառի մասին է, որ այդ ժամանակ արևելյան լեզուներին դրաքննիչ եր։

3 Աղայանը, խոկապես, գնաց Մոսկվա ու հետևից Սեդրակյանի դրքի տպագրութիյանը։ Այդ տեղի ունեցավ 1890 թ. աշնանը։ Հենց այդ ժամանակ, հավանորեն, նա հանձնից «Ժանդիտա»-ին իր «Մի յերես մեր նորագույն պատմութիյունից» հիշողութիյունները (տես՝ Ներքոյ նամակի 2-րդ ծանոթագրութիյանը)։

6.

ՄԿՐՏԻՉ ԲԱՐԽՈՒԴԱՐՑԱՆԻՆ
(Թիֆլիզից՝ Մոսկվա)

[1890 թ., դեկտեմբեր, Թիֆլիզ]

Աղնիվ, բարի իմ, սիրելի Մկրտիչ,

Հոգյակս[1]

Այդտեղ իմ անունով ստացված բանաստեղծութիյուններից[2] վերա կզրնա իմ վերադանակ նկիրատվականները— որինակ այսպես.

1) Համեստափայլ սիրելին Ճեղնաբերի Բարխուդարյանին նվիրը

հեղինակից.

այսպես և—

2) Տ. Աչա. ժամհարյանին.

3) Տ. Նախշուն...

4) Տ. ... ժամհարյանին.

5) ... »

6) Սիրատ Շահազիզին.
7) Մատուրյանին.
8) Մամիկոնյանին (ամինոջը).
9) Սուրենյանին (ամրուհուն).
10) Այս եւ դու խնացիր. մեր Ծագո՛րին.
300 որթնասիի քաջքնելը չմոռանաս...[3]

Սիրատին հարցրի, որ արտասահմանից տղոցը վերադարձնե[4], այսանգամից քաղաքական կարող չենք—ասլլահ, բիլլահ ոչինչ չէիր, յեղածներն անպետք են...

Անկախ յեղիք, մի՛քամոի՛ր այդ գործին, իսկ յես համաձայնական եմ, որ իմ անձին ռիսկով այստեղ կարողանամ մի լուրջ բան անելու. կըգիմ ի հարկե...

Արտագնից[5] նամակ ստացա, մարդը ախտածածկել է... Ընտիխանում չառ են նեղացնում[6]: Քա՛ռ անոր լինեմ, այդտեղից մի ցուցցի նշան անել կառա, մի համակրութիւն, որ ինձա տեղիս հատարտկութիւնից, իբր գիրքը դուրս գալու առիթով[7] մի համակրութիւն ակնոցի չգրաս. ընծան կարող է լինել և գրամանիան. ամիչի լաւ... գոնե ինձ մի բան արած ծախքը դուրս կգա և հնար կունենա մյուս աշխատութիւնները տպագրելու: Քիշլեանցիք եւ որ տող ասին, այդ անուշով ասին—գնուր առագրութիւնը կարգադրելու և աշխատութիւնները տպագրելու համար: Գրեպզիրը քիչ կրկրտոց հատորը պատրաստ ունի, կուզարկե քեզ տպագրելու[8]: Մենք եւ գրաս առիթով կըգամ...

Չոդյանս, ասինոջդ իմ կողմանե ներողութիւն խնդրիր և պաշտպանիր ինձ, որովհետև յես կոպիտ կերպով վիճեցի մանկատածութիւն մասին, մոռանալով՝ որ քեզ նյանկներդ հետ կոպտապատ չեն վիճել, հոդիս զգաց, որ իմ վարմունքը կոչտ տպավորութիւն գործեց ասինոջ մեր: Առաջ, կրկնակայիր մի քանի, որ այդ կոպիտ մարդը քո հարազատ հարդն է, և խնդրեր կանցնի իմ արած կոչտ նպատակութիւնը: Վերջապես հազար ներողութիւն իմ խնդրում...

Ռոստոցած գինին Ջանիկին կուզարկեմ անպատճառ: Յես Հին մա քոլ քոլ խմում եմ և սաին խմելիս սրտանում եմ, որ չեմ կարող մասնակից անել քեզ: Այս տարի մեր գինիքը անհամեմատ և՛ քոլ է, և՛ առատ:

Ներկի չերնիկյանն Աղեքսանդրը Քալանթարի[9] մոտ ընթրիքի էր հրաւիրած յես, Ս. Սարգսյանը[10], նրա յեղբայրը Լեոնը[11], Մանվելյան քանոնաստեղծը[12], Աբոսեանցյանն [13] իր հետ: Ներկիան

շատ զվարճալի տեսիլք անց կացրինք, վճռեցինք վերադառնալ և վճիռը տապին չհիմնել[16], նա արտով համառաձայն եւ ինձ հետ, խորհուրդ տալիք բարեկամներդ հավաքելու մի խումբ կազմել[17]։ Վերջապես լավ բարեկամացանք...

Ամուրձ-ի հոդվածը դեռ չեր տպագրած, յես նորից սըրբագրեցի. տպագրածից մի քանի տրիճակ կուզարկեմ քեզ[18]։

Ցնծալ տյառնով մի բարձրագույն խորհուրդ կազմելս հաջողեցավ, տյուհհոան կերթամ մի քանի քաղաքներ, ուր վոր կերթամ և ինչ վոր անեմ, Ձեզ— քեզ և Սմբատին— մանրամասն հաշիվ կտամ ինձանից անկախ և տյուս...ել ինչ վոր անեն—կգրեմ Ձեզ, կարող եք միամիտ լինել, միայն պարտք մի՛ մնաք, գործեցեք շարունակ— տո՛ղ, տոզ համաքեցեք և ծախանըսեմը ժլատ յեղեք և զգույշ...

Նամակս գրված եր, վոր քո նամակն առացա...

ՔՈ ՂԱԶԱՐՈՍ ԱՂԱՑԱՆՑ

1 Այս նամակն Աղայանը գրում է Մոսկվայից վերադառնալուց անմիջապես հետո, վոր տեղի յե ունեցել դեմ 1890 թ. վերջին, կամ 1891 թ. սկզբին։ Անմիջական շփման հետևանքով, Աղայանը, լավ յերևույթին, բարեկամացել և ծանրհասկացրանից հետո, սկսել նրան ու նրանց նամակագրությունն այլևս չի կրում նախկին պաշտոնական բնույթը։

2 Խոսքը Աղայանի բանաստեղծությունների ժողովածուի մասին է, վոր լույս և տեսել 1890 թ.։

3 Ցնծությամբ—Մկրտիչ Բարխուդարյանի կինը. Ժամհարյաններ—հայտնի կոպեյկաներ Մոսկվայում. Նախշուն—անհայտ. Սմբատ Շահազիզ—բանաստեղծ. Պատուբյան—բանաստեղծ Ալեքսանդր Պատուբյան. Մամիկոնյան — Ստեփան Մամիկոնյանի կինը (Ստեփան Մամիկոնյանը քրտավաճառ եր ու աչքի ընկնող անձնավորություն Մոսկվայի հայկական գաղութում). Սուքիասյան—Մոսկվայի քահանա Հակոբ Սուքիասյանի (հոշակավոր նկարիչ Վարդգես Սուքիասյանի հայրը) կինը. Ցնծալոր—անհայտ։

4 Խոսքը արտասահմանում տպվոդ մի քանի բերքատարգնեցի մասին է։ Սմբատը՝ Շահազիզն է։

5 Խոսքը Արխուսակնա յեղ. Սեդրակյանի մասին է։

6 Մակար Եփռոդեկոսի որդի։ Վերջինիս մահվանից հետո— 1891 թ. սպրիլի 16 — Սեդրակյանը, ընդհակառակը, մեծ բարեհաճություն ձեռք բերեց (տես՝ 8-րդ նամակի առաջին ծանոթագրությունը)։

7 Խոսքը «Ամուսնական խնդիրներ»-ի մասին է։

8 Ջոն Վիլյամ Դրինկուոթր «Պատմություն մասնավոր զարգացման Ճեմբոպիոն դրքի Ա. հատորը, Ա. Վ. Սեդրակյանի թարգմանությամբ լույս է տեսել Շուշում 1879 թ.։ Ճեմբիրլոզ հատորը, որքան մեզ հայտնի չե, լույս չի տեսել։

9 Ֆրանսիսոս Ավետարանը (1855—1913)—Վերին աղուլիցի։ «Մշակ»-ի խմբագիրը 1893 թ. մինչև իր կյանքի վերջը։ Մասնագիտությամբ՝ դյուզտաճառ։

10 Սարգսյան Սարգիս (1856—1892)— լեզվագետ։ Ծնվել և Ճղնա գյուղում, ուսումը վարժատանքի ընտանիքում։ Ավարտել և Մոսկվայի համալսարանի պատմա-լեզվագիտական ֆակուլտետը 1879 թ.։ Ուսուցչությամբ զբաղվել և դերազանցորեն Նուռատառանում։ Նրա նշանավոր գործն է՝ «Ազուլիցվոց բարբառը» (1883). ունի նաև մի շարք հոդվածներ «Մշակ»-ում։

11 Սարգսյան Լևոն (— 1927)— հրապարակախոս և մանկավարժ։ Ավարտել է Մոսկվայի համալսարանի բնագիտական ֆակուլտետը։ 1902—7 թ. թ. «Մուրճ»-ի խմբագիրը։ Ընդել և ուսուցել Ներսիսյան և Շուշիի թեմական դպրոցներում։ «Մուրճ»-ի դադարումից հետո՝ Ալեքսանդրապոլի առևտրական դպրոցի վերատեսուչ։ Նույն քաղաքում էլ և նաև քաղաքագլուխ։

12 Մանվելյան Լևոն (1864—1920)—Աղուլիցի։ Գրող և մանկավարժ։ Իր ուժը փորձել է դրական համարյա բոլոր ոանրում։ Հայտնի են նրա «Փոքրիկը» (պոեմ), «Վարպետական կյանք» (վեպ), «Դարքասը Ճերմանդ Քաշտյանի» (դրամա) և այլ գործերը։ Ունի նաև «Ռուսահայ դրականության պատմության» ընդարձակ աշխատասիրություններ։

13 Արամյանց Ամիրեք (1857—1912)—հրապարակախոս, անձնավորված, մանկավարժ։ «Մուրճ»-ի հիմնադիրն ու խմբագիրը մինչև 1902 թ.։ Վերին աղուլիցի։ Բարձրագույն ուսումն ստացել և Սորոնում (1882)։ Ընդել և ուսուցել Ներսիսյան դպրոցում։ Ունի մի շարք անձնավորված աշխատանքներ։ Ջնջնարկել և քարոզմանել «Ազգային հարց»-ը։ Բարեկարգական հարցերին նվիրված մեծ իր Աղայանի հետ, որը «Մուրճ»-ում և դնահատել իր մի շարք գործերը։

14 Աղայանն ականատեսում է իր ուղղագրական հայտնի ոեֆորմին և այն հրատարակվին, որը ծանրել նրա շուրջը։

15 Մեզ հայտնի չե՝ կազմվի՞ց այդ խոսքը, քանի՞ վոչ, բայց անհրաժեշտ ենք համարում մեջ բերել Աղայանի հետևյալ խոսքերը բարբառների և նրանց հավասարման մասին. «Ով որ հասկանում է բարբառներ ժողովելու կարևորությունը, նյութական հնար չունի այդ գործով պարապելու, իսկ ով որ նյութական հնար ունի, չգիտե լեզվի արժեքը։ Ինչո՞վ պետք է կենդանու-

քյուն և կանոնավորություն ամեն մեր աշխատակից լեզվին, յուրքի վոչ բարբառներն հոգվոցին ու անսխալ կանոններով։ Բայց ո՞ւմ հասկացնես (Մուրճ լեզուն, Մուրճ, 1890, № 12, եջ 1719)։

16 Ազատյանն ինկատի ունի իր Մուրճ լեզուն հոդվածը, վոր լույս և տեսել Մուրճ-ում (1890, № № 11 և 12) ու վերաբերում և իր ուղղագրական սիստեմին։

7

ՄԿՐՏԻՉ ԲԱՐԽՈՒԴԱՐՑԱՆԻՆ

(Թիֆլիզից Մոսկվա)

1891 թ., փետրվարի 11

Սիրելի Մկրտիչ,

Հոգյակս,

Ցնծի յես ծուլ եմ նամակ գրելում, դու ինձանից քեչքյաթն ես յեղել, իսկ իրրև հրատարակիչ՝ նույնպես իմ որոշմունն ես։ Հրատարակչությունը մի տեսակ վաճառականություն է, Գուլամիրյանց[1] և նմանները, վորոնք իրանց փողիանը ծառայում են ամեն կարելի յեղած հնարքներով, այնքան միղադրելի. չեն, վորքան մենք, վոր և՛ ուզում ենք բան հրատարակել, և՛ խորշում ենք այն հնարքներից, վոր գրա համար գործ գնել անհրաժեշտ է։ Այսպես են սովորեցրել ժողովրդին, մենք մեր գանգատկոտությամբ չենք կարող այդ հանգամանքն առաջն առնել և արդարացնել մեզ իղնավական ճգտումներով, վոր խնկատես մեր արարմունքը չի, քանի վոր արտով ցանկանում ենք, վոր հազարավոր բաժանորդներ ունենանք, միայն թե այդ լինի ինքն իրան, կամովին։ Բայց այդպես նույնիսկ ամենախոստ բարեկամական սկըզբունքները չեն տարածվում, նույնիսկ Հիսուս Քրիստոս այդպես չէր արել և չէր պատվիրել... Ձև՛, պետք է գրել ամեն տեղ, պետք է գիմել... Նույնիսկ հարուստներին, վորոնք ինքնաբերաբար բան անելու արամադրություն չունին... Ո՛ւմ ուրիմն է գործ, և նոր հոգվով։ Հայրացդ բուն գործն վրա— սխալ է, պետք է չտկես։ Ի նկատի պետք է ունենաս, վոր հայ ընթերցող հասարակությունը, ինչպես և ուսում առացողը միայն հայն հա-

ճախորդը չի, այլ առավել ուսա— արա ուսուցմանդան և մըտ— նում, արա ապածն և կարդում, խոկ իրանը մատամբ առ հարկի, մատամբ ամօթից և տախտամբ և ընդունում։ Ցանկանում է ա— զատ լինել, բայց սովորությունը զերազատում է, վորովհետև ազատություն ձեռք բերելու համար աշխատանք, ջանք, վոտ և զոհաբերություն է պահանջվում։ Մինչև ի՞նչ պետք է աչ— քերս փակենք և բանն այնպես չտեսնենք ինչպես կա, այլ այն— պես, ինչպես մենք ենք ցանկանում վոր լիներ։ Գոնե չես պատ— րաստվում եմ նոր գիրքով պատերազմելու, և չիմի մերք ունես չարունակելու «Հանդեսդ»-ը, ամենայն իրավամբ կարող ես վըտա— ռած լինել, վոր չես կլինում «Հանդեսդ»-ից հատկապես դիմելու— ներից մեկը[2]։ Հարարկերությունս կորել եմ «Ազդյուրդ»-ից ու «Տարազդ»-ից[3], վոչ մի տող վոչ մի տեղ չեմ դրելու այլ ևս, բայց «Հանդեսդ»-ին ուրախությամբ կաշխատակցեմ, զուցե նրա— քանդես էլ կարողանամ ազնելու դիմելով մի քանիսին, յերբ դեպք լինի, չես զլզանից ավելի ցուցց կտամ «Հանդեսդ»-ի կա— րեվորությունը, բայց դու էլ ձեռքերդ մի՛ ծալիր, այլ աշխատիր նամակներով շատերի ուշադրությունը դարձնել դեպի քո ձեռ— նարկությանդ կարևորությունը, շիշտեղով ցեղագրական հաշտ պայմաններին վրա և դրա անհրաժեշտությունը։ Աշխատակիցներ դրավիր, Սոեմանին[4] քաշիր դեպի քեզ, Սմբատին սիմոնեցուս և հիշողություններ գրել տուր[5]։ Ինձ համար քարտիանելու բա— ներ ուղարկիր, չես ժամանակ շատ ունիմ, միայն լավ բաներ, ժամանակի պահանջի համեմատ, ազատված տղերքի կյանքից ա— ռած... միայն իմ գրածս և քարտիանածս իմ ուղղագրությամբ պետք տպես։ —Մեզ բոլոր լեզվից վերջացանը քեզ դուր չի գիտել— բայց դա մի ուժ պրաք է, ում դեմ վոր ուղղված եր, ուղղակի պետք մեջ և ցցվել[6]։ Իմ հակառակորդները, վոր հիշել եմ, ըն— տիրանի չեռապետությունն է, և նրանցում էլ առավել Ս. Մանդինյանցը[7]։ Այդ մարդը կոնկուրենտս լինելով, ուզում է ոչնչա քաշել իմ ուղղագրությունից և գաղափարքերս ուսումնա— րաններից դուրս մղել ապի[8]։ Դա չեր գրել տվել Ենոք—Դարչ—ում իմ դեմ[9], բայց չեր կարողացել ընդհանրում իր առաջարկությու— նը հաջողացնել, գոռասանդանցն[10] ինձ պաշտպանել եր։ Պատճառները հարդարում՝ Մանդինյանցը շուն եր կորել և մի հայհոյարից նա— մակ գրել «Մուրճ»-ին, ինձ ձարդացրին նամակը և դեն չպատա— ցին։ Սկզբ զուր չդիտես՝ մի ահագին լեզուն կա իմ դեմ, իմ ան—

ձիս դեմ, դրանց հետ միասին և եմշանգ–ը[11], ամիսս մոր չեմ կարդում, մոր տեսնես ի՞նչ ակնարկությունների են հայհոյում ինձ, ծայրը մինչև քեզ և քո տատրանին և հասնում։ Որհնված, ես էլ հո փողով չի՞ս, կարգա նշի, մոր տեսնես ի՞նչ զինքերով [են] պատերազմում, ո՞վ, ո՞ւմ դեմ և ի՞նչպես։ Դուս չդիտես ախր, հոգիս հանել են մեր գրաչարչիները։

Տեր Ղազարը[12] խնդրում է, մոր իր համար բարեխոսեմ Քեր խորհրդին։ Ճես ասդին խոսել եմ այդտեղ լավ կողմից, վատ մոլինչ չեմ տալ, բայց գիտեմս, մոր բամպականերին վարդահաչ դատ է, չիմե տանելուս լինիք, պետք է աշխատես կապը քաշած պահել և քո ոգին ծառայեցնել...

Իմ միտս նամակներին վրէ մի պատասխան չեք գրում։ Միքաելին բարեւիր և ասա, մոր իր հանձնարարությունը կենսրոնական գրասենյակներին կատարեցի, միայն ուղարկել տվի, որովհետև ատացած պետի լինի, հաշիվը չես բնաւ տեսար։ Բայց ինքը իմ հանձնարարությունն կշտովն անգամ չի անցել։ Ինչո՞ւս փողը չեն ուղարկում...

Խանկին[13] ասացիք, մոր մեր կաթոգիկոսի[14] առողջությունը շատ լավ է, իսկ Աղիքը[15] քոքախտ է ատացել, հուսամ ձեզ վրա չի, քիչ դուք ի՞նչ խորհուրդ կատաք— գնա՞ ազգյոք արտատահման քժշկվելո՞ւ քիչ վրէ։ Ճես ինքս մոտն եղի, բայց վրէ մի խորհուրդ չտվի։ Ենորհակալ եմ, լավ պատիվ տվավ, իր բոլոր վաստքը ցույց տվավ, վատքի համար ամեն ինչ անելուս պատրաստ է, բայց ոչիով վրէ մի կոպեկ չի տալ, ինչին ճարքը չպիտի խամանա։ Փող տալ— ինչտանուկին փող փչել։ Ինչին վրէ չպիտի փչվի, վրէ տալն անօգուտ է համարում։ Այս աշխարհումն է նրա դժոխքն էլ, արքայությունն էլ, դժոխքում տատանվելին է խարտում, արքայությունում—հրեշտակներին, և տինդես անմիտ և մխիթար ձևանալով, մոր տեսնողդ ինչքան չի նկատիլ վրէ այս և վրէ այն։

Պատմեցեք, ի՞նչ եք ուզում տատիկ տալու։ Ամեն մի ինձ հատակագիծ և պահանջում, իսկ նուշիկ հատակագծի համար մորդ եք ինձ տալիս, ուրեմն ի՞նչ ինձ կարելի է ստանալ Ձեզանից։ Հարուստներից պետք և հուսանելս կարելի, դրանք մեր մատղոր և բարեկամական զարդացման ուղին հարթելու համար վրէ մի նվիրատվություն չեն ուզում անել, բայց կգա ժամանակ և այդ ժամանակը հետու չի, ինչը դրանք կգարշեն իրանց ժա-

տուքյան պատմությը, յերբ հրեյից վիճակին կենքարկվին և ամեն տեղից վտակոքներին խմելով՝ դուրս կմղ[վ]ին հարբշտակելով ունեցած չունեցածը...

Մանկիկիզ համբույր, տիկնոջդ վոզնուն...

Ք-ռ Ղ. ԱՂԱՑԱՆՑ

Հանձնարարություն ռադիոյի այրու մասին չատոով կկատարվի և արդյունքի մասին կգրվի[1]։

1 Գուբամիրյան Սխիռն (—1899)— Ճերմանցի, «Վարքաց հանդեսի» հրատարակիչը։ Մ. Բարխուդարյանը 1891 թ. փետրվարի 4-ին գրած նամակում Աղայանին— վորի պատասխանն և հանդեսառում Աղայանի տվյալ նամակը— ասում է. «Ինձս նորություններից մինն ել այն է, վոր «Վարքաց»-ի հրատարակիչ ս. Սխիռն Գուբամիրյանցը Մոսկվա յե։ Այդ պարոնը գալով Մոսկվա՝ ինձ մոտ 100 արշինոտա տպից էիմբ — հրատարակիչ «Վարքաց» պատվիրատվել հանդեսից և ակաց արյուրություններ առնել հարուստներից։ Մոսկվա յեկել և այն նպատակով, վոր վոչ հավաքի «Վարքաց» բաժանորդագրական ընկերություն հրատարակելու» համար։ Այդ բանը նա ծանուցել և պահում չառնից և հաշտում և մխայն նոցա, վորոնցից վոչ և ապատում։ Պատահաբար մխայն յես այդ բանը իմացա։ Այդպիսի պարոններից մի բան հաջողություն կունենան, և նա յերբ նպատակին կհասնի։ Մեզանում, ինչպես յերևում է, բան հրատարակողը արյուրս ճարպիկ պիտի լինի. իմ ինչ բանից և «Հանդեսաց» հրատարակելը կամ տպագրած բանալը։ Բայց պիտի աշխատեմ գործը խնդրել...» (ՊԳԲ, Ղ. Աղայանի արխիվը— № 139 (IV) 315)։ Աղայանի հետագա խոսքերը ճաշնակցում են Բարխուդարյանի այս հատվածին։

2 Մ. Բարխուդարյանի «Հանդեսաց»-ը այդ ժամանակ պատրաստ էր ճգնաժամի. նրա չորրորդ համարը հրատարակվեց 1890 թ., իսկ հինգերորդը՝ 1894 թ.։ Ինչպես իր խոստովանի՝ Աղայանը հետագայում չաշխատակցեց «Հանդեսաց»-ին։

3 Աղայանը, իհարկե, դադարից աշխատակցել «Ազբյուր»-ին ու շատ տարբերնե անցնելուց հետո միայն, 900-ական թվերին, տպագրեց այնտեղ մի քանի բան։ «Տարազ»-ին նա վերսկսեց իր աշխատակցությունը 1893 թ.։

4 Խոսքը Ստեփան Մամիկոնյանի մասին է։

5 Վորքան մեզ հայտնի յե, Սմբատ Շահազիզը հիշողություններ չգրեց։

6 Այդ մասին Մ. Բարխուդարյանը հայտնում է իր՝ 1891 թ. փետրվարի 4-ից Աղայանին գրած նամակում (տես՝ այս նամակի առաջին ծանոթագրությունը)։ Վերջաբանի խոսքերը-

Ամենք ասացինք մեզը, որքան որ կարելի չեր բազմամյա մի ամածմունք տալ և ամեն արտահայտել, քանզ մեր համառոտագրությունը բազմալեզվյան բառերով մի նախշուն պատառիկ պիտի լիներ: Ամենք առնենի բնդունք ծնեցնելու համար չաղափի ահագին քուամքը ունինք և պատրաստությունի մեր մարդկանց ուրը և անարատ լեզվին (Մուրը լեզուն, Մուրճ, 1890, № 12, եջ 1721):

7 Ակնարկած էլեուսակոսությանը յերկրորդ և յերրորդ անդամները գուցե Նահապետ Վ. Նահապետյանն և ու Գևորգ Սիմոնյանը, որ այդ ժամանակ պաշտոնավարում էին Գևորգյան Հնմարանում:

8 Մ. Մանդինյանին հաջողվից այդ քայլն անել:

9 Ազատամը, հավանորեն, նկատի ունի Մ. Արեղյանի «Գրաբարի յերկարորդականները» հոդվածաշարը («Ընդ-Դարձ», 1890, №№ 187—191, 193, 194, 196, 197), որտեղ առարկվում են նրա ուղղագրական տեսակետները:

10 Կոստանյան Կարապետ—Հայրենի հայրազգա: Գևորգյան և Լազարյան Հնմարանների ուսուցչական և տեսչական պաշտոններ է վարել:

11 Ազատյանը, գուցե, նկատի ունի Ղ. Մալումյանին առաջնորդող հոդվածը «Լեզվի ուղղագրության հարցը» վերնագրով— «Մշակ», 1890, № 104:

12 Մոսքը Ղազար ք. Ղազարյանի ու նրա տեղափոխման մասին է Մոսկվա:

13 Մոսքը, գուցե յերևույթին, Թաճատ Թամհարյանի մասին է: Նախորդ նամակից կարելի չեր յեզրակացնել, որ Մոսկվայում Ազատյանը մոտեցել եր Թամհարյաններին հետո:

14 Անհայտ:

15 Չկարողացանք որոշել Ազերի ով լինելը: Կարելի չե յենթադրել, որ նա ունեցոր ու միասնամանակ խոզամանկ և ժլատ մարդ եր: Այս նամակից վերջին, շատ հետաքրքիր պարբերությունը, շատ յերևույթին, հետևանք և Ազերի մասին գրած տեղերից առալացած գրգիռի:

16 Բաֆֆիի այրին «Ինձնից»-ի տպագրության համար պարտք եր մնացել Մ. Բարխուդարյանին 473 ռ.: Բարխուդարյանը խնդրում և Ազատյանին միջամտելու, որպեսզի Անուա Բաֆֆին ուղարկի իրեն այդ գումարը:

8

ՄԿՐՏԻՉ ԲԱՐԽՈՒԴԱՐՑԱՆԻՆ

(Թիֆլիզից Մոսկվա)

1891 ք., մարտի 12, Թիֆլիզ

Միքելի Մկրտիչ, հոգյակս,

Այս յերկու տողս նամակիդ և կարծես կարճանհամար յե-

գա։ Լանլ եմի, վոր Քաֆֆու կինը մի խաշտադուհի չի, քայց չեմի համաոում, հետը գործ ունեցած չեմ։ Ճիվ կարծում եմի, քի իր խոսամաե համեմատա քա փոդերն ապրելն ուզարկել և, դրա համար եի չես ալի ևս չհետևեցի։ Տես բանն ինչումն և։ Ինձ վրա դրած նամակը ալի Հակոբ Ղազարյանին[1], վոր շատ մոտիկ և Քաֆֆու կնկանը, վոր կարդա մոտը և ասիցե վոդը շուտ ուղարկելու։ Պատասխան ընդամ, քի շարունակ ուղարկում և և մնացածն եի ամսի 24-ին կուղարկի։ Ճիրնկ եի հարցրի, ասացին՝ ուղարկել և ապրանի։ Մելիք Ազարյանին եի, Ճեղնկյանին[2] [եի] մնի գրեցի, նա պատասխանեց, վոր նա չի խառնվում գործում, ասնունով և միայն խնամակալ։ Քայց հիմա քա ալի նամակը ինձ ասիի և ասիես, վոր կնկունեն եի էզրա դաս պատմիրեցրածնեմ։ Հենց ասյոր խոկ կտեսնեմ կնկունեն եի, քնպես պետք և դիտենաս, վոր մի կնկոդի դեր կատարիլը շատ անպիտան բան և. Քաֆֆու կինը այնպես և կպործում, քի կես ալիլի չեմ պատհանիլ հանդիսանում քան բուն պարտատերը[4]։

Ճիրնկ արքատանից[5] նամակ կար Ճեղնկյանին և գանգատա, վոր կազմած գրքերից վոչ մի օրինակ չի ատացել և սևերես և մնացել իր բարեկամներից մոտ, վորոնց պիտի ընծա աներ։ Եի ինձ նամակ չի գրում, կնկուն խոսիլ և։ Ահա քնչ մի կնկոդի դեր, կնկու կողմն եի մի կնկոդիցն ևն նեզանում։

«Մշակ»-ի մեջ գրված և կեղել իմ հոդվածի մասին[6], քայց կարծեմ լավ կոդմից և ցնատաներ քեզրած, քայց ցնորդը դլխեն ի գլուխ կինկ և։ Հիմա Նեթսեսի և Մանկարի[7] բարեկամներն ևն գինավորված և պատրաստվում են մի հարձակումն գործելու վրաս։ «Հանդես»-ից կեմն շատ ուզարկած լինեմ կեր, քայց գլխավորները մի մի օրինակ կատնեմ կեն։ Ալյոսով ամենքն եի գլխներդը կոտրել ևն, շունը սիրտը չի ճանաչում։ Ատանասիուքյուն և բարեկրնդյան վերևից մինչև ներքև, գլխից մինչև վոտք։ Ամեն նշաններից կերևում և, վոր մեր կոլուստը մոտ և... մեր սիրուքյունը պետք և միասին ընդարձակված վիճաբորոգուքյան մեջ, ուրիշ կնկ չկա, ուստի ուզում և կուլ տալ մեր կնկոդներին իր բոլոր հոդվածներով և արտասուքյուններով։*)

Ես պատրաստվում եմ գյուղ գնալու, ջուրից գլուխ խառնված եմ, ամառվա ապրանքի կնկոդով ապարդուքյամբ, վորից

---

*) «Ուզում և կուլ տալ» ասելով՝ Աղայանը նկատի ունի ցարական գաղափարախոսությունը։ Ը. Խ.

մի սրինակ ուղարկեցի քեզ։ «Ճնճղուս քույրն» հանձնում եմ տպարանին[9]։ Մտադիր եմ հնարավորն է լույս հանել հին և տպուտված պրածներս։ Ինչ համարը պրում եմ մի ներսումն վիպ, մինչև չամբողջացնեմ— կխատա չեմ ուղարկիլ[10]։ Ճնա քեզանից խարդմանելու բաներ եչի ուղել։ Գյուղումը գլխովին կնվիրվեմ մասնավորութեան։ Գարագրում տպրուստի հոգսը խնդրում եմ ինձ, պարտակելու համար խաղաղ սերտ և հարկավոր։ Գյուղումը չեմ բոլորովին ապահով կլինեմ՝ սաճին ինչ ունենալով պատրաստութ։ Ճնա եչի չուտով նամակ կգրեմ, քանց Թաֆիս. կնկանը տյղտանիցդ գոռիր, իմ խոսքն ու մխիթարութիւնը քյար չի անիլ, բնև չես ել կաշխատում։ Ուրմեն ցը...

Քո Ղ. ԱՂԱՑԱՆՑ

1 Ղազարյան Հակոբ (Լազո)—Հնչակյան, քրզարդիա։ Մատնր Աղայանի հետ։

2 Մելիք—Ազարյան Ավետարանչը — Մուշոր կատիսալիստ

3 Ճնճղկյան Ամեռիք (1849—1916)—Մանկավարժ, պրոգ, քարզմանիչ։ Պաշտոնավարել է Ավետարանչոցոցի, ապա Ներսեսյան և այլ դպրոցներում։ Ճնիկար ժամանակ յեղել է բարեգործական ընկերութիւնների քարտուղար։ Գրել է բանաստեղծութիւններ, քարզմանել «Համլետ»-ը։ Աղայանի շատ մոտ բարեկամներ եր։

4 Մ. Բարխուդարյանի 1891 թ. մարտի 12-ից և ապրիլի 28-ից գրած նամակներից Աղայանին՝ տեղակատում ենք, վոր նա Թաֆիս. այրուց յերկու նվագ գրում է ատացել—մարտին՝ 100 ռ. և ապրիլի վերջին՝ 50 ռ.։ Այդ 50 ռ. նրան ատատիկ զարքացրել եր։ Վճարից ատրյուք Աճեա Թաֆիին իր պատքի մեռյորդը (323 ռ.) Մ. Բարխուդարյանին, քի վոչ, մեզ հայտնի չեր։

5 Ատաքը Ա. յեպ. Սեդրակյանի մասին է։ Հետագա տողերը վերաբերում են նրա «Համառնական խնդիրներ»-ին։

6 Ատաքը վերաբերում է «Ստուգ լուրին»։

7 Հարցը, համառոտին, վերաբերում է Ներսես յեպ. Ստեփանյանին և Մակար կաթողիկոսին։

8 «Ազատհետ»-ի բ. տպագրութիւնը լույս տեսավ Թիֆլիսում, 1891 թ., Տ. Նազարյանի «Արտր» տպարանում։

9 «Ճնճղուս քույրն»-ի բ. տպագրութիւնը լույս տեսավ Թիֆլիսում, 1892 թ., «Հյուսս. ընկերութիւնն» հրատարակութիւնքր։

10 Մեզ անհայտ է Աղայանի այդ վեպրանն վիպը։

ԱՐԻՍՏԱԿԵՍ ՑԵՊ. ՍԵԴՐԱԿՅԱՆԻՆ
(Բաթումից ելիսաժիլ)

1892 Փ., հունվարի 21, Բաթում

Սրբազան Հայր[1],

Ցերեկ Տերը հաջողի, վաղը չե՛մ գյուս որը ամատբխական շոգենավով Ճանապարհ կբռնեմ ուղիղ Ճաֆա. աշտպես եմ վերցրել տոմսակը: Նախ Ներուսաղեմ կերթամ և ապա կվերադառնամ Գոլթա, իմ մասին աշտքան[2]:

Թիֆլիսից դուրս գալիս Ձեզ մի պիրք ուղարկեցի, յինքնագրելով, վոր չեք ունենալ դուք: Ժամանակ չունեյի, վոր հայտնի յերեսանները մատիտով գծելի և Ձեզ ազատելի ավելորդ աշխատանքից. քերթիցնեք ինքնելով և կպտնեք մեզ համար շատ հետաքրքրական յերեսներ: Մանավանդ այդ յերեսները, վորտեղտում խոսվում և Մատթեոսի և նրա ընտրության մասին[3]: Այդ պիրքը կարդալուց հետո յես մեր քոլոր ջանքը մի կատարելության համարեցի, քեև աննիրաժեշտ: Ինչ հանդամանքներ էլ վոր լինեն, ջանք գործ դնել միշտ պետք է, լուրյունը և անտարբերության մեռելության նշան է. քոզ հաղթվելիք, բայց կյանքի նշան ցույց տանք, չարտնաք մաքառելիք ավելիներից դեմ, այդ էլ բան է, մեծ բան:

Իմ յեռանից շատ բան կխոսեն և կգտնեն. հույս ունեմ, վոր ամենն էլ հոգս կցնդեն: Ցեսս ուրախ եմ, վոր իմ հանգամանքները և նույնիսկ հանգամանքները չեն թողանցել իմ բուն նպատակի մեջ, և այն, ինչ վոր ինձ համար մի յերկրորդական բան է և առիթ միայն, համարվում է բուն նպատակ: Ինձ վրա դրված պարտավորությունը յես կկատարեմ ամենայն ուրախությամբ, ինչպես ինձ տված մի տամանաթ տիրոջը հանձնելու համար: Աչքան միայն[4]:

Ձեր բռնած դիրքն ու ընթացքը, վոր մեր թարեկամներից շատերին հաճելի չե, յես ամենայն հոգվով գնահատում եմ: Թիֆլիսում ինձ ասացին, վոր Գրանուքց լրագրում[5] Հայրիկը դեմ մի հոդված է գրել, ուր գրված է յեղել, վոր Ղազարոս Աղայանցը նույնպես ընդդեմ է Երիմյանին: Այս պրոցին յերե

հանդիսի, մեռնամատուռքյան կհրավիրեմ, և ինքն հանձն չառներ, մեկ լավ կգոհկնչի, վորով և պատասխանած կլինեմ նրան։ Թիֆլիսում ել մենակն լուրն եչին տպրածել, քան Մրիմյանը մեզի պատրվակ և, զրանց նպատակը Աբխազիան ընտրել տալն և։ Ճշմարիտ վոր Աբծրունու խոսելուց ուրիշ յեղրակացություն հանել կարելի չե՞, բայց իմ հարցքը Մրիմյանի վրա ևուշն և, ինչ վոր Ձևը։ Թևպես յես ալժմ հուսա կարել եմ և չեմ հավատում, վոր Դուք կամ Հայրիկը վորևե հաջողություն ունենաք, հավանական ընտրելիքն են— Ցերեմիա, Սուքենյանց, և յերկուքին պատրիարքնեչը[7]։ Մեկ բանում միայն յես կարող եմ օգտակել— ապագա կաթողիկոսի իրավունքները որինքով սահմանափակելուց հետո, ընտրության գործում գուցե ալլ ևս չխառնվիմ, և հատատանի ձայնից առավելության քննությունն, յեթե պետրլով, վոր ալ եչ լինի, կրճատած իրավունքների համար չի բողոքել։ Կերթամ կտեսնեմ, թե ծոմի միջև յերևույթն ալս մասին ինչպես են մտածում։ Իսկ Ձեզ կխնդրեմ չարտահակել Ձեր աջակցությանը, վոր մեր վերջացած և հարստահարված ու կողոպտված աթոռը չընկնի տեղական[8] ձեռք։ Սուրենի հոր կատարած ծառայության մասին կկարդաք ուղարկածս պրքույկը։

Ղ. ԱՂԱՑԱՆ

1 Մեղրակյան Աբխազիա, յեպ. (1844—1906)— Ներսիսյանց կղեր, վարել և յեկեղեցական պատասխանատու պաշտոններ— Ղարսի թեմի առաջնորդ (1876—81), Վրաստանի և Իմերեթիայի առաջնորդ (1883—89), Գեվորգյան Ճեմարանի տեսուչ և այլն։ Մահից կաթողիկոսի մահվանից հետո, Ցերեմիայի տեղակալության ատյան, համատյաս միաձայնությամբ կրատավարում եր Եջմիածինը։ Մրիմյանի ատյան Ատրպատականի թեմի առաջնորդ եր։ Ապստյանի հետ շատ մոտ եր դեռ 70-ական թվերից։ Մրիմյանի հետ միասին առաջադրվում եր իբրև կաթողիկոսական թեկնածու։ Մ. Չամչյան։

2 Ապստյանը ուղարկվից Ներսեսյանի Մկրտիչ Մրիմյանի հետ անելիքներ. համար մի խումբ մշակներից — Աբխազիա յեպ. Մեղրակյան, քհ. Հ. Գաբրիելյան, Մ. Լեոնց յան և ուրիշներ։ Սա մի հետաքրքրական ու փորձ՝ անելիքական տեսակետից, հիման վրա վերջերումը գաղտնի կոդմից ապստյան կաթողիկոսի մասին։

3 Հետաքրքրություն չեղավ պարզելու, թե ինչ գործ մասին և խոսում Ապստյանը։

4 Աղայանի նպատակն եղ, ըստ յերևույթին, տեսնվել հնչակյան կուսակցության անդամներով հետ տրտատահմանում, մասնավորապես Աբինքում:

5 «Դանուբ»— Լրագիր, որ հրատարակվել է Ռուշչուկում (Բուլղարիա) 1891—92 թ. թ.:

6 «Մշակ»-ը հաճախ եր թուլլ տալիս այնպիսի ու. գաթեվածքներ, վորոնք կարող եյին մեկնաբանվել, իբրև ցանկություն Արխանյի վերադարձը Սեդրակյանին: Ընդհանուկի համար, 1892 թ. 11-րդ համարում լրագիրը ապաշխում է «Новое Обозрение»-ում յուր տեսած Սեդրակյանի ընդարձակ կենսագրությունը, վոր սկսվում է հետևյալ ուշագրավ բառերով. «Ընկճխածների զարհի համար թյուրքաց հայերի ցանկացած հինգ կանդիատաններից ամենից շատ ժողովրդականությունն ունեցող կարելի յե համարել Թիֆլիսի քաղքի նախկին առաջնորդ Աբրահամին յեպ. Սեդրակյանին»: Նույն թվի 26-րդ համարում, Գ. Աղթրամին, հատուկ բանաստեղծական նվիրելով Սեդրակյանին, վերջացնում է իր հոդվածը հետևյալ բառերով. «Մի դիտե, դուցե շատ լավ կլինեիր, յեթե այդ կերպով անձնասիրությունը— Արխանյի և Սեդրակյան՝ միասին զորեիր: Մեն միսանին կզրացներ», և այլն: Վոր իր անունը զուցե և պատրվակ եր վորշ մարդկանց ձեռքին՝ Սեդրակյանին կամազրկեցնելու համար— այդ մասին տեղեկություն ուներ քեզը՝ Արխանյը: Աղայանը, իբր՝ «Իմ տեսակցությունը Արխանի հայրենի հետ հոդվածում («Մշակ», 1892 թ., № 36), մեկ բերելով Արխանյի խոսքերն այս մասին, միաժամանակ ճգնում է ապացուցել նրան, վոր նման լուրերը կեղծում են Սեդրակյանի շնամեներից:

7 Ներսիսյան յեպ. Գալստյան— տեղապահ, Գևորգ յեպ. Սուրենյան— Հաշտարբյանի քեռի, առաջնորդ, Տերեն յեպ. Աչքյան — Գոլոխ պատրիարք, Հարությունյան յեպ. Վահանցյան— Ցերուսաղեմի պատրիարք:

8 Սուրմակ—Վ գաղտ. առաջին կնոջ պարտեզներից կողմից նշանակած հայոց կաթողիկոս, վոր հայտնի յեր իր ապիկարությամբ:

10

ԱՐԻՍՏԱԿԵՍ ՅԵՊ. ՍԵԴՐԱԿՅԱՆԻՆ
(Թիֆլիզից Եջմիածին)

1892 թ., մարտի 31

Սրբազան Հայր,

Ձեր որհնությամբ յես վոչի առողջ դնացի, առաջ, յեկար:

Բայց ինչո՞ւ եմ տեսել... Ես հիմա ել են չըմ, վար տե-
սալ չէք...

Ընկա Ելոհատաս, մատա փարատվածներէն բուրգերը. գնացի Ա-
քինէք, գնուբէյան առա հին ու նոր Հանատատանէ հրաշալիքները:
Այժմ անհատնում պաշար ունեմ գրելու: Զարմանալի բախտավոր
մարդ եմ ես. արդյոք ի՞նչ առաջի տակ եմ ծնվել: Ամեն տեղ
ինձ սիրո, ինձ ընդունելութեան հանդիսացա, բոլոր հանդիսաց-
նելիս արտերն ու մարքերը նվաճեցի: Ելոհան և մատնիչներ, ինձ
հակառութեան տակ ձգելին, բայց ես Աքինէքում լինելով Ել-
բուտաղեմուհն եչի հակվում: Վերին նախախնամութեյունը ինձ
հովանավորում էր իր անսխալ զորութեյամբ, և վոչ մի
տեղ պիտակցարար չեմ յեղել, այլ դիտմամբ, կարծես ան-
յկերևութեի անտրնութեյամբ: Ելերբ վար տեսնեմ Ձեզ, շատ բան
կտեսնեմ հաղորդելու, և կզամ Զատկից հետո, յերբ նյութա-
կան հանգամանքները նպաստեն: Շատ շնորհակալ եմ ինձ ուղարկու-
նելուց, մանավանդ Գատապարյանցից[1]: Սրա շնորհիվ նյութական
մոլ մի նեղութեյուն չքաշեցի: Հաղար մանեթ նստեց (քղքա-
զրատով) իմ գլխով-պոչս, բայց պետք և հինգ հարյուր հաշվել,
որովհետև մեր քղքի արժեքը կիսով չափ ընկած է: Գատա-
պան որ չըմ վրա չեմ յեղել, մեկըս առաջին կըլսում:

Գատապարյանցը խնդրեց ինձ ծանոթ լինել Զարզարյանի
հետ ցանելու պատճառը, և նրա խաղացած գերը մատին[2]: Ես
խոստացա: Դուք, արթարդան, սրա մի խնդիրս կատարեցեք: Մի
նամակով հայտնեցեք իրան նրա ուզածը, չմոռանաք տալ նաև,
վոր ես շատ շնորհակալ եմ իրանից, վոր իմ ճանապարհորդու-
թյունս մի համապատասխան կարգ ստանալու չափ արժեք ունեցավ
ինձ համար: Թող իմանա, վոր ես չերախտապարտ եմ գործի
ինձ: Այդ մարդը կարող է հաջողեցնել, վոր ես մի չերկրորդ
ճանապարհորդութեյուն ևս կատարեմ: Այս ճանապարհորդու-
թյունս ունենալու չի խորհրդավոր նպատակ, վորի մասին կա-
րող եմ անձամբ միայն խոսել: Ես խոսք եմ տվել և ուխտել,
պետք և կատարեմ ուխտս, յերբ Տերը հաջողե չ ձեռն ասվիով
բարեկամներիս:

Ես հիմա շտապում եմ դյուղ գնալու: Մեկ շաբաթ և, վոր
քաղաքումս եմ: Մնացի մի քանի հաղվադ ՀՄ շահեկ-ին տալու հա-
մար[3]. աշխատելից գրելու հնարավորութեյուն չունեցի, ձեռ
չութեյուն եր հարկավոր. յերկիրը մի տեսակ պտտնդատմական

վիճակի մեջ եր, լրտեսների քիվը շատ ամպամած է, հայրը վրդովուն, յեղբայրը յեղբորը չի հավատում, լինի նա հայ քե տաճիկ, մինուճար է, կտակածն ընդհանուր է, մեծամեծ վիշապներ կան բանտարկված և նույն իսկ Ղազի Ռամազան վեզիրն[4] և շատ մարդիկներ, որոնք այժմ ազատ քարոզելու իրավունք չունեին, և այլ շատ բաներ, և այդ բոլորը նրա համար, վոր Սուլթանն իր տեղը խոտիանա և համոզվում, իր հետ և իր յերկիրը: Ապատամբություն և պատրաստվում հունական յերկիրներում, դուցե մի իսմայիլական սաին տեղ...

Ընդունեցինք Մկրյանի[5] վոդևորությունները: Ձեր գրքերը Ձեզ պրդեն հայտնի վիճակի մեջ են. այդ վիճակի մեջ և ամբողջ Տոճ_ կատասանը:

Ձեր խ. ծ. Ղ. ԱՂԱՑԱՆՑ

1 Գասպարյան Հովհաննես, քժ. (1837—1918)— Շուշեցի, պրակտիկա եր պետրոպանցորեն մասնավոր պրակտիկայով: Մշակական: Մոտ կապեր եր պահպանում մի շարք հասարակական գործիչների հետ: Ինչպես արդեն ասված և նախորդ նամակի 2-րդ ծանոթագրության մեջ, Աղայանին Ներսեսյանում ուղարկողներից մեկն եր:

2 Մուրքը քժ. Մկրտիչ Զարգարյանի մասին է, վոր Գասպարյանի ազգականն եր և աշխատում եր ընկճեցնել վանքում:

3 Ներսեսյանցից Աղայանը վերադարձել է 1892 թ. մարտի 20—25-ին: Նույն տարի 28-ին «Մշակ»-ում լույս տեսավ նրա «Իմ առևտրականությունը Մրքմյան Հայրիկի հետ» հոդվածը (№ 36):

4 Ղազի Ռամազան վեզիր—Պլեվնայի հայտնի պաշտպանողը: «Ղազի» տիտղոսը ստացել է Պլեվնայի տակ հուլիսի 18-ին մղած կռվի համար: Հետո—առանձնահատուկ պատերազմի ժամանակ նշանավորվելու դեպքում բանակի հրամանատար:

5 Մկրյան Հովհաննես (—1909)—Արևմտահայ բանաստեղծ, քահանա: Մրքմյանի պատմությունը ժամանակ գտնում՝ վարում եր առեղտահարի պաշտոնը:

11

ՑԵՍԱՑԻ ՑԵՊ. ԱՍՏՎԱԾԱՏՐՅԱՆԻՆ
(Թիֆլիզից Սպահան)

1893 թ., հուլիսի 5, Թիֆլիզ

Առ Ամենապատիվ Տեր Ցեսային Ցեպիսկոպոս՝ Առաջնորդ Սպահանի և Ջուղայացոց[1]:

Սրբազան Հայր,

Պարոն Ռոստոմ Մարտիրոսյանցին[2] գրած նամակում առա-

ջարկել եմիք ինձ յերկու հարյուր մանեթ նվեր իրրև ճանապարհածախք, վոր յես գամ Պարսկաստան և ծանոթանամ տղ-ունդի մեր ազգային վիճակին և գործողներին։ Այս առաջարկությունը, քանի անակնկալ ինձ համար, իմ սրտին շատ մոտիկ լինելով՝ խորհեցինք պ. Ռոստոմի հետ հետաձգել մինչև Հայրիկի գալը, յերբ գուցե դուք ևս կգաք ուժմանը ներկա գտնվելու, ուրեմն և քիֆլիս այցելելու, այդ ժամանակ կխոսանք, քե ի՞նչ անելու յեն և ի՞նչպես։ Իսկ յերբ ինչ ինչ պատճառով Ձեր գալն անհնարին կլիներ կամ վոչ կարևոր, այնուհետև մենք մեր անելիքը կանենք։ Ցեղին ամառվան շոգերից յերկյուղ չունենալով, յես հիմա ել կարող եմի ճանապարհորդել, և վորովհետև վորևե պաշտոնով կապված չեմ, կարող եմ ճանապարհ ընկնել անպատմելիքից։

Ինձ համարձակ չեմ, քե Դուք ի՞նչ արդյունք եք ապատում իմ ճանապարհորդությունից, իսկ իմ յերևակայությանս մեջ նախագծված և հետևյալը։ Ներկայումս բավականաչափ խոշոր դրամատներ կան, վորոնք կամենում են խոշոր ել կոտակներ անել, բայց վորովհետև քե՛ մեզանում և քե՛ Տաճկաստանի ազգային հաստատությունները հավիտենական և ոստրացուցական վոտանդի յեն յենթարկված, այս պատճառով հարկավոր և բարեզարդ անձանց ձեռնարկությունները համար ավելի ապահով տեղ գտնվատել, իսկ այդ տեղը իմ կարծիքով կարող է լինել Պարսկաստանը։ Բայց հարկավոր և նախ լավ ծանոթանալ այդ յերկրի հետ, մի տեղեկագիր կազմել, քե նրա վո՞ր կետերում կարելի յեր ավելի ապահով լինել և ավելի արդյունք հասցնել քե՛ տաճկահայերին և քե՛ ռուսահայերին։ Այժմեն խոկ գիտեմ, վոր քաղաքական տեսակետից ամենից ապահով տեղը կարող է Սպահանը լինել, այդտեղ վարելի յե ազատ դպրոց և ազատ տպարան ունենալ, բայց այդ ազատությունը կարո՞ղ և արդյոք յերկարատև լինել, անձերի քիմքից կախումն չի՞ ունենալ, մի ազատամիտ անձի չի՞ հալոցրել մի խավարամիտ անձն և ամեն ինչ տակնուվրա անել։ Կարելի՞ յե արդյոք այդտեղ վորևե գործ և գործոց, վորևե հաստատություն Անգլիայի պատշգամբության տակ դնել, գործել իրրև Անգլիայի հպատակ։

Իմ ուզած հաստատությունը՝ դպրոց և տպարան, կուզեմ, վոր կախումն չունենար նաև մեր Հոգևոր իշխանություններից։ Այս իշխանությանց ընթացքը նուվնպես կամայական և, նուվնպես

քարքարոտական, անմխիթար և, անհետաքրքիր և, նա-
խանձելու և խոտավետ: Լավ առաջնորդի վրա վատ աչքով են նայում և ամեն բարի ակամածք բարեւարի մեջ խեղդում: Վարքան կուզեք բարի ցանկություններ ունենաք, բարի ձգտումներ, հենց վար ուղևոնաք և կատար ածել, մյուս որը կհետացնեն և դուք էլ վերջիվերջը այն յեղրակացության կգաք, թե ուրեմն պետք և առնել, խաղել, անհոգ լինել և այլն: Ցավ չկա դրանից արտասվել և ինչո՞ւ պետք և լինի: Եվ ամենից առատ կարող և Սպահանի առաջնորդը լինել, քանի վար կախուրմա չունի Սիմոդից: Բայց իր գործունեության մեջ հարատևելու համար հավակատար և, վար կաթողիկոսից այնպիսի կոնդակ ունենա, վար զրան առանձնահատուկ տարբ հատատատ մնա իր անգամը: Լավ առաջնորդը այդքան ժամանակամիջոցում այնպիսի ժողովրդականություն կատանա իր ամառ արդյունքով, իր պատրաստած գիմելոցներով, վար այնուհետև էլ դժվար կլինի նրան տեղից շարժել, յեթե մեկն չնն հրամիրել կաթողիկոսության: Եթե դուք, արքատան հայր, գործ գործելու յեռանդ ու ցանկություն ունեք, ձեռք բերեք իմ հիշած արատությունը:

Դրան քեմերը վոտնատակ կենթարկվեն: Պարսկատանը մի քեմ կգտնեա, կամ յեթե յերկու էլ լինի, Հնդկատանը վաճելատակի և ջոկ առաջնորդ կունենա, վորը համեմատական և, վար նատի Լոնդոնում: Մի առաջնորդ էլ Ամատրիատում կնշանակվի, վար իրատվածքը կատարածե մյուս մանր տեղությունների մեջ յերդած հայերի վրա: Այսպես եր առած ինձ Հայրիկը, յերբ յես մտան էի, ոչա կարծիքի յեր և Արխատակեսը: Այս ամենով ասելիք շատ կա, բայց ատ ալժմ չեմ ուզում Ձեզ ձանձրացնել:

Ձերդ Սրբատանության

Ա. Ծ. Ղ. ԱՂԱՑԱՆՑ

1 Առաքածատրյան Եփռեմ, արքեպ. (— 1901)— բարձրատատիճան կղերը, քրեիտեցի, առվորել և ժատանգավորց գպրոցում: Վարել և մի շարք թեմերում պատասխանատու պաշտոններ: Պարսկա-Հնդկատանի քեմի կառավարիչ յեղել և 1890—96 թ. թ.: Առաքածատրյանին ուղղած առաջ նամակը հանված և Աղաթանի արխիվից: Շատ կարող և պատահել, վար այն չի ուղարկվել հասցեատիրոջը:

2. Մարտիրոսյան Ռոստոմ— Թբիլիսիի հայոնի հարուստներից, «Գրանդ-Ոթել» հյուրանոցի տերը: Կինը, Հայկանուշը,

պատրաստում էր հատարտանկական գործերով. մասնավորապես հովանավորել և «Ազգապրական Ընկերությունը և նրա հրատարակությունները:

12

ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ԹՈՒՄԱՆՑԱՆԻՆ

(ԵՂՄԱԾՆԻՑ[1] ԹԻՓԼԻԶ)

[1893 թ., նոյեմբերի կեսին][2]

Սիրելի Յովաննես

Ազնիվ բարեկամ,

Նամակդ ստացա: Շնորհակալ եմ քաշած նեղութեանդ համար: Տեղտեղիս[3] պրծել եմ, վոր Տեր-Վեռոնդյանից[4] 38 մանեթ առնեմ և քղքի փողը վճարեմ: Յուսիր հետը, վոր պրծել եմ արդեն թե ինչ պետք և անի: Դու կարող ես ինձ և մի ուրիշ չափուկշռան անել, յերթե վողջ կմնամ, կվճարեմ փոխարծնը. և աշխատինչ. յերբ վոր «Մուրճ»-ից արտատպելիս լինեին «Իմ կյանքի դիմաւոր դեպքերը» առանձին պրծի համար, պրատարեին ասա', վոր առանչ քեզ ցուց տան, վոր արբատպութիւնը տեղանես ձեռագրի հետ համեմատելով: Լավ հատկացիր, «Մուրճ»-ումը տպագրելուց հետո արտատպելիս պետք և նորանկատնց արբատպելու գործիս համար, վորովհետև «Մուրճ»-ումը տպվում և համարբար առանց արբատպելու: Արտասանությունին բան չասանս, կնեղանամ: Ամենախոսմանկը կան, վոր յերեսակտիլ վոչ վոք չի կարող, խոզը դառնել և խոշ, Հովսեփը՝ Հովհաննես, Հովհաննը՝ Աբրահամ, յորը՝ Եուդա, և ուրիշ ինչի՛ր ինչերը առես վոր չկա: Արտա սովենայինիվ լրան բան մի ասել: Թող «Մուրճ»-ումն ինքը արբատպիր, դու մի յերեսը գործիս համար արբատպիր[5]:

Փիլիպին[6] ասա շնորհավորում եմ ազատութեանդ, սովին չտրիր վտրձանքից էլ ազատվես: Ասա յերթե սովի վողջ ունես յեկ մի յերկու տոպրի էլ ինձ պահիր, յես կբարգավանեմ, կամ կշաբաթրեմ դու կտապես...[7]

Ուզարկիր էրանաստանդծութիւնները[8], յես կմատուցանեմ Ներսին վեհափառութեան[9]: Սիրում և կարդալ և չարունակ էլ կար-

դուռ է, յերբ պաշտոնական քղքիներով չի պրպտված: Փոխադարձաբար նա էլ իր գրքերից կուզարկի քեզ ընծա: Այժմ մամուլի տակ են նրա «Մարգարիտը»[10] և «Պատկերն ու քառնիկը»[11], սրբագրություններն էլ ինքն է անում, ի հարկին վերջինը:

Մեր կուսակցության կարոտը շատ եմ քաշում, այստեղ աքսորվածի պես եմ, տխուր և անցնում օրերս, շա՜տ տխուր, ուրախանալու վրէ մի առիթ չունեմ: Արխատակնեաը իր հրաժարականով մեծ վտանգից ազատեց մեր կուսակցությանը[12]: Դրանով Հայրիկը վրէ քե Արխատակնեան վրա զայրացավ, քեև այդպես ձևացրեց, այլ այն խմբի, որի ապրելու միակ դռները բաց եր արել Մոսկվայան կուսակցության համար[13]: «Նոր-Դարձ»-ումն ինչ որ տպված եր, սուտ չեր, ապրելն այնուն ի հատատ ածվիր, բայց Արխատակնեան հրաժարականը և իմ մեկնումս Հայրիկին հետ կանդնեցրեց այդ քայլից[14]: Այժմ Արխատակնեան բավական մոտիկ և Հայրիկին և ամենայն նոր մտածողության առիթներ կան: Քոզ ուրեմն մեր կուսակցությունը հեռվից սխալ գաղափար չկազմի վրէ իմ և վրէ Արխատակնեան մասին[15]:

«Մշակ»-ին շատ համակրում և Հայրիկը: Ցնծի այդ խմբագրություններից բարի խորհուրդներ տան, վրէ քեզրեզ մեջ, այլ նամակով, համոզացնում եմ, որ Հայրիկը ամենայն սիրով կընդունի: Գնա խմբագրատուն և իմ կողմից տուր այս բանը. քոզ չհուսահատվիր, բայց գործիր, նամակներով ազդիր վրան, և յերբ հնար ունենաս, յերթալիր նաև իրանց կողմից մարդ ուղարկիր: Հայրիկը շատ և շատ բաների յե անտանգյակ, կարոտ և բարի խորհուրդներիր: Ինձ չի լսել այնպես, ինչպես մի խմբագրության, որ գուցե կուզինար և իրան օրգան ունենալ: Լսեցի, որ Սուբնյանը[16] սիրով գա այդտեղ երթալ ժամանակավոր կառավարիչ քեմի: Ի հարկե առաջ ժամանակավոր կլինի, հետո կհաստատվի: Դա հայտնի յե երթալ Նոր-Դարձական: Բայց չպետք և երթանել. Հայրիկն այստղման չինածը վատը կգտնդե, յերբ հասկանա, որ իր սրտածը սխալ եր: Այսպես հասկացիր ամեն բան, միայն հարկավոր և մեկերոնց կողմից ներգործություն, որովհետև այդ ներգործությունը կա և հակառակ կողմից, բայց մենք կհաղթենք, որովհետև ճշմարտությունը մեր կողմն է. խոկ յերբ մենք անտարբեր մնանք, ամեն ինչ նրանց օգտին կվճռվի:

Քուչակ Ղ. ԱՂԱՑԱՆՑ

Ներփակյալ հոդվածը կտաս «Մշակ»-ի խմբագրությանը[17]:

1 1893 թ. հոկտեմբերից Աղայանը պաշտոնավարում էր Գևորգյան Հոգևոր ճեմարանում (դասախոսական կամ ավագ վերակացու):

2 Նամակից պրոֆեսոր Քիմը վարձվում է նրան վերջում հաղորդած տեղեկությունից Գևորգ Սուրենյանին ընդունելության մասին Քիմի կատարվել: Այդ լուրը «Նոր-Դար»-ում տպվել է նոյեմբերի 17-ի համարում (№ 203):

3 Խոսքը, հավանորեն, Սարգիս Բեզնոսյանի մասին է:

4 Տեր-Վահեյան Եվկոդոսյա—Մանկավարժ, մայրենի լեզվի դասագրքերի հայտնի հեղինակը: Տեր-Վահեյանը Աղայանի դասագրքերի հրատարակիչն էր:

5 Աղայանի «Իմ կյանքի պատմական դեպքերը» հիշողությունները լույս են տեսել «Մուրճ»-ի հետևյալ համարներում. 1893—№ № 4—12, 1894—№ 1: Հետագայում արտատպվել են «Մուրճ»-ից առանձին գրքով (1934):

6 Վարդազարյան Ծերկեզ (1858—1935)— Ազուլեցի, տպագրել է Մոսկվայի Տնեղնեկական գիրուքյուններին աշխատակցություն: Ունեցել դժբախտություն: Մահ էր քեի' գրականությանը և քեի' գրողներին: Առանձնապես հավանություն է Հ. Թումանյանին: «Հոգեվարք» ժողովածուն (1894 թ.) և «Մուրճ» ամսագրի (1892—1893 թ. թ.) հրատարակիչը: Ունի մի տպագիր աշխատություն Հ. Թումանյանի մասին: Աղայանը Վարդազարյանի հետ բարեկամ էր, շատ յերևույթներ, Թումանյանի մեջբերում:

7 Աղայանը, շատ յերևույթներ, անձնատուր է Յ. Վարդազարյանի գաղափարները Ա. Արտախանյանի հետ «Մուրճ»-ի հրատարակության շուրջը: Վարդազարյանը զազրանքից «Մուրճ»-ի հրատարակիչը լինել ու, հետևապես, կարող էր ազատ գրաքննել:

8 Խոսքը Հ. Թումանյանի բանաստեղծությունների I և II հատորիկների մասին է, որ լույս են տեսել Մոսկվայում, 1890 և 1892 թ. թ.:

9 Մկրտիչ Քրիմյանին:

10 Լույս է տեսել Եջմիածնում 1894 թ. («Ազգային տոքսությանն յերկինքից»):

11 Լույս է տեսել Եջմիածնում 1894 թ.:

12 Հարցը վերաբերում է Արխատակես յեպ. Մեղրակյանին հրաժարականին Գևորգյան ճեմարանի տեսչությունից, որի մասին «Նոր-Դար»-ում լուր տպվեց 1893 թ. հոկտեմբերի 12-ին (№ 177):

13 Ոճրումից անմիջապես հետո Քրիմյանի առաջին քայլերն յեղան այն, որ նա վերահաստատեց իրենց պաշտոններում

մեջ այն բարձրաստիճան հոգևորականներին, որոնք Մահար կաթողիկոսի մահվանից հետո հալածված էին Ճերեմիայի և Սեդրակյանի կառավարության կողմից (տես՝ «Նոր-Դար»-ի «Քրիստոնեական աշխարհ...» առաջնորդողը— 1893, հոկտեմբերի 23, № 186)։ «Մահարյան կուսակցության» այս հաջողությունները էին, ըստ բերված աղբյուրի, որ վշտացնում էին հակառակ կուսակցության պատկանող Ազարյանին։

14 Կարելի է ենթադրել, որ այս տողերը վերաբերում են Սեդրակ Մանդինյանին։ «Նոր-Դար»-ի 1893 թ. հոկտեմբերի 23-ի համարում (№ 186) «Քրիստոնեական աշխարհ... աշխարհ...» առաջնորդողի մեջ ասվում է, որ Սեդրակ Մանդինյանը նշանակված է Գևորգյան Հոգևոր ճեմարանի տնօրեն։ Նույն լուրերը նոյեմբերի 2-ի համարում (№ 192) արդեն հերքվում է։

15 «Մեր կուսակցության» անկում, Ազարյանը, ըստ երևույթին, ինքնատիպ ուներ չշանակություն այն խումբը, որը պաշտպանում էր Սեդրակյանին։ Նրանք Ազարյանը, Թումանյանը, Հասմանովնն՝ Մ. Բեզնոսյարյանը և ուրիշներ։

16 Խոսքը Գևորգ չորս Սուրենյանի մասին է (հետագայում՝ Գևորգ V կաթողիկոս), որը, իսկապես, նշանակվեց Թիֆլիսի քեմի առաջնորդ։

17 Այս հոդվածը, դուրս «Մշակ»-ի 1893 թ. դեկտեմբերի 28-ի համարում (№ 23) գնահատած Ազարյանի դեմ ուղղված բանն է, որտեղ նա շատ խիստ քննադատում է Գևորգ IV կաթողիկոսին (մեզ չպիտի չվերաբերի նամակի ճանապարհին գրված 1-ին բաժնը, որ, դուրս, բերը խմբագրության և ավելացրել, հետ վերցնել Ազարյանի տված իրենը)։

13

ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ԹՈՒՄԱՆՅԱՆԻՆ

(Էջմիածնից Թիֆլիզ)

1894, հունվարի 11, Էջմիածին

Սիրելի Հովաննես.

Ա՛յ տղա, դու ի՞նչպես մարդ ես։ Մի տող առաջ նամակ ես գրում, թե որ հետ ուղարկեցի բանաստեղծություններս Հայրենիքին ընծա, բայց չես այսօր միտքդ առացար։ Որ չեմ ուղարկել, ինչո՞ւ չեմ գրում թե ուղարկեցի։

Այսօր գրքերդ տարա տպի իրան, քան վերանայեի և ձևերը համապատկերի։ Շատ տպի, տատ, շնորհակալ եմ։ Հայրցուդ ո՞վ է, ի՞նչ է, չես էլ գրել, էլ ինչ տանել գուշի, վերատպ ի՛մտա տպի, շատ գոհեցի։

Փլխիպի ուղարկած «Դաշնակներ»[1]-ը եւ առացա, ամէն վերակացուներին, որ քաժաննեն, կարծեմ արդէն ըռացրել են քոլորն եւ։ Հաւիով կառանամ եւ վողջ կուղարկեմ։ Տարեմուտի յերեկոյան ճեմարանումը հանդես եր։ Կարդացին եւ քո «Շուն»ն ու կառուն, շատ լավ կարդացին, բոլ ծիծաղեցինք։ Ձե՛, առավոտ չար աչքից վրկի, եւ մեկ եւ նոր աշխուժ եւ յեռանդ առ, ճամբար չանես, մէյտ լավ ազատ, չհափշտակվիս, խելքդ պիտի պահես, ազդային եւ ժողովրդական հողից չհեռանաս, քիչ կարդաս, շատ մտածես, վոգևորութեան բոպէից ոգուտ քաղես, հոբանիքով չգրես վոչինչ, այլ յերկարը մէյտ առ-առած ծնծես։

Մեր Սխեռն Պատասխանից[2] յերկու նամակ եմ առացել, պատասխան չեմ գրել, ոդով ինչ պատասխանելի գործակ։ Եսոք լանցի, վոր գրա խնդիրը գաղել եմ վիհարանի գիմնասական նորդարանները, Մորին Սահիանեն[3] հանել ի եւ շատ գայրացի[4]։ Ուրիմն չատով մի անորինութեան վրինի, կիմանամ եւ իրան կգրեմ։ Իմ վիճակի մեջն են եւ Արխատիան ու Գերտիխան[5], ի՞նչ անեն խնդիրը. նրանք նուինպես ապատում են մի քան լինի, վոր իրան պատասխանեն։ Այսքանն իրան իմաց տուր, մինչև կգրեմ։ Իմ գրքի քանին ի՞նչ գատավ, վո՞րտեղ մնաց։ Շատ չատով իմ այդ յերրորդ գրքուկից ուղարկիր մեզ յերեք հարյուր որինակ[6], վոր այստեղից ուղարկեմ քաժանորդներին։ Մնացածը հանձնիր Կենտրոնական գրավաճառանոցին ու ասա Սահի-անին[7], վոր իմ անունով ուղարկի այստեղ «Արութիւն ու Մանվելչ»-ի Ա. գրքից 150 որինակ, Բ. գրքից նուինպես 150 որինակ[8]։ Տեր Ո՛հաննեսին[9], ձեռնոց եւ փլխիպենց վողջույն։

Քո Ղ. ԱՂԱՑԱՆՑ

1 «Դաշնակներ»— Հ. Քուման յանի քանաստեղծութիւնների ժողովածուն, վոր լույս և տեսել 1893 Թ. Թիֆլիսում վոչ-բաղիր ծաղկով։

2 Պատասխան Սխեռն —Շուշանիկեցի, վաճառական։ Աղայանի և Քուման յանի բարեկամը։

3 Մահիանեն Մորին, յեպ. (1840—1900)— Մանկավարժ, հրապարակախոս, քարոզիչ։ Գրքուկներ՝ իրավաբան։ Ամբարձել և «Հայկական աշխարհ» (1864—79) և «Մանկավարժ»-ները (1884—86) պարբերականները։ Ուսուցչութիւն և տեսչութիւն և արել Ծիրնաձոռում, Շուշում, Բաղմում և այլ տեղերում։ Նամակիս գրութեան ժամանակ Մահիանեն Թիֆլիսից վոչ մեր նշանակված եր Ըչմիածնի դիվանապետ։

4 Սիմեոն Պատասյանի 1893 թ. դեկտեմբերի 28-ից գրած նամակից Աղաբեկյանին պարզվում է, որ ինչ-որ խնդրի մասին է խոսքը. «...Տարուբեր հունվարի առաջ 27-ից— տասում է Սիմեոն Պատասյանը— յես իմ դիմած մի խոնարհ խնդրով վիճակուսի անունով, իմ ծախսով Շուլավերում կառուցած որբոցարց ուսումնարանի, և իմ նուրն գալոցին ընծայած այլոլ վերաբերութեամբ... խնդրում եմ յերկու բան, նախ՝ կոնդակով հաստատել ինձ և ամուսնուս խնամակալք մեր կառուցած գպրոցի, և ապա իրավունք մեր մահից հետո քաղվել մեր կառուցած գպրոցի գործում...»:

5 Նախորդ ծանոթագրության մեջ հիշած նամակից հայտնի է նաև, որ միևնույն խնդրով Պատասյանը դիմել էր «...Նոյեմբերի առաջ 29-ից մեր պաշտոնից Արխատակես արքեպս. Նիկ, իսկ այս դեկտեմբերի 6-ից նուրն պաշտոնից Յեղիազար արքեպս. Գանձակեցի...» Պատասյանը, ըստ յերևույթին, քաղաք մշակած էր: Հետաքրքրական է նամակի վերջում բերած բառը (որի վրա Պատասյանը ծիծաղում է), որը Սեդրակյանը վերծանել է, մատնելի մեջ դեղ ածելով, քաղաքավարի Արիմյանին, բայց այդ նրան չի հաջողվել, որովհետև ժամանակին քաղցրել է:

6 Քոսը, ըստ յերևույթին, «Արտիյան և Մանուկեց»-ի Գ. դերձուկի 1893 թ. թղթախոսի հրատարակության մասին է:

7 Իսրայելյան—Կենտրոնական դրամաճառատոցի վարիչը: Կենտրոնական դրամաճառատոցը գտնվում էր այժմյան «Արիսիան»-ի տակ (Ռուսթավելու պրոսպեկտ) ու պահպանվեց իր դրությունը մինչև Վրաստանի խորհրդայնացումը:

8 Քոսը, ինչպես, «Արտիյան և Մանուկեց»-ի Ա. և Բ. դերձուկիների յերկրորդ, 1883 թվի հրատարակության մասին է:

9 Տեր-Հովհաննես Թումանյանի անունն էր:

14

ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ԹՈՒՄԱՆՑԱՆԻՆ
(Եչմիածնից Թիֆլիս)

[1894 թ., փետրվար]

Սիրելի Հովհաննես,

Նամակդ առացա: Փիլիպպի առաջարկությունը իմ մանկական յերգերը տպելու վերաբերությամբ ահա քանի ինչ կասեմ: Ճիշտ կարող եմ մի ամիս ժամանակով առաջուկ առնել և դալ: Փիլիպպին կասեմ տպելու—

ա) Մանկական յերգեր.

բ) Ֆյորդյի.

գ) Սերը արտաքսված.

դ) Ախտյի Լուչոը, վոր արդեն թարգմանուած եմ և մի հրատարակիչ գտել եմ, բայց մի հատ առնիք և տեսնիք— «Светоч Азии»[1].

Բայց այժմեան իսկ հայտնեմ, թե ինչ վարձատրութիւն եւ նշանակուած պրանց յուրաքանչիւրը գանձել[2]: Այս հետևեալ է, կիրարկելիք: Բայց առնա տես, յես ինչ եմ առաջարկում Փիլիպպին և պատասխանում: Ինձ հարկաւոր է Փիլիսոփան լինել անխոս և ազատ: Ինձ հարկաւոր է յերկու տարուայ ազատութիւն: Երկու տարուց հետո իմ գրքերի պայմանը լրանում է Տեր-Վեռոդյանցի հետ, վորից հետո յես արդեն ազատով կլինիմ[3]: Ի՞նչ կարող է անել Փիլիպը: Փիլիպը կարող է մարդիկ դնել, վորոնք հսկողական ուժով ինձ կտան առաւտեան մի հարիւր մանեթ յերկու տարի: Այս բանը ամօթ չէ վոր անեն, այլ ամօթ է վոր չանեն: Ինձ անկախ կացութեանցով հնար կտան, վոր Ֆյորդյին ակտ մի նոր և չտեսնուած կռիւ, կռիւ պրահման, բայց շատ տարատեսիլ: Պետք հարկաւոր եմ տարեսկզբին պրահման տանեն տեսնուել ձևով և դնեքով: Երկու հարկ լինէր կերթայի Մոսկուա, արտատպեմ հատկապես մեր վարիսկցիներին խոպատ մերկացնելու համար, բեև շատ հեշտութեամբ կարող եմ անել և Փիլիսոփան, իմ կողմը պրահելով Բէյլիսիյանին[4]: Մշակի խոսքը խոսում և աշխատում, վոր հարցնա չանեն կոտրված լինէր, պրանք վոչ արտացոլութիւն ունին և վոչ տանելու տեսան ձեռքի ու պաշար[5]: Վարձն_ը ել հարկաւոր չի, թե ինչ գաս ես: Երես կկամենայ իմ չորս կողմս ինձ նման մարդիկ և ունիմ ել արդեն. մեր քաղաքացուքիւնը կլինէր Գոլոմ Էշդրներիք—ի հետ. «Մշակ»—ի մեջ և առանձին բրոշուրներով մենք կ'ուսուցց ցնցող և տակ ու վրա անող: Շատ ձեռք ունիմ, անչափ շատ ընդդեմ վարիսկցոց[6]:

Փիլիպին տես հենց իմանանք յես ել մի ուսանող եմ, պետք յերթայ իմ ուսուցս կատարելագործեմ. մի՞թե չէ կարելի յերկու տարուայ համար թարեկամներ գտնել, թող հենց այսպիսի հեռագրանք տես բանին, շատ թե ուզ համար է հատկապես: «Վեռոդ»—ի տանտեարքին համար հազարներ համարքեցին, մի՞թե գժուար է 35 տարուայ ծառատրտին յերկու տարով ազատուելացնել ի ոգուտ և ի նպաստ ճշմարիտ լուսաւորութեան դրաշակի: Իմ տեղ մի ուրիշը լինէր, յես աշխատէր կքեզուացնել նրա համար, բայց տասն է՝ ելնի իր տեսակին չի գտնուի...

Ահա քի քնչ եմ ուզում ձեզանից, չուռով մի պատասխան ղրկեցեք, թէքե ղբաւկան լինէ, յես կգամ և ամեն ինչ կկարգա-ղրենք։ Շատ տեղ տրամադրութիւն կա ինձ ապահովացնելու, մի նախանձոտող պետք է միայն, քոզ այդ պատիվը, վոր «Մուրճ»-ը պլացավ առաներ, Փխլխալը ինքը մենակ առաներ[1]։

Սիրելի Հովհաննես, նամակդ շատ բարբարոսական պոյերով ես գրում, այնպես գրիր, վոր կարողանամ կարդալ, այլապես և առակվանը չեն։ Իսկ Փխլխալի ձեռքը բոլորովին բարբարոսական է, բոլորվին ինքնահնար։

Ցարտաք «Մուրճ»-ի արտաքինությունը կարդում արթաղրո՞ւմ ես, ինչպես խնդրել եյի։ Հրճշական սխալներով են տպվում[2]։ Գրքերս յեթե չես ուղարկել, դեռ մի՛ ուղարկիր, դուցե յես գամ և հետս բերեմ[3]։ Ի տեր ամենակալին, ինձ ազատեցնեք այստեղից։ Հայրենիքն ինձ յերբեք չի արձակել, մինչև ինքս դուրս չգամ։

Ղ. ԱՂԱՅԱՆ

1 Սրանցից և վոչ մեկը Յ. Վարդազարյանը չտպեց. 1) Մանկական յերգերը հետագայում էլ առանձին գրքով լույս չտեսան (մինչ 1893 թ. նրանց մեծ մասը լույս էր տեսել արդեն Աղայանի բանաստեղծություններին ընդհանուր ժողովածուի մեջ— 1890 թ.), 2) «Յերկրագործ» մասին Վարդազարյանի նամակում Թումանյանին տրված է հետևյալը— «Ես սկսեցի այլևս չտպագրել «Յերկրագործ»-ն և այդ թողնել ցանկացողներին։ Սա թեթևություն կլինի ինձ համար։ Մի այդպիսի թեթևություն էլ, կարծում եմ, տված կլինեմ Աղայանցին ազատելով նրան յուր պարտքից» («Յերկրագործ»-ն հետագայում առանձին գրքով տպագրվեց միայն 1908 թ.), 3) «Մերը արտաքսվածը» հետագայում յերկկրդվ անգամ լույս տեսավ միայն «Հայ գրողներ»-ի Ա. հատորում— 1909 թ., 4) «Ախթայի լուսյը» յերբեք չտպագրվեց (նրա թարգմանության ձեռագիրը պահպանվում է Գիտական Գրական Թանգարանում)։

2 1200 տպագրած գրքերը մի զարմուղ եր։

3 Ն. Տեր-Ղևոնդյանը Աղայանի գաղտագրքերը հրատարակելիչն եր։

4 Այն ժամանակվա գրաքննիչը։

5 Իր պատասխանի մեջ այս նամակին 1894 թ. մարտի 4-ից Հ. Թումանյանը գրում է. «Շատ լավ եյիր նկատել, թե «Մշակ»-ը չանեին կուպրածին նամաչ և խոտում. կարելի չի ամլացնել և խելքը կորցրածե. Հովհաննեսյան գաղտցի հարցը մի հանդիսատոր քաշ եր, վոր նա ապրավ գնդի նեղքև և առհատա-

բանակ խազդի մեջ տանուլ և տալիս. հոգի չկա, մարդ չկաց: Թումանյանի այս նամակով վերջվում է Աղայանի առջև նամակի տարեքիվը:

6 Աղայանը մի քար ինկատի ունի նոր-պատմականներին:

7 Իր պատասխանի մեջ այս նամակին Հ. Թումանյանը գրում է. «Ընկերական իրան ձեռնհաս և հարմար չի համարում քո ապահովության գործի դլուխն անցնելու համար, մանավանդ այժմ, երբ Գուշյանցն էլ պատրաստվում է յուր 35-ամյակը տոնելուց»:

8 Մոսքը վերաբերում է Վիմ կյանքի պլխավոր գործչերին: Իր պատասխանի մեջ Թումանյանն ասում է. «Ինքնակենսագրությունդ չեմի կարող արքատրել, վորովհետև վաղուց տպված, վերջացած եր...»:

9 Մոսքը վերաբերում է «Աբուբեր»-ի Ա. և Բ. գրքերի երկրորդ (1888 թվի) տպագրությանը:

15

ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ԹՈՒՄԱՆՑԱՆԻՆ

(Եչմիածնից Թիֆլիզ)

1894 թ., մարտի 9, Եչմիածին

Մարտի չորսից գրած նամակդ ստացա[1]: Իմ գալը շուտ չի լինել և անորոշ է: Իմ մանկական երգերը՝ երեք կամենում եք, տպեցնեք: Գինը կնշանակեք 20 կոպեկ, իսկ ինձ կվճարեք երեսուն գաղղի համար (2400) հարյուր հիսուն մանեթ: Կընտրեք քանքներդ, ինչպես կկամենաք և վորքան կկամենաք[2]:

Այսանդ ամեն ինչ քանդ է, հացից սկսած: Դրությունս շատ վատ է և՛ նյութապես և՛ հոգեպես. նոր բան գրելու սիրտ չունեմ, շատ եմ հուսախարված:

Ինչո՞ւ չես ուզում իմանալ, թե իմ գրական գործունեության երեսը եմ սկսել: Ճերեք ամյակ եք ուզում կատարել, գրա անունն անդամ չատաք, այդ բանը արքատպվից. երկար ժամանակ և պետք, մինչև արքվի: Փոխանակ ամյակ կատարելուս, արքվելուն մի հարց տվեք ձեզ, թե Աղայանցը վոր մեռնի, նրա աշխատությունները չպիտի՞ տպագրենք: Ուրեմն լավ չի՞ լինել, վոր իր կենդանության ժամանակ անենք այդ, վոր ինքն էլ տգնե, արքատրե, կարդացվելուն, և այլն: Փիլիսոն իզուր չեն ձեռնարկում այդ բանին, ի հարկե մենակ չպիտի անե, այլ մի մասնաժողո-

վով: Ուրեմն նախ մի մատնահոդով կազմելու չի ձեռնհաս և դրանք անձինքներից և խորհրդածելու չի: Եկեք խորհուրդը կզանի, վոր գնա վազ և, ապահովու չի մինչև չոս մնանիմ, այն ժամանակ գործը հետաձգելու չի, վորովհետև չոս գնում մնանելու միտք չունիմ, ուզում եմ սպրել մինչև 1912 թվականը, վոր իմ կենսակերպությամբ շատ վատասիրտ սպրի պետք լինի ինձ համար, վորովհետև այդ տարին չոս կմնանիմ²...

Արտախանյանը իր վերջին նամակով Փելիպե գնում շատ վայր գցից իրան³: Չիմա գրանք վոր կռվում են, իմ աչխատությանը վարձեն ո՞վ պետք վճարի⁴: Փելիպից չոս ստացել եմ 110 մանեթ: Թե նրա վարքաղ պետք ստանամ, ինձ հաչտնի չե, կամ թե ով պետք ատ, նույնպես հաչտնի չե: Այս բանը գուցե Փելիպը գիտե նա, մեկ իրան հարցրու, տես ի՞նչ և ասել իրան Արտախանյանցը, իսկ ինձ վերաշ բան չի ասել, այլ թե կվճարենք շատ մեր տոկոսությանը, չոս նչ ասել եմ. շա՛տ լավ: Ինչ վոր կտան, ստացիր և տպարտանին վճարիր արտատպության վարձը⁵, բայց չխաբվես, շատ չատա, Փելիպը գիտե արտատպության գինը, հարցրու: Գրքերը պետք հանձնել մեր տեքստերին—ինքնատիպ յանցին:

Շատ ուրախ եմ, վոր Գառնյանցի 35 տմյակին ուզում են տոնել, չոս նչ կմատնակցեմ կամ անձամբ և կամ հեռագրով⁶:

Եկեղեց գիտատրոնիչ⁷ հրատարակիչներն են այդ գործի դլուխն անցել: Իրավ այդ ի՞նչ գիտատրոնիչ է, ուզում են դրանում ինձ հարհարել են⁸: Ձի՞ լինել մի հատ ուղարկես, տեսնեմ ի՞նչ գատ է: Ախտող վոչով չունիր:

Թեև դու հանձնաժողովության կատարելու տվրությանը չունես, բայց մեկ նչ եմ ուզում գրել:

Վրությանն և Մանվելիի Ա. գրքից 50
» » Բ. » 50
» » Գ. » 200
Իմ կյանքի գլխ[ավոր դեպքերը] 200

Այս քոլորը մի յաչչիկում գարսել տուր, հանձնիր Վնազիձայից կոնատրին¹⁰, ինչպես Սուքիասյանցին¹¹, վոր շատ շուտով ինձ հատցնեն Եջմիածին, գրե իր մարդկանցը, վոր առանց ուչացնելու շուտ հատցնեն...

Այնպես պետք և անես, վոր գատիկից մի չարաք առաջ տատցած լինիմ, շատ հարկավոր է: Մեր տեքստերին Տեր Ոհաննեսին և տ. Սարգսին¹² համպիրձ ընտանյոք վողջույն և ինձանից և մերոնցից, նույնպես Փելիպանց:

Քո Ղ. ԱՂԱՅԱՆ

1 Այս նամակը պատասխան է նախորդ նամակի ծանոթագրություններում մի քանի անգամ հիշված Թումանյանի՝ 1894 թ. մարտի 4-ից գրած նամակին։ Առաջին անգամ տպագրվել է «Մուրճ» ամսագրում, 1936, № 31—32։

2 Ինչպես միշտ Հայտնի չէ նախորդ նամակի առաջին ծանոթագրությունից՝ Աղայանի մանկական բանաստեղծությունները չհրատարակվեցին։

3 Աղայանը սխալվել է մոտավոր. 1912-ն փոխարեն պետք է լիներ 1911 թվին։

4 Խոսքը վերաբերում է Արտեմ Ղանալանյանի և Վարդազարյանի անհամաձայնություններին ու բանակռվին «Մուրճ»-ի հրատարակության շուրջը։ Վերև հիշված իր նամակում Թումանյանը գրում է. «Ինչքան ու. Արտեմյանցի վեճի մասին լինչ կարծիք անենս. որպես յերկուսն էլ գրում են— միևնույն պատմությունը— խոկ յես գուցե յերկուսինը»։

5 Խոսքը վերաբերում է «Իմ կյանքի գլխավոր դեպքերին»։

6 Խոսքը վերաբերում է մինչև նրա գրվածքի առանձին արտատպություններ։

7 Ինչպես հայտնի է, Գ. Գուշյանի հոբելյանն այդ թվին չհատկացվեց, այլ միայն 1899 թվին։

8 «Թատրոն» (1893—1905)— գրական-քաղաքական հանդես։ Լույս էր տեսնում Թիֆլիսում Ալ. Քուրդիանցի խմբագրությամբ և հրատարակությամբ։

9 «Թատրոն»-ի 1893 թ. № 1-ում Ս. Շահումյանը իր «Թատրոն, նրա իմաստը և ներկա դրությունը» հոդվածում, խոսելով և մինչև այլոց նաև Աղայանի հայտնի հիշատակարանի մասին՝ միտադամայնի անհիմն կերպով մեղադրում է նրան պոռնոգրաֆիայի մեջ։

10 «Նադեժդա»-ն փոխադրական ընկերություն էր։

11 Մուշխանյանը Գ. Վարդազարյանի բարեկամն էր ու ծառայում էր «Նադեժդա»-յում։

12 Խոսքը Թումանյանի անձրջ և Սարգիս ջ. Բեգնազարյանի մասին է։

16

ՆԱՏԱԼԻԱ ԱՂԱՅԱՆԻՆ

(Թիֆլիզի բանտից Թիֆլիզ)

1895 թ., դեկտեմբերի 27, Թիֆլիզի քաղաքային բանտից

27 декабря 1895 г. из Т. Г. тюрьмы[1].

Дорожайшая Наталья.

Письма твои от 14 и 15 декабря я получил 23 декабря, т. е. через 8 дней, последнее же письмо от 22 декабря получил 26-го.

Неудобство это происходит от многочисленных писем, подлежащих прочтению и просмотрению. Лучше всего ничего не писать, да и к чему, разве живые с мертвыми переписываются! Все, что присылаете, я получаю: и кушанье, и деньги, и постель. Доктор обещал прописать мне (находя очень обессиленным) вино и коньяку, значит, можете прислать мне вино домашнее и коньяку заграничного. И так как теперь далек, то с'естного можете прислать в неделю только 2 раза, но не плов, а филей, масла сливочного, меду, икры, индюшку с лапшой, так чтоб хватало на целую неделю. Здесь не принято заказать себе варить кушанье. Если тетенька с дядей живут близко, то тебе будет удобно по воскресеньям ходить к [ним] и у них готовить. Кто бы ни принес—примут.

Теперь перейдем к моему знаменитому донкихотскому делу. Я посеял добро, но вышло зло для меня: благонамеренность моя превратилась в неблагонамеренность. Но это—ошибка, и не моя, а смутного времени, когда трудно различить в хаотической пестроте настоящий цвет каждой личности. К моему счастию, судьи мои—специалисты в своем деле и умеют разбирать оттенки всех цветов. А как трудно это, видно уже из их колебаний. Если бы я имел посредника, заслуживающего доверия в высшем кругу, то я давно бы был освобожден на поруки: я и на свободе мог бы показать все искренно и откровенно, ибо я действовал сообразно моим искренним и глубоким убеждениям и ничего такого не сделал, от чего бы принужден был отрекаться. Сказано: «Любишь кататься, люби и сани возить». Но оставим политику, эту упругую и опасную машину.

Ты пишешь, что Мушик болен оспой. Ведь оспа его привита; не корью ли он болен. Не надо сказать ему, что я в темнице.

Присланные очки не годятся. Я употребляю № 20. Если Бегназарьян не давал очки, надо покупать № 20, а мерка, как у твоих очков. Я больше писать не буду. Ты старайся узнать, в чем дело, залог ли требуют или поручение, или и то и другое, можешь сделать все и без моего совета, ведь и я в этом деле неопытен.

Я здоров еще, хотя очень состарел и в мужья не гожусь больше. Если меня не освободят и сошлют куда-нибудь, то я тебя освобожу от уз супружеских, как искренний любящий тебя друг.

Г. АГАЯНЦ.

1 Սուքի նամակը գրված և Թիֆլիսից ուղարկված։ Աղայանը ձերբակալված էր Հնչակյան կուսակցության գործով։ Նամակը ուղղված էր իր կիրակորդ կնոջը, Նատալիային (ծն. Բահաթը-յան)։ Նամակում հիշված Մուշինը Աղայանի վորդին է, վաստակավոր ինժեներ Մուշեղ Աղայանը (ծնվել է 1888 թ.)։ Նամակը ապտղրվում է աննշան ուղղումներով։ Տալիս ենք անքան հարցերին բավարարություն։

Դեկտեմբերի 27-ին, 1895 թ.
Թիֆլիզի քաղաքային բանտից

Շատ ուրախացրին Նատալիա.

Դեկտեմբերի 14-ի և 15-ի քո նամակները մեզ ստացա դեկտեմբերի 23-ին, այսինքն՝ ուշ որից հետո, իսկ վերջին, դեկտեմբերի 23-ի նամակն ստացա 26-ին։ Այդ անհարմարությունն առաջ և դալիս ընթերցանելու և նայելու ինձ համակնեի բազմաթիվ լինելուց։ Ամենից լավն է վոչինչ չգրել, ի՞նչ կարիք կա, մի՞թե կենդանի մարդին նամակագրություն են անում մեռածների հետ։ Ինչ վոր ուզում եք՝ ստանում եմ. և՛ ուռելիքը, և՛ գրամը, և՛ անդաչորը։ Բժիշկը խոստացել է դուրս գրել ինձ համար (դանելով ինձ շատ ուժասպառ) գինի և կոնյակ, ուրեմն կարող եք ուղարկել ինձ ասե գինի և արտասահմանյան կոնյակ։ Ճիվ քանի վոր արժի հետս չեմ, ուռելիք կարող եք ուղարկել շաբաթական մի հատ չեկուս անգամ, բայց վոչ քիչ գիլամ, այլ գիլե, կարագ, մեղր, խոզմյար, լավաշով հնդկահավ, ապխտած վոր հերիք անի առջի չաբաթվա ընթացքում։ Այստեղ ընդունված չեն իր համար կերակուր գնելուս պատվեր տալ։ Ճեքե մորաքուրդն ու քեռին մոտ են ապրում, ապա քեզ համար համար կլինի նրանց գրելը նրանց մոտ և ապետով պատրաստել։ Ոմ վոր ել բերի՝ կընդունեմ։

Հիմա անցնենք իմ հոգեկան դրության գրծին։ Ճեռ քարը չեմ գանել, բայց ինձ համար չաբաթները և դուրս գրվել. իմ բարեհամբույնը գործել և անբարեհամբույն։ Բայց այդ պետք է, և վոչ քեզ իմ, այլ խոստանակ ժամանակի, երբը քաղաքային խաղաղության մեջ գժվարը և տարբերել յուրաքանչյուր անհատի իսկական դեմքը։ Բարեբախտաբար իմ դատավորները մատնագրանների են իրենց գործում և կարողանում են ջոկել բոլոր դեմքերի բերանքները։ Իսկ վորքան գժվար և այդ՝ բերվում և արդեն նրանց ատտեստներից։ Ճեքեն բա քարքը խոսվում վատահելու արժանի մի մեջբերդ ունենայի, ապա վաղուց ազատված կլինեի բերաշխավորությամբ. ապատ վիճակում ևս բա կարող կլինեի ամեն ինչի մատին անկեղծորեն ու շիտակորեն ցուցմունք տալ, վորովհետև բա գործել իմ հա-

մանավանդ իմ անկեղծ և խորը համոզմունքներիդ, և չեմ արել մի այնպիսի բան, որից ամոթալած լինեի հրաժարվել։ Ամեն և ամենայն ինչ ես սահմանակ նայել, սիրիր և քարշ տալ տվեր։ Բայց քողնենք քաղաքականությունը, այդ առանձնական և վտանգավոր մեքենան։

Դու գրում ես, որ Մուշինը հիվանդ և ծաղկում։ Ջե՞ որ նրա ծաղիկը գրվածն է. կարմրուկո՞վ չի արդյոք նա հիվանդ։ Կարիք չկա նրան ասել, որ չես զինամոլուհի եմ։

Ուղարկած ակնոցները պետական չեն։ Ինձ գրկի եմ տվել № 20–ը։ Ինքիս ինդիվիդուալությանը ակնոցներ չի տվել, պետք և № 20–ը գնել, իսկ չտվը նույնն է, ինչ որ դու ակնոցներինը։ Ինձ այլևս չեմ գրկում։ Դու աշխատիր իմանալ գործն ինչումն է, գրավ են պահանջում արդյոք, թե յեղաշրջությունը, վերջ թե այս և թե այն։ Ամեն ինչ կարդալ ես անել առանց իմ խորհրդի եւ, չե՞ որ այդ գործում չես ես անխորհ եմ։

Ինձ դեռ առողջ եմ, բնավ խիստ ծերացել եմ և այլևս անպետք եմ երբեք առուտրին։ Ինքիս բնավ չազատանն և ուղարկինն որևէ տեղ, տալս չես քեզ կապասեմ առուտրական կատկերից, երբեք անկեղծ սիրով քեզ բարեկամ

Ղ. ԱՂԱՅԱՆ

17

ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ԹՈՒՄԱՆՑԱՆԻՆ

(Բոլնիս Խաչենից Թիֆլիզ)

1898 թ., հունվարի 14, Բոլնիս Խաչեն

Սիրելի իմ Հովհաննես,

Վերջերս հայտարարված եր, թե ով որ պատվեր տանի առաջած Հրատ[արակչական] ընկերության և մինչև նոյեմբ հունվարի վերջը չի վերջացրել, պարտավոր և հետ դարձնել[1]։ Ես ել ահա հետ եմ դարձնում Ռոթինզոնն ու Դոն Ղեխոտը, թեև առաջուց ել գրավոր հայտնել եմ, որ չեմ թարգմանելու։ Նոր պատվեր տանից առաջած կուտ Մուշինից հեռագրեցին վեց հատ, որոնցից մեկը մեծն է հատվածներից և թարգմանելի իմ հավիկվածով[2], այսինքն՝ հեղինակը հեքիաթը կիսատ եր թողել պիտույքներ, իսկ չես լրացրի ինձանից այդ կիսատը։ Ինքիս իմ ընդունակությանը չի դուր գալ իմ հավիկվածը, կարող և առանց նրան ընդունել գամ խոպան մեջտեղ։ Դրա քնարգիրն էրանցը չի, իմ գրքերն եմ թարգմանել։

Մի լուր ևս կարդացի «Մշակ»-ում, թե Հրատ[արակչական] ընկերությունը իրավաբաններին խորհրդին և դիմելու, հեղինակներից ու թարգմանիչներից անփափանության իրավունքը վերցնելու[1]: Այս նշանակում է, թե ընկերությունը մատիչը և իր բոլոր հրատարակությունները— լինին նրանք թարգմանություններ թե հեղինակություններ— իր անփափանությունը զարձնելու: Ցնծե չիրատարձվի ևս այս մատչությունը, ընկերության վրա կդրոշմվի խոզի տեղը: Միայն խոշերն են, որ կաղինն ուտում լսում են և կաղնու ապտաներըը վերվրում: Մի բոպե չնեղացնենք, թե մեր տերության օրենքը տալիս և ընկերության այդ իրավունքը, բայց մեզնե քի՞չ իրավունքներ կան, որոնք կատարյալ անիրավություն են: Ինչ և իցե...

Կարդացի ևս յերկու վոտանավորներ «Տարազ»-ում[2], յերկուսն ևս լավն եյին: Ելի լավ և դոնե «Տարազ»-ին աշխատակցել, քան վոչ մի տեղ:

Չիմա իմ մասին: Ուզենա, վոր յերկար տկարություն քաշեց, հիմա քիչ քիչ կազդուրվում և, բայց այս տարի չի կարող շարունակել ուտումը: Աշնահիտ[3] մասին խոսելը մնացած և անհարկ: Ղրիմում գտանվյանցի տասնյակը զատարկ քամիներ եյին, թե լուրջ բան: Կարծեմ պետք և քամի համարել: Ցես տկար եմ ըստ ամենայնի, հոգնած, ֆիզիկապես և տնտեսապես: Ցերեկ ինձ դուն այս տարի այլևս չի շարունակելու իր ժամանակությունը[4]: Տիզրանին[5] առա Քոչ Կորնի Ցիմնազիան[6] հիշեցնեմ կամ ոգևորիչ տալիք հարյուր մանեթի մասին: Ցերեկ առանց, Քոչ քեզ հանձնի, իսկ դու ևս մեր Մանզրոյին[7], նա կուզարկի մարդու ձեռքով, կամ զցիր վոչար, իմ հասցեն գիտես: Ինձ համար այդ կլինի ահագին ժամանակություն: Այս տարի մեր գյուղը շատ քշվառ և, հաց չկա, շատ քանդ և, գինին համ քիչ և, համ շատ ժան—վերջում վնաս տասի: Մի քիչ գինի ունիմ, մեզքս գալիս և տյուսիս ձրի դնեն ձգելու, ամենի լավ և յես կխմեմ, և կուտեմ[8] հացը մեջին քաշմախելով...

Ցես վոչ մի բանի չեմ, վոչինչ չեմ չինում, վորովհետև տկար եմ, քնել վտանգիս վրա: Լսում եմ, վոր մեզանից մի քանիսին մի քանի տարով աքսորելու յեն[9], և տրտնեն մի քանիսին պատշառնա-

պես իմաց են տվել: Ցնծի այս մասին տեղյակը մի քան դիտես, գրիր ինձ:

Ներսեսին և ձերայնոց ամենին մեծին և փոքրին շատ սիրով բարև:

Ձո Ղ. ԱՂԱՑԱՆՑ

1 Տես՝ «Մշակ», 1897, № 153 և 1898, № № 1—2:
2 Տպագրվել է «Ինչ է հեքիաթը» վերնագրով:
3 Տես՝ «Մշակ», 1897, № 150:
4 Հարցը վերաբերում է Հ. Թումանյանի «Տարտար—ում տպագրած քերթու. հետևյալ վոտանավորներին. 1) «Հայի գարնանքը» (նվեր պ. Գեվորգ Տեր-Դավթյանին իր բեմական գործունեության քսանհինգ տարյակին), 1897, № 49 և 2) «Հայի աղաւնին», 1898, № 1:
5 Անահիտը Աղայանի աղջիկն է:
6 Խոսքը Բաքվի Մարդասիրական Ընկերության մասին է: Գարնել չի հնարվում, վոր Ընկերությունը չարունակից իր ժամանակությունը նաև 1898 թ.: Գրողները նյութապես ոգնելու խնդիրն Ընկերության մեջ բարձրացրել էր Արամ Նազարեթյանը 1897 թ. հունվարին:
7 Նազարյան:
8 Ներսես Եփենդի— Երիմյանի քեղքով վերջին: Ապրում էր Բյիմիտանում:
9 Ստեփանյան Ալեքսանդր (Սև Սանդրո)— մշակական: Մաս էր Աղայանի և Թումանյանի հետ: Ինչ վոր առաջին տող գիտեմ գործակատար էր:
10 Աղայանն արգասրվում է 1898 թ. մայիսից մինչև 1899 թ. նոյեմբերը: Հաջորդաբար ապրից Ն. Նախիջևանում, Հին Երիմում, ապա Թեոդոսիայում: Աղայանի հետևյալ նամակը Թումանյանին գրված է ապրիլին արգասրից:

18

ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ԹՈՒՄԱՆՑԱՆԻՆ
(Նոր Նախիջևանից Թիֆլիզ)

1898 թ., մայիսի 18, Նոր-Նախիջևան

Սիրելի Հովհաննես.

Վաղաժամով տեղ հասանք: Մոմային ճանապարհորդությունը հրաշալի էր: Ահա իմ նոր հասցեն— В Нахичевань на Дону, 8-я линия, дом № 37, Агаянцу: Ձերոնց և բոլոր բարեկամներիս սիրեր վողջույն: Դեռ վոչ վոքի չեմ տեսել, հաղորդելու լուրեր չունեմ, հետո կգրեմ:

Ձո Ղ. ԱՂԱՑԱՆՑ

ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ԹՈՒՄԱՆՑԱՆԻՆ

(Նոր Նախիջևանից Թիֆլիզ)

1899 թ., հունվարի 30, Նոր Նախիջևան

Սիրելի Հովաննես.

*Ինչպես վոր ինձ պրած նամակներդ ես քանատանեղծում, նույնպես քանատանեղծիր և իմ ներկա պրությունը։ Պատճառն ի՞նչ է, վոր խոստումներդ քոլորն էլ ստամ ձև պրած պալիս։ Ինչո՞ւ համար վիրջին նամակիս պատասխանը չես պրում[1]։ Աբդյոք դու ի՞լ ես ինձ նման հիվանդ պահած տեղումդ։ Քայց չես ահա տեղումս վիրնատած՝ պրում եմ, դու էլ կարող ես ինձ պես անել։ Իմ տկարությունը քո անցյալ տարվա տկարությունից է, մինչ չավանում եմ, մինչ էլ նորից պատկում եմ, և չինի չեսինն չար քան զառաջինն[2]։ Ումնի՞ց ստացար այն քաննհինդ մանկիրը, վոր ուղարկել եյիր ինձ։ Ցնքին վարդապետը տվալ և խոստացավ, վոր մնացածն էլ չուտով կուտա, քա ինչո՞ւ չի տալիս[3]։ Ցնքին ստացել ես և ինքդ ծախանել, չես չատ ուրախ կլինեմ, միայն պրիր։ Մի և նույն չի՞, քի չես նեղություն քաշած, քի դու, քո նեղությունն էլ չես իմա եմ համարում։ Միայն անապլիններդը չվայելեն մեր վաստակը։ Պրիր ինձ պարզիպարզը ամեն բան, հակառակ դեպքում չես քո անունը կկնիքեմ իմ բարեկամներդն ցուցակից և այլևս վոչ մի հարաբերություն քեզ հետ չեմ ունենալ։

Տաքություններ 39-ից իջել և 38-ի, մի չորկուր ժամից քուռ ստվարականին սիրտ կրկին բարձրանար։

Պատշյանցից ստացա հանձնաժողովի հրավերը, վորով առաջարկում են տոնել նրա 40-ամյա գրական գործունեության։ Վերջապե՞ս... Հետին դերասաններից հետո կարգն ընկնում է առաջնակարգ վիպասաններին։

Ախալքալաքի ինտելիգենցիայից չես մի ուղերձ ստացար, վորով շնորհակալություն են հայտնում իմ «Մուրճ»-ում տպված հոդվածիս համար[4]։ Իսկ դու այս մասին վոչինչ չես պրում, քանի ինձ համար քո տպավորությունն ավելի քանդ արժե։ Ստացար Ալիքսանդր Պատուրյանից իր քանատանեղծության չորկորդ հատորը[5]։ Այս հատորը առաջինից անհամեմատ լավ է։ Բայց, հոգիս,

իմ ուզածս չէ: Այս անգամ լեզուն էլ և գեղեցիկ, բանահյուսության օրինքներն էս խիստ կերպով պահպանված են, մոլչ մի բռնազբոսություն, մոլչ մի անհարթություն չկա: Բայց ստեղծագործություն չկա...

Մինասի[7] «Կյանք»-ն[8] արդեն մամուլի տակ է: Գեղանից նամակի չեր ապասում, չգիտեմ տարցա՞վ քե մոլչ: Ես խորտակված կյանքն[9] ուզարկիր չխորտակված կյանքին, դուցե նրանում կտրդուքի: «Տարտազ»-ը շատ է մեծ-մեծ խոսում, բայց արյոս ամենայնիվ մեջը գատարկ է: Պատկերները բոլորն էլ անհոգատակ ու անմխիթար են, բոլորն էլ գռշանոց բաներ, իսկ Թատյանը[10] վորքան շատ է կերկնում, արձքան մոքը ե՛ ծնում[11]: Քե մշակներները պտակ են մոլորի յուղով[12] ճիաներ, կասկած չկա, բայց ճիաներ մեզը երշիկը քանել չեն կարող:

Բազմից ի՞նչ լուր ունի՞ս. արդյոք ալս տարի էլ մեզ պիտի նպատառեն, քե՞ մոլչ: Եուս մի շատ կերկար նամակ պրիր, վոր մի լավ խոսասնուս ես, բայց չես պրում[13]:

Ռ. ԱՄԱՆ ԱՊԵՐ[14]

1 Այդ «մերջին» նամակը մեզ չի հասել: Հայտնի չէ նաև, թե ի՛նչ «խոսասնությունից» մասին է խոսքը:

2 Ըստ կենսուրբինի, Աղայանը Թումանյանի պես ջերմուսի եր:

3 Վարդապետի ով լինելը մեզ հայտնի չէ, բայց հարցը, ըստ կենսուրբինի, վերաբերում է ԵրևանԹիֆլիս առանձնից նոսրասին: Համենայն դեպս, Հ. Թումանյանը 1898 թ. դեկտեմբերի 27-ից ունի Աղայանին ուղարկած մի չտիաժո բացիկ, վորտեղ կատակով հայտնում է, վոր Աղայանը, համաձայն Ներսիսյանի հրամանի, շուտով պետք առանա ու «հանկարծակի հարցասուներ»:

4 Պ. Պռոշյանի հոբելյանը առնվից 1899 թ. մայիսի 16-ին: Մինչ այդ նրա հոբելյանի մասին կերկու անգամ հարց է բարձրացվել, 1889 և 1894 թ. թ., բայց կերկու անգամն էլ ապարդյուն:

5 Ծոսքը վերաբերում է «Համամանկական առնեսխոսությունը» հոդվածին, վոր լույս է տեսել «Մուրճ»-ում, 1898, № 10—11:

6 Լույս է տեսել Մոսկվայում, 1898 թ., Մ. Բաբխուզարյանի ապարատում:

7 Բնբրբերյան Մինաս (1871—1919)— գրականագետ, հասարակական գործիչ: Ներ-Նախիջևանցի: Ավարտել է Մոսկվայի

համալսարանի իրավաբանական ֆակուլտետը։ Գեվորգյան ճեմարանում յեղել և տեսուչ և ուսուցիչ։ Աշխատակցել է «Նոր-Դարք»-ին, «Լուսաբեր»-ին, «Արարատ»-ին և այլն։ Հայ ժողովրդական կուսակցությանն անդամ։

8 «Կյանք»-ը միշտամոյա հանդես պիտի լիներ։ Նրա մասին հայտարարություն կար «Տարազ»-ում։ Վորքան մեզ հայտնի յե՝ չհրատարակվեց։

9 Աղայանը ի նկատի ունի կամ Թումանյանի վորևե մեզ չհասած ուրիշ վիպերգը կամ եվ նրա այդ ժամանակվա կյանքի չափազանց անբարենպատակ պարմանները։

10 Թաստյան Սեդրակ (—1916)— Գրականագետ։ Մնվել և Եսմախում, բարձրագույն կրթություն ստացել և Գերմանիայում։ Աշխատակցել է «Ս. Հակոբ»-ին, «Մուրճ»-ին և «Տարազ»-ին։ Ունեի բազմակողմանի և ինքնուրույն դրվածքներ։ Մեռցրել և վիճակը պարբերական (բայց և առանց ընդհատումների 1906 թվից մինչև 1914 թ.)։

11 Աղայանը, դուցե, ի նկատի ունի «Տարազ»-ի 1899 թ. առաջին համարում լույս տեսած Մ. Թաստյանի «Ինքնդյան առակ» հոդվածը, վորից կրոնա-բարոյախոսական հետ և վիշում։ Դրանից առաջ, «Տարազ»-ի 1898 թ. վերջին համարներում (№ № 45, 46, 48—50) գեռնդվել և նրա «Մեր գրականության անհատական գրուքյունը» հոդվածաշարը, իսկ 1899 թ. № 2-ում՝ քննադատական հոդված «Մ Հակոբ»-ի մասին։

12 Ծուլուղ— հոդված։

13 Բացի նախորդ ծանոթագրություններում հիշատակած Թումանյանի 1894 թ. մարտի 4-ի նամակից Աղայանին և 1898 թ. դեկտեմբերի 27-ին ուղարկած չափածո բացիկից, Աղայանի արխիվում մնացել են Թումանյանի յերկու նամակը ևս, մեկը 1894 թ. մարտի 31-ից, մյուսը 1896 թ. մարտի 1-ից։ Մենք չունենք այս նամակների անմիջական պատասխանները ու նրանց մեջ չշշափված խնդիրները չեն պարզացնում Աղայանի՝ մեր ձեռքը տակ յեղած նամակների անբխությունը Թումանյանին։

14 Արևն ապիր, Ալլան բալա—այսպես եչին երբեմն կոչում Թումանյանն ու Աղայանը։ Առաջին անգամ մենք հանդիպում ենք այդ՝ նախորդ ծանոթագրություններում հիշատակած Թումանյանի չափածո բացիկում Աղայանին (ուղարկած Թիֆլիսից Ն. Նախիջևանի 1898 թ. դեկտեմբերի 27-ին)։

20

ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ԹՈՒՄԱՆՅԱՆԻՆ

(Նոր Նախիջևանից Թիֆլիզ)

[1899 թ., փետրվարի սկիզբ (?)][1]

Սկսվել է հետևյալ.

Քո և Ձիլիսի ուղարկած վոգեկան ստացա և բավական քե-

քնացա պարտքերից։ Ինչպե՞ս դրածը չկարողացա կարդալ, այլ միայն գլխի ընկա, թե ինչ կլինի դրած։ Հարուստների նամակը նույնպես ստացա։ Սրա հետ ուղարկում եմ ստացագիրս, որ հանձնես ըստ պատկանելույն[2]։ Անհամբեր սպասում եմ յերկար նամակիդ։ Ցեխ հիմա լավ եմ, որովհետև վրա չեմ, թայց առողջությունս խախտված է։ Շատ ցավում եմ, որ քո ֆինքսպես և քո անտեսապես յերկուսս էլ մի տրում ենք, և ի հարկե՝ մեղավորը մենք ինքներս ենք։ Ինչպիսին սերմերը որոշությունս կմատուցանես։ Լավ կլիներ ասել, որ Ագասխանյանցին 30 մանեթ ես տվել[3], թեև վերջան և աշխատենք, դրան չենք կարող բարեշտակել։ Ինչ արած, յեղածներովս մենք լավությունը եղի դա յե. անճնական պատկառությունը իր անճին և վնաս բերում։

Տկարությանս պատճառով չեմ կարողանում մեր փոխանց-ի շարաբերական ժողովներին մասնակցել, այս պատճառով քանի ժամանակ և Մինասին չեմ տեսել, դեռ ցնորքից վոչ մի հոդված չի յեկել. շատ դժվարություններ կան։

Ղարաբաղի բարբառում նորանոր գյուտեր եմ անում։ Ելի մի բան ուղարկենք «Տարազ»-ին[4]։ Շատ ցանկալի յե, որ հոդվածս անոխակ դուրս գար։ Թատրոնցը քիչ-քիչ համը վախցնում և կրոնական հարցում, շատ նեղ, շատ սահմանափակ և դրա հայացքը[5]։ Այսպես տատ դրան իմ կողմից, քոզ զգույշ լինել, կամ այդ մասին վոչինչ չգրել։ Լուսավորչականությունը հարատևելու համար՝ իր վոտքի տակ հող չունի. խարխափում ուժ չունի։ Քեզ հետ շատ եմ խոսեցել այս մասին, քեզ հայտնի յե իմ հայացքը և ծրագիրը, որ հիմա կարծես ինքն իրան և կատարվում իրրև ժամանակակից պահանջ։ Թատրոնցի լոզիկան շատ և վոզորմելի, շատ և յերևակայական։ Տիգրանին[6] հարդարիր, որ իմ բարեկրական ժողովուրդ ունենա, և գլխավոր հարցերը ժողովի առողջ քննության յենթարկվի։ Կրոնի վրա այսօր կրոնական տեսակետից չպետք է նայել, այլ դուռ քաղաքական, պրոպագանդական պետք է լինի քաղաքական։ Տաճկաստանում լուսավորչականությունը տեր չունի, տիրող լինել չի կարող...

Քո Ղ. ԱՂԱՅԱՆ

1 Գարելի յե յենթադրել, որ այս նամակը գրված է նոյեմբեր՝ 1899 թ. հունվարի 30-ին գրած նամակից հետո, վերջերս ստացվել սկզբին՝ յենթակով առողջության մասին տված տեղեկու-

թյունները կարող են ուղարկվել։ Հանգստյան կեղրակացության կարելի չէ հանգել, քանի որ նրանք անհնար են ուղարկել Մ. Ռեպրեսյանի վկայությունը հանգիստ տալին։ Առաջնությունը, քանի և, պետք է տալ առաջին հնարավորության։

2 Ի՛նչ գործերը տալին և խոսքը, որ՛ քարտուղարի և ի՛նչ առաջադրը—մեզ անհայտ է։ Ց. Վարդազարյանի գերը վատ անելու հետևանքով անընդհատելի չեր։ Վերջում Վարդազարյանը բոլորովին կուզացավ։

3 Անհայտ է մեզ այդ 30 ռ. պատմությունը։

4 Ասաքը վերաբերում է ԷՏեր, տար՝ և գեր բառերը Ղարաբաղի թարգմանի հոգվածին, որ լույս և տեսել ԷՏարաղ-ում 1899 թ. փետրվարի 14-ին (№ 6)։ Մինչ այդ Աղայանը նույն ԷՏարաղ-ի 1898 թ. դեկտեմբերի 13-ի համարում (№ 48) գեսել էր մի տատի հնչյունը Ղարաբաղի թարգմանի հոգվածը։

5 Աղայանը, հասկանալի, չի նկատի ունի Մ. Թառայանի ամբաստանությունը հոգվածը, որ լույս և տեսել ԷՏարաղ-ի 1899 թ. № 5-ում (փետրվարի 7)։

6 Նազարյան։

21

ՅԵՐՎԱՆԴ ՇԱՀԱԶԻԶԻՆ

(Հին եղիսից նոր նախիջևանում)

1899 թ., մայիսի 3, Հին Նոր

Սիրելի Շերվանդ[1]

Ինչպես գիտես, ես հիմա Հին Նորում եմ— մի գեղեցիկ հովում, որ ըստ ամենայնի նման է քո ծննդավայրն Աշչիին՝ նրա պես չրքնաղատամած լեռներով անտառատարած լեռներով և նույն ծառն ու ծաղիկը, խոտն ու ուրուրը և աղբյուրներն ու վտակներն ունենալով։ Ինչքան կուզեի եմ, շարունակ անտառներն եմ ընկնում եմ թափառում և գրառներուց չեմ կշտանում՝ հանգստանալ անցած տարվան անցուցած փափաքած կյանքս, վորով հոգցրի առողջությունս։ Ես հիմա քնելու ժամ եմ գնում, ամեն քնելու և գյուղացուց, ամեն քայլ և առուց, բայց քաղցրը ախորժանը գեռևս չարունակվում և նույն գլուխով և ծակոցն էլ ամեն կե գդալում հազալիս և [անընդհատ։] ատլիս։ Գնալուցս առաջ ծխած քյուքյունս քուն և, վոր գալս և գալիս այժմ արդեն

բարկացած։ Այլևս չունեմ առաջվա ընչաքղելությունը և ծնկներիս թուլությունը. յերեկ շատ հեչտությամբ բարձրացա սեղից հյուսիսային կողմի սարի գագաթը, վերտեղից յերևում է Քեբարկղդուրտլու լեռների գագաթները։ Հրաշալի յերկիր է։ Ցնծում այս ամառ այս կողմերը գալու լինիս, անչուշտ ինձ խմաց կտաս։ Ես մտադիր եմ մի քանի ճանապարհորդություն անել ծով ու ցամաքով, վոտքով ու ձիով, յերբ կարողացա թուլյտվություն ձեռք բերել։

Շատ ափսոսում եմ, վոր չկարողացա վերջին տպեցին քեզ մնաս-բարովի գալ։ Մի կողմից հորդ անձրև, մյուս կողմից անողնաշարի լինելս ինձ խանգարեցին և արդեն յեղան մտադրությունս։ Գիտե մտնեցի նաև տեսչի և ոգնականի մոտ և ընդհանրությունս բոլոր ուսուցիչներին նրանցով հաչտանելու, բայց չկարողացա։ Թող չկարծեն, վոր իմ վարմունքս անքաղաքավարությունից եր։

Իմ և մերոյների կողմից սիրունը և մայրիկիդ հարյուր մեր խորին հարգանացը հաղորդիր։

Քո Ղ. ԱՂԱՑԱՆՑ

1 Շահադիզ Սերվանդ (1856)—գրաքննադատ և մանկավարժ։ Հեղինակ բազմաթիվ աշխատությունների հայ գրականության վերաբերյալ։ Սերվանդ տարիների ընթացքում ապրել է Ն. Նախիջևանում, ուր պաշտոնավարել և քիմնական գործոցում։ Ապա յեկել Ն. Նախիջևան յեղած ժամանակը հաճախ և հանդիպել նրա հետ։

22

ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ԹՈՒՄԱՆՅԱՆԻՆ
(Թեոդոսիայից Թիֆլիզ)

1899 թ., սեպտեմբերի 20

Թեոդոսիա, ուր արդեն տեղափոխվելացանք։ Այսուհետև մեր հասցեն կլինի Феодосия, Аганицу ուրիշ վոչինչ, քի նամակ լինի և քի հեռագիրը։ Նամակներդ ստացել եմ. յերկար գրելու ժամանակ չունեիմ։ Շնորհավորում եմ յորինելդդ զավակիդ լույս աշխարհ գալը։ Մարմնավոր բեղմնավորությունը առաջ կգնի և մտավոր։ Դու մեկ յերկար նամակ գրի. չմոռանաս և տեր Ոսեփի[1] մասին գրել!...

Քո ԱՂԱՑԱՆ

Այս հասցես ուղ և Աղարեգին[2] և Տարագ-ին։

1 Խոսքը Հովհաննէս Ք. Պետրոսեանի մասին է:
2. Ազատանի մորաքրոջ տղան:

23

ՀՈՎՀԱՆՆԷՍ ԹՈՒՄԱՆՑԱՆԻՆ

(Թեոդոսիայից)

1899 Փ., հոկտեմբերի 25, Թեոդոսիա

Սիրելի իմ Աչուն-Բաչա.

Գալու օրերս մոռանում եմ, դրա հետ միասին նեղ օրեր են գալիս, որ ծախանչու և վեր ճանապի փող չունիմ. անակնկալ ծախսեր ունեցանք: Ազարեզին գրել եմ, քեզ կտանի վարդապետից փող առանալու. համար: Ես քեզ ասել և ծախսել ես արդեն վրաս չունի, փող այնուհետև ինքը միևից պարտք անի ինձ համար և ուզարկի չուտով: Ջոքանչիս մասին վատ լուրեր են հասել մեզ, սիրտը ազվորի պես են: Ես քեզ փող ունեմնալի, որանց կուզարկեի որ առաջ, բայց հնար չկա, մեր նյութական վիճակը մարտ ամսի նամանուքյունը ունի—այնքան փուխտական է: Հաստես արդեն գրել եմ քեզ— Феодосия, Аглицу:

Քո ԱՉՈՒՆ-ԱՓԵՐ

24

ՀՈՎՀԱՆՆԷՍ ԹՈՒՄԱՆՑԱՆԻՆ

(Թեոդոսիայից Թիֆլիզ)

1899 Փ., նոյեմբերի 6, Թեոդոսիա

Սիրելիդ իմ Աչուն-Բաչա.

Հոկտեմբերի 29-ի գրած նամակդ ստացա: Տարակուսա ունես, թե ինչպես Հին Սրիմից ընկել եմ Թեոդոսիա: Այս բանն իմ կամքով և յնդել ու ոչ մեն ինձ գժվարությամբ— գինին բազում աղբատանաց. ուրիմն կարող ես մխիթար լինել: Քո նամակիդ հետ ստացա և վիճակագրոց նամակը, որով շնորհակալություն են հայտնում իրանց խնդրած գրքերն ուղարկելուն համար[1]:

Սրանից ուրաչ գրած նամակս արդեն ստացած կլինես ու գու-

ցե արդեն պատասխանած։ Թող այս նամակս վերջինը լինի, որովհետև պատասխանելն ուշ կլինի, մենք արդեն այդտեղ կլինինք կամ ճանապարհին, վորովհետև այդտեղից նամակները չեր բեմն մեկ չորս որումն են հասնում, իսկ սովորաբար 14 որումն է հասնում։ Բազմից ստացած լուրդ՝ մեր քոչակը շարունակելու մասին՝ ինձ անհավատալի չի թվում, բայց չեմ ուզեղ լինել, պետք է մեծ բախտավորություն համարենք չեզնուց հասած էլ։ Մեռնիլն վոր կլինինք, չեմ երթ չհարատանանք, մեկ յանց մեխիթարելով կհարատանանք— ղրալի նեղություն չենք ունենալ։ Հանդիպ ուտած պարշտանը շատ հարմար է, գասակը նամանավանդ։ Մեզում է չեզնեցող համար բարեբարենք գտնել, իսկ այդ իմ կարծիքով դժվար չէ։ Ճեմն ամեն մեկը տարեկան առնվազն չեզնուց հարյուր մանեթ ունենա, էլ ինչ գործդ կունենա այնուհետև։ Չե, գործդ մի անիլ, առաուծով գործդ լավ կերթա, իզուր մի հիվանդանալ շատ շատ։

Մեզ համար հարմար բնակարան չի՞ գտնվիլ արդյոք Չեր թաղումը։ Հարկավոր է չեզուց սենյակ, մի խոհանոց, կամ մի մեծ սենյակ և մի խոհանոց։ Ճեմն լինի աշքաղցրեր։ Մենք վոր քաղաք գանենք, կիջնենք քեռուս աղջկա մոտ, վոր իր սեփականն տանն է կենում Петхаинская փողոց № 9, Անահիտ Գասպարյան։ Սրա մոտ եր իմ գոքանչը, վոր արժի, ինչպես լսեցինք՝ կարիքած և ատացել և գնացել և մեր գյուղը՝ իր քրոջ մոտ։ Մեզ հայտնի չէ, քե արդյոք վողջ և քե մեռած, և լավ և վոր անհայտ էլ մնա մինչև մեր գալը։ Գրել ամեչորդ և... չեմն վողջ չէ...

Գնդ և քաղհնձներին մեզանք քաղցում ենք։ Նատալյան[8] ուզում է, վոր Ոլյան[9] ուզի չեզնեցա էլ բերի և ամենն էլ թաղմեն արժանի լինի։ Ոեմ համար բերելը հնչա և, վնաս չունի, քեկուզ շատ բերի, բայց չեմն զժվար է, ատամնաբուժային պատուհաս է...

Տեր Ոհաննեսին ամենքիցս վողջույներ։

Դու գրել եչիր, վոր ատեր Ոսեփի մասին չեզնեցար կզրես, իսկ հիմա արժան չես համարում նրա մասին գրել։ Ստաս չեն ասել, քե շետատ մի սերիլ, ասել կաց։ Ճեռս նեղանալ չեզրեցք չեմ հետաքրքրվիլ և հիմա էլ չեմ հետաքրքրվում, մեկայն վոր գրել եչիր, քե գաղափարիցս քշում ենք, ուզիցս իմանալ, քե ինչ ատիքով են քշում, գգամ, կիմանամ...

Տիգրանի Սուրհանդակը[10] քանի գնում...չգիտեմ ի՞նչ անվանեմ։ Ճեզնում է, վոր մենակ և թոշորումին։ Մեծ մեծ անուններ

և ասելիս մի՛շտ, բայց անուն կրողներից վոչ մեկը մեզ չի յիշում։ Ես մեզ մեծ ճանապարհի վրա մի տոր անապատում մի հյուրանոց լինի, ով վոր անցնելու լինի, պետք և իջնի նրանում, քնելու տեղը տաք լինի, մի չեզած տեղը դռան վրա և ես նստում... մտիկ տա.....

Ք. ԱԼԱՆ-ԱՓԵՐ

1 Հայտնի չէ մեզ՝ ինչ դերքերի մասին և խոսքը։

2 20-ական թվերի վերջին Հ. Թումանյանը հայոց պրակտիկական և պատմական մասնավոր դասեր եր տալիս Ներսիսյան դպրոցի բարձր դասարանների աշակերտներին։

3 Այդ տարիներին Թումանյանը ստանում եր ջերմուսնունդ։

4 Այդ տանի կինը։

5 Թումանյանի կինը։

6 Այդ տանը, հավանորեն, ի նկատի ունի «Տարտղ»-ի նուիրատուն բաժինը, վոր համապատասխանում եր այլ թերթերի վոստարկղին։ Տ. Նազարյանը իր շարադրություններից այդ բաժնում հաճախ բանակռվի մեջ եր մտնում զանազան անձնավորությունների թերթերի հետ։

25

ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ԹՈՒՄԱՆՑԱՆԻՆ
(Ելիսաժպից Թիֆլիզ)
1899 թ., նոյեմբերի 26։

Սիրելի Հովհաննես.

Վաղը 18-ին գրած նամակդ ստացա։ Բաց նամակ չեմ ստացել։ Գրքի գինը յոթ գրիվնա էր 40 կոպ., գրաշարը յերեք փոքրիկ է[1]։

Ինձ տուր Տեր-Ղևոնդյանին, յերեք ամսով և, կամ Մովսեսին[2] ասա, վոր նա տան։ Իսկ յերեք քառորդում չէ, գրքեր, վոր կուղարկեմ։ Հիմա էլ կուղարկեմ, բայց չունեմ[3]։

Գրքերս բաներ շատ ունեմ, բայց այսոր գլուխս շատ խառնված է։ Ամառվա շատ են հուզվել իմ գլեմ, տեսնենք վերջը ի՞նչ կլինի, կգրեմ։ Լավ բան չեմ տպագրում։ Ինձ կգչեն այսորվից կամ յեթե կհետաքրքրեմ, յերեք վերհարմարեն իր առանձին պարտավորություններ շատ չտան, վոր ես վրա շատ հույս դնել կարելի չէ, վերջին ստացածդ փոքրիկ է և դյուրահասկանալի։

Ձերիկները բարև։

Ք. Ղ. ԱՂԱՅԱՆԻՑ

1՝ Հարցը համաձայն, վերաբերում է Ազատյանի վարձատրելուն։

2 Համաձայն՝ Մովսես Վարդանյան, տպարանատեր։

3 Հարցնել չի, քե ինչի մասին է խոսքը։

4 Պարզ է, որ այս նամակը գրած է ԵՊՀ-ից։ Ըստ յերևույթին, Ազատյանը, դուրս գալով իր վերջին աշխատավայրից, Թեոդոսիայից՝ հուզի նամակներ 10-ին, անմիջապես ուղևորվել է ԵՊՀ-ն, մի քանի որ միասին, դուցե կանոն առնելով Թբիլիսուց։

28

ԱՆԱՀԻՏ ԱՂԱՑԱՆԻՆ

(Բագվից Թիֆլիզ)

1901 Փ., մարտի 9, Բագու[1]

Սիրելի Անահիտ[2].

Ստացել եմ քո յերկու նամակն էլ։ Նախ պատասխանեմ առաջինին։ Ես ընդհանի չեմ ձեռագործ տոմսերի, ընդհակառակը շատ ուրախ եմ։ Դու գանում ես, որ այդ տրվելատը կարող է ժամանակին ոգուտ տալ քեզ նյութապես, իսկ ես քայլ նյութականից չի նկատի եմ և գործի բարեկամական կողմը։ Աշխատությունը լուրջ ատքինությունների մասին է, ինչպես ծուլությունը ծնող է ամենատի մոլությանց։ Անգործ մնացող հոգին վրա բանում են ամեն տեսակ անպետական խոսքեր, իսկ մշակվող հոգը, որ նպատակ ունի չատերին անուշ տալու իր բերքովը, պարզվում է ամեն տեսակ բարիքով։

Դու և քո մյուս քույրերդ տոմսերու ունեք մեզանից ինձ, որ ես ձեզ բարձր կրթություն չեմ տվել, առանց համոզվելու, որ այդ անկարելի չեր։ Ես ծառայում եմ իմ ազգին, իրրև հարազատ ծնողից, քանի այդ ծնողը շատ անգութ եր ինձ իր անպատրաստությանը պատճառով։ Նա գիտե և մի նոր մշակվող հոգ եր և չեր նախապատրաստված հնարք տալու ինձ, որ ես քե իմ հոգսը քաշեմ և քե իմանց..., և գիտե լավ եր, որ մեկն հնարք չտվավ, որովհետև նա կարող եր նաև վոչ մեկին

հաց չուտել, այլ և առատներս վատրատել, այլ և նահատակել: Այս և ճակատագիրը մի ազգի մեջ լուսավորության տարածող առաջին կարապետների: Իմ ժամանակակիցներս ինձ վարձահատույց չեղան, բայց ևրանց բոռները կճանչեն իրանց պապերի հանցանքը՝ վարձատրելով իմ բոռներին: Այսպես և աշխարհիս որենքը, ճշմարիտ վաստակավորի գործերը պատկը նրա դերեզմանի վրա չի քանդում,— չատ վաղուց և ուսման աչս: Մանկան այն բարիքը, վոր ինձանից ուղղակի ձևով չի հասել, հասնելու չի անչուշտ ձևը գաղափարին: Ահա այս և, վոր գուք չեք հասկանում և ինձ վիրավորում եք ձեր չկրկնապատկան հանդիմանությունով:

Ցնկրկոր. նամակիդ չեմ կարող վճռական պատասխան տալ, վորովհետև չես գիտ չդիտեմ քե վորտեղ կլինինք ամառը, քեև ամեն համոզմունք և, վոր վոչ մի տեղ չգնանք, այլ մնանք Թիֆլիս, բայց ով գիտե:

Քո Ղ. ԱՂԱՑԱՆ

1 1900—1901 ուսումնական թվին Աղայանը բաղում չեր և պրպտվում եր ուսուցչությամբ:
2 Աղայանի դուստրը:

27

ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ԹՈՒՄԱՆՑԱՆԻՆ

(Բագվից Թիֆլիս)

1901 Փ., մարտի 10, Բաղու

Սիրելի Ովանեսս.

Գիրքս ստացա[1], շնորհակալ եմ, բայց վոր գրել չես, քե շահզեղանից վոչինչ չի ստացված, մնացի ապշած: Թեպետ անցյալ անգամ գրել եյի, քե՝ գիտե այս անգամ ել խաբենք, բայց այդ կարծես ձևի համար եյի ասել, առանց հավատալու, վոր այդ ստոփնան անելիս լինել ել կարող են[2]:

Ամեն ու Ամենը[3] մխիթարչի տանին են կենում, ուր վոր կես եմ լինում, խոհուն վարդ վարդիցի և ընկա նրանց բնակարանը...

Ես չեմ անպիտան Արամ, ասում եմ, ձայս ի՞նչ խորհրդավորություն ունի... Բայց կարծես մոլորվում, ծիծաղում է Արամ ու իր վերջին սխալն է իրան ներելով արդարացնել, որ չի ուզեցել ուրիշին ասելով ինձ տխրացնել, այլ ուզեցել է աշխատել, որ գուցե կարողանա վերադարձնել քաշակի տուչությունը, որ արդեն զգալի չափով է՝ իրեն այն պատճառով, որ դու չես գրում։

Այս առիթով սկսեցինք մեծել բամփական ու իր վերջը առացի, վերադարձնելու քաշակը պատրաստելու մասին իրան խմաց չենք տվել, որ նա էլ իր գործին լուռ աշխատի, գուցե մինչև այսօր ինչ որ տալիք ենք տվել, և իրան էլ խմաց տվել, որ այս վերջին է։ Արամը խոստացավ որ այդպես էլ կաշխատի և հետևյալ նամակի մասին ինձ խմաց կտա այս չորեքշաբթի։ Ուրեմն այսօրից այս մասին կանոն առնենք մինչև չորեքշաբթի։ Հիմա գնում եմ գործի, մնացածը չորեքշաբթի կլրացնեմ։

Հիմա չորեքշաբթի է։ Այս րոպեիս Արամի մոտից եմ գալիս։ Բանը ջուր ուղտին է վճռվել։ Այսուհետև քաշակի տուչությունը Արամից և կամքից է։ Այսպես է ասում։ Ներկուշարքիր որը Առաքսական բանկի միջոցով քեզ ուղարկելու չի մինչև նեղկա մարդի մեկը հասանելիքը, իսկ գասկին էլ կուղարկի չորկու սամսանը։ Դու այս նամակը պահիր ու չորը և իզի Արամի մոտ կտրիա, որ տեսնես քե իմ բոլոր ասածը կնու ասը կնու ուղիղ է։

Այսոր իմացա, որ մեր Ղլոչյան վարդապետին հետզրով կանչել են այդտեղ։ Մեկ իմացեր ինչու համար են կանչել և իրան էլ ասես, քե չի՝ ինքը որ դա՝ ուղիղ վոչինչ չի ասել։ Մեզ համար բամփական անգլատք մարդ գուցե չեկավ։ Ես այսոնց Մարտուխարչին չեմ տեսել և չգիտեմ էլ, քե վորտեղ և պատասխանած։ Մեքե Փելիսոյը չի գալու մոլ մի անգամ, կամ մեքե գուց չես գալ։ Մխոսին չենք մի քանի որով և Քոչ Փելիսոյը մեզ ծանոթացնել նոր չորքանելի հետ։

Դու չգրեցիր ինձ, քե կարծոզիկոսը ինչ հիմանե վրա չի մեզ-ժուռ իր հայրապետական խոսքը իմ քաշակի մասին։ Արդյոք գուց ինքդ անձամբ առանձին խոսել ես։ Ելի մի փորձ արա, ոչ պիտի, գուցե մի բան անի։ Առա՝ մեկ ամիսում մի տուր և վերջացրու։ Եթե չի անել, գոնե գուց էլ վիա կլինես մի սրբազան խաբեբայություն!!!

Ճիշտ չգիտեմ Զատկին կգա՞մ թե չէ։ Համառնական է վոր շղամ, վորովհետև յիսո գալը գժվար է՝ մեկ, և մեկ էլ վոր մաքուր վիրջին բոլորովին արդասող եմ լինելու։

Քո Ղ. ԱՂԱՅԱՆ

1 Խոսքը Համառնորեն, «Արուեստյան և Մանվելչ»-ի Ա. և Բ. դրքուլիկներէն մասին է։

2 Խոսքը Համառնորեն, Բազմի Մարդասիրական Ընկերության տասնամյակ թուշակի մասին է, վոր տրվում եր Աղայանին և Թումանյանին՝ սկսած 1897 թվից։ Շահգիդանյաններէը Հայաստի հարստասեր էլին Բազմում. գուցե թուշակը տասցվում եր նրանց գրասենյակի միջոցով։

3 Խոսքը Արամ Նազարեթյանի և Արտեն Բալասյանի մասին է։ Վերկուս այս բազմաբնակ ինտելիգենտների հետ, վորոնք պարապում էլին ուսուցչությամբ և գրասենյակային աշխատանքով, Աղայանը և Թումանյանը շատ մոտ էլին։ Վերկուսն էլ Հայոնի ՀՅԴական—ի հիմնադիրներից և ակտիվ անդամներից էլին։

4 Ղևոնյան Արտեն, արժմ յերևիկոպոս, տպրում է Եջմիածնում։

5 Մարտունյան Յ. Վարդազարյանի քուրը և—Մարիամ Մկրտչյանն։

28

ՅԵՐՎԱՆԴ ՇԱՀԱԶԻԶԻՆ
(Թիֆլիզից նար Նախիջևանն)

1902 թ., հունվարի 22, Թիֆլիս

Սիրելի Շերամանդ[1],

Սատար չնորհակալություն նամակդ։ Շերտհանվալ եմ։ Ընդուներ ընտանիքդիս կողմից, այլ և մեր Մանգրոյի ու մորը կողմից փոխադարձ բարևներ քեզ և քո պատվական տանուտունդ։

Թևացս ինձ արգիլել և քո-իշխս դրիլ բռնել, բայց չեմ կարոյ չկատարել հանձնարարություն Թադևոսյանի մեծ քեզրով Ո՞հանեանի վերաբերությամբ[2], գրեմ մի քանի խոսք։ Ամիրդին ուներ ծխախոտի հարցուստ գործարան և մասազին։ Տիկին Ամիրդին՝ իր տանուտունու մեռնելուց հետո կերկու-երեք ուներ վոգբու-

հասակ՝ մի աղջիկ, որ մենձն եր, և մի տղա։ Բացի դրանցից նա իր մոտ պահում եր և իր հարազատ քրոջ աղջիկը։ Ահա այս աղջիկա հետ ամուսնանում է Ոհաննեսը և դառնում է տիկին Ամիդիի քե՛հյան և քե՛ամեն բնչը... վերամհետև իր ձեռքն է առնում քե՛ մոգամին և քե՛ նրա բոլոր ունեցած չունեցածը։ Ոհաննեսը գատևանդյաններից մեկ մեկուկ գործնական ազգանուն եր։ Նա չեր հավանում գրողներին, մանավանդ բանաստեղծներին, համարում եր անխելք ու արբեզ, այդպես էլ անվանում եր Ռափսաքյանին։ Այսու ամենայնիվ անխնամ չեր թողնում յուրայիններին։ Մա այս Ոհաննեսը իր ծխախոտի գործարանի յուրայինները տակից մի վիճաստպուքյան մատուռ ուներ, դրա վրա ամենացրից և մի տպագրարան մատուռ։ Գետերբուրգում վաղուց ի վեր գոյություն ուներ մի հին տպարան, որ հարկերին տա՛ ուներ ուներ։ ահա այդ տպարանը կամ առել՝ դրա ամբողջը ընչին գնով գնեց Ոհաննեսը և ինձ հրամիրեց կարգի բերելու։ Ես էլ կարգի բերելով ցրված դանազան լեզվի տառերն ու բոլոր պետքերը, որոնց աշքաս հարկերին տառեր, որ կարելի չեր մինչև 16 լեզու բան շարել։ Ես հենց դրանով էլ սկսեցինք տալ Մենձին Գետրոսի պատմությունը[3], որ նույնպես ունի յուր պատմությունը, որի մասին ակնարկություն կա և մեր կյանքի դիմաշարի դեպքերում[4]։ Դրանից հետո սկսվեց «Հրատարակ»[5], որի համար չես տառեր ձուլել ամեն լեզուների ձուլարանում։ Այդ բոլորի ծախքը հոգում եր Ոհաննեսը, և իր հոգն ու մորը և Ռափսաքյանին էլ նա չեր պահում։ Հենց այդ միջոցին (1863-ին եր կարծեմ) առաջ Գարբիելի միջամտությամբ, նրա վարդի Ռափսաքյանը ուզեց Ոլղայինն և դառավ իր յուղոտ Հիոակալը կամ գրա պես մի բան։ Ռափսաքյանը վար ազգերի մասնացավ մտավ Ամիդիին իրրև նրա հարազատ ազգիկա ամուսնին, բայց նրա գործերում չխառնվեց, այլ կարծես փախավ ու վախցրեց կնոջը այդ շրջանից, որ բավական մաքի կոզմեր ուներ... Որինակ՝ այդ ժամանակ այրվեց գործարանը, որ ապահովագրած եր շատ գնով։ Բայց քե՛ վարքան չահվեց այդ բանից Ոհաննեսը, չգիտեմ։ Այն էլ չգիտեմ քե՛ ինչպես անհանգստացավ Ոհաննեսը և կորցրեց քե՛ գործարանն իր մազազինով և քե՛ տպարանը։ Այդ բաները պետք և վար գիտենա Ռափսաքյանի վիճը, իսկ ինքն չգիտեմ, Գետերբուրգում դեռ կենդանի չեն այն ժամանակվա մարդիկը, որինակ Ճեզայանը[6], Ա. քահ. Ալանդարյանը[7]

և այլք։ Այդ Ռոմանոսը յերևելի ախոպ և մի վիպասանի համար։ Այս մարդը ամեն հարստություն կորցնելուց հետո Թիֆլիսում յեկավ մոտս 1890 թվին շատ խեղճ և կուչ յեկած։ Առաց վոր նկարչությանով և ապրում, քի ընտանիքով Թիֆլիս և յեկել և խնդրում եր, վոր իր համար գործ գտնեմ նկարելու։ Սրանից հետո յես ինքս ստատանյալ վիճակի մեջ լինելով՝ եր չիմացա ո՞ւր գնաց և վորտեղ վախճանվեց կամ ինչ յեղավ իր վորբիկը։ Դրա կինը, վորի անունը մոռացել եմ, մի շատ համեստ ու պարկեշտ աղջիկ եր, մի մանուշակ եր փչերի մեջ ընկած, խակ ախկին Ամիրդին, վորին գուցե դու էլ տեսած լինես այդտեղ, մի շատ փչացված ու անբարոյական անձն եր։ Նավթանդյանի համակը Ճե—ին կլինի գրված, յերևի գործարանի կրտակվելուց հետո։ Ինչքան գիտեմ նամակները բանտից Ճեզյանին եր գրում, ուրեմն ամենից լավ նրա անհատկությունները Ճեզյանը կիմա—նա՞։ Պատկանյանների էլ վերջին որերը նա լավ կիմանա, քանի վոր տեր Գաբրիելը նրա մոտ եր։

Գ. ՂԱԶԱՐՈՍ ԱՂԱՑԱՆՑ

Հ. Գ. Բացատրություն, քի ինչո՞ւ յես ուրգելված ինձ գրիչ բռնել։ Իմ ունեցած ընդհանուր անկարողություններս վրա ամենացած և և профессиональная ասված ցավը, վոր իմ վերաբերությամբ հնչանակե՝ գրողի ցավ, ոչխինքն գրելուց առաջ յեկած։ Ալ քիս կուչ և գալիս և գրիչ բռնող մատներս ցնցվում են։ Բժշկվում եմ էլեքտրականությամբ և մատաժով, բայց և պահանջվում և գրիչ չբռնել գոնե մի 6—7 ամիս։

Մոտս ժամանակներս Մխայաս[9] ինքնաերթևեկ ուղարկել եր ինձ իր հատկացրած ֆոնդից 150 սուբլի և գրել և նաև, քի շատ—բին քիվ վատ և իր գրամատկան տագնապներով, բայց այդ առ—քով հարկյանդ չպետք և հետաձգել տատ...[10] Այստեղ ապրելն խորհուրդներ են լինում մի մատնաժողով կազմելու։ Ճեքիե սրա—նից մի ոգուտ լինի, յես հնարը կստանամ կանոնավոր կերպով բժշկվելու։ Այդտեղ տատացած քոզբերս բորբոքման հետևանքը գնում և և յերբեմնապես զգալ և տալիս իր չարությունը։ Այդ յոք Բերբերյան Մինասը ի՞նչ արավ մեր քարգմանած բնե—լամին։ Այդ մարդը շատ խառնում և և անկախ վոչինչ չի անում։ Գոնե առներ վԱղբյուր Տարագր—ը։ Տերգրանին բժշկվելը խոր—

հուզել են տալիս անպայման հեռանալ, ուրեմն նա կսխալվի եժան գնով ծախել իր հրատարակությունների իրավունքը յուրի առնող լինի: Եժան ասելով՝ պետք է գոնե մի քանուն հաշտ տալ, բեև ինքը շատ բարձրից է բռնում:

Ն. Ա.

1 Աղայանի այս նամակը Ց. Շահազիզը ուղարկած է իր՝ «Մխիթ. Նալբանդյանը Ս. Պետերբուրգում» հոդվածում— «Լուսաստղ», 1902, № 4, էջ 140—141:

2 Ասելքը Թումանյանի մեծ յոգնած, Հովհաննես ծատրին է, ովքե, ինչպես նաև մի քանի ուրիշ, այս նամակում հիշատակվող անձնավորությունների մասին, ինքը Աղայանը տարբեր և ազատել տեղեկություններ: Աղայանը պատմում է այն, թե ինչը ստանալ և Պետերբուրգում 60-ական թվերին ապրելու կերպը:

3 «Պատմություն Մեծին Պետրոսի կայսեր սահնաց ուսուցց. աշխատասիրեալ Թումանյան. 1863— Ս. Պետերբուրգ»:

4 X գլուխ, էջ 46—47: Այս գլուխը, ընդհանրապես, քննադատում է նամակում հիշատակված անձնավորությունները:

5 "Հյուսիս"-ը հրատարակվել Պետերբուրգում 1863—64 թ. թ. Ռ. Պատկանյանի խմբագրությամբ:

6 Ցեղյան Կարապետ (1835—1905) — Ազնվությունի ուսուցիչ, ժողովրդական ուսումնարանների տեսուչ էր երկար տարիներ: Հայ ազգային-պարհպանողական գործունեության մասին տարբեր հուշեր ունի Ցեղյանը: Պետերբուրգի հայկական գաղութի և ուսանողության հետ պահպանում էր սերտ կապ:

7 Պետերբուրգի այն ժամանակվա քահանան:

8 Մ. Նալբանդյանից և Ս. Նազարյանից կ. Ցեղյանը ուներ 29 նամակ, որոնք նա հանձնեց Վռամպարձ Ալիշանին իր հավաքած նամակների հետ: Այդ 29 նամակից տպագրվել է միայն Ս. Նազարյանի մի քանի նամակը. Նազարյանի նամակները մեզանից անհետ ու նրանց ինչ եղած չի մեզ:

9 Շահազիզ:

10 Աղայանի հոդվածները չհետաքրքրվեց ու կատարվեց նույն տարին (1902 թ.):

ՅՈՒՐԻ ՎԵՍԵԼՈՎՍԿՈՒՆ
(Թիֆլիզից Մոսկվա)

1903 թ., հոկտեմբերի 26, Թիֆլիզ

Մեծարգոյ Պարոն Վեսելովսկի[1]

Առաջա Ձեր պատվական նամակը ղրած ներկա թվականի հոկտեմբերի 7-ից. և ահա շտապում եմ հաղորդել Ձեզ իմ պատասխանը Ձեր յիրնիքի հարցումներին։

Իմ այս համոզումս, յորը բնական էր ինձ յինթարկվիլ վրանն հնդինական ազգերուքիյան, յես գանվում էյի ռուսական նիհիլիզմի չրջանում, յորը կրթվող սերունդը հերքում էր առհին հնդինականութիյուն և արհամարհանքով էին վերաբերվում դեպի դեզարլիստը առհասարակ և դեպի բանաստեղծութիյունը մասնավորապես։ Այդ չրջանում վոչ միայն ռուս բանաստեղծութիյունը նիմարից ու լոկից, այլև մեր Գամառ Քարթիսյան նուիրական լուրիյան պատասարտումից, իսկ Ս. Շահազիզը իր «Լևոնի վշտով»[2] միայն ծաղրի յինթարկվից մեր ուսանողութիյան կողմից, իրքև մի ամարդ, վոր անտեղյակ է իր ժամանակակից պրակտանութիյան վոգուն և ուղղութիյանը, վոր չգիտե, թե ինչ է քարտզում Պարսկը..

Այս բացատրական ուղղութիյուն ստացած հոսանքից հետանալով իմ հայրենիքը, այնտեղ ետպատ կտրվածս լինելով ռուս կյանքից և պրակտանութիյունից, հարկադրվում եյի ինքնուրույն կերպով մշակելու իմ հայրենի կուլտուական անդաստանը, առանց հետևելու ում և իցե։ Այսպես եյին տրամադրում ինձ իմ ուսուցչական պաշտոնը և իմ ազգի ճառալոր զարգացման առաքելանքը։

Վերջապես յինքն ինձ համար հարկ չիներ իդեալացնել մի հնդինական, յես այդ պատիվը չեյի տալ վոչ մի հայ կամ ռուս հնդինական, քանի վոր նրանցից անհամեմատ խորը հայտնված կան ընդհանուր պրակտանութիյան մեջ և վորովհետև հարուստ և ուսուցց թարգմանական գրականութիյունը, վորին յես շատ եմ պարտական իմ ճառալոր զարգացումս։

Մնամ խորին հարգանքով

Ղ. ԱՂԱՅԱՆ

1 Վեռեշչագինի Վասիլի (1842—1904)—ռուս նկարիչ։ Ա-վարտել է Պետերբուրգի Գեղարվեստի ակադեմիան, ապա Մոսկվայի Հոսանգլատրանի պատմա-էթնոգրաֆիական ֆակուլտետը։ Հաճախակի ճանապարհորդել է Հայ գրականությամբ եւ ունեցել մի շարք ուսումնասիրություններ ու թարգմանություններ այդ ուղղությամբ։

2 Լուսյա է տեսել 1865 թ.։

30

ՍՄԲԱՏ ԵԱՀԱՋԻՋԻՆ

(Թիֆլիսից Մոսկվա)

1904 թ., հունիսի 23, Թիֆլիս

Սիրելի Սմբատ

Ազնիվ թարգման,

Պարոն Դեմիրճյանը[1] հաղորդեց ինձ, որ դուք պատմագիրք եք ուղնել նրան, յորում իր վարքաբանության մասին հարմատ լինիս։ Այդ յիրիկ իմ վիճակությունը թանկ տեղ կդնես, ապա յես վարդող եմ ասել, որ իմ Դեմիրճիկս մեջ մեծին շատ կապրատ է ազնուական, այլ և շատ ել արժանի յե, իբրև մեր նոր հասատատու տաղանդներից մեկը, ու որ դարձնելով քո ազնիվ ուշադրությունը, մնամ քեզ մեծ քուչ

ՂԱԶԱՐՈՍ ԱՂԱՑԱՆՑ

1 Դեմիրճյան Դեմիրճիկ (1887)— Ազգությամբ ակտառավոր դերոզ։

ՎՐԹԱՆԵՍ ՓԱՓԱԶՅԱՆ

Ղ. ՓԱՓԱԶՅԱՆ

ՎՐԹԱՆԵՍ ՓԱՓԱԶՅԱՆԻ «ԳՈՅՈՒԹՅԱՆ ԿՌԻՎ» ԱՆԱՎԱՐՏ ՎԵՊԸ

ՏԵՔՍՏԸ ԵՎ ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆԸ ՊԱՏՐԱՍՏԵՑ
ՌՈՒԲԵՆ ՋԱՐՅԱՆԸ

Պետական ծառայություն—34.

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ

Փափազյանի այս ձեռագիրը գտնվում է ՀԽՍՀ Գրականության թանգարանում, Փափազյանի այլոց հանձնած ընդհատակյա մեջ։ Ինչպես Փափազյանի տպագիր գործերը, այնպես էլ նրա ձեռագրերը մինչև այժմ հավաքված, հետազոտված և, ինչպես հարկն է, ուժեքսպերտված չեն։ Փափազյանը քաղել և հարուստ ժառանգություն. նամականիներ, հուշագրեր (պատմանեկական ընդհանրի), քնարական և անտիպ յերկերի ձեռագրեր, ուշագրավ ծրագրառումներ, հոդվածներին սեռագրություններ, պատահական ներին ուրվագծեր և այլ արժեքավոր վկայագրեր։ Այս բոլորը յուր այլասիրե բերել, հրապարակել— նշանակում է յուր ամեն Փափազյանի գրական ժառանգության հետ կապված մի քանի կարևոր և դեռ չպարզաբանված հարցերի վրա։

«Պատմության կռիվ» անավարտ վիպի ձեռագրի հրատարակության առաջին քայլն է այդ ուղղությամբ։

Մինչև հիմա Փափազյանի գրական վաստակը հարկավոր չափով չի գնահատվել։ Նրա և ընդհանրապես բուրժուական քննադատական մտքի ամենազավեշտալի հայացքներն ուշագրավ գրողին շրջապատող արած նեսել են մոռացության գիրկը։ Փափազյանի ժառանգության քաղաքական իմաստը ամեն մեկի քողնելու գործում հանդարտ կնքոտով անհատն չնացին նաև մեր օրերի նացիոնալիստական քաղաքագիտնները։ Այսքան ձեռագրի հրատարակությունն ինքնին լինելով Փափազյանի տանդագործական ուժեքների վերանայման մի քայլ, հասում ենք, որ առաջ կդրվի Փափազյանի գրական վաստակը մեր օրերի ընթերցողի առաջ լիովին վերականգնելու գործը նա։

***

Փափազյանը ծրագրում (1890—94) յերազած ժամանակը և այնտեղից վերադառնալուց հետո գրած մոտիվով ժողովրդին, նրա լույն խավերին— բանվորներին ու գյուղացիներին։ Ցերը գյուղական ուսուցիչ եր, մոտիկից ծանոթացավ հայ գյուղացիության վիճակին, իսկ Բազմում պաշտոնավարելիս՝ բանվորների անասնական ծանր կացության։ «Գյուղից» ակնարկները, «Ծաղրը գրամեն— մի կողմից, «Մի շուշը» և վերջապես «Պատության կռիվ» առաջաբան յերկը՝ մյուս կողմից—գրա ապրանքն են։

1905-ից հետո, ռեակցիայի տարիներին, հատկապես 10-ական թվականներին, Փախստյանի կենսահաստատությանը մեջ նոր դեմք և տրամադրություններ յերևացին։ Ընդհանուր հուսախաբությունը նրան ել պաշարեց։ Ներքնամեն քարոտ վոլգին փոխվեց մենավոր. նրա վիպերգած մեկ կերազանքը դարձավ հոգեխռովական անդորրը—մահը։ Սկեպտիցիզմը դարձավ Փախստյանի հատկական մտայնության բնորոշ գիծը։ Այս շրջանին Փախստյանի վրա ներգործել են անդրեևյան մտայնության ազդեցությունը։ Որինակ՝ «Գոյության կռիվ» ձեռագիրը վիպի վրա ներգործել են Անդրեևյի «Տուման» վիպի վերաբերյալ ազդեցությունը։ Դա առանձնապես յերևան է գալիս Լեոնտյանի և Մարիա Ալեքսանդրովնայի պրոցեսի ժամանակ, յերբ վիրջինա դերքերը մոռին խոսելիս. զարգացումն է ամեն մեկը, քան յերբ նա գոյի դժբախտության պատճառը և մեռնելու ժամանակ տղա բոլորին դեմ պայքարելու անզորության զգացումը՝ ասելով թե։

«Տգեղը՝ իր անզեսանելից և անձգտում կյանքով կարող է և դեմանում ել և ամեն վիճակի։ Չարչարացածն է, վոր տանջվում է. վերամհետև տեսնում է և զգում, ամեն շատ և բարձր ձգտումներ ունի, քան տառապանքը զրհարցումը... Քանիցս նախատանձել եմ յես տգեղներին հոգու անդորրության և համակերպության վրա. քանիցս մտածել եմ՝ քե ինչ լավ կլիներ՝ չզգայուններ յես ևս իմ դրության քշվառությունը։ Լինելի տյնքան տգեղ, տյնքան բթացած, վոր ոչ ոտ ամենը համարելի բնական, տանելի և տանելի... բայց չեմ կարողանում»— ասում է Փախստյանի հերոսուհին։ Այս գաղափարը Փախստյանն անց է կացրել սկեպտիցիզմի վոգով գրված իր բոլոր վիպերգերի մեջ («Մոլախիտ», «Կատարածներին լիճը»), ինչպես և ոտ վիպի։

Բայց դրա կողքին, ոտ վիպում կա և բանվորներին ծանր դրության նկարագիրը, Լեոնտյանի, քեև պարզամիտ, բայց առնական և տրամաբանող բոլոր աշխատանքի անհամաստատության դեմ։ Փախստյանն իր հերոսի բերանով բացում է կապիտալիզմի վոգի մերկացումը և մերկացնում մարդու շահագործության վայրագ ձևերը։ Ընդհանրապես Փախստյանի գործերի մեջ վիրջնավորված և ամբողջացած տիպերի գժվար է հանդիպել։ Ակնարկի ուժը նրա մեջ զորեղ է, նա ավելի շուտ ուրվագծող է։ Ինարավոր նրա ստեղծած ոտ հատկությունը, «Գոյության կռվի» մեջ նկատելի են հատկանիշը։ Ճիշտ է, ոտ դեռ ավարտված կերպ չէ, բայց պերսոնաժի ուժեղ տիպականացումը անկնհատ է։ Առանձնապես հաջող են գծված բոլ կատարչի և խորամանկ գործարարատիպի տիպերը։ Հարկավ, կան և անհամոզիչ տեղեր, բայց ոտ դեռ քան չի կազմում։

Պետք է ցավով միտքն, վոր Փախստյանը չի ավարտել իր գործը։ Ժամանակակիցները ասում են, վոր նա իր ոտ վիպի մասին

մտերմությամբ և խոսելիս լեզվի: Ամեն, խնամքի, զեմամբ և սակ, քեզ ամբողջանալու գեղքում ինչ կատարվեր: Հետաքրքրական էր, մտք նա քողել և իր վիճակի մատահղացումը քոլքի մեջ: Հետազոտելը մեզ համարյա չեզոք դրության մեջ էր մյուս դրության մեջ, մտքը մեզ նեղ բերում ամբողջությամբ:

«Ծոյությանի կոիվ» անունը առաջին կրող վեպը

Ջուզունի ժողովածու. Նկարագրել. Լևոնը գիտում է, հետաքրքրությունով բանվորության մասին. տեսնում է նրանց դրությունը (ապամեկ լեզուն նյութերից ինձ մոտ) իր նկատողություններն ու հարցումները ընկերին՝ արդյունաբերության ու այլնի մասին. հաշտում է իր կարծիքները (մտքերությամբ) բանվորների բարելավության մասին և այլն:

Ընկերը— կատակասիրը նեղոդամիտ ժպիտով լսում է, ապա սում է —«դարձյալ մեջ մտիր և ինքդ կը դաս այլ լեզվակցությունը» և այլն:

Լևոնը տեսնում է, մտք ընկերն էլ նման է իր նախկին կատակերգին և սկսում է մտածել, քե չլինի՞ իրավունք ուներ նախկին տեր: Բայց մտք, նրանք հարստահարվողներ են և ուրիշ կերպ էլ խոսել չեզին կարող. քող մեկ ի՞նքը լիներ կատակերգին...

Ընկերը ապրեցնել է, գոհում է նրան զրկե: Առաջին պատկան— գրասենյակին կատակերգել: Նոր գլխավորը ուսում չառած, բայց խելոք, զրկից հանկարծ մարդ է (Բալասան տիպը), ինքն էլ պարզամիտ է չիմանկ: Ամեն ինչ ուղիղ պատմում է և գոհում, մտք այդպես էլ պետք էր. պատմում է բանվորների կյանքը (ինքն էլ լեզվել է նախկին բանվոր—մաշինիստ). բնականն է գրասենյակ լեզուն. ապար ուրիշ ի՞նչ կերպ. բանվորը պիտի բանող էլ լիներ: Պատմում է Լևոնին ընկերը կատակերգին մատ զրկից հրեմանության և ուսումնասիրության մասին գրքերի մասին,

Լևոնը տեսնում է, մտք իր անուսում կատակերգիչը նկրկած է զրկից, այլ և շատ ավելի զուրկ ունի զեպքը բանվորներին, գիտե նրանց հետ ընկերաբար մտնել. քեև հաշտ լսում է, նուշնիկ մեկ-մեկ էլ ապտակում, բայց պատճառ չեն, գիտե՝ բանվորները ցավերին ցավակցել, չիմացնել շատ ճնշելու, պաշտպանում է նրանց և նրանց հետ հակառակվելու գրքում...

Լևոնը դանդաղում է նաև հանգստանալու հետ. սա նուշնիկը անուսում է: Ինքը ճաշի չի կատակերգին մոտ: Անհաստատակ բնավորության տեր է: Լսում է Լևոնին, հաշտանում է տասնիներին և ճշմարտացնում հաշտում ու ապրումում նրա գիտությունից. գոհում է, մտք բանվորները հիրավի՛ շատ են զրկված, բայց վրդ*) աշխատելն ապրելու և— ի՞նչ արած, խոտ ինքը չի՞ ճնշում. ինչպես ինքն էլ ապրելու են և ապրելի վրա. Քող նրանք մատածեն, ի՞նչու չեն մատածում...

---

*) Ռուսերում պիտակ հոգեհանգը գրել է՝ վրդ:

Լևոնի հետ քանդվածները չեն մտերմանում, ինչքան էլ նա քաղաքավարի է և այլն։

Լևոնին նշանակում են կատարվածին և խրատում, որ մի քիչ խոհեմասիրտ անուշում կատարվածի հետ։ Լևոնը մտածում է խրատը իր դրացիների— քանվորների դրությունը բարվոքել և այլն։

Հարկավ, չգրված վիպի մասին, դրացիի հիման վրա, առնվազն չի դատել, մանավանդ որ՝ պահպանված ձեռագրի և դրացիի միջև տարբերություններ կան։ Համենայն դեպս, յոթնե նուշն վազով, ինչպես որ ակռված և, վիպը շարունակվելը, անպարկեշտ ուշագրավ կերպի կատարվելը։ Բայց, ինչպես ցրան, կա՛մ գարշահոտ, կա՛մ նյուխով ախտ վիպը, ինչպես այդ կերևում է պահպանված վեց գլուխներից, այժմ նաև ուշագրավ նորություն և փաստ՝ հայոց գրականի վատառակի և անպարկեշտ մեր գրականության պատմության մեջ։

[ԳՈՅՈՒԹՅԱՆ ԿՈՒՎԸ]

[ՎԵՊ]

1.

Ցնծում էին մարդիկ, որ ամենուրեք տարածվել էր ազգային բարեկեցությունը եւ կապրուստի պրոտեկցիայի ծառայողներն էլ, հաշվապահ Լեոնյանը այլեւս դիմանալ չկարողացավ: Ջղերը պղպտում էր ծայրահեղությանն հասավ, արյունը գնալ էլ չուներ հոսելու, կմտածեին յոլունելով աշխատիլը, դրամական վրա նեռանց գրիչն ու անուսոլոր ձայնով ասաց.

— Բավական է, ներհատակներդ գուրս մնիր:

Ցնով բոլոր հուզմունքից դողալ սկսավ:

Հաստավարձիչը հանկարծակիի գալով՝ նախ ապտակ կարմրեց, հետո գունատ՝ յետ-յետ գնաց եւ շտապից մոռնալ իր առանձնասնյակը:

Ջեր անցել տասը րոպե, որ նեղությից հրամանն լսելով գլխավոր հաշվապահին՝ մտքերնուս Լեոնյանի հաշիվը եւ պատուհից արձակելու:

Լա՛ց ապր Լեոնյանը: Իջավ տեղիցը, երար վրա հավաքեց քաղքի ու տնաբ, մղեց մոլլը-մատյանին մեջ, բռունցքով խփեց գրքին, գլխարկը հագցեց, առանց ապտակու վրա ջհաշիվը մոռքերնէն, արագալ-արագալ գունատ քնկերներն առջևից եւ վազոց յետալ:

Առաստիկ քաղքի չէր: Մեքենագրաց իջնեցրեց գլխարկին չոր շուրթերը, բարձրացավ մոլլքի վրա եւ գնաց:

Գալլուս ներ ու մոտածում: Ազատվի՛լ ներ վերջապես ճնշող, գա՛ր ապն մեքենայրտից, գրասենյակային գծուծ ինարբիզներից: Կատավարձիչ—գրածակատարներն նեղությամբ ժպիտներից եւ մանավանդ խոնարհամտությանն ու վարվելցողությանն մասին վաճառողը ամենուրբար խնդրել բարեկամներից:

Ազատվել ներ: Այլեւս ստիպված չի՛ր լինիլ բարեհամակամ հնդիծ հարաբերություններ պահպանել գանազան գործերի, բայց

ինդամները մարդկանց հետ, վորովհետև նրանք, կամ իր ասելով հաճախորդներն էին ու խաղընկերները և կամ կատակասիրի սեղանակիցները: Ամեն ինչ պետք չէր լինել այլևս պղտոր մտածողության մեջ, վորպեսզի առած չլիներ վորևե անզուսպության քան ազատելու ու ընկերներին, կամ կատակասիրին՝ և ամեն դրամ ունեցողը...

Ներկա՛ր եր դիմացել. բավական եր այլևս:

Թևս, ճչամարի՛ս և, մե՛ծ ջանք եր գործ դրել հարմարվելու միջավայրին, առանց շարունակ զգալի վար հակված դիրքը կքում եր, ցավագինորե՛ն կքում նրա վողնաշարը:

Ներկու տարի չեր արդեն: Ներքև մտել եր այդ գործի մեջ, ասել և արդարել էին նման ծառայությունների հետ կապված հատկանիշները: Բայց ճա՛ր չուներ. ուտե՛լ եր պետք. համառության և ուսուցչության հետո՝ ամբողջովին առաջարկել եր վիճակվել նրան առ այժմ: Վո՛չ քիմիկոս եր, վոր ուղղակի լավ պաշտոններ սկսած լիներ, վո՛չ ինժեներ, վո՛չ էլ մեքենագրության եր: Պատասխանությունը նրան հաց չտվող, վո՛չ էլ ուսած պատմական մյուս պիտանիությունները: Չկարողացավ ուսուցչության անգամ անել: Տվե՛ն նրան դպրոցներից մեկում պաշտոն, բայց հազիվ մի տարի դիմացավ: Վո՛չ մշուա կար և վո՛չ էլ ուսուցչին անհրաժեշտ՝ համբերատարություն:

Դուրս լինելով և վորոնելց այլ գործ, վորովհետև անհրաժեշտ եր ուտելու մասին խորհել: Առայժմ մի՛միայն ուտելու:

Աղքատ ընտանիքի զավակ եր: Հասարակարանից յերբ յելնում, մեկուկ յեղբայրը, վոր խանութի ծառայող եր, մնում եր: Հայրը, չնայելով 60 տարիքին, գործում եր դեռ: Բանվոր եր կոշիկի մի գործարանում: Ամսական հազիվ 15—20 ռուբլի յեր տուն քերում. քանի գնում՝ ծրագրվում եր աղջիկները գործատուն վոչնչի ամբարելով քոքերի և խոնավության վրա:

Հարկավոր եր ուրեմն հոգալ նախ և առաջ ապրուստը, ներքանկելու մորը, այլև յերկու քույրերին: Տանող էլ չեր յեղել քիչ ատ. աղջիկներին: Վո՛չ կրթություն ունեին, վո՛չ ոճ: Անդրանիկը թեև շաբաթը վրա ծառայելով կարողանում եր հայրիկը 1—2 ռուբլի շահել, բայց այն էլ հազիվ հազիվ բավականանալու: Ինչը աղջիկը մեծացել եր այլևս, պետք եր հաստատակություն մեջ հանել, ամուսնացնել մարդկանց հետ, դուրս ուղղել բոլորը:

Փոքր քույրը, 14 տարեկան նրբակազմ մի աղջիկ, թեև ավելի

սիրուն էր, բայց ամենի ոտքատ, պչրասեր, հագնվել սիրող և պրասանքներ յուրացրող։ Ամաչո՛ւմ էր իրենց աղքատությունից։ Ամաչելուց՝ լաց էր լինում, դժգոհ էր ինչ ու քամահաճ։

Այդպի՛ս էր պահել Լևոնյանը իր ծնողներին և քույրերին, ինչը վիրավորվել էր ապրուստամոնից։

Անհրաժեշտ էր յոգնել ուրեմն ապրուստի մասին մտածել։ Ու ձեռնարկել էր վորոնելու։ Դիմել էր նախ վաղեմի ծանոթներին։ Վատն ա՛յն էր, վոր ամաչկոտ էր։ Մի քանի խնդրելուց առաջ՝ արնրով վորոնում էր։ Անծանոթներին ո՛չ իսկ համարձակվում էր մոտենալ։ Դիմում էր միայն ընկերներին։ Իսկ ապանք, վորովհետև իրենք պաշտոն ունեցին և հաց, կամ մոտավոր եկին Լևոնյանին մասին և կամ, յերկար ապասել տալուց հետո, մի անգամ ընդմիշտ ոձիքներն ազատելու. համար, պատրվակում եկին քիչ գործ չկար, քիչ ուսուներն պետք էր լավ պիտանալ և այլն։

Այդպի՛ս էր, վոր յերկար մնացել էր անգործ... և ամեսվել էր ուսուցչությունն անելու։

Ջգայնությամբ մի ամբողջ տարի էր յոգնել այն, վոր վերջացել էր կռվելներով տնային, նուշիկակ աշակերտներին հետ։

Դրանից հետո, յերբ գործ՝ լ պետք ու չգտավորությունը չափազանց սուր կերպով եկին իրենց պահանջը դնել—լրագրի մեջ տպված հայտարարությունը ձեռքն էր առել, կարդացել ու վրան ելով տպագրի գործատրանն էր մտել և խնդրել էր կառավարչի հետ տեսնվելու։

Ողնակոտ հաշվապահն պետք կար գործատրանի պատասխանատու։ Պատասխանչը ընդունել էր նրան և յերբ տեսել էր նրա կարճիկը և չիրիվիկը— համարել էր ֆամիլա գիշերապահ, ընդունել էր ծառայության և առաջին ամսին խոկ նշանակել էր 40 ռուբլի ռոճիկ։

Մեծ ուն էր յոգնել այդ յերեկո իրենց տանը մեջ, յերբ Լևոնյանը հայտնել էր, վոր մյուս որը գործի յէր գնալու. հատատուն և լավ գործ։ Թեև առայժմ 40 ռուբլի յէր ռոճիկը, բայց կարող էր ապագայում 50 ունենալ, 60 և նույնիսկ 100։ Ինչո՞ւ վոչ, որինա՞կն էր պակաս։

Այդպես էր յոգնել էր։ Հետագա տարին նա ունեցել էր 50 ռուբլի ամսականն և գատկի առնիվ էլ 50 ռուբլի ընծա։

Առաջին տարին գոհացուցիչ էր։ Հոգնեցնում էր հետազոտությունը, բայց դրա՛ն էլ նա վարժվում էր հետզհետե։

Գաշտանի մտածելուն պես քիչ դիտեր դարձի հատկությունները, բայց դանդաղները պարտք եղին համարել, երբ վարձված և զառնությունները շատ ճաշակած բարեկամները, խորհուրդներով դիմել նրան։ Վատ հատկանիշներին հետ պարզել եղին նրան՝ առաջ գնալու, զարգացնելու բոլոր միջոցներն ու զազանիքները...

Ամենից առաջ՝ չդատել։ Լռել, չտանջել մի՛ն անտգիտով բան, վոչինչ չառարկել տրվող հրամանների դեմ և խուսափել վոչնե վորձից խոսակցություններից։

Լռի՛ր, վոչինչ չասի՛ր...Տեսնել խաչաձևակությունները և կիզքումները ու լռի՛ր... Դժվա՛ր պիտի լիներ այդ, բայց ի՞նչ արած, պետք եր վորձել։ Ամենք մի՛ քիչ շուրջը քիչ եղին տեղի ունենում ուրիշ անկարգություններ, վորոնց առաջ նա լռել եր ատելության։ Ախտել եր կլուր. իր կողմից ա՛յդ քանը քիչ բավական լիներ։ Գո՛հ կարող եր մնալ այդ քանի պիջողություններով։

Այդպես չեր կրնել ատկայն։ Իր տեսքերին, մանավանդ իր կառավարչին, լռելը կասկածելի չեր թվել։ Ինչո՞ւ չեր լուսամ այդ հարմարավետությունը, ճգնում եր հետու պահել իրեն ամեն ինչից, խուսափում եր միանալու իր մյուս ընկերներին՝ այս կամ այն գործի մեջ... և մյուս կողմից էլ գնում-մտերմանում եր վարպետների հետ, բանվորներին եր մոտենում, նրանց հետ խոսում չեր, քաղաքավարի չեր վարվում...

Իմացել եր, վոր Լևոնյանը զարգացած մարդ եր։ Կատարվածները տեսե՛լ եր նրան հայտնի լրագրողներին, երաժշտականների և թմբկահարների շրջանում, հարցրել-իմացել եր, վոր ապրում է գործի մեջ և նա խառնված եր։ Լևոնյանի ընկերներն էլ պիտի լին և միշտ պատկառանքով եղին վարվում նրա հետ։

Փորձել եր կատարվածները լրիվ մոռացնել յերեխատարիքին։ Թեչի եր հրավիրել, կիսով հետ ծանոթացրել... Լևոնյանը ատկայն միամիտը հրավերին եր չեղել և աշխատում, ինքնատրվատով, վոչ մի անգամ չեր գնացել։

Փորձել եր աշխատանքը պրատնեյսկի մեջ մոռանալ նրան, մտերիմ խոսակցություն հաստնել վարպետների։ Ուսել եր Գեվրատպարից, հարցնել տվել յերազ քաղաքի գործարանների մասին, հետո, քիչ-քիչ, հետևից-հետու մոռանալով, ջանացել եր նրա կարծիքները իմանալ ընկերական այս կամ այն խնդիրների վերաբերությամբ։

Լևոնյանը միշտ պատրաստ, ճգնել եր խուսափողական պատասխաններով ազատվել, ատկայն կատարվածները թաց չեր թողել նրա

ունքը, աչքատակը եր անշուշտ ունենալ նրա համամասնությունը՝ եր քաղքենիական բոլոր տեսակետների համար. ունենալ մի՛ և միայն քնքուշ համեմատությունը, այլ անկեղծ հնչող համաձայնությունը:

Հիշում եր այժմ Լևոնյանը, թե ինչպես նա, ազատ մնալու համար ակնկալած համամասնությունից և միասամանակ՝ մորևնի ընդհատումից զգացում եր իրեն, խոսքերը կշտում եր ասելուց առաջ, քակտվելը ընկնելու վախից՝ անմիտ բառեր եր ասում, հիմարին նման՝ ամբողջական բառերն իրար մոտանում եր և քաղնում եր անդնդի, մոգոսմելի անգնահատ ապամորությունն:

Մի քանի տաներ, աննշան պիղոտությունները սակայն սոխպվել եր անել: Սոսկալ եր զգալ իրեն և լսել: Ինչ հետո՝ վարժվել եր նաև պիտակը համաձայնության անորոշ նշանները անել. սկզբում յերկիղիմի, բայց հետզհետե հաստատ:Ու. շատ յայ նկատում եր իր մեջ քայլ առ քայլ կատարվող հետադիմական ընթացքը: Զգում եր, մոր պիղոտությունների շարքը հետզհետե մեծանում եր... և պիտի ամիլի՛ մեծանար: Հիմարին, մորքան պիղոտություն եր անում, ա՛յնքան նրանից ամիլի շատ եյին պահանջում պիղոտությունները:

Ցնոլ սկսել եր վրդովվել նեղքնապես՝ պիտակցելով անկման տհամորությունը: Մի՞թե իր համոզմունքներից սմբոդջովին հրաժարվելու եյին նրան և այն՝ ի՛ր խոկ կամքով, ի՛ր խոկ ստրկամիտ հաճությամբ:

Վո՛չ, բոլոր ոչ, ժամանակ եր տահմա՛ն դնել այդ ամենին: Ինքը՝ իր առաջ արդեն վարկաբեկվա՛ծ եր զգում, ընչին եր գտնում և սկսում եր չհարգել իրեն այլևս:

Զայրո՛ւյթին եր, մոր բղխել ձեր ինքնաբնազատության այդ վիճակից և նրան սկսել եյին պղտել այնուհետև քիմ՝ գրասենյակային ընտրեցիների և քիմ մանավանդ կատարվելիք ամենորյա բոլորախոսությունները, մորոնք գծուծ հաշտասկությունն և ստոր բացնող համակերպությունն սրահանիների եյին ներշնչում:

Հանգստանալ չարժանանի եր սկսել նրա մեջ: Այժմ զայրույթին եր, մոր համակում եր նրան և միշտ պղտվածի վիճակի մեջ պահում: Զայրույթի՝ մոր հասել եր այդ գրությանը, մոր այնքան մեծ, լայն, մանկերով յեկած ապատատահանից, այժմ չիմացին հանկատական եր գործում և գործիք եր գտնում այդ քաղքենիությանը, մորին մտանին նա չափ պիտեր, և մորին դեմ ուխտել եր կռվով մտնել ոտացած գիտությանն ամբողջ ուժովը...

Զայրույթի կուտակման մի այդպիսի մոմենտում էր, որ նա այլևս չէր կարողանում զսպել իրեն և կատաղաբար սկսեց նետել կուտակվող բողոքը։

Ցեղ արձակել էլին իրեն։ Պարզ էր և քնաբեր։ Ուրիշ կերպ ի՞նչպես։ Չե՞ էր հասկացել նրան այդ քաղքենի դիտողականը, քաղքենուհիական սորտևիների այդ սահմռկեցուցիչ, որ ստացած դիտողությունը ծառայեցնում էր ապտակների։ Որ ինքը դերի կեղծ, իրեն վիճակվածից զարձնելո՛ւ կեր ճգնում սահմռկին էլ։

Արձակե՛լ էլին... Ամեն մի անգամով ապատվել էր ամեն նեղց։ Պետք կարող էր այլևս դիմումը բարձրացնել՝ դերասանական հաջողություններից ապատ և կարող էր ուղղել կրքոտ վերաբերությունը։ կարող էր ապրել՝ առանց զգալու այն մղձավանջային կերկերին ձևը, որ անընդհատ դեպի տեղիները էր հանկարծում նրա հոգին։ Կարող էր դեպի արյունհեղ խոսել մատուցը, մատը անվա՛ն կերպով դնել կեղծությունների և կեղեքումների վրա, մատնել աստված և իր մատուցությունները, մինչև այդ չդիմացած, արտահայտել համարձակորեն, զոռալ սահմռկ ուղղությամբ, նույնիսկ այդ կատաղաբար, այդ ապտակների կերկերը իր վերը...

Կարող էր։ Այլևս ո՛չ մի դիմում։ Ցեղ սկսեց իրեն բոլոր սրտի դիմումները. բո՛լորը։ Այսուհետև անկախ ե նա, կարող է խոսել, զոռալ, ցանց շղթալ խորհրդածությունների շուրջը... Նույնիսկ էր սեփական քաղաքացությունն ունենալ. քաղաքացի, որպես մատին նա կորցրել էր ամեն հույս։

Ինչպիսի՛ երջանկություն, երբ, զրկել իրեն ապատ սահմռկեցուցիչից, ապատ՝ իր շարժուձևերի մեջ, ապատ՝ իր խոհերի և խոսքերի։

Ցեղ ուզում էր զոռալ, խիստ խոսքեր ասել, զարնել բոլոր մատը-մատյանները, հայհոյել՝ կատաղաբերձներին, ապտակել, ձայնը կտրելու չափ բա՛ղձալ կերպով ապատության բոլոր կերպերը, ապտակել՝ բռնությունների դեմ վարված բոլոր ներգործությունները...

2.

Այդպե՛ս էր, երբ տուն հասավ։

Հայրը տանն էր։ Մենքենասնի՛ն էլին մտքում այդ կեսորից հետո։

Զարմացան, չէր սեռան չէրևոտարդի անժամանակ և ան-սովոր հնդոտով տուն գալը: Ի՞նչ էր լինել, ինչո՞ւ չէր լինել:

—Հետաց գործից, հա՛յր, ասաց Լևոնյանը. քաղո՛ղքենի հա-ռացա. ժամանա՛կն էր ազատվելու այդ դժոխքից...

Պահ մի քարացան ամենքը: Հայրը հուզմամբ վառքն չէլալ և դողդողուն ձայնով կանչեց.

— Ի՞նչ, քաղի՞ք գործը... բայց ինչո՞ւ, ի՞նչ չեզավ:

Զայնը խեղդվեց կոկորդի մեջ:

Մեկ ամբողջ ընտանիքը համրաքվից սյնտեղ: Հայրը, դեմքը դունատ, հազից խռոված, հուզմամբ սկսեց ճեմել անչյունի մի անկյունից—մյուսը. մայրը պատած էր վրդովմունքը աչքերին, իսկ քույրերը տխուր, լուռամուտ մոտ կանգնած՝ դլուխները թաղցրին ծոցերի մեջ:

Լևոնյանը դրկին չէր նայում մոտ վառքն: Զգայնությունը դեռ չէր անցել: Դիմադրելը և վիճաբանելն նեռից մի աշխատ էրան, հոգեառց ծոցերը, դրքերը խառնեց, հետ նայավ, չէլալ և ձեռքերը չինելով մոտ պատի կրտսեր քրոջը:

Զգացին ուրախությունն էր համակել նրան. չէր նկատում չքնաղատես դեմքերի թախիծը:

—Այդ ի՞նչ է, Վենուս, ինչու չես քաղնում:

Աղջիկը մատները մատերից դուրս ակնածկին ու մի բան փսփսաց:

— Հը՞... ամեհյացրից նա քաղաքացին է ժպտուն. կեր-քանք, չէ՞, Վենուս, առնպատանա՛ս կերքանք:

Մի ծծուղից աղջիկը և հրճվանքից կարմրեց:

Հայրը կանգ առավ զարմացած: Մայրը՝ հորը նայեց: Ի՞նչ ուներ տղան. խենթացա՞լ էր: Պաշտոնից դրկվել էր և վոխանակ ձեռքերը կոտրելու, վոխանակ սխրելու և վշտանալու—քրքջում էր, կատակներ անում:

— Հա՛, դեռևս՞ ինչ, հայրի՛կ, մտածում հանկարծ Լևոնյանը իր հորը. այն դրատեսյակալին չեզը, մեր կատակարհյը տրտինքի, դեռևս՞ ինչ և տանել իմ մասին:

—Ի՞նչ:

Մեկ հայրը հուշ ուներ իմանալ վերջնական վրդովմունքը քաղնելու պատճառը: Անձկաձաք տպատեց:

— Առել էր քեռ հրվանդ և, քոզ գնաս և թ՛չկվի...

Մայրը մի խեղդուկ ճիչ արձակեց. հայրը դունատվեց: քունեց վրդովմունքից:

—Հիմա՞ղ, գոչից նա. ի՞նչ ունիս, ի՞նչդ և ցավում։

Լևոնյանը մի գիտարի քրքիջ արձակից, կորցից ինը հոր ձեռքից և գոչից ուրախ ձայնով.

—Տայց մո՛չ մի տեղս չի ցավում, հա՛յր. ծաղրել և անպատանը. կատարյալ առողջ եմ յես. մանավանդ այժմ մոր ազատ եմ, լիովին ազատ... Ըլ գիտես, հա՛յրիկ, ին այն ի՛նչ սոսկալի կյանք եր մեր կյանքը։ Առավոտից մինչև յերեկո կուչ յեկած հատա գրքերի առաջ, մինչև մխտանոսկ՝ հաշիվ Կիրակոսի առ հաշիվ գրամատրիկին և այլն և այլն... նախադասություններ և բիվերի մեջ ուղեղդ սեղմած, գլուխդ ուռեցրած... և դա բոլոր կյանն չի, ահա բացվում և դուռը...

Լևոնյանը սկսեց ձեռացնել նաև իր նկատելիքները.—

—Ահա բացվեց... խոշոր բոլոր դլուխներդ խոնարհվում են դեպի գրքերը, ձեռքերը սկսում են ավելի աշխուժով գործել։ Գնաք ի ցույց տալ մոր գործի յին և իզուր չի՛ն ատանում ոռնիկները... Ճնկողը կատարվելին և. վիքման, գրատվման դեմքով, ձանկատի մեր խշխոցուքյան վերջ կտպած... Մտանում և, նայում ամենքի գործերի վրա, կատնում—գլուխդ և ասում. հնար... — Լևո՛նյան, ասա ինչի համար մո՞րքած և, քանի՞ հատար ինք ավել այն ինչինը... Ատում ես։ Հնար, վա՛յ և, յեթե գտար մի ատտրվանկ ու սկսեց... Ուզում և իր փորձությունը ի հայտ ածել, իր՝ քեզ վրա ունեցած առավելությունը ապացուցանել։ Ուզում և հատատանել, մոր ինքը յեթե չդիտ ունի գլխին—գրատմունքի չդիտան— ատրվա՛ծ ել պետք և. չդիտայի ատկի կյանքն և մեռած կատվածին կյանքը... Մ՛յդ և, գոր ուզում ե հատատանել նա իր խրատներով, մեծատիտ ժպտալով ատված հոդվածներով... Մի խոսքով՝ մի քարոզ և կարդում գլխիդ, մի՛ քարոզ, գոր հասիդ քեզ վրա և, ջղերդ գալարվում... Ո՛հ, վերջապես ազատվեցի դրանից...

Ու ևս մեծ, լուռն շունչ քաշեց։

— Դի՛հ, մի սուրճ ինձ, հա՛յրիկ. գոչից նա գլխարի, այժմ ազատ եմ, մի լավ կճաշեմ հանգիստ, ատրա և մի լավ կքնեմ։ Գքնեմ առանց քիվերով լի յերազների, իսկ յերեկոյան կնրթամ կլուր... Տաղրինե՛ր յեղավ, գոր չեմ մտել աշխատել։ Վո՛չ ժամանակ և յեղել և գոչել և գոչ սիրտ։ Լրագրի՛ր անդադար չեն հաղորդվելիք կամոնատվորատիա կարդալ։ Առավոտյան 9-ից մինչև 1-ը— ատա քեզ չորս ժամ. 2-ից մինչև 7-ը և նորից հանգիստ 8-ը, ատա ել քեզ, գո-

յորը միասին 9 և 10 ժամ անընդհատ նստած, միասնական անասնելի, վոգի և միտք ապամոդ քվեր ու հաշիվներ գրելուց հետո, ալլևս ախորժա՞կ կմնաս, փոխարե՞ն կծնի կարդալու, մտավոր կրքիչ աշխատանքի նվիրվելու, նուշիկակ յերգելն ել զվարճանալու։

Հայրը լրջությամբ լսում ել։ Մայրը զգացվել ել և արգահատանքով վորդուն ել դիտում։

—Նայի՛ր, ասաց հայրը վերջապես. ի՞նչ ես պատրաստ դալիս։

Լևոնյանը նայեց, բայց վո՛չ յերկար. դարձյալ վոտքի յելավ և սուտ գնաց պատուհանին։

—Ա՞խ ինչ նոր գիրք ե... Բյորնսո՞ն... Այս դո՞ւ յես կարդում, ևի՛պա... Շատ լավ պրոզ ե. մինչո՞ դու ալդքան լավ բաներ ես ընտրում կարդալու համար։ Ցերեկի Մահակյանն ե ասիլ, չի՞... Բյորնսանի վո՞ր գործն ե այս... «Նոր հովիտ»... Ի՛հ, այո՛, ամենալավերի վեպը... Հիմա յի՛ս ել կարող կլինեմ կարդալ, հետևել ընթացիկ պրակտիկայիդ, պիտույքդ, աշխատելու, մտածել, վերջապես մարդու նման ապրել... Այդ անիծյալ գործում յերեկ մի բան ել կարդում ես, մինչև մակերեսությունը հաղթողում անել. ախ՛ինչ չի մնում մոքումդ. հաշտվում ես միայն և քիչ հետո համ՛ն անգամ մոռանում...

—Ես ասելո՛վ ուրեմն, Սարգիս, պրատնիկակցիդ բոլոր ծառայողները մարդու պե՞ս չեն ապրում, խոսեց հայրը։

—Ընչո՛ւլա վոչ, համ՛յրիկ։ Ներանք հաշիվ պահող մեքենաներ են դարձել մեծ մասամբ։ Ներանց ուղեղի բջիջները, կարող եմ ասել, լի են միմիայն անուններով ու քվերով։ Վո՛չ կարողանում են ալլևս կարդալ, վոչինչ՛ ընթերցումի քաղցրությունը և վո՛չ ել խորհրդածելու մեծ մխիթարությունը։ Գալդան ել՝ չեն յուրացնիլ, կամենան խորհրդածել—կհոգնին, կձանձրանան...

—Ապա ի՞նչ անել, առարկեց հայրը. ուրեմն պրատնիկներ չլինի՞ն, հաշի՞վ ել չլինի, պաշտոնավարությո՞ւն նույնպես։

—Ինչո՞ւ վոչ, տարաձայնվեց Լևոնյանը. քիչ պրատնիկ՝ ել լինի, հաշիվ ել, ծառայող ել։ Քիչ բան ել ծառայեմ, դու ել... բայց սահմանը չանցն ու սահմանն վար, ինչպես և շահագործումները։ Ի՞նչ կլինի մարդ, յերբ որևիցե ուրիշ ժամ անընդհատ նստած՝ գրի և գրի-ան ել ավտոմատից, շուր քվեր գրի։ Մեքենատարած գրել, այն ե՝ ձեռքով գրել և գլխովը ուրիշ բաների վրա մտածել—անկարելի յե. արտադրությունն չե՛ այն. խելքդ վրա՛դ և

հարկավոր. ուղեղիդ ամբողջ լարումո՛վը պետք է քեզ աշխատել ու հարկվել... և սհա հոգնած, վատատկարի՛կ, ընկնելու չափ ուժասպառ քո՛ մտքով և քո՛ մարմնով... ինչո՞ւ ասկյան տղոցդան չարչարվել պարտաճանչցին: Ձո՞ զոր որական նուիրիակ 6 ժամ տևող մտավոր աշխատութիչյունը, անդա՛մ մարմնական աշխատութիչյունը՝ կհոգնեցնի, ուժասպառ կդարձնի մարդուս...

—Տե՛ս քե ինչեր ես ասում, վո՛րդի, ասաց հայրը. որական վեց կամ 8 ժամ մկսոյն զոր աշխատանե, զո՞րծ առաջ կդնաս: Մանավանդ՝ աշնպես գործ կա, զոր կանոնավոր չեր կարելի:

—Ընդունո՛ւմ եմ, կա աշղպիսի գործ, ամենը տաքացամ քննասարդը. այնպես գործ կա, զոր պետք է չկանոնավորել: Բայց չե՞ զոր գրա համար հատկապես աշխատութիչյան ձև կա, զոր արդեն գործադրվում է շատ գործատուներում: Փոխանակ աշխատութիչյան ժամերը շատացնելու, թող աշխատող ձեռքերի քի՛վը ավելացնեն: Փոխանակ մի անձի՝ որական 12 կամ 10 ժամ աշխատացնելու, թող չորկու հոգու համանձնեն այդ գործը և ամեն մեկին 6 և 5 ժամ աշխատացնեն: Աշխատողները մարդիկ չե՞ն, հանգստութիչյան, զվարճութիչյան և մտավոր զարգացման պետքը չունե՞ն...

—Ախ ժամանակ ծա՛խս շատ կերթա: Ճեքե, որինակ, այժմ գրատանեյակում շորս ծառայող կա, այն ժամանակ...

— Ուրքը պետք կլինի, չե՞... Անշուշտ: Թող այդպի՛ս լինի: Թող վերջնական գործատերը վոչքր ինչ ավելի պարկա՛ս իր գրպանը դնի քանվորների գրպանների: Ի՞նքն ե գործողը, ի՞նքը անձն և տանջվողը: Ի՞նչ ե ուզածը. իր գրամագլուխը նա արդեն վաղուց առացել և և այն՝ կրկնապատիկ ու տասնապատիկ: Ճիվ այժմ, վոխանակ չեկամուտի չերեք քառորդը գրպանելու, թող կե՛սը միայն առնե, կեսից ավելի՛ պակաս, քառորդը...

Հայրը մոր չերեսին նայեց: Թվում եր քե երանց վորդին մի քիչ զուրս եր տալիս: Դրամատերին կարելի՞ չեր ասել, քե ավելի պակա՛ս ժողովի, խնայո՛ղ ուղեղներով, մատները պրկվողներով մասին:

—Լա՛վ, լա՛վ, խոսեց վերջապես Ներսեսին. նստիր և քիչ և քիչ հանգստացիր. ինչ վոր անհասկանալի բաներ ես ասում:

— Անհասկանալի չե՛, հայրի՛կ, ասաց Մարգիսը ավելի հան-

դարս. էրամ ե, վոր չես տաքանում եմ։ Ուրիշ անգամ, կուզես՝ Հարչի ժամանակ, մանրամասն կբացատրեմ քեզ այդ...

Ամուսինդ խմից ուրքը և իր սենյակը գաշվից։ Հոգնած էր դղում էրնե։ Շաղատամով պառկից անկողնի վրա և ուզից քիչ հանգստանա էրամբ յեթացել։

Ուզից հեռանալ, մոքով գնաց պատմել գրատանեյակային և հաշվակալական չրջանից, անցնել ամեն գծուծ հաշիվներից ու մտրդիանցից, և մի քիչ ել յեթացել ազատ կյանքի, մաքուր մթնոլորտի և դիմբուքյան մասին։

Բայց ինչ բանի մասին վոր կսկսիներ մարդ խորհրդածել կամ յեթացել, համախ չի հաջողվում։ Մտածուքյան ընթացքն ել իր որինքներն ունի։ Լևոնյանին մոքը ուղղվից իր դեպի այն նյութը, վորի մասին քիչ առաջ խոսում եր Հոթը Հետ։

...Մինչև այդ, այո՛, նա մտրդում պես չեր պատրաստ։ Ի՞նչ եր մտացել իր մեջ, որինակ, իր ուսանողներից։ Ճերկու տարի, ամեն որ նստել եր գրատանեյակում և գլուխը գրազցրել զանազան անհատրքրքիր թվերով։ Թվի՛ր, վորոնք վո՛չ մի կապ չունեյին իր անմտական կյանքի հետ, վո՛չ մի հատատկուքյուն իր զարգացման, իր յեթկանկուքյան հետ։ Թվեր, վորոնք նրա մեջ զանազան քո՛ւյն եյին կուտակում, յերբ պետք տեսնում եր, քեն ինչպիսի՛ գումարներ, ինչպիսի՛ քաղաքներից մրգված ու կոզված՝ վիճակում եյին պատրաստյուններին տրկղներում և ծառայում հաշտատաքանչյուն. և նոր քաղաքուքյուններ գործերու գործին։

Բայց մի՞թե, խնդասի՛ս, այդ կերպով մարդկուքյան յերեք քառորդը պետք տաժանելի աշխատանքով զբաղեր և մյուս քառորդը պատասխանի նման, առանց աշխատանքի, վայելեր նա արդյունքը, շռայլեր և ապականուքյունը ուռճացներ։

Իրենք— հաշվապահները, շա՛տ սակայն պետք եյին տեսնում և քաղաքով հետևում քեն ինչպիսի՛ առևտրական անհրաժեշտուքյուններ եյին տեղի ունենում առանձնական աշխատրհի մեջ...

Ահա, որինակ, մի գրատատեր, վոր գրատպչուհա եր ձեռք բերել կամ ժառանգուքյունով և կամ՝ անչուշտ վորևե ազատ միջոցով։ Կարո՞ղ և մարդ հատատանալ ապահով ճանապարհներով այդ գործը, վոր նրա միջոցով շահագործե ուրիշի քրտինքը։ Վո՛չ, սակայն ազատվելու ձեռք և բերվում անհրաժեշտ միջոցներով. և ձեռք բերվելուն պես՝ ձեռնարկվում և արդյունագործելուն, այն է՝ կրկնապատկելու—սառնապատկելու նպատակ։

Դրամատերը մասնակցությունը պահանջում է ոչ միայն ներդրում, այլ նաև ղեկավարում։ Նա պետք է ունենա գործարարի հմտություններ, որպեսզի կարողանա ճիշտ որոշումներ կայացնել։ Նա պետք է ունենա ֆինանսական գիտելիքներ, որպեսզի կարողանա հետևել ընկերության ֆինանսական վիճակին։ Նա պետք է ունենա մարդկանց հետ աշխատելու հմտություններ, որպեսզի կարողանա ղեկավարել իր աշխատակիցներին։

Դրամատերը, սակայն, միշտ չէ, որ կարող է ունենալ այդ բոլոր հատկանիշները։ Նա կարող է ունենալ միայն ներդրում, բայց չունենալ ղեկավարելու հմտություններ։ Նա կարող է ունենալ ղեկավարելու հմտություններ, բայց չունենալ ներդրում։ Նա կարող է ունենալ և՛ ներդրում, և՛ ղեկավարելու հմտություններ, բայց չունենալ ժամանակ՝ իր գործարարությունը ղեկավարելու համար։

Դրամատերը, սակայն, միշտ չէ, որ կարող է ունենալ այդ բոլոր հատկանիշները։ Նա կարող է ունենալ միայն ներդրում, բայց չունենալ ղեկավարելու հմտություններ։ Նա կարող է ունենալ ղեկավարելու հմտություններ, բայց չունենալ ներդրում։ Նա կարող է ունենալ և՛ ներդրում, և՛ ղեկավարելու հմտություններ, բայց չունենալ ժամանակ՝ իր գործարարությունը ղեկավարելու համար։

Դրամատերը, սակայն, միշտ չէ, որ կարող է ունենալ այդ բոլոր հատկանիշները։ Նա կարող է ունենալ միայն ներդրում, բայց չունենալ ղեկավարելու հմտություններ։ Նա կարող է ունենալ ղեկավարելու հմտություններ, բայց չունենալ ներդրում։ Նա կարող է ունենալ և՛ ներդրում, և՛ ղեկավարելու հմտություններ, բայց չունենալ ժամանակ՝ իր գործարարությունը ղեկավարելու համար։

Դրամատերը, սակայն, միշտ չէ, որ կարող է ունենալ այդ բոլոր հատկանիշները։ Նա կարող է ունենալ միայն ներդրում, բայց չունենալ ղեկավարելու հմտություններ։ Նա կարող է ունենալ ղեկավարելու հմտություններ, բայց չունենալ ներդրում։ Նա կարող է ունենալ և՛ ներդրում, և՛ ղեկավարելու հմտություններ, բայց չունենալ ժամանակ՝ իր գործարարությունը ղեկավարելու համար։

Դրամատերը, սակայն, միշտ չէ, որ կարող է ունենալ այդ բոլոր հատկանիշները։ Նա կարող է ունենալ միայն ներդրում, բայց չունենալ ղեկավարելու հմտություններ։ Նա կարող է ունենալ ղեկավարելու հմտություններ, բայց չունենալ ներդրում։ Նա կարող է ունենալ և՛ ներդրում, և՛ ղեկավարելու հմտություններ, բայց չունենալ ժամանակ՝ իր գործարարությունը ղեկավարելու համար։

Դրամատերը, սակայն, միշտ չէ, որ կարող է ունենալ այդ բոլոր հատկանիշները։ Նա կարող է ունենալ միայն ներդրում, բայց չունենալ ղեկավարելու հմտություններ։ Նա կարող է ունենալ ղեկավարելու հմտություններ, բայց չունենալ ներդրում։ Նա կարող է ունենալ և՛ ներդրում, և՛ ղեկավարելու հմտություններ, բայց չունենալ ժամանակ՝ իր գործարարությունը ղեկավարելու համար։

Դրամատերը, սակայն, միշտ չէ, որ կարող է ունենալ այդ բոլոր հատկանիշները։ Նա կարող է ունենալ միայն ներդրում, բայց չունենալ ղեկավարելու հմտություններ։ Նա կարող է ունենալ ղեկավարելու հմտություններ, բայց չունենալ ներդրում։ Նա կարող է ունենալ և՛ ներդրում, և՛ ղեկավարելու հմտություններ, բայց չունենալ ժամանակ՝ իր գործարարությունը ղեկավարելու համար։

Դրամատերը, սակայն, միշտ չէ, որ կարող է ունենալ այդ բոլոր հատկանիշները։ Նա կարող է ունենալ միայն ներդրում, բայց չունենալ ղեկավարելու հմտություններ։ Նա կարող է ունենալ ղեկավարելու հմտություններ, բայց չունենալ ներդրում։ Նա կարող է ունենալ և՛ ներդրում, և՛ ղեկավարելու հմտություններ, բայց չունենալ ժամանակ՝ իր գործարարությունը ղեկավարելու համար։

Խոկ մասին ծագումով, ան՛ս քիմ, շուշանո՞վ և նա ազգությամբ ազգությունքերուքյան վրան գործիք։ Ենքե գործարան և մանուկ— հրեվելու համար և ան անելու՝ քե իր հրեշը վա՛րքան և խոշոր— քանում և կա՞րող և հարստան հաշուքները մատակարարել սեղրոջը...

Ջայրուքի մի բուռն շարժում գործից ազատել Լևոնյանը։ ... Ախ՛, կարո՛ղ և, ինչո՞ւ չև—մտածից նա կատարությամբ. քող չև նամակ գրատեղանի առաջ և որսկան տասը ժամ շարունակ հալվիմ, քե գործարանի քշվառ արդյունաբերողները վա՛րքան չևկամուտ քողին ազատին, վա՛րքանը ծառայելու չի ազատի պարտաբերությանը և վա՛րքանը մնալու չևը խոհական աշխատավորներին...

Ահա՛ քե ինչպե՛ս մարդկությանի մի քաղաքը ազգում եր մյուս չևքեր քաղաքը մասին կլսանելով, կատարությամբ հոչոտելով և ինքիարկելով նրան տանջանքներից՝ ժա՛մ առ ժամ, րո՛պե առ րոպե...

Ազա՛ն և, ազանի՛ր են, վոր վարկում են կյանքը և անանկում բանվորի արյունով, վորպես ապրելը— համեմքի։ Ենվ հարյուրավոր, իրեն— Լևոնյանի նման չևբնատարողներ և, չևրկար տանջանքներով ուտանելուց և զարգանալուց հետո, գալիս են, վոր իրենց տվրոջի մասին ուժը ծառայեցնեն ազանների հաշուքներին, գալիս են, վոր ներքացնեն նրանց հարստահարության ձեռնարկությանները...

Այդ հարատևակ, այդ պարզ չևքնությունն և, վոր քարանձրկ չի՛ լինում շատ քշվառների համար։ Ենքե ընդհանրում են վոչքր ինչ և—արյան ու մարմին չի՛ գալիս նրանց մեջ և չի վրդովեցնում։ Դեռ այդ քշվառները բուռն պես են ապրում—ընկճված, խաթարբ և ապիրատության մեջ։

Ու ընչուց են նրանց, խամրեցնում նրանց միտքը հենց այն ի՛սկ նպատակով, վոր չնկատեն հարստահարությունները, չզգան տանկցին տերի ունեցող անիրավությունները, չզգան կատարվող հնդկքուռնների ահավորությանը։

Համբրն ել չևր քարանում։ Ինչպե՛ս քե քանվորը գործում և և ազան վաստկում... Ազգով ազգպե՛ս և... քայց չի՞ վոր ժողովրդի մեջ կա այն հատկացողությանը, քե գանվորն և ազատի հաց ավողը։ Լսել և այդ խոսքերը։ Բայց չերբ քաղաքության մեջ և մտել, շատ-շատերը գտել են, նույնիսկ քանիսից մարդկի,

վոր ընկերական այդ դրությունը բնական է, այդպես էլ պիտի լինի։

Հիշեց, վոր մի որ, ինչ վոր համակատարումից հետո կորց վճռել կոր բռնվել այդ մասին, զարդացած պատմեր ասել եր։

—Բայց չէ՞ վոր դրամատուրը իր ամբողջ բան է ու խաղի մեջ դնում, բիսակ և անում, իր կատարումն է դրել...

Աստղը աղաղակները լցվում հարատացողներից, դիրք ձեռք բերողներից եր։

Աղան քիմ և անում, աղան դրամատո՞ւմ է դրել... Այդպե՞ս են ասում իրենք, աղաներն էլ. այդպե՞ս վարատարում և պաշտպանում իրան են յերեսում քաղքենիության բոլոր պնակալեզներ, նուիրական վատասարան, քաղքենի, ինտելիգենտները... վորոնք հաց են ուտում, կերակրվում են դրամատուրների աղքատի թատերություններից։ Ու վոչ վոք նրանցից չի կամենում հետախուզել այն, թե աղա՞յի վորտեղից եր դրամատո՞ւմը։ Ինտերեսությա՞մ եր կատարել։ Ի՞նչու ուրեմն իրենք, այնքան ջանասեր, որը 10—12 ժամ պարծող բանվորները, վորոնք վո՛չ խմում են, վո՛չ խաղում, վո՛չ մի կոպեկ ավելորդ դրամ չեն ծախսում— չեն կարողանում վո՛չ թե դրամատո՞ւմ ծողովել, այլ նուիրական քիչ վաղանցավոր ապրուստ ունենալ, իրենց ընտանիքին պատքերը հոգալ, մի հատ դիրք դնել, մի անդամ թատրոն գնալ և ծերության որերին հանգիստ եր մի քանի րոպե խնայել...

Դրամատո՞ւմ են գոյացրել... խնայողության արդյունքն է, վոր դիրքել են... Վո՞ր ցլիսի անարդ խաղեցության, ինչպիսի՞ գծուծ աչքակտատության... Ա՛հ, յերբե՞ր այդպես աստղները դիրքեն քննելու և խոստովանելու, թե ինչի՛, վորի՛ շնորհիվ և ուսանչ գալիս դրամատուրի դիրքը մի անհատի մոտ. յերբե՞ր հասկանան, թե դրամատուրը ինչպիսի՛ գնով և խոշորանում և վորքա՞ն քիչ ուժեր են խաղում, մարդկային զոհեր կլանելով, ընտանիքնե՛ր ամբողջ անողոքություններից անդադրում հանգցնելով և տներ ավերելով և կոստակում...

Վրդովմամբ նայեց Լևոնյանը քեզ, յերբ խոհուն հետո նորից պատմեց։ Ու ժպտաց մատները, վոր յերբե՞ք չեր իր այդ վերջին խորհրդակցությունը, կատեր անշուշտ.

—Ցերե՞ք այդպես և, Սա՛րգիս, դո՞ւ ինչու նուիրը չես կարող անել։ Մեկ ասա տեսնե՞նք...

— Այո՛, խոստովանում եմ, հայրի՛կ, կոշտացել գիտնալը մի աշխատ է, մեր ամեն մարդու բան չէ:

—Աբա տեսնո՛ւնք, կատակ հայրը. խելո՛ք մեկ ուրիշի աշխատանքը, գրիչը մեկին և տես քե ինչպե՛ս կբերի գլխիդ դատաստանը...

Ու. Ջինտալը յեկամ Լևոնյանին:

Ա՛հ, դատաստա՞նը, կատարյալ՞ քաղքենիությունն՞ը, քաղքենիներից կազմված և նրանց քաղքենիների ոգուն ծառայող, ամեն տեղ հոգուտ գրամատերերի գործող կատարյալ՞ քաղքենի՞ը... Այո՛, խնդիրը հենց նրանում է, որ հարցիկ պիտի լինել և ընդունված ձևո՛վ մեռյալ պիտի խլել ուրիշի աշխատանքը: Դան տրվելք, որտեղ նիլիստ պիտի լինել ուրիշ դատակարգի շահերին ծառայող սկզբունքներով: Այդպիսի տրվելքներն համեմատ գործի՛ը պիտի գիտենալ...

Այսպես հանգարծ Լևոնյանը յերկար ու նատեց: Ուրախությանն մի անզուսպ արտահայտությունն արտահայտվեց նրա դեմքի վրա:

—Ա՛հ, մտածեց նա հրճվանքով. սհա խորհրդածում եմ, վերլուծում և համադրում վերջապես... Վերջապես նորից սկսեցի ապրել ու մտածել, խոհարարվիլ, և շուրջս նայիլ գիտակցությունն... Ինչպե՛ս յերջանկությո՜ւն...

Մեկ խնդասեր ասություն կա. անչարի ուրախ, որ կարող կը համառությամբ ընկղմիլ խորհրդածությունների մեջ, խոհարարվիլ, վերլուծիլ, և որը վրչ մի հաշիվ, վո՛չ մի մարդ—մտայան կամ դրամատիրոջի վերաբ չերչին գալիս ճնշիլ— տանվախտացնելու և տառապանքների նրա մտավոր գործունեության՝ արժանքի և վոսկու, դրամատիրոջի ստրկության չղթաների ծանրության տակ...

3.

Ըստա յերեսունչորեքին թարգմանով Մեզոտ Ալեսանդրը (Գրիգոր Ալեքսանդրյան Թարգմանչ), ստացավ հարյուրի գործարքատուներից, որոշեին քանակել կը Լևոնյանին հրաժարեցնելու պատմությունը: Այն յերեկո, յերբ յերբեմնատերը իր քարոջ հետ սովորականին կլուբ կը գնացած, դեմ առ դեմ յեկավ նրան: Գործարքատուները տառապեին

աչքերով քնդումից էր հաշվապահի բերքը և մի քանի ել նայից նրա կեռևից։

Լևոնյանը նկատեց այդ, ամկայն իրեն հպարտ պահեց, անցավ և չի՛ տա անգամ չնայեց։

—Ընդե Ամիատովիչն էր. ասաց քրոջը, կերը քիչ անցել էլեն։

—Տեսա. քեզ էր նայում կերկար։

— Ընկնի գործատուն և քիե ի՞նչ կամ ո՞վ եմ կես, վոր քոպչի մի աղջկերոն ամենից պաշտոն։

Քուլլը խանուն վոչինչ չպատասխանեց. բայց կերը մտանեում էլեն արահին, ասաց մեզմությամբ.

— Ի՞նչ լավ կլիներ, Մարգիս, կերե նորից պաշտոնի կոչներ քեզ՝ այս անգամ ինքը— ասեր։

—Իմ... ասաց Լևոնյանը և ժպտաց բռնազբոսիկ կերպով. կմերժե՛մ... Հա՛, ո՛ւրիշ բան է, կերե կատարվըշներ վոխներ... և կամ որինակ... որպեսզի գրեներ 7—8 ժամով աշխատանք մերոյն տար. գրեներ սերնդե ժամը 3-ը, վորից հետո ազատ կեմ կես... Ե՛հ, ամկայն պատարկ խոսքեր են գրանք. վոչ նրանք աղջկերս կրանեն և վոչ ել կե՛ս կընդունեմ հրավերը...

Այդ միջոցին մեծ և փոքր պարտեզը լցվում էր հյուրերով։ Ամեն տեղ խումբ խումբ գոյացել էլեն ընտանիքներ, անցնում էլեն շըշխըմեն, ցրտուն հագուստներով տիկիններ և աղիորդներ, վորոնք ցրվում էլեն ծառուղու մեջ և կամ հավաքվում այս-այն կողմ դրած սեղաններում, քաստերտարահ առաջ չատրըվանների ավազանի չուրջը։ Ընկերասիրեն բաց գահլիճի մեջ սկսել էր կերգահ-չատրիքյունը, քուլլի խոպացողներդը բռնել էլեն արահի կերկու կողքի նըրբանցքները։ Դրսում, այս-այն ծառի տակ դրված նստարանները բռնվում էլեն և ամենական կերգահ-չատրիքյունը սեղավորված էր հերքին էր տպատում։

Լևոնյանը քրոջ հետ հեռու էր ամենքի չուրջը։ Մի քանի անգամ գրգռատանվատերը, կերկու պարոններդի հետ խոսակցություն բռնած՝ ծանրաքաշ անցել էր նրանց կողքից և ամեն անգամ նայել Լևոնյանին։ Ընկերատերդը չեներել էր ձևացնում, քիե ամեն մտահոգություն՝ մի տեղ հավաքվում էր։ Աշխատում էր քրոջ հետ խոսել այս-այն նյութի մասին, ամկայն միտքը գրգռատանատիրոջ կողմն էր. աչքերն էլ կարծես մեկնաբերը նրան էլեն հետևում և նրա չարժումները միայն դիտում։

Հինգերորդ պատմությի ժամանակ, կերբ Լևոնյանը տեսավ,

վոր ապան մնացակ կանգ եր առել ճիչտ էր ճանապարհի վրա, դիաց, վոր սիրտը ամենի ուժգնորեն եր բաբախում։ Ջանաց դադար բրնել, փորձեց դա՛ր ձգել քրոջը մի բան ասել, բայց հանկարծ լսեց, վոր իրեն են կանչում։

Հիրավի, գործարանատերն եր։

— Պ. Լևոնյա՛ն, ձայնում եր նա, յերբ յերեխասարդը, չէ՞ ուշանալ ձևացնելով, ուզեց անցնել։

Կանգ առավ ու գոռնալով։ Գործարանատերը ժռռնում եր։

—Ուզեմ մի քանի խոսք ասել ձեզ, խոսեց նա՝ մի քայլ ժոլիա դնելով և թոթիկելու համար ձեռքը պարզած։

Լևոնյանը լուռ յուրմեց անցավ ձեռքը։

—Ձեր քույրն է, չէ՞, հարցրեց ապան և դեմքից չարժեց. ծանոթացրե՛ք մեզ։

—Լի՛զա, պ. Թադեոսյանն է. իմ նախկին տերը։

—Ա՛յ, ա՛յ, ժպտաց գործարանատերը, թոթիկելով ապիկա ձեռքը. անո՞ւմ եք դուք ձեր յեղբորը, որիո՛րդ, համալսարանական և և դեռ չդիտե գործածել ազատահայտություններ իրենց տեղին հարմար։ Ի՞նչ և նշանակում էտերդ քաղաքը, պամբոն, ան՛ր կամ ծառա չկա մեր գործերի մեջ. կան միայն գործակիցներ. իմ մեղքս նրանո՛վ միայն շատ է, վոր դրամագլուխը իմն է և գործը յի՛ս եմ սկսել... Ահա՛ բոլորը։

Ցեղ աչյ ամենը ասաց նա ժպիտը դեմքին, հանդարտ ու մեղմաձայն։ Հետո, յերբ քիչ լռել եր, նայեց Լիզային կարմրած դեմքին և դառնալով նրա յեղբորը, հարցրեց.

—Մի հա՞ա քույր ունիք... ինչ լավ, համեստ աղջիկ է յերևում...

—Ցերկուսն են, պարոն, պատասխանեց Լևոնյանը, վոր արդեն զսել եր ինքն-իրեն, արտալինելիվ։

—Խոկ ձեր համ յերը, շարունակեց հարցնել ապան. կարծեմ կտավի գործարանումն է ծառայում, այնպես չի՞։

Լևոնյանը սկսեց մի տեսակ անհանգստություն զգալ եր նախկին տիրոջ այդ հարցուփորձից, վոր բոլորովին նո՛ր եր իր համար։ Մինչև այդ յի՛րենք չեր պատահել, վոր ապան նրա վրա ուշադրություն դարձներ. ամեն բա՛ժնեն խոկ անհետևություն եր ընդունել միշտ, յերկու տարվա ընթացքում հազիվ մի քանի անգամ կարճ ու չոր հարցեր եր ուղղել պատասխանատու, խոկ հաստատության մեջ, բացի բարևն ընդունելուց, չեր ցույց տվել

անելամ, վրը նշմարում էր նրան: Իսկ այժմ, երբ Լևոնյանը անվախ մարդ էր դարձել, երբ այլևս ծառայող չէր, զործարա-նատեղում հարցուփորձերը վիրավորական էին դառնում: Փախուստ ղրաց կոպիտ պատասխաններ տալու: Սառը դեմք ընդունեց և աղաչի ժպտող դեմքին նայելով, ասաց.

—Այո՛, հարցս բանիմաց է:

—Ինչպես մենք ամենքս. խոսեց զործարանատերը. ամենքս բանիմացներ ենք... Բայց խնդրեմ, ինչո՞ւ այսպես վանդշեած մնալ այստեղ. արիության կհոդնի... Ահա՛, դնանք այն սեղանի մոտ. հույս ունիմ վոր չենք միջոխլ մի բաժակ գարնջուր կամ բիչ... Շամեցի՛ք, արիո՛ղը:

Լիքած հաճույքից ժպիտի՛ կաթմրեց: Հարուստ զործարատեր-ները, քաղաքում հայտնի այդ մարդը հրամցնում էր իրեն, այդքան անուշ խոսում հետը: Ինչո՞ւ ուրեմն յեղբայրը այնքան վատ զուգնորով էր նկարագրել նրան: Ի՞նչն էր վատը. սիրալիրությո՞ւնը, յեղբայր հետ այդպես քաղ վարվելո՞ւը:

—Շամեցի՛ք, կրկնեց զործարատերը սեղանի մոտ և նստեց-րեց Լիզային. ի՞նչ կհրամայիք, արիորդ, քո՞ւ, քե ուրիշ խմելիք:

—Քեֆ. ասաց Լիզան՝ միշտ կարմրելով:

—Իսկ դո՞ւք, պա՛րոն. անշուշտ գարնջուր:

—Ճիշտ վո՛չինչ. ասաց Լևոնյանը և նեղացավ վոր քուրը ընդունել էր աղաչի հրամիքը:

— Բայց ինչո՞ւ. մի բաժակ գարնջուր... միասի՛ն կիմանք: Ձեզ հետ յես քիչ խոսելիք ունիմ: Թեև դուք մեզանից փախաք, մենք Քողիք, սակայն յես չեմ մոռացել, վոր յերկու տարի միասին ենք զործել: Ցեմ հետո... Բայց այդ դեռ քիչ մնաս... Ա՛յ տղա (զարմանալ նոա մոտեցող սպասավորին), մի շիշ լավ գարնջուր, մի բաժակ քեֆ... Մոտ եկ բնչ արյասող, մուքի և ապրանք... իսկ այժմ, պ. Լևոնյան, մենք կսկսենք քիչ խոսակ-ցել... Ընկերդը պարո՞ւմ է և արդյոք:

—Այո՛, պարոն:

— Լա՛վ ուրեմն, դուք կպարնք, ո՛րիորդ, իսկ մենք կը-խոսակցենք... Մենք շատ բաներ ունենք միմյանց ասելու... Մեր խոսակցությունը կտևող և ձեզ համար ձանձրալի կինել... Սպասավորին հարցնեք, գրասենյակին զործեք...

Լևոնյանը հասկացավ, վոր Թալիբյանը ուզում էր իր հետ

առանձին մնալ: Ո՞վ գիտե քիչ ինչ ունեք ասելու: Արդյոք պիտի խնդրեք նորից իր պաշտոնին, քա՞ղցե... ուրիշ, ավելի բարձր պաշտոնի:

Զայրույթը խլեռամ եր: Ժպտելով եր վոր սկսեց նայել զորձատեղոջ դեմքին... Ենվ վերջապես ինչո՞ւ լինել անքաղաքավարի, կոպիտ...Վո՛չ, պետք եր ցույց տալ, վոր գիտե՛ ինքն էլ լինել սրամտախոհ վարմունք ունեցող մարդ, ջենտլմեն՝ մի խոսքով:

—Ձեր հայրը կարծեմ շատ ծեր է, չե՞, որիորդ. հարցնում եր այդ միջոցին Թաղիրյանը Լիզային:

— Վա՛չ շատ, պարոն, մոտ 60 տարեկան է:

—Ճի՛շտ իմ հասակին. կես գլուխ քիչ ավելի կամ: Ենա էլ մի ապրիկ ունեմ ձեր հասակին... Ախտա վոր արհարտանոց և գնացել, քե չի՝ կծանոթացնելի և լավ ընկերուհիներ կլինեիք... Հասնեցե՛ք քիչը... Զարմե շնորհակալությամբ... խանի՛նք ապրի, ա. Լևոնյան... Դատարկ բաներ են, մի՛ մտածեք: Մեր կառավարիչը վոքը ինչ խոսա մարդ և իր պաշտոնի ժամանակ, գործն էլ նրան ջղայնին և գարձրել... Դո՛ւք էլ ջղայնին եք կրկնում... ժամանակով կրկնատարրնները վոր ամենքը ջղայնին են գարձել... Սակայն չպետի՛ կռվիկիք. չե՞ վոր կրկուսը էլ համալսարանական, գարզացած մարդիկ եք... Ամի՛ք խնդրեմ... Հետո՛, հետո՛ կխոսանք... Ձեր կենացը...

Լևոնյանը գժվեցը կենեռից և պատրաստվում եր պատասխանելու, բայց Թաղիրյանը ժպտուն՝ չթողեց:

—Վա՛չ, վո՛չ, ասաց նա. ամենլավը և այդ մասին խոսք սկսել. կես հետց ամենի՛ս... Որիորդին կարող են ձանձրացնել գրանք...

Ենկերատարդը բաժակը բերնին տարավ և հագիվ կեսը խմել եր, վոր անզամի վրա գրեց, վոտքի կելավ և գասնելուով քոջը, ասաց.

—Գնանք քիչ առանձին Սրապյան արհարտնեցի մոտ, Լիզա, գուցե արդեն կինկել են:

—Բայց ապրանեցի՛ք. ասաց Թաղիրյանը. ինչո՞ւ այդքան անհամբեր եք. քողնե՛ք որիորդը խմի՛ իր քեֆը... Սրապյան որիորդը հետո ծանոթ եք... Շատ լավ աղջիկներ են: Հոդ հետո կա ծանոթ եք... Ենկեի կհղրայրը ձեր գասընկերն է... Այո՛, նրա էլ և արհարտահման ասվորել, ձեզ նման անհամբեր մարդ է... Որիորդները կինկել են. սիրտը մոտ նստել են...

Բայց խմիչք ձեր քինը հանդստությամբ, որի՛ղ, հարկ չկա շտապելու։

Լիպան չտապելով խմեց, լեզուով և շնորհակալությամբ հայտնեց — Զարմի՛ն, շարմի՛ն, որիորդ։ Ներեցեք, վոր ձեր լեզուրը խլում եմ ձեզանից մի կես ժամով. միայն կես ժամ։ Ծանոթությունը, ուրախ եմ վոր ծանոթացա ձեզ հետ... Այսուհետ կես ձեզ կոչտանամ, ոչ. Լևոնյան։

Ենվ ժպտաց միշտ՝ ճանապարհ ձգեց նրանից։

Ծերը հեռացել էլին գլխի քիչ, Լիպան բռնեց լեզուր քինը և մեղմությամբ ասաց.

—Լա՛վ մարդ և լեզուամ, Սարգի՛ս, իզուր դուրս լեզար նրա մոտից. տեսա՞ր ևս ինչպես քաղաքավարի լեր և սիրալիր։

— Ով գիտե ի՛նչ փորձ—ցավ ունի. մոռացավ Լևոնյանը. աստղին անգամին և, վոր ինձ հետ խոսում էր՝ աչքերս և հրապուրեց խոսելու... Բայց ինչ վոր ևլ լինի, խարխլողը չեմ. չպիտի քննադատեմ, լեզեմ նույն պարզությամբ ասարյալին։ Ենթեի ուզում և հաշտեցնել կատավարիչի հետ... Ջի՛ա կարող պրոպագանդիստին այդ լեզը մի՛ լա նույնը կմնար. ճնշող, ստորացնող և անգութ չարհարպրծող։

— Բայց, Սարգի՛ս, առարկեց քույրը, գուցե ռոճիկը շատացնի, գուցե ավյուհետև լա՛վ վարվեին քեզ հետ... Գիտե՞ս, հայրիկը ամբողջ որը տխուր և լինում... մայրիկը ծածուկ, խոհանոցում լաց և լինում մի՛չև... Հայրիկը ծերացել և, ուժասպառ և լեզել. մի չարչարի առաջ առում եր, վոր ժամանակն և քաղցնելու մարդու գործը և քիչ ևլ հանգստանալու... Մոտի՛ր մեկ, Սարգիս...

Լևոնյանը դեմքը կիսեռնց նեղացած։ Հայրը, ավրպտեմ, ավրցնի քուլլ եր և ուժասպառ. մի՞թե իր պարտականությունը չեր ավելցնել նրան մարդկության գործի աշխատության մեջ. մի՞թե պարտավոր չեր ոգնել մարդած ծերությանն՝ քիչ հանգստանալու. լեսասիրությունն չեր լինել իր կոդմից, իր անկախության համար, հորը քաղցնել այդ գործերի մեջ ընկղմված։

—Ուրեմն, ասաց նա պրոնեղմած, քոլորդ ուզում եք վոր գործի՛ չ գնամ ասրկանալու և այս անգամ քոլորովի՛ն իջնելու... վո՛չ, դա արդեն անկարելի լե. լես վա՛զն իսկ կանգնեմ

ուրիշ գործ վիճառել. Քոչ լինի նուիրատուական գործ, միտքն քի ուրիշ առնչ, ուրի՛չ գործատանուտ:

— Այո՛, ի հարկե կզանեմ, խոսաց Լիլյան. բայց հինց սկըզբից ո՞վ կասա քեզ 50—60 բուբլի ռոճիկ: Նորից պիտի սկսես տարինեքով սպասել, տանջվել: Մինչդեռ այժմ, ո՞վ գիտե, գուցե Թաշչյանը ռոճիկդ ավելացնի, քեզ պատվավոր կերպով նորից գործատուն տանի... Մեկ մտածի՛ր, Սա՛րգիս, քի՛չ լավ կլինի... Հարյուրիկը և մարդիկը վորքա՞ն կուզտախանան, նորից յեղեկյանները կի՛րդ, յերաժշտությո՛ւնը, նորից հարյուրիկը զվա՛րթ, կատակո՛ղ... մանավանդ յերբ նաս ել իր Ծանր գործը քոզնի և հանդստանաս... Ախ ի՛նչ լավ կլինի...

Ու մի քոպե յերկուսն ել լուռ մնացին:

—Լա՛վ, լա՛վ, ասաց Լևոնյանը ավելի պակա՛ս նեղացածի ձայնով. ահա Սրապյան որիորդները. գնաս նրանց մոտ, միևնույն տանձանքը տյուր ազգան ի՞նչ և ուզում ինձնից... Հետս չդնաք, վոր յերկար չվրդովեմ քեզ:

Ապա քոչնելով քրոջը վոր գնար որիորդների մոտ, ինքը դառնալորեն գործակ և գնաց գնդի Թաշչյանը:

Գործատանատերը այժմ մենակ չեր: Կոզբին նստել եր ինչ վոր պարոն: Չնայած մոն գուշն ունեցող գիտեք, ճարպատ վոզբին աչքեր և ծնոտի յերկինալ համակրվածք: Հատու փորը կոճկենցրել եր անպանին, ձեռքովը յերկնքրուզ մորուքն եր հարթացրում և աչխատ-ով խոսում:

Մակարն Թաշչյանը տեսավ Լևոնյանին և ժպիտը դեմքին՝ կանչեց հեռվից.

—Համեցե՛ք... խնդրեմ ծանոթացեք.— Հարգատարպես Թաշչատրյան...ը. Լևոնյան...ի՛, ախո՛չ, ը. Թաշչատրյան, գուշ մեզ չեք խանգարիլ, նստեցեք: Մենք ը. Լևոնյանի հետ քիչ ուզում ենք խոսել գործատանի մասին... Առե՛ք ձեր կիսատ բաժակը, ը. Լևոնյան... Հա՛, մենք խոսակցությանն կեսը քոչ մնաս ուրիշ անգամի, ը. Հարգատարպես: Ինչո՛ւ-ըստ կես ուզում եմ այդ բարձրաքանչյուր վրա առարկություց չինել: Լա՛վ առչ և առատությա՛մբ... Ձեր առաջարկած ծրագիրը վատ չե... Բայց այդ մասին քոչնեք մի ուրիշ անգամ:

Ապա դարձավ Լևոնյանին և ասաց.

— Հուլա ունեմ, վոր ձեր քաղաքը մենակ չմնաց... Այժմ խոսենք քիչ ձեզ հետ... Դուք հանձնարարակի քոչնիք մեր գործատանը և

հեռացաք: Լա՛վ դիտեք, որ մի հարատևության համար պատ-
վարքը չի շատ էլ, բերք ծառատողը հանկարծ թողնում է իր ար-
ծը և հեռանում...

— Բայց, պարոն, գոչեց Լևոնյանը զարմացած. բա չհեռա-
ցա՛ կամովին, այլ ինձ դո՛ւրս նետեցին...

—Ինչպե՞ս... զարմանք կկղծեց գրծարարանատերը. ձեզ դո՞ւրս
նետեցին... բա այդ չդիտեի՛ր... Սակայն, ինչ որ և, ինձ
ցանկալի չի իմանալ ձեր դուրս գալու, մի խոսքով՝ ձեր գոր-
ծունեության պատճառները. բուն պատճառները... դուք, իբր գոր-
ծարար, հույս ունիմ որ ճշմարտությունը չեք թաղցնիլ
ինձանից:

Այդ միջոցին ճարտարապետը իր մորը բան գաղտնի և մոտի
բերում մխիթարում, ասելով որ մեկի հետ ժամադրություն
ունեը, որը հե՛տս կգար:

—Դուք դեռ կըսեսում կլինեք, չե՞, ձեռքը պարզեց դեպի նա
Թադիրյանը. ցտեսություն, քիչ հետո կտեսնվինք:

Մեր բերք հյուրը հեռանում եր, գործարարանատերը բերանը
բերից դարձրով, երջացավ և առանց Լևոնյանի երեսին նայե-
լու, ասաց ծանր.

— Դուք, ինչպես ինձ ասացին, կուզեր վերադարձ ձեզ կատարվելիք... Այսօրեցիք վերջացնեմ... Դուք ընդունո՞ւմ
եք արդյոք, որ ամեն գործի մեջ հարկավոր է գալ ու կանոն,
դեսցելլինա. որ հարկավոր է կատարվելիք, և այդ կատարվելիք
պատիժն ու վարձը նշանակություն ունին գործի ոգուն համար...
ինձ ասացին նաև թողած, որ դուք հանկարծ, առանց նեղկա-
պությամբ, ընդհատել եք կատարվելիք հրամանները և գոռացել
նրա վրա:

—Դուք վերջացրի՞ք:

—Այո:

—Այժմ ինձ լսեցեք... Հավատալ կուզեք նախ, որ մատչելը
չեմ բա նորից խնդրել ձեզ մոտ ծառայելու: Այս կարևոր է,
որպեսզի հավատարմանաք առաջիկա ճշմարտության մեջ: Ինձ
արդարացնելու ուրիշ պետք չունիմ, Միշտ եմ բա անկեղծ
և ուզիղ խոսել, առանց ինչին էլ իր անունը տալ:

—Ինդրե՛մ, խնդրե՛մ. բե՛ս էլ սիրում եմ այդպես:

—Ձեր կատարվելիքը, ճի՛շտ է, կեղծ և համապատասխանական,
առանց հարատևության երան չի՛ կրկնել և ապնդացրել: Առաջին

խչխոտկան միտումներն ու ձգտումները զինվում են երանելի քարյուղ. հանուրք և զգում տեսանելու խոնարհվող գլուխները իր առջև: Իր բռնակալության՝ ստրկացնել, պատիժացնել ամենքին... Եա՛ս կուզեր որինակներ, վարքներ որինակներ բերել մեզ նա ինչպես և վարվում իր ծառայակիցներին և մանավանդ քշմոտ բանվորների հետ... Ընդհանրապես կասեմ այստեղ, որ ձեր գործադրանում տերում է բռնապետական մի անասնություն, մի վարքներ կարդ, որ իր ճերմանների մեջ արյուն-արցունք և քամել տալու ամեն աչխատասիրություն արած...

—Բռնապետական կարդ... զեմքը կիճեցավ գործադրանության և ի՞նչ գործադրանում... քարյուղ մի՞թե չես գիտեր եմ... կարող եմ համարձակ ասել ձեզ, պարո՛ն, որ դուք սխալվում եք. իմ գործադրանում չեմ տեսնում այնպիսի կարդ ու կանոն, որ զեմ լինելը ընդունելի կարդ ու կանոններին և կամ պետական օրենսդրություն... Միայն իմ քաղաքական ձեր տասածները:

—Խոհ՛ւմ, խոսաց Լեոնյանը. չատերից ձեզ մի չնչին որինակ: Ձեր գործադրանի մեջ վերջերս մատել մի աչալուսի կարգադրություն.— չլիներ մի ծառայող կամ բանվոր, պատահմամբ և կամ վրան նուչնելուկ բանտարկը պատճառով ուշացավ մի կես ժամ— արձանագրվում էր: Ժամը 8-ին ներկայանալ ցուցակը փակվում և. ուշ մնացողները կերթային պրկվում են նուչնելուկ կես որվա պատմաբանից. կերթը անգամ ուշացողները—մի պատմաբանից: Սա բանտարկների համար է. մեզ տուգանում են ուղղակի ժամավարձերով... Սա մի չնչին որինակ է, քարյուղ դուք պետք պատկերացնեք ձեզ մի ինչպե՞ս անկատարյալ խեղճ բանվորը, նուչնելուկ կիճեմ տկար լինելու, վրան ավելի ուշացած լինելու. համար՝ տանում կամ շատ մեծ վերջին պրկվում և կը տուգած չնչին վարձատրությունն մի մատկ...

— Քարյուղ, պարո՛ն, ընդհատեց նրան Թաղերյանը. դեռ այդ կարգադրության մեջ ինչեր չեմ տեսնում բռնապետական... Գնաք և վերջացրեք ճշտապահ լինել և կարգապահ... Բանտարկը պատճառնե՞ր կան— տպագրեցեք, վստահեք բերեք... Ես իմ վերջացրեց այդ ձեզ քեմ, մեր հնարածը չե. բոլշևիկական ամեն գործ էլ շատ և կարդին հաստատություններ մեջ կա այդ:

—Գիտեմ... Քողնենք, որ բոլշևիկական լինելով չեմ նշանակում քեմ բռնապետական չե: Քողնենք այդ. քարյուղ ինչո՞ւ դուք մեկնաբան այդ եք ինչ առել Բոլշևիկից. ինչու՞ տասպետված և

արթնանալու նաև մարզասիրել վարժունքը բանվորների հետ, ապրիլի ճնշումների վերացումը, բանվորների կյանքի բարվոքումը, գործելու տեղի հարմարությունները...Այդ բոլորի փոխարեն ձեր համալրատրամաբանական կառավարիչը ինչո՞ւ մոցրել և գործարանում մխիթարն ճնշելու ձևերը՝ խառն ասխոսական վարքերնուքյան հետ... Ես վերջապես ինչո՞ւ այդ նոր կարգադրություններից առաջ պիտի մնա, արթնակ հենց, ինքը կառավարիչը և որներքը պիտի գործադրվի միայն քուչերի վրա...

—Ինչպե՞ս, հետաքրքրվեց գործարանատերը, ուրեմն ինքը կառավարիչը ո՞ւր է գալիս:

—Գրեթե մի՛շտ ժամը 10-ին...

Առաց Լևոնյանը, բայց հանգարծ, խոհուն ել զգաց, վոր տրածը վտանգավոր է: Սրտնեղվից վոչքր ինչ, լռեց, կարմրեց, բայց վերահաս մի բոպեի լուսքյան մեջ նորից գտավ ինքզինքը և ուժգնությամբ շարունակեց.

—Ինչո՞ւ չե ասկսյն այդ, պ. Թաղիրյան, թեև այդ ամենի հետ անխուսափելիորեն կապված չլինի կուշտ կեղտածի անտանելի բարոյախոսությունները ու խրատները քաղցած գլխին... Ա՛յդ եր, վոր ջղայնացնում եր ամենքիս և այդ եր, վոր զայրույքի բաժակը լցրեց և ինձ ինքնամոռացության մեջ ձգելով կտպիտ խոսքեր հանել ամսով բերիցս... Գալուն պես չսպասում և քննել նեղվարության տեղերակը, և ամեն որ, մինչև գրեթե, սկսում և իր սովորչի բարոյախոսությունը... Քարտուղարում և, տպագրում, ջղայնացնող տխմար հորդորներ և կարդում... Առում և, վոր ջանքգործությունը անկրքության նշան և, վոր մարդ մեռնի ել, պիտի ժամանակին գործի գլխին կանգնած լինի, վոր ամեն վոք պիտի տվորի իր տողած ոռճիկը հարամ կերպով չվայելելու... վոր ուշ մնացողները չեն կարող ծառայել գրամեքենային, վոր ծառայությունը խաղ չե, քրքջ բան և, պիտք և արթուքյամբ կատարել, վորովհետև գլխովո՛վ և վարձատրվում... Ես նման անընդհատ կրկնվող ու հետզհետե ատելության աղբյուրի՛ տտորացուցիչ, աղբյուրի՛ հոգեմաշ խոսքեր, վոր քա՛րն անգամ դիմանալ չեր կարող... Ես, ամեն վերջին, այդ բոլոր զարհուրելի ճառերին դիմանալուց հետո ծառայողը, կարծես իրը վարձ լսելուն, պիտի մի քանի բառերի վճարի իր չնչին ռոճիկից... առաջանք՝ ուշացած լինելուն համար... գործնական խրատներ...

—Ցնով ի հարկե, ինքն էլ մի քիչ ժամը տասին է պալիս, կրկնեց Թադիքյանը ժպտելով— և գնում է...

—Ներեցեք... ասաց Լևոնյանը զայրացած:

— Այդպե՞ս... յերեկոյանները էլ յերեխ չէ պալիս...

Լևոն[ան]ը այլևս չկարողացավ զայրույթը ծածկել: Ի՞նչ, լրտեսի դերի մե՞ջ եր ուզում դրած լինել իրեն այդ դրամատերը:

Բուռն շարժում զգաց յերիկամուր, քաշվածը յետ մղեց և դեմքը կնճռատ՝ ասաց.

— Ես այդ չգիտեմ... իմ գործը չե... Ցնով վերջապես՝ յես լրտես չեմ...

Գործատանատերը գունատվեց քիչ, հետո խանդոտն քաղքաքաժան քրքջաց՝ իր չվոխություններ ծածկելու համար, ծունկ յեր-նող յերիտասարդի թևիցը և ասաց.

— Ներե՛ք հանդատացեք. յես ձեզ հետ չե՞մ հարցաքննում. ինչո՞ւ. ինչ կարծում, վոր լրտեսի դերի մեջ եմ ուզում դնել ձեզ: Վա՛չ, յես հենց այնպես հարցրի... Գործում եք յես չգիտե՞մ ինչ ինչ և կատարվում այնտեղ... Դուք ասելիքներ ունեք և ասում եք. յես էլ լսում եմ... ի՞նչ կա դրա մեջ լրտեսական...

Լևոնյանը հանդատացավ քիչ և նստեց: Դեռ ասելիքներ ուներ:

—Լա՛վ ուրեմն, խոսենք նաև այդ՛, յես դեռ ասելիքներ ունեմ և այնքա՜ն ասեմ, վոր ամբողջ յերկու տարի ձեր գործատերը շարժող գործողներիս դրությունը գժտեցնեն եր դարձնել: Ամե՛ն որ դուք կանանցից մեզ մոտ հնձնեցանք, դանդատ, հաճախ արտասուք, այդ՛... Ահագին, հատակագիծեր մայրցիկ արտատպում են յերեխայի նման... Ո՛հ, դուք չգիտեք քիչ ինչպիսի՛ աշխատեր բան և տեսնել հատակագիծեր մարդկանց լացը, վորովհետև նրանց տատրացնո՛ւմ են ձեր գործատերը, դրկում են իրենց գառն աշխատանքից, ձեռնունա՛յ են ուզարկում իրենց անոթի վորդիներին տուն: Տանը վոչինչ չկա՛ ուտելու, վորքրիկները ուտե՛լ են ուզում, մրսո՛ւմ են, չկա վոչինչ, խլել են ամեն ինչ... Աչխատանցրել և աչխատանքը խլել... Ցնով այդ բոլորի դիմաց քաշվառ հայրը կանգնել է՝ յերեխայից ավելի անզոր... Ձեզ հարկավոր և տեսնել այդ ամենը, պարո՛ն. տեսնել քիչ ինչպես վայրենի յեր ձեր կատարյալ վարպետներին, բանվորներին հետ... Տուգանել անխնա, հայհոյել, առեվրականը ուշացնել, յերբեմն ուզակի ապտակել, այո՛...

— Դուք այդ բոլորը ճի՞շտ եք ասում, հարցրեց գործադրանատը հուզված ձայնով. ճի՞շտ են, թե՞ ասելությունն է ձեր մեջ խոսում և գունատվորում, շտապեցնում ամեն ինչ:

— Գնաք չունե՞մ ասելու, վոչ ձեր կառավարչին ազատելու և վոչ էլ շտապեցնելու... Հարցրեք յուրաքանչյուր բանվորի, ասածին, բայց նախ և առաջ ապահովություն տվեք նրան, վոր կառավարչը չի վռնդել նրանց վորևե հատարակ պատրվակով, կամ լրտեսելը չի դնել նրա վրա, վոր ասելիք գտնեն, գնդեսում վորոնեն և տուգանքներով չնեղեցնեն տան...

— Շա՞տ են լինում այդպիսի գեպքեր:

— Շա՞տ... Այո՛, լինում են... Դուք, որինակ, հիշո՞ւմ եք անցյալ տարվա մի կռիվը գործարանի մեջ:

— Վո՛չ, ի՞նչ կռիվ և այդ:

— Ճերևի ծոծրակել են ձեզնից: Անշո՛ւշտ հիշածիևչին և կամ գուցե հաչտանալ են, թե մի բանվոր—ասած կլինին երբ թե հարյան և այլն— արյունաոտելու չտալ ծեծից մի ուրիշի:

— Հիշում եմ... այո, հարյան և ինդել:

— Անշուշտ, ուրիշ ի՞նչ ասելիլն, վոր հանխատացնելիլն, ծեծածից Լևոնյանը: Ճես ձեզ, ասկայն, կպատմեմ ճիշտը և դուք կարող եք հետո ասուգել, թիքե կուզեք... Ծեծվող բանվորը այն լրտեսն էր, վորին լրտեսության էր հոդուտրել ձեր կառավարչը: Ծեծողը մի պատահական բանվոր էր, վոր չեր կարող հարյան չդնել. չի՛ խոսում վոչ մի կարիլ... Ձեր կառավարչը խոստացել էր լրտեսին, վոր թիքե վորևե գնդեսում գտներ Իվանին կողմից և իսաց տար երեն, երբ վարձատրություն պիտի ստանար տուգանքի կեսը: Լրտեսը մի քիչվատ, քիչ շահոտ և մեծ ընտանիքի տեր անձ էր: Հանածաների և մի որ իսաց տվող կառավարչին, թե Իվանը մի քանի կտոր ստացել էր հավաքել և տուն էր տարնում...

— Մի քանի կտոր ստացե՞ր...

— Այո, լսացիք, չտվ տեղատվի ստացողներից: Ձի՞ վոր չերբեմն կարգադրողներից գրեթե են գալիս ջարդված ստացողներ... Մեզնե ծեղությանի քանվորը նրանցից 5—6 կտոր գրպանն էր գրել տուն տանելու և հետը ու աղջկան մի հանկարծություն տալու, թե ի՞նչ բան է ամերիկահոտ, քանզարդին ստացող տղամարդը... Առաջին կարգներ էին... Լրտեսը իսաց էր տվել և կառավարչը այդ քո՛վ գրպատվատ էր հանատրել: Ճերեկոյան, երբ գրեթե

մեկնելիքին բանվորները, վառում են դուռը և իմանին ամենքի ներկայությամբ խուզարկություն կենթարկում։ Դանապանը քըրթում և ձերսում պզտիկը և գնում է մյա քաշում 5—6 կոպ տալին... Ձեմ ուզում նկարագրել ձեզ դյուրագրգիռ ծերունու հոգեկան տանջանքը այդպիսի տաղտկալի վարմունքից կենթարկվելու ժամանակ։ Մի խոսքն այսքանը կասեմ, որ նա կամենար սպանել գողացող և չար եր կենում... Իսկ ընկերները տասնիկ հազարանոց բարեբասության հաշիվներ եչին ուզում կատարվիլ հասցնել... Իմանին տուզանեցին. 3 րուբլի հանեցին շաբաթավարձից... Լրտեսը աստցամ կնաց...

— Գի՞տեք, ասաց գործակատարը դեմքը խիստ կնճռած և ձեյ էլ բարկացած ձայնով, դուք արդեն տասնապի բաներ եք պատմում և կատակարչին ամբաստանում եք ուղղակի անխիղճ գծուծության մեջ։

— Ճիշ վատանը եմ տալիս. պատասխանեց Լևոնյանը խաստիքյամբ։ Բայց լսեցեք այժմ այդ գեղջկի վերջաբանը։ Լրտեսի սխրագործության մասին մյուս որն իսկ հայտնի կեղտավ ամբողջ գործակատարի մեջ։ Բանվորները հուզված՝ կամենում եչին նույնիսկ սպանել լրտեսին, բայց Իմանը խնդրում է, որ նրա գործը լրեն ինքնին։ Ճիշ ահա քիչ ինչպես և իր գործը անում... Ինքնուրույն բան է սա. կուզեիր որ ուշադրության առնեիր։ Մի որ, ցերեկով, ամբողջ բանվորության ներկայությամբ, քոնում է լրտեսի ոճիքից, որոն տակ առնում նրան և ծեծում։ Հետո, որովհետև ինչուան ինչ գործ կկատարեր նա չեղել, անշուշտ պատկում չեր գնել մի շաքարի և ընտանիքը գուցե սիրուն մնար առաստակ— Իմանը գնում և նրա կնոջին և հանձնում իր մի շաբաթվա վատատրի կիսը, որը շատ սոված չեր, քան լրտեսի ամբողջ յոթն օրվա աշխատավարձը...

Գործակատարները չկարողացան գաղտնի ինչպես մի շաբաթ, որ կերևատարելին ինչից գործակատարությունը։

— Ինչքե՞ր եր հիշում. մոռացա ձեզ. իմ հիշածը զա՞ր չեր։

— Գնաք և, որ զա լիներ, պնդեց Լևոնյանը. որովհետև նույն ո՛րն իսկ կատարվածը վանդից Իմանին, ծերունի այդ վարպետին և ջանաց լուծեր տարածել ինչ անել եր գիշերվանց նա ու կոխիներ տարբեր գործակատարում... Մանավանդ այժմ, ոչ. Թաղբյան, չի՞ք հետաքրքրվում իմանալու, ինչ ինչո՞ւ չեր լրտես

դրված Իմանի վրա, քե ինչո՞ւ այդպես հայտնվում եր նա ամ֊
բան բարձր կանգնած կատակարչի կողմից։

— Պատմեցեք, մոլլին չեմ հիշում։

— Կհիշեցնեմ, մորոմվեան այդ ամենը պատճառը դուք էք֊
դաք... Ա՛յո, մի զարմանաք։ Թեև անգիտակցորեն, բայց դուք ա֊
ռաջ բերիք քշնամությունը կատակարչի և ծերունի մարգիսի
միջև։ Դեպքից յետոյ շարունակ ասում էր որ դուք յուդասանման
և պատահմամբ ձեր խոսքը, մորպես մարգիսանոցից ամենահա֊
ստակատորին, կամ նույնիսկ դերվիշով, ուղղեցիք Իմանին ուղղ֊
ված — «Գո՞հ եք ձեր կատակարչից»... Ներումնին, յերեխ այդ
որ նեղսրտված լինելով, այլև էլ՝ կատակարչի դեմ մարդուց կու֊
տակված զայրույթով, քիչ տակ մոռացա — վնաս կարչի քերթող
եր... Բայց դուք չլսեցիք և կամ ուշադրություն չդարձրիք, մանավանդ մոր կատակարչը, լսած լինելով բանվո֊
րի խոսքերը, շտապեց չքողնել ձեզ՝ նորից կրկնել ասլու և
լավ հասկանալու նրա ասածը, և ձեր ուշադրությունը խնդրա֊
զրկից դեպի մի նոր զրված և նոր բանող մեքենան... Դուք
անցաք ու մոռացաք։ Կատակարչը սակայն չմոռացավ այդ և
իր վրեժը առավ բանվորից...

Գործատանատերը բերանը տարավ բաժակը, ջղայնությամբ
վառեց մի գլանակ և կիսամիթե շուռ գարձավ աթոռի վրա՝ դեպի
շտարմանը, առանց նայելու բերիտասարդին, ասաց.

— Ա՛յո՛, վա՛ռ բաներ եք պատմում դուք... Գրեթե անհա֊
վատալի բաներ... Ձեզ հասկանում, ճշմարիտ, քե, որինակ,
ի՞նչ պետք ուներ կատակարչը դեմ գալու այդպիսի մի֊
ջոցներով, յերբ կարող եր ուղղակի պատերազմ բանվորին... Ձե՞
վոր, երբ կատակարչ, երևակայեք ուներ պատերազմ սահմն բանվորի, ծառա֊
յողի համար ել ի՛նձ առավ գրեթե, վոր արձակվի...

— Ա՛յո՛, ժպտաց Լևոնյանը, այդ այդպես և այն բանվորների
վերաբերությամբ, վորոնք իրենց կյանքը չեն կարող ձեր գործա֊
բանում, վորոնք խեղճ լինելով՝ չդիտեն ձեզ մոտ գալ և բո֊
դոքել... Իմանին դուք լավ եք ճանաչում. չի՛ք կարող չճա֊
նաչել. նա երեսարձակ բանվոր չէ. նա բանվո՛ր չէ, այլ վար֊
պետ է. ահա 10 տարի չէ, վոր գործում է ձեզ մոտ. վո՛չ խեղճ
է նա և վո՛չ էլ լուռ. գիտե՛ քե բողոքել և քե՛ ձեզ մոտ գալու
ճանապարհը։

Բացվեցավ լուռ՝ գլուխը չիբուխցվից և մի ուշադրավ գաղտնի

կից այս անգամ գարնիջքի բաժանը։ Ապա, կերբ ծխել եր դա— նակից կնայը, սառը շեշտով ասաց.

— Շնորհակալ եմ ձեր ամեն տեղեկություններից... Այո՛, տեսնում եմ, որ ամեն ինչ չատ եղ կանոնավոր չե ինձ մոտ... Սակայն ձե՞ղ ինչ եր պետք կատարվելիքը, որ այդպես կոպիտ վարվեցիք ինձ հետ։

— Ի՞նձ... Աշխարհում որե մի վնաս չեր տվել։ Վո՛չ տեսանել եր և վո՛չ եղ կոպիտ վարվել... Սահմանի պատկերացրեք ձեզ մեր դրության մեջ կեցվող տարբեր տարբեր— նատած շուրջը կատարվող անհրաժեշտությունների հոգերին, տնտեսական և դրսեից դործակից հարաբերությունների, տնկամատես և դրսեից դործակից հարաբերությունների, տնկամատես՝ քե ինչպես վերջացնեն վարելաձրով զառնացնում են 10—11 ժամ քարինք քաշող և իր քարինքի տեսնելիքին մատը չիպած տեսնող քչվառի որերը, կերբ տեսանում—տանջում են նրան, վերաբերում նրա բոլոր ըն— դացքներին անդատին հարաբերությամբ և կերբ այդ տեսնը կատարողը դեռևս չրջության և ուշնենում տեսնը որ ճանչլու, դիտացող ճեմելով, աղնվության, ճշմարտության և որինապահու— թյան մասին—այդ ժամանակ հզայրանալիք, քե ինչպե՞ս կա— րողանալ երկինք միելու այժմ հանգերության դեմ առ խոս— տանգության...

Սկսել եր բարբաջել արդեն չերեխատարեցը։ Ուրախ [եր], վոր կարողացավ վերջապես հարմանել իր ուզածներեը տանելու կետին և դուրս թռավել վաղուց հավաքված գառնությունը նուրբ ինքն— ազգակ տասչ, նա նույնպես գատարկեց իր բաժանը, բունդքը տեղամած՝ դրեց տեղանքի վրա ընտրելով գործարանատերի՝ իր վրա տեսնած վերջին հարցերին, շարունակեց ուրքությամբ.

— Ախպե՛ր և, այո՛, ձեզ ի՞նչ վնաս այդ ամենը, չի՞ դուք չի՛ք տանջվողը, դուք վո՛չ տեսնում եք, վո՛չ լսում. չը— դիտեք քե ինչպիսի կոպտություններ են, վորոնք ձեր դործակիցն են ենթացնում... դուք շահվում եք առատորեն բանվորից, քայց և այ՛նչ խոչ դիտեք, քե ինչ դրություն մեջ են այդ բանվորնե— րը... Մեքենաների չա՛փն էլ չեն խնամում նրանց, վո՛չ։ Մեքե— նաները մաքրում են, յուղում, աշխատում վոր չմաշվին, չը— վերվին, իսկ բանվորնե՞րին... Ամենը՛ն քան և նայելը, խնամե— լը. քար դործեն, վորքան կարող են, նրանց դործածում են ան— խղճաբար, մրջում են մինչև ուժերյան հյուծվելը վերջին կաթիլը, տանջում են նրանց մաշելու և հետո յեղածին չափ նրանց մեջ

հյուր չքողնելու հազա՛ր մեջբացնել... Ճիշ գոնեմում են այ— սիրուն վշացած ինտելիգենտներ, որոնք շորհիվ իրենց առացած ուսումի, պրոմատերբերին սիրելի գառնալու և հարստանալու հուսով, հարստահարում են գործողներին. քի՛չ քաղքենիներ պրպտանն են ուսեցնում, քի՛չ իրենցը՝ չիմարանալով մո՛չ մի մեջբա գործադրության մեջ... Ճիուսումը չարի ձեռքին՝ ամպագնչ լսխա և գնաննում, առել ի մի պիտանական: Ուսումը, մեր վշացած ուսումնականների ձեռքին գեղանդի չի գառնում, որով նրանք հնձում են բանվորների քրտինքը՝ հարստահարող քաղքենիների ոգուին... և անշուշտ, քաղցուքներն էլ գուցե և մո՛չ քաղցուք, այլ մի լավ մառն էլ— իրենց ոգուին...

— Վո՛րքան, հիրավի, անինամ քեզ ձեր ընկերներդ սիրարբուքյամբ, ժպտոց դաղրոնեն քաղցրյանը. մեղ՝ մոչի՛նչ, ի հարկե, ամենացրից նաս,— մենք սոսկ ենք նման հարձակումներդ... Պատասխանի՛ր— կան... Ջունեցողի, ճանաչողության գրանված մարդկանց հոգեբանությունը...բայց, ա՛յ ձե՛ր ընկերներին—ոչ ոք լավ քե խորհրդանում:

—Ի՞մ, մե՞ր ընկերներին...Գոչից Լևոնյանը՝ ամենի գոր— ծարված դրամատերի հին հոգեբանությունից: Նրանք մեր ընկերները չե՞ն կարող լինել: Ճիշմարի՛տ և, մեզ անուցել և կրթանկան նույ հատատատության յունը, ամենայն մի՞քեն ապր միշտված գուսումնականներ մեջ մնում և համապատասխանից առած միտքն ապնիվ բան... Վո՛չ, դրանք ամենի՛ն են անգութ գառնում և քարտիտրո՝ քան մի ոգու, քան նուրն վրա հնարին անկերդի մարդը... Նրանք կորցնում են ամեն ապնիվ զգացմունք և միմիայն մի հատիկ նպատակ ունին իրենց գիմաց— հանելի գառնալ դրամատերերին, քննել նրանց չուրջը և գրա՛նով առնել իրենց համար դիրք, հարստություն, միջոցներ: Նրանց միտքին և, որինակ, որ իրենց կատարած գործադրումում բանվորներդ կանգնել—գործում են քաղցուքյան և խղճմտության մեջ, որ ոչի առաջանությունը գուցե չի թողել աշխատասիրներդ յերեսին, որ մարդկային նամիներ խաչվում են տաք հնցների տան, ճարպի մեջ փտում, ոգուտվում և ապա, յերբ մի շարաթվա տաժանքի աշխատանքի վարձը տանում են գալիս, գառնում են որ պրկված են նրա մի քառորդից, որովհետև համարձակվել են հիվանդ ունենալ և իրենք հիվանդ չինել, և կամ, հոգնածության մի քանի կա— պատարք առարե են վշացրել, մի քան են քաղել... Այդ քաղքը

ինքնատուներ են դառնում այդ համայնապատանական, ամեր ընկերներիս, այդ խոհական ամպամածների համար։ Ամպամածներ, որոնք տարբեր-բարեկեցիկ են հարաստանում, ուրիշներին այրատ-բարեկեցիկ— և ապա գալիս են ամեն որ կիրակիներում մեզ ճոռոմ բարեկամական-քաղաքական, աղնիվ-ուրախ մասին տրված միջոցը-գործը հասկանալով...

Ահա թոնը։ Լուռ էր նաև գործակատարը։ Ոնքը մի քանի չունչ էր առել և հուզմունքներից հանգստանալ էր Լևոնյանը, նայեց թաղիքյանին ժպտալ դեմքին և ամիլոցցից առանց վերամիան.

— Գիտեմ, ասաց նա, այս բոլորը ձեզ քիչ են մանր, չնչին թանկը։ Բայց նախ վոր այս ամանը թանկերքն մեր վշտերն են— աշխատավորի վշտերը— և մեզ համար մեծ են, և կիրկրոց, վոր այս մանր առնչություններից և գոյանում այն մեծ ոսկյանը, վոր խնդրում և մի ամբողջ քիչ-քիչ հատատակուքիչներ...

— Դուք շա՛տ եք ատքանում... խոսեց գործակատարը, կեր կիրկատարելը այս անգամ բոլորովին դատարկից խոսելուց։ Ինչպես նկատում եմ, դուք ուզղակի չամփոզանցում, գնալով շատ քանդեր... Ձեզ, որքնակ, պետք ասեմ նախ, վոր իմ գործատուն կատարվածը, չ՛է կիրկում վոր ձեր ատածի չափ ընդունելի լինեն այս ու այն չնչին առարկություններդ... Ձեզ հատ... Այո՛, առաջարկները ցուցակը նա կազմում և միշտ և նեղ-կատարում և ինձ... Միշտ նեղկատարում և... այդ ա՛յնպես և։

— Նեղկատարո՞ւմ և...

— Այո, պարոն գործակատարը. նեղկատարում և... Կիրկրելի, վոր ինձ համաձայն... Քիչ առաջ դուք իմանել մասին խոսեցիք։ Հիշեցի, վոր առաջարկը կա՛ր ցուցակի մեջ... Դուք, առհասարակ սխա՛լ կարծիք եք կազմել կատարվածի մասին։ Ճիշտ և, գիտակցելիս սիրով մարդ և, բայց անգութ չեր։ Այդպես, վոր նախ՝ բարեգործական ընկերություն... և հետո՝ կարծեմ վարչական ընկերություն հետ անգամ և... Վարչության անդամը։ Ինքն էլ, հիմա էլ, այո՛...։ Ցավոք հետո՝ նա ինձ հաճախ խնդրել և մեծացնել և նորոգել տուգատունը, ապրանատան չինքը... և ահա, դուք տեսաք, վոր խոսում էի ճարտարապետի հետ... Ճշմարիտ և, այսպես ամպամածից մասին եր խոսքը, բայց նա արդեն իմ պատվերն ո՛ւնի սկսել կազմելու համար... Մի խոսքով, դուք սխալվում եք քի՛ կատարվածի... և քիչ մանու-

վանդ, ուշադրությամբ առնք այս, մեր վերաբերմունքով. նրանց, վրանց դուք կոչում եք բարբառներ, հարստահարողներ...

Լևոնյանը հառաչեցավ դարձյալ ծանոթ դիրքը և խոսքերի միտքը: Պարզ ևր, որ ճգնում ևր արդար դուրս բերել իր վարձած և մինչ այդ ոտքած կառավարչին: Դրանով էլ նա միտք-սամանակ աշխատում ևր ապահովացնել, նվազեցնել Լևոնյանի սպառնալիքի բացարձակ ճշմարտությունը:

Բեվ կերը Թաղերյանը, այդ կցկտուր, արդարացուցիչ հառաչանքը ու լռել ևր, կերեսատարը ըմբռնեց, վոր այլևս ամերոք պիտի լիներ իր խոսելը և վոր պարձարանախոսի շա՛տ անհարժեշտ կերպն ևր առաձնները:

Ամենահանդիսավոր ոտքով մոտեցավ երեն և տասնից վոր պետք և մարքից հանել՝ նորից պատշաճավոր հրաժեշտ տալու համար: Այդ հանդուգն արեքը սոսկալի՛ պատիժի առաջացրեց նրա մեջ և նա պատրաստվեց այդ ամենի՛ խիստ խոսքեր առնելու:

Պարձարանախոսը, վոր կերևի ուշադրությամբ դիտում ևր նրան, հասկանալով անշուշտ կերեսատարի հոգեկան դրությունը և չտալով չքողնել նրան խոսելու:

— Այդ բոլորը չնչի՛ն բաներ ևն, պ. Լևոնյան, տալով նա մեզմ, հաշտեցնող ձայնով. դուք դեռ կերեսատար եք, կերեսպատկան հոգիերը դեռ կան ձեր մեջ... խնդրեմ մի՛ վերաբերվեք այս խոսքերից... ինչ վոր և, ձեր այդ բողոքի դրությունը կանցնի... Մեզ՛ համար կանցնի. տեսա՛ եմ շատերին... և կերբ անցնի, ինքնի՛ դուք պիտի քի՛ դարձքով և քի՛ մոտիկ հերքեք այսորվա ձեր բոլոր տասնձնները.. Պետք հերքեք— այդ կեա չա՛մ եմ դրում, մանավանդ, կերբ ծանոթանաք մեր կերկրի, տեսնեք այսքան ազատ ևնք, մեր բանվորության և նրա վարձքին, անկաշկանդ և անպատասխանատու բարքերի հետ... Հարկավոր և միայն քիչ ամերի վա՛ղ ուշքի գալ: Ձտպեցնեք ձեր ջղերը և քանի ուշ չև, սրճատիկեցեք... Կտեսնեք, վոր դուք գտնվում եք մեզ մոտ կինեցիք... Ձեզ կհաշտեցնեն կառավարչի հետ... Կտալու եք կերեսատարը, կերեսատարդ եք, նրանից ել տարբերով պահանջ. մի քիչ ևնթադրություն խնդրել կտանք և...

— Ինչպե՛ս... ցնցվեց Լևոնյանը և վոտքի կերավ. Ենթադրությո՞ւն խնդրեմ կես այդ մարդուց... Բեվ դուք վոր արդարացնում եք նրան, պրեմիե քաջալերում եք նրա խարտատակ արարքները... Վո՛չ, կես այլևս տեղ և այլևս մարդու հետ չեմ

կարող ծառայել՝ կանգնած հարաստահարության յուններիս, անիրավությունների մեջ և ինքս էլ, մինչև վե՛ր պարծենակոծապես, դուն չես կարող ամաոսկից այդ սեմնին...

Պարծարանաստերը պահ մը լռեց: Հետո գազազած պատասխանեց, առացավ աչքը դեմ և մեղմությամբ, բայց խիստ ձայնով ասաց.

— Կամա՛ց, չերիտասա՛րդ... Նասնցնեք, վոր ես վերջին խոսքերին էլ լսեք... Այդպե՛ս... Այժմ առացնք ինձ. կարո՞ղ եք դուք տալ մի պարծարան, վոր ձեր ուզածին պես լինի. մի հասարակ կառավարչի, վոր չգողանա և չճնշի. մի հասարին պան, վոր չճնշվի և չշահագործվի... Ձե՞ք կարող... Լա՛վ ուրեմն, մինչև ե՞ս պետի բացառությունը լինեմ: Ուզում եք վոր ունեցածովս առաջի՞ս գնա սեմնների մեջ և ընկերներիս պայքարը շարժեմ՝ բարեփոխությունների մոցնելով ընդհանուր, ընդունված ձևի մեջ...Վո՛չ, պա՛րոն, ես վերադարձնելիչ, բարեկորդող չեմ և չեմ ուզում մանել շահերիս վնասող այդ դերերի մեջ... Քո՛ղ ուրիշները սկանեն... Իմ պարծարանը լավ է, առանց էլ ինձ ազդյունք. կառավարչիչը իմ ուզած ձարդն է, իմ խոսքս ծառան, և համեմատարար՝ ամենչի քիչ է կրզոպտում ինձ... Գալով բանվորներին— նրանք պետք են, քող դուրս գնան իմ պարծից: Աշխատիրը լույն է և պարծարանն չատ կար... Այժմ— ցե՛ր տեսությունն, պա՛րոն... Ձեր քարը դուցե ապատում է Ձեզ...

Առաց թաղիրյանը և ձեռքը պարզեց չերիտասարդին:

Լևոնյանը պահ մի մնաց առած, ապա քոմքից խրեն. պերճախոսը ուզեց պատասխան, ուզեց խոսել, խի՛ստ խոսել, գոնե մի կծու բառ նետել դեպի այդ ցինիկ դրամատերը, սակայն ձեռքը քաշե տվավ, առանց դիպչելու պարծարանատերոջ ձեռքին՝ պարծավ և գնաց խառնվելու ամպագնին չուրջը խռնված պարող և դիտող ամբոխի մեջ:

Պարծարանատերը հեգնող ժպիտով նայում էր նրա յանկից:

4.

Ամարդամարդկանց ընկերությունը պրարդարանում, հազար, հայտնեցին Լևոնյանին, բեռ այն առեջը, վորին հանձնարարված էր բերել Թիֆլիսից, հիմանց էր:

Ինհատոր գանձրով նամակը առաջի՞ս առնելու, չերիտասարդ-

դը մտածեց մի քանի րոպե անել։ Ցնով վերսկսեց նախկին իր ընկերներից մեկը, վորին պատահմամբ վազելուց հանդիպել էր, հրավիրել էր նրան իր մոտ, բաշխանոցի դնալ— Լևոնյանը մի կիրակի յերեկո նստեց նորաբացին հանգիստը տանող յերկաթուղային գնացքը և մտածեց դնալ միևնույն ժամանակ քիչ ծանոթանալ այդ նոր աշխատանքի, նոր զորձերի հետ։

Ճերմկորդ կարգին տոմսակ չվերցրեց։ Միշտ յերկրորդով էր ճանապարհորդել, այդպես էլ արավ այժմ։ Սակայն այս անգամ, յերկրորդ կարգին վագոնում, նա լրիվ զգաց մի աշխատավոր անամոթ հասարակության մեջ, վոր ուրիշ վո՛չ մի տեղ չէր հանդիպել։

Ազատ նստարանների վրա, մխկամից կոշիկ և խոտ ատխատ, տեղ էլին քանել յուղոտ ու ցեխոտ ան աշխատանքի բազմաթիվ բանվորներ։ Ամեն տղից կային. ռուս, քուրդ, վրացի, հայ, նուխինակ լեզուներ՝ լրիվ զրույցա վատախոսներով։ Ցնվ այդ ամբոխը, կարծես մխասին, դժգոհ էլին վոտք նախ քաշքշոված էլին ինչ վոր ան—յուղոտ հեղուկի և ապակ քաղված ցորենազույն փոշու մեջ։ Ցնվ ու վոտք։ Նուխինակ մարդիկը բոլոր՝ անացել էլին, յուղոտվել, աղտ բռնել։

Բազմի ծնկերին ու մանր, գործ փոշին էլին այդպիսի հետքեր քողել նրանց մարդերի, զեմքերի և հագուստների յուրաքանչյուր խորշի վրա ծալքի վրա։

Լևոնյանը մնաց պահ մի վագոնի դռան առաջ կանգնած։ Վարանում էր ներս մտնելու։ Սակայն քիչ հետո նկատեց, վոր հետու անկյունում դատարկ տեղ կար ինչ վոր ուռա, ապելի մաքուր մարդկանց կողքին։ Գնաց ու նստեց դեպի կատարած նոր լուսամուտի առաջ։ Ցոլը վոչ վոք չկար. զիմացը նստել էր կարճահասակ, փոքրիկ մի տիկին, վոր մաքուր ու կոկիկ էր հագնված բուրժուական։ Նրա մոտ էլ չհանձնապարտ, բայց ճմրտկված հագուստով մի ուժե կար, վոր ըստ յերևույթին [է] արդյոք՝ քնում էր։

Ցներ նստեց, տիկինը դարձավ։ Սիրուն զեմքով կին էր, մոտ 20—25 տարեկան, գուցե և քիչ ապելի։ Դժգոհ էր, բայց այսոքը չի, ուշ— աշխուժ աչքեր՝ խելոք արտահայտությամբ։

Լևոնյանը ուշադրություն զգաց, վոր ամբողջ վագոնի մեջ, իր զեմացը, գոնե ուշե՛ր նայելու սիրուն և մաքուր մի զեմք։

Տիկնոջ ամուսինն էլ աչքերը բաց արավ, մի վարկյան գնդեց

Լևոնյանները, ապա նորից կոպիտը վախից և այս անգամ մեքենատրտը ձեռքը պարտից նատարանի քեզի վրա, վոչքը ինչ էր կինոյը պրկածի պես պրծել մեջ մտնելով։

Ջղայի կնոջայով ամուշից կինը, դեմքը կնճռեց, նայեց Լևոնյաններին, հետո ցնցվեց ու յիա քաշվեց և ասաց նեղացած.

— Ձի՞ս կարող մեքեն համդիսա մնալ։

— Նե... նեղսրտումյան... զարթնեց ամուսինը, սքամփվեց քիչ, կամացա մի քանի խոսք ել, ապա ավելացրեց.

— Մեքե՞ն անհանգստացնում եմ ձեզ։

— Ներյց վո՛չ, խնդրեմ, ժպտեց Լևոնյանը։

— Լա՛վ նստեք, ասաց կինը։ Ապա, կերևաը դեռևի լուսամուտը զարձրեց և առանց մոչ վոչքի նայելու, մոմոաց.

— Մարդ. կեքե դառել չի կարող լրեին, քոդ քի՛չ համ...

— Դե յա՛վ... ասաց ամուսինը. զարձյա՞լ սկսեցիր, Մարիա... Հա՛, համաձ եմ, ի՞նչ կա վոր... չարաքիվա մեջ մի որ ի՞լ չզմարճանամ... Դո՛ւք ասացիք, պարո՛ն, մենք մեքե՞ն լրատուններ չունենք զմարճանալու... Դի՛հ, ասա կինն և, չգիտե քեզ ի՛նչ և նշանակում մեզ անընդհատ որևէ զարձնել նախքեր, ջրի, ատաղի և քամու մեջ կանգնած... Վի՛ց որ. հի՛շա և ասեցր... խոկ հետո՛, յորինելորդ որն ել կի՛նոջ քեզ նախատելու կերևե, քեզ ինչ և՝ քիչ համաձ եա...

Ալյ մեջտեղին կատաչարը չարժվեց և դղրդյունով առաջ գնաց։

Կինը ամուսնուն չպատասխանեց, մինչև վոր գնացքը կայարանից դուրս չեկավ և ապուռքը մեղմացավ։ Այն ժամանակ նա կիսովին դեպի նա զարձավ և քիչ ել զայրացկոտ ձայնով ասաց.

— Ամեն բանի չարքը կա, պա՛րոն. կերբ մարդ պիտոմանալո՛ւ ասելիան և համում, քոդ անկց զուրս չգա, և ուրիշին ցուլց չտա իր խոհրատուակուքյունը... Խոկ կերբ ալյգքա՛ն, վոչքան զո՛ւ կա համում, այն ժամանակ պետք չկա ընտանիք ունենալու...

Ամուսինը դեմքը կնճռեց նախ, քայց խոհուքի հետո ծիծաղեց և զառնալով Լևոնյանին ասաց.

— Լսեցի՞ք.. ա՛յդպես են մեչա կանայքը... խոկ կերքե հարցնեք քե ինչո՞ւ կինք համում, ինչո՞ւ կատաղում կամ ինչո՞ւ լալիս, ոչինչ.. պիտանալ չենե ուզում... Ալյ՛, յես համում եմ ու չե՛մ կարող չհամել. համում եմ, վոչովհետև... նո՛ւ, վոչովհետև

պետք եմ պղտոր մտածողությու... և լավ եմ, որովհետև կատարելությունը ոչինչ փոփոխություն չի թերում քշմար կյանքիս մեջ... Ահա, ա՛յս պետք հավակնալ, տիկի՛ն, այս...

— Ասացի՛ր... մոմատոց տիկինը. հազար անգամ լավ եմ:

— Դարձյա՛լ լավը, ասա՛ն հազար անգամ լավը... Ուռ, չիմի չես ուզում ըմբռնել— ասաղված քեզ հետ...

Լևոնյանը սկսեց ամենքի հետաքրքրությամբ պնդել իր պրոցեդուրները: Ի՞նչ մարդիկ էլին արդյոք: Բնությունը ի՞նչ էր. բանակո՞ր, վարպե՞տ, մեքենագիտո, քիմ հաշվարար և կամ, ամենի շատով՝ վերահսկիչ: Ուստա էլ չիր կրքումա. պերմանենտկան տեսարար էր. պտուղն ֆինանսադարձ: Կինն էլ կարծես հրնա լիներ, բնեւ խոտորությունքյան մեջ հրնականան ո՛չ մի շնչա չկար: Ուստա էր չատ մաքուր ուսանքին: Լավ կրքումներին կրքված կինն էր կրքումա:

Գնացքն արդ մերձեցին գուցա էր կանգել կարտարանի մոտ կանգ առած վագոնների կրկար շարքերի միջից և անցնում էր Սև-քարաքի վրնումով: Ներքումա, միմյանց ծոցի ամենը տարածվող բարձրարանները ան ծուխ էլին արձակում, շուրջ ժայռքում ու վոնչում, ազմկում: Ողը լի կիր շուխտանն ան ծխով, որ մրուրի հատիկներ էր ձյունում վնասի վրա: Երկանգամա-նելը և մեքենաների չռինդը խառնուում էր ուստի խակ գնացքի ազմուկը լսելուն:

Լևոնյանը արած մի պետից արդ խուռն ան աշխարհը. հետո, հանգարտ նկատելով, որ տիկինն էլ փորձում էր լուսամուտից գուցա նայել, կիս քաշվից, տեղ տվավ և ասաց.

— Նեղացնեք...

— Վոչինչ, խոսեց տիկինը. միասին նայինք... Դուք հարյա-խոսնում ծառայո՞ղ եք:

— Վո՛չ, տի՛կին, կիս առաջին անգամ եմ, որ գնում եմ աշխատել:

— Իրա՞վ... Ճերմակ նորք եք պատրաստվել հրապիրվելիք:

— Վոչ մի պատրաստվել չեմ հրապիրվել: Գնում եմ տեսնելու գնա... Ձեր տեսուչինը ի՞նչ է, ծառայո՞ղ:

— Փորոք վարպետ է:

— Իսկ վորպիսին չունի՞ք:

— Ուշինք մի հատ. տանն է. մինչ բարեխոսնել կինչ գնակվում... Դուք ի՞նչ եք մտադիր անել աշխատել. միասի տեսնելո՞ւ:

—Ա՛ռ այժմ՝ տեսնելու. պատրաստ եմ վորտնելու հետ:

— Գրասենյակի ծառայություն, անշուշտ... Հայ չի՞ք։

— Հայ եմ։ Իսկ դո՞ւք։

— Ես, ժպտաց տիկինը. կես ռուս եմ և կես հունգր։ Ամուսինս ռուս է... Լա՛վ աշխատող է, բայց ամեն ինչ ինքն իմն է սկսել։

Ամուսինը նորից գլուխը դրել էր նստարանի քնին և այս անգամ լավ քնել էր։

Քիչ լռությունից հետո, զարձյալ տիկինն էր, որ սկսեց խոսել։

—Շեմն է բազմեցի չէք. ասաց նա միշտ։

— Վա՛յ, թխթխլոնցի չեմ և թխթխլոնց եմ գալիս։

— Ա՛հ թխթխլո՞ն... լա՛վ քաղաք է. այսպես ազատ, ազատ լինելուց և ասելուն տեղ չի։

Ապա, կերթ քիչ գուրս էր նայել, զարձավ, ժպտաց և ամբողջացրեց.

— Տարօրինակ է. ահա հինգ տարի կա որ խոսում ենք իրար հետ և առերես ծանոթները չենք դեռ... ինձ կոչում են Մարիա Ալեքսանդրովնա Բուռնին։ Իսկ ձե՞ղ։

— Արտյոմ Լեոնյանց։

— Մի՞այն։

— Միասին։ Հայերը հոր անունով չեն դիմում իրար. ազգանունով և կամ անունով... Ահա ուրեմն ծանոթացանք. կերևի դեռ չա՛ս կհանդիպենք միմյանց հաճախակի, կերևի կես տիկնոջ մեռամ։

— Դե՛մ կհանդիպենք, ժպտաց տիկինը. հասարակական վո՛չ մի պրոտոկոլը կամ տեղ չկա հանդիպելու. ամեն մարդ ապրում է իր տան մեջ՝ իր սեփական կյանքով, գրեթե կղզիացած... Դեռևս մեր, հասարակ մարդկանցս կյանքը ա՛յդպես տխուր է... Ձերին մնաք այնտեղ և քեզքեմին ծանոթացիր դրա՛ք— կերևի՛ք մեզ մոտ... Ամուսինս գիտեր, ո՛ւրախ մարդ է, կերթ հոգնած կամ տյուրմեն համած չէ լինում... Մենք կոկորդիլի մեծ բակում ենք ապրում. հարցրեք մեզ տիկնոջ —և գուրս կոտան։

— Իսկ դուք ի՞նչպես եք գիտեում տյղական վոսկիած ու տխուր կյանքի. հարցրեց Լեոնյանը։

— Ի՞նչ ասած... Տան գործերը, կերեխա՛... Ձերքեմն էլ կարդում եմ։

— Մի՞թե դրատպարան կգա Բալախանի։

— Չկա։ Բաղաքի՛ց եմ բերում ամեն շաբաթ... Ահա, այս յերկու դրքերն եմ վերցրել մի ամբողջ շաբաթվա համար։

Առաց տիկինը և ձեռքն առավ կողքին դրած յերկու դրքերը։

— Կարելի յե տեսնել։

— Խնդրե՛մ... Ամեն մի դրքեր կարդալ չի՛ լինում. ամեն-յացրից Մարիան՝ միշտ տխուր ժպիտը դեմքին. հանգիստ մի՛նո-լորտ մի տեսակ քմծիծաղիչ, ուղիղը ծանրացնող մի՛նոլորտ և։ Ինքնի՛րդ կփորձեք այդ ձեզ վրա, յերբ կյանք վարելիք այնտեղ։

— Բայց ի՞նչու, առարկեց Լևոնյանը. վատ դրքեր չե՛ն սրտանք. գեղարվեստական լավ և մեծ դրողի գործեր են... Դուք չա՞տ եք կարդում։

— Մեկակ մեկիմատուքյունը այդ է... Իսկ դո՞ւք, մի՞թե քիչ եք կարդում։

— Կարդում եմ, ժպտաց Լևոնյանը։ Ամեն չատ՝ քան պետք է։

— Ամեն չատ՝ քանը պե՞տք է... զարմացավ Մարիան և նրան նայեց փայլուն աչքերով. բայց չի՞ վոր մարդ վորքան կարդա— քի՛չ է։

— Ախո՛... Բայց...

— Սպասեցե՛ք, հանեփարծ ընդհատեց նրան տիկինը. ինձ քիչում է, վոր չես ձեզ համվատցա՝ առանց բացատրության... Ցանկանում եք ասել, վոր արդ ամենից վո՛չ մի ոգուտ, քանի վոր կարդում և մարդ կամ ժամանակը միայն սպանելու, կամ զվարճանալու և կամ... մտածելու համար... Ա՛յդ, այդ այդպես է... Սակայն մի ուրիշ բան կա... Կարդալով՝ զարգանում ես. դիտակցությունդ զարգանում է, խորանում... և արդ, դրա հետ միասին, ավելանում է պայքարիդ ել. վորովհետև ուզում է գործելո՛ւ յելնել, շարժվել, սակայն մինչև վիզդ խրված ես նեղքի մեջ, ուր վո՛չ ոտում է պետք, վո՛չ կարողակ... այլ միայն ձի՛ն լինել, մարդ լինել... Մինչև խոկ վերատակարգ և, վեռա՛ս և տալիս զարգացումը այսօրվա. ավելի յե տանջվո՛ւմ մարդ. վորովհետև պետք ես, քեզ ինչպիսի՛ հարկավ մեջ ես խրված և ատելության ես ավելի ու ավելի ընկղմել, անշարժ մնալ այնտեղ։ Ավելի լավ չի՞ լինել տգետ, վորպեսզի չզգաս այլևս, չգիտակցես, չմերկանաս, յերբե՛ք... և կյանքի մեկակ նպատակը համարես բուսական անեցողությունը...

Լևոնյանը նախ զարմացած, ապա ընչմած սրտով ականջ էր դնում հոսանուտակին այդ դառն խոսքերին, վորոնք արտասանվում էին զայրույքով ու տխրության խորունկ չնշոտով։

Հնարհնուն հոգեպատով գիշերաքը այդ դառնությունները՝ պահ մի կարկամեցրեց Մարխային։ Կուատկված վիշտն էր, վոր ամենի շատ ու ամենի շատ արտահայտվելու ճիգով խառնված՝ լռացնելու աստիճան արդեն էր դառնում խոսելուն։

Գլուխը կոմիտեցրեց մոտը ինչ վազողի պատին, շրթունքները զոզացին և նա ճիչ զարձեց շարունակելու։

—Վէյ՛... խոսեց հիվանդը. տղամարդ՝ իր անզիտակից և անձգտում կրքերով կարող և ուժեղ՛ում ել և ամենն վիճակի։ Զարդացա՛ծ և, վոր տանջվում ես. վորովհետև տեսնում և պղտում, ամենի շատ և քաղցր ձգտումնե՛ր ունի՝ քան առաջոքի գոհացումը... Վորքա՛ն ճիշտ են Մոդոմոնի խոսքերը — «Շատ իմացողը մխիթարի իր տխրությո՛ւնն և ավելացնում»...

Առաջ, վանկից աչքերը և դեմքը այնպի՛ս հուզիչ հիվանդ, վոր Լևոնյանը կարծեց քիչ քիչվում վիշտը լալիս էր։

— Զալի՛ոք և այդքան հուսահատ բաներ մտածել... Քանդաց մխիթարական խոսքեր անել նա... Աչնուամենայնիվ մի՛շտ լալ և, կերբ մարդ զարդացած և իր քիչվածության մեջ, քան ուրիշ՝ իր հարստության տված ազդեցությունը...

— Աստղի՛ր, խոսքի՛ր են միայն դրանք. զարմանալ դեպի նա Մարխան համառուն զայրույքով. իրավացնությունը ա՛յլ բան և ասում... Քանի՛ցս նախատձնել եմ ինս ազնվությունների հոգու անզորությունն և համակրելության վրա. քանի՛ցս մտածել եմ՝ քեզ ինչ լալ կլինեի՝ չզգալու ին՛ս ևս իմ զգացության քիչվածությունը։ Լինելի ազնվա՛ն տղան, ազնվա՛ն բնաց, վոր այս ամենը համարելի բնական, սովորական և տանելի... Բայց չի՛մ կարողանում. ու կարդում եմ, զարդանում, հանճա՛ր եմ զգում ամենի խոր կիրքով, ճի ասա ճի վիրատասարելու զիտակցությանս մեջ բոլոր վշտերի ներքինը, վայելելու նրանց՝ իրենց բոլոր ահավորությամբը... Գիտակցությունը կծիկի չի նման. ծայրը վոր գտար ու քանդեցիր, կքանդվի կծիկը միանգամից վերջ...

— Այդ ամենը, ի հարկե, ճիշտ է. ասաց Լևոնյանը. զեռ չեկիսնատարդ՝ լսարանե՛լ եք դուք, քիչ ա՛յն քիչվածներից եք, վորոնք քիչվա՛ծ են, վորովհետև հուզը չեն... Ա՛յո, իհարկե, մարդ հակադարձ հետևանքի ել կարող և հասնել, կերբ ընկերական

դրությունը այսպիսի խարխուլակ կազմակերպությունը և անկրավ կերպերն պիտակից և... Մարքի կուրությունը ծառացությանն ամենամեծ զարմանքն և այդպիսի պիտակցությունը խեղդելու համար... բայց, կրկնում եմ զարձյալ, պիտակցող քշվառը չա՛տ ավելի բարձր արտադած և, քան անգիտակից և կուրբ յերջանիկը...

— Ջե՛մ գոնուում, վոր դա ճիշտ չինի. խոսից ավելինը, այժմ քիչ ավելի հանդարտած. կամ դուցե այդ ճիշտ չինի ապատ, իրենց հասկատարդրի տե՛րը չինող անհատների վերաբերությամբ... Կատվաձ, հավիտյան կապված մարդը չի՛ կարող յերջանիկ համարել իր դիտակցությունով... Ազատ մարդը իր ազիտությունով հանդերձ՝ չա՛տ ավելի յերջանիկ է...

Ու այլևս չխոսեց յերկար: Դիմքը կպցրեց լուսամուտի շրջանակին, ակնարկը ուղղեց դուրս և մնաց այդպես:

Գնացքը սլանում էր դաշտերի միջով: Արևն արդեն մայր էր տալ և մութը սկսում էր կոխել ամեն կողմ: Վագոնները չուքա վառեցին:

Փոքրը վարպետը, Մարիայի ամուսինը, դեռ քնում էր՝ դլուխը հետդհետե վար իջեցնելով: Վագոնի մեջ աղմուկը դադարում էր. շատ բանվորներ, վորոնք արբած էյին, այժմ, դանազան դիրքեր բռնած նընջում էյին:

Լևոնյանը նուխտկես վոչինչ չխոսեց: Բայց լուսամուտից դեռ էլ սկսեց մի քիչացրած դաշտերն ու քլուբները դիտել:

—Դուք վո՞րտեղ եք ուսել. հանկարծ խոսեց Մարիան և կիսաշիկն դեպի նա դարձած:

— Ճեմբրաջա:

— Ճեմ դալիս եք այս ճամ՛բեքը մանելու:

— Ուրիշ հնա՛րք չկա. ծնող ծնողներ և յերկու քույրեր ունեի տանը:

— Թխթխում մի՛ քիե դոդի չդատաք:

— Ոչնչի: Մե դործատրանում հաշվապահ յեղա, բայց յերկար դիմանալ չկարողացա տեղի ունեցող վայրենությանները:

— Ճերմեի հուդա ունիք այստեղ չտեսնե՞լու նման վայրենությունները. ժպտաց դառն կերպով Մարիան. լավ ուրեմն, յերկի՛ք մեզ պատմելու, ինչը քիչ ծանոթանաք Բաքվահանքի դործերի հետ մտոկ:

Լևոնյանն էլ այնուհետև սկսեց իր կողմից հարցեր տալ

նրան: Իմացավ չուտով, որ տիկինը Մարկոզի դիմադրման ոգևորած անձ եր, բարեկեան կոքղմացած, ուսանողների մեջ կիսած... Ամուսինը նախկին ուսանող եր, որ համալսարանական ինչ որ խռովություններից ժամանակ վռնդված եր և նուիրեկ կերկրից աքսորված: Նայց այդ որևանից անցել եյին տարիներ և կրտսեռա ուսանողը այժմ նուիրեկ պի՛ջք չեր առնում ճնաքը, սկսել եր շա՛տ խոհել, խորհել... Քանի մը քնամերձությանե տեր անձ յիներով՝ բոլորովին յինքնաբերվում եր չբլսպատող հանգամանքներին վերացնող տղեկությանը:

— Ճես քո՛ղջուում եմ, քեռ ինչու յես խոսում քշվառը. ասկեցրեց Մարիան տխրությամբ. գիտակցությունն ունի իր անհուժը և դա յես, այդ գիտակցությունը, որ ինձ նաև խեղդել և ուզում տղեր բառակների մեջ:

— Ցավալի յե. ասաց Լևոնյանը:

— Ի՞նչ կարող եմ անել. շարունակեց Մարիան. կիրճանիկ և դղում իրեն, որ գոնե կիրճիկությանները շարաքը մի անգամ մի ամբողջ օր գոնում և մոռանալու միջոցը... Մե՛նք ենք քշվառը, որ խոնը պիտոմանալ չենք կարող և վոչ ել մոռանալ...

Ու աչնուհետև կիրճուան ել չուցցին, մինչև որ գնացքը մտավ մի փոքրիկ ձոր, որից խոհուն հետո կատարվելու եր:

Ձորակից կիրճ՝ կիրճակարուցը գնի կիրճու կողքերում կիրճացին անձեր ու խոնուրհներ՝ ան, աղատա, ննջեքատա և խոտն ի խուռն: Ինչ հետո վարչից մի մեծ ան չեր, որի աչն կողմը ցցված եյին ան ռազմահարթերը՝ սրատեսչ քուրդերի նման:

— Հասել ենք, սիրելիս Մարիան. դո՛ւք ել կիրնի կատաք կիմիրցնեք:

— Մի՞քե կատաք կա:

— Կա: Ձեր գնալու տեղը հետո՞ւ յե:

— Ախաֆելոմի վտասելարչի մոտ պիտի գնամ:

— Ճիշտ մեր կողքին ե: Կատարելից հետո յե, պիտի կատաք առնենք:

— Վատքով կիրքատ յես. ասաց Լևոնյանը:

— Գիշերո՞վ, զարմացավ Մարիան. խորհուրդ չեմ տալ: Վտանգավոր և մահավանդ անծանոթի մարդու համար. համենայնդեպս մի նննջեքատյին չեր ամեն կողմ կիրճած տղմակուտ և կամ... մի կողոպուտ... Հարմարագույնը քանիը չե՛ն ղրանք տյստեղ, գիշերով:

Հասել էլին կայսրան։ Բազմութիւն կար։ Մեծ մասը ազատ հարուստով բանվորներ էլին՝ մաս յեղած հանքերից և քնստկարաններից, որ Հանդստյան որվա վերջին ժամերը գործադրում էլին այդպես զնացքներին թերած յեկողներին դիմավորում։

Գնացքը դատարկվից յերկու կողմից էլ։ Լևոնյանը հետևից բռնին ամուսիններին։ Քեզ նրանք յերբեսարդին հրավիրեցին իրենց մոտ— կատրում, տակառի նա մերժից և առանձին վատ առավ։

— Ճոնատուիյուն, կանչից նրան Մարիան. յեկի՛ք յերբեմն մեզ մոտ։

— Այո՛, յեկի՛ք, ուրախ կլինենք. կրկնից տիկինը։

Դատարանի մոտից սկսած, շնայելով բարձրացող վաշուն, ուղիից դուրս գալիզ դիտելին սաստկով սև էր և յուղոտ։ Նկիքը (քարյուղ) քրքիջ էր ամեն տան և ծխանելուքներից հոսող մրուրը ծածկել՝ մխոտնանակ անացրել էր շրջակայքը—տուն, յուտամուտ, վարսյոն կերտվածքներ, պղնձյա խոշոր սամոարներ...

Գնացին վերա, զանազան ուղղութիյամբ պարզված սև խողովակներից կտրում էլին նաւթի մեծ ճանապարհը և գետ անցնում նրա վերից, ուժի նման զարկվելով պատերի վրա։ Հետևից դալիս էր նավթահորերի մեջ գործող ծանր մեքենաների դղրդոցը։ Շուրջ պարզութիյամբ, շոգեկաթսաների շունչն ու աղմուկը խառնվել էլին իրար։

Վեց—յոթ կատեր էլին ընդամենը, վոր վուշ մեջ ծռմռալով խոցել ու բոցել ճանապարհի վրա, թռավարում էլին դեպի վեր։ Պարզին հետևանք զնացողներ էլ։ ավելի շատ՝ մշակներ, քաղաքներ, իրենց մանրիկ մանուկներին գրկած կանայք, շալակավոր և ցնցոտածածկ թուրքեր, այդ ամենը գնում էլին ծանրաքարշ՝ կոխելով նեղիկ ու անցք, ծածկվելով կատեների հանած գոլշ վուշ ամպերի մեջ։

Լևոնյանը մեծ հետաքրքրութիյամբ դիտում էր այդ բոլոր նորութիյունները։ Գեռ պատրաստ էր նրա համար, թե ի՞նչ էլին այդ շինութիյունները, պարիսպները, այդ շատացյունը, այլն. մեկ յանց կողքին ցցված վարյոյա սև բուրգերի առատությունը, վոր վարծիա ծառը չուներ և քանդի գնում՝ խոտանում էր։ Ի՞նչ էլին այդ գոլշ, բազմաթիվ հողակույտերը այս—այն կողմ, այդ, աստիճանների հատ կատարվում ազատ ջրերը, սև ջրաղացները ու արհեստանոցները, հանածոյազուրկ սպասող քարուրները, այլև բիլիարդային անընդհատ

հարյուրներ տվող խողովակներից թարմ գինին քո գինուց, քո ելևէջից՝ ձգված սոճու ուղղությամբ...

Մի քանի րոպե՛ միայն մտածելով Մարիայի, նրա ամուսնու, նրանց խառածնների մասին, այժմ մոտացա՛վ խոկ, վոր նրանց կյանքը պետք էր բլրների առջևից։ Նոր տեսարանները լիովին գրավեցին նրա ուշքը։

Դիլիջանը այնքան էլ մուտ չեր, մանավանդ վոր յերբեմն ճ—ճ չոպհակաթաղների համարձակներից ապտակվող կարմիր լուսնակը արյան պես ներծով լուսավորում էր մեծ չրջաններ, յերբեմն էլ, հանդարտվելիս մի կողքից լուսավորող էլեկտրականը վերջին ճրագները էր տալիս տանում անանկյուն մեծամեծ շինվածքը, վորոնց խոշոր, լուսավորված լուսամուտներից նորա յերևում էր պղպջյունով պարծող հանգստյան մղիչ մեքենաները (նասոս)։ տարա, քիչ հետո, վորևէ բաց և նեղտում ազատ լույս ունեցող նավթահորերից խորքը պատող մեծ անիվ եր, վոր պետք խորքերն եր իջեցնում և հանում նավթահագ պարծիքը՝ նեղքից ազատած կաթիլներ ցատկոցներով գետին վար...

Այդ բոլորը այնքա՛ն խառն ի խուռն եր, այնքա՛ն ազմկալից ու բազմազան, վոր Լևոնյանը ինքն իրեն կարծում եր շրջապատված հրաբխով, ուր կրակ, ժայռ-քարում, վորտա և դղրդյուն խառնված իրար՝ ահռելի եյին խլացնում, գլո՛ւխս չշմեցնում։

Ճիշ տեղարարար, անընդհատ՝ ամեն կողմ վորտա եր հիրավի, կրակ ու ազատակ. ամեն ինչ խառում եր, պարծում, ազմկում շինվածքի մեջ, բուրդների շուրջը։

Լևոնյանը կարծես սկսում եր վոգևորվել մի տեսակ. հանկարծական այդ շարժումից և անընդհատ պարծումներից այդ նա յեռ եր գալիս. ազատությամբ գիտում եր նա ամեն բան, սկսում նուիրական հիացում եր, յերբ անցնում եր վորևէ շուկայքից մեծ ու կրակով լեցուն յերտերի առջևից։

Գետի մոնթը ինքն իրենից շատ մեծ կյանքի, այդ պարծումներից, շարժումներ կատարող հրաշքների մեջ. գետի պարծերը, շարժվելը, կամընդներ ու գնում՝ գետի գիտնի խորքերն արբշռող ուժերը, հանկա մեքենաները գետի մի շարժումով պահպանելը և չխնդրեն ու ազմուկը, կրակն ու ապրքումները նրա հրաժանով գետի քնազացներին ոգը են կամ կտոր առնելիս...

Թեքվելով խոզակ, անատոմուկ կյանքից, գանգատությամբ պարծող ազնվատոհոցներից, այն մի տեսակ յերանելին առջևորում

քյունից հետո, երբ Բազմի այս գործունեության հոտառքն էր դիտում— վարքա՞ն մանկական, ծիծաղելի էլին քվում այնտեղ— ցածում յղացածները, ապագան ու նրա չինողները, կատաղությունն ու ապշան, հաշվապահները և նրանց խոշոր մատյանները:

—Արժի՛ ապրել այստեղ, մտածեց նա. այստեղ կյանք կա՛, շարժո՛ւմ կա, կա նաև կռի՛վ այստեղ, մաքառում, և, վարը առավելն է, կան հանքա, ահավո՛ր ձեռնարկությունները, հանդուգն հերոսային ճիգեր... Կյանքը այ՛ստեղ է...

Ու նրա կուռքը քամահրում էր մեծ ճանապարհի վրայով սլվելի հեռուն:— Անց ու դարձ կար այժմ: Ճերքմեն մխածել վարքին քաց մի կուռք զարկո՛ւցանում էր վերջու ամպեր հանելով: Աջում յուրով Լևոնյանը տեսնում էր նրա մեջ ծառայի ակոսված, խոհուն, դրաղված դեմքը, ապատա-փուշտա գործունեության ապատահայող հաղուստը, մինչև ծնկները հասնող տղմոտ և նեղքած յերկար կոշիկները...

Ճերքմեն, ճանապարհի յերկու կողերին յղացած, քամքերը մոտից, անցնում էլին մեծ ստվերներ, վարանք լուսյն մեջ պահ մի յերևացնում էլին նուշնակա յուղոտ-անացած իրենց հաղուստն ու դեմքը: Ապա հանկարծ, այդ բոլորի մեջ, հեռվից տեսած մտածում էր ուստահան աչերին յերևակայական գործիքի ճոպացող խոպոտ ձայնը, վորից հետո յերևում էլին յերեք-չորս ուսա քանվորներ արված, վոչխա, յերեսուն՝ ժանդրա յերգեր բերանները: Տեղ-տեղ բացված խանութների մեջ տեսնվում էլին, ևս անցանելի տասչ կամ վաճառքի մոտ, արքեցողներ, ուսող-խոսողներ, աղմկողներ ու յերգողներ, մինչև նրանցից փրչ հետու, շուքկառքաները իրենց հրեշային մեծ աչքերից արձակում լուսյ էլին տվում ճանապարհի վրա և փռնչում էլին խլացուցիչ կերպով...

Կառքը ծռվից ծռվի ճարս տալ մի քոցին և սլվելի հարյուր ճանապարհով՝ մտավ յերկու շարք խանութների մեջ: Այդտեղ կենդանությունը մարդկայի՛ն էր սլվելի: Ամեն մանկա՛վ էլին լուսում մեքենաների աղմուկները: Մանկան, դրա վերևում, շարքը լցված էր խանութներից դուրս սլվող աղյուսաղմ, մետաղյա խառնված ժխորային յերգերով, հայհոյանքներով, ճիչերով...

Լևոնյանին նախ քանից մեն կռիվ կար. ամեն մարդ կարծես պատրաստ էր՝ առանց ուրիշի չանչու. մանավանդ վոր չնայելով արացող կառքին, վարվելով դեպի խանութները էլին զգում, կամ աչնտեղից դուրս էլին նետվում կին, աղջիկ, մանուկ, բանվոր,

համակուբիայով անցնում էին կառքերի կողքով, ձիերի տակից ամեն մեկը տանում էր մի կտոր հաց, մի չէղ ոդի կամ մի կտոր քիչ, չխախտում...

Ճանապարհները լիքն էին: Էլ չեր նայե փողոցը, որի չորս կողքերից անցուդարձ էին անում, կամ նստած էին բանվորները՝ մի բան ազատ ձեռքով ու հաղթանդով: Այդտեղ եր նաև հեռախոսային կինոթատրոնական վարչատունը, դեպի որի տանիքն էին պարզված հաղորդման լարերը:

Հանկարծ տղիից դնացող կառքը կանգ առավ և Լևոնյանը լսեց Մարիամի ձայնը, որ գոչում եր.

— Ծանոթ չկա՞ս, պ. Լևոնյան, կինի՛ք մեզ տան... մի քանի քայլ եա և ձախ կողմում ձեր գնալիք տեղն է:

Լևոնյանը սքանչվեց: Փոքրով վարպետն ու իր կինը հասել էին մի մեծ բակի դարպասի առաջ, ուր և իջնում էին: Ներսում չորս ու տասնհինգ կարճ, ճղճիմ ծառերով պարտեզ կար մի տասնհոսքանչ հոգի ունեցող:

— Բարի գիշեր. վաղուց ներսից Լևոնյանը. շնորհակալությամբ, անցո՛ւդ կգամ...

Ապա ներս կառքը պարզակ անցավ նախ մի քանի խանութների տղիից և կանգ առավ մի ուրիշ մեծ շինքի դարպասի առաջ:

— Այստեղ է. հայտնեց ներսն քարտուղարը:

Դռան մոտ, դռնապանը առաջ չկոսվ, տեղեկացավ այցելուի մասին և հայտնեց որ կառավարչին տանն եր: Լևոնյանը քիչ հետո մտնում եր ներքնատանն պարզնատ. լուսով փողոցին մի պատ, ուր ներսն դիմավորեց իր նախկին ընկերը և իր հարազատ Աշխարհիկյանը:

— Ա՛հ, կինա՞ր... ասաց նա. շատ ուրախ եմ... Ներս գնանք. մենակ մարդ եմ, ներքեր, որ ամեն բնչ ուսանողի տան պես կգտնես...

Լևոնյանը, վերի պատմը պետ լի իր դրան ազատությամբ և ուրեղը կարծես չէմել եր— նստեց քիչ հանգստանալու.

5.

[Այստեղ մեռագիրն ընդհատվում է]

ԱԼԵՔՍԱՆԴՐ ԾԱՏՈՒՐՅԱՆԻ ՆԱՄԱԿՆԵՐԸ

ՅԵՔՍԸՆԴ, ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆԸ ՑԵՎ ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ
ՊԱՏՐԱՍՏԵՑ ՀՐԱՉՐ ՄՈՒՐԱԴՅԱՆԸ

Ս. ԱԶԱՏՅԱՆ

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ

Հեղինակի անձնամոգուբյունը ճանաչելու, բանաստեղծի մեջ հանճարը ջիաղնվածը մարդը տեսնելու համար, չափազանց ոգտակար է կարդալ նրա նամակները։ Նամակների մեջ, յեթե նա առակ պաշտոնական չոր ու ցամաք գրականություն չի, յեթե նա ազատված է արտաքին բարեկամից, հեղինակը հանճարը հանդես է գալիս, ինչպես ինքն իր հետ՝ մինչև վերջ անկեղծ, մի քան, որ անցյալում, շատ անգամ՝ քաղաքական կամ այլ հանգամանքների չնորհիվ, հնարավոր չեր՝ առեղծագործության մեջ։ Անցյալում առարտարապետը կերտում է առաջին վերջնական վերանայված նշանավոր գեղանկարը բանաստեղծ Ալ. Միասնությանը ուշ նամակները այդ տեսակետից բացառիկ հետաքրքրություն ներկայացնող վավերագրեր են, որոնք հնարավոր ուսումնասիրողին առաջ նյութ կտան, պարզելու նրա առեղծագործության ու կյանքի մի շարք, գեռևս չպարզաբանված խնդիրները։ Հեղինակի կյանքը և առեղծագործությունը լուսաբանող արժեքավոր տեղեկությունները ու վավերաթղթերի կողքին մենք գտնելու ենք հետաքրքրական պատմություններ, վարձիքներ ու անեծքներ, որոնք չափազանց կարևոր են բանաստեղծի աշխարհայացքը պարզաբանելու տեսակետից։ Նամակները արժեքավոր են նաև ուրիշ տեսակետից. նրանք հարուստ են մեր անցյալի գրական-հասարակական կյանքին վերաբերող արժեքավոր տվյալներով։

Միասնության նամակները գրված են կենդանի, աշխույժ և պատկերավոր լեզվով, համեմված կերպարներ ու հաջող արտահայտություններով,— հանգամանքներ, որոնք առանձին հարգանք ու գրավչություն են տալիս նրանց։

* * *

Հայ հեղինակներից և գոչ մեկին այնքան գրկանքներ ու դառնություններ բաժին չեն ընկել, որքան բանաստեղծ Ալ. Միասնությանը։ Նրա ամբողջ կյանքը յեղել է անդուլ պայքար մի կողմ ևս հարյուր հոգու դեմ։ Ավելացնենք որ՝ 3—4 տարեկան եր, յերբ կորցրեց հորը, որից հետո մայրն իր նկատմամբ ուներ վերաբերմունք, որ ոչ մի կերպ չեր կարելի անվանել մայրական։ Հոր մահից հետո նա ապրում է հորեղբոր տանը, որտեղ նրան ծանր պայմաններում

Նա ծանր աշխատանքի պնդով մի կերպ հայթայթում էր օրվա հացը. մոր մխակ վաստակներ ուսումին տալ միջոցներ այս նպատակով հաճախ էր առել քոլոր տեսակի պրկանքները: Բայց սկսա 1881 թվականին մեռնում է նաև Մատուրյանի մայրը, նրա կյանքի միակ ներցուկը, քողնելով միջոցներ ոչնչ ու անապահով՝ բազմ քահանայական: Սկսում է Ալեքսանդրի համար թափառական, անխնամ ու անապատական կյանքի սոսկալի ծանր շրջան, պրկանքների ու տառապանքների նոր դռներ են բացվում պատանու առաջ: Չկա այլևս մայրական հոգատար, խնամքոտ ձեռքը, սփոփիչ տերը... Ճիշ այդպես, վոր մանկությունից սկսած, անվիճելի շարունակվում և տարբեր ձևերով կրկնվում է նույն ծանր կյանքի տխուր պատմությունը: Այդ տառապանքների արդյունք են տողեր բերվող տողերը.

«Մնացած հնչ յերգիչ քաշվում եղբերի—
Մի բան մոայլ տեսա յերկինքը դիմեց.
Ցնո շատ վազ ուսա տանկանքը կյանքի,
Վազ մանկամարդում վշտի հետ հոգես:

Անմեղ հառաչից, արտրոցից մոռ,
Ուր պետք և ակամից մեղկ որոր շոյիր,
Ուր պետք և ժպտար կյանքի առավոտ,—
Ցնո տեսա մեռար ու մութ որերը»:

Դրամական միջոցների նվիրվելը վազ մի ելևէջան փոփոխություն չմացրեց նրա նյութական վիճակում: Մատուրյանը յերբեք նյութական հոգսից աչք չբացեց ու յերբեք հնարավորություն չունեցավ ամբողջապես զբաղվելու նվիրվելու: 80-ական թվականներից սկսած նա աշխատակցել է հայ բազմաթիվ պարբերականներին՝ թե ինքնուրույն և թե քարտ-մանկական բանաստեղծություններով, ամենայն միշտ մնացել է հայ հարուստներին նոքարություն անողի տաղտացուցիչ վիճակում: Իր բախտակից ընկերոջը՝ Նար-Դոսին, 1908 թվին, Մոսկվայից գրած մի նամակում, հետևյալ պատասխանողներն ենք կարդում. «Զգիտեմ, ի՞նչ ես անում դու, Մեքսիկ ջան, բայց յես... յես շարունակում եմ իմ սուղ կյանքս անքարշ վնասը հացեր ծանր չնչ տալ... Գործած իմ սերած և վաստիկատած գիր ու գրչից՝ առավոտից մինչև իրիկուն Bonjour-ների եմ անում անդադար հայերից մեկին կոնտորայում: Իրավ և, մեկ մեկ ձեռքս առնում եմ գրչիս, բայց վա՛յ են ձեռք առնելուն, Մեքսի՛կ: Ուղեղս հոգնած էշտակից չկշխկոցից, հոգիս հյուծված կոնտորայի գործ մթնոլորտից՝ ել վազ առավոտ խառնվ ու խեռանվ ունեմ, վազ առավոտ քիչ ու քոչչքը... Աման ինչ և պատճառը, վոր վազուց և ել չեմ կերնում գրական հոգիս վրա համ կերնում եմ կերակուր ընդմիջումներով և անունս ել

դրամական ապարդիւղում կամաց-կամաց չիրմաքարի տակ է մտնում, տյսինքն մոռացվում է...» Մատուրյանի նամակներում հաճախ և կրկնվում այդ թախծոտ նոտան: Բանտասեղնը իր 25 տարվա դրամական գործունեության ընթացքում ստացել է ընդամենը 29 ոսկի հանդերձ:

1917 թվականին ՀՄշակ լրագրում տպագրված բանաստեղծի ինքնակենսագրականում ասված է. «Ասացի եմ գնացել ինքնաչխատութեամբ: Ինչ գոր արել եմ և ինչ գոր կամ— ամբողջապես պատասխան եմ ինքս ինձ և այն համառ կռվին, գոր մղել եմ և մղում եմ կյանքի չարաբաստիկ պայմաններին դեմ...» 1910 թվի մայիսի 2-ին, Մանկամարտ առնելիին Մատուրյանի դրամական-գործունեության 25-ամյակը: Այդ առիթով բանաստեղծ Ավ. Իսահակյանին և հոբելյարին մխիթարական նամակագրություն, գոր ցանկում եմ ընդգրկել հայ քնարերգության: Ավ. Իսահակյանը իր նամակում դրում է Մատուրյանին. «Ի՞մ տվազ ընկե՛ր, իմ սիրելի ընկե՛ր, և Դուք մի հավատացեք այն ծանրերին և հառերին, գորոնք գալը գորոտալու չեն ի պատիվ Ձեր, իմ խորին համոզումով հայ դրական խոսքը մինչև արհամարհված է և հայ ստեղծագործ միտքը մինչև ծաղրված հենց այդ մարդկանց կողմից, գորոնք գալը միայն գործիքորով ապրում չրջապատված Ձեզ, միայն որը Ձեզ նորից արհամարհելու համար:

Դուք մի հավատացեք մեր անգրագետ ինտելիգենցիային, մեր ապլատերված ուսանողությանը և մեր գիշակեր բուրժուազիային. նրանք, գորոնք ոչխարն են տալու Ձեզ, հավատացնում եմ Ձեզ, գոր չեն էլ կարդացել Ձեր ստեղծագործությունները: Այսպիսի տգեղ խոսքեր և ուղղել բանաստեղծ Ավ. Իսահակյանը քուրմուսական հատարտակոթյի կեղծիքի ու աչքակապության դեմ: Իսահակյանը սիրտհիշյալ նամակին Մատուրյանը հետևյալ պատասխանն է ուղղում. «Ձեզ հավատացել և չեմ հավատում...

Ձեզ գոնց հավատամ, գերբ տեսնում եմ հայ լեզուն, հայ դիմքը, հայ ստեղծագործ միտքը, հիրամիր ծաղրված, արհամարհված... Գոնց հավատամ— գերբ մի ամբողջ շարք դրական մարդկություններ իր ժամանակին հառերով ու ծանրերով պատկված և տգեղ հատարտակական տիս ու վախով, կեղծ արցունքներով հողին հանձնված՝ դեռ այսօր էլ քաղքում են իրենց գերեզմանների... քաղքում են, գորովհետև քաղցից են մեռել... քաղքում են, գորովհետև իրենց հետևորդները, իրենց դրական ժառանգները դեռ այսօր էլ հեծում են հատարտակական մարդկանց անտարբերությունից, դեռ այսօր էլ անգում են քաղցից ու տառապանքից, ծաղրի ու հալածանքի խաչէր տակ...» Այս նամակները

չափազանց կարևոր փաստաթղթեր են. դրանք անչափ հարկավոր կլինեն հայ գրողի, հայ գրականության և կուլտուրայի անցյալը ուսումնասիրելու համար: Միևնույն տպատառիկ քանատեղծը կարող էր տպագիրն տուլեր հրատարակել, որպիսին հանդիսանում է Վ. Տատուրյանի «Հայ հեղինակի կոտակը» քանատեղծությունը.

«Ցնծա՛ր մոր մեռնեմ, տատման սիրեք
Ավանեն տեղ՝ շիրմիս վրա
Լուռ մի կտոր քար հաց դրեք.
Վրեն գրած՝ «Քաղցից մեռա»...

Տատուրյանի հոգեբանին, նշանավոր հայ նկարիչ Վարդգես Սուրենյանը մի ծաղրանկար նվիրեց քանատեղծին, որը հետևյալն է պատկերում. Տատուրյանը նստած Պետերբուրգում, պատում է դեպի Պուշկին—դեպի տեղեծատրծատական բարձրությունները, տակավին հակատրական հաշվեհատրյանը կապ ընկած Պետրոսից արդիրակում է նրա ազատ թռիչքը, իսկ քանատեղծի ձեռքին կեղած քնարը՝ ուրեմն հաշվիչի հատիկներ (ծաղրանկարը գտնվում է Գրական քանդարանում): Սուրենյանը ծաղրանկարը վերնագրել է՝ «Հաշվիչատրյաններից դեպի Պուշկին»: Այս չափազանց արտահայտուն հոգեբանական նկարը ճիշտ է ներկայացնում Տատուրյանին, որը տատնչակ տարրերը իր կյանքն ու տաղանդն է ստանել հայ ազգանքի՝ ժամանակարրյաններից ու ենթակարրյաններից կուտակրանքում:

Ալ. Տատուրյանը մեր պոեզիայի առանձնահատկատակ քիչ ներկայացուցիչներից է: Հանդես գալով 80-ական թվականներին՝ նա իր վրա կրեց մեր լիրիկայի քանատեղծների վերջ ազդեցությունը, տակավին լիրիկայիզմը Տատուրյանի պոեզիայում չդարձավ իշխող արտահայտություն: Ընդհակառակը նրա պոեզիան քայլ առ քայլ զարգացավ դեմոկրատիզմի ուղիով, որը դնալով ամենց ու խորացավ նրա առեղծագործություններում: Տատուրյանի առեղծագործություններին մեջ առանձին հետաքրքրություն ու արժեք են ներկայացնում նրա յերգիծական քանատեղծությունները, որոնք լույս տեսան 1901 թվին առանձին գրքով, «Գրչի հանաքներ» խորագրով: Հեղինակը քառատող ծաղրով խարազանում է մեր անցյալ կյանքի բացասական տարատեսակ կողմերը: Յերգիծանքի մարտակին ավելի ուժեղ և շարժուն հատկություններ ստեղ պարզագույն, յերբ նա ուղղված է ընդդեմ հարատատարրությունների, էքսպլուատրության, կեղծ բարեպաշտության, բուրժուական ինտելիգենցիայի, ծաղրում մամուլի, ապատկանված քարքերի և այլն: Տատուրյանի յերգիծանքը սոցիալական հատատատում հնչակներ ունի, դա բանատեղծի դեմոկրատական աշխարհայացքն է: Քանատեղծի դե-

մոկրատիզմը իր բարձրակետին է հասնում 1910 թվին գրած էմանսիպատորական երգերը քանասաստեղծության մեջ: Որտեղի մոտ նասած բանվորուհին մենք կռվի կոչվում և կերպում իր սկրատական զավակին, հեղափոխական հոր պատկերով ոգեում վրդովում, բանվորական նոր անկնդին, պրոլետարական ապատագրական պայքարի պատգամ տարածելիս:

Երազիս կերպս աղոթք գառած՝
Հավիտի հուզն քո հոգին.
Աչքդ անխուսափ, ուշքդ յարած՝
Ակամիդ տրա իմ կերպին:

Դու լսո՞ւմ ես՝ աշխատող, գրտում
Շաչ ու շառաչ, լա՞ց ու կո՞ծ.—
Մեր արյունն է աշխատող հատում,
Նեղված և՛ տուն և՛ վաղոց...

Աշխատող գնդեր խառն ու ցրիվ,
Բանվոր գնդեր ահարկու,
Գաղջ մղում են մի մեծ կռիվ—
Աշխատանքի և մոսկու...

Աշխատող մոսկին ամեր սկրատական,
Վորպես զահիճ գժնադիմ,
Սուր և պարզում մեր որսական
Թուխթով շաղախ հացի դեմ...»

Վասիս չէր դեմ պայքարող բանվոր գաղափարքի կռվի շաչ ու շառաչը մոգնորում և բանաստեղծին: Քնկում և ժարճատես էր այդ մոգնորությունը, քայց պատահական չէր, որ Մասուբյանի աշխարհնայացքին որինաչափ զարգացման արդյունքն էր: Այս բանաստեղծությունքի նրա անընդհատ զարգացող դեմոկրատիզմը նոր ատհաման և քնասկորում ու մտանհում է հեղափոխական պրոլետարական գաղափարախոսության: 1905 թվի հեղափոխությունը, և ապա ռեակցիան հաղորդող հեղափոխական բուռն վերելքը, իրենց ազդեցությունն են ատրած մի շարք հայ դեմոկրատական հեղինակների վրա: Ահա այդ ազդեցությանն պատահաստական Մասուբյանի էմանսիպատորական գաղափարքն: Կյանքի վերջին շրջանում կատարած Հայնեի «Ջուլհանների»-ի քարգմանությունը մի նոր ատպատ էր Մասուբյանի դեմոկրատիզմի: «Ջուլհանների»-ը գրած և տպած 1917 թվին: Այդ քարգմանության պատճով «Նոր կյանքին» խոստա-

դրությանն ուղղված նամակում, Տատուրյանը գրում է. «Իրաս քարտիսներիցը, հարկավ դրամքնական պատճառներից զրկված, մեզ ամենայնիվ նյութական աջակցություն են բնադիրը: Այդպիսի մի խոշոր խոչընդոտ հանդիսացավ Հայոց ազգային ժողովի հետ ինձ կից քանի չլինի քաղաքական տարբերությունը: Քարտիսներիցը կարող էին 1912 թվին և ուղարկվել ինձ կյանքի հանգամանքներ, բայց ցնցուղությունական արդյունքներով այդ ժամանակ չէի ապրեցրվել:

Չի կարելի լրիվ գաղափար տալ Տատուրյանի՝ մեր գրականության մեջ կատարած դերի և նշանակության մասին, առանց հիշատակելու նրա բազմաթիվ քարտիսներիցը մասնավորապես ուսում հեղինակներից՝ Պուշկինի, Լերմոնտովի, Նեկրասովի, Գոգոլի, Տուրգենևի, և այլն: Պուշկինի և Լերմոնտովի ազատատեսակական բանաստեղծություններիցը ուղղած Ալեքսանդրյանն և Նիկոլաևյանն բերա ահագին դեր, ինչպես նաև Նեկրասովի և Գոգոլի, ուսանական դեմոկրատիայի այդ կերպարը նշանավոր ներկայացուցիչներին, պատիժների ընտրիր նամակները հայ ընթերցողին առաջին անգամ ներկայացվել են Տատուրյանի ձեռքով: Քարտիսներական աշխատանքներին բանաստեղծը վերադարձավ և չհրաժարվեց գործից, վերջին ստեղծագործական աշխատանքի: Նոր-Նախիջևանում 1911 թվի փետրվարի 23-ին նամակում բանաստեղծը գրում է. «Գոգոլով Պուշկինին վճռացրած և Սալիերին՝ Մոցարտին դա շատ լուրջ գործ է, սերտելու և ձեռագ քարտիսներիցը բան չէ, այլ իրոք զանազան: Ճիշ չհրաժարվեց շատ եմ սերտում Պուշկին, վերջինիցը կարողանամ ապրելուն մի անդադրումություն հաղորդել նրան ձեռագ քարտիսներիցով նրա դերերի և գործող ստեղծագործություններից մեկը»:

Մինաս Բերբերյանին գրած նամակներից մեզ ծանոթանում ենք բանաստեղծի գրականագործական հայացքներին: 1896, 5 հոկտեմբեր նամակում Տատուրյանը գրում է. «Հուսով եմ, որ հանդիսի դիպաբանական ուղղություն կունենա... բայց ի հարկին դիպաբանությունը միշ դիպաբանության համար, այլ դիպաբանությունը կյանքի համար ուղղություն առավել սերտել կլինի քեզ և գրան կծառայի հանգամանք: Տատուրյանը իր գրչով ծառայել և դիպաբանությունը կյանքի համար ճշմարիտ սկզբունքին: Իր «Ռուսական դիպաբանություն» բանաստեղծությանը մեջ հանդիմանելով կյանքից անջատված, սերտը վերացած բանաստեղծին, նրա հատատրակական-քաղաքացիական պարտքը հիշեցնելով՝ ժողովրդի հանդիսավոր քաղաքացին— Տատուրյանը կոչ է անում՝ մոտենալ ամբոխին, չարհամարհել, չծաղրել նրան, կարեկից և վշտակից լինել նրա ցավերին:

«Ամբոխը, պոետ, զայրակ և կեղտից,
Լուսատյուրկ զայրակ, քրտնաթոր ճշակ,
Նա միշտ հայտա և կյանքի կերպերից—
Ցնծերից նրան հաց և արյուն վաստակ։

Ցնծերից նրան լուսյա, բարերքներ ուռճան,
Ցնծից ամբոխին ուսուցիչ ընկնիր.
Նոտից նրա հնար մի ճաշի անգամ,
Շոշափիր մոտից գոռ նրա վիրքերը...

Ապրիր նրա հետ, նրա տանջանքով,
Մի դղրիր նրան ձեռքդ պարզելուս,
Գոռ ուժի նեղչիչից նրան քո կերպով,
Ամոթալի կատաղած անվախ վշտերուս...

Ցնծ տեսո, ո՛վ պոետ, քնիր ազգի ժամանակի,
Վարպետիր սիրով կանչիր ամբոխը»։

Ինքը, Մատոսյանը հավատարիմ և մնացել այդ սկզբունքին, սկզբունք, որը դարձավ նրա հավատամքը։ «Ներշնաղանձ», «Ցնծերգ» և «Վատասակ» բանաստեղծություններում նա գովերգում, վատաբանում և չինովնական աշխատանքը, խրատխոսանքն և քաղաքակրթության խոցերը ուշգրավ նրան.

«Փառք և կերպանք
Ինչ, քաջ սերմնացան,
Վոր գալշան հայրենիք
Ջնա քաղցում խոպան,
Վոր չկա հաստկերով
Դու նրա պրկում
Ապրում ես սիրով,
Ցնծ սիրով տանջվում...»։

«Ա՛յ, ան ամպերը բանաստեղծությունը հայ չինովնական տասա-պանդեմների և պրկանքներով լի կյանքը պատկերող մեր պոեզիայի լավագույն նմուշներից մեկն է.

Հուսով-հուսով արար իմ ցանքը,
Աչքս ուն քաղցի ու քրտինք,
Վոզջ ասուրքերին մոտ իմ վաստը,
Աղաչք արել, վոր չեղակինք
Ավտոս նայի, առնես խնայի,
Ոչ տար, կյանք տար իմ հացիկս.

Վա՛յ քարկոցս... ասատվածդ չամեն,
Քե վոր անհաց մեռացին...

Բանաստեղծը աչքից չէն վրիպել նաև նոր տեսակները՝ կապիտալիզմի բազմահարկ գոհերը.

Վաճառ տեղ տանջանք, տաճիկ տեղ տուգ, լաց,
Սիրեն տեղ անգութ աշխարհի գոհերը...

Սակայն ի՞նչպես է վերարժևորվել բուժքույր-հացխնամակալուհի քնարական էության էական հետաքրքրական և ինքնատիպ կերպիչը: Այդ չափերաչափը Պատուբյանին տեղ չէր հատկացրել մեր գրականության պատմության մեջ: Ներանց կարծիքով արևելահայ պոեզիայում զարգացման մեջ Պատուբյանն ունեցած է: Կյանքին այլ տվիլի բաղձնագատում նա անշուշտ տվիլին կատար, քան տվիլ է մեր գրականության: Անշուշտ շատ բան միասով նրա մեջ անկատար: Սակայն ապին, ինչ Պատուբյանն արել է մեր գրականության համար, բավական է, որպեսզի նրա հիշատակը միշտ հարգանքով հիշենք նրա ստեղծը:

Մ. Խերանյանին ուղղած իր նամակներից մեկում բանաստեղծը գրում է. «Կոմիտաս կատարյալ: Ես սոխակ եմ կոմիտաս: Մինչև որս հրապարակախոսս վրէժի քաղցր խոսք չեմ լսել... կերպ գերբնական ձայն-ծաղուն չհանեցին մե՛չ ՎԱ չակե՛ր, մե՛չ ՎԱՀ ձագանքը, մե՛չ ՎՈ ուրնե՛ր, մե՛չ ևլ ՎԱՀատատե՛ր, որոնին նուիրուած եղի գերբնական ... եղի շնորհակալ եմ քեզանից, որ դուն կոմիտասով ձայն հանեցիր»: Պատահական չէ գծել բուժքույր-կանի գրականագիտական արդյունքի վերարժևորման գնահատելը: Ներանք գիտակցական են ունեցել ապահովելու բանաստեղծի տարազանքը, մատուցելի գիտական վերլուծ ծանոթանալու նրա ստեղծը:

Պատուբյանն իր նամակներում հաճախ անդրադառնում է հատուկ անձնական-քաղաքական անկատար խնդիրներին: Այս տեսակետից բացառիկ հետաքրքրական են Ներկայացնում Ալեքսանդր III-ի մահվան առթիվ գրած նրա կերկու նամակը: Ներանցից մեկը, որը հասկանալի է. իր ընկերուհի իր քաղաքական գրուքյամբ, հակառակ հայասիրական բովանդակության, ատրադրված է Արծիվյան: (Նամակի բնագրի վերա մեզ հետաքրքրող տեղը կերուհի է, որ ակնարկում՝ ևՎ. Պատուբյան տատրադրել և վերծիվյան— հասկանալի կերկյուղ կրելով քաղաքական այդ ծանր պատասխանատվությունից, որին կնոջ արկվելիր նա, նամակը բանվելու դեպքում): Ներկայացնելով Ալեքսանդր III-ի մահվան առթիվ հայազգի ակնարկած հատուկ ցուցցերն ու խնդիրները, Պատուբյանը գրում է. «Ես կերկի քնացել իմ թամաշա անելուս, բայց չկարողացա կերկար նայել այդ չարագործից վախուշք հանդիսին— և հետ գարձա տուն: Ես տահատարակ

առանապատուիչյամբ չեմ կարողանում տեսնել ամբոխի տրիս-
կան ցուցիչը... չեմ կարողանում անտարբեր նայել շինծու
հանդիսանքին. ժողովրդի աչքին փոշի փչելու համար նախապատ-
րաստած ոմպոխանների... այդպիսի դեպքերում ինձ միխիթա-
րում է մի միտք՝ որ այսօր քննող ամբոխը վաղը կարող է
ապտակ կտրել, որ նա քննադատել և և չկրկնապատկելու և զեղծե-
լորելու յուր չկրկնապատկած կուռքին»: Տառապյանը վոգևոր-
վում է բանաստեղծը կործանող ամբոխը ատում: Նրա իդե-
ալական ապագան և գաղափար հետևյալ տողերում. «Այնքան Մոսկ-
վան ազատ և կայսեր մահը: Սպրում ու յուրիս են մանավանդ
այդպես մեծացած դեղատանների ու դեղատանուհիները, վորոնց
բարեխնամում կայսեր մահը ամենանորմ զրկել և ապրուստից, մի
կատ հայցեց ...Ապա գաղտնորեն ապագա կայսրին, վերջին
անհատանական թագավոր Նիկոլայ չեզկրորդին զրում է. «Ես մի
կարճահասակ, լղար-լղար, դժգույն ու վատառողջ տղա յեր:
Բայց ամեր ու հրամայող հայրուր միլիոն ժողովրդի... Առանց
անցյալի, առանց մի արտակարգ, բարձր հանճարի, անորոշ
ներկայով և անհայտ ապագայով— նա հանդիսանում և անխախ-
տելի օրենք, անհամեմատելի կամք...» Այս գաղտնագրություն-
ից միայն վերջին էմանսիպացիոն օրերը մի քայլ է, և 1905 թվի հե-
ղափոխությունը արագացրեց Տառապյանի այդ քայլը, վորը
վերածվեց բնական ու նրա առանձնահատկություններին:

Մոսկվայի հղփացած հայ բուրժուազիայի հասարակական
շրջանակներում բանաստեղծը երբեք բացարձակապես միանակ և ըն-
դունել: «Ես վոչ մի տեղ և վոչ վոքի տանը չեմ լինում, գրում
և Մ. Բևերգեցյանին,— գնում եմ միայն գործերիս, իսկ միացյալ
ժամանակը մոսկվան եմ անցկացնում: Մի խոշոր հիվանդություն ինձ ավե-
լի քե միխիթարում... Ես գրում եմ, վոր գանազան հանդեսներում և
բնագանցական խնդրույքներում «Հեղասում միայն ազիզյան
դառը բան եմ»: Բուրժուազիան ներկան բարքերի քննադատու-
թյունը զգալի տեղ և գրավում Տառապյանի բերելերում և հա-
տանգներում: Ինչ խոսք, վոր բանաստեղծին այդ պետք և պատաս-
հացրել զրկվելու սպառնալիքի ներքո և շատ անգամ և ստիպել,
տակավին բերքիք չի գադարեցնել իր համոզմունքներին, բերքիք
չի քննել և չի ձգտել հանդուրժողի: Մ. Բևերգեցյանին գրած
1895· 3· 21 թվակիր նամակից պարզվում և, վոր Տառապ-
յանի էջերը տպագրությունը գաղափարը բանաստեղծությունը ոչնչ
բուրա յառնած, գրելուց քնդամները մի քանի որ անց, տգեր Տառ-
հարցանները նրան հետացրել են աշխատանքից: Այդ բանաստեղ-
ծությունը մեջ առված և.

«Ցնծալ բերդ նոցա սև պատերին
Ցնծան գիշատիչ, վոգևոյս ներա,
Նոքա վերմուծ բերանները,
Թուքն խառնեցին հացիս հետ...»

Հատարանական խնդիրներին անտարբեր, իզնայներից դուրկ, ամոջներ հազուստն իրենց իզնալ զարմանած բուժուսական կերպատարությունների հատկանիշներ Աստուրյանը իր նամակներում աբստրահայում և ապանիչ խոսքերով, կրքով ու առելությամբ։ Զարթացած աչքն բանից, վոր Մ. Բերբերյանը սերտհարված և ազատ Եղբայրյանի ազիկան՝ մոդնի վիճաբանու վիճարող վատիկատուն որքերդ Վարիսյին, Աստուրյանը զրում է. «Ճանկիվ— և այն էլ ո՞ւմ համար։ Մի մարդու, վոր ապրում ու ստղամանդի մեջ մեծացած լինելով անկյանք դեղեցկության տառն ու անտարբեր արձան է... Ի՞նչ անը, ի՞նչ իզնալական անձնվիրություն վարելի չի ապանել հարստությունն, վորքան կյանքը ապրելով ապանիչած արտիցք։ Այսպիսով բուժուսական ընտանիքը իրարանիչ ազդեցություն և անում մարդու քնարական վրա, ապանում լսելն ու աղնիվը, աչքանդակում նրա մարդկային կերպարանքը։ Սկզբ մեծ գործը Աստուրյանի կարծիքով մարդկային վարք ու բարքի ազնվացումն է, սակայն էական անը արյան հուզում է, բուսնյական գաղջը վայելք։

Հետաքրքրական է, թե ի՞նչպես է Աստուրյանը դիրքավորվել Մոսկվայի հայ բուժուսական հատարանական իմ բանկցություններին նվաստանում։ Մ. Բերբերյանին ուղղած նամակներից մեկում խոսելով Մոսկվայի հատարանական գործիչների և նրանց մեջ ծագած իմ բանկացին բաժանումների ու անհամաձայնությունների մասին՝ Աստուրյանը վորոշակիորեն սահմանազծում է, ինչպես էանում ազգայնական հենված իմ բանկցություններից, այնպես էլ ընդհանուր չհետևելիկությունը ապազանված գործիչներից։ «Հոգուս բարը գործությունը,— գրում է նա,— առում եմ վորպես էանում ազգայնությունը, նյութական և ընդհանուր չհետևելիկությունը։ Այրել հատարանական չերխատարել, ինչպես գործիչներ— Ստեփանը— ազնվերի վիճից վազած և Մուրադյանը չհետևելիկների քեզ տարի մատած հնձ համար, Մեկ նա, բարերարին գործությունն չունեն և չեն կարող իմ արած մատ չինել։ Քող գործիչն ազգայնական յուր ուժերին՝ յուր քուչ, վորքրիկ, բայց անկասկած ուժերին։ Այդպիսի գործիչն իմ աչքում հազար անգամ ավելի բարձր է, քան ուրիշ ուսերին կանգնած հսկան։ Իսկ չեմ մարդ չէ զրում յուր մեջ ներքին բարերկան ուժ՝ նա չի կարող և հատարանական գործիչ լինել։

Թեմատիկ և մեթոդական մեծ աշխատանքներ են տարվում հանրապետական հարցերի, որոնք շոշափված են Պատուհանի նամակներում։ Մենք ուշադրության առանք, մեր կարծիքով, սոցիալական խնդիրները՝ ձգտելով մեր կոմից բանաստեղծին առնչվող լուսին տալ պարզել ու հասկանալ նրա նամակներում արծարծվող հարցերը, իսկ մյուս կողմից՝ նամակներին ոգեշունչ մեկնաբանել նրա առնչություն այս կամ այն մուտքի կնոջ՝ զանելով այն ընդհանուրն ու միասնականը, որը կան բանաստեղծի առնչություններ ու նամակների մեջ։

ԱԼ. ՏԱՏՈՒՐՅԱՆԻ ՆԱՄԱԿՆԵՐԸ ՄԻՆԱՍ ԲԵՐԲԵՐՅԱՆԻՆ

Մոսկվայից Նոր–Նախիջեվան

ՍԻՐԵԼԻ ՄԻՆԱՍ[1].

Աշտրչատած և անբռնմանդակ նամակդ ստացա։ Ճիրկու ամառ–չամբ լուսքիյան պահվելուց հետո՝ վեր կենալ և տղըդիսի մի անբռնմանդակ նամակ պրծել— դա վոչ քիչ ծուլություն է, ինչպես ինձդ աչխատում ես բացատրել, այլ... այլ մի ուրիշ անզգամություն։ Ճիրճիր, մխոցդ ու սիրտդ անդամալուծվել են. ել բան չես կարողանում պրծել։ Գամ գուցե Նախիջևանը յուր գատարկություններ էխտասն լնդվիդ կապ և պրծնե, ինչպես ասում և բանաստեղծը։ Բայց վոչ. այդ անկարելի չե։ Մի՞թե գոմածդ Նախիջևանն այնքան անձրևաբեր է, վոր մի նամակիդ բռնանգամ չես կարող տալ։ Հապա ո՞ւր մնացին քո վաղարշապատ Նախիջևանի կյանքը, չարժումը, հասարակացումը. ո՞ւր մնացին Նախիջևանի գանգատչյա հայ աղջիկները— այդ՝ կյանքի նեցուկները, այդ՝ կենսատու աղբյուրները... Մինչդեռ Վեսելովսկին՝ Նրանցով հափշտակված՝ յուր նամակի մեջ ել անկյուն, ել ծառ ու ծուռ չի քաղցնում, վոր բան չգրի. դու, վորպես հիսապատված Լեոնարդը, բռնվակռանում ես միայն մի քանի մատյլ սուզը նվիրելով քեզ նամակոտդ։ Այդ մասին վոչինչ չեմ գրում, վորովհետև հարցով քիչ վրանս մնացին հետաքրքրի և այլն...» Մախլատ, Մինատ, ուրի ատատ тебя не узнаю... Քե ինչպես և անցնում իմ կյանքը— այդ դու կարող ես Վեսելովսկուն գրած նամակոտդ կարդալ։ Ամբողջ ամառ վոչ մի տող չեմ գրած։ Ճիրճիր սոխը անպտուղ կորավ։ Հա, Վեսե–

լսվածքում նամակ եմ գրել քո հասցեյով։ Արդյոք նամակս կ՚ը՞րդ ստացվից։ Ներս Նախիջևանն ցեղած ժամանակը, քե մեկնելուց հետո։ Ցեքե հետո, խնդրում եմ նամակս վերադարձրու։ Ես ապատեղ իրան կտամ։ Դեռ հետը տեսնվածե չեմ։ Ինքը ինձ մոտ չի գալիս. ես ել հասցեն չդիտեմ, վոր սամատանց գնամ։ Ինչու եղավես շուտով Նախիջևանից վերադարձ։ Ներս՝ Նախիջևանի հայկական հարցերով հանձնաժողովը ասեմ, քե այդպես շուտով վերջացը. մեկ ամսականքը մյուսին հանգստանամ ե։

Ցես Նար-Դոսին ել նամակ չեմ գրում, վորովհետև նա այդ բանը չի ուզում։ Ցեքե ուզենար՝ նամակիս մեջը կպատասխաներ։ Ջոտով իսա չեմ կարող ընկերությունե անել։ Բարեկամությունը արտե բան ե. ո՛վ գիտե՝ արտե հետ լինչ ե պետահել։

Ցերեկ Զաֆարը, Աբրահամյանը և Մուրադյանը (ազգայինե դոկտորները) ճանապարհ ընկան Նախիջևանե՝ խորհրդակցե հետ կռվելու։ Դրանցից առաջինը մահմեդականացած թե՞ չկամ և մե ել հիվանդությունե, վոր կոչվում ե՞ էկամանոց խոլերա...

Ինչ գործում են Բարխուդարյանց ամուսիններըդ, քեպան դու. քո նամակում նրանց չես բարեվված։ Հետագրիները շուտով ուղարկիր։ Վորքան ուրախ եմ, վոր Նախիջևանի հայկուհիները հավանել են իմ «Հզոր յերգիչը» նուիրքան ուրախ չեմ, վոր հավանել են և իմ պատկերը։ Վերջին գրածդ իմ շատ դուրը եկավ և նորոգում և հատար ու մի տխուր, արտատեղը մտածմունքների մեջ և գցում ինձ... Վայ այն գիշերին, այն պատկերին, վորի վերա յերբեք ամպկեզծ սիրով հնոջ հայացք չի ընկած... Այո՛, ամպկեզծ սիրով, ամբողջապես սիրով՝ յերբեք... Հուսկերին այս տեղս նամակ գրեցի. իմացիր, տես, ստացել ե՞ս։ Ստացա և վերջին նամակդ։ Այդ նամակում մի քիչ քեֆդ գոյ և յերևում։

Քո Ա. ՇԱՀՈՒՐՅԱՆ

Համա յես ել խնդրեցի նամակս հա՛. քայց ելի իմն ավելի լավ և կարդացվում, քան քե քոնը։

1 Միհրան Բերբերյան (1871—1919) գրականագետ-քննադատ, հասարակական-քաղաքական գործիչ։ Ծնվել և ապրել Նախիջևանում։ Մի ընտանեկան կրթություն ստացել և ծննդավայրում, ապա Լազարյանի ճեմարանում։ Աշխատել և Մոսկվայի հանձնաժողովի քրտնաջան անդամակցությամբ։ Գնդրգյան ճեմա-

յանում յեղել և ուսուցիչ և տեսուչ: Աշխատակցել է թարմաթիվ հայ և ռուս պարբերականներին. «Նոր-Դար», «Լումայր», «Արարատ», «Донская речь» և այլն: Նրա քննադատական հոդվածներից հայտնի յին Նար-Դոսի, Մ. Շահազիզի և Հովհ. Հովհաննիսյանների մասին գրածները: Ալ. Ծատուրյանի հետ ունեցել և անձնական և գրական մտերիկ կապեր:

2 Ցուրի Վեսելովսկի (1872—1919) նշանավոր ռուս գրականագետ: Գրականագետ Ալեքսեյ Վեսելովսկու որդին: Ծնվել և Մոսկվայում: Սովորել և նախ Լազարյան ճեմարանում, ապա Մ. Շահազիզին, ապա Մոսկվայի համալսարանի պատմա-լեզվաբանական բաժնում, որն ավարտել է 1897 թ.: Գրական առաջնագրծունեություն սկսել է 1889 թ.: Վեսելովսկին ցուցաբերել է աստանձին սեր և հետաքրքրություն հայ կյանքի և գրականության նկատմամբ: Ռուսաստանում մատուցակատարել է հայ գրականությունը: Հայ գրականության և արվեստի հարցերի շուրջը գրել է թարմաթիվ հոդվածներ և ուսումնասիրություններ: Հայտնի յին նաև նրա կատարած թարգմանությունները հայ բանաստեղծներից: Վեսելովսկին Մինաս Բեբությանի աշխատակցությամբ հրատարակել է «Армянские беллетристы» գրական ժողովածուն (1893), Ծատուրյանի ոտանավորությամբ թարգմանել է Սուենբուրնի «Պեսդո»-ն: Ունի թարմաթիվ այլ աշխատություններ:

3 Մկրտիչ Բարխուդարյանը և նրա ստուգաբանությունները:

Մոսկվայից Նոր-Նախիջևան

ՍԻՐԵԼԻ ՄԻՆԱՍ[1].

Ստացա յերբոր նամակդ: Ցերեկը նամակիդ յես միտքն յերկտասել եմ պատասխանել. ուրիշն միտամ և գործ յել մի նամակ, վոր հաշիվներս գրասվի: Ամեհոգ յեղիր. են ել կգրեմ: Նամակ գրելուս մարդու տակը չեմ մնալ:

Ամառս 8-ից մինչև 9-ը (հարավի յերեկոյից մինչև վյուրտիլի յերեկոն) «Պետրովո»[2] ամառանոցումն եմի՝ Վեսելովսկու մոտ: Ինձ շատ լավ, թայց քեզ անելուց ավելի լավ ժամանակ անցկացրի: Ցերեկոյ գրուցի ապի հոր հետ, մոր հետ, խոսացինք զանազան հարցերի մասին— մի խոսքով՝ մեծ բարեկամություն առաջա և ապի բարեկամությունը, յերեք վարելի յեր ապա պահ տանել, գուցա մտերիմ-բարեկամական եր: Վեսելովսկին մանրամասը և աստանձին հանձնարարություններ պատմեց Նախիջևանի մասին: Նախիջևանի հանձնաժողովը խնդրել սիրտը ապրել, խորհել են: Ցերբ ապրանքի հարցումներին մասին խոսում է,

ջանք դող է ընկնում: Ետս է հավանել սյդտեղի կլուբային կյանքը: Ինչպես յերևում է, սյդտեղի կլուբը նախկինների համատարական կյանքում նշանավոր դեր է խաղում:

Մեզ Վեսելովսկին յուր ասուցած հրապուրչներով համեցավ ցուվալի դրուքյան մեջ է: Նրա սյդտեղի գրասենյակը, կարծեմ, բաւդ են: Գիրք ու պառնդը կախած է յերևում: Մի քանի սյդպես է լինում: Ով միամտամանակ յերկու նստատուկի յեռանից կընկնի, յերկուսն էլ կկոտրվի: Այն քաղցր ժամերին, յերբ Նախկինների Վեսելովսկուն բաղդի արևը սյդպես փայլում ու ժպտում էր, սյդ նույն ժամերին սյդտեղ մի այլ՝ նուիրական բաղդի արև ճառագյթում և ամպերի տակ կամաց կամաց չքանում էր...

Մի քնաս, զդուշ յեղի՛ր. նուիրը վատող և պատահել և քեզ... Մի ձեռքով յերկու ձմերուկ մի՛ բռնիլ, քիե չի յերկուսն էլ կընկնին ձեռքիդ: Միամտամանակ յերկու աղբանոց մի՛ ծառայիլ, յերկու զդացմունքներով մի՛ ապրիլ, յերկու վարդ մի՛ հոտոտիլ, յերկու յերջանկուքյան մի՛ ձգտիր...Էինքուլյնների հասարակուքյան մեջ ունեցած հաջողուքյունդ չպիտք է քեզ մեծ գործ դնես: Պատահի՛ր, համակրի՛ր ամենքին, բայց սիրի՛ր միայն մեկին: Սիրո զդացմունքը սուրբ է, նվիրական է, յերբ նա յերկրպագվում է մի խորանում, սիրո աղոթքը ջերմ է, պերճախոսիր է, յերբ նա ուղղված է միայն մեկին... Բայց, ուհ, ինչ եմ զրուխտը ցամաքնում սիրո փիլիսոփայուքյամբ: Մանավանդ, որ այդ փիլիսոփայուքյունը առասպելներից շատը անցած դարուղուքյուն է և ամենևին չի համապատասխանում Fin de siecle-ի ոգուն ու պահանջներին... Այժմ սիրը սրտեն հուզում է, քան պերճախոս քաղցր վարիքը. ի՞նչու այդ վարիքը տանի որ և տանի տեղ չկնատրել ու չճաշակել նրա պտուղները...

Մեկացի հորդ խելացի համառնարհուքյունը՝ քեզ պատահական ուղղորդիչուն՝ շատ և շատ տպրտանքի կե: Ընկեր, խրատ, ուրիշը պատրաստին «черт с ними» բացականչուքյունը իմ հասցեին և ուղղել, շատ ցանկալի կե... Աչքառուծինչնելով անկիղծ վոգին նրան: Ձեր հրատարակիչից ժողովածուն— Из армянских беллетристов[1],—իմ կարծիքով, պետք է զդալի բարելիուխուքյան յենթարկել: Այդ մասին կես յերկար ու բարակ խոսեցել եմ Վեսելովսկու հետ և հաստատել եմ իմ կարծիքը: Շատերը ընդվզում համարյա բարկացկին բռնիլ հայ ոգերդնեցիցին գործի մեջ խառնելով և նրանց պատասխանատու դեր տալով՝ զուրկ մեկին

ուղում եք մի քաղցր յուշատետր անել ձեր ծանոթ գեղուհու պատուհանին: Տեսնել նրանց անուններդը տպված «сборник»-ում, դա, իրավ վոր, մի զվարճիկ յուշատետր է նրանց համար. քայց քե դրանից դործը վոչքան շուտ կտեղնա— այդ տարակուսելի յե... կամ լուրջ և խո՛սա դործ, կամ սերտելին մեզի և քաղցր զվարճութիյուն: Այդ յերկուսից պետք է ընտրել մեկը: Որիորդներին յուշատետր անելը— խոզ է, իսկ «сборник» հրատարակելը— դործ:

Դործն ու խաղը իրար կապել չի կարելի: Վոզնուն ծանոթներից: Վոզնուն քեզ և բողոքանքին: Ցեսս ի՞նչ անտեղ վատաբանություններ ունեմ, վոր որիորդներին համար խնդրում եմ:

Ֆո Ա. ԾԱՏՈՒՐՑԱՆ

1 Սույն և նախորդ նամակները գրված են 1893 թվին, վորը հաստատվում է «Армянское беллетристы» ժողովածվի հրատարակության ժամանակով:

2 Ամառանոց Մոսկվայի շրջակայքում:

3 Կոսքը վերաբերում է «Армянские беллетристы» գրված ժողովածվին, վորը լույս է տեսել 1893 թվին Ցուրի Վանեցու և Մինաս Բերբերյանի խմբագրությամբ, առաջաբանով և հեղինակների կենսագրություններով: Ժողովածվում տեղ են գտել Ս. Աբովյանի, Պ. Պռոշյանի, Րաֆֆու, Ռ. Պատկանյանի, Հ. Պարոնյանի, Մեծինցի և Ղ. Ալիշանի յերկերը հատվածների թարգմանությունները: Հրատարակիչները նպատակ են ունեցել ուսա ընթերցողներին ծանոթացնել հայ վիպագրության և կյանքին:

4 Ժողովածվի հրատարակության խմբագրական թարգմանիչները տաղանդավոր են համարել Մ. Գանանյանին, Ցև. Չախիրյանին, Տ. Կամսիկյանն և Վ. Եղբայրյանին:

5 Հակոբ Բողոսյան.— Մանկավարժ, գրական հաստատված դործիչ. Աշխատակցել և գլխավորապես «Նոր-Դար»-ին և «Ազգ»-ին: Հիշյալ ժամանակ պաշտոնավարում էր Նոր-Նախիջևանի Հոխորտի դպրոցում:

Մոսկվայից Նոր-Նախիջևան

1893 թ., հունիսի 28, Մոսկվա

ՍԻՐԵԼԻ ՄԻՆԱՍ.

Հինց այսոր վերադարձա Վեռեբրովկինեից ամառանոցից, ուր ամբողջ 10 որ հյուր եյի, և սատկա նամակդ, վորին այսոր և ես պատասխանում եմ: Ֆո դամբարում, ֆոհարկին, արդյոքնի

բան չկա գրած, միտք նամակն առանց և խնդրի, հենց նույն ո-
րը պատասխանիս:

Իմ չորսողանի հիպոթեմն, իհարկե, поэтическая шалость և,
բայց քո հետևյալ խորհրդածությունը, միևնույն է, шалость
չի: Դու շատ և շատ մեծ претензия-ով մարդ ես, և կամենում
ես ամենին դուր գալ. և դա բացարձակ չի—դուր գալ, այլ և մի
բան более реальное ստանալ: Դա անկարելի է և ահա ինչու
և պատճառը քո անբարվականությանդ: Կարդում եմ, Միհրան, և
աչքես չեմ հավատում, միտք այդ տողերը դու ես գրել: Դո՛ւ,
միտք աշքդան մոտ ծռմռիք ես ինձ, դու, միտք շատ անգամ միևս
ես քեզնել և իմ ատելանքին, և իմ ափսոսանքին. դու, միտք
մեր մտերմական պրույցներում և փոխադարձ խոստովանություն-
րում հանգիստ քարոզեցիր ես իմ սրտես խորքերը, դու, միտք
քեզնեզ ժամերով լսել ես իմ սրտի պատմությունը, իմ ըղձերին
ու ձգտումներդը, իմ ցնորքներին ու քեզանելդը. դու, Միհրան, իմ
մտերին այդպիսին մի կարծիք հարատևելուց հետո, հանգամ ինձ կաս-
ծիք պետք և հարատև ուրիշը՝ ինձ ոտարդը, ինձ անծանոթը: Ես
իմ սեփական կյանքում քիչ բախտից, քիչ մարդկանցից ապրել
եմ միայն մի բան—մի մարդու անկեղծ և անձնվիրաբար կանացի
սիրտ, ուր խաղաղ ապաստան գտնեի իմ հալածված անդը. մի
սիրտ, միտք ինձ հետ լար և ինձ հետ խնդար, միտք ինձ կյանք
տար և կյանք պահանջիր ինձանից: Միթե իմ այս փոսփսոցը,
Միհրան, միտք մինչև որս անհուսս ապրում և իմ ներքին աշ-
խարհը, այս փոսփսոցը նշանակում և մի բան ստանալ կամ պա-
հանջել «более реальное»: Ե՞հ... Ինչևիցե... Թողնենք այդ:
Դու քո կծու քերքռտոցով, կարծիք ուզում եիր հին ցավերս նո-
րից քաղցրացնել:

Վեռներովսկուն գրած նամակդ վարպետի և ծանոթացա այդ-
տեղի խնդր ու շատի, սեր ու ապիտակի հետ, այնպես միտք հե-
տանյալ նամակդումդ ուրիշ ոչինչ չկրգիր:

Այս գրելս Նար-Դոսից մի քանի նամակ ստացա[1]. անհնա-
րագրելի կատաղած և իմ գլխի: Ես դեռ պատասխան չեմ գրել.
պատրաստվում եմ գրելու, բայց, իհարկե, իմ պատասխանը
շատ հանգիստ և մեղմ կլինի. կես, փառք աստուծո, հետս եմ
քննչելիցդի հուսահատական կիզա ու ցնորից, անիմաստ ցավակա-
կանիներիցդ և կարող եմ ամեն բանին խաղաղ և արդյ աչքով նա-
յել: Վատ չեր լինի, Միհրան, միևնույն ջահելներս այս ձմեռ

համաքաղաքացիներ և մի նոր, բոլորովին оригинальный կուսակցություն կազմելիներ Մոսկվայում անունը— վոչինչական: Մեր գրականությունը միայն պիտի ծաղիկ չինչ՝ վոչինչ— բացի գործից»:

Թիֆլիսում, իմ կարծիքով, ընդհակառակն և պրած ժամին գործ՝ վոչինչ— բացի վոչնչից»:

Մեր ժողովածուի համար Պռոշյանցից նյութ առացա—«Աշխատուք Աբովյանի էվերք շաչյատատնիներ և իմ «Մուս և Վարդիկիներք»: Իսկ Լեոն նամակիս սիրալիր պատասխան տալով՝ խոստանում է չուտով ուղարկել: Դու աշխատիր բուն ազգայի-ժողովրդական նյութեր հարել: Տերտերենցի և այլոց գիշատչությունը այս ժողովածուի համար այլ ևս արժեքը չենք ունենալ: Նայեցանցյանի գործերից ձեռք գցիր: Զուբարի[2] յոխից չպակաս: Վաղուցվա որբորդներից. մատենադարանում Բարբերենի[3], որին պատկերս ամենայն ուրախությամբ կուղարկեի, կիրք պատրաստ կլինեի: Նար-Դոսի խնդիրը «Նար-Դար»-ը յուր ամբողջական համեմատ չաս ախմախ գիրք թանից «Арм. белл.»-ի վերաբերմամբ[4]: Մախլատ...

Ֆր Ա. ԾԱՏՈՒՐՑԱՆ

Ի սեր աստուծո, Մինաս, նամակս առանդրան պես խնդրեք հազորդիր՝ արդյոք Շահազիզին մատուցած (նախկի'ն աշակերտներից) ուղերձին տակ կայնին ստորագրությունները քե՞զ. կիրք կայնին հետազրով հաստիրը անունները, իսկ կիրք՞ զոչ, նուշնպես հաստիրը մեկ հատիկ խոսքով՝ нет:

Այդ բանի պատճառով գրքի տպագրությունը դադարել և չվարած չենք խանդում բնչ անենք[5]: Շահազիզն այստեղ չի, վոր ուղերձին նայինք: Հետազրիր խնդրեմ:

1 Ինչպես հայտնի կի, նշանավոր վիպասան Նար-Դոսը մահի նորդատարական 'ևր և կատարյալ հանգստությունը. «Մշակ»-ի: Նրա թաղումը Թատերյանին դեմ առաքացել եր այն թանից, վոր վիրջինա աշխատակցում եր «Մշակ»-ին: Թատերյանը վեր խոկ հայրատարության կիրքով հետև կիր կամենում թիֆլիսում տեղի ունեցող հուսահատությունը պատկերներից:

2 Մուքը վիրատեսում և Աբովյանի «Վերք Հայաստանի» վեպի հրատարակության 35-ամյակին առիթով, վիպասանին հիշատակին նվիրված հրատարակվելիք ժողովածուին, վորը հայտնի չի քե ինչ պատճառով չուտ չտեսավ: Վիպասան Գ. Պռոշյանի «Աշխատուք Աբովյանի «Վերք Հայաստանիներ և իմ «Մուս և Վար-

դիմելով հոդվածը տպագրվից Մ. Բարխուդարյանի «Հանգիստ դրամատուրգին և պատմականին»-ի 4-րդ հրատ.:

3 Գեորգ Զուբար (1861—1925) դրող, ժուռնալիստ, քաղաքոնավարական գործիչ: Մեկնել է Նոր-Նախիջևանում, սովորել և Լազարյան ճեմարանը, ապա Մոսկվայի համալսարանի իրավաբանական բաժինը: Զուբարը գրականության մեջ սկսել է ընկել մանր պատմվածքներով, վորոնցից ներամուծվոր և «Մահանամի Սարգիսը»: Աշխատակցել և «Նոր-գարնին» և «Հանգիստ դրականության և պատմականին»: 1911 թվին Նոր-Նախիջևանում նշվեց Զուբարի քաղաքոնավարական գործունեության 25-ամյակը:

4 Նոր-Նախիջևանցի հին-հասարակական գործիչներ. դրանցից մեկն էր Բարխուդարը:

5 Ակնարկում է «Նոր-Դարի» լուսաբյուրը, դրականը տրվ Աշանասկացից վատատի նկատմամբ:

6 Մոսքը վերաբերում է «Մեծատուն Շահազիզի ներկուսամյա հոգեբյանքը» գրքի հրատարակությանը, վորը լույս տեսավ Մոսկվայում, 1894 թվին, Ալ. Պատուրյանի խմբագրությամբ և առաջաբանով:

Մոսկվայից Նոր-Նախիջևան

ՍԻՐԵԼԻ ՄԻՆԱՍ.

Այս նամակս նուիրելու սկսում եմ մի հին և հազար անգամ արդեն ներկված ներկով, վոր կոչվում է ՍԵՐ: Այո՛, այդ ներկը շա՛տ հին է և, դուցե, չատերը համար արդեն ձանձրալի, բայց ինձ համար նա դեռ քաղցր է, դեռ չի կորցրել յուր քաղցրությունը, յուր հրապուրյրը և հաղիվ քիչ կորցնել էլ կարելի. այսպես վստահ և համարձակ եմ խոսում, վորովհետև դեռ հավատում եմ այդ վոսկի զգացմունքին, դեռ հավատում եմ նրա հրաշագործ զորությանը, հավատում եմ նրա մեռածին ու հարությանական: Թո՛ղ զանազան տխրեցուցիչներ, բարբարոսաբար մանրացած քարուքանդ այդ զգացմունքը գիմանալ չկարենան ներկուսների, նրանք կգտնեն խոցկատարությամբ քանի՝ խոցելու, քանդելու այդ քանի վնասը, քանի կգտնեն խորհուրդը չքմեղացած, մխային մարդկանց ապրող զգացմունքներ՝ անձնատուր լեզուած արյան և կրքի հրամանների՝ անարգելին, ծաղրելին այդ մարքուր, ազնիվ զգացմունքը. գրամոլ ներկը չի նսեմանալ սիրո վսոքը, չի մթագնել սիրո վսկյլը: Ոչնչացնելը կգնան, զգացմունքները կչքանան, բայց անվախճան սերը կմնա, կա՛պրի՝ կատարելով յուր մեծ գործը,

ձգտելով յուր փառասիրական հաղթանակին: Իսկ ի՞նչ և սիրտ մեծ գործը:—Մարդկային վարք ու բարքի ուղղացումը: Ինչ և սիրտ փառասիրական հաղթանակը:—Մարդկային բարոյական կյանքի կատարելագործումը: Դուցե կարծես, Միհրան, վոր ասածս բոլորական սրտամաղձության արդյունք և կամ անփակաս ծանր վիշտաստեղծություն: Վա՛յ, հաղար անգամ վա՛յ: Դա իմ բուռն վշտագին և. դա իմ խորին հավատն և: Այդպես և ներկայանում ինձ մարդկային կյանքի մեջ սիրտ կռիվը, այդպես եմ նայում յես սիրտ գաղտնարքին վերա: Ճիշտ կարծում եմ, վոր դու էլ համաձայց և համակարծիք ես ինձ: Այլապես յես այլևս չէի խոսել հետդ այդ գաղտնիության մասին: Սակայն այդքան չկրկնոր խոսելս ունի և մի այլ պատճառ: Հաճախ աղբյուրներից լսում եմ, վոր որ. Զարխրյանին քաղած՝ այժմ էլ մի ուրիշը—որ. Կրասիլնիկյանը—յեսանիցն ես ընկած: Ճիշտ իրավ և այդ, պատասխանի՛ր իմ հանդեպ հարցին: Այդ ի՞նչ գաղտնիություն և, վոր սրբ հաղար գուշե և տալիս քեզ, վոր անվերջ վտահախոսում և, վորպես բարեսիրտ պատկերներով հարուստ մի ճոխ պանդրմա: Այդ յոթ գրա բոլոյականն անվերջ հրապուրյր և, քի՞ սիրտ ներան մի բան: Ասում եմ, սիրտ ներան մի բան և վոչ քի տեր, վորովհետև տարվա յեղանակներից հետո փոփոխվող տեր յես վո՛չ ճանաչում եմ և վո՛չ էլ ուզում եմ ճանաչել: Անտարակույս քո այդ փոփոխականությունը քիչ հրապուրյր և: Մահկանացուներիս քաղաքականն ի նկատի ունեցած՝ յես քաղ եմ տալիս այդպիսի հրապուրյր. առաջին այդ հրապուրյրը սիրուց և ունենում յուր վերջ ստահանը: Իսկ յերբ նա անցնում և ստահանից, նա այլևս հրապուրյր չե—քա՛ղցր, անմեա՛ս հրապուրյր. տալ զգացմունքի խաղ և—անմի՛ս, անխորհո՛ւրդ և վճռական՛ր խաղ: Վորքան յես կատրաղացել եմ դիտել ու հետևել, դու, Միհրան, քո դեպքի քնքուշը տեսե ունեցած հարաբերություններից մեջ հաճախ հրապուրյրն հաստնում նա խաղը: Բավական և հիշել մի քանի անուններ, վորոնք մի ժամանակ կտրել եյին այդքիդ քաղաքը — Զարխրյան, Ներսիսյան, Տարոնյան, այժմ էլ Կրասիլնիկյան և այլն... Վերջապես իմ այս քաղաքը զրկոտը սրի և, բարեբախտա՛ր, վոր յերբե դու համակրում ես սիրտ մասին ունեցած իմ հայացքներին, յերբե դու—սիրտ համարում ես բարձր իդեալ սիրուց և քաղցնա այդ խաղը, քաղցնա այդ վոչ-հրապուրյրը, վոչ-սեր հոչյակող զգացմունքը. քիչ չե... քիչ չե՛, Միհրան, շատ կվատացա, շատ կբեկտացա... Բարյ բարեբախտ և. յերեկը, արդեն զահլեզ տարա:

կարգացի Ենոք–Դարբ–ում յերկար հոգվածդ— ռազմի և հա–կառազմի գաղափարը պրակտիկայի մեջ[1]: Իմ կարծիքով, այդ նյութը վորքան հարուստ և ուսուց խորհրդածություններին նյութ և, նուիրքան քո գրածը կցկտուր ձր և քաոսկի: Իրավ և, հոգ–վածիդ վերնագիրն ևր ակնարկներ, բայց գրածդ շատ և քաոս նեղ նշանակությամբ ակնարկներ լինեն. ակնարկներ, վո–րոնք միայն բացատրելի նշանակություն ունեն, վորոնք մի տրից կորց–նում են իրենց քաղաքականությունը: Պետք և աշխատել գրվածքին այն–պիսի ձև տալ, այնպիսի խորհրդածությամբ գրել, վոր այդ գրվածքը տարիներից հետո էլ ընթերցանության նյութ լինի: Դու ակնարկներդ–ը լավ չես գլուխ տալ. քեզնե, յերևում է, նա–խապատրաստություն ես սա ու այն յերևույթը գրականության մեջ և խո–հուն քաշում, անց կենում: Մի մատղ, ի հարկե հայ, վոր վոչ–ի չափ հետաքրքրում և ուսուց, շատ սուտ յերևակայական, այլ միայն ուսուց մատուցին, կարդալով ակնարկներդ–ը մի սուտան–ձին բավականություն չի ստանալ. ակնարկներդ–ը նրա համար միայն կրկնություն կլիներն յուր կարդացածից: Մինչդեռ յերե ակ–նարկներդ–ի մեջ ներկայացրած յերևույթները լուսավորվեն քննական յեղանակով, կտեսնա նրանց իրար հետ ու անմիական խորհրդածություններով, այն ժամանակ սաներն վոչ միայն հետաքրք–րություն կկարդա: Բացի դրանից հայ ընթերցողի պահանջ–ությունը համար, վորպեսզի գրածդ արդյունք և մատչելի լինեն, պետք և աշխատես ավելի լուսավորել, ավելի վորոշ գաղափար տալ այն ազգություններին կամ այն տեղամասերի մասին, վորոնցից վկայություն–ներ ես բերում առաջիդ, վորոնց կարծիքը իրրև հեղինակու–թյուն, ամենորեակ ներկայացնում ես հոգվածդում: Որինակ՝ հարց ի՞նչ գիտե (խոսքս բացատրություններին մասին չե) ինչ բան և վալերիկը յուր կատարած հերոսով, ո՞վ և Պրուդոնը[2], ո՞վ և Մաուսները[3]. վորոնք են նրանց հիմնական հայացքները և ինչո՞վ են այդ հայացքները տարբերվում իրարից: Նկատողություններիս հետ համաձայն և և Միլտոնը[4]: Վերջապես կգաս այսուհետ և այդ մասին յերկար կխոսանք:

Իմ մասին վոչինչ մի հարցնիլ. չես հիշ են ուզած պոչն եմ— վո՛չ յերկարում եմ, վո՛չ կարճանում— Վոչ մի տեղից ուրախու–թյան ճառագայթ—луч отрады, ինչպես ասում և ռուսը... Եհ, հոգուն ապրիլ եմ, մի հոգուն էլ ծխախոտ եսպես— ի՞նչ անենք: Դեռ սմաստանոցում եմ. մի քանի տրից, յերեկի, կանգնախոտիկ

քաղաք. կքաշվեմ մի հետ ընկած անկյուն՝ հետս կյանքի ուրախ, տղմկահուչտ խնդությունից։ Ինձ թվում է, Մինաս, որ այդ խնդությունը, որին առանց այն էլ փոսկված եր իմ առաջ այս ժամս, բոլորովին փոսկվելու չի ինձ համար։ Այդպես է վկայում հոգուս տրամադրությունը։ Նախընթաց նամակս լրիվ ստացած կա։

Ընդունիր ջերմ ողջույնս և համբույրս

Քո Ա. ԾԱՏՈՒՐՅԱՆ

Այս րոպեիս առաջս վերջին նամակդ, որի մի կետը ինձ տարտամելիք վրդովեց։ Ծանրում եմ, անշուշտ ցավում, որ կին առած բանը այդ տարեկան ընկել և քու արժանքը փոշտրել եր քո աչքում։ Կնոջ մասին ասել CHOSOVA, թեև կին ուզում և լինել, գա իմ մտածքը միշտաղում է։ Ինձ համար կարոտանում չես այդպիսի բան ենթրել քեզ. չեմ հասկանում։ Հասարակաց տուն կնոջը անգամ կինքել այդպիսի ածականով—անհնարելի չե, ուր մնաց մի կնոջ, այն էլ հայ կնոջ, որ չերկու զավակի մայր է, որը առուտուր ունի, որը քեզ հետ մի ժամանակ լավ ծանոթ է չեղել, որին առնր քաղցր հյուրասիրված ես չեղել և այլն... Ցնծի, հերսակ, տխկին Շ—յանը[1] երբեմն բարեչտական կին՝ որ ինամակալի չէր, գուշ տեսած և ցավիս այդ տխուր չերեսույթի վերա և վարկյանական զղացմունքով վերստին զեղչի այդպիսի հայ կինը։ Մեզանից մեկ մեկը, Մինաս, անմեղ կամ անեզական չե ծնվել։ Հոգևական բոլ կամ մաս հատկությունը մենք ստացել ենք հետս։ Ցնա հոգով չարե ցավում եմ, որ մի հայ կին այսպես չի կարողանում տարծինոց յուր հոգևական վսեմ հատկությունների. բայց այդ անմեխքիս չերեսույթը ունի յուր խորին պատճառները— դաստիարակության, շրջապատող անձինք, տարօրինակ սովորություն, սովունական կյանքի վերաբերմունք և այլն... Ցնա ինձ բարեբախտ և հոգևական վարձատրված կհամարվի, չերբ կարողանամ մի կերոց բարեբար ազդեցություն ունենալ ու. Շ—յանի վերա։ Երանի չատ են վնասել այն խեղկատակ չերկրպագությունները, որոնցով շրջապատված և չեղել նա սովոր տարի։ Այդ խեղկատակներից մի քանիսին չես հանդիպում եմ։ Ներքս վհատական կրակ վերա ջուր սածելու, իրենց չկոչ հարճատարածությունների և կեղտոտ ձգտումներով կրակի վերա կրակ են սածել։ Այդ պարզ նկատում եմ չես այժմ, չերբ սուրի ունեմ դարան սվիլի մոտից հանդիպելու և գիտելու նրա ընթացքը։

Այսքա՛ն քե այնպես՝ իմ ասելս այն է, Մինաս, որ մի հայ

կնոջ մասին ասել «подлецъ», «сволочь», «дрянь» դա սովոր քան սովորելի չի. Նամանավանդ մի մարդու համար, որը միշտ զգուշավոր ուժի կնոջ մասին, որը նույն, սովոր զգացմունքներով և վերաբերվում դեպի կին ասած արտահայտը։

Մնա քեզ զոհ այդպես եմ ես անվանում։

Ф. А. ТЮТЧЕВ

1 «Валерик»— Ռուս մեծ բանաստեղծ Լերմոնտովի նշանավոր պոեմներից մեկը, գրված 1840 թվին։ Կովկասում գինվորական ծառայության մեջ գտնվող հեղինակը մասնակցում էր բարեկամական ուզված նամակ-պոեմում նկարագրում և վայելվել գետի (Մակհվան գետ) մոտ տեղի ունեցող արյունահեղ ճակատամարտը և այդ կռվում ծանր վիրք ստացած կապիտանի տանջալի մահը։ Պոեմը ունի պատկերավոր ոճ։ Նկարագրելով պատերազմի սարսափելիքները՝ բանաստեղծը համակվում և խորը վշտով, սակայն չկարողանալով հաղթահարել ցարիզմի նվաճողական քաղաքականության ազնիվ կյանքները, որոնք հաճախ մեռնում և մեռնում, քան իմաստ ու արդյունք տալիք նոր մարդկի կընտանում են մեխանիզմ։

«И с грустью тайной и сердечной
Я думал: жалкий человек...
Чего он хочет?.. Небо ясно,
Под небом места много всем,
Но беспрестанно и напрасно
Один враждует он... Зачем?..

Բանաստեղծը չի կարողանում գտնել իր «Ինչու»-ի պատասխանը։

2 Պրուդոն, Պյեր Ժոզեֆ (1809—1865), Ֆրանսիացի տնտեսագետ—ուտոպիստ, անարխիզմի հիմնադիրներից մեկը։ 1840 թվին հրատարակեց «Ի՞նչ է սեփականությունը» աշխատությունը, որտեղ մեջ ապացուցում էր, որ սեփականությունը գողություն է։ Մարքսը իր «Փիլիսոփայության անանկության» գրքում մերկացնում քննադատության և ինքնաբերել Պրուդոնի «Տնտեսական հակասությունների կամ աղքատության փիլիսոփայության» աշխատությունը, տեսնելով այդ աշխատության մեջ հրաժարվում հեղափոխական և կոմունիստական գաղափարներից։

3. Ձուևսկիր, Թերսա (1847—1914)— ամերիկա-գերմանական կին գրող, պացիֆիստ, հաղորդել գործում իր վիպերչի պատմվածքները առաջանդական վիպով, վերի մեջ ուժեղ բողոք իր արտահայտում քննդեմ պատերազմի։ Ձուևսկին 1891 թ. հիմնել և խաղաղության բարեկամների ամերիկյան ընկերության։

4 Միքսիչ Բախուդարյան (1863—1921)— Ծնվել և Ազուլիսում, ավարտել և Լազարյան Հեմարանը, ապա Մոսկվայի Համալսարանի պատմա-բնիսվոսական ֆակուլտետը։ Դրականքննադատական հոդվածներով աշխատակցել և Ենոք-Դաբինի և Վիրաժապանքա-ին։ Հանդիսա դրամատիական և պատմական-ի խմբագրին ու հրատարակիչը։ Մոսկվայում ուներ մեծահարուստ տոհմ։

5 Մոսկվայի Նշանավոր հարուստ Շոբշոբյանի կինը՝ Ռոսալիա Հովսեփի քանը։

Մոսկվայից Նոր-Նախիջևան

1894 թ., հունիսի 1

ՍԻՐԵԼԻ ՄԻՆԱՍ.

Շոբշոբյաններդ չարաչի որ (4-ին) ժամը 5-ին «ПОРТОШ. ПОЗДЪ»-ով անպատճառ մեկնում են Մոսկվայից։ Ճիշտ, յերկար, այլևս վերադարձնելուն գալ չեմ կարող. շատ ցավում եմ։ Ձեզ-մաշկեմ վազիաներ նրանց իմ կողմից։

Ուրեմն գոնե ամառը 3-ին պետք է Մոսկվայից հանդարտորեն ընկնիս։

Ձո Ա. ԾԱՏՈՒՐՑԱՆ

1. Շոբշոբյանը մանուֆակտուրայի առևտրական էր Մոսկվայում. առևտրական գործունեությունը ուներ Վորոնեժում, Ռոբյոլում, Տամբովում և Սեվաստիայում։ Մասնավորյանը յերկար տարիներ գանձապահի պաշտոնով աշխատում էր Շոբշոբյանի առևտրական հիմնարկում։

Մոսկվայից Նոր-Նախիջևան

1894 թ., հունիսի 9

ՍԻՐԵԼԻ ՄԻՆԱՍ.

Սերտիֆիկատն գնա. այլևս ինչ կտրած՝ ապատում եմ։ Ամբողջ որը անդադիցս գործս չեմ գալիս. յերեք խարխ ու չգա. տատամսած չունեի։ Առնեք վոր խարխ եղ, գործատնտես վոչինչ չկա. կամանց սեմնագործոց վճարճուքյուններից մինն եղ—խարեբայուքյուն է. այդ ընդունակությունը ժառանգական է. հիշիր մեր նախահոր Սեմաչին... Նրա խաղացած ոչիները խնդճ Աստված գլխին... Կնոջ խարեբայուքյուն էր, վոր մենք գրկվեցինք

Ճեղմէ դրամատոց... Կնոջ խարեբայութիւնն էր, որ ազգէ ազատել Սամսոնին քաշալացրից և ուժից զրկելով՝ յետոյ աչքն էլ քաշացրից...

Մկրտիչեանց կզա, ըն չի գալ— մխենուշին է. դու ամառս 11-ին առաւոտեան կամ 10-ին յետնկոյան անպատճառ քաղաք յինէ, որ գնանք: Ճետ 11-ից առիթ նրան ապատղը չեմ: Հետդ կառնեմ, իշատկին և Վասիլովնակուն. մեսյն նրան ինձ մոտ մի բերէ, վորովհետև կարող է խանգարել: Ճետ աչեսկոս եմ կարծում, վոր Մկրտիչեանն յետն գալու լինի, ասիլի շուտով այդ որը կզա. խոկ Վասիլովնակին ինձ մոտ գալով և գնալով՝ կարող է հանկարծ Մկրտիչեանցին պատահել— և այդ ժամանակ ամեն բան կվոչնչանա... Ամէնէն լաւ կանենա դու նրան վոզդալից ուղղակի Մկրտիչ Պողովչանի մոտ տանես և ասպրինքդ տանես ինձ: Կամ ինչպես հարմար կզատես, այնպես վարվիր. մեսյն այնպես արա, վոր Վասիլովնակին Ծատիչնիկով վոզդը չգա: Այդ բանը քեզնուշ եմ, Մի'նաս, քո անձկրցիլի և անհատրիլի համուրյանը...

Ճերմակ Եորշոլնից մոտ եյի: Մի քանի ժամ նստեցի. զեսկըզինից խոսեցինք: Ասացի, վոր 9-ին քեզ հետ մեսյին գնում ենք: Այս լսեցիս, յերբ այս նամակը պրում եմ քեզ, նրանք, յերևի, կապծում են, վոր անենք ապրանքներին ենք... Քոզ կարծին. մեզ պրանից վո՛չ վնաս կա, վո՛չ ոգուտ: Տիկինը ծրարում նեղեսակած 50 ռ. փող ոսկով. չդիտեմ դա իմ առատանդ ուճիկս է. քո ճանապարհածախս է. վերջը կիմացիլ...

Քո Վարինկան ինձ ճանապարհ դրեց Մաշկովակու վՄերնոզաչյոսկե, no pobnyél. Վատով պիտով քեզ եմ տալիս... Բայց եհ, ինչ ոգուտ. յերբ ինքդ էլ գալում ու ասում ես, վոր նա գնալի քեզ անպատրեկ է. գիմ ը դու յես, վոր այդ անպատրեկությանը պրանից ինքդիդ ես պատասխանում: Ճեզ շպրանակ նրա վրա մատնելով՝ մատաղ կուրծքդ մաշում ու վոսկի սրտիդ քոնես-վրում...

«Մերկին առանց սկրվելու ժամավաճառ չեն:

Ի. Մարտիլ («Վրճապանք»-ից)

Ուրիշ վիճաբանիցն նույն «Վրճապանք»-ից.

«Մով կանանց հարմարում է, նա ձեռքով հոգի է քաշում, որովհետև ծոխի վրա է սերմ է ցանում ամպագի մեջը:

Ոպից:

«Ամառանոցիցդ շատ ավելի ախտաբոյսեր են հատախտը վեր-ցնում, քան կանաչդը:

Գուցկով:

«Սկսը կլինի միշտ այն վոսկե առանդուդքը, վորով սրտերը յերկինք են բարձրանում»:

Գայթել:

Ձևբամոլիկը վոդջույնս Վեսելովսկիներին:

Քո Ա. ՇԱՏՈՒՐՑԱՆ

1 Ըստ հրեական–կրոնական առասպելաբանության, Սամսոնը կին Դալիլան կտրելով ամուսնու մազերը՝ ուժից զրկեց նրան և հանձնեց հակառակորդներին— փղշտացիներին, վորոնք կուրացրին Սամսոնին:

2 Նոր–Նախիջևանցի (1860—1921)— Մոսկվայում գրաղվում էր վաճառականությամբ, մասնակցել է տեղի հասարակական գործերին: Մաս էր Ա. Շատուրյանին, Ծուրի, Վեսելովսկուն և Մ. Բեբութովյանին:

3· Շորշորյանի կինը:

4 Շորշորյանի ազգիկը, վորին սիրահարված էր Մինաս Բեբութովյանը: Վարչան ամուսնացավ հայտնի հարուստ գործիչ Թորոսյանի վորդի Գևորգի հետ:

ՍԻՐԵԼԻ ՄԻՆԱՍ.

1894 Թ., հունիսի 6

Մոսկվա

Լա՛վ ապրե, վոր Սկրտիչիսոյին տանող գնացքով չես եկել Մոսկվա: «Պուչկինոյ»[1] կայարանում հալոցվեց վագոնի տակ-տակամածը վրա տեղնվել, մի քանի ժուռգիկ խոսք տալ և համակը տալ իրան: Այդ բոլորը կատարվեց մի ակնթարթում, շուտանցուկ յերազի նման... Տեսնենք վերջին ի՞նչ կլինի...

Դու ապրանդ անպատճառ ծանոթացրիր Ավետարդի հետ և զգուշությամբ, առհասարակ հարկին հատուկ քաղաքականությամբ (կամ ավելի ճիշտն ասած խորամանկությամբ) վրա ավելացնելով և քո յերկնատուր շնորհն ու հմտությունը (կամ ավելի ճիշտն ասած քո առատաձեռնությունը), նրանից դուրս քաշիր իմ մասին. իմացիր քեզ ի՞նչպես և վերադարձրուր դեպի ինձ Սկրտիչիսոյին և ապրե... Ամեն գալով իմ շարակիրտուհուն[2] և քո ամբողջ ընտրյալին, պնուք և ասեմ, վոր քո ընտրությունը,

Մինա՛ս, հաջող ընտրություն չէ։ Կարելի չէ, իմ աշակերտուհին շատ դրամիչ, խնչոք, տղամարդատյր, բարեսուն և բարեկիրք աղջիկ է— չես ասդ լավ չգիտեմ. քայց ասդքանս շատ լավ գիտեմ, վոր նա գքնդ համար չե՛ր, քնդ համար չի՛ ձևած ու կարված։ Քնդ հարկավոր է սիրտ, զգայուն, վոգևվորվող, անձնուրաց սիրտ— ասդ սիրտը նրա մեջ կամ չկա, կամ ապականված է։ Քնդ հարկավոր է ձայն, վորմեջքի աղբյուրի կարկաչյուն՝ վեպաքշիր լանչիքդ, մեջքի ծռվի մոնչյուն՝ ուշ տար, զրծի, կռվի կոչիր քնդ։ Քնդ հարկավոր է կյանք, վոր մխամար կյանքիդ հետ. հավի, վոր ձուչիդիր հոգուդդ հետ։ Քնդ հարկավոր է նավահանգի՛ստ վոգեզովկի ժամին. վաստա՛կ— խաղաղ դիշերին։ Քնդ հարկավոր է ընկեր, վոր քնդ հետ քրաներ հայրենի գաշտում, քնդ հետ ցաներ, քնդ հետ հնձեր, քնդ հետ ճաշակիր առաջին պտուղը... Քե վորքան համապատասխանում է ասդ պահանջներին էիմ աշակերտուհին և քո ընտրյալը, վոր խնկագին վարքիտ կյանքի դժվարություններից մինն է,— դրան չես պիմարանում իմ պատասխանել և չեմ կարծում քե դու էլ կարողանաս պատասխանել։ Իսկ յեթե քո պահանջներն ասդ են, սիրելի Մինաս (վոր շատ տարակուսելի չե), ասդ ժամանակ էիմ աշակերտուհին և նրա նմանները վոչ մեկս քնդ կլին, քնդ համար տարբեր մի անդամ կտեսնակրտագնա մի-մի տրուճ կամ նոր զարմանք ծնող մատյր կլինեին, ասդ մի բան էլ ավելի... Ջնեղիս հոգի մի մարմնի մեջ, կամ վաճիկ հոգի յերկու մարմնի մեջ. յերկու սիրտ մի կրծքի տակ. յերկու ժպիտ մի շրթունքների տակ, յերկու զրծ մի ձեռքերում— ահա ամուսնական կյանքի համն ու հոտը. ահա յերկու հակասական էլեմենտների բարդյակային զուգավորության խնամքը... Բայց, ևհ, բավական է, ինչքան խոչընդոտ գրա տալի և անհամ փիլիսոփայությունդ գլուխդ ցավացրի։ Այդ բոլորը դու լավ գիտես։

Վոչինչ աննախանձ հյուրասեր և ազնվասիրտ համակրելի Վեռնիգովսկիներին և պլյուս Ջուբիին։ Մնողներդ առաջ ինձ մի կնոջ ապրստացրու, վոր յես առանց մնաք քարեկամ ասելու նրանց, հեռացա։

Հո Ա. ՇԱՏՈՒՐՑԱՆ

Հ. Գ. Նամակդ առացա, գրա համար էլ պատասխանը գրեցի քեզ։ Ա. Շ.

1 Ամառանոց Մոսկվայի շրջակայքում։

2. Շուրջորյանների տղիկը՝ Վարյան, վորին Ա. Շատուրյանը հաճոց լեզու յեր առվորեցնում։

Կիսլովոդսկից Նոր-Նախիջևան

ՄՐԵՎԻ ՄԻՆԱՍ.

[1894 թ.][1]

Կիսլովոդսկի ծառախիտ պարկից նոր վերադարձած՝ դրում եմ քեզ այս տկտկոցս. շատ զրուցելուց առաջիկ հոգնել եմ. առկայծ հանդիսաս նվիրում եմ քեզ նամակ դրելուն: Կիսլովոդսկի մասին վոչինչ չեմ դրում, վորովհետև այս գեղացիկ վայրը քեզ ավելի քաջ ծանոթ է, քան թե ինձ: Դու ավելի լավ գիտես այտահոգի քաղաք ու պուճախներդը, ծակ ու ծուխերը... Ինձ վրա Կիսլովոդսկի բնությունն, ինչ ասել կուզեմ, վոր հրապուրիչ ազդեցություն արավ. սուտ եմ, բնությունը, վորովհետև Կիսլովոդսկը երբեք բուժավայր չէր պակասություններ ու անհարմարություններ ունի:.. Վորպիսի՜ ճոխ բնություն, գովելի՜ ոդ, կենսատուչ ջուր, առատ բուսականություն, կանաչազարդ բլուրներ, զարկարգիչ հովիտներ, ծառախիտ ապրանքներ— և այդ բոլոր դանձը, այդ բնատուր բարիքները գոնվում են անշնորհ, կոշտ ու կոպիտ ձեռքերում... Նայում ես շուրջդ՝ ինչ վոր բնություն և առնդծագործել— հրաշալի՛ կ և շնորհաշուք. իսկ ինչ վոր մարդու ձեռքը— կիսակատար, անշնորհ և անշուք... Ահա՛ վորտեղ և հարկավոր հնարագիտա, նրբամիտ ճիվղատացու կարող ու գործող ձեռքը: Այդ ձեռքում Կիսլովոդսկը մի քանի տարից հետո կլիներ գրեթե նյարդաոջախ, գրեթե հետո չէր մնալ: Կիսլովոդսկին երբեք կուրորտ՝ գեղ շատ բարենորոգումների կարոտ է: Ժամանակով, ատրակուրս չկա, վոր ամեն բան կարգի կբերեին:

Արեքս անցնում են միանկյոց. ուտում եմ, խմում եմ, գրառնում եմ և բերեխաների հետ հաչերին խաղում[2]: Բոլոր ժամացույց բերեխաների հետ եմ. մի քանի ազատ ժամանակ չունեմ. հետևապես վորևիցե տրվելու, կողմնակի գործ կատարելու հնար չկա... Մեկ ծառա բերելու տեղաց վոչ կարեր ծառայել, իսկ այս կամերցառնեմ— մեկ բարեխիղճ ծառան մեկ տերին էլ հազիվ կարող է ծառայել:

Աստիճ ատաման քիչ ժողովուրդ կա. բերածներ էլ մեծ մասը հայ է. վոր կողմից ասես Հայկի թոռները բերել, լցրել են Կիսլովոդսկը: Ճերմակ մի Տրապիզոնցի հայի հետ ծանոթացա, վոր Ամասիցյաներից է առհասարակ:

Քնքուշը տեսի հետ ծանոթանալուց ինձ հետու չեմ պահում- այլապես էլ չեմ վարվել. տաղ որ տղերքը հետս են. այդ կողմից ճգնավոր կենթամ Մոսկվա։

Շոուշտը շատ լավ է վերաբերվում դեպի ինձ. նույն համա- կրանքը ցույց է տալիս եւ՛ ընտանիքի մեջ. սրտանց է քե չունե- ցանց—այդ չգիտեմ։ Ճիշտ շատ զոհ եմ։ Բժշկվում եմ. նարդանից էլ կոնծում եմ։ Համա նարդանը այժմ քոչել է յեռում տանում են, ուժին էլ վերցրել է։

Վասիլեւիչ էլի են Վասիլեւներ է— քեզ համար հանելուկ, ինձ համար ընդհակառակը... Աբի, Միհրա՛ս, առնարտճառ աբի կիսալուսնակ. դու վոր այստեղ լինես, կես էլ ուրախ որ կտեսնես։

Նամակս ստանալուն պես՝ խնդրում եմ նամակ գրիր Նանեսա- կի Լևոնին՝, վոր ինձ ընդունի, չէրթ վինեկատանում իրան, մի լավ լազարքին քննի եւ հրահանգներ տա, քե ինչպես պետք է ոգ- տվվեմ հանքային ջրերից։ Ի հարկե իմ գրությանս հետ հանդես- մանողին կծանոթացնես նրան նամակովդ։ Շնո հորդ խորհուրդ- ներից ոգտվում եմ. քայց եւ այնպես կուզեի, վոր Լևոնն էլ, իրթև տեղական հանդամանքներին ու պայմաններին քալ ծանոթ բժիշկ, մի լավ շուտ ու մուտ տար ինձ։ Անհամբեր կսպասեմ նա- մակիդ, վոր գնամ իրան։

Ջերմաջերմ վողջունես հայրիկիդ, մայրիկիդ, քույրիկիդ, քրոջդ եւ յեղբայրներիդ. Մոսկոնին տար, քոզ գա գիտե- վողակ եմ քիչ խոսելիք։ Վողջույն որ. Կրասիլնիկյանին եւ մյուս քրոջը, վողջույն գրքի գուշմանի հարազատությունն, վողջույն չէրթ- տոհմակից համակրելի քույրերին. շատ քաղցր տպավորու- թյուն ապրեց նրանք ինձ վրա. ցանկամ այդ չէրիկս հեղհեղուն արտահայտություններին չինիք ու շնորհքին ընկեր։ Վողջույն բոլոր հարցանողաց։ Հակոբի ձեռքը սեղմիր. շատ ցավում եմ, վոր հրամիջոցին չտեսնվեցանք. քայց մեղավորն ինքն է։ Հակոբին՝ գրքեր, վոր Վեսելովսկու Հյուգոն Քարզմանի «Հանդեսա»-ի հա- մար։ Վողջույններս Շահազիզյանին. նրան եւ հիշեցրու «Հան- դես»-ի մասին։ Վերջին վողջույնս ձեր ամբողջ եւ հեռավոր ծա- ռերին։

Քո Ա. ԾԱՏՈՒՐՑԱՆ

1 Սուրբ նամակը գրված է Կիսլովոդսկից 1894 թվի ա- պրիլը, վորը համաստավում է մինչեւ ուշ ժամանակամիջոցին, նույն վայրից գրված հաջորդ նամակներով։

2. Ալ. Ծատուրյանը Շարշորյանի չերեխաներին հայոց լեզ- վի ուսուցիչն էր։

3 Լեոն Բերթելյան, բժիշկ, ավարտել է Մոսկվայի համալսարանը, Մինոտ Բերթելյանի կրտսեր եղբայրը:

4 Մոսկոս Բերթելյան. Մինոտ Բերթելյանի ավագ եղբայրը:

5 Հակոբ Բոզպանյան:

6 Խոսքը վերաբերում է Շուքի Վասիլիսիկոս «Հյուգոն և իր ժամանակը» հոդվածին, որը «Համոզիչ պրակտիկան և պատմականաց»-ում էր տպագրվել:

7 Ելբոլանդ Եահագիզ (1856)— պրակտիկագիտ, բանասեր, մանկավարժ: Աշխատել բանասիրական Մինոտ Եահագիզի եղբայրների: Հիշյալ ժամանակ Ելբոլանդ Եահագիզը պատրաստում էր Նոր-Նախիջևանի քհնայում: «Համոզիչ պրակտիկան և պատմականաց»-ում լույս են տվել Եահագիզի մի շարք աշխատություններ, այդ թվում. 1. «Մի քանի Ղազարյան նոտրանոյանց», 2. «Վերծանություն և յոթերորդ դարերի հայոց մատյոր կրանքը», 3. «Մի քանի հայոց հնագույն պատմություններ» և այլն:

Կիսովոդակ—Նոր-Նախիջևանի.

1894 թ., հուլիս 22.

ՍԻՐԵԼԻ ՄԻՆԱՄ.

Այս րոպեիս, երբ գրում եմ քեզ այս տողերը, ժամը ութին 12-ն է և հետևյալս— նոր վերադարձա պարկից, ուր նվագում և բերած-տանական խումբը: Ես մի քիչ առաջ եկա տուն, որ քեզ գրեմ նախընթաց նամակիս շարունակությունը: Որ. Վասիլսուհին յուր մամաշայի հետ պարկումն են և չափում են ծառուպինները. կառնի, ամոդնի վերացուց են վերադառնում, բայց վախենում եմ գայրանան և սիրտ կոտրվի...

Փեհփայի քույր Մանյան տյառնով նշանվեց. առնողն է մի հասարակ ազգ՝ Ստեփանով ազգանունով, վրդ ավարտել է Петровская Академия-ն: Նախիջևանի Բիսմարկ Ալեքսին դրան էլ սարդացրեց...

Կիսովոդակի շրջակա նշանավոր վայրերից այցելեցի «Замок коварства и любви» և «Զրվիժը»: Շերփուսն էլ քեզ բերեցին: Վարիար չատ և համակում «Замок коварства и любви» և ցերեկ անգամ դնացել է. ցերեկս անգամ ձիով, իսկ մեկ անգամ կառքով: Ես նրա հետ մեկտեղ առհասարակ շատ քիչ եմ խոսում. և այնքը ցեղած ժամանակին էլ խոսս եմ տալիս շատ խոսելուց:

Քաոսում են մխայն մոր ներկայությամբ, այն էլ ձհաց ու պանրից մասին... Ճիշտ անկյանք, սառը մարդկանցից վախենում եմ. նրանք չնչին չարչարելի չեն. նրանց հետ պատարագ մի վարեն ոչ քիչ մասին խոսել չի կարելի... Մանավանդ, Վարխոյի հետ. նա խոհուն մամաշային կարծիքը կիմանամ...

Այս որերս նկարվելիցինք համրով Տոլչոյան ընտանիք, Քաղցրկյանք[1] և Աղաթաշյանք[2]— քիվով 15—16 հոգի: Ամենից վատ իմ պատկերը դուրս կնկավ. շատ հաջող և Վարխոյի պատկերը. չնչին ուշում են մեկ որինակ՝ նրանցից ծանծուկ՝ քիչ համար կդնեմ: Մեկն քիչ նրանք չիմանան, որ քիչ մատ եմ էլ կամ այլ դրուագից. խոհուն կիմանան, որ իմ մատը խոսուն է...

Ճերմակագլխի ում տեսար այսօր— Բնչիքյանցին[3]: Շատ խոսեցինք անցյալից, ներկայից և անհայտ ապագայից: Խոսքի չի վերածվել. եղի են Բնչիքյանցն և:

Ճիշտ գալուս կես, և գալուս կես վրչ Վարխոյի համար— հատ վազ արի, որ մի քիչ միասին ապրինք, վերամիանան ոգեստան 15-ին կես այստեղից մեկնելուս կեմ աշակերտներիս հետ. խոկ մնացյալները կատարեն կիսլամոպակում մինչև անպատճառ:

Նամակներս նախիջևանն եմ ուղարկում, վերամիանան գրածդ հասցեն չեմ ջոկում. շատ ձեռք ունես:

Քո Ա. ՇԱՏՈՒՐՑԱՆ

1 Նոր-Նախիջևանցի հայեր. խոշոր առևտուր ունեին Մոսկվայում:

2 Աղաթաշյան յեղբայրներ. հարուստ նոր-Նախիջևանցիներ, առևտրական տուն ունեին Տաղանրոգում և Մարիուպոլում:

3 Նոր-Նախիջևանցի ունևոր առևտրական. ապրում էր Պյատիգորսկում:

կիսկովոդսկից Նոր-Նախիջևան.

ՍԻՐԵԼԻ ՄԻՆԱՍ.

1894 Փ., Հուլիս 23.

Առաջս նամակներդ, վորոնք ուշացան եկեր խոշորացած ու խղճմտված, վոր չիքիս մեջերդը ուշք ընկներ, վոտը կկոտրեր: Ճի՞րք պետք է տակավին մարդահամարը նամակ գրել, վոր մարդկային աչքերով կարելի լինի գրածդ ջոկել ու կարդալ: Այդպես անհաշիվ ես, Մինաս, և սիրտ մեջ. ապրպես խառնուկներդ են և

պղպջանքներդ դնում քեզ տալիս անոթ... Ցնծա դու քեզ մի քիչ հագիդ առյիր և բանականության ոգնությամբ կանչիրիր, թե— բնաջ ոչդպնա չնչիր տանջվիլ ու հալ ու մալ լինիլ... Տանջվիլ— և ոչն նչ ուժ համար: Մի մարդու, վոր ապերչության ու ազա— մանդների մեջ մեծացած լինելով՝ անկյանք դնդնցկության տան ու անասրների արժան է. մի՛ մարդու, վոր անշունչ մեքենա չի, վոր խոսում, մոն և գալիս լարված, վոր նստում և մամաչայի և բարուչկայի զսպանակների (пружина) վրա, վոր վոտքի չի կանգնում, յերբ մամաչային աչքն և շարժվում. նստում և, յերբ բարուչկայի հոնքն և ցնցվում... Ի՞նչ անբ, ի՞նչ իզնական անձնվիրության կարելի չի ոգտակել հարստության, վար— քան կյանքն ապրելով ապահված արտից. ի՞նչ բուրմունք— խնդության ոգում մեծացած վարդից. ի՞նչ մեղր—անհյութ, հյուծ— ված ծաղկից... Վայ այն բլբուլին, վոր այդպիսի վարդ կսիրե. վայ այն մեղուին, վոր այդպիսի ծաղիկ կհատանե... Բլբուլի վերջը— սիրտպատրկ տանջանք և. մեղուն . հուսը— խաբուսիկ յերազ... Ուշքի յեկ, Մինաս ջան! Տերության ազատ գո մատաղ կյանքին ու ազատիր. գո նվիրական իզնականերին ու ձգտումնե— րին... Վարքանակը չնչին մժղուկներ են այն անհուն մխիթարու— քյան, այն հոդևական հաղորդի առաջ, վոր ապագայում կլցնեին գո կուրծքը իրազործված հավերաշեշ նպատակներդ, հաջողու— քյամբ պսակված ապագանվիր ըղձերդ... Քանի դեռ Վարքիայի տերն, իրրև քաղաքակրթ մի ըուլա, խոր արմատ չե բռնել արտիզ մեջ, հնդոստարտը դուրս պիշիր նրան կրծքիցդ և գո անվախան խոկ ձեռքով զոհ բեր նրան այն սուրբ անգանի առաջ, վորին վրա պարկերով ծխում և հայրենասիրության խունկը, վորին շուրջը ապ— պաշանչ ապրանքներ կյին կարդում և զոհվեցան Աբովյանները, Նալբանդյանները... Խոկ իրան Վարքիային, վորպես քաղաքի վար— կիզած անտի, վորպես հրաշակերտ, անկյանք անդրի, նեստիր այն քիմիկոսներին յերևույթին, վորոնց համար հետաքրքրությունը— զանձ և, խոկ իզնականը— տանձ... Տարակուսյա չկա, Մինաս, վոր դու այդ գործի հետաքրքրիր հետ մըբ— ցիլ, նրանց առաջը կարդալ և Վարքիայի տերն տեսը դառնալ— չես կարող: Վարքիանների իրանց հետաքրքրով իզնական, ձգտումն առած բանը շուտ են կարծում և իրանց մեկուսության ծածկում. խոկ գործի մարդը այդ ձգտումներով հուզվում ու յեռում և, այդ իզնականերով ապրում, շունչ և քաշում, վորպես ձուկը՝ ջրով,

բույլ՝ ոչով։ Եվ՛ն դու քեզ գործի մարդ ես համարում, ուրիշն դու Վարխանովի համար չկաս, մեռած ես, մոչինչ ես, պիրա կես։ Այո, մոչինչ ես—և իմ կարծիքով, հենց այդ մոչնչությունն մեջ է քո մեծությունը. այս Վարխանովի դեմքի քեզ ցույց տված հենց անտարբերության մեջ է քո ուժը, քո հաղթանակը... Սա իմ խորին համոզմունքն է, Միխա։ և մի կարծիր, որ այս բոլորը դրում եմ քեզ լոկ սիրեցնելության համար— для красного словца! Զարտաչար և անմիջական մեծություն կլինես, եթե այդպես մտածես։ Գրածս ցիրկար, անքուն և թաղմանոզմանի մտածմունքների արդյունք է։ Ես խոսում եմ քեզ հետ հոգով, մարքով— և միշ լեզվիս ծայրով։ Այս այնքի առաջ ունեցած՝ նամանիների պահիր և մի՛ մի ժամանակ կարդա նրանց։ Երանք, իրավ է, մեծ մարդու նամանիներ չեն, բայց նրի իրրև ընկերական սիրո արտահայտության, իրրև մանրմի անկեղծ ձայն՝ կարող են կյանքիդ տխուր ժամերին մի քիչ քեիֆ տալ մշտերդ։

Ահա այն բոլորը, ինչ միայ ուզում եմ ասել քո մասին, քո տանջանքների և Վարխայի մասին։ Այսուհետև վերջ եմ դնում այդ տաքիով կրկին քեզ դրի քեզ և հարցնել իմ կարծիքը։ Ինչ եմ դրեմ— կրկնությունն դուրս կգա։ Հետ եմ դրել և հետ եմ խոսացել այդ նյութի մասին։ Բավական է։ Ել չեմ ուզում զրուցը ցամաքցնել։ Այսուհետև ինչ եմ միայ դրելիս լինեմ Վարխայի մասին, ինքս չեզոք դերը կբռնեմ։ Կզգեմ տեսարան և աչքիս առաջ կատարվածը։ Մի խոսքով՝ կհանդիսանամ լոկ լուսանկարչի։ Իսկ սեփական կարծիք, դատողություն— և մո՛ չ մի խոսք... Ուրեմն՝ начнем в этом духе!

Այս բոլորից, երբ դրում եմ քեզ այս տողերը, հեռվից հանում են սկանդիա երջանկության ազմկալից ձայները։ Այդ ձայները գալիս են Թաղասյանների տեսարանից։ Երջանկությունն խոսքն ուժում և նրանց տանտանքում։ Թաղասյանները այսօր պրծնում են իրանց նորակառույց, հարկավոր տեսարանը, մեծ բողոքություն են հրավիրել և քեֆի են անում։ Այնտեղ են և պարոն Վասիլաքին յուր մանաչայի հետ։ Պատրաստ ժամ առաջ, երբ նամանիս տվերի տողերը դրում եմ, պետք է տեսնեի, թե իրանք պարոն Վասիլաքին, երբոպես շատ զուարճ ու կոկիկ, վերջի գիշերը կրծքին, պուդրան երեսին, առանց ու անկյանք, առանց ներկայանալու մանիա, մանաչայի առաջին ընկած, ապերշումի յուր-

կան խշխշոցներով անցավ մոտս և դիմաց դեմքի թարախային-ներքի ամպրոպները։ Նայեցի և չբռնա մոռացի, վոր սա քո խղճալն է համարվում, Մխեռա— մեղքս ինչ պահեմ— ամաչեցի... Այդ բոլորին դու իմ աչքին ապրուստիդ փոքրոտցար, չկարողացա Հանդիսել քեզ, հանդիսել առաջիս Մխեռային, Վարդանովիանի փողոցում ինձ հետ ապրող Մխեռային... Կրկնում եմ, հոգիս, ուշքի կիկ, ուշքի կիկ; քանի ուշ չէ... Բայց ներքիս, վոր խոսքս պրծեցի և նրա դատողությունների մեջ ընկա...

Սկսվեց ուրիշ պատկերասանդի դերը...

Թարախային շղթա յիղոյրներին ապտակ են իջնում ճուտ ու մոտերով։ Ապտակ են և նախիջևանի հարս դնացած յերկու ազ-գիկնեքը— Մանյա Բալյան և ա. Մելքոնյան, վոր ձեզ ապրելու-թյուն եր յիկած իմ նախիջևանի յեղած ժամանակս։ Մանկությին հանդիսել չի կարելի. ասի ասած՝ опустилась! Անապրակուլա, չամփոպանց բոխտոպոլուքյունից և... Ոբ. Գալյաներն, գիտեմ ասոդի պես, շատ ուշ— ուշ և յերևում. բոլոր ժամանակ նստած և չքեղացնին ամառանոցի պատշգամբում։

Փեսիրոնները և Սանդյան նուշյոպես ապտակ են. շատ ատկամ են պարկ դուրս գալիս, վորովհետև փեսմալներ չունեն։ Ցեխ, ի հարկե, չեմ մոռանում. միայն հեռվից գլուխ եմ տալիս։ Մեզ-հեղն ապտակ վորոշել են իրենց շինել. նրանց վերա նայող չկա. մոռամոռաց. փեսիոն շատ կոպրված է, վոր աչքի չի ընկնում և ամենքի սրտերը չի հալեցնում... Ե՛, փեսիայից հաղարապատիկ լավերը կան ապտակ։

Լևոնին գնացի. նայեց և գիմեր նշանակեց. քաշկռում եմ։ Մանոթացա Բեկարի հետ. խոսեցինք քո մասին. յերկուսս էլ ապտում ենք քեզ, վոր գնացիր Բեկարանում։ Բայց յիմեր դու Վարդանովի համար ես գալու ապտակ, լավ կանես խոսի շղթա. ինձ համար գոնե դու իրեն Վարդանովի Մխեռա-չկաս։ Բայց յի-մեր գալու յիս, վոր ասենք, խոսենք, ուրախ որեր անցկացնենք, շարունակենք ու խնդրությունը, լուրջ ու համարձակ խոսենք ի-րար— համոզենք, աշքիս վերա տեղ անես։

Ոբ. Վասիլանն շատ գոհա և թարախային Վարդիի հետ։ Ամենալի ապտակվում են և միասին են մոռ գալիս։ Ցեխ, ի հար-կե, ետ հետս չեմ կտպած, վորովհետև իմ ետնի ապրելուն խոսա չի սիրում... Ոբրիորդն ամեն առածիս որ գիմաստասեր վազում և պարկ յերամշտությանե. նրան միշտ ուղեկցում և մոռաշան։

Պարկ գնացուց առաջ ուղիղ 2½ ժամ հաղնվում է... Պարկում մնաց և գալիս աչքերն առաջ բերելուց, քիթը վեր ցցած... Բայց, ինչպես կա, աչքն չի ընկնում. շրջապատողների վատվոտն աչքերն ու յերեսները, կենդանի շարժումներն ու քաղցրացած կուլ են տալիս նրա չինծու լրջությունը և մեռելային առնուքյունը...

Վողջույնս ող. Կարապետին:

Ձո Ա. ԾԱՏՈՒՐՅԱՆ

1. Ալեքսանդրը, Մելքայել, Գաբրիել և Նիկոլայ Թարսայանները— ամեն մեկը հարուստ չերքեզահայեր. մանուֆակտուրքայի խոշոր առևտուր ունեցին Մոսկվայում, Հաշտարխանում և Ցեկատերինոդարում:

Մոսկվայից նոր–Նախիջևան.

1894 թ., հոկտեմբեր 31.

ՍԻՐԵԼԻ ՄԻՆԱՍ.

Ցերկուս նամակդ էլ առացել եմ. ուշ պատասխանելուս պատճառը— ծուլությունս եր: Առաջ դու երբեք նամակ գրելուց ծույլ. հեմա յես եմ ծուլացել: Ներողություն չեմ խնդրում, վորովհետև, գիտեմ, առանց սրա էլ բավականանիլն ուշադրից սևսած կլինիս ինձ պատասխդ, վոր այսքան ժամանակ և քեզ նամակ չեմ գրում:

Հիմա բոլորիս, բերը գրում եմ քեզ այս տողերը, առավոտյան 10 ժամն է. վեցերկի անձրևակումս տիրում է խորին լռություն. միայն ինձնատեղի սենյակի քլքլոցն եր, վոր ընդհատում է այդ լռությունը: Խոկ դուրսը... դուրսը, առավոտ հնուս առնե, ինչ և կատարվում: Ամբողջ Մոսկվան իրարանցումի մեջ է: Քնդրանոթիների վորոտումը, հազարավոր զանգակների միահամուռ ղողանջյունը, կառքերի դղրդյունը, չորս–հինգ գինվորական յերաժշտական խմբերի տխուր նվագածությունը, վազոցներում գնա ու գնի վաղվզող հազարավոր մարդկանց անկանոն վոռնաձայնը—այդ բոլորը միասին առած մի սարսափելի տպավորություն են գործում մարդու վրա: Չանգուցյալ Թագավորի[1] մարմինն այս բոլորից երեկից դուրս են բերել և տանում են դեպի Նիկոլաևսկիյան Վոկզալը: Ցերեկ այս ժամանակ Լիվադայից[2] բերին Մոսկվա, այսօր Մոսկվայից տանում են Պետերբուրգ: Ցերեկ գնացել էի թաղման անելու, բայց շքախոշոցս յերկար չսյել

այդ չափազանց փաստաշուք հանդիսանում—և հետ գործած տուն։ Ճիշտ առհասարակ առանձնասուքիւնները չեմ կարողանում տեսնել ամբոխի առջևական ցուցցերը. նրա անհաշիվ, անդիտակցական լացն ու ծիծաղը. չեմ կարողանում անատրիկը նայել շինծու հանդիսանքին. ժողովրդի աչքին քող փչելու համար նախապատրաստած ռեժոյնականերին... Այդ բոլորը ծանր տպավորութիւն են գործում փորձված մատծող մարդու վրա։ Այդպիսին զգացկերում ինձ մխիթարում և ես միտք՝ որ այսոր քննող ամբոխը վաղը կարող է ուրիշ կարծել, որ նա ընդունակ է և չերկրպագելու, և զեռին դէպքերում չափ չերկրպագած կուռքին... Պատմութիւնը մեզ այդպիսի շատ օրինակներ է տալիս... Այդ ուժին ամբոխից խոնել չի կարելի. այդ ուժին կարելի չի միայն տալ այս և այն ուղղութիւնը, ծառայացնել այս և այն չափ կամ վատ գործին. այդ ուժով կարելի չի ստեղծել և քանդել, և փոշիացնել քանդել... Դա մխիթարական է։

Այսոր չդնացի քաղաքացին և մնացի տանը, որ քիչ նամակ գրեմ։ Այսոր ել նուիրեն է, ինչ որ լերեկ եր։

Ամբողջ Մոսկուան ոտում է կայսեր մահը։ Ոտում է անքիթ սև դրոշակներով, որոնց մեջ քաղված է քաղաքը, ոտում է հարյուրաւորով գնում ու գրծարքին պատկերով. ոտում է գնակած կրպակներով ու քաղցրաւենիքով. ոտում է մեռելային անշարժութիւնով, որի մեջ այս լերկու որս ընկղմված է մարդաքաղաքը սովորական ազմկարից կլանքը. ոտում է լուրեր նոր նահանգ սարսուռ մնացած գերատանների ու գերատանուհիների, որոնց բարեխնամ կայսեր մահը ամենանորով գրկել է ապրուստից, մի կողմ հացից... Անատրիկը չմնաց և Մոսկուայի հայ հասարակութիւնը՝ որի մշտական, ինքնագործ ներկայացուցիչը՝ քեզով Ց հոգի՝ հաւաքվելով Գաղաղարյան Անկիլանացին գահերեցը, ժողովրդի կողմից գնեցին արծաթեայ պատկ գնել Հայոց ուսումնասիրաններին մեծազուն քարեկամի գաղափարի վրա և սովորական—քեզ լուռ հայտնի յեղանակով—պատգամավորներ ընտրեցին Թամհարյան Բիմեն աղային և Շոլշյարյան Մինաս աղային... Հայ հասարակութիւնը պատկը մի քանի որ գուրս եր գրված աղգասեր Թամհարյաններից կոնտորյում և ցուցց ոտար հասարակութիւնն և մանավանդ ի գուռս Թամհարյան Ֆիրմային...

Մի քանի խոսք ել ընհել կայսերի մասին։ Ներան ել տեսար. գլուխ կարճ, լուռ ու մռայլ հետևում եր դիակատաքին։ Դա մի

հարճահատակ, լըռե–լըռե, դժդուն ու վատուժ տզա չի։ Տզա չի... Բայց տնը ու հրամայող և հարյուր մելլիոն ժողովրդի... Առանց անցյալի, առանց մի արտահայտչի, բարձր հանճարի, անուրջ ներքնաշխի և անհատյա ապազայով— նա այսօր հանգիստ և դալիս վորպես հարյուր մելլիոն ժողովրդի դեկավար. նա հանդիսանում է անխախտելի որենք, անհակառակելի կամք... Ես, դա կյանքի մի անմեխ խաղ է, մի չարտահինգ ծաղր, վոր մարդկության պատմության մեջ առաջինը չե և վոչ էլ վերջինը... Ազգերի պատմությունը վոչուց և մեզ հաշտեցրել այդ հրեշային կերևույթի հետ...

Զարմանալի չի, վոր Հայրենիքից մինչև այժմ հետագիրը չկար։ Գոնե լրագրներում վոչինչ չե տպված։ Տարակուսա չկար, վոր Նախքան հպատակ ժողովրդի Հոգևոր Պետ հետագիրը կտար. այսպիսի դեպքերում, ինձարկին, սիրտը չի խզտում, այլ քաղաքակրթությունը, դիպլոմատիան...

Այսոր սրանով բավականացրեր. եղուց վերջում նամակիս շարունակությունը և կխոսեմ մեր գործերից, մեր ներքին կյանքից։ Մեր ընդհանուր ծանոթներին գրած նամակներիցդ մի քանիսը կարդացել եմ։

Գո ԱՐՄԻՆԱՆ[1]։

1 Ավետարանդը 3–րդը, վոր թարգմանել և 1881—1894 թվերին։ Մահը տնդի չի ունեցել 1894 թ. հոկտեմբերի 20–ին։

2 Թարգմանի ամառանոցը Ղրիմում։

3 Հայ աղքատ— անվանակ մարդկանց տուն Մոսկվայում, վոր պահվում եր հայ բարեգործների կամակած դրամագլուխով։

4 Եուշկով հայտնի հարուստ— բանկիր, Մոսկվայում ուներ առևտրական տուն, վորտեղ Մատուրյանը հաշվապահի պաշտոն եր վարում։

5 Նիկոլայ 2–րդ։

6 Ա. Մատուրյանի ծանոթանալը։ Նրա մի շարք բանաստեղծությունները «Մուրճ»–ում լույս են տեսել այս ստորագրությամբ։

Մոսկվայից Նար–Նախիջեվանի.

[1894][1]

ՍԻՐԵԼԻ ՄԻՆԱՍ.

Նամակդ այս րոպեիս ստացա, վորին շտապում եմ պատասխանելու։

Այսօրվ նոր վոչինչ չկա— նույն անշարժությունը, նույն մեռելությունը կյանքի մեջ։ Առում եմ, կյանքի մեջ, վորովհետև քաղաքում խանգարում այս մի քանի օրերը անընդհատ իրար անցնում եր տիրած. պատճառը վոչխարած կայարը դարձ եր։ Հոգնածին յուր խաչով, ինկնկացին յուր գանգատի ղոշանչյունով, պինդոլոը յուր պինգի վաճյով, ամբոխը յուր աղաղակներով վոչնչացնելու միտքն ուրիշ ոգուտ չուներ։ Ամբողջ ամբոխն ցնծությունը չուր ու սահման չկար... Տնտղանը ազնվ ու տխրած եր։ Նայել չեր լինում... Ամբոխի կուրը խենթությունը, նրա սարսափելը հանուն նրանը հազար ու մի խորհրդածություններ եչեն գարթնեցնում... Բայց մեկ-մարդկանց ու մի բան, Մինա՛ս, վոր ազատ ամբոխը յերկու ընդունակություն ունի—նա գիտե և՛ սպանանել, և՛ կատաղել... Այսոր Ղարդ ու վշտով և անուսի յերեկ յերկրպագած կուռքին. այսոր մեկնեին զոհ և բարձրացնում, վաղը նորից սպանում...

Գուցե, փրոկիրոնը մի գաղտ եր, իսկ Ագաջայանը[2] հիշ— յես այդ չգիտեմ. համոզում եմ քո ճաշակին։ Միայն գրանց անունները հիշեցի նամանավանդ, վորովհետև ուրիշներին անունները չեգիտեմ։

Ալոյանցն[3] այսոր մեկնեց Մոսկվայից։ Լավ կլիներ յանկարծ մի հեռագիր ձեռքը հասցնելիր։ Նա մանավանդ յեր Եախխիմովան Ճեքվանց Եահապետյանին մոտ։

Ճեքվիչ Եահապետյանը[4] յերկու—յերեք որ եր այսոնով եր. բոլոր ժամանակ միասին նեք։ Գալուս յեր Բոստով կոնցերտ տալու. ծանոթացրի և աչքակցիր. շատ լավ տղա յեր։ Մի քանի որից ճամփա կընկնի։ Այսոնց կոնցերտ չեր տալիս, վորովհետև ուշ եր. Մոսկվացին կուսակց—աղանդներն այդպես քաշվիլ են սահմանադրությունը։ Աշնանն էլ Մոսկվա կոնցերտ կտա։ Եահապետյանցն ամանձին անտրակով հրաժարվիլ և Զարյե տալ, ո՛վ ժամակ և վախ, իմ սահակ յերգիչը ճաշակած աշնպես, ինչպես ինքն և յերգում։ Մտացիր իրանից և աշխատիր մեծ քիմով այդպես յերգելը ռեալիստներին շրջանում։ «Աղջային տիկնիկ» Եահապետյանի[5] այսոնց էր. ծանոթացա. գուցե յեկամ։ Բայց՞ կ՞... Գնում եմ Ելիզեյի յերգարը անուսքյան։ Ճաշացամ հանգուցյալ Ագաջանյանի մի քանի անտիպ վոտանավորները տալ մեր ժողովածուին համար[7]։

Եյուքսակաշ գրուքյուն— ни копейки за душой: Մինչև սա-
մա 28-ը աշխատիր փող հասցնել: Հուշա ունեմ, կհասցնես:

Զախարկից[9] անպատճառ առացիր ժամացույցս և խնդուն ուղարկիր:

Տիկին Քրիստինեից[9] մոտ յեղած արծաթե ժամացույցը կա-
րող ե և մնալ. միայն Զախարկ մոտ յեղածն առացիր: Տե՛ս չը-
մոռանաս:

Նոր-Նախիջևանցի ձեր «Сборник»-ի մասին կարդացի... Քաղաքացիանի մասին գրածում խնդուն ոչինչ չի ընկնում քննա-
դատություն ու անարդարություն: Ինչ խոս լավ պատրաստել են ար-
տիստները...

Որիորդներից— Ներսեսյան[10]— անցյալ օր միայն յեկեղեցում տեսա: Ջհոսեցա, գորովվեցան. Մալոման[11]—այդ ազգային քաղա-
քին յեսանձնից դնում եր:

Վեսելովսկին տհաճ տպավորություն չի «Պուշկինոց»-ից շատ մոտ. Սանդյան էլ «Պուշկինոց»-ումն ե... Մնացածը բնդգ հասկացիր...

Քո Ա. ՇԱՏՈՒՐՑԱՆ

Հայրդ լավ և անում, որ չի համաձայնում առաջարկու-
թյանդ. իմ կարծիքով, այս դեպքում պետք և լռես հորդ: Ժո-
ղովրդին ուսուցանելու համար պետք և շա՛տ և շա՛տ ուսանել: Մեր ամենամեծ ցավերից մինն էլ այն և, Մինաս, որ չաշա-
կերտած ուսուցչներ շա՛տ ունենք... Ձեռս ձյի են ուղղի պոչին իմ— վո՛չ յերկարում եմ, վո՛չ կարճանում: Առանձ սիրես, գրող հասցրու:

Ջնդամ վողջույն բաղդանյաններին:— Ներսիր, նամակս խշտըշա-
ցի:

Քո Ա. ՇԱՏՈՒՐՑԱՆ

1 Սուքի և Հաջիլոր նամակներից գրուքյան ժամանակը վո-
րոշվում և Աբեքյանդր 3-րդի մահով, որը տեղի ունեցավ 1894 ք. հոկտեմբերի 20-ին: Նամակները գրվածե են հաջորդա-
բար նուլեմբերին՝ մեկը մյուսից առաջիկա հետո:

2 Նոր-Նախիջևանցի որիորդներ:

3 Առաքսանցից վաճառական Մոսկվայում:

4 Ներսես Շահլամյանը (1857—1904) նշանավոր հայ յեր-
գիչ: Սկսիլ և Գանձակում, ձայնը կատարելագործելու համար յեղել և Իտալիայում, ունեցել և հաղթական և ախտրժալի ան-
ցյալ: Ծերացել և Կր. Կապա-Մուրզայի խմբում վորպես սոլիստ, համերգներ և տվել Պետերբուրգում, Մոսկվայում, Քիշնևում

և այլ նյութերով քաղաքներում: Աշխատակցել և Վիշապ-ին: Ճեպընթացությունն և գրատախտակով հայոց ծխական դպրոցներում: 1903 թվին ջղացին հիվանդությունն և տանջել, մեռել և 1904 թ. մարտի 2-ին նույն հիվանդությունից:

5 Ճեպանուհի Եահբազյան. նոր-նախիջևանցի: Տեղի հասարակական գործիչին ամուսնացելու համար վնազացին սպիներ և կոշիկ:

6 Բալըգոզ, Պետրոս (1799—1850)— Քրմանախագլխ հռչակավոր վիպասան, անաչխատավարժ ուղղությամբ հիմնադիրներից և քաջշրջազուրջ նեղկատարացուցիչներից մեկը:

Բալըգոզի այդ արտահայտությամբ, Վասակ յանից ակնարկում և կնոջ արդեն հասած տարիքը:

7 Մասքը վերադարձում և Աբովյանին հիշատակին հրատարակվելիք ժողովածուին, վորը, ինչպես արդեն ասված և, չտես չանաս: Հոչակավոր դերասան Աղասյանին անտիպ բանաստեղծությունները տպագրվելիցին «Հանդես գրական և պատմական»-ում:

8 Զախար—Կարբինցյան. տարբեր հարցուստ վաճառականին վորով, շատ մոտ եր Ա. Վասակ յանին:

9 Մկրտիչ Բաշխաղաջյանի կինը:

10 Մոսկվայի հասարակական առևտրական իրավունքի պրոֆեսոր Ներսեսյանի աղջիկները:

11 Որբորդների մայրը, պրոֆեսոր Ներսեսյանի կինը:

Մոսկվայից Նոր-Նախիջևան.

1895 թ., մարտի 21.

ՍԻՐԵԼԻ ՄԻՆԱՍ.

Նոր տպարանատեր եյի և կարգացի տեղական վիճակագրական տարեգիրք[1], վորի տպարկրության տակ գրում եր նաև նա: Շատ ուրախացի յի, վոր, վերջապես, ձեռք եմ գցում գրականական հաշվետվություն. առաջին ուշադրությունը կդարձնեի, թեև կացոլյավորապես շարունակվում և կնա ճանապարհին չկանգնելու: Ամեն տարի մի քանի տող տեղեկություններ ընթերցող հասարակության մեջ պարբերական հրատարակությունների և գրականական աշխարհի ընկնող յերևույթների մասին— դա միշտ մեծ ցանկալի յի, այլ անհրաժեշտ և: Գրականական այդ ճյուղ հաշվետվությունն պակասություն ղղալի յի մեր մամուլի մեջ, և յերբ դու այդ պակասը քաղաքիրազատ լրացնես, զեղեցիկ գործ կատարած կլինես: Այդ մասին, հիշում եմ, քեզ շատ անգամ եմ

խոսել քեզ հետ: Առաջին հոդվածիդ վիճելի կետերը մի կողմը թողած՝ այժմյան պետք է ասել, որ այդ հոդվածը շատախոսից արդեն քոռացիկ է դրված. ինչպես ռուսն ասում է՝ СТАТЬЯ СКОМканная... Մի քիչ որ ավելի կանոդ առնես քննադատելի նյութերը մեր, հոդվածներդ, իմ կարծիքով, ավելի համ ու հոտ կունենան և հետաքրքրությամբ կկարդացվեն:

Վատաղոտվորնելը յերկուսը, ինչպես հոդվածիդ յերևում է, չես հավանել՞. ճաշակի բան է: Առաջին դու չքաշվեիր իմ քեֆին դիպչելուց. յերևի հավկոտվոր գտնես, ինձ էլ կտիր... «Մուրճ»-ի վերտիլարի համարում տպված «Շշկատրուկյան գադաֆար բանաստեղծություն գրված է 1893 թվին, հոկտեմբերի 11-ին, իսկ ինձ ուղա ժամհարյաններդը գուբս պրին սեպտեմբերի 30-ին: Մնացածն |ինքդ հասկացիր... Այդ բանաստեղծությունն այստեղ, անկախ ինձ պատահած այն ինցիդենտից, որի առիթով գրված է, ուսանողներից շատ շատերին գուբ յեկավ:

Նամակիս հետ ուղարկում եմ քեզ նոր բանաստեղծություններից մեկ հատ— «Վորդնիկորուս կատրիկինե», որ գրված է Սատունի կոտրածի առիթով. ուղարկել եյի «Մուրճ»-ին, բայց ցենզուրայից արդելվեց: «Ռոսքից» մատին. վոչինչ չեմ գրում, վորովհետև բանից բնավորը եմ. յես առհասարակ քունիը քաշված կյանք եմ վարում և այստեղի վոչ մի բանից համարյա տեղեկություն չունեմ: Ճիշտ լրագրներից իմացա, որ Մոսկվայում «Ռոսքի» և հրատարակվելու: Словом, я не в курсе дела!...

Մեր մեջ ասրող յերկասության լուրերն եյի յես եմ քեզ հաղորդում, քեզ մեղավորը դու յես: Վերջին նամակիս մինչև որ քեզանից պատասխան չունեմ...

«Վրաց բանաստեղծություններ»-ի արդեն տպագրության եմ հանձնել. մի քիչը տպված է: Ամբողջը 11—12 տպագրական թերթ կլինի և կվերջանա տպրիլին:

Քո Ա. ԾԱՏՈՒՐՅԱՆ

1 Մենաս Խերխերյանի «Մամուլի շուրջը» պրակտիկական անկողմնակալությունը հոդվածներդ մի ամբողջ տերթա յեր, որը լույս և տեսել «Նոր-Դարում»: Հիշյալ հոդվածը լույս և տեսել «Նոր-Դար» լրագրի 1895 թվի № 47-ում:

2 «Ռոսքը» վերադարձրում է «Մուրճ»-ի 1895 թվի հունվարի և փետրվարի համարները տպագրված «Իմ որագրից» և «Ճը-

մարտունքյան գաղափարը բանաստեղծությունները: Մ. Բեր-
բերյանը «Նոր-Դարեր» 1895 թ. № 47-ում տպագրած իր ակ-
նարկներում խոսելով «Մուրճ»-ի մասին ասում է. «Գեղարվես-
տական մասը նույն կազմում է»— այս արտահայտությունը ամբի
և ամիլ Ա. Մառուբյանին յեղբայրացնելու, քե Բերբերյանը իր
վառամոլությունը չի համարել:

3 «Ճշմարտության գաղափարը վառամոլորեն բանաստեղ-
ծը պաշտպանում է, որը անպայման մարդկին կյանքը վտանգ չի
հարուցել են, որովհետև նա պաշտպան է կանոնների ճշմարտու-
թյանը, սակայն նա չի ընկճվում: Բանաստեղծությունը դրված
է կրքոտ և վրդովմունքի կերպով ուղղված է ազգ ժամհարյանի
դեմ, որը և Մառուբյանին այդ պատճառով հեռացրել է դա-
ժից: Բերում ենք բանաստեղծությունից մի քառյակ.

«Ինչ յերբ նոցա ան արտերին
Մարքս դեղալ, վրդովես նեռ.
Նոքա վերջերը քեզմանեցրին,
Թուլն խաղեցին հարցիս հետ...

4 Հիշյալ բանաստեղծությունը հետագայում «Հայ մայրե-
րին» վերնագրով տպագրվել է «Բանաստեղծություններ»-ի 2-րդ
տրքում, որը լույս տեսավ Մոսկվայում, 1889 թվին:

5 «Մուրճ» հանդես հանդրանկան կյանքի և գրականություն,
սկսած և լույս տեսնելը Մոսկվայում 1895 թվի վերջերին, խմ-
բագրեց Մա. Մամիկոնյանի համագործակցությամբ: Մկզբում հան-
դեսը տրխիմում պահպանվում և «Մուրճ» հանդեսին Ա. Հա-
տորի քաղաքական համարը ցենզուրայինն ներկայացրած լաց
դիմումը և այդ հատորի ջնջվելին մի մաս, որոնցից պարզ-
վում է, որը հրատարակության քանակությունն ատացվել
է: Բայց վեր ի՞նչ պատճառով այնուամենայնիվ գործը գլուխ
չի գնացել, մեզ անհայտ է:

6 Մուրճը վերարտադրում է Տաղարանի «Ուրճան բանաստեղ-
ծությունները»-ին, որը Մառուբյանի քարոզչական քաղաքական լույս
տեսավ Մոսկվայում, 1895 թվին:

• Մոսկվայից Նոր-Նախիջևան

ՍԻՐԵԼԻ ՄԻՆԱՄ 1894 թ.

Նամակդ ստացել եմ. ների՛ր, որ մի քիչ ուշ եմ պատասխա-
նում: Իմ վիճակն և այս նամակներիս պատասխանը քեզ կբաց-
կատարեմ:

Զարմանալի մարդ ես. գիտ քո՛ղ գրում եմ ձեռքս ինչ
կինա՛, ինչ գրե, կարծես չհամաձայնվում խոսքիս՝ գրում ես— չե,
որ ձեռքում փող կա կամ պետք և լինի և այլն... Իրանից ա-

ասեր, նամակով եղ կասկածով և թերահավատությամբ զբաղված կառույց խելքս բան չի կտրում... Ինչ և եղև... Այժմյան գաս հարցը և գնաց Тульская губерния: Գնաց–գնաց պատրաստ անելով՝ խնդրած գումարը տվի երթալ: Շահապիկը Այժմյան համար մարդ հարց, վրը միամիտ կոչեն նրան համակատարանում ուսանելու մինչև ավարտելը-դա, իհարկե, շատ ուրախալի բան և, դրա համար էլ գրում եմ քեզ: Բյի Շահապիկը... Առայժմ սահի նրան...

Արդյոք յերզիչ Շահլամյանի հետ ծանոթացար. ի՞նչ տպավորություն գործեց. կոնցերտին նկրկա՞ եյիր:

Մեր գրքույկները լուր տանան. մի քանի հարյուր որինակ ինձ մոտ է: Զգիտեմ, ո՞ւմ միջոցով ուղարկեմ քեզ և ուրիշ տեղեր: Ե կապկանոց գիրքը փոստով ուղարկել— միտք չունի: Այս որերս մի մի որինակ կուղարկեմ խմբագրություններին: Գա կոզմից առանձին նամակով գրեր Նար–Դոսին կամ Հնոր–Դար–ի խմբագրությանը, վոր մի քանի համակրական խոսք նվիրեն գրքույկին տպագրելի աշխատության համար. և հարկն, կրացատրես հրատարակության նպատակը և այլ մանրամասնություններ: Շնա և՛ «Մուրճ»–ին ու «Տարազ»–ին կղրկեմ:

Այս որերս Զուբարևին նամակ գրեցի, վոր մեր ժողովածուի համար մի բան պատրաստե: Դու էլ տեսնվիր և անպատճառ մի բան գրկիր: Նամակներ եմ գրել 30 հոգու, վոր գրականի վրանով աշխատակով աշխատեն ժողովածուին. տեսնենք, ինչ կպատասխանեն: Նամակները գրել եմ բառանց կրոնի խորհրդանշ: «Մշակական», «Տարազական», «Մուրճական», «Արձագանքական», «Աղբյուրական»—բոլորին էլ խնդրեր խնդիրքով գործի յեմ կոչել, տեսնենք...

Աշխատիր աչքդ ունենալ նորագրվածների անունով գրվածքների ընտրվելուն և համապատասխանող բաներ ճարել:

Ցերեկ այդտեղ ուսուցիչներին մեջ կգտնես ժողովածուին մասնակցել կարող ձեռնահաս անձեր, նրանցից էլ բան պահիր:

Լուսանկարս սևնամբ ուրախությամբ կուղարկեմ Բրաբիոնին: Փոքրիկ տեղ բռնել գիրք այդտի մի անկյունում— այդ էլ մի մխիթարություն է: Ինչե՞ վատանամոր քեռորդիդ բախտը այդպես է...

Բեկ ուզ չկա, կերպի՛չ, քեզ ուշ պատկում.
Դու լալ հյուր ես... լոկ ալքոմի կիվերում.
Իսկ քե կուզե սերտը մոռնալ ուզենաս,
Քաղ «ՈՇԵՏԱ»-ի գիծերում պետք և ունենաս...»:

Ներսեսյան արխատրոնները սլացան Ղրիմ— իրենց կալվածքը: Նոյնիսկ հարտամարդին անտառը կերկինքն տակ տարը քրոմ գոլացած, գոյ գետյուտով հոլացած՝ կմկմալատուն ձմեռս Մոսկվա և, յեթե ուրիշ ոչինչ... Աչքդ լո՛ւս...

Որերս անցնում են տագանակներ:

Շո՛ւտ, չո՛ւտ և անվերջ շո՛ւտ... Տղերքը թոլորն էլ ցրվել են: Մնացել եմ միայնակ. չուրջս ամայություն, ներսս ամայություն...

Ուղտերիկը ինձ Ջամալը Պետրովիչի հասցնեն, վերադարձս անհանգիստ եմ, որ դու նրանից ժամանցուդ առաջով չես:

Ցերեկ Տոնասլոմից մի կերկար նամակ առացա: Մանրամասը նկարագրում է Աքիմի բանակերը և բանտարկյալներին: Ցերեկ իմանում, որ այդտեղ հիասքրքրություն կպատճառե, կուզայիմ, որ կարդայիր ծանոթներիդ շրջանում: Գուցե, մի քանի հոգուն էլ հավաքելիր խնդիր համար:

Սեղմում եմ ձեռքդ

Քո Ա. ՇԱՏՈՒՐՅԱՆ

Մոսկվայից Նար-Նախիջեվան

1895 Թ., ապրիլի 28

ՄԻՐԵԼԻ ՄՆԱՑ.

Ո՞վ ևր մեզ ասեր, որ մեր մեջ այդքան կերկար ժամանակ քնհատած ևր նամակագրությունը— այդ քողնիդ մի կողմը: Դրանից ավելի կարևոր խնդիրներ կան, որոնց մասին պետք և ևս ավելի խոսել:

Առաջ ավանդ այն միջադեպերից, որ դու բարկում ես իմ վրա:— Դու գրում ես, որ չես ինձ հետևու իմ պահում Մոսկվայից, Բարխուդարյանից, Մկրտիչ Պապոյանից և ուրիշ նախկին բարեկամներից: Իրավ ես: Բայց չես քաշված եմ նրանցից վոչ երբեմն բարեկամներից, այլ երբեմն տեղական հասարակական գործիչներից: Ներում եմ ատերագծած խոսքերիս վրա լալ ուշադրությունդ դարձնես: Այո, երբեմն հասարակական գործիչներ՝ չես նրանց բարոյապես չեմ հավանում: Չեմ հավանում նրանց բռնած

այժմյան ընթացքը տեղական հատատակական պայքարում. չեմ համաձայնում նրանց վարած տղմոտացնելու շարժառիթները, նրանց ձեռք առած միջոցները և այլն և այլն... Հանգամանքներն ինձ ստիպեցին հեռու համարը նրանք մեծացնել և շատ դաստաղել են տեղիս պահանջների հետ. այն աղտոտները, որոնցից մի ժամանակ խորշում էին, որոնց չնչասին քաշել անգամ չէին ուզում, քանի որ հանգստի և վերջապես, որոնցից այնպես հալածված ու արհամարհված էին իրանք... Այդ բանը, Մինաս, ինձ վոչ միայն դուր չի գալիս, վոչ միայն ցավեցնում է, այլ այդ բանս քունդամորում, իմ ամբողջ բարոյական աշխարհս տանկն ու վրա է անում: Մի քանի անգամ խոսեցի հետերը, հարցրեցի իմ հանգստ կարծիքը, իմ սրտալր զգույշքը— և դեռ քաշվեցի: Ամեն այդ դեռ չէ նշանակում, որ չես Ստեփանի խմբից քաշվելով, միացել եմ որևէ քո. Մուրադյանի խմբին, որովհետև նրանց հողմից ապահովված և չի նայելիկուքյան— Քանանովին: Այս կուսակցությունը ձեռք առած մի քանի միջոցները նուզնակտ չեմ համաձայնում և անպատմարելը եմ գտնում: Բնա այդ կուսակցությունից նուզնակտ հեռու չեմ քաշված, որովհետև հոգուս բոլոր զորությամբ ատում եմ վորոշ քանանանձ ապայությունները, նուզնակտ և ընդհանրապես չինովնիկությունը: Երբեմն հատատակականն ինքնատատրդ, իմանալիկնում զորձիքները— Ստեփանն ապանների վեցից կազած և Մուրադյանը չինովնիկների քիմքի տակ մտած՝ ինձ համար, Մինաս, բոլորովին պարկեշտություն չունեն և չեն կարող իմ սրտին մոտ լինել: Քոզ զորձիքն ապատատանն յուր ուժերին՝ յուր քուչի, վոտքերիկ, բայց անկասկած ուժերին. այդպիսի զորձիքն իմ աչքում հազար անգամ ավելի բարձր և քան ուրիշ ոսաերին կանգնած հանգան: Իսկ չեմ մարդ չէ զգում յուր մեջ ներքին բարոյական ուժ— նա չի կարող և հատատակական զորձիքէ լինել:

Վերջին ընտրությունների ինա չէի ել գնացել ծխականների ընդհանուր ժողովը:

Գալով այն բաներին, վոր ինա շատ ուշ-ուշ եմ հաճախում նախկին բարեկամներիս տունը— դա ոչնչ յուր պատճառը, վոր բնավ կապված չեմ բարեկամներիս գեմքի ինձ ունեցած հարգանքի, բարեկամական զգացումների հետ— վոչ. ինա հավատում եմ, վոր բարեկամներս ել նույնն են, անկեղծ են գեմքի ինձ, վորպես անկեղծ եմ և ինա գեմքի նրանց: Այդ պատճառն իմ ներքին, անձնական կյանքին և վերաբերում: Բնա վոչ մի տեղ և վոչ վոքի տանը

չեմ լինում: Գնում եմ միայն գասերիս, իսկ մնացյալ ժամանակը փակված եմ անձյակուսա: Միայնությունն ինձ ամենից լավ միտքս է հավաքում և հոգևկան բոլոր ատամանում, քան մարդկանց հատորակությունը: Ես զգում եմ, որ գանազան հանգիստներում և քնատենիկան խնամուքներում նվաստում միայն ամբողջ, ծանր բանն եմ. այդ բանն ինձ զգալի չի միայն անձյակուսա, չգրա գասերի մեջ, կերբ ինքս ինձ հետ եմ լինում: Այդ գասամանով էլ անգից շատ քիչ եմ գուրս գալիս: Ուայց ինչ եմ կերկարացնում. գուռ ինձ չարի ես համարյում, Մինատ, և չգիտեք ի գարմանալու, որ կերբեմն ինքս ինձ կամալ բանատարկում եմ: Դա գուցե և գժության է. բայց ամեն մի գժության ունի իւր հոգեբանական կողմը...

Ես չգիտեմ, քե որքան հրեշտակին և գո բանած ընթացքը մեր հատարակական-տղայական կյանքում. միայն այսուհետ սկսում հրեշտակին լուրեր են հասնում գո գործունեության մասին, որ այդ լուրերը միանգամայն սխալական են գո բարեկական գասակերպը: Ես, իհարկե, չեմ կարող սիքիս խոսած և գրած ձայնը խնդրած՝ հավատ ընծայել ակամիկա հասած բոլոր լուրերը: Ես, որ կամ կա ասածի, որ կամ կան մեր այսուհետ բոլոր ընկերները, որ կան այդ լուրերին միջոց. որ գժվարացել եմ հավատ ընծայելու: Ես միշտ ասել եմ և ասում եմ այդ մարդկանց. բարեկանները, Մինատը, պետիկ պիժ-մարդ կա, կրքոտ և, գյուրարարբարք է, բայց հավատալ, որ նա անարգելով և, առաքահոգի կա— այդ կան չեմ կարող, միքե կարելու էլ լինիք: Ամենայն մի կարծիք, որ կան ատյակա խոսացել եմ լոկ քեզ պարզապանելու նպատակով: Քամ լիցի: Ես միայն հնազանդ եմ գրած ձայնին, այն գրած, որ չորս-հինգ տարի սկսելով և գո մտերմությունը և ճանաչել և քեզ: Ուրեմն կրած գարձած գո մեղադրանքն այդ կնատում անկրավարցի կա կամ քյուրկմացուքյան հետևանք: Իսկ ինչ վերաբերում և քեզ գամանանող ընկերներիդ MAKEHHAIDER-ին, բարեզգեստ հագամարուժելուն, Վետերսկոկան հասցրած վերամորանքին և այլն— կան այդ բոլոր տխուր և անմիխիթար բարեկանական երևնեցիդ հետս կամ կերկարացած հիմանդության պատճառով: Ես չեմ մտանակցել վիրջին ժողովներին և նրանց տխուր հետևանքներին մասին միայն մի չատաքի առաջ իմացա: Արդարին ու միջամորին մի կողմը քողնելով, կերբ այդ երևնեցիդ նայում ես բարեկից— շատ տգեղ և ան-

մխիթարական պատկերը և թացվում աչքերս։ Իսկ Վանկոմական հայրական վիրավորանքը հո մոռանալ չեմ կարողանում։

Ահա, Մինաս, Վանկոմական սկսում և հարցնում եմ. ինքնասպանության դիպվածով գլուխ եմ խոնարհում ազգիս և իմ մարդկային զգայնություններս մատուցած նրա ծառայություններին առաջ։ Ահվ իմ այդ անկեղծ հարգանքն ու համակրությունը կա՞ս մի անգամ արդյոք «Մուրճ»-ի մեջ, հրապարակով վկայել եմ նրանո՞։ Ահա իմ վկայությանս տերն եմ ձեզնո։

Առում եմ, իմ Մուսան հիվանդացել է, ձայնը խրծվել է։ Շատ կարելի չե։ Բայց ինձ թվում է, որ պատճառն ոչ-սոցիալական է։ Բացատրեմ մեղքս։ Այսօր շրջապատողներիս ակնածելին Մուսայիս ձայնը բավականին առողջ է հնչում և ինձը Մուսան էլ նրանց աչքին բավականին առողջ է երևում։ Այնինչ ենթադրում հակառակն է. ասել է թե, ենթադրել կարելի պայմանները նպաստավոր չեն Մուսայիս համար— արդյոնք որ հանդուգն է, հիվանդանում է, համ երևնալ դադարում և կորցնում, համ ձայնն է խրծվում...

Կարդացի կոթողդ։ Ահա ամբոր եմ կոթողդ։ Մինչև որս հրապարակական վազ մի քարոզը խոսք չեմ լսել, բայց բերանացի գովասանքը— մրջյան կուտակս։ Ձերը գիրքս լույս տեսավ, ձայնածածան չհանձնեցին վազ «Մշակ»-ը, վազ «Արձագանք»-ը, վազ «Մուրճ»-ը, վազ էլ «Ազգյուր-Տարազ»-ը, վազ «Հանդես»-ը, վազ «Արաքս»-ը, վազ էլ «Արարատ»-ը, վորին նույնիսկ ուղարկել էի գրքիցս։ Ոտանց մեկնեն «Նոր-Դարեր Վարագայ»[1]. այն էլ հինգ հոգվածից 3½-ը նվիրված եր Տաճկահայերի և Ռուսահայերի բարբառների համեմատության ու հնաոճության, իսկ 1½-ը իմ գրքին։ Մինչդեռ բերանացի գովասանքս և այդ գովքը հրապարակով հայտնելու խոստացողներ շատ կային։ Հիշեմ մի քանիսին՝ Հ. Մալխասյանց[2], Ստ. Մալխասյանց[3], Լ. Մանվելյանց[4], Ղ. Աղայանց, Պ. Պռոշյանց, Փ. Վարդանյանց[5]... Էլի շատերին, որոնց քեզանից, վոր գոնե կոթողով՝ ձայն հանեցիր*)։ Մեկն ինձ

---

*) Մեկն ցավում եմ, վոր իմ մասին գոնե հրապարակով առանձին անգամ ձայն հանելով այդ ձայն հանելը՝ կոթողով տվածից... Մանավանդ կոթո՛ղը, երբ սերտող տալիս եք։ Գոնե ինձ տրիբից լավ ոչ ոք ճանաչում, հետևապես տրիբից լավ կարող ոչ ոք՝ կոթել, և՛ գովել։

քեմսեմ և, որը կոմպոզիտ մեջ մի փոքրիկ անտրտունջություն կա: Ես «Մուրճ»-ում տպել եմ 1893 թ., «Մոխրոտ», «Գահավոր-Բարխոպայի հիշատակին», «Ճերկիի մշակները», «Սեր», «Ջատիկ», ...«Մի՞թե դրանք հին յերգերի շարունակությունն են»: Գալով սերտհատուկան մտածողություններիս, յես իմ գրքում յերգել եմ սերս վերա և միայն սերս հրատարակեցի: Սերս հրատարակեց նաև բանն և. խոկ թե ոչ՝ հրատարակելը՝ պատահականություն: Ես ոչ մի անձնական շահի հետևից չեմ գնացել, որը միշտ մի առնչություն շահի հետևից կրկնությանը հետ: Ինձ, ի հարկե, անհրաժեշտ է իմ տաղերը խոսել. թույլ խոսում եմ բերդ հետո: Մի ուրիշի հետ, տարաձայնություն չկա, որը չեմ խոսել, սիրելով իմ Մինոս:

Ինձ մինչև որս չհանդիպող տեղական պրակտիկները, յերեխ, «Մուրճ», «Հանդես» բնավ չեն կարդում... Դրանցից չհանդիպված մնալը— մի մեծ ցավ չի:

Նամակիս հետ ուղարկում եմ խնդրածդ «Հզոր յերգերը»:

«Մուրճ»-ում վերջին ժամանակներս հանդես եկած Շանթին, որին Արտախանյանը վերջին №-ում մի քիչ զոհել է, յես խոկը չեմ հավանում. դու— չգիտեմ: Նրա բանաստեղծությունները խրթին են և դժվարամատույց թատերք կուլտուրայ ասպիրին անզգամից բան չես հասկանում:

«Արձակ բանաստեղծություններս» արդեն մամուլի տակ են: Հինգ թերթ տպվել է. բոլորը մոտավորապես 11—12 թերթ կլինի: Գարնան սկզբ և իմ ծախքով եմ տպել տալիս: Առայժմ վերջս բարի անի...

«Բանաստեղծություններ»-ից ուղարկում եմ 3 պրինտ. իմ կազմից երկու նվեր՝ ում ուզում ես տուր:

Քո Ալ. ՇԱՏՈՒՐՅԱՆ

1 Գեորգ Բոնեվիյան (1834—1897)— մանկավարժ, «Գամառա Բոլիսյան» պրակտն ընկերության անդամներից մեկը, ծնվել և ղզլարում, սկզբնական կրթություն ստացել և Ստավրոպոլում, ապա ավարտել և Մոսկվայի համալսարանի պատմաբանական բաժինը: 1861 թվից սկսած պաշտոնավարել և Լազարյան ճեմարանում, նախ երգչի տեսուչ, ապա՝ վերատեսուչ:

2 Խոսքը վերաբերում է «Մուրճ»-ի 1894 թ. № 10-ում տպագրված Շատուրյանի «Մի հանդիպման մեջ» խորագրով հոդվածին, որտեղ մեջ Շատուրյանը մեծ գովեստով է

խոսում Ծուբի Վեհլյամկու մասին, վրդովում հայ ժողովրդի և հայ պրակտոնությանն ու ժուլատությանի չեզոք համակրողի։

3 Ծագքը վերաբերում է 1891 թվին, Մոսկվայում, հրատարակված Մատուրյանի բանաստեղծություններին։ գրքի առթիվ, «Նոր-Դարը»-ի նույն թվին մի քանի համարում լույս տեսած Վարուժանի ընդարձակ հոդվածին, մասն մեջ, իրոք, շատ բան խոսելով Մատուրյանի բանաստեղծությունների մասին, մանրամասն ու առանց անհրաժեշտության քննում և տրեխնիհայ և ազգամատահայ լեզուների տարբերության հարցը։

4 Հովհաննես Մալխասյան (1865—1934)— գյուղացի։ Ծնվել է Ախալքալաքի Սուլդա գյուղում, ուսումնասիրել է Նիկոլայի Գևորգյան ճեմարանում։ Նոր-Նախիջևանում խմբագրել է «Մեր ձայնը» լրագիրը, գրքերի առթիվ գրաքննել և ուսուցչություն։ Ստեղծագործությունների հավաքածուն կա «Երկեր» հատորում։

5 Ստեփան Մալխասյան— լեզվագետ-բանասեր։ Ավարտել է Պետերբուրգի համալսարանի արևելյան լեզուների ֆակուլտետը։ Գիտական աշխատություններ։ Աշխատությունների նշանավոր են 1· «Գրաբարի հոլովումը, խոնարհումը և նահիզների» Թիֆլիս, 1891 թ., 2· «Մեր ուսումնասիրությունը և Մ. Աբեղյանց» Թիֆլիս, 1899 թ., 3· «Ուսումնասիրություններ Փավստոս Բյուզանդի պատմության» Վիեննա, 1896 թ., «Հայոց հին դրամ. պատմություն» և այլն։

6 Լևոն Մանվելյան (1864—1919)— բանաստեղծ, արձակագիր, պրակտոնագետ։ Ծնվել է Ախալքալաքում, միջնակարգ։ կրթություն ստացել է Թբիլիսիում. ապա ավարտել է Մոսկվայի համալսարանի լեզվագրականական ֆակուլտետը։ Լևոն Մանվելյանի առաջին գրվածքը— «Լիանոզովն մասին» լույս է տեսել «Արշյուր» տնտեսական ամսագրում, 1887 թվին։ Լևոն Մանվելյանը գրական անուն ձեռնամուխ 90-ական թվականներին՝ «Մուրճ»-ում լույս տեսած իր բանաստեղծություններով։ Լ. Մանվելյանի արձակ գրվածքներից հայտնի են «Զեյնալբինեների արշավանքը» պատկերը և «Ոտքերս» կյանքը» վեպը։ Դրամատիկական գործերից նշանավոր են «Ոսկու. Ճերմակ հուշատետր», «Վերածնված» և այլն։ Վերոհիշյալներից բացի Լ. Մանվելյանը ունի «Հայաստանյայ գրականության պատմության աշխատություն» լույս տեսած 4 գրքակով։

7 Փիլիպոս Վարդանյան — Մանկավարժ, քարտուղարի, քննադատ։ Ծնվել է Ամասիայում քաղաքում 1842 թվին։ Սովորել է Լազարյան ճեմարանում, ապա ավարտել է Մոսկվայի համալսարանի իրավաբանական ֆակուլտետը։ 1868 թվին մանկավարժության մեջ կատարելագործվելու համար մեկնել և աշխատանքի փ. Վարդանյանը աշխատակցել է «Մեղվին», «Հայկական

աշխարհին», «Արտասահմանին», «Մշակին», «Նոր-Դարին», «Փորձին», «Արձագանքին», «Աղբյուրին» և այլն:

Վարդանյանի քարտեզատուփյունների հայտնի են 2. Դիկինսի «Տասիի կոպերֆիլդը», Շոմերտոն էյլհամը և «Պիոնականը»՝ ձևերով։ Եմիոտ արձակ չարտազրած։

Ֆ «Մշակի» 1895 թ. № 65-ում տպագրված իր «Գրականական անհատների» մ. Ինքրենյանը գրում է. «Ի գիտ Ալ. Պատուրյանին էլ այն բանաստեղծներից է, որի մեջ մենք մեծ հույս ունենք, որովհետև տեսնում ենք, տեսնելով ինչպես նա «Պատրաստ» չարաչար կրկնում է յուր նախկին գրվածքները և տաղտկալիորեն կոպցնում է յուր տաղանդի պիտակով հատկությունը— այն է շնորհազրկությունը (grâce). քայց մենք դեռ չենք կորցրել մեր հույսերը։ Պատուրյանի ակնարկը վերաբերում է Ինքրենյանի առաջին արտասահմանյանը։

Մոսկվայից Նոր-Նախիջևան

1896 թ., մայիսի 16

ՍԻՐԵԼԻ ՄՆԱՑ.

Այդ ո՞ր խաչից և ո՞ր մեղք քեզ բնձ և վերջապես նամակ գրեցիր... Զարմանում եմ, որ ամբողջ յերեք շաբաթ Մոսկվայում եյիր և դեռ մի անգամ բնձ հետ չտեսնվեցար. դե, պրոեյիր իմ հացածն, քանի յես քոնը— ո՛չ։ Վերջապես, քեզ անտարակույս ասած կլինեմ էլ, որ յես ո՛չ մի տեղ չեմ լինում, տանից չեմ դուրս գալիս, չեմ յերեվում։ Մեկ անգամ յեղած էլ բնձ մնաց. ի՞նչ կլիներ, որ մի վարեն ժամ նշանակեիր և նշանակած ժամին գայիր, որ յես էլ տանը լինեյի և դեսից-դենից մի քիչ խոսեյինք։ Եհ, ասյինչ, Մինաս, հին մտերիմներից մեկնակ դու չես, որ հետու-հետու յես մտնում գալիս բնձանից... Մամիկոնյա՛ն[1], Բարխուդարյան, Մկրտիչ Պապազյան— բոլորն էլ արժի ուրիշ հաց են ուտում, ուրիշ ոդ են ծծում... Իսկ յես, փառք աստուծո, դեռ հավատարիմ եմ Кузнецкий мост-ի ավելեցիայինե[2]. դարձյալ այնտեղ եմ ճաշում, այնտեղի կվասը խմում... Բայց ես քողնենք այդ բոլորը. այդ ցաղլը յերկար նստել է. պետք է որևէ ոք սկսը գործ անել ու պատմել։ . . . . . .

Ուզում եմ ս. Ծն. Շահազիզյանին հետ և ս. Հ. Բոզդանյանին աշխատություններ գրելու համար գրատարակել[3]. հոգով ուրախ կլի-

նեմ, ինքն գիտակցությունով լրագրությամբ և հրատարակչությունով նախանձելի հաջողություն ունենա: Թեպետ այս էլ պետք և ամենացանկալի, սակայն Միհրան, որը ծանոթ գործ ևս վրադ առնում, մտնելով նեղլոս հանդամանքների մեջ, ինչը ամեն անգամ վտանգ քարշին գիտչելիս մի հանգիստ և զուրկ պրծնում:

Առաջարկում ևս, որ նախատես էլ իմ քաղցր ուժերով աշխատակցեմ. աշքիս վրա: Ճիշտ խոստացել եմ քեզ մի քանի աշխատակցություն— և խոսքիս տերն եմ: Կաշխատակցեմ ամենայն սիրով և ուրախությամբ: Ապագա հանդիսիդ 5—10 յիսնակը մի քանի կարող եմ ինձ վրա հաշվել: Հուսով եմ, որ հանդիսդ գեղարվեստական ուղղություն կունենա և գեղարվեստական գեղարվեստական կատարումներ կտեսնենք. քարյուղ, ի հարկին, գեղարվեստը վոչ գեղարվեստի համար, այլ գեղարվեստը գյանքի համար ուղղություն առավել սիրելի կլինի քեզ և դրան ձգտողդ հանդիսդ: Ուրեմն 5—10 յիսնակ համար ինքնուրույն և քարտիմանական բանատուղծություններ դրկիր իմ հաշվին: «Մուրճ»-ին կատաջարկեմ, ինչ վոր դրել ես: Թեպետ չեմ կարծում, որ համաձայնի, վորովհետև, ինչպես մոտ ամսվիկ վկայում են, Գրատխանչյանը աչքի լուսի պես սիրում և յուր «Մուրճ»-ը և հոգի չի տալիս նրա համար: «Մուսա բանաստեղծներ»[1] շեմ հրատարակում, վորովհետև մի քանի հարյուրներ և պահանջում, իսկ իմ ունեցած-չունեցածը հո պետս, որ Տաղանդավոր Վարիանի[2]— պես թուսաստանում շեմ պահում, բոլորն Ազգ[illegible] բանկոտում են... իսկ աշխատելով մեկ ևլ բերել սուրը չարժե... Հուսա ունեմ, Միհրան, որ ս. Կարապետ Քիլիջյանի[3] հետ բոլոր դրքերը ծախած կլինենք կամ կծախենք և մի քանի շահ կուզարկենք, որ պարտքս տամ Բարխուդարյանին: Մոտ 30 ս. դեռ պարտք կա վերաս այդ դրքի հրատարակության[4]: Ինչպես տեսնում եմ, սիրելի Միհրան, ամեն լավ և քիչմիչ-լարատարս ծախել, քան քիչ-քան պրծել, քարտիմանել ու հրատարակել. վոչ նյութական, վոչ էլ բարոյական վրդով վարձատրություն...

Ջերմ վողջույնս ծնողներդ, քեռդ և քուրիկդ, նաև բոլոր հարցանողաց:

Քո Ա. ՇԱՀՈՒՐՅԱՆ

1 Մամիկոնյան Ստեփան (1859—1921)— Ամարյացագլ, ռուսերեն հատարտակական գործիչ: Մասնակցում հրատարակել և «Час» և «Парус» թերթերը:

2 Շեքսպիրի ճաշարան, վորտեղ ճաշում էր Մասկվայի չքավոր ինտելիգենցիան:

3 Մինաս Բերբերյանը և Գերմանը Շահազիզյանը մտադրվել էին Նոր-Նախիջևանում հրատարակել «Գործ» անունով հանդես, որի համար մինչև անդամ յուզարկուած հայտարարութիւնն և տրուել։ Ցնդաբանական քննչական ուշ ստանալուս և հանդամանքների փոփոխելուս պատճառով, հանդիսի հրատարակութիւնը դլուխ չեկաւ։

4 Մատուրյանի առևտրական մի քանի մեծ կապուած ունէր բանաստեղծներից կատարած թարգմանութիւնները, որոնք հետաքրքրում էին տեսնել դրքով։ «Ինչա բանաստեղծներ» խորագրով։ Դրքերը լոյս տեսան Մոսկուայում. առաջին հատորը 1905 թ. Նիկոլայեւյան թորոսյանի հրատարակութեամբ, իսկ երկրորդը՝ 1906-ին յոդն. Ա. և Գ. Շոբչյանների հրատարակութեամբ։ Ինչպես նամակից կերևում է, Մատուրյանը «Ինչա բանաստեղծներ»-ը հրատարակելու մտադրութիւն և ունեցել դեռևս 1896 թվին, սակայն նրա ծանր ֆինանսական դրդապատճառների պատճառով այդ երազն չի հաջողվել։

5 Հոյակ հայրենի առևտրականներ, որոնք առևտրական տուն ունէին Տաղանրոգում։ Մատուրյանը հեղնում է իր չքաւորութեան վրա։

6 Նոր-Նախիջևանցի. տեղի վաճառական վարիչ գնդակրութեան աշխատակից, ազգ. դրքասէր։ Հետաքրքրվել և հատկապես քաղաքով, որպեսզի այդտեղ մտածելիցել և Աղամյանի համար նեղութեացնելին՝ Նոր-Նախիջևանում։

7 Մատուրյանի բանաստեղծութեանները առաջին դրքը լոյս տեսավ Մոսկվում, 1891 թ., Մկրտիչ Բաբախանյանի տպարանում։ Ինչպես պարզվում է նամակից, բանաստեղծը մինչև 1896 թ. չի կարողացել Բաբախանյանին վճարել իր դրքի տպագրական ծախսերը։

Մոսկվա Նոր-Նախիջևան

1896 թ., պատրաստ 4

ՍԻՐԵԼԻ ՄԻՆԱՍ.

Ջարմանա՞մ քե նեղանամ— չկրնամ։ Ամեն անդամ առաջ գալ ինձ մերոց բերբեր, նամակ դրկելով՝ խնդրելով իմ ամառնային աշխատակցութիւնը տպագրել հրատարակութեանդ։ Ես խոհեմ նամակով պատասխանեցի քեզ՝ հայտնելով իմ ուրախութիւնը և սրտանց պատրաստականութիւնս դործիդ աջակցելու, որքան կարող ըլլայի ինձմէ։

Ես վե՛րջ... Դարձյալ ամերոց խորին լռութիւնը— քո կողմից։ Ի՞նչ է պատճառը— չգիտեմ։ Ի՞նչ կա ասելու, ի՞նչ կա մտա-

ծում, ի՞նչպես և քնիդ ու հալդ: Իմ մասին վոչինչ չունեմ գրելու: Ջնել են կիևոն, ջել են կիևոնց: Միայն վերջին ժամանակներս մի բան ավելացավ կյանքիս - սյդ՝ մի բանը— քոքախտն է: Ամիս առաջ սյնպես հիվանդացա, վոր էշուլ ու վատատաց դրսով դրի ու դիմեցի սրտաբնաոր Զախարինին: Նա յերկար զննությունից հետո՝ ուղղակի կպցրեց յերեսիս, վոր «начало чахотки»: Մեննուշն ժամանակ ավելացրեց, վոր հնարք կա չուտով և բոլորովին բժշկելու, յեթե առժամանակ ապրիմ Քրիմում, իսկ ձմեռը—մի 2 ամիս արտասահմանում - Նիցցայում կամ Կաննում: Но было печали черти накачали: Այժմ պես ու դեն եմ ընկնում, վոր մինչև գոնեմ այս հանիծյալ քշնամուցդ ապատվելու: Տեսնենք:

Զդիտեմ եղ վոչինչ, սիրելի Մինաս: Գնաց և մեր քեչ վիլլատիպատյանն աչքով նայել աշխատիմ վերս: Կյանքի մեջ վոչի պակասություններն ավելի մեծ ու շահավետ գործերի առաջն և կապում, քան քե իմ քոռաս առողջությունն և... Արտագին վոչնչություններ և այլն հարցնողացդ:

Քո Ա. ՇԱՏՈՒՐՅԱՆ

ԱԼ. ՇԱՏՈՒՐՅԱՆԻ ՆԱՄԱԿՆԵՐԸ ՆԱՐ-ԴՈՍԻՆ

Մոսկվայից Նոր-Նախիջևան

1908 Թ., սեպտեմբերի 2

ՍԻՐԵԼԻ ՄԻՔԱՅԵԼ.

Ամենախնամությունն չհամարիս, յեթե ասեմ, վոր նամակդ չկարդացա կարդալ առանց խորին հուզմունքի, առանց նեղքին արտասուքի: Քամ՛ին-քամ՛նի տարի յե, վոր մոնթմանական խոսքդ չեյի լսել, նուիրական ձեռքիդ դիպը չեյի տեսել... Նամակդ կարդալիս՝ համ զարմացայ հիշողությունիդ՝ մինչը մյուսից քաղցր, մինչը մյուսից քնքուշ ու սրտիմաստ, ասես ամառնամուռան ճերմակ ու լուսաշող ամպեր յեկամ, դիզվելցին սրտիս յերկնքում... Ինչեր չհիշեցի մեր հեռավոր անցյալից, մեր ընկերական կյանքի սիրախառն շրջանից, մեր վազեմի, սիրաշունչ մտերմությունից... Եհ, անիծյա՛լ չարաբաստիկ... Զա՛ր քարհատը մեզ քաժանեց իրարից: Կյանքի վորոտիկը, հավատի խնդիրըդ ինձ պակեցին մայր-

քեզից, վորպես աշխատանքի, քաղցրին սիրելի վաստակից, շոր գյուղատնտես ու ձոր նետացին և... վերջի վերջը ընկան այս անիծյալ, առանամանդյաց անհամբույր աշխարհը. այստեղ գոնե չպատշաճ կյանքիս հանդուրժանքը. կերանի, այստեղ էլ, այս ոտար կերկնքի տակ, կզանեմ և իմ հավիտենական սիրելիանքը...

Ձգտում եմ, ի՞նչ ես անում դու, Մելքայել ջան, քույց կես... չպատճառում եմ երբե ոտղ կյանքդ անքույլ ձգտող հարցեր ծանր լծի տակ... կտրվածի իմ սերտած և վտրտված գիրք ու գրչից, առավոտից մինչև իրիկուն նոքատրությունն եմ անում տեղական հայերից մեկի կանտորայում: Իրավ է, մեկ-մեկ ձեռք եմ առնում գրիչս, քույց վայ ինձ ձեռք առնելուն, Մելքայել: Ոչինչ հոգնած ջղտակից չեշխեցից, հոգիս հյուծվածի կանտորայի գործ մերոլորտից՝ էլ վոչ առաջվա խանդն ու կառնդն ունեմ, վո՛չ առաջվա քեն ու քուչքը... Ահա քեզ և պատճառը, վոր վաղուց է էլ չեմ գրելում գրական հոդվածներ վերահամ գրեցեցում եմ գրվածը ընդհիշումներով և անուշտ էլ գրական առատրեցում համաց-համաց շերմաքարի տակ և մոռնում, որ սիրելին՝ մատղվում է...

Ասում ես, Մելքայի՛լ, քոլտուկի՞ն ճերմակել ես, գո՞րծ ես. ինչից և այդ ճերմակելդ, ընկնի՛ր իմ: Արդյոք գոնե գարշատացումի՞ ճերմակությունն է, քեո՞ ժառանգական... Ի՛հ, մազերի ճերմակությունը մո՛չինչ, կերես սերտած ու հոգիդ չահել ես: Ի՞նչ ոգուտ, վոր իմ մազերը դեռ սև են, խակ հոգի՞ս, հոգիս վաղուց է պատռվել... էլ չեմ խոսում Ֆեոդալական անվերջ տկտրուքյունից մասին: Մարմնի առողջությունն, կերևակ զվարթությունն— առաված ասե... Ամբողջ կերկուս տարի կե, որ չեի լինում, վոր պլուխս չցավի. ևն էլ ի՞նչպես և ցավում՝ անասնի՛լի և առքո՛ղջ ժամեր:

Ի՛հ, բավական է, մի քիչ էլ ուրիշ ցավերից խոսենք:

Տեղյան Եպարքյանին[1] երբե մեր մանկական աղքատիկ գրականության չորքար մշակին, քողնել անվարձ—գոռ կլինեի հասարակական կերևույթների և պատերազմների անդարմանելիության: Չայկական անդրանիկ և իր ժամանակին միակ մանկական ամսագրի բազմամյա ներկայացուցչին պետք է հասարակության վարձատրե քե բարոյապես և քե նյութապես: Ինչ մտքին չհամակրել չեմ կարող: Ճիշ կես, վորքան հնարավորություն ունեմ, հավատամ. քեպես, մեղքս ինչ պահեմ, այսուհի

հայ գաղութի գրականական, պատմական և կուլտուրական հասունության վրա չեն հաշտ աչքի խիթարական կարծիք ունեմ:

Լուսանկարս այս օրերս հրատարակեմ «Աղբյուր–Տարազ»-ի խմբագրության՝ քո հարցմանով: Կարծում եմ, շնայելով քո բացատրություն[1], այնուհետև կրճատած և կհանձնեն ու. Տ. Նազարյանին: Քո հարցով ուղարկելու պատճառն այն է, որ քո նամակի հետ ես ուղարկում լուսանկարը պատկերս: Փակագծում ասեմ և ասեմ, Մխքարյել, որ ու. Տ. Նազարյանը, չդիտեմ ինչից դրդված, վաղուց և մի անուանի քշնամական դիրք ես բռնած դեպի նվաստս և ամեն ոգևորվում մեջս աշխատում ես «Տարազ»-ի եջերում այսպես քե այնպես կծել ինձ... Ըհ (ՀԵՀԵ), որքան ես անձնասեր ցուցած լինեմ ձեզ առաջարկած վերջերս նամակից, ելի կասեմ, որ հատարտակությունը պարտական և չեմ սիրա և բուռնեղարիս վարձատրելու իր չարքաշ մշակի բազմամյա գործունեության:

Ջերմագին ողջունեմ քո Մխիթար Բերբերյանին, յեթե նա դեռ. Նախիջևանում է:

Վողջունեմ ու. Հով. Մալխասյանին և ասա, որ Գ. Շարչյանը[2] բացակա չի Մոսկվայից: Իմ կարծիքով, լավ կանեն, յեթե ու. Մալխասյանը հաւյալը կարդա ներանից: Վարքաղ ինձ հարցնել չի, կանե նրա հետ ապրակավոր ունեցող մի քանի մեծատուն պարոններ, որոնք այդ խնդրում ապրում են նրա տրամադրության վրա բացառապես...

Հազար–հազար համբույր՝

Քո ԱԼ. ՅԱՏՈՒՐՑԱՆ

Չ: Գ. Այսուհետ գաղութի մեջ տրամադրություն կա ինձ պատվիրակ ուղարկելու Նախիջևանի հայրենակցական ընտրությանց[3] առթիվ, բայց չեմ բացեն է բաց հրաժարվում եմ, որովհետև ունեմ հարցելի պատճառներ անկրկնելի տեսակետից և բացի այդ ձեռք ու վոտքս կաշկանդված են ներքին քննդրությամբ...

1 Տեղյան Նազարյանց— «Աղբյուր» մանկական և «Տարազ» պարբերականների խմբագիրը: «Աղբյուր»-ի հրատարակության 25-ամյակը լրացավ 1908 թ.: Մատենագրության ակնարկը վերաբերում է այդ հոբելյանին:

2 Նար–Դոսն այդ ժամանակ ապրում էր Նախի-

չեմանում, ուր դնացել էր Հովհ. Մալխասյանի հրատարակած «Մեր ձայնը քնքուշ խոժոռության մեջ աշխատելու: Մինչ այդ նա աշխատում էր «Աղբյուր—Տարազդ»-ի խմբագրատանը:

3 Եղբայրյան— վոճառականն, Տատուրյանին «Ռուս բանաստեղծներ» թարգմանական ժողովածուների հրատարակիչներից մեկը: Ակնարկը, հավանորեն վերաբերում է «Մեր ձայնը»-ի նյութական ժանդակությանը, որը ապահովում էր Եղբայրյանից:

4 Մոսքը Մրմիանին մահից հետո ունեցած կաթողիկոսական ընտրությունների մասին է, որոնց ընտրվեց Մաքեոս Իզմիրլյանը:

Մոսկվայից Թիֆլիս
1911 թ., փետրվարի 23

ՍԻՐԵԼԻ ՄԻՔԱՅԵԼ,

Ցնծանկ մեծայն ձեռքս հասավ քո պատվիկ նամակը և հենց յերկուկ եղ ուզարկեցի քո խնդրած գիրքը՝ Տուրգենեվի «Ապեռակ բանաստեղծությունները»: Դարով Պուշկինի «Ոտարտ և Սալիերի»-ին դա շատ լուրջ գործ է, սիրելիս, և ձեռաց թարգմանելու բան չէ, այլ եղ զակագով: Ճեռ չտիտաղանց շատ եմ սիրում Պուշկինին, որպեսզի կարողանամ այդպիսի մի անպատվություն հասցնել նրան ձեռաց թարգմանելով: Ներ զիղեցիկ և գրեթե ստեղծագործություններից մեկը: Դու, իրրև զիղագրվեստագետ—ստեղծագործող, մի քաջիլ ջան, լավ կհասկանաս իմ միտքն ու զգացմունքը:

Շնորհավորում եմ նախանձոնությունդ: Գիտեմ մի բան չեմ հասկանում: Սեղրակ Մանդինյանը մանկավարժ է. դու զիղագիտ գրող ես. ի՞նչ գործ ունի մեջ Հովհ. Մալխասյանց— խելքս բան չի կտրում[1]... Լսել եմ «Ուսուհանդակուն» ապրում և մի մեծ վիպագ[2]: Ցավում եմ, որ հնարավորություն չունեմ կարդալու, «Ուսուհանդակը» ձեռքս չի ընկնում: Առանձին գրքով որ լույս տեսնի, չհասանում Ալիքսանդին:

Քո Ա.Լ. ԾԱՏՈՒՐՑԱՆ

1 Սեղրակ Մանդինյանի և Հովհաննես Մալխասյանի հետ Նար-Դոսը ձեռնարկել էր կազմել «Գիրք ու կրանք» դասագիրքը ծխական դպրոցների բարձր դասարանների և միջնակարգ դպրոցների համար (լույս տեսավ 1911 թ.): Հետագայում ինչ-ինչ տարաձայնությունների պատճառով Մանդինյանը հետ կանչեց գործից:

2 «Ուսուհանդակ»-ում տպվեց Նար-Դոսի «Պարքարը», որը նույն թվին եղ լույս տեսավ առանձին գրքով:

ԻՄ ՍԻՐԵԼԻ ՄԻՋԱՑԵԼ.

Կարող ես յերևակայել, թե ո՛րքան մե՛ծ և խորո՛ն հիվանդ սրտիս ուրախությունը, յերբ մատուցում եմ, վոր 27—28 տարվա անջատումից հետո՝ չուտով կլի տիրոջ տեսնեմ քեզ— իմ միակ անկեղծ, միակ ազնվասրտիկ ընկեր-բարեկամիս: Անբժիշկ ու անպատմելի՛ յին այն քաղցը, տիրտիից հուշերը, վորոնք կտանել, մոռացրել են մեզ իրար:

Ամսիս 20-ին կճանապարհվեմ այստեղից կենդա հետ միասին. ուրեմն՝ 22-ին կամ, գնացքն ուշանալու դեպքում, 23-ին այդտեղ կլինեմ: Նախապես հաղորդում եմ քեզ իմ Թիֆլիսի հասցեն՝ Рогатовская ул. № 25, кв. доктора Тамамшева: Կենդրում եմ, հասցես գաղտնիք պահիր մոտդ: Ուզում եմ, տիրուհիս, Թիֆլիս գալով՝ ամենից առաջ քեզ տեսնել, քեզ հետ պրուցել, քեզ լա՛ռ տանել— լա՛ռ լսել և մեկ ել՝ Գեորգ Բաշինջաղյանին, վորի հետ նույնպես կատարված եմ անցյալի չա՛ռ գաղտը հաշիվը... Իսկ մնացյալները— հեչ... Մնացյալներից, տանավանդ մեր ժամանակից գրչեղբայրներից շատ-շատերին հնուվից եմ ճանաչում և հնուվից գիտեմ նրանց վերաբերմունքը դեպի ինձ... Առնչ այն է, վոր փոխադարձ հետաքրքրություն լինել չի կարող... Հա, ինձ անչափ զարմացնում է մի բան— ի՞նչ է պատճառը, Մխիթ Ղանո, վոր երբեք հայ գրականի մշակ, երբեք տանջադարձ ուժ, հոգի չես հիշում հայ քիթքիթում, տեղական հայ գրական շրջանների, գրական ժողովներում և այլն... Անշուշտ, հանաքիդ-գիտեմ տարվ. ես և քեզ քաշված ես պահում գրական անմաքրություններից... Ցնծա այդպես և— աշքդ սիրեմ!

Ընդունիր ջերմագին համբույրներս՝

Քո Ալ. ՅԱՏՈՒՐՑԱՆ

1 Գեորգ Զաքարի Բաշինջաղյան (1857—1926)— նշանավոր նկարիչ և բելետրիստ: Ծնվել և վարժարանում՝ Սղնախ գավառական քաղաքում: Նախնական կրթություն ստացել և տեղի ծխական դպրոցում, ապա գավառական ուսումնարանում: Բարձրագույն կրթություն ստացել և Պետերբուրգի արքունական գեղարվեստական ակադեմիայում: Կատարելագործվել Համբուրգ 1884 Թ. Բաշինջաղյանը յեղել Իտալիայում, իսկ 1900-ին մեկնել Փարիզ, ուր մնաց 2 տարի: Բաշինջաղյանի պատմվածքները

լույս են տեսել 2 տպագիր. 1. «Ընկերքի կյանքից» Պետերբուրգ, 1908 թ., 2. «Ըղձիկներս» Թիֆլիս, 1913 թ.:

Նար-Դոսը, Ավ. Տատուրյանը և Գ. Բաշինջաղյանը գտած. կիմանք են յեղել Թիֆլիսի Մխիթարյան արհեստագիտական դպրոցում:

ԾԱՏՈՒՐ ՋԱՆ,

ԻՄ ՍԻՐԵԼԻ, ԻՄ ՎԱՂԵՄԻ ԸՆԿԵՐՈՒՀԻՆ

Աշխատում պետք հասկանաս ինձ, թե այս բոլորից, վոր պիտի ես առնում հոգիացյանդ շնորհավորելու, ի՛նչ պատճառներ են հուզում քեզ և ի՛նչ անցած ու քոստ յեկեռույթին մոտացած հիշողություններ են վիրավորվում իմ մեջ մեր պատանեկական քնքուշ օրերից:

Ցավս, վոր արդեն այլևս անկարող եմ լինում մոտակից յերկար, հիշողություններս զարմանալի պարզաստանում վերածում եմ մոտիս աչքերի առաջ այն զարհուրելի չքավորություն և անտերություն պարզապես, վորտեղ մեջ դու—մի վորբ պատանի՝ չար բախտից հալածական—տատակվում եյիր արդեն քսանհինգ տարի առաջ:

Ահավասիկ կոլեգիականդ պատկերները պես մեկը մյուս յեռանից անցնում են առաջիս՝ կատարյալ թլուզը յերկաթի մրից սևացած, քեռիս պիմարկիդ, վորին փչելիկը՝ կքոչելը, ծանր կոշիկները, պղպջակաման հինդ կոպեկանոց հացը կռանդ տակին...

Ահա աշակերտական այն մուժը, խռնամած, ցուրտ հանդարտացրած— անկյանկը ս. Գևորգ յեկեղեցու քակում, հավաքվել պիտին, ուր ապրում եյիր դու մյուս աշակերտների հետ միասին...

Ահա՛ այն չուկիրը արդ անկյանկի հատակին, վորտեղ անուշը անկողին եր...

Ահա՛ և արտակարգի այն մուժ, ամենքն ատք անկյանկը Սալպատակի Բաղարում իր քեռիպին նատարանների ու անդամների, ուր ամենամա ցուցում առաջարկներին պատասպարվում եյիր՝ մի հպարտ չարչիի ծարրհինդ արքացնելու և արտանկի պղպջացիր տակ վտանգավորներ գլխում...

Հարց մի բան, վորը ցիտահ մոտանալու չեմ, այդ ամենամա այն առանձնանկը առաջանդ և, յերբ քոստ առիթականերին յեկոտ քեզ մոտ (այն ժամանակ ապրում եյիր մինասի Աշքիսեատի վրաղացում),

հետ ժամի չափ քանում եմք դուռը— չիմիք բաց անում։ Հետո լուսամուտից տեսա, քե ինչպես քարձրացար չուքիրիցդ, չոքիչոք մտանցար դռանը և բաց արիր։ Ուշադնաց լինելու չափ հիմանդ եիր...

Այժմ էլ, վոր կարդում եմ, քե չարունակ հիմանդ ես, սիրտս հիլում եմ այդ դաժան առավոտը...

Բայց իմիցնենք վարադույրը տետր անցյալի վրա և նայինք ապագային կացուտ հոգով։

Ջանարգանց ուրարթ եմ, վոր այդքան դաժան արնրից հետո արժանացար պրակտան գործունեյութիյանդ 25-ամյակին։ Տա առավուժ, վոր արժանանաս և 50-ամյակին։

Ընդունի՛ր, սիրելի ընկե՛ր, ջերմագին բարեմաղթութիյուններս։

Մաքով սլանում եմ քեզ մոտ, սեղմում եմ քեզ հրճքիս և համբուրում շրթունքներդ։

Գո Մխիթարիչ

1 1910 Փ. մայիսի 2-ին, Մոսկվայում տեղիից Մատուրյանի դրակտան գործունեյութիյան 25-ամյակը, վորի առիթով և դրվատ և վերստատան Նար-Դոսի տուքն նամակը։ Նամակը արժեքավոր և այն տեսակետից, վոր հետաքրքրական տեղեկութիյուններ և պարունակում բանտատեղիի կրանքի մի կողմը շրջանի վերարերյալ։ Դրանք այն տարրերներին եիրն, յերբ վորբ ու անտատատան Մանուչին (Ա. Մատուրյանի) յերկար Թաղատատեղիներից հետո մի հերթ քնդունվում և Քիքիյոսի Մելքոյեանի արհատագիտական դպրոցը, ուր ատերում եր նաև Նար-Դոսը, վորտեղ ուսումը ձրի յեր։ Ցերկու հայ հեղինակներն էլ այստեղ են անում իրենց դրակտան առաքին վարժանքը, վորոնց խրատատուն և յեղել դպրոցի հայոց լեզվի ուսուցիչ Արտեն քահ. Բաղրատունին։ Նար-Դոսը իր ինքնակենսագրականում հետևյալն է պատմում. «Ես այդ դպրոցը մտայ Ալեքսանդր Մատուրյանը, վորը նոր եր յեկել իր հայրենիքից— Ջաքաթալից։ Սա էլ անանք-անտիրական ինձ պես շատ եր աշխատել այդ նպատակը ձգել իրեն և ինձ պես չեր ապրել ու. Ճարահատված յեկել եր արհեստ սովորելու, մանավանդ վոր Մելքոյեանն արհեստ. դպրոցում կերակրում եր և հագնում։ Հենց առաքին տանտիրութիյունից յես ու. Մատուրյանին այնքան մտերմացանք իրար, վոր չարունակ իրար հետ եիրնք. դասարանում նստած եիրնք իրար կողքի, արհեստանոցում քանում եիրնք իրար կողքի, սեղանատանը ճաշում եիրնք իրար կողքի. դպրոցից դուրս ոչ էլ լիներ՝ իրար հետ եիրնք միշտ։ Ցերկուսս էլ ընտրել եիրնք վեպավանդարդութիյունը, քանի վոչ յես, վոչ Մատուրյանը

բնավ հակում չունեմ դնալ արհեստը. մեր ամբողջ ուշն ու միտքը, մեր ամբողջ ճգտումն դնալ դրամականությունն էր, հասկանալ դնալ քաղաքականությունն ու վիպասանությունը և մեկ էլ դնալ թատրոնը: Ինչպես տեսնում ենք, մեր յիրհուս դեմոկրատ հնդիմանկնելի ճաշակություն ունի խոր ազգասանը: Քե նրանց վերհասարակությունը պարզելու և քե Մատուրյանի կյանքն այդ հնարքերգրական շրջանն վրա լույս սփռելու տեսակից չարժարանց կարևոր և վիճարհիշյալ նամակը, ինչպես նաև այն քաղվածքը, որ արվեց Նար-Դոսի ինքնակենսագրականից:

1910 թ. ապրիլի 20-ն

Ղազարապատ գյուղ.

ՄԻՐՆԱՅ ՀՆԿԵՐ,

ԱՆԵՊԱՆԴՐ ՅԱՏՈՒՐՑԱՆ

Սթոք խորին ուրախությամբ լեմացա, որ առնվելու յի Ձեր 25-ամյա դրական հոբելյանը: Ճնա ուրախ եմ որ չէ քե այն պատճառով, որ գիտակից հատարակությունը գոյիս և գնահատելու և յերախտահատույց լինելու, այլ այն պատճառով, որ դուք 25 տարվա մատնիչատան, դժվարին ճանապարհ եք կտրել, անցել, և Ձեր անունն վրա առվիր չկա, և այդ ամեն հայացքով կարող եք և դեռ ուժ ունեք առաջ քայլելու:

Վա՛յ եք չի կարող ասել՝ ո խորտակին զրալ այն հատանի և անհատ առնչանքները, որ Դուք ապրել եք 25 տարվա մեջ, բայց յերբե մեռան Ձեր զբնի ընկերները. հայկական վայրենի հատարակության մեջ այդ մի պրոմեթեական դարավոր տառապանք է, մի խոհական հերոսություն, որ ընկած է Ձեր և Ձեր ընկերների գլխին առնելին: Ճեմ այդ, յես, Ձեր կրտսեր յեղբայրը, գալիս եմ գլուխ խոնարհելու Ձեր առաջ, և վոչ միայն նրա առաջ, ինչ որ Դուք արել եք և առնդնել, այլ այն մեծությանն առաջ, որ չարտահայտվից և շասվից, վորը կար Ձեր հոգում, և վորը խնդրվից մեր անհրապուրյր միջավայրում:

Իմ ամառ ընկեր, իմ սիրելի ընկե՛ր, և Դուք մի հավատացեք այն ծանրերին և հառեներին, վորոնք վատը վորտառում յեն ի պատիվ Ձեր. իմ խորին համոզմունքով հայ դրական խոսքը միշտ արհամարհվածե և և հայ առնչնապատը միշտ ծաղրվածե հենց այն ճարպիկների հոգիից, վորոնք վատը կուլտ վորկորով ոչ-

ոչ չդիպատանն Ձեզ, մյուս որը Ձեզ նորից արհամարհելու և ծաղրելու համար:

Դուք մի՛ համատարած մեր անդրադարձա իմանալիներին, մեր սյլասանդրյան ուսանողության և մեր գիշերային բուժուսուցիչներին. նրանք, որոնք ամեններս չեն տալիս Ձեզ, համատարած եմ Ձեզ, որ չեն եկ կարդացել Ձեր ստեղծագործությունները:

Դուք համատարած Ձեր ապազարդին՝ վոչ այն չարքնարական ապազարդին, որ իրեն քիչ պատկերում ես Ձեզ, այլ մարդկանի խոսքը ապազարդին, այն մեծ գաղափարին՝ քիչ ամեն ինչ կանցնի, կմնա Վոզին մխոյն ստեղծագործության, կմնա մարդկանի խոսքը մխոյն, որով մեզ կապրի Ձեր չունչը, Ձեր ստեղծագործական վեհ տառապանքը, Ձեր խոհական սերը:

Ուրիշ վոչինչ չունիմ Ձեզ ասելու և շնորհավորելու. ցանկանում եմ Ձեզ ուժ և կորով և վիհամենչության առաջ դնալու՝ բարձր պահելով հայ գրողի պատիվը, որը իրապես հայ ժողովրդի պատիվն է:

Ընդունեցեք ջերմ և պատանց համբուրյանքս, իմ թանկագին բնկե՛ր:

Մնամ Ձեր կրտսեր քեղրայր՝

ԱՎԵՏԻՔ ԻՍԱՀԱԿՅԱՆ

1910 թ. մարտի 28, Մոսկվա

ԻՄ ՍԻՐԵԼԻ ԳՐՉԱԿԻՑ ԾԵՂԲԱՑՐ,

ԱՎԵՏԻՔ ԻՍԱՀԱԿՅԱՆ.

Հազար ը-հազար շնորհակալություն, որ քեղրայրական սրբատառերով ձայնով արձագանք տվիք իմ պրոզական գործունեության 25-ամյակին:

Թանկագի՛ն Ավետիք, դո՛ւք Ձեր վոգևոր խոսքով, ինչպես ասում են մեզանում, գորտից ջո՛ւր խմեցիք... Մոռաց դրեիք, խոսքդ ցասկա՝ իբ խորին անկեղծությամբ հուզեց, տանկնուվրա արավ իմ հոգին...

Բազմերանգ բազմությանն ներկայությամբ նամակդ կարդացվելիս՝ իմ ամբողջ նկարչին աշխարհը՝ գաղափար ու տանջվածք հայ իրականության, թուն քամով ճայնակցում, ծափահարում եր

արտիզ խոսքին, արտիզ ձևին— ծանրահարում եր լուռ ու մոնչի, սիրահանդես ու սիրաշունչ:

Գժման ծանրահարում էլլին և հանդիսականները— քնահայհոյանք, ուռանոզ, բուրժուա և այլն: Բայց յիս չհասկացա, սիրելի ընկե՛ր, արդյոք, այդ ինքնամտրակումը նշա՞ն եր հատուցական բարձր զարդացման ու հատուցության, քա՞ մի նոր ապագայ հասարակական քաղաքիված կեղծության...

Ե՛հ, բարեկամ, հայի հոգեբանության մեջ բան չես հասկանա... Հայը ծիծաղում է, յերբ պետք է լալ, և լալիս է, յերբ պետք է ծիծաղել...

Ջո՛ւր եք կարծում, իմ պատմական դրչակից-յեղբա՛յր, վոր յես կարող եմ մանկական դյուրախաբության համարատ հատարակական ծանրերին և ճառերին, կարող եմ հավատալ հատարտական սիրա անկեղծության դեպի մեր մայրենի չարտարախոս դրականության, դեպի հայ դրական չարտասանիչ մշակներս...

Ջե՛մ հավատացել և չե՛մ հավատում...

Ցնվ վո՞նց հավատամ, յերբ տեսնում եմ հայ լեզուն, հայ դիրքը, հայ ստեղծագործ միտքը, հիմամբ ծաղրված ու արհամարհված...

Վո՞նց հավատամ— յերբ մի ամբողջ շարք դրական մարտիրոսներ իր ժամանակին ճառերով ու ծափերով պատվված և ապա՝ հատարտական ա՛խ ու վա՛խով, կեղծ արցունքներով հողին հանձնված՝ դեռ այսոր էլ բողոքում են իրանց գերեզմաններից... Բողոքում են, վորովհետև քաղցից նե մեռել... Բողոքում են, վորովհետև իրենց հետնորդները, իրենց դրական ժառանգները դեռ այսոր էլ հեծում են հատարտական վայրենի անտարբերությունից, դեռ այսոր էլ անքում են քաղցի ու տառապանքի, ծաղրի ու հալածանքի խաչի տակ...

Վո՞նց հավատամ— յերբ հայի սերը դեպի հայ ստեղծագործ միտքը ծնվում է բոլոր յերեսներս միանգամ, ծնվում է այս կամ այն ոտիքից: Վե՛ր են դրական հոգեյաններ, դրական քաղաքներ, վորպեսզի յերեսան դա այդ սերը և ծաղկիներ սիրուն դրական աշխատավորի կամ հալածական կյանքում, կամ նրա դիակի վրա...

25 տարի, ընկեր իմ, աշքովս եմ տեսել հատարտական ըղդացումները այդ կատակերգությունը, և այսոր էլ կաշկին վրա յեմ զգում այդ կատակերգության առաջին արարվածը— ճառե՛ր և ծափե՛ր...

Ո՞ւր էր այդ հատարակական սերը, յերբ յես՝ գրաքանութեան ճշմարիտ մեկը՝ անողորմ կորցված իմ սէրած գործէց, վորպես կաթնածարավ մանուկը— մոր բաժինքից, տասնյակ տարիներ կյանքս մաշում եյի և այն հայ ազանների կանտորներում, նոքարութեան խնդրում ու տարանիչ մխիթարում...

Ո՞ւր և այդ սերը...

Արտեցս արչան և կաթում, ծերերի Աչմեան՛ց, յերբ տեսան, վոր յես 25 տարի ծառայել եմ մայրենի գրականութեան, Դա մի գիմակաւոր ծաղր է, վոր հնչում և ականջիս... 25—տարեկիս կեանց ամենից յես զոհ եմ բերել վոչ թե մայրենի գրականութեան, այլ մայրենի աղաւորեան, երբեմն կատր հացի կարտաս մի նոքար... Ճեմ այդ տարիական վիճակս անցել և հենց այն հատարակութեան մեջ, այն հատարակութեան աչքի առաջ, վորը յերեկ խառնած քաղաքներում յեկել եր հարեւանական տանիս և վոտքի կանգնած ծափահարում եր ինձ...

Դուք տեսել եք, վոր յես հարիւրաւոր մեծ ճամարների խոսքի ապագայինս, հարիւրաւոր այն ճենճ գաղափարին, թե ամեն ինչ կանցնի, կմնա Վոչին միայն առեղծագործութեան:

Ընկե՛ր իմ, հենց այդ հարատն և յեղել վոր իմ ամբողջ մատաղատարեան կյանքում մեզս թեհատորել, մեզս ուժ ու յոտանք և ներչնչել ինձ՝ հայերութեամբ արհամարհելու հատարական վարչների անտարբերութիւնը և պարծանքով սիրելու, պարծանքով կրելու հայ գրական աշխատավորի խաչը...

Ճեմ մայրենի խոսքի մոլեռանդ մշակներին այդ հարատը չլիներ, ինչ լիներ և մայրենի գրականութեան...

Ընդունեցեք ջերմագին համբուրներս, իմ վիճակակից գրչեղբայր:

Հեր Ա. ԾԱՏՈՒՐՅԱՆ

1 1910 թ. մայիսի 2-ին Մոսկվայում տեղացի տարվոր բանասաղծ Ա. Ծատուրյանի գրական գործունեության 25-ամյակը: Ա. Խաչատրյանի և Ա. Ծատուրյանի մեջ այդ առթիվ տեղի ունեցած նամակագրություն: Իրենց նամակներում, բանասաղծները ցանկանալով բաղդ են տալիս բուծուսական բերա հատարակության քաղ անտարբերության դեմ՝ դեպի հայ գրականությունն ու գրողը: Նամակները տպագրվել են տեսել «Գեղարվեստ» հանդեսի 1911 թ. № 4-ում:

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

1. Առաջարան 5
2. Предисловие 9
3. ՄԻՓԱԵՆԼ ՆԱԼԲԱՆԴՅԱՆ 13
   ա. Ընկուզ խոսք 17
   բ. Жандармское дело о М. Налбандяне . . . 19
   գ. Ժանդարմական գործ Մ. Նալբանդյանի մասին 51
   դ. Ծանոթություններ 88
4. ՊԵՐՃ ՊՈՈԵՑԱՆ— Հուշերը 91
   ա. Ներածություն 95
   բ. Ինքնակենսագրություն 107
   գ. Որդիք 205
   դ. Ներածություն 229
   ե. Ծանոթագրություններ 240
   զ. Ժամանակագրական տախտակ Պոոշյանի կյանքի 285
   է. Ցանկ հատուկ անունների 294
   ը. Գլխեր (պատմվածք) 365
5. ՂԱԶԱՐՈՍ ԱՂԱՑԱՆԻ գրական ժառանգությունից . . 405
   ա. Ներածություն 405
   բ. Լիկին Մատոնցի 410
   գ. Ծանոթագրություններ 416
   դ. Քեմական անուշ 423
   ե. Ծանոթագրություններ 449
   զ. Ղազարոս Աղայանի նամակները 465
6. ՎՐԹԱՆԵՍ ՓԱՓԱԶՅԱՆ 527
   ա. Ներածություն 531
   բ. Գոյության կռիվ (էջեր) 535
7. ԱԼԵՔՍԱՆԴՐ ԵԱՏՈՒՐՅԱՆ 581
   ա. Ներածություն 583
   բ. Նամակներ Մ. Նալբանդյանին 595

Տնօր. խմբագիր՝ Վ. Մաճուկյան
Սրբագրիչ՝ Մ. Զատիկյան
Գեղարվեստական սրբագրիչներ՝ Ռ. Տոնոյան, Ս. Շահբազյան

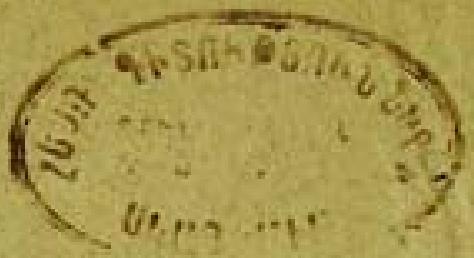

Հանձնված է արտադրության 16/XI 1939 թ.
Մատրաքրված է տպագրության 30/VIII 1940 թ.
Հրատարակչական № 62
Գասակը 811։ տիրաժ 2000։ տպագր. մամուլ 40¾։
Վկ 458։

Հայկական ԽՍՀ ԺԿԽ–ի կից դիրքերի և պետգրքերի տպարան,
Երևան։

Տնօր. խմբագիր՝ Վ. Մանուկյան
Սրբագրիչ՝ Մ. Զատիկյան
Գեղարվ. սրբագրիչներ՝ Ռ. Տոնոյան, Ս. Շահբազյան

Հանձնված է արտադրության 16/XI 1939 թ.
Մատրաղված է տպագրության 30/VIII 1940 թ.
Հրատարակչական № 52
Գասվիկ 811։ տիրաժ 2000· տպագր. մամուլ 40½·
ՎՖ 458·

Հայկական ԽՍՀ ժողկոմների կից գործերի և ամսագրերի տպագրաց,
Ցեղնիվոս։

ՆԿԱՏՎԱԾ ՎՐԻՊԱԿՆԵՐ

Եջ	Տող	Տպված է	Պետք է լինի
88	13 վ.	քաղաքի	Պետրոպավլովյան քաղաքի
90	4 վ.	(790—1871)	(1790—1871)
526	2 Ն.	1887	1877
533	10 վ.	„Тяжа"	„Тъма"
534	3 Ն.	վեց	չորս

ԳԱԱ Հիմնարար Գիտ. Գրադ.
229827164

II
A 27164